

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

DEĞİŞEN TOPLUMLAR DEĞİŞMEYEN SİYASET: ORTADOĞU

Yayına Hazırlayan
FULYA ATACAN

DEĞİŞEN TOPLUMLAR DEĞİŞMEYEN SİYASET: ORTADOĞU

Yayına Hazırlayan
FULYA ATACAN

Bağlam Yayınları 221
İnceleme-Araştırma 148
ISBN 975-8803-13-1

Yayına Hazırlayan: Fulya Atacan
Değişen Toplamlar "Değişmeyen" Siyaset: Ortadoğu

© Fulya Atacan
© Bağlam Yayıncılık

Birinci Basım: Nisan 2004
Kitap Tasarımı: Canan Suner
Baskı: Önsöz Basım Yayıncılık

Web: www.baglam.com e-mail: baglam@baglam.com

BAĞLAM YAYINCILIK Ankara Cad. 13/1 34410 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: (0212) 513 59 68 Tel-fax: (0212) 243 17 27

İÇİNDEKİLER

Fulya ATACAN	
<i>Giriş</i>	7
Fulya ATACAN	
<i>Otoriteryanizm Kıskaçında Mısır</i>	15
Yetkin BAŞKAVAK	
<i>İran'da Değişim Sancıları</i>	53
İbrahim MAZLUM	
<i>İsrail Siyasal Yaşamının Temel Dinamikleri</i>	87
Erhan KELEŞOĞLU	
<i>Bir Hayal Ülke: Filistin</i>	121
Mesut ÖZCAN	
<i>Irak: Ortadoğu'nun Etnik ve Kültürel Minyatürü</i>	155
Gareth R. V. STANSFIELD	
<i>Çarpışan Milliyetçilikler ve Irak Devleti'nin Çöküşü</i>	181
Ayşegül SEVER	
<i>Bağımsızlıktan Bugüne Suriye</i>	191
<i>Baas Partisi, Esad Dönemi ve Sonrası</i>	
Fulya ATACAN	
<i>Teokratik Monarşi: Suudi Arabistan</i>	219
Erhan KELEŞOĞLU	
<i>Kral Hüseyin'den II. Abdullah'a Ürdün</i>	257
Fulya ATACAN	
<i>Küçük Ülke Büyük Sorunlar: Lübnan</i>	283

Ester Biton **RUBEN**

İnfitah: Ortadoğu'da Ekonomik Değişim

311

Gencer **ÖZCAN**

Doksanlı Yıllar Boyunca Ortadoğu'da ABD'nin Değişen Konumu

349

Genel Kaynakça

379

Yazarlar Hakkında

403

GİRİŞ

I Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasıyla birlikte bugün Ortadoğu olarak adlandırığımız bölge İran ve Suudi Arabistan dışında Britanya ve Fransa arasında paylaşıldı. Milletler Cemiyeti kararı ile manda yönetimleri altına giren, yeni oluşturulan devletler Türkiye deneyiminden farklı olarak doğrudan sömürgecilik deneyiminden geçtiler. I. Dünya Savaşı'ndan önce başlayan Arap milliyetçiliği sömürge deneyimi altında yeniden şekillendi ve II. Dünya Savaşı sonunda bu ülkeler verilen ulusal mücadeleler sonunda bağımsızlıklarını birer birer kazandılar. Sınırları ağırlıklı olarak Britanya İmparatorluğu tarafından çizilen bu devletler, savaş sonrasında ulus-devlet olarak yerlerini aldılar. II. Dünya Savaşı sonunda Nazi soykırımından kaçabilenlerin göçleri ile oluşan nüfus tabanına oturan, ancak 19. yüzyıldan itibaren Yahudi ulusçuluğu temelinde şekillenen İsrail devleti kuruldu. Soğuk Savaş döneminde dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi Ortadoğu da Amerika Birleşik Devletleri ile Sovyetler Birliği arasındaki nüfuz mücadelesine sahne oldu. Bölgenin stratejik konumu ve enerji kaynağı olarak petrolün varlığı bu mücadeleyi keskinleştirdi. Bugün yeniden paylaşım sürecine giren bölgenin ABD'nin emperyal politikaları ile daha uzun yıllar istikrarsızlaşacağı açıktır.

Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde üniversitelerde Ortadoğu üzerine yapılan araştırmalar büyük ölçüde bu ülkelerin bölge ile var olan ilişkileri ve dış politika hedefleri temelinde şekillendi. Bölgede var olan petrol ve daha sonra yaşanan Soğuk Savaş koşullarında Sovyetler Birliği ile ABD'nin nüfuz alanı olarak kontrol altına alınma çabası, bu ülkelere dair bilgi ihtiyacını arttırdı. Bu ihtiyaç bir yandan araştırmaların belirli konularda yoğunlaşmasına yol açarken, diğer yandan da pek çok araştırma merkez ülkelerin bölge için öngördüğü politikaları "bilimsel doğrular" olarak sun-

maya başladı. Kullanıma yönelik bu bilgi kaçınılmaz olarak iktidar mantığını yansıtıyordu. Bu temelde kurgulanan araştırmalar o ülkelerde var olandan çok var olanın bir bölümünü ya da var olması isteneni "gerçeklik" olarak üretti.

İktidar ile bilgi arasında var olan bu doğrudan ilişki, araştırmaların hem üretildikleri ülkelerde hem de Ortadoğu ülkelerinin içinde yakın zamanlara kadar pek sorgulanmadı. Edward Said'in *Oryantalizm*¹ kitabı bu anlamda üniversitelerde Ortadoğu araştırmalarının yeniden gözden geçirilmesinde önemli rol oynadı. Soğuk Savaş'ın sona ermesi, modernizmin Batı'da kendi içinde eleştirilmeye başlanması bölge ile ilgili araştırmaların bu yeniden gözden geçirme sürecini hızlandırdıysa da resmi politikalar için üretilen araştırmaların sayısında önemli bir azalmaya yol açmadı. Bu temelde Ortadoğu araştırmalarında hayli yaygın olan oryantalizm, modernist teori, bağimlilik okulu gibi farklı yaklaşımlar antropoloji, sosyoloji, siyaset bilimi, sosyal tarih vs. de yeniden ele alındı.²

1950'lerden itibaren Ortadoğu araştırmalarında hakim olan modernleşme okul bir yandan Ortadoğu'yu yoklarla tanımlarken Batı'nın özgünlüğünü vurguluyordu. Bu yaklaşım diğer yandan da özcü bir yorumla bu ülkeleri statik, değişmeyen, parçalı toplumlar olarak değerlendiriyordu. Bu çalışmalarda kullanılan ana kavram kültürdü. Genellikle İslam'la özdeşleştirilen Müslüman kültür ya da sosyal psikoloji temelinde tanımlanan kültür, farklılığın ana tanımlayıcı ögesi idi.

Bu analizlerde Ortadoğu'daki ulus-devletlerin toplumsal düzeyde yaşadıkları hızlı dönüşüm farklı kavramlarla analiz edilmeye çalışılırken, kültürel ve siyasal yapıları şaşırtıcı bir biçimde "değişmez" olarak özcü bir içerikle yorumlanıyordu. Ortadoğu'da göçebe gruplar önemli oranda yerleşik hale

¹ Edward W. Said, *Orientalism*, Routledge Kegan Paul, London, 1978.

² Örnek olarak bkz. Bryan S. Turner, *Marks ve Oryantalizmin Sonu*, Çev. H. Çağatay Keskinok, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984; Talal Asad, *The Idea of an Anthropology of Islam*, Georgetown University Center for Contemporary Arab Studies, Occasional Paper Series, Georgetown University Press, Washington D.C., 1986; Sami Zubaida, "The Nation State in the Middle East", *Islam, the People and the State*, Routledge, London, 1989, s. 121-187; Lisa Anderson, "Policy-Making and Theory Building: American Political Science and The Islamic Middle East", *Theory, Politics and the Arab World*, Ed. Hisham Sharabi, Routledge, New York, 1990, s. 52-80; Lila Abu-Lughod, "Anthropology's Orient: The Boundaries of Theory on the Arab World", *Theory, Politics and the Arab...*, s. 81-131; Samih K. Farsoun, Lisa Hajjar, "The Contemporary Sociology of the Middle East: An Assessment", *Theory, Politics and the Arab...*, s. 160-197; Judith E. Tucker, "Taming the West: Trends in Writing of Modern Arab Social History in Anglophone Academia", *Theory, Politics and the Arab...*, s. 198-227; Peter Gran, "Studies of Anglo-American Political Economy: Democracy, Orientalism, and the Left", *Theory, Politics and the Arab...*, s. 228-254; Talal Asad, "The Concept of Cultural Translation in British Social Anthropology", *Genealogies of Religion*, John Hopkins University Press, Baltimor, 1993, s.171-199; Timoth Mitchell, *Rule of Experts, Egypt, Techno-Politics, Modernity*, University of California Press, Berkeley, 2002, s. 123-152; Salwa Ismail, *Rethinking Islamist Politics*, I.B. Tauris, London, 2003, s. 1-26.

geçmişti³, uluslaşma ile birlikte gelen "milli eğitim" tüm ülkelerde yaygınlaşmıştı, hızlı bir kentleşme süreci vardı, endüstrileşme tüm gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi 1970'lerin sonuna kadar bu ülkelerde de temel hedefti ve bu yönde ciddi uygulamalar yapılmıştı. Bazı modernist okul temsilcileri, Batı ülkeleri ile Ortadoğu ülkeleri arasında var olan yapısal eşitsizliği gözardı ederek, bu sürecin Batı'daki gibi gelişmeye yol açacağını öne sürerken, bazıları da İslam'ın özünü, işleme mantığını ortaya koyduklarını iddia ederek bu ülkelerde yaşanan deneyimin farklılığını, benzemezliğini vurguluyordu.

Ortadoğu ülkelerinin analizinde kullanılan bu farklı kavramsallaştırmaların gözardı ettiği ya da daha doğru bir ifade ile yok saydığı/ gizlediği olgu yaşanan sömürge deneyimi ve sömürge yönetimidir. Yaşanan Batı Avrupa sömürgeciliği ve emperyalizm deneyimi bu ülkelerin hem siyasal yapılarının hem de ulusçuluklarının şekillenmesinde kilit rol oynamıştır.

20. yüzyılın ortalarında sınırları ağırlıklı olarak Britanya İmparatorluğu tarafından çizilen bu devletler, uluslararası düzeyde tanınmış sınırları, ulusal sembolleri, ulusal eğitimleri, ulusal idari yapıları, ulusal orduları vs. ile artık ulus-devlet olarak yapılanmışlardı. Süreç içinde hem bu toplumların kendi içlerinde farklı biçimlerde, farklı dinamiklerle toplumsal düzeyde yaşadığı dönüşüm ile nüfus yapısı, tarımsal yapı, sanayileşme süreci vs. hem de siyasal yapıları, bu yapının örgütlenme biçimi değişti.

Ortadoğu toplumlarının siyasal yapılarının analizinde de "Doğu despotizmi", "patrimonyal otorite" kavramları aracılığıyla toplumların siyasal yapılarının özünde "değişmeden" kaldığı, I. Dünya Savaşı'ndan sonra oluşan/oluşturulan ulus-devletlerin farklı biçimlerde yaşadığı toplumsal, ekonomik, siyasal değişmelerin siyasal yapının özüne dokunmadığı savunuluyordu. Ortadoğu'yu yeniden paylaşma/şekillendirme çabalarının hız kazandığı günümüzde de devletlerinin dış politikalarının meşrulaştırılmasına yönelik çalışmalarda siyasal yapının "değişmediği" teması önem kazandı. Bu yaklaşımlarda savunulan siyasal yapının "değişmezliği" tezi, mevcut siyasal yapıları analiz etmekten çok, belirli bir siyasal tercih doğrultusunda bu ülkelerin siyasal yapılarının tanımlanmasına, mevcut eşitsiz ilişkinin meşrulaştırılmasına ve hatta tercih edilen doğrultuda değiştirilmeye çalışılmasına yöneliktir.

Ortadoğu'nun eski Osmanlı toprağı olması, İmparatorluğun dağılmasıyla bu toprakların kaybedilmiş topraklar olarak değerlendirilmesi, Türk milliyetçiliğinin "öteki"lerinden birini Arapların oluşturması görece olarak tarih araştırmaları dışında Türkiye'de bu ülkeler hakkındaki araştırmaların çok sınırlı kalmasına yol açtı. Özellikle I. Körfez Savaşı'ndan sonra bölgedeki dengele-

³ Donald P. Cole, "Where Have the Beduin Gone?", *Anthropological Quarterly*, 2003, Vol. 76, Issue. 2, s. 235- 268.

rin değişeceği yönündeki işaretler, Ortadoğu konusunda bilgi eksikliğini ve ihtiyaını ortaya koydu. Politika oluşturmak temelinde şekillenen bilgi ihtiyaı, Türkiye’de de bu temelde bazı çalışmaların yapılmasına yol açtı/olanak sağladı.

Bu kitapta Ortadoğu uluslararası ilişkiler bağlamında değil, daha çok her bir ülkenin iç toplumsal, siyasal, yasal yapısı temel alınarak incelenmektedir. Ortadoğu lkelerinin i siyasal yapıları hakkında bir tür giriş kitabı olarak düşünülen bu çalışmada amaç, Ortadoğu kavramı altında homojenleştirilen bölge ülkelerinin farklı i yapılarını tartışmaktır. Bağımsızlık sonrası dönem üzerine yoğunlaşılan bu çalışmada ülkelerin farklı siyasal tarihleri incelenmektedir. Açıkça görüleceği gibi 1960 ve 1970’ler genel olarak Arap milliyetçiliği ve sol hareketlerin yükseldiği dönemlerdir. 1980 ve 1990’lar ise ekonomide dışa açık,özel sektörü destekleyen neo-liberal ekonomik politikaların uygulandığı yıllardır. Bu politikalara eşlik eden, siyasal sylem ise devlete karşı sivil toplumun gelişmesidir. Bu dönemde ana muhalefet akımı ise tüm ülkelerde sol hareketleri dengelemek üzere mevcut yönetimlerce desteklenen ve 1979 İran İşlam Devrimi’nin yarattığı etki ile yeni bir nitelik kazanan İşlamcı muhalefettir. İran başlangıçta kurduğu İşlam devleti ile bölge lkelerindeki İşlamcı hareketler için çekim merkezi olmuş ve yalnızlıktan kurtulabilmek için de devrim ihracınanem vermiştir. Ancak kısa süre sonra var olan mezhepsel farklılık, İran’daki yönetimin uygulamaları ve İran’a yönelik uluslararası baskılar pek çok İşlami hareketin gözünde İran’ı model ülke olmaktan çıkarmıştır.

Kitapta Suudi Arabistan dışında Körfez lkeleri daha çok pratik sorunlar nedeniyle analiz dışı bırakılmıştır. Son iki makale diğerlerinden farklı olarak bölgesel düzeyde "infitah/açık kapı" politikasını ve ABD’nin değişen konumunu analiz etmektedir. İlk bölümde incelenen Mısır, Ortadoğu’da hem Arap milliyetçiliği hem de İşlami hareketler açısından kilit role sahip bir ülkedir. Fulya Atacan, 1952 Hr Subaylar darbesinden günümüze kadar Mısır’da yaşanan siyasal değişimin ana aktörleri üzerinde durarak otoriter yapının yasal dayanakları ve değişen toplumsal-siyasal ittifakları tartışmaktadır. Bugün Mısır’da, yasal olmamasına rağmen, gerçek anlamda tekrgtl muhalefet olan Müslüman Kardeşlerrgt ve burgtn siyasal yaşamdaki rolü de incelenmektedir.

İran yaşadığızgn deneyim ile pek çok araştırmaya konu olmuş ve İşlam Devrimi, yaratılan devlet modeli hem siyasal hem de dini temelde incelenmiş, tartışılmıştır. İkinci bölümde Yetkin Başkavak, İran İşlam Devrimi’nden sonra oluşan yasal siyasal yapı, bu yapı çerçevesinde yürütülen siyasi mücadele ve siyasal aktörler üzerinde durmaktadır. İran’da güçlü bir si-

yasal değişim talebi olduğunu vurgulayan Başkavak, bu değişimin gerçekleşmesinde mevcut siyasal yapının bugün "muhafazakarlar" lehine işlediğine dikkat çekerek değişim, reform taleplerinin İslam Devrimi'nin temelini değiştirmeye yönelik olmadığını belirtmektedir.

şubat 2004 Meclis seçimlerine reform yanlılarının katılmasını engelleyen Anayasayı, Koruyucular Kurulu yeni Meclis'in ağırlıklı olarak muhafazakarlardan oluşmasına olanak sağlamıştır. Reformcu milletvekillerinin istifaları Kurulun kararında çok önemli bir değişikliğe yol açmamış, seçimlere katılım oranı da muhafazakarların meşruiyetini sorgulayacak düzeyde düşük olmuştur.

Üçüncü bölümde İsrail siyasal yaşamını etkileyen temel dinamikler ve bunların karşılıklı etkileşimi üzerinde duran İbrahim Mazlum, İsrail'in özgün siyasal yapısını analiz etmektedir. Bu çerçevede Siyonizm, laik-dinci çatışması, Aşkenaz-Sefarad ve Yahudi çoğunluk-Arap azınlık gerilimi, güvenlik kaygıları ve yerleşimciler meselesini ele alan Mazlum, bu dinamiklerin İsrail siyasal yaşamında oynadığı kritik role değinmektedir.

"Filistin neresidir?" sorusu ile makalesine başlayan Erhan Keleşoğlu, Filistin milliyetçiliğinin özgün gelişme koşulları üzerinde durarak İntifada ile Filistinlilerin işgale karşı direnişini analiz etmektedir. İşgal altındaki topraklarda Oslo Barış sürecinde kurulan Filistin Yönetimi ve Filistin'de muhalif grupları inceleyen Keleşoğlu, II. İntifada'nın ilkinden farklı olan yönlerini vurgulayarak niçin İntifada'nın yakın bir tarihte sonuçlanamayacağını açıklamaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerinin birleştirilmesi ile Britanya sömürge yönetimi altında yapılandırılan Irak devletinin kuruluşundan itibaren en temel sorunlarından biri Körfeze çıkışının sınırlanmış olmasıdır. Beşinci bölümde bu jeostratejik gerçekliğin üzerinde duran Mesut Özcan, tarihsel perspektiften Irak'ta yaşanan toplumsal ve siyasal değişmeyi analiz etmektedir. Bu makalede Irak'ın Kuveyt'i işgali sonucunda yaşanan Körfez Savaşı, bu sürecin Irak'ta ortaya çıkardığı yeni yapı ve nihayetinde ABD işgali ile oluşturulmaya çalışılan yönetimin temel dinamiklerini değerlendirebilmek açısından önemli olan Irak'ın etnik ve dini yapısı temelinde şekillenen siyasal aktörler tartışılmaktadır.

Gareth R. V. Stansfield ise ABD işgalinden sonra Irak tarihinde yeni bir döneme girildiğini bu dönemde farklı Irak milliyetçiliklerinin ortaya çıktığını, temelde dışlayıcı olan ve dini, etnik temele dayanan bu milliyetçiliklerin farklı Irak tahayyülleri olduğunu belirtmektedir. Şiilerin ve Kürtlerin kendi siyasal aktörleri temelinde geliştirdikleri örgütlenmeleri ve gündemleri tartışan Stansfield, bu grupların yeni Irak devleti konusunda ortak bir bakış açısı

sına sahip olmadığını vurgulayarak Irak'taki durumun belirsizliğine dikkat çekmektedir.

Arap-İsrail barış sürecinde kilit rolü oynayan Suriye bu niteliğiyle bugün de bölgede yaşanan "zorunlu" değişim sürecinde hedef ülke haline gelmiştir. Yedinci bölümde Aysegül Sever, Arap milliyetçiliğinin güçlü merkezlerinden biri olan Suriye'nin bağımsızlığını kazanmasını, bağımsızlık sonrası yaşanan askeri darbeleri ve Baas Partisi'nin iktidara gelme sürecini analiz etmektedir. Baas Partisi ve Hafız Esad döneminin temel aktörlerinin incelendiği bu makalede, Hafız Esad'ın 2000'de ölümünden sonra iktidara gelen oğlu Beşar Esad'ın bürokrasi-parti-ordu üçgenini kırmadaki güçlüğü tartışılmaktadır.

Ulus-devlet olarak yapılanırken ulusal kimliği din (Vahabilik) ve kraliyet temelinde tanımlayan Suudi Arabistan Krallığı siyasal yapısında önemli değişimler yapmış ve yapmaktadır. Ancak, Fulya Atacan'ın tartıştığı gibi, hâlâ farklı görüşlerin temsil edilebileceği, katılımcı bir yönetim mevcut değildir. Teokratik devlet yapısı içinde 1970'lerin sonlarından itibaren önem kazanmaya başlayan din temelli muhalefet mevcut yapı içinde meşru kabul edilen bir zeminde oluşmuştur. Kısmen Suud ailesinin, kısmen de uygulamalarının merkeze oturtulduğu eleştiriler ve 11 Eylül sonrası Amerikan yönetiminin bölgeye yönelik politikaları Suudi Arabistan Krallığı'nın siyasal yapısının değişmesini teşvik etmektedir. Ancak bu ülkenin kendi iç siyasal ve toplumsal yapısından kaynaklanan sınırlamalar ve gerilimler bu değişimin yönünü belirleyecektir.

Dokuzuncu bölümde Erhan Keleşoğlu, kıt kaynakları ve az nüfusuyla Ürdün'ün yapısal olarak Filistin sorunu ile iç içe olduğunu, süreç içinde bu gergin birlikteliğin Ürdünlü kimliğini karşılıklı etkileşim içinde nasıl şekillendirdiğini açıklamaktadır. Nisan 1989'daki ayaklanmalardan sonra Ürdün'de siyasal yapının demokratikleşmesi yönünde önemli adımlar atılmaya başlanmıştır; 1991'de Ulusal Şart, 1992'de Siyasi Partiler Kanunu, 1993'te Basın Yayın Yasası çıkarılmıştır. Bu süreci "savunmacı demokratikleşme" olarak değerlendiren Keleşoğlu, Ürdün'de demokratik çoğulculuğun sınırları ve sorunları üzerinde durmaktadır.

Fransız sömürgeciliğinin yarattığı, Ortadoğu'da siyasal temsili dini cemaat temeline dayandığı tek ülke Lübnan'dır. Fulya Atacan makalesinde Lübnan'da yaşanan siyasal değişimi ve değişimde önemli rol oynayan iç ve dış siyasal aktörleri tarihsel perspektiften değerlendirmektedir. Demografi-nin kilit rol oynadığı Lübnan'da değişen nüfus yapısı ve 1989 Taif Anlaşması ile getirilen yeni siyasal düzenlemeler ışığında bakıldığında Lübnan'ın kuruluş mantığından kaynaklanan sorunlar bugün hâlâ devam etmektedir. İç sa-

vaş sonrası Suriye'nin Lübnan'da kalıcı bir aktör haline gelmesi ve İsrail'le olan çatışmalarında burayı bir üs olarak kullanması içeride cemaat temelli siyasal yapının yarattığı sorunları daha da karmaşık hale getirmektedir.

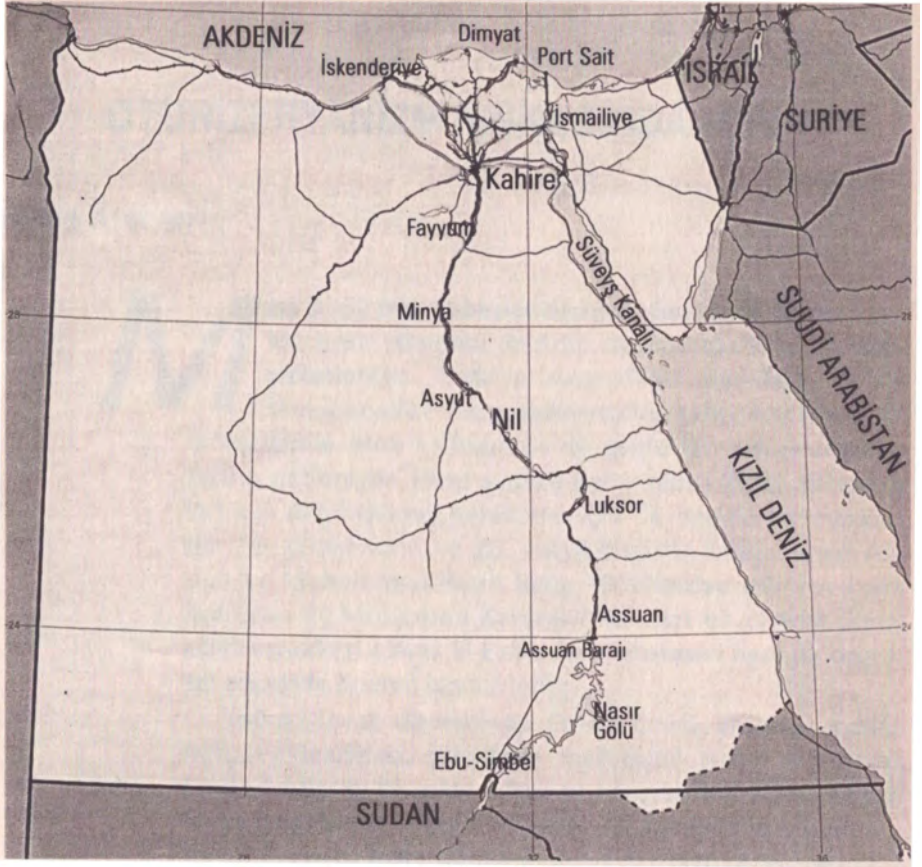
Ester Biton Ruben bölgede 1970'lerde başlayan 1990'larda ise kararlı bir biçimde uygulanan infitah/dışa açılma politikasını Mısır, İran, Suriye, Ürdün, Lübnan, Suudi Arabistan, Irak ve İsrail'deki uygulamaları temelinde değerlendirmektedir. İnfitah, "dışa açık, liberal ve özel sektöre dayalı ekonomi politikalarının" uygulanmasının adıdır. Ruben uygulanan politikalar sonucunda bölge ülkelerinde farklı düzeylerde özel sektörün oluşturulup büyümesinin sağlandığını ama bu politikanın öne sürülen aksine devletin ekonomideki rolünü azaltmadığını, hatta bazen artırdığını belirtmektedir. Bu ülkelerde farklı kesimlerin muhalefetine rağmen uygulanan bu politikaların yoksulluk oranında bir azalmaya yol açmadığı gibi gelir dağılımında mevcut bozukluğu daha da artırdığını savunmaktadır.

Amerika Birleşik Devletleri'nin Ortadoğu'da değişen konumu üzerinde duran Gencer Özcan, ABD'nin bölgede güçlenen askeri varlığı ile gelişmeleri yönlendirme yeteneği kazandığına ancak ironik bir biçimde bu yetenekle siyasal etkinliği arasındaki açıklığa dikkat çekmektedir. Özcan yazısında tarihsel perspektiften ABD'nin bölgeye olan ilgisini ve bölgedeki varlığını inceleyerek 1990'ların ikinci yarısından itibaren ABD politikaları ve askeri varlığına yönelik tepkileri değerlendirmektedir. Özcan, ABD'nin bölgede ulaşmak istediği siyasal amaçlardaki başarısızlıkta ABD'nin tek yanlı davranma ve askeri gücü bölgesel egemenliğin en temel unsuru olarak görme eğiliminin rol oynadığını belirtmektedir.

Kitabın bütününde de görüleceği gibi Ortadoğu kavramının homojenleştirdiği, 20. yüzyıl başında sınırları Britanya ve Fransa tarafından çizilen ancak bugün birer ulus-devlet olan bu ülkelerin her biri farklı toplumsal, siyasal deneyimlerle farklı dinamiklerle yapılanmış ve süreç içinde hem toplumsal hem de siyasal yapıları değişmiştir. Siyasette "değişmeyen" belki de merkez ülkelerle var olan yapısal eşitsizlik temelindeki ilişkilerdir.

Bu kitapta "İnfitah: Ortadoğu'da Ekonomik Değişim" bölümündeki kari-katürü çizen sayın Gülay Batur'a ve çalışmanın başından beri farklı düzeylerde bize destek veren tüm Bağlam Yayınları çalışanlarına çok teşekkür ederim.

Fulya ATACAN

MISIR

OTORİTERYANİZM KISKACINDA MISIR

Fulya Atacan

Mısır 1952 Hür Subaylar darbesinden sonra iktidara gelen Nasır yönetimi ile Arap dünyasında lider konuma yükselmiştir. Nasır'ın savunduğu pan-Arabist, anti-empyralist Arap milliyetçiliği şahsi karizması ile birleştğinde Mısır'ı Ortadoğu'da güçlü bir çekim merkezi haline getirmiştir. Mısır sadece pan-Arabist Arap milliyetçileri için değil İslamcı hareketler için de önemli bir merkezdir. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında Muhammed Abdüh ve Muhammed Raşid Rida, 1930'lardan itibaren farklı açılımları ile Müslüman Kardeşler ve tabii en önemli Sünni eğitim merkezi olarak El-Ezher hem düşünsel hem de örgütsel anlamda önemli kaynaklardır.

Soğuk Savaş döneminde Ortadoğu'da yaşanan keskin nüfuz mücadelesi, pan-Arap milliyetçisi Nasır yönetimini Sovyetler Birliği ile yakın askeri ve ekonomik ilişkiler geliştirmeye itmiş ancak Mısır, Bağlantısızlar Hareketi içinde ve daha da önemlisi Arap dünyasında farklı roller üstlenmeye çalışmıştır. Enver Sedat yönetimi ile yüzünü ABD'ye dönen Mısır, Sedat'ın "önce Mısır" sloganıyla pan-Arabist emellerinden vazgeçmiştir. Ama bu vazgeçiş hiçbir zaman Mısır'ın kendini Arapların lideri olarak görmesini engellememiştir. Bir dönem Arapların temsilcisi ve Filistin davasının ana savunucusu olarak çeşitli siyasalar geliştiren Mısır, İsrail'le ilk barış anlaşmasını yapan dolayısıyla İsrail'in Ortadoğu'da meşru varlığını tanıyan ilk Arap ülkesidir. Bu yazıda Mısır'ın Arap dünyasında var olan entelektüel, siyasi, stratejik önemi ve etkinliğinden çok iç siyasal yapısı üzerinde durulacaktır.

I. HÜR SUBAYLAR DARBESİ'NDEN MÜBAREK YÖNETİMİNE

Etnik¹ ve dini açıdan oldukça homojen bir yapıya sahip olan Mısır, Kavalalı Mehmet Ali Paşa ile modern merkezi bir idare altında bütünleşmiştir.² 1882'de Ahmed Urabi önderliğinde ilk milliyetçi ayaklanmayı bastırmak üzere Britanya askeri kuvvetlerinin Mısır'ı işgaliyle 70 yıl sürecek olan Britanya sömürge yönetimi başlamıştır.³

1922'de Britanya, asıl denetim kendi elinde kalmak koşulu ile Mısır'a bağımsızlığını verme kararı almış⁴ ve böylece Mısır'da anayasal monarşi kurulmuştur. 1924'te yapılan seçimlerde sürgünden dönen Saad Zaglul önderliğinde Vafd Partisi'nin Temsilciler Meclisi'nde çoğunluğu kazanmasıyla Mısır'da Vafd, Saray ve Britanya arasında iktidar mücadelesi başlamıştır. Vafd tam bağımsızlık ve parlamentonun yetkilerinin genişletilmesini isterken Kral Fuad da, Britanya ile işbirliği yaparak güçlü konumunu korumaya çalışıyordu.⁵ Britanya ise bir yandan Vafd'a karşı kralı, diğer yandan da sınırlı bağımsızlığı kabul eden sivil siyasetçileri destekliyordu.

¹ Nubian'lar (%1) hariç nüfusun tamamı Arapça konuşmaktadır. En büyük dini azınlık olan Kipti Hristiyanlar nüfusun yaklaşık %8-9'unu oluşturmaktadır. Ama bu rakam bazı yazarlarda %12'ye kadar çıkabilmektedir. Kiptilerin ve diğer dini azınlıkların konumu hakkında bkz. Ami Ayalon, "Egypt's Coptic Pandora's Box", Minorities and the State in the Arab World, Eds. Ofra Bengio, Gabriel Ben-Dor, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1999, s. 53-71. Thomas Philipp, "Copts and Other Minorities in the Development of the Egyptian Nation-State", *Egypt from Monarchy to Republic*, Ed. Shimon Shamir, Westview Press, Boulder, 1995, s. 131-150

1517'de Osmanlılar tarafından fethedilen Mısır 1798'de Napoleon yönetimindeki Fransız ordusunun burayı ele geçirmesine kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun denetimi altında, görece bağımsız bir birimdir. Sultan tarafından atanan Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Fransızlar'ı 1803'te Mısır'dan çıkarak yönetime el koymuş ve Mısır'da modernleşme sürecini başlatmıştır. Bu dönemde yeni tür pamuk ekimi ile bir yandan Mısır'da tarım alanında önemli gelişmeler yaşanırken diğer yandan da yerel endüstriyi geliştirmeyi amaçlayan çeşitli yatırımlar yapılmıştır. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan sonra Mısır ekonomisi tek ürün (pamuk) üzerine ihtisaslaşmış, dünya ekonomisine bu yolla eklenmiştir. Daha sonra yaşanan Britanya işgali bu yapıyı güçlendirmiş ve Mısır hem işlenmiş Avrupa ürünleri için pazar haline gelmiş hem de Britanya için pamuk deposu olmuştur. Mısır'da büyük toprak sahipliğine dayalı tarımsal yapı ve yabancılara tanınan ayrıcalıklar bu konumu güçlendirmiştir. Derek Hoopwood, *Egypt, Politics and Society 1945-1984*, Allen and Unwin, London, 1985, s. 17

³ Britanya Mısır'da Lord Dufferin tarafından hazırlanan bir yasa ile 1883-1913 yılları arasında tüm yetkilerin Hidiv'de toplandığı, danışma kurulu niteliğinde çift meclisli bir siyasal yapı oluşturmuştur. 1913'de iki meclis birleştirilerek sınırlı yetkilere sahip Yasama Meclisi yaratılmış ancak I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Meclis kapatılmıştır. Don Peretz, *The Middle East Today*, Holt, Rinehart and Winston Inc., New York, 1978, s. 203-204

⁴ I. Dünya Savaşı'nın bitiminde Britanya'nın Mısır'a bağımsızlığını vereceği umudu ile Saad Zaglul yönetiminde bir delegasyon (Vafd) oluşturuldu ve bu delegasyon Mısır meselesini tartışmak üzere Paris Konferansı'na gitmek için Mısır'daki Yüksek Komiserlik'e başvurdu. Bu talebi reddeden Britanya, 1919'da Zaglul'u tutukladı ve diğer milliyetçi önderlerle birlikte Malta'ya sürgüne gönderdi. Bu karar Mısır içinde her kesimin katıldığı ayaklanmalara yol açtı ve delegasyonun Paris'e gitmesine izin verildi. Britanya Mısır'a bağımsızlık verirken şu yetkilerin kendinde kalacağı bildiriyordu: Mısır'daki yabancıların çıkarları ile yabancı azınlığın korunması, güvenliğin sağlanması, Mısır'ın dış müdahale ve saldırılara karşı korunması ve Sudan'ın geleceğini belirleme hakkı. Bu durumda Mısır'da Britanya askeri varlığı kaçınılmaz oluyordu. William L. Cleveland, *A History of Modern Middle East*, Westview Press, Boulder, 1994, s. 184

⁵ 1923'te Belçika Anayasası model alınarak hazırlanan anayasa krala geniş yetkiler tanıyordu.

1922-1952 arasındaki dönemde sömürge yönetimi altında yaşanan çok partili deneyim Britanya ile yakın işbirliği içindeki büyük toprak sahiplerinin siyasal yaşamda hakimiyetini perçinledi. Dar elit içi mücadelelerle yoğunlaşan, II. Dünya Savaşı sonunda⁶ izlediği politikalarla toplumsal sorunlara duyarsız kalan Vafd toplumdaki desteğini yitirdi. Savaş döneminde yaşanan sorunlara ek olarak Filistin'deki çatışmalar da mevcut sistemden hoşnutsuzluğun artmasında önemli rol oynadı. Britanya askeri güçlerine ve iktidara karşı saldırılar arttı.⁷

Hür Subaylar Darbesi ve Nasır Yönetimi

Orduda Cemal Abdul Nasır'ın önderliğinde genç subaylardan oluşan bir grup, Mısır'ın sorunları ve bu sorunları aşma biçimleri üzerinde tartışmaya ve örgütlenmeye başladı.⁸ Nasır kır kökenli bir aileden geliyordu. Babası İskenderiye'ye göç etmiş, posta idaresinde görevli küçük bir memurdu. Aslında Hür Subaylar'a katılanların çoğu büyük toprak sahibi ya da elit ailelerden gelmiyordu. Çoğu köylü, küçük memur ve esnaf çocuklarıydı. Yaşları 28 - 35 arasında olan bu grup, 1950'de hareketlerinin toplumda dayanak bulabilmesi için daha yaşlı ve saygın bir yöneticiye ihtiyaçları olduğunu fark ederek General Muhammed Necib'i lider olarak seçtiler. Kralın ordu içindeki bu örgütlenmeden haberdar olduğu ve örgütü tasfiye edeceği ortaya çıkınca 23 Temmuz 1952'de Hür Subaylar darbesi yapıldı. Hür Subaylar darbesi toplumun büyük çoğunluğu tarafından desteklendi. 26 Temmuz'da Kral Faruk sürgüne gönderildi ve tüm kararlar Devrim Komuta Konseyi tarafından alınmaya başlandı. 1953'te anayasa yürürlükten kaldırıldı, parlamento kapatıldı, tüm siyasal partiler yasaklandı ve üç yıllık bir geçiş süreci öngörüldü. Şubat 1954'te Nasır ile General Necib arasındaki iktidar mücadelesi Necib'in istifası ile sona erdi⁹ ve 1954 sonunda Nasır'a muhalif tüm gruplar tasfiye

⁶ 1936'da imzalanan Anglo-Mısır Antlaşması, Mısır'ın bağımsızlığını tanıyor ve üç yıllık bir geçiş dönemi öneriyordu. Ancak II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Britanya Mısır'ı askeri üs haline getirdi.

Kral Faruk ülkede yaşanan gerginliği azaltmak amacıyla 1950'de seçim yapılmasına karar vermiş ve yine Vafd parlamentoda çoğunluğu kazanmıştır. 1951'de Vafd'ın 1936 Anglo-Mısır Antlaşmasını iptal etmesine karşı çıkan Britanya askeri güçlerine karşı saldırılar artmış ve Britanya güçlerinin İsmailiya'da bir polis karakolunu yıkıp 50 polisi öldürmesi, daha fazlasını yaralaması üzerine 26 Ocak 1952'de Kahire'de ayaklanmalar başlamıştır. *Kara Cumartesi* olarak anılan bu olayda Britanya mallarına ve üst tabaka Mısırlıların "ahlaksız, çürümüş yaşamının" sembolü olarak görülen bar, sinema, gece kulübü ve butiklere saldırılmış ve Mısır'da kamu düzeninin tamamen bozulduğu bu olaydan birkaç ay sonra da Hür Subaylar Darbesi yaşanmıştır. Hür Subaylar Darbesi'ne giden süreç ve darbe hakkında bkz. P.J. Vatikiotis, *The History of Modern Egypt*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1991, s. 345-384; William I. Cleveland, a.g.e., s. 284-286

⁸ Hür Subaylar Hareketi'ne katılanların kökenleri ve örgütlenme analizi için bkz. Kirk J. Beattie, *Egypt during the Nasser Years*, Westview Press, Boulder, 1994, s. 37-54

⁹ Bu dönemde ordu içindeki iktidar mücadelesi ve Nasır'ın iktidarını güçlendirme süreci için bkz. Kirk J. Beattie, a.g.e., s. 85-100

edilmiş, partiler kapatılmış ve Müslüman Kardeşler örgütü Nasır'a düzenlenen başarısız bir suikast sonucu yasaklanmıştı.

Siyasal partilerin yasaklanması ile doğan boşluğu doldurmak üzere Mısır'da 1962'ye kadar başarısız iki örgütlenme deneyimi yaşanmıştır. Özgürlük Birliği (1953-58) ve Ulusal Birlik (1958-61) bir siyasi parti olmaktan çok rejimin kendisine destek verebilecek ve farklı toplumsal grupları kontrol altında tutabileceği bir araçtır.

Üç yıllık geçiş süreci sonunda hazırlanan yeni anayasa ile yürütme üzerinde çok sınırlı etkisi olan 350 kişilik Ulusal Meclis oluşturulmuştur. Bu meclisin üyeleri, başkanlığını Nasır'ın yaptığı Ulusal Birlik ve veto yetkisine sahip üç Devrim Komuta Konseyi üyesi tarafından önerilecektir. Siyasi partilerin yasağı devam edecek ve Özgürlük Birliği'nin yerini Ulusal Birlik alacaktır. Ulusal Birlik köylerden başlayarak idari birimler temelinde piramit olarak örgütlenecek ve tepede Ulusal Kongre ve üç eski Devrim Komuta Konseyi üyesinden oluşan İcra Komitesi olacaktır.¹⁰ Geniş yetkilere sahip devlet başkanı ise Ulusal Meclis tarafından önerilecek ve referandum ile onaylanacaktır.¹¹

Diğer pek çok azgelişmiş ülkede olduğu gibi Nasır yönetiminin de hedefi Mısır'ın endüstrileşmesini sağlamaktır. Bunun için devlet altyapıyı oluşturacak ve özel sektörün yapamayacağı büyük projeleri gerçekleştirecektir. Bu dönemde özel sektöre ya da yabancı yatırımlara karşı bir direniş yoktur. İkinci olarak endüstrileşmenin gerçekten olabilmesi için klasik ithal ikameci model izlenecek ve nihayetinde ağır sanayi ve sanayi mallarının üretimi hedeflenecektir. Son olarak, Mısır'ın ekonomisinin temelini oluşturan tarımın bu sanayileşme sürecini finanse edeceği düşünülmüştür. Waterbury'ye göre Nasirizm olarak adlandırılan bu yaklaşım Mısır'a ya da Hür Subaylar'a özgü değildir.¹²

1955'te Mısır'ın Çekoslovakya ile geniş çaplı silah alımı görüşmelerine girmesi sonucu 1956'da Dünya Bankası, ABD ve Britanya Assuan barajının yapımından mali desteklerini çekmişlerdir. Bunun üzerine Nasır, Süveyş Kanalı'nı millileştirmiş ve aynı yılın Ekim ayında Süveyş Kanalı'nın hisselerini elinde bulunduran Britanya, Fransa ve İsrail'le birlikte Mısır'a saldırmıştır. Fransa, Nasır yönetiminin Cezayir bağımsızlık hareketine verdiği desteği kesmek amacıyla, İsrail ise Nasır önderliğinde tüm Arap yarımadasında git-tikçe güçlenen Arap milliyetçiliğinden duyduğu rahatsızlık nedeniyle bu saldırıya katılmıştır. Mısır savaşta yenilmiş ama Birleşmiş Milletler kararı ile Bri-

¹⁰ J. Waterbury, *The Egypt of Nasser and Sadat*, Princeton University Press, Princeton, 1983, s. 312-313

¹¹ Abdo Baaklini, Gullian Denoeux, Robert Springborg, *Legislative Politics in the Arab World*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1999, s. 224

¹² J. Waterbury, *The Egypt of Nasser...*, s. 58

tanya ve Fransız güçleri 1956'da, İsrail ise 1957'de Mısır topraklarından çekilmiştir.

Nasır'ın savunduğu pan-Arabizm, anti-emperyalizm ve Bağlantısızlık hareketi Mısır'a hem içeride hem de Arap dünyasında güçlü bir meşruluk zemini kazandırdı.¹³ 1958'de Suriye ve Mısır arasında kurulan Birleşik Arap Cumhuriyeti sonucu Ulusal Meclis dağıtıldı ve yeni bir siyasal yapı oluşturma çalışmaları başladı. Parlamento 1960'a kadar toplanamadı ve 1961'de Suriye'de yaşanan Baas darbesi sonucu Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin dağılmasıyla Nasır Parlamentoyu feshetti ve çalışanların temsil edildiği yeni bir birimin (Arap Sosyalist Birliği) kurulacağını ilan etti.

Nasır, Mısır'da var olan sınıf farklılıklarının çeşitli gruplarca kullanılabilirliğinden çekinerek korporatist bir görüş benimsedi. Bu görüşün ilk ayağı Arap Sosyalist Birliği'nin (ASB) toplumda çalışan kesimlerin birlikteliğinin temsilcisi olmasıydı ki bu kesimler işçiler, köylüler, entelektüeller, ulusal kapitalistler ve askerlerdi. İkinci olarak bu genel fonksiyonel kategoriler ikamet ve işyeri temelinde örgütlenmeliydi. Nasır'ın orduya karşı sivil bir güç olarak düşündüğü Arap Sosyalist Birliği'nin hedefleri "(a) öncü elit ile yetişkin üyeliğini bütünleştirmek; (b) sınıf farklılıklarını kontrol etmek ve eritmek; (c) devrimin reaksiyoner düşmanlarını izole etmek için yoksulları, mülksüzleri mobilize etmek; (d) orduya karşı bir güç olarak hareket etmek; (e) Mısır'ın sosyalist deneyimini diğer Arap ülkelerine, özellikle Baas aleyhine, yaymak"tı.¹⁴ Arap Sosyalist Birliği'ne üyelik gönüllülük esasına dayanıyor idiyse de yerel, bölgesel veya ulusal meclislere, herhangi bir meslek kuruluşu ya da sendikanın yönetimine atanmak ya da seçilmek için üyelik zorunluymuştu.

Süveyş Kanalı'nın millileştirilmesini izleyen süreçte Mısır sanayi ve ticaretinde yabancıların hâkimiyeti sona erdi. 1961'de çıkarılan "Sosyalist Kararname" ile bankalar, sigorta şirketleri, "stratejik" endüstriler, orta ve ağır sanayi, inşaat şirketleri, ithalat firmaları, oteller, sinemalar, tiyatrolar ve gazeteler millileştirildi. Ekonomik gücün yabancılardan devlete geçmesi Mısır ekonomisinde yaklaşık bir yüzyıldır süren yapının temelden değişmesine yol açtı. Millileştirme sonucu yaratılan geniş kamu sektöründe tepede, yönetici konumunda olanların sistem içindeki gücü ve refahı arttı.¹⁵

Tarım alanında da 1952, 1961 ve 1969 yıllarında toprak reformu gerçekleştirildi ve Mısır'da hâkim olan büyük toprak sahipliği tasfiye edildi. 1950'lerin başında kırsal alanda yaşayan nüfusun % 44'ünün toprağı yok

¹³ Sedat döneminde ise Mısır'ın pan-Arabizm ve Filistin için çok şey yaptığı, ama buna karşılık çok az şey yapan rejimler tarafından haksız yere itham edildiği ve bundan sonra "önce-Mısır" ilkesinin benimseneceği vurgulanmıştır. Michael C. Hudson, *Arab Politics, The Search for Legitimacy*, Yale University Press, New Haven, 1977, s. 241, 248

¹⁴ J. Waterbury, *The Egypt of Nasser...*, s. 314-316

¹⁵ Guilain Denoeux, "State and Society in Egypt", *Comparative Politics*, 1988, V. 20, N.3, s. 362

iken büyük toprak sahibi 12.000 aile Mısır'da ekilebilir toprakların % 50'sine sahipti ki bunlar toplam Mısır nüfusunun % 1'inden azını oluşturunurdu.¹⁶ Büyük toprak sahibi yaklaşık 2.000 aileye ait toprakların % 14.5'i topraksız ve küçük toprak sahibi köylülere dağıtıldı. Ayrıca toprak kiralama konusunda yapılan düzenlemelerle hem spekülasyon yapılmasına hem de kiracıların toprak sahipleri tarafından zorla atılmasına son verildi. Bu uygulama ile bir milyon civarındaki kiracı fiilen, mülkiyetine sahip olmasa da, işlediği toprağın sahibi oldu.¹⁷ Nasır yönetimi toprak reformu ile kırsal kesimde daha yüksek verimliliğin ve siyasal desteğin kaynağı olacak bir orta ve küçük ölçekli çiftçiler sınıfı yaratmayı hedefliyordu.¹⁸

1961'den sonra sosyal eşitliği sağlamak üzere yeni düzenlemeler yapıldı. Gelir dağılımı konusunda çıkarılan yasalarla bireysel gelir en fazla 5.000 Mısır Poundu ile sınırlandırıldı. Bu düzenlemeler eski elitin gücünü ciddi oranda zayıflattı. Diğer taraftan devlet memurları, işçiler ve özellikle eğitilmiş alt-orta sınıf lehine düzenlemeler yapıldı: emeklilik hakkı, asgari ücret, parasız eğitim ve sağlık hizmetleri, kiralara dondurulması, üniversiteye giden her gencin mezuniyetinden hemen sonra müracaat ederek bir devlet dairelerinde işe başlayabilmesi. Bir bütün olarak bakıldığında Nasır otoriter bir yönetim ile küçük toprak sahipleri, kamu sektöründe çalışanlar ve işçilerden oluşan bir ittifak temelinde meşruiyet kazandı.

Nasır döneminde Mısır'da siyasal elitler iki ana katmandan oluşuyordu. İlk katmanda Nasır ve yakın danışmanlarından ki çoğu Devrim Komuta Konseyi kaynaklıydı- oluşan bir grup vardı. Bu grubun çekirdeği bireysel çekişmeler ve Nasır'ın şahsi değerlendirmeleri temelinde değişiyordu. Başlangıçta bazı albay ve binbaşılardan oluşan ikinci grup ise kısa sürede bürokrat, profesör, eski rejimden kalan siyasetçiler vs. de saflarına katarak genişlemişti.¹⁹ 1967 Arap-İsrail savaşında Mısır toplumunu derinden etkileyen yenilgiye ve toprak (Sinai ve Gazze) kaybına rağmen Nasır popülaritesini korudu. Ancak savaş ve ithal ikameci gelişme stratejisinin yarattığı sorunlar ekonomik olarak Mısır'ı zor duruma soktu.²⁰ Eylül 1970'te Nasır öldüğünde

¹⁶ Saad Eddin İbrahim, "Egypt's Landed Bourgeoisie", *Developmentalism and Beyond*, Eds. Ayşe Öncü, Çağlar Keyder, Saad Eddin İbrahim, The American University of Cairo Press, Cairo, 1994, s. 25

¹⁷ Saad Eddin İbrahim, "Egypt's Landed...", s. 30-31

¹⁸ John Waterbury, *Sonsuz Yanılgılar Karşısında*, Çev. Muhsin Mengütürk, Nesrin Nas, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 109

¹⁹ Robert Spingborg, "Patterns of Association in the Egyptian Political Elite", *Political Elites in the Middle East*, Ed. George Lenczowski, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Washington D.C., 1975, s. 92

²⁰ Farah'a göre ithal ikameci gelişme modelinin tıkanmasında sadece ekonomik nedenler değil bazı bürokratların karıştığı yolsuzluklar, kamu sektöründe genel verimsizlik ve sorumsuzluk ve Yemen savaşına Mısır'ın askeri müdahalesi ile (1963-67) 1967 Arap-İsrail savaşı da önemli rol oynamıştır. Nadia Ramsis Farah, "Political Regimes and Social Performance: The Case of Egypt", *Developmentalism and...*, s. 145

Arap Sosyalist Birliği zayıf olarak değerlendirdiği devlet başkan yardımcısı Enver Sedat'ı referandumla tek aday olarak devlet başkanlığına önerdi.

Enver Sedat ve Çok Partili Sisteme Geçiş

Devlet başkanı seçilen Enver Sedat'ın yaptığı ilk iş kendi siyasal tabanını güçlendirmektir. Nasır'ın elinde tuttuğu devlet başkanlığı, başbakanlık ve Arap Sosyalist Birliği başkanlığı rollerini birbirinden ayırdı. Nasır'ın otoriter yönetimine karşı gelişen tepkiyi yatıştırıp kendi konumunu güçlendirmek üzere Sedat, sistemin "liberalleşme"si yönünde adımlar atmaya başladı. Sedat savunduğu "tek parti modeli" çerçevesinde ASB'nin rolünü azalttı. ASB farklı eğilimlerin yansıtılacağı bir platform olarak düşünölmeye başlandı.

Bu çerçevede farklı eğilimler 35'i bulunca Sedat ASB ve Ulusal Meclis'ten oluşturduğu 100 kişilik özel komiteye bu eğilimleri üç farklı örgüt olarak yapılandırma görevi verdi. Bunlar merkezi temsil eden Mısır Arap Sosyalist Örgütü, sağı temsil eden Liberal Sosyalist Örgüt ve solu temsil eden Ulusal İlerlemeci Birlik İttifakı idi. Merkez Sedat'ın çevresini temsil ederken sağ, özel sektörün gerekliliği temelinde "açık kapı politikası"nı savunuyordu. Nasırcılar kendilerini diğer sol gruplardan Moskova denetiminde oldukları ve sınıf mücadelesinin kaçınılmazlığını savundukları gerekçesi ile ayırıyorlardı. 1975'ten itibaren Nasırcılar ve diğer sol gruplar yan yana gelseler de bu iki grup arasında işbirliği hiç bir zaman kolay olmadı. Ancak iki grubun da paylaştığı temel öğeler sosyal ve ekonomik eşitlik, kamu sektörünü korumak, ABD'ye karşı duyulan şüphe ve özel sektör karşıtlığıydı.²¹

Nasır'ın orduda kendisine karşı olabileceğini düşündüğü kişileri görevden alıp daha sonra da ASB ile orduya karşı yeni bir güç merkezi oluşturmaması ve bunları birbirini dengelemek üzere kullanması gibi Sedat da, 1971'de, kendisine potansiyel olarak muhalif olabilecek kilit görevlerdeki pek çok kişiyi ve onlarla ilişkili olanları görevden alarak yerlerine kendisine sadık olanları atadı. Sedat ASB'de hâkim olan grubun içinde değildi. Hâkim olan grubun liderliğini, eski Hava Kuvvetleri İstihbarat birimi başkanı, eski başbakan ve Nasır'ın yakın destekçisi, Ali Sabri yapıyordu. Sedat siyasal liberalizmi savunarak 1971'de bu grubu tasfiye etti²² ve önceki *muhaberat* devleti yerine liberal, hukuk devleti hedeflediğini çeşitli görevlerdeki kişiler ve sıradan insanlar hakkında tutulan istihbarat raporlarını ve telefon görüşme kayıtlarını

²¹ John Waterbury, *The Egypt of Nasser...*, s. 366

²² Mayıs 1971'de Sedat'ı devirmek istedikleri idda edilen grubun liderleri Ali Sabri, Sami Şerif ve Şaravi Goma'ydı. ASB'nin ilk sekreteri olan Sabri'nin ASB içinde etkin bir ağı vardı. Nasır'ın şahsi güvenlik servisinin başkanı olan Şerif'in bu grup içinde, İçişleri Bakanı olan Goma'nın ise bakanlık ve güvenlik birimleri içinde güçlü ağı ve takipçileri vardı. Sedat karıştı bu grubun diğer üyeleri ise akrabalık bağları ile bu grubun içine alınmıştı. Robert Springborg, *a.g.m.*, s. 95-96

herkesin gözü önünde yakarak kitlelere ilan etti.²³ Sedat kendi meşruluğunu liberalleşme politikaları, "inançlı başkan" olarak tanımlanma, El-Ezher'den alınan fetvalar, İslamcı gruplardan destek alma gibi uygulamalarla sağlamaya çalıştı.²⁴ Sedat'ın deyimiyle 1971'deki bu "İslah Devrimi"nden hemen sonra anayasada değişiklik yapıldı ve devlet başkanına kanun hükmünde kararname çıkarma ve meclisi feshetme yetkisi verildi.²⁵

1973 Yom-Kipur savaşı Mısır'ın yenilgisiyle sonuçlansa da İsrail'in aşılmaz olduğunu savunduğu güvenlik perdesinin Mısır askerlerince geçilmesi içeride zafer olarak değerlendirilmiş ve bu durum Sedat'ın konumunu güçlendirmiştir. 1976'da Sedat ASB'nin içindeki üç örgütün siyasal parti olarak örgütlenmesine izin vermiş ve ASB'nin görevi de bu bu partilerin eylemlerini idare etmek ve finansal kaynaklarını incelemek olarak yeniden tanımlanmıştır. ASB gazete sahipliğine devam ederken kadın ve gençlik dışındaki örgütlenmeleri dağıtılmıştır.

1974-76 arasındaki dönemde sınırlı da olsa çok partili hayata geçmek her şeyden önce üst kademede, Sedat tarafından verilen bir karardır. Çok partili yaşama geçiş aslında ASB yönetici kadrosu tarafından şüphe ile karşılanmıştı. Bu şüphede kendi varlığını korumaya çalışan ASB yönetici kadrosunun tutumunun yanı sıra 1922-52 döneminde yaşanan deneyim ve sosyal yönü güçlü olmayan bir demokratikleşme programının hiçbir şey ifade etmeyeceğine dair yönetici elitin bir bölümünde var olan inanç önemli rol oynamıştır.²⁶

1977'de çıkarılan 40 no'lu Siyasi Partiler Kanunu ile siyasal partilerin kurulması ve faaliyetleri düzenlenmiştir. Bu yasaya göre hiçbir siyasal partinin ilkeleri, hedefleri ve programı "şeriatla, kamu düzeni ile, ulusal birlik ve demokratik sistemle" çelişmemelidir.²⁷ Kanun parti kurmayı güçleştirmiş ve parti kurabilmek için 20 milletvekilinin desteğini ve Siyasi Parti İşleri Komitesi'nin iznini zorunlu kılmıştır.²⁸

1978'de Sedat yanlısı Ulusal Demokrat Parti (UDP) kurulmuş ve Parti'nin amacı "bilim ve inanç temelinde modern bir devletin kurulması, manevi değerlerin desteklenmesi, bireysel ve kolektif çıkarların uzlaştırılması, ulusal birlik ve sosyal barışın sağlanması, Arap birliği için çalışma ve şeriatın hukukun ana kaynağı olarak yerleşmesini" sağlamak olarak açıklanmıştır.²⁹

²³ Bahgat Korany, "Restricted Democratization from Above: Egypt", *Political Liberalization and Democratization in the Arab World*, V. 2, Eds. Bahgat Korany, Rex Brynen, Paul Noble, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1998, s. 58

²⁴ Curtis R. Ryan, "Political strategies and regim survival in Egypt", *Journal of Third World Studies*, 2001, V. 18, Issue 2, s. 25-46

²⁵ Abdo Baaklini, Gullian Denoeux, Robert Springborg, a.g.e., s. 226

²⁶ Bahgat Korany, a.g.m., s. 41-43, 49

²⁷ Sis.gov.eg/public/yearbook7YEARBOOK/CHO3SCO7.htm

²⁸ Abdo Baaklini, Gullian Denoeux, Robert Springborg, a.g.e., s. 227

²⁹ John Waterbury, *The Egypt of Nasser...*, s. 370

Sedat "Nasırdan arındırma" kampanyasında İslam'ı bir araç olarak kullanarak Müslüman Kardeşler üzerindeki baskıyı hafifletmiştir. Üniversitelerde sol hareketi dengeleyeceği umudu ile İslamcı öğrenci derneklerinin kurulmasını desteklemiştir. Sedat'ın bu işle görevlendirildiği, ASB genel sekreteri Muhammed Osman İsmail kendisinin üniversitelerdeki İslami grupları oluşturduğunu ve şahsen her zaman Marksizm karşıtı olduğunu, Sedat'ın da Marksist görüşlerden nefret ettiğini belirtmiştir.³⁰ Müslüman Kardeşler'le Sedat arasındaki ilişki 1977'de Sedat'ın Kudüs'ü ziyareti, 1978'de Camp David Antlaşması ve 1979'da Mısır-İsrail Barış Antlaşması'nın imzalanması ile iyice bozulmuştur. Mısır'daki sol hareketlerle birlikte Müslüman Kardeşler örgütü de Sedat'ın Filistin davasına ihanet ettiğini öne sürmüş ve rejime karşı eleştirilerini arttırmıştır.³¹

1977'de kurulan Yeni Vafd Partisi'nin Sedat'a yönelik eleştirileri artınca 1978'de çıkarılan 33 no'lu kanunla Temmuz 1952 devrim ilkelerini benimsemeyen partiler yasaklanmıştır. 1979'da çıkarılan bir başka kanunla da İsrail ile yapılan barışa karşı olan partiler yasaklanmış³² ve kısa bir süre sonra da Sedat parlamentoyu feshederek yeni seçimlere gitmiştir.³³

Sedat "açık kapı" politikasını uygulamaya koyarken bir yandan Mısır'ı Sovyetler Birliği'ne olan bağımlılıktan kurtarmaya ve petrol zengini muhafazakar Arap rejimlerinin petrol zenginliklerinden pay almaya çalışmış, diğer yandan da, Mısır'ı ABD'ye yakınlaştıracak bu politikaların Arap-İsrail çatışmasında Amerika'nın Araplar lehine müdahale etmesine olanak sağlayacağını ummuştur. Sedat bu iki hedefe varabilmek için sosyalist uygulamalardan ayrılmanın ve özel sektörü desteklemenin gerekli olduğuna inanıyordu. Bu çerçevede bakıldığında Sedat, Nasır sistemini dışarıdan gelen baskılar sonucu değil, kendi kararı ile yeniden yapılandırmayı seçmiştir.³⁴

Sedat'ın uyguladığı açık kapı politikası üretim temelli liberalleşmeden çok spekülative, ticari bir açık kapı politikası olmuştur. Bu politikada önemli

³⁰ Geneive Abdo, *No God But God*, Oxford University Press, Oxford, 2000, s. 118. 1973'te Kahire Üniversitesi Mühendislik Fakültesi'nde öğrenci ve üniversitede ilk İslamcı grubun kurucularından olan Vael Osman devletin kendilerini değiştirmek istediğini ve Muhammed Osman İsmail'in kendilerine 10.000 Mısır Poundu önerdiğini ama reddettilerini belirtmektedir. Geneive Abdo, a.g.e., s. 121. Hüsnü Mübarek 1994'de New Yorker muhabiri Mary Anne Weaver'a verdiği mülakatta Sedat'ın İslami Cemaat'ın kuruluşundan sorumlu olduğunu ve büyük hata yaptığını belirtmiştir. Mary Anne Weaver, *A Portrait of Egypt, A Journey Through the World of Militant Islam*, Farrar, Straus and Giroux, New York, 1999, s. 165

³¹ İsrail ile yapılan Barış Antlaşması Mısır'ın Arap dünyasından soyutlanmasına yol açmıştır. Arap ülkeleri Mısır'a ekonomik yaptırım uygulamış, Kahire'deki elçiliklerini kapatmış ve Arap Ligi'nin merkezi Tunus'a taşınmış, Mısır İslam Devletleri Konferansı'ndan çıkarılmıştır.

³² Abdo Baaklini, Gullian Denoeux, Robert Springborg, a.g.e., s. 228

³³ 1979 seçimlerinde Sedat'ın partisi (Ulusal Demokrat Parti) mecliste çoğunluğu sağlarken (347 sandalye) Sosyalist İşçi Partisi 29, Sosyalist Liberaller de 3 milletvekili kazanmıştır. Sosyalist İşçi Partisi ileriki tarihlerde Sedat politikalarına karşı önemli bir muhalefet odağı olmuştur.

³⁴ John Waterbury, *The Egypt of Nasser...*, s. 159

aktörler temelde ithalatçı firmalar ve hükümet ile yabancı şirketler arasında aracı rolü oynayan kişilerdir ki bunların çoğu da kamu sektöründe üst düzey yöneticiler ve siyasal elitlerdir. Bunlar daha çok nüfuz, bilgi ve pazarlık temelinde ticaret yapmış ve orta sınıf için tüketim mallarını ithal etmişlerdir. İnşaat sektörü ise özellikle devlet ihaleleri ile büyümüştür.³⁵ Yeni zenginler olarak tanımlanan, Sedat'ın yarattığı bu grup Sedat yönetiminin en önemli destekçisi olmuştur.³⁶

Sedat uyguladığı politikalarla tabanını eski ve yeni toprak sahiplerini de içerecek biçimde genişletmiştir.³⁷ Toprakları müsadere edilmiş toprak sahiplerinin topraklarını geri alma talebini içeren başvurusunu destekleyerek mahkemenin onlar lehine karar vermesine izin vermiştir. Ayrıca seçimlerde köylü kategorisinin yeniden tanımlanmasını ve burada da Nasır döneminde belirlenen 25 feddan değil 50 feddan toprağı olanların bu kategoriye dahil edilmesini sağlamıştır. Kısaca, Nasır döneminde yapılan toprak reformunun getirdiği yasal çerçeveyi değiştiren düzenlemelere gidilmiştir.³⁸

Nasır döneminin yarattığı, devlet mekanizmasını bilen, beyaz yakalı, üst-orta sınıf (teknokratlar, bürokratlar); prestij ve Batı ile bağlantıları olan eski büyük toprak sahipleri ve özellikle Körfez ülkelerinde çalışarak sermaye sahibi olan orta-büyükölçekteki girişimciler ve devlet ihaleleriyle büyüyen girişimciler³⁹ temelinde oluşan ittifak kısa sürede Sedat politikalarının toplumsal tabanını oluşturmuş ve bu politikaların ana destekçisi olmuştur.

1970'lerin sonunda açığa çıkan siyasal krizlere kadar yeni siyasal yapı temelde Sedat'ın açık kapı politikasından yararlanan grupların ve ayrıcalık tanınanların desteklediği UDP ve onun Meclis'teki hâkimiyetine; diğer sosyal grupların çok sınırlı sayıda Meclis ve Şura'da muhalefet olarak temsiline; işçi ve köylüleri kontrol etmede devam eden sübvansiyon sistemine ve yeniden dü-

³⁵ John Waterbury, *The Egypt of Nasser...*, s. 172-175, 188

³⁶ Eberhard Kienle, *A Grand Delusion, Democracy and Reform in Egypt*, I.B Tauris, London, 2000, s.24. Hinnebusch Mısır'da eski ve yeni burjuvazinin hem şahıs olarak Sedat'ı hem de Mısır'ı yeniden Batı kapitalist pazarına entegre edecek politikalarını desteklediğini belirtmektedir. Mısır'ın Arap dünyasından dışlanmasından rahatsız olan bu grup siyasal sistemin de daha liberalleşmesini dolayısı ile iktidardan pay almayı istiyordu. Ama benzer ülkelerde olduğu gibi Mısır'da da bu gruplar zenginlik ve koruma karşısında siyasal iktidardan ve özgürlüklerden vazgeçmeye hazırıldılar. Raymond A. Hinnebusch, "Children of the Elite: Political Attitudes of the Westernized Bourgeoisie in Contemporary Egypt", *Middle East Journal*, 1982, V. 36, N. 4, s. 558-560

³⁷ Geniş aile, elit arasındaki evlilikler ve bu yolla genişletilen aile ilişkileri ve siyasal - ekonomik yaşamda bu ağın kullanımı üzerinde duran Springborg büyük toprak sahibi Marei ailesinin üyelerinin Sedat döneminde tekrar önemli siyasetçiler olarak ortaya çıktığını belirtmektedir. Robert Springborg, *Family, Power, and Politics in Egypt*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1982

³⁸ Roger Owen, "Socio-economic Change and Political Mobilization: the case of Egypt", *Democracy Without Democrats? The Renewal of Politics in the Muslim World*, Ed. Ghassan Salam, I.B. Tauris Publishers, London, 1994, s. 192

³⁹ Saad Eddin İbrahim, "Egypt's Landed...", s. 34

zenlenen polis aygıtına dayanıyordu.⁴⁰ Ancak 1970'lerin sonunda İsrail'le yapılan barış anlaşması ve bu temelde yayılan muhalefet, liberal ekonomi politikalarının toplumda yarattığı hoşnutsuzluk Sedat'ın daha baskıcı bir yönetim tarzı izlemesine yol açmıştır.

1980'de yapılan bir referandumla Sedat'a "ihtiyaç hissettiğinde" seçimleri yenileme yetkisi tanınmış ve yine aynı referandumda şeriat, hukuk kurallarının temel kaynağı olarak kabul edilmiştir. Bilindiği gibi Mısır'da her ne kadar 1955 yılında şeriat mahkemeleri kaldırıldı ise de Nasır rejimi medeni hukuk alanında (evlilik, boşanma, miras vs.) yeni yasal düzenlemelere gitmemiş bu alan İslam hukukuna göre düzenlenmeye devam etmiştir.⁴¹ Sedat'ın getirdiği yasal düzenleme ise İslam hukukunun medeni hukuk dışında da uygulanabilmesine olanak sağlayan bir düzenlemedir ve ilerki tarihlerde Müslüman Kardeşler örgütü tarafından İslam hukukunun yaygın uygulanması için yeni davaların açılmasına ve bu alanın genişletilmesine yol açmıştır.

Hüsnü Mübarek Yönetimi

Sedat, 4 Ekim 1981'de 1973'te İsrail'e karşı yapılan savaşın yıldönümü kutlamalarında, İslami Cihad üyesi Halid İslambuli tarafından yapılan suikast sonucu ölmüş ve yerine devlet başkan yardımcısı Hüsnü Mübarek geçmiştir.⁴² Sedat tarafından uygulanan ekonomik ve siyasal politikalarda önemli değişiklikler yapmayan Mübarek, ilk iş olarak, Sedat'ın son döneminde muhalefeti bastırma hareketi çerçevesinde tutuklattığı siyasetçileri serbest bırakmış ve yine siyasi görüşleri nedeniyle görevden alınan profesörleri ve gazetecileri görevlerine iade etmiştir. Burada Mübarek'in yapmaya çalıştığı bir yandan ağır ekonomik şartlar altında gelişen hoşnutsuzlukları gidererek destek almak diğer yandan da, iki cephede birden -ılımlı ve radikal muhalefet- savaşmamaktır. Aynı zamanda kötü ekonomik şartlar altında Mübarek demokratikleşmeyi savunarak ABD'den alınan yardımların Kongre'de daha kolay kabul edilebilir olmasını hedeflemiştir.⁴³ 1983'ten itibaren

⁴⁰ Roger Owen, *a.g.m.*, s. 185

⁴¹ 1979'da Enver Sedat'ın eşinin adı ile anılan, "Cihan Yasası", bir düzenleme ile kadınlara kocaları ikinci eş almak isterse boşanma davası açabilme hakkı vermiştir. Ayrıca boşanma durumunda anne olan kadına, evli iken yaşadığı evde kalabilme hakkı tanınmıştır. Ancak Anayasa Mahkemesi usul yönünden bu kararı iptal etmiş ve 1985'de çıkarılan yeni bir kanunla bu haklar sulandırılmıştır. Mervat Hatem, "Egypt's Middle Class in Crisis: The Sexual Division of Labor", *Middle East Journal*, 1988, V. 42, N. 3, s. 413-416

⁴² Orta sınıfa mensup bir aileden gelen Hüsnü Mübarek 1949'da Askeri Akademi'den mezun olduktan sonra bir süre Hava Kuvvetleri Akademisi'nde uçuş eğitimi vermiş ve daha sonra Sovyetler Birliği'nde hava kuvvetlerinde uçuş eğitimi almıştır. 1969'da Nasır tarafından Hava Kuvvetleri Komutanlığı'na getirilen Mübarek, 1972'de Sedat tarafından Genelkurmay Başkanlığı'na atanmıştır.

⁴³ Roger Owen, *a.g.m.*, s. 190; May Kassem, *In the Guise of Democracy, Governance in Contemporary Egypt*, Ithaca Press, Reading, 1999, s. 49-51

ise Mübarek kendini demokratikleşmeyi savunan kişi olmaktan çok Mısır'da istikrar ve düzeni sağlayan kişi olarak sunmaya başlamıştır.

İran İslam Devrimi'nin, Afganistan işgalinin ve daha sonra Cezayir'de yaşanan şiddet olaylarının farklı dinamiklerle Mısır'daki İslami hareketleri ve siyasal iktidarı etkilemesi Mısır'da mevcut rejimin ayakta kalıp kalamayacağı tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Bir yandan İslam temelli şiddet eylemleri artarken diğer yandan Mübarek yönetiminin temel endişesi rejimi korumak ve Mısır'ın "yeni bir Cezayir" olmasını önlemektir.

Mübarek konuşmalarında demokrasiye geçişin zor bir süreç olduğunu, uzun zaman alacağını ve ekonomik gelişme ile demokratikleşme arasında yakın ilişki olduğunu vurgulamıştır. Mübarek döneminde Mısır'ın kazandığı çok sınırlı olsa da demokratik görünüm hem içeride hem de dışarıda rejimin meşruluk kazanmasını sağlamıştır. Sınırlandırılan, denetim altında tutulan muhalefet, parti politikasıyla hem sisteme dahil edilmiş hem de bölünerek bu yolla rejimin farklı toplumsal gruplara ulaşmasında aracı haline gelmiştir. Mübarek yönetiminin getirdiği sınırlı çoğulculuk ekonomik liberalleşme politikasının uygulanmalarının yarattığı toplumsal gerilimleri hafifletmede rejime önemli avantajlar sağlamıştır.⁴⁴

1984, 1987, 1990 seçimlerinde Mübarek'in başkanı olduğu Ulusal Demokrat Parti, mecliste çoğunluğu kazanmıştır. 1984 seçimlerinden önce seçim kanununda yapılan değişikliklerle adayların seçimlere bağımsız aday olarak değil sadece parti listelerinden katılabileceği, % 8'lik ulusal baraj uygulanacağı, nisbi temsil sistemi ile bu barajı aşamayan partilerin oylarının en çok oyu alan partiye yazılacağı bir sistem getirildi. Milletvekili sayısı 350'den 448'e çıkarılırken, seçim çevreleri genişletilerek sayıları 175'ten 48'e indirildi ve her partiye her bir seçim çevresi için iki aday listesi yapma zorunluluğu getirildi. Muhalefet partileri aleyhine işleyen bu sistemle UDP oyların %73'ünü alarak Meclis'te 391 sandalye kazandı. Müslüman Kardeşler-Vafd ittifakı ise sadece 57 sandalye kazanabildi.⁴⁵

Aralık 1986'da Anayasa Mahkemesi bağımsız aday olmaya izin veremeyen bu kanunu anayasaya aykırı buldu ve kanunda 48 seçim çevresinden Meclis'te birer bağımsız sandalye öngören düzenleme yapıldıktan sonra 1987'de seçimlere gidildi. Mahkeme bu yasayı da Anayasaya aykırı bularak parti listesinden aday olma sistemini iptal etti ve bunun üzerine 1990 seçimleri yapıldı.⁴⁶

Ancak 1990 seçimleri Vafd ve Sosyalist İşçi Partisi - Müslüman Kardeşler ittifakı tarafından seçim sandıklarının ve oy sayımının İçişleri Bakanlığı tarafın-

⁴⁴ Roger Owen, *a.g.m.*, s. 189-190

⁴⁵ Abdo Baaklini, Gullian Denoeux, Robert Springborg, *a.g.e.*, 229-230

⁴⁶ Abdo Baaklini, Gullian Denoeux, Robert Springborg, *a.g.e.*, s. 230

dan yapılıyor olması ve sıkıyönetim nedeniyle var olan sınırlamaların seçimin tarafsızlığına gölge düşürdüğü gerekçesiyle boykot edildi.⁴⁷ Aslında bu boykotla yapılmak istenen, muhalefetin tümünün boykot edeceği bir seçimle oluşan Meclis'in 1993'te yapacağı devlet başkanı seçimini meşruluk açısından tartışmalı hale getirmektir. Ancak muhalefet partilerinden Ulusal İlerlemeci Birlik Partisi'nin (El-Tagammu) seçime katılması muhalefeti bölerek boykotu etkisiz hale getirdi.

1993 Şubat'ından 1995 seçimlerine kadar İslamcı muhalefeti bastırma konusunda ciddi düzenlemeler yapıldı ve Mübarek yönetimi bu noktada ılımlı - radikal ayrımı yapmadı.⁴⁸ 1992'de Ceza Kanunu'nda ve diğer kanunlarda yapılan değişikliklerle "kamu düzenini ve güvenliğini" tehdit eden suçların cezaları ağırlaştırıldı ve geniş, muğlak bir biçimde yapılan "terörist" tanımı ile bu suçlara verilen cezalar arttırıldı.⁴⁹ Aynı dönemde Meslek Odaları'nın yönetiminde ağırlık kazanan Müslüman Kardeşler'in gücünü kırmak üzere bu alanda yeni düzenlemeler (Mesleki Örgütlerde Demokrasiyi Garanti Altına Alma Yasası - 1993) yapıldı. 1994'te köy muhtarı seçimine son verilerek muhtarlar merkezden atanmaya başlandı. Mayıs 1995'te 93 no'lu kanun ile hükümet mensuplarına karşı yapılan yayınlara genellikle bunlar yolsuzluk konusundaydı - ve bu haberleri yazan gazetecilere verilen cezalar arttırıldı. Aynı yılın yaz aylarında insan hakları örgütleri kapatıldı. Müslüman Kardeşler yöneticileri, milletvekili adayları askeri mahkemelere sevk edildi ve bunlardan 44'ü hemen seçim öncesinde hapis cezalarına çarptırıldı.⁵⁰

1995 seçimlerinden hemen önce yapılan baskılar, sıkıyönetim nedeniyle seçim çalışmalarına getirilen ciddi sınırlamalar ve seçim tarihinin kısa bir süre önce belirlenmiş olması muhalefeti doğrudan etkiledi. Ayrıca bu seçimde aday olan müteşebbis ve yatırımcı sayısında, özellikle UDP saflarında, önemli artış oldu. Bu seçimde de diğerlerinde olduğu gibi bazı yerlerde düzensizlikler ve hileler oldu. Kazananlar açıklanmasına rağmen adayların aldığı oyların açıklanması zaman aldı ve sonuçta UDP oyların %93.90'ını alarak 417 sandalye kazan-

⁴⁷ 2000 yılında çıkarılan bir kanunla seçimlerin yargı denetiminde yapılmasına imkan verilmiştir. Her seçim bölgesinde oy sayımı İçişleri Bakanlığı'nın atadığı hakimlerin gözetiminde yapılmaktadır. Ayrıca İçişleri Bakanlığı seçim sandık görevlilerini de kamu görevlileri arasından atamaktadır. Kanuna göre adaylardan belirli sayıda temsilci seçim sandıklarının başında bulunabilmektedir ama bunlar sandıkların sayım bölgesine götürülmesine ve sayım sürecine nezaret edememektedir. Eberhard Kienle, a.g.e., s. 25

⁴⁸ Bu dönemde Kahire'deki Amerikan elçiliği İslami hareket içinde şiddet yanlısı olmayan önemli kişilerle gizli görüşmeler yapıyordu. Mübarek 1994'te New Yorker muhabiri Mary Anne Weaver'e verdiği mülakatta Kahire'deki ABD elçiliğinin "Müslüman Kardeşler'den teröristlerle" gizli görüşmeler yaptığından haberdar olduğunu ve ABD'nin İran'da yaptığı hatayı tekrarlamamak için İslamcı muhalefete ilişki kurmaya çalıştığını, ama İslamcı grupların Mısır'da yönetimi asla ele geçiremeyeceklerini söylemiştir. Mary Anne Weaver, a.g.e., s. 165

⁴⁹ Eberhard Kienle, a.g.e., s. 15

⁵⁰ Abdo Baaklini, Gullian Denoeux, Robert Springborg, a.g.e., s. 233; John Walsh, "Egypt's Muslim Brotherhood", *Harvard International Review*, 2003, V. 24, Issue 4, s. 32-36

di. Bu seçimin asıl mağlubu Müslüman Kardeşler'di. Sadece bağımsız aday olarak bir Müslüman Kardeşler üyesi seçimi kazanabildi. Mübarek yönetimi İslamcı muhalefeti bastırırken rejimi de İslamileştirdi ve bu temelde 1995 seçimleri kadın ve Kipti üyelerin en düşük oranda temsil edildiği bir parlamento yarattı.⁵¹

Bu dönem aynı zamanda Mısır'daki radikal İslamcı hareketlerin rejimle açıktan çatışma içine girdiği bir dönemdi. Özellikle İslami Cemaat ve Cihad örgütü Kipti nüfusun yoğun olduğu orta Mısır'da Kiptilere ve güvenlik görevlilerine yönelik şiddet eylemlerini artırdı. Laik yazarlara saldırılar arttı ve korku ile sindirme politikası gündeme geldi. Turistlere yönelik saldırı ve öldürme eylemleri sonucu Mısır'da turizm sektörü ciddi yara aldı. 26 Haziran 1995'te Addis Ababa'da Mübarek'e karşı başarısız bir suikast girişimi oldu.⁵² Bu radikalleşmeye karşı Mübarek yönetimi bir yandan yukarıda açıklanan bastırma operasyonunu uygulamaya koyarken diğer yandan da rejim gittikçe İslamileşti.⁵³ Örneğin devlet denetimindeki televizyonda dini programlar arttırıldı, dine aykırılık nedeniyle pek çok yayın, film yasaklandı.

Geleneksel olarak devlet politikalarını destekleyen El-Ezher içinde de bir ayrışma yaşandı. Resmi politikaları eleştiren El-Ezher mensubu şeyhlerin çoğu kır kökenli, yoksul ailelerden gelen ve ailede din adamı olan ilk nesildir ve diğer İslami hareketlerle ilişki içinde olan bu grup El-Ezher'in din konu-

⁵¹ Eberhard Kienle, a.g.e., s. 56-64; Abdo Baaklini, Gullian Denoeux, Robert Springborg, a.g.e., s. 234. 14 Kasım 2000 seçimlerinde ise UDP 388, Bağımsızlar 37 (17'si Müslüman Kardeşler'den), Yeni Vafd 7, Tagammu 6, Nasırist Parti 3, Liberal Parti 1 sandalye kazanmıştır. Resmi açıklamaya göre seçime katılma oranı seçim bölgelerine göre %15 ile %40 arasında değişmektedir. "Egypt elections statement" arabicnews.com/onsub/Dily/Day/001115/2000111542.html

⁵² Özellikle Asyut ve Minya kentlerinde şiddetli çatışmalar yaşandı. 8 Haziran 1992'de şeriata karşı çıkan, İsrail'le ilişkilerin normalleşmesini savunan laik entelektüel Farac Foda öldürülmüş, Nobel ödüllü yazar Necip Mahfuz 1994'te saldırıya uğramış ve yaralanmıştır. Kahire Üniversitesi profesörlerinden Nasr Ebu Zeyd bir çalışmasından dolayı münafık ilan edilmiş, bu kişinin Müslüman bir kadınla evli kalamayacağı öne sürülmüş ve mahkeme kararıyla gıyabında çift boşanmıştır. Zeyd ve eşi Hollanda'ya iltica etmek zorunda kalmıştır. Kahire'de, Lüksor'da turistlere karşı yapılan silahlı saldırılarda pek çok kişi öldürülmüştür. Gilles Kepel, Cihad, Çev. Haldun Bayrı, Doğan Kitap, İstanbul, 2001, s. 320-337 Fouad Ajami, *The Dream Palace of the Arabs*, Vintage Books, New York, 1998, s. 204-221; Mary Anne Weaver, a.g.e., s. 123-142, 216-280

⁵³ 1986-1996 arasında Abdul Sabur Şahin UDP'nin Din Komitesi Başkanı olarak İslam konusunda Mübarek'in danışmanlığını yapmıştır. Kahire Üniversitesi'nde profesör olan ve aynı zamanda Amr ibn el-As camiinde imamlık yapan Şahin, aynı üniversiteden Nasr Ebu Zeyd'in terfisine karşı çıkmış ve 1993'de Zeyd'i vaazlarında münafıklıkla suçlamıştır. Ortodoks İslam'ın katı savunucusu olarak tanınan Şahin pek çok akademisyen, yazar, şair, gazeteci ve sinema sanatçısı için münafık suçlaması yapılmasını perde arkasından sağlamıştır. Şahin, aynı dönemde, devletin kontrolündeki radyo ve televizyonda din programları yapmıştır. 1996 ortalarında Şahin'in Amr ibn el-As caminde imamlık yapması yasaklanmış ve siyasi görevlerine son verilmiştir. ama Şahin farklı camilerde Cuma hutbesi vermeye devam etmiştir. Mary Anne Weaver, a.g.e., s. 226-229, 235-238

sundaki tekeline karşı çıkmaktadır.⁵⁴ Mübarek tarafından devlete sadakatin-den emin olduğu için El-Ezher baş şeyhliğine 1982'de atanan eski Mısır müftüsü Gad el-Hak Ali Gad el-Hak laik devlete ve politikalarına karşı çıkmıştır. Aile planlamasına karşı çıkan Gad el-Hak kadınların sünnet edilmesi-ni desteklemiş, faize karşı çıkmış ve İsrail işgali altında olduğu için doğu Kudüs'teki kutsal yerleri ziyaret etmeyi yasaklayan bir fetva yayınlamıştır. 1994'te Kahire'de yapılan Birleşmiş Milletler Nüfus Konferansı'nı pek çok şeyh İslam'a karşı bir komplo olarak değerlendirmiştir. El-Ezher içindeki İslami Araştırmalar Akademisi'nin⁵⁵ üyelerini atama yetkisi olan Gad el-Hak bu- raya kendine yakın din adamlarını atamış ve Akademi devlet politikalarını eleştiren önemli bir merkez haline gelmiştir. 1996'da baş şeyh olan Mısır müftüsü Muhammed Seyid Tantavi ise Ezher'in ana görevinin devlet politi- kalarını desteklemek olduğunu savunmuştur.⁵⁶

El-Ezher'in kontrol ettiği dini alan genişlemiş ve sadece belirli dini konular- da değil Kültür Bakanlığı'nın denetiminde olan pek çok konuda da El-Ezher kar- rar verme yetkisini kullanmaya başlamıştır. Şubat 1994'te Meclis'te alınan bir kararla İslami Araştırmalar Akademisi'nin genel olarak kamu düzenini ve ahlakı- nı koruyacağı belirtilmiştir. Ayrıca El-Ezher'in görüşlerinin bağlayıcı olacağı ve Kültür Bakanlığı tarafından bunlara itiraz edilemeyeceği de kabul edilmiştir. Bu da El-Ezher'in film, kitap gibi kültür ürünleri üzerindeki sansür yetkisini güçlen- dirmiştir. Örneğin Yusuf Şahin'in *Göçmen* filmi senaryosu sansür kurulundan geçmesine rağmen El-Ezher tarafından yasaklanmıştır.⁵⁷

Mübarek sınırlı demokrasi ile siyasi güçleri kontrol ederken geliştirdiği klientalist ağ sayesinde muhalefeti bölmüştür. Sedat'ın orduyu kendisine bağımlı hale getirme çabasının aksine Mübarek, ordunun toplumdaki ayrı- calıklı konumunu yeniden güçlendirmiş alt yapı geliştirme ve diğer ekono- mik projelerde orduya önemli ölçüde pay vererek, ciddi maaş artışı sağlaya-

⁵⁴ Geneive Abdo, a.g.e., s. 44. 1961'de Nasır'ın çıkardığı kanunla El-Ezher Şeyhi Mısır devlet başkanı tarafından atanmaktadır.

⁵⁵ El-Ezher 5 örgütten oluşmaktadır. Baş şeyhin başkanlığında Yüksek Konsey, İslami Araştır- malar Akademisi, İslami Kültür Yönetimi, El-Ezher Üniversitesi ve El-Ezher ilk ve ortaöğre- tim kurumları. El-Ezher hakkında bkz. Geneive Abdo, a.g.e., s. 41-70; Salwa Ismail, *Rethinking Islamist Politics*, I. B. Tauris, London, 2003, s. 71-76, Bassam Tibi, *Islam and the Cultural Accomodation of Social Change*, Westview Press, Colorado, 1990, s. 135-146; Afaf Lutfi Al-Sayyid Marsot, "The Ulema of Cairo in the Eighteenth and Nineteenth Centu- ries", *Scholars, Saints and Sufis*, Ed. Nikki R. Keddie, University of California Press, 1972, s. 149-165; Daniel Crecelius, "Nonideological Responses of the Egyptian Ulema to Moderni- zation", *Scholars, Saints...*, s. 167-209.

⁵⁶ Geneive Abdo, a.g.e., s. 55-63

⁵⁷ Salwa Ismail, a.g.e., s. 75-76

rak, büyük askeri harcamalarla orduyu rejimin devamı için tek garanti haline getirmiştir.⁵⁸ Bir başka deyişle mevcut siyasal yapı içinde rejimin devamında orduyu kendine ortak olarak seçmiştir.

1990'ların sonuna kadar İslami hareketlerin ordu içinde ne kadar etkin olduğu temel tartışma konularından biridir. Mısır toplumunda yaşanan genel İslamileşme eğilimine paralel olarak ordu mensupları arasında da dindarlığın arttığı, pek çok subayın eşinin türban taktığı gözlemlenmiştir. Ancak ordu, Mübarek yönetiminde İslami şiddet eylemlerine karşı temel kurum olmaya devam etmiştir.⁵⁹ 1960'lardan itibaren itibarı kısmen zedelenmiş olsa da ordu hâlâ önemli bir mobilite kanalıdır.⁶⁰

1990'da Mısır'da finansal sektörde yaşanan kriz, Mübarek yönetiminin IMF ve Dünya Bankası destekli mali dengeleri esas alan neo-liberal politikaları uygulamaya koymasına yol açmıştır. Ancak Mitchell'in belirttiği gibi bu politikalar Mısır'da devleti küçültmemiş sadece devletin desteklediği toplumsal grupları değiştirmiştir. Devlet tarım ve endüstriye kaynak ayırmak yerine kamu kaynaklarını finansal sermaye ve özel sektör lehine kullanmaya başlamıştır. Bu politikalar kamuda reel ücretlerin düşmesine, yoksulluk sınırı altında yaşayanların sayısında büyük artışa, gelir dağılımında ciddi bozuluklara yol açmış ancak bu politikaların kırsal alanda yaşananlar üzerindeki etkisi çok daha büyük olmuştur.⁶¹

Mısır hükümeti ve uluslararası finans kurumlarınca çok yaygın olarak öne sürülen bir iddiaya göre küçük toprak sahiplerine Nasır döneminde sağlanan haklar bu grubun toprağı daha etkin kullanımını engellemiş ve ve-

⁵⁸ Nasır ve Sedat ayaklanmalarda orduyu kullandı ise de muhalefeti sindirmede asıl dayandıkları mekanizma istihbarat teşkilatıdır. Mübarek ise ana mekanizma olarak orduyu güçlendirmiştir. Curtis R. Ryan, *a.g.m.*, s. 25- 46. İçişleri Bakanlığı'na bağlı Merkezi Güvenlik Güçleri bu birimde üç yıl askerlik görevini yapan, genellikle okuma yazması olmayan köylülerden oluşan ve çok düşük aylık alan bir iç güvenlik birimidir. 1986'da görev sürelerinin bir yıl daha uzatılacağı söylentisi üzerine Merkezi Güvenlik Güçleri önce Kahire'de daha sonra tüm ülkede ayaklanmış ve askeri yerleşimlere, kamu ve özel binalara saldırmıştır. Ayaklanma ordu tarafından bastırılmıştır. Bazı gözlemciler bu olayın elit içinde önemli bir çatışmaya işaret ettiğini, sadece ordu tarafından bastırılabilen bu ayaklanmanın rejimin gerçek koruyucusunun ordu olduğu gerçeğinin altını çizme fonksiyonu gördüğünü belirtmektedir. Diane Singerman, *Avenues of Participation, Family, Politics and Networks in Urban Quarters of Cairo*, Princeton University Press, Princeton, 1995, s. 263-265, 314 dipnot 26

⁵⁹ Mısırlı diplomat Hüseyin Amin ordu içinde İslamcılığın arttığını ileri sürerek bundan Mübarek yönetiminin siyasal İslami değişime politikalarını sorumlu tutmuştur. Özellikle alt kademe askerler ve askeri öğrenciler ile İslami hareketler arasında ilişki olduğu ve bir bölümünün yargılandığı belirtilmiştir. Mübarek yönetimi 1997'de Luksor'da turistlere yapılan saldırıdan sonra buraya vali fonksiyonu görecek, Luksor Üst Konseyi Başkanlığı'na General Selmi Slem'i atamıştır. Bu durum ordunun radikal İslamî hareketlere karşı Mübarek yönetimi ile birlikte hareket ettiğini göstermektedir. Mary Anne Weaver, *a.g.e.*, s. 105-106, 159-160, 273-277

⁶⁰ Halk ve entelektüeller arasında Mısır'ın ekonomik zayıflığından ve otoriter siyasal yapısından "asker mantığı"nın sorumlu tutulması oldukça yaygındır. Diane Singerman, *a.g.e.*, s. 265-267

⁶¹ Timothy Mitchell, "No factories, no problems: The logic of neo-liberalism in Egypt", *Review of African Political Economy*, 1999, V. 26, Issue - 82, s. 455-468

rimliliği düşürmüştür. Bu nedenle tarımsal yapıda reform kaçınılmazdır. Mübarek yönetimi de, bu temelde, 1992'de çıkardığı 96 no'lu kanun ile toprak sahibi - kiracı ilişkilerinin beş yıl içinde yeniden düzenlenmesini sağlamıştır. Başlangıçta kiralalar üç katına çıkmış ve 1997'den itibaren de eski kontratlar iptal edilerek pazar ilişkileri çerçevesinde yeni kiralaların belirlenmesi kabul edilmiştir.⁶² Kanunun uygulanması sürecinde güvenlik kuvvetleri ve toprak sahipleri kiracılar üzerinde ciddi şiddet kullanmış ve yapılan farklı direnişler yönetim tarafından "terörizm" olarak nitelendirilerek güvenlik güçlerince bastırılmıştır. Kanunun uygulanması önemli sayıda kiracının topraksızlaşmasına⁶³, ücretli işçi haline gelmesine ve aynı zamanda toprakların mülkiyetinin kimde olduğu konusunda toprak sahipleri arasında çatışmalara neden olmuştur.⁶⁴

Küçük toprak sahipleri tarımsal yapıda yapılan değişimler sonucu yeni yaşam stratejileri geliştirmek zorunda kalmışlar ve gelirlerini artırabilmek için traktör yerine yeniden saban kiralamaya, ulaşımda deve kullanmaya başlamışlardır. Küçük ve orta büyüklükte toprağa sahip olanlar pazar için üretimi pazara ulaşım güçlükleri ve çeşitli kayıplar nedeniyle tercih etmemekte ya da çok sınırlı yapmaktadır.⁶⁵

Genel olarak bakıldığında bürokratik elit, büyük toprak sahipleri, açık kapı politikasının yarattığı olanaklardan yararlanan girişimciler ve ordu temelinde sağlanan ittifak Mübarek yönetiminin toplumsal tabanını oluşturmuştur. Bu toplumsal grupları destekleyen politikalar geliştiren Mübarek yönetimi Mısır'da demokratikleşme yönünde ciddi adımlar atmamıştır. Bir başka deyişle otoriter siyasal yapı Mübarek döneminde de güçlenerek devam etmiştir. Görece olarak basın özgürlüğünden söz edilebilir ve parti sayısının arttığı söylenebilirse de sistemi katılımcı demokratik bir yapı haline getirme çabası gözlemlenmez. Özellikle 1980'lerin ortasından itibaren artış gösteren İslami şiddet olayları mevcut siyasal yapının güvenlik önlemlerini arttırmasına ve pek çok anti-terör kanununun çıkarılmasına zemin hazırlamıştır. Gün-lük yaşam ve hukuki yapı hızla İslamileşirken radikal İslamcı hareketler bas-

⁶² Roger Owen, *a.g.m.*, s. 192; Karim El-Gawhary, "Nothing More to Lose: Landowners, Tenants, and Economic Liberalization in Egypt", www.merip.org/mer/mer204/karim2.htm

⁶³ Bu kanundan 905.000 kiracı köylü etkilenmiş ve yaklaşık 432.000'i topraksız kalmıştır. Timothy Mitchell, *Rule of Experts, Egypt, Techno Politics, Modernity*, Univesty of California Press. Berkley, 2002, s. 265.

⁶⁴ Roy Bush, "An agricultural strategy without farmers: Egypt's countryside in the new millennium", *Review of African Political Economy*, 2000, V. 27, Issue - 84, s. 235-249. Bush, tarımdaki reformun ürün seçiminde, tarımsal girdi ve çıktı fiyatlarında liberalleşme getirirken; tarımsal büyümede 1980-1987 dönemine göre bir azalma, tarım ürünleri ithalatında önemli artışlar olduğunu belirtmektedir. Roy Bush, "Mısır'da siyasi otoritarizm ve tarım reformu", *Toplum ve Bilim*, Bahar 2001, S. 88, s.105-121

⁶⁵ Timothy Mitchell, *Rule of ...*, s. 252-262

tırılmıştır.⁶⁶ Mısır'daki resmi ideolojinin melezlik arayışı üzerinde duran Des-souki, bugünkü resmi ideolojinin "siyasal liberalizm, İslam, sosyal adalet, milliyetçilik ve serbest piyasa ekonomisi" bileşimi olduğunu savunur.⁶⁷ İktidardaki partinin -Mübarek'in partisi UDP- "gelişme, istikrar ve barış" sloganı ise Parti'nin farklı dönemlerde farklı biçimlerde bu sloganın içeriğini doldurduğunu ve doldurabileceğini göstermektedir.

II. DEVLET BAŞKANI, PARLAMENTO VE SİYASAL PARTİLER

1952 Hür Subaylar Darbesi'nden buyana Mısır'da devlet başkanı karar alma süreçlerine hâkim olan ana aktördür. 1956 Anayasası ile getirilen bu yasal yapı Nasır'ın karizması ve otoriter yönetimi ile bütünleşmiştir. Daha sonra Sedat ve Mübarek, Nasır'ın karizmasına sahip olmasalar da bu otoriter yapıyı güçlendirerek devam ettirmişlerdir.

Devlet başkanı

Anayasanın 76. maddesine göre Halk Meclisi'nin üçte iki oyu ile tek bir kişi devlet başkanı adayı olarak belirlenir ve yapılan referandum ile devlet başkanı seçilir. Başkanın ölümü ya da görevini yerine getiremez hale gelmesi durumunda geçici olarak meclis başkanı bu görevi üstlenir (Md. 84).⁶⁸ Altı yıl için seçilen ve sınırsız defa seçilebilen devlet başkanı (Md. 77) genellikle yüksek bir oran ile bu konuma gelir. Örneğin üç dönem (1987, 1993, 1999) üst üste devlet başkanı seçilen Hüsnü Mübarek, 1999'da oyların %94'ünü almıştır. Devlet başkanı aynı zamanda başkomutandır. Başbakanı ve kabineyi atar; istediği zaman meclisi toplayabilir ya da feshedebilir. Kabinayı toplantiya çağırabilir, toplantılara başkanlık edebilir, isterse başbakan olarak da görev yapabilir.⁶⁹

Altı yılın sonunda Halk Meclisi, yasal olarak, mevcut devlet başkanını seçmek zorunda değildir; başka bir kişiyi üçte iki çoğunlukla yeni aday olarak önerebilir. Yine meclis devlet başkanına karşı ihanet ya da diğer suçlar nedeniyle dava açabilir. Ancak bu yetkiler bugüne kadar hiç kullanılmamıştır. Aslında anayasada meclise devlet başkanının gücünü dengeleyebilecek yetkiler verilmiştir. Örneğin devlet başkanı başbakan dahil olmak üzere tüm kabineyi atar ve görevden alabilir (Md. 141); diğer yandan meclis eğer kabinenin ya da herhangi bir bakanın uygulamalarından memnun değil ise gü-

⁶⁶ İslami Cemaat 1997 yılında tek taraflı ateşkes ilan etmiştir. Mısır İnsan Hakları Örgütü'ne göre İslami terörü önleme temelinde 16.000 kişi gözaltına alınmıştır. Bazı kuruluşlara göre bu rakam 30.000'i bulmaktadır. Hasam el-Hamalawy, "Forgotten victims of the war on terror", [www.Metimes.com/2K3/issue 2003-46/methous.htm](http://www.Metimes.com/2K3/issue%202003-46/methous.htm)

⁶⁷ Ali E. Hillal Dessouki, "Ideology and Legitimacy in Egypt: The Search for a 'Hybrid Formula'", *Developmentalism and...*, s. 90.

⁶⁸ May Kassem, *a.g.e.*, s. 33

⁶⁹ Abdo Baaklini, Gullian Denoeux, Robert Springborg, *a.g.e.*, s. 239

vensizlik oyu kullanarak bunları görevden düşürebilir (Md. 124). Ancak Meclis bu yetkiyi de tarihinde hiç kullanmamıştır.⁷⁰

Yürütme adına devlet başkanı meclise kanun teklifinde bulunabilir. Bi-reysel olarak milletvekillerinin de bu hakkı vardır ancak süreç oldukça karmaşık olduğundan nadiren bu yola başvurulmaktadır. Meclisten geçen kanunları veto etme yetkisine sahip olan devlet başkanı istisnai durumlarda kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisine de sahiptir.⁷¹

Devlet başkanının yetki genişliğine örnek teşkil edebilecek bir diğer yetki ise sıkıyönetim ilanıdır. Devlet başkanı Mısır'ın güvenliği ya da kamu düzeni tehlikede ise veya savaş ya da savaş tehlikesi, ulusal kargaşa, genel afetler veya salgın hastalık nedeniyle herhangi bir bölgede sıkıyönetim ilan edebilir. Bu temelde vatandaşların seyahat, toplanma ve yerleşme özgürlüğüne sınırlamalar getirerek kamu düzenini ve güvenliği sağlayabilir. Ancak devlet başkanı bu kararını meclise 15 gün içinde bildirip onay alarak sıkıyönetim ilan eder. Sıkıyönetim meclisin onayı olmadan sadece sınırlı bir süre için ilan edilebilir.⁷²

Üç devlet başkanı da yönetimlerinde bu uygulamaya başvurmuş ve her seferinde meclisten onay almıştır. 1956-63 arasında Nasır sıkıyönetim çerçevesinde ülkeyi yönetmiştir. 1967 Arap-İsrail savaşı sırasında sıkıyönetim ilan edilmiş ve bu uygulama 13 yıl sürmüştür. Bir başka deyişle Nasır'ın ölümünden sonra Sedat da sıkıyönetimle ülkeyi yönetmiş ve 1980'de sıkıyönetim kalkmıştır. Sedat suikastından sonra tekrar sıkıyönetim ilan edilmiş ve Mübarek de "şiddet ve terör" tehdidi temelinde çeşitli kereler Meclis'in de onayını alarak sıkıyönetime devam etmiştir. 1981'den beri süregelen sıkıyönetim Mısır'da son olarak Mart 2003 tarihinde üç yıl daha (31 Mayıs 2006 tarihine kadar) uzatılmıştır.

Sıkıyönetim kanununa göre siviller askeri mahkemelerde yargılanabilmektedir ki Mübarek yönetimi özellikle 1990'larda radikal İslami gruplara ve Müslüman Kardeşler'in denetimi altındaki meslek odaları mensuplarına karşı bu kuralı sıklıkla uygulamıştır.⁷³ Sıkıyönetim döneminde bu mahkemelerin verdiği kararlara itiraz edilememekte, gösteri yapmaktan broşür dağıtmaya kadar her siyasal eylem için polise başvurarak İçişleri Bakanlığı'ndan izin almak zorunlu hale gelmekte, sansür uygulanmakta, 45 gün olan gözaltı süresi mahkeme kararı olmadan istendiği kadar uzatılabilmektedir.⁷⁴

⁷⁰ May Kassem, *a.g.e.*, s. 35

⁷¹ Devlet başkanının veto ettiği kanunları meclis ancak üçte iki çoğunlukla kabul edebilir. Meclis tatilde ise ya da üçte iki çoğunlukla geçici olarak, devlet başkanına kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi verilebilir. Eberhard Kienle, *a.g.e.*, s. 22

⁷² May Kassem, *a.g.e.*, s. 36-37; Abdo Baaklini, Gullian Denoeux, Robert Springborg, *a.g.e.*, s. 240

⁷³ metimes.com/2K3/issues2003-9/metaus.htm

⁷⁴ May Kassem, *a.g.e.*, s. 58-59

1992'de çıkarılan anti-terör yasası ile şiddete başvurmamış muhalefet üyeleri ya da Müslüman Kardeşler örgütü ile ilişkili olduğu iddiası ile pek çok insan ceza almıştır. Yine bu yasa ile yürütmeye belirli davaları askeri mahkemelere gönderilebilme yetkisi verilmiştir.⁷⁵ Sıkıyönetim döneminde devlet başkanı tutuklamalara karar verebilir, toplantıları iptal edebilir, vatandaşların seyahat özgürlüğünü sınırlayabilir, kaçak mal gerekçesi ile kişi ve kurumları aratabilir. Bu durum milletvekilleri için de geçerlidir.⁷⁶

Anayasanın 136. maddesi devlet başkanına gerektiğinde referandumla meclisi dağıtma yetkisi vermektedir. Buna göre devlet başkanı çıkaracağı bir karar ile önce meclisi fesheder ve 30 gün içinde referanduma gider. Doğal olarak bu yetkinin meclis üyeleri üzerindeki etkisi büyüktür. Eğer meclis, devlet başkanının uygulamalarına karşı bir tutum alırsa devlet başkanı referandum ile meclisi feshedebilir. Sonuçta bu durum devlet başkanının uygun görmediği kişileri Meclis dışında bırakabilmesine olanak tanır.⁷⁷

Devlet başkanı atama ve görevden alma yetkilerini kullanarak devlet kurumları üzerindeki kontrolünü güçlendirmektedir. Devlet başkanının atama yetkisi siyasal yapının zirvesindekilerden (başbakan, bakanlar vs.) parti, ordu, bürokrasi, yargı, devletin sahip olduğu medya, devlet üniversitesi vs. deki üst düzey yöneticilerin atanmasına kadar geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu görevlere atanmada güvenilirlik ve sadakat gibi nitelikler önem kazanmaktadır.⁷⁸

Devlet başkanının otoritesini güçlendiren bir başka öge de şahsen kontrol ettiği devlet kaynaklarıdır. Her mali yılın başında meclise onay için bütçe sunuluyorsa da bu daha çok bir formalitedir. Çünkü özel kaynak tahsisatları hem meclise bildirilmemekte hem de formel kanallardan geçirilmektedir. Çeşitli siyasal ve devlet kurumlarına ayrılan kaynak daha çok devlet başkanının bireysel ve siyasal hedeflerine göre belirlenmektedir.⁷⁹

Parlamento

Mısır Parlamentosu, Halk Meclisi ve Şura (Danışma Konseyi) olmak üzere iki meclisten oluşur. Halk Meclisi 10'u devlet başkanı tarafından atanan 454 üyeye sahiptir. Beş yıl için seçilen bu meclisin üyelerinin en az yarısı işçi ve çiftçilerden gelmek zorundadır.

Nasır tarafından işçi ve köylülerin temsilini güvence altına almak için getirilen seçim sisteminde her kişinin iki oy hakkı vardır. Her seçim bölgesinde

⁷⁵ Diana Singerman, "The Politics of Emergency Rule in Egypt", *Current History*, 2000, s. 29-30

⁷⁶ Abdo Baaklini, Gullian Denoeux, Robert Springborg, *a.g.e.*, s. 240

⁷⁷ May Kassem, *a.g.e.*, s. 39

⁷⁸ May Kassem, *a.g.e.*, s. 43-45

⁷⁹ May Kassem, *a.g.e.*, s. 45-47

adaylar fe'at ve 'omal olarak iki gruba ayrılır. Fe'at kategorisinde aday olanlar üniversite veya dengi okul mezunu olmalıdır. 'Omal kategorisinde aday olanlar ise yüksek okul mezunu olmayan işçi ve köylülerdir. Ama uygulamada bu kişiler genellikle zengin toprak sahipleri veya tüccarlar olmaktadır. Her seçmenin bir fe'at kategorisinden, bir de 'omal kategorisinden bir milletvekili seçmek için oyu vardır. Bunun sonucu genellikle bir seçim bölgesinde oy değişimi sistemi doğmaktadır ki burada bir kategoride seçime giren aday, diğer kategoride giren adayı destekler ve bu karşılıklı destek sisteminde oylar yükseltilir. Aslında uygulamada ortaya çıkan bu durum bir kişi iki oy sisteminin iki ayrı temsilci seçme amacına uymamaktadır. Çünkü her birey ikinci oyunu seçilmesini istediği kişi lehine bir başka adayla değiştirmektedir.⁸⁰

Şura (Danışma Konseyi) üyelerinin üçte ikisi seçimle (ki bunların en az yarısı da çiftçi ve işçi olmalıdır) kalan üçte biri ise devlet başkanının ataması ile gelir. Şura üyelerinin sayısı 264'tür. Her üç senede bir seçilmiş ve atanmış üyelerin yarısı yenilenirken Şura üyeliği süresi altı yıldır. Şura, temelde anayasa değişikliğinde, sosyal-ekonomik gelişme raporunun yazılmasında, Mısır'ın taraf olduğu antlaşmalar ve devlet başkanı ve meclisin istediği konularda görüş bildiren bir danışma organıdır.

Siyasal Partiler

Nasır örgütlenmiş, katılımcı ya da karar alma sürecinde etkin olan tek parti yapılanmasının kendi konumunu tehdit edeceğinden çekiniyordu. O nedenle de tek partiyi daha çok siyasal desteği harekete geçirebilecek bir araç olarak değerlendirdi. Nasır'ın stratejisi karar alma konumlarına yükselenlerin bunu bağımsız mekanizmalarla değil devlet başkanının istek ve patronajı ile elde ettiklerini anlamalarını sağlamaktı.⁸¹

Sedat'ın siyasal liberalizasyon politikası da temelde bu otoriter yapıyı değiştirici nitelikte değildi. Sedat bir yandan dış dünyaya karşı demokrasi görüntüsü isterken diğer yandan da çok partili yaşamı "böl ve yönet" stratejisiyle bir araç olarak değerlendiriyordu. Elit içindeki bölünmeleri destekleyerek kendi arabulucu konumunu güçlendirmeye çalışıyordu. Yukarıda belirtildiği gibi Arap Sosyalist Birliği'ni kendi için bir tehdit olarak gören Sedat, önce bunun içinde üç grup oluşturdu sonra, 1977'de kendi partisini kurdu. Kurulan iki muhalefet partisi ise (Ulusal İlerlemeci Birlik Partisi ve Liberal Parti) bağımsız bir sosyal hareketin sonucu olarak değil, Sedat'ın seçtiği kişilerin önderliğinde yukarıdan yapılandırıldı. Ulusal İlerlemeci Birlik Partisi ve Liberal Parti'nin özellikle Mısır-İsrail barış görüşmelerinde Sedat'ı desteklemediği bir dönemde, 1978'de, Tarım Bakanı İbrahim Şükrü'nün Sosyalist İş-

⁸⁰ May Kassem, *a.g.e.*, s. 105

⁸¹ May Kassem, *a.g.e.*, s. 40

çi Partisi'ni kurmasını yine Sedat destekledi.⁸² 1978'de Vafd Partisi'nin yeniden kurulması ve gerçek bir muhalefet potansiyeli içermesi Sedat'ı rahatsız etti ve devrim öncesi dönemde önemli siyasal konumlarda bulunanların partilerde görev almasını yasaklayan bir kararname çıkardı. Doğrudan Yeni Vafd'ı hedef alan bu kararname sonucu partinin liderleri yasaklı hale geldi ve parti çalışmalarını durdurmaya zorlandı.⁸³

Mısır'da din, sınıf, cinsiyet veya bölge esasına göre parti kurmak yasaktır. Partiler, yasaların ana kaynağı olarak şeriatı kabul etmek, devrimleri (23 Temmuz 1952), ulusal birliği, sosyalist kazanımları ve demokratik sosyalist sistemi savunmak zorundadır. Her bir partinin programı diğerinden yeterince farklı olmalıdır. Ordu, güvenlik güçleri mensupları, hakimler, belirli kategorideki bürokratlar parti üyesi olamazlar ve yeni bir partinin kurulmasında görev alamazlar. Siyasi Partiler kanununa göre Danışma Konseyi (Şura) üyeleri, yönetici parti ve yargı mensuplarından oluşan yedi kişilik Siyasi Parti İşleri Komitesi yeni partilerin yasal olarak kurulmasına izin verir.⁸⁴ 1990'larda Komite'nin izni ile yasal hale gelen yedi partinin dışındaki tüm başvurular reddedilmiştir. Mart 2000'de, yapılacak seçimlerde Nasırcı oyları bölebileceği düşünülerek sadece Ulusal Uzlaşma Partisi'ne izin verilmiştir.⁸⁵

Yasal olarak ordu mensupları, silah altındaki erat ve güvenlik güçleri mensupları seçme ve seçilme hakkına sahip değildir. Seçime katılacak adayların uygunluğu Adalet Bakanlığınca atanan bir hakim, İçişleri ve Adalet Bakanlığı'nın atadığı diğer iki üyeden oluşan üç kişilik komisyon tarafından kararlaştırılır. 1990'da seçim kanunda yapılan değişikliklerle benimsenen çoğunluk sistemi büyük partiler, Mısır örneğinde UDP, lehine işleyen bir sistemdir. Benimsenen seçim kanunu eskisine göre daha demokratik ise de varolan sıkıyönetim uygulamaları seçim sürecinde muhalefet aleyhine işlemektedir. Çünkü sıkıyönetim gerekçesi ile partilerin seçim mitingi yapmaları engellenebilmekte, muhalif adaylar tutuklanabilmektedir. Diğer yandan Mısır'da her seçim ciddi düzensizlik ve hatta hilelere sahne olmuştur.⁸⁶

Merkez-sağ parti olarak tanımlanabilen Ulusal Demokrat Parti'nin son derece muğlak ve genel ifadelerle yazılmış olan programı partinin farklı eğilimler yönünde esneyebilmesini sağlamaktadır. Finansal açıdan bakıldığında

⁸² Partinin tarihsel kökenleri, Müslüman Kardeşler'le yapılan seçim ittifakı ve aktiviteleri hakkında bkz. Hanna Fikry Singer, *The Socialist Labor Party: A Case Study of a Contemporary Egyptian Opposition Party*, Cairo Papers, V. 16, Monograph 1, 1993

⁸³ May Kassem, a.g.e., s.41-42. Bu dönemde kurulan İslamcı Ümmet Partisi, Sabahi Ailesi'nin denetimindeydi ve aile dışında belirli bir tabanı harekete geçiremedi. Eberhard Kienle, a.g.e., s. 30- 31

⁸⁴ Eberhard Kienle, a.g.e., s. 28-29

⁸⁵ 1991'de Mısır Yeşil Parti'ye, 1992'de Arap Demokratik Nasırcı Parti, Demokratik Halk Partisi, Mısır Arap Sosyalist Parti ve Yeni Genç Mısır Partisi'ne, 1993'de Sosyal Adalet Partisi ve Birleşik Demokratik Parti'ye izin verilmiştir. Eberhard Kienle, a.g.e., s. 68

⁸⁶ Eberhard Kienle, a.g.e., s. 25-27

resmi olarak UDP 20 milyon Mısır Poundu'ndan oluşan ana kaynağı kontrol etmektedir. Bu kaynak 1978'de Sedat tarafından yaratılmıştır. Sedat, Mısır Ulusal Bankası, Mısır Bank ve İskenderiye Bankası'nın ve birkaç şahsın verdiği bağış ile bu parayı toplamış ve Ulusal Gelişme Bankası'nı kurmuştur. Bankanın amacı bu para ile yatırım yapmak ve sağlanan gelirle de UDP ve onun gelişme projelerini finanse etmektir. Buna ek olarak parti günlük gazetesi Mayo'da dahil olmak üzere yayınlarının satışından yaklaşık 250.000 Mısır Poundu gelir sağlamaktadır. Ayrıca Mısır'da resmi her partiye Danışma Meclisi'nin (Şura) verdiği yıllık 100.000 Mısır Poundu gelir vardır. UDP'nin Mısır'ın en büyük partisi olduğu düşünüldüğünde bu çok sınırlı bir kaynaktır.⁸⁷

Açık bir ideolojisi, finansal bağımsızlığı bulunmayan UDP, taban oluşturmada büyük ölçüde devlet kaynaklarına bağımlıdır. Bağımsız bir varlığı olmayan UDP devlet ile kurduğu ilişki temelinde hem parti üyeleri hem de seçmen için önemlidir. Bir parti üyesinin belirttiği gibi:

*"UDP iyi. Ama ideoloji ya da bu tür şeylerden bahsetmiyorum. Bu önemli değil. Hiçbirimizin [UDP milletvekilleri- y.n.] buna aldırıldığını sanmıyorum. Demek istediğim şu ki halkın ihtiyacı olan hizmetlere ulaşmayı sağlıyor. Çünkü devlet başkanının partisi. Ben veya herhangi birimiz UDP'nin konumunda olan herhangi bir partiye girer. Çünkü bu seçim bölgelerine gerekli hizmeti sağlama imkânı verecektir."*⁸⁸

UDP'nin başkanı, devlet başkanı da olan Hüsnü Mübarek'tir. Parti'nin 13 kişilik Politbürosu, 23 kişilik Parti Genel Sekreterliği, 15 sürekli komitenin başkanları da dahil olmak üzere tüm üst düzey yetkilileri devlet başkanı tarafından atanmaktadır.⁸⁹

⁸⁷ May Kassem, a.g.e., s.77

⁸⁸ Aktaran May Kassem, a.g.e., s. 81. Singerman Kahire'de yaptığı araştırmada siyasetçilerin kendi seçim bölgelerinde klientalist ilişkilerle sadık bir takipçi tabanı oluşturduğunu ve bu etkin ağ sayesinde siyasal elitler ve yüksek bürokratlar arasında itibar kazandıklarını belirtmektedir. Hükümetle iyi ilişkiler içinde olan bu siyasetçiler seçim bölgelerine etkin kaynak akışını sağlamakta, bu da daha fazla kaynağa ulaşabilmelerinin yolunu açmaktadır. Parti ideolojisinden çok seçilmiş kişilerin sağladığı kaynak ve hizmetler bu kişilere sadık bir takipçi grubu oluşturmaktadır. Diane Singerman, a.g.e., s. 255-268

⁸⁹ May Kassem, a.g.e., s. 78-79. Eylül 2002'de UDP, 10 yıl sonra ilk kongresini yaptı ve bu kongrede Mübarek'e sadık, kariyerine Nasır döneminde istihbarat örgütünde başlamış olan Enformasyon Bakanı Safvet Şerif, Genel Sekreterliğe seçildi. Hüsnü Mübarek'in küçük oğlu Cemal Mübarek de 1995'te babasının Al Gore ile birlikte kurduğu Mısır-Amerikan Başkanları İş Konseyi'nin başına geçti. 1999'da işverenlerin desteği ile Cemal Mübarek, Gelecek Nesil Vakfı'nı kurdu. Vakf'ın amacı gençleri iş ve kamu yaşamında desteklemektir. Her ne kadar baba-oğul bu Vakf'ı yeni bir siyasi partiye dönüştürme fikri olduğu, ama eski partililerin Mübarek'i bundan vazgeçirdiği öne sürüldüyse de; Hüsnü Mübarek oğlu Cemal'i 2000'de Parti sekreterliğine atadı. Parti'ye reformcu bir görünüm veren Cemal Mübarek'in, babasının yerine geçip geçmeyeceği henüz belli değil. Çünkü baba Mübarek devlet başkan yardımcılığına henüz hiç kimseyi atamadı. Bir başka iddia da istihbarat teşkilatı başkanı Ömer Süleyman'ın Hüsnü Mübarek'ten sonra devlet başkanı olmaya en yakın isim olduğu yönünde. Andrew Hammond, "Signs increasingly points to Gamal Mubarak as Egypt's next President", *The Washington Report on Middle East Affairs*, 2002, V. 21, Issue 9, s. 33-38

UDP'nin Meclis'e göndereceği adayların belirlenmesi süreci ise devlet başkanının sıkı kontrolü altındadır. Tüm UDP üyelerinin milletvekilliği için bireysel olarak partiye başvurma hakkı vardır, yerel düzeyde yapılan bu başvurular Kahire'deki merkezde toplanır. Burada Parti Genel Sekreteri ve yardımcısı tarafından bir aday listesi hazırlanır. Ancak aday listesine son şeklini devlet başkanı vermektedir. Burada belirleyici olan ideolojik bir tutumdan çok kişilerin bölgelerindeki etkinlikleri ve sosyal ağlarıdır. UDP milletvekilleri seçim bölgelerinde etkin, önemli, klientalist ilişkiler ağını rejim lehine harekete geçirebilecek kişilerdir.⁹⁰

Mevcut muhalefet partilerine baktığımızda durum çok da farklı değildir. Muhalefet partileri her şeyden önce lider partileridir. Partilerin üye sayıları belli değildir ve çoğunun da ciddi bir üye tabanı yoktur. Partiler sıklıkla ciddi bir tartışma sürecinden geçirmeden çeşitli konularda hızla görüş değiştirebilmektedir. Aslında ciddi bir üyelik yapısı veya bu yönde çalışmaları olmadığı için zaten sınırlı olan güvenilirlikleri bu tür uygulamalarla daha da zedelenmektedir.⁹¹

Siyasi Partiler Kanunu'na göre yabancı kurum ya da kişilerden parti için bağış almak yasaktır. Mısır vatandaşları ve kurumları partiye 2.000 Mısır Poundu'ndan fazla yardım yaparlarsa bu yardım ve bununla ilişkili tüm detaylar partinin gazetesinde yayınlanmak zorundadır. Tahmin edilebileceği gibi bu durum muhalefet partileri için ciddi bir sorun teşkil etmektedir. Ancak yine de tüm partiler bu kurallardan kaçınabilecekleri yollar keşfetmişlerdir. Yasal olarak muhalefet partileri üç ana kaynaktan gelir elde etmektedir; Danışma Meclisi'nin verdiği yıllık 100.000 Mısır Poundu, üyelik aidatları ve parti üyelerinin bağışları, ve parti gazetesinin satışından elde edilen para.⁹²

Yeni Vafd Partisi diğerlerinden farklı olarak 1952 Hür Subaylar Darbesi'nden önce Mısır siyasal yaşamında önemli rol oynayan Vafd Partisi'nin devamıdır.⁹³ Özel girişim ve siyasal liberalleşmenin savunucusu olan Yeni Vafd Partisi'nin üyeleri temelde orta yaş üstü, üst ve üst-orta tabaka mensuplarından oluşmaktadır. 1984 seçimlerinde Müslüman Kardeşler ile ittifak kuran ve 1990 seçimlerini birlikte protesto eden Yeni Vafd, 1995 seçimlerinde Müslüman Kardeşler ile bir ittifaka gitmediği gibi hükümetin İslamcılara karşı mücadelesine de destek vermiştir.

Mevcut rejimi kabul ettiğini, muhalif partilerin boykotuna rağmen, 1990 seçimlerine girerek gösteren Tagammu, hükümetle ilişkilerinde çatışmacı bir çizgiden hükümetle işbirliğine açık bir çizgiye gelmiş ve Mübarek'in geliştir-

⁹⁰ May Kassem, *a.g.e.*, s. 79, 82-92

⁹¹ Bahgat Korany, *a.g.m.*, s. 63

⁹² May Kassem, *a.g.e.*, s. 93

⁹³ Mona Makram Ebeid, "The Role of the Official Opposition", *Egypt under Mubarak*, Ed. C. Tripp, R. Owen, Routledge, London, 1991, s. 29-33

diği klientalist ağa dahil olmuştur.⁹⁴ 1995'te Parti Genel Sekreteri Dr. Rifat Said, Mübarek tarafından Danışma Konseyi'ne atanmıştır. 1995 seçimlerinde rejimin değer ve hedeflerini paylaştığını vurgulayan Parti, özenle kendini İslami çizgiden ayırarak "dini fundamentalizm ve terör tehdidi" üzerinde durmuştur. Diğer partiler gibi Tagammu da sınırlı bir tabana sahiptir ve daha çok alt düzey beyaz yakalılar arasında taban bulmaktadır.⁹⁵

İslamcı sosyalist olarak tanımlanan, Sedat'ın yönlendirmesi ile kurulan Sosyalist İşçi Partisi programında kamu sektörünün önemini vurgulamakta ve özel sektörün üretici olmak kaydı ile desteklenmesini savunmaktadır. Açık kapı politikasını destekleyen parti bu politikanın tüketim temelli değil üretim temelli olması gerektiğini savunmaktadır. Mısır'ın İslami kimliğinin korunması gerektiğini vurgulayan parti, süper güçlerin baskısına karşı siyasal ve ekonomik alanda Mısır-Arap ülkeleri işbirliğinin yeniden güçlendirilmesini önermiştir. Sedat politikalarına yönelttiği eleştiriler nedeniyle Sosyalist İşçi Partisi 1981'de yasaklanmış ve yöneticileri tutuklanmıştır. Mübarek döneminde yeniden açılan partide, lider kadrosunun kararıyla, Müslüman Kardeşlerle 1984, 1987 seçimlerinde yapılan ittifak sonucu iki grup oluşmuştur. İlk grup partide artan dinsel eğilimi desteklemekte ve sosyalist kökenlilerin yönetimden uzaklaştırılmasını istemektedir. Sosyalist bakış açısına sahip ikinci grup ise İslam'ı kültürel bir öge olarak geniş bir perspektiften değerlendirmekte ve partinin yasal olmayan grupların (Müslüman Kardeşler) denetimi altına girdiğini savunmaktadır.⁹⁶ Mayıs 2000'de Sosyalist İşçi Partisi, Siyasi Parti İşleri Komitesi tarafından bir süre için yasaklanmıştır ve yayın organı el-Şaab hükümet tarafından aynı sürede kapatılmıştır.

Aslında bu yasal muhalefet partilerinin hiç biri tabanda önemli desteği, örgütü olan partiler değildir. Yasak olmasına rağmen bugün Mısır'da gerçek anlamda ideolojisi, örgütü ve tabanı olan tek parti Müslüman Kardeşler'dir.

III. MISIR'DA MUHALEFET: MÜSLÜMAN KARDEŞLER

Hasan el-Banna tarafından 1928'de İsmailiye'de kurulan Müslüman Kardeşler sadece Mısır'da en önemli muhalif İslami hareket değil aynı zamanda bu yüzyılın ilk yarısından itibaren tüm Arap dünyasında etkili olmuş bir örgüttür.

1927'de Arapça öğretmenleri olarak İsmailiye'de bir ilkokula atanan Hasan el-Banna ve arkadaşları tarafından kurulan örgüt kısa sürede genişlemiş ve Kahire'de de taban bulmuştur. 1932'de ilk genel konferansını düzenleyen

⁹⁴ Açık kapı politikasını eleştiren Parti, Mısır ekonomisinin yabancı hâkimiyetine karşı korunmasını ve kamu sektöründe planlamanın önemini savunuyordu. Ali E. Hillal Dessouki, *a.g.m.*, s. 87

⁹⁵ Tagammu hakkında bkz. Mona Makram Ebeid, *a.g.m.*, s. 36-38; May Kassem, *a.g.e.*, s. 107-109.

⁹⁶ Hanna Fikry Singer, *a.g.e.*, s. 6-7, 15-31.

Müslüman Kardeşler süreç içinde hızla kurumsallaşmıştır. 1935 ve 1939 konferanslarında ağırlıklı olarak hareketin tabanının genişlemesi, üyelik kriterleri ve sorumlulukları, örgüt yapısı üzerinde durulmuş ve Müslüman Kardeşler'in İslam'ı nasıl gördüğü belirlenmiştir. Kabul edilen görüşe göre İslam bütüncül bir sistem olarak yaşamın tümü üzerinde söz sahibidir, temelde iki kaynağa yani Kur'an ve Peygamber'in sünnetine dayanır, İslam zaman ve mekân üstü olduğu için tüm zamanlara ve mekânlara uygulanabilir. Hasan el-Banna'ya göre hareket "Selefi bir mesaj, Sünni bir yol, bir Sufi gerçek, siyasal bir örgütlenme, atletik bir grup, kültürel, eğitsel bir birlik, ekonomik bir şirket ve sosyal bir fikir"dir.⁹⁷

Mısır'ın bağımsızlık görüşmelerini destekleyen Müslüman Kardeşler Britanya'ya karşı milliyetçi propagandanın öncülerindendir. Bu nedenle el-Banna İngilizler tarafından yukarı Mısır'a sürülmüş, hapse atılmış, örgütün yayın organı kapatılmış ve bu yayınlara atıfta bulunmak yasaklanmıştır.

1940'ta Enver Sedat kanalı ile Müslüman Kardeşler'le Hür Subaylar arasındaki ilk ilişki kurulmuş, Vafd'la ilişkiler ise istikrarsız olmuştur. II. Dünya Savaşı sonrası 8 Eylül 1945'te yapılan bir toplantıda el-Banna grubun anayasası niteliğini taşıyan "Kanun el-Nizam el-Esasi li Hayat el-İhvan el-Müslimin el-Amma"yı sunmuştur. 1948 ve 1951'de değişiklikler yapılmasına rağmen bu kanunla grubun mevcut yapısı formelleşmiş ve hiyerarşisi, örgütlenme biçimi netleşmiştir. Oluşturulan bu modern örgütsel yapı o dönemde hiç bir İslami harekette yoktur. Bu nitelik, süreç içinde, baskılara karşı Müslüman Kardeşler'i hem dayanıklı kılmış hem de diğer grupların gözünde örnek haline getirmiştir.

1948'de devrim yapmayı planladığı gerekçesi ile Müslüman Kardeşler kapatılmış, el-Banna kısa bir süre hapiste kalmış ve 12 Şubat 1949'da da bir suikasta kurban gitmiştir.⁹⁸ Müslüman Kardeşler yasal olmamakla birlikte el-Banna'nın ölümünden sonrada varlığını sürdürmüş ve 1951'de sıkıyönetimin kalkmasıyla yeniden yasallaşmıştır. 1952 Hür Subaylar Darbesi'ni destekleyen örgüt kurulacak sistemin İslam'a dayanması gerektiğini savunmuştur.

Örgüt içindeki ilk kriz hareketin bir parti olarak yeniden örgütlenip örgütlenmeyeceği noktasında başlamış ve o dönem hareketin başkanı olan Hasan el-Hudaybi bazı üyelerce eleştirilmiştir. Sonuçta Hudaybi'nin grubu ağır basmış ve parti olarak örgütlenmeme kararı alınmıştır. Ancak 12 Ocak 1954'te, Müslüman Kardeşler üyesi öğrenciler ile Nasır'ın kurdurduğu Öz-

⁹⁷ Müslüman Kardeşler'in kuruluşu ve ilk dönemdeki yapısı, düzenlediği konferanslar ve düşünce biçimi için bkz. Richard P. Mitchell, *The Society of Muslim Brothers*, Oxford University Press, Londra, 1969. Ayrıca İshak Musa Husaini, *The Moslem Brethern*, Khayat's Collage Book Cooperative, Beyrut, 1956; Christina Phelps Harris, *Nationalism and Revolution in Egypt, The Role of the Muslim Brotherhood*, Mouton, Lahey, 1964

⁹⁸ 1952 Hür Subaylar Darbesi sırasında el-Banna suikastının ciddi olarak soruşturulacağına söz verilmiş ve daha sonra bu dava yeniden açılmıştır.

gürlük Birliği ve onun gençlik örgütü üyeleri arasında Kahire Üniversitesi'nde çıkan çatışma sonucu Nasır yönetimi Müslüman Kardeşler'i siyasi parti olarak değerlendirmiş ve 15 Şubat 1954'te, siyasi partilerin kapatılması konusundaki kanuna dayanarak örgütü yasaklamıştır.⁹⁹ Bununla birlikte Müslüman Kardeşler tarafından kurulan ve çalıştırılan okullara, hastahanelere ve sağlık ocaklarına dokunulmamıştır. Bu arada Müslüman Kardeşler üyesi pek çok kişi tutuklanmış, basında Müslüman Kardeşler'den çok lideri Hudaybi'yi hedef alan bir kampanya başlatılmış, El-Ezher de toplumda "fitne" yarattığı için hareketi eleştirmiştir.

Bu dönemdeki Müslüman Kardeşler ideolojisine bakıldığında örgütün hem El-Ezher'i (yaşayan dinamik İslam'ın sözcülüğünü yapamadığı ve yabancı fikir ve değerlere gerektiği gibi direnmediği gerekçesiyle) hem de tarikatları (zaman içinde bozulduğu ve ciddi bir reforma ihtiyacı olduğu için) eleştirdiği görülür. Müslüman Kardeşler Mısır'ın İslam tarihinde çok önemli bir rol oynadığını ve İslami canlanışta yine bu öncü rolü oynayacağını savunmaktadır. Batı demokrasileri ve komünist sistemin kendi içinde olumlu ve olumsuz yanlarına işaret eden Müslüman Kardeşler, Mısır'ın artık bir yol ayrımına geldiğini ve bu ayrımın Batı ile İslam arasında olduğunu öne sürmüştür. Gevşek bir kavram olarak "Müslüman Devlet"ten bahseden örgüt, bu kavramla siyasal değil daha çok yasal yapıya atıfta bulunmaktadır. Şeriatın uygulanıp uygulanmaması İslami düzenin tanımlanmasında ana eksenidir.

Nasır yönetimi örgütlü muhalefet gücü olan Müslüman Kardeşler'i 1954'te bastırmıştır. Bundan sonra hareket üyeleri için belirleyici olan çerçeve hapishane deneyimleridir. Hapishanelerde mevcut siyasal sisteme karşı yeni direnme stratejileri geliştirilmeye çalışılmıştır. Düşünce planında ortaya çıkan temel değişim, düşmanın artık dışarıdan (Batı, komünizm) içeriye (Nasır yönetimi) kaymasıdır. Müslüman Kardeşler'in pek çok üyesi hapiste iken aileleri ve hareketin sempatizanları bir yardımlaşma ağı kurarak hükümlülerin ve ailelerinin geçimlerine katkıda bulunmaya çalışmıştır. 1959'dan itibaren Müslüman Kardeşler yeniden örgütlenmeye başlamış ve 1962'ye gelindiğinde yasal olmamasına rağmen hareket örgütlü bir yapıya kavuşmuştur.

30 Ağustos 1965'te, Mısırlılar, Nasır'ın konuşmasından Müslüman Kardeşler'in yabancı gizli servislerce yönlendirilen hükümete karşı bir komplo içinde olduğunu öğrendiler ve Müslüman Kardeşler tarihinde ikinci büyük bastırma hareketi ile karşı karşıya kaldı. Nasır yönetiminin mobilize ettiği yazarlar ve gazetecilerin yanı sıra el-Ezher de hareketi "Ortaçağ teröristleri" olarak kınadı. Bu ikinci büyük tutuklama dalgasında hapse atılan Seyyid Kutb, bazı Müslüman ülkelerde yapılan pek çok kampanyaya rağmen, diğer bir kaç önemli üye ile birlikte 29 Ağustos 1966'da idam edildi. Kepel'in be-

⁹⁹ Christina Phelps Harris, a.g.e., s. 212-216

lirttiği gibi, Nasır döneminde Müslüman Kardeşler üyelerinin yaşadığı baskı ve idamlar, bu döneme ait bir şehitlik kültünün oluşmasına ve bu kültün ileride İslamcı hareket içinde önemli rol oynamasına yol açmıştır.¹⁰⁰

Bu dönemde hareket içinde iktidarın nasıl ele geçirileceği konusunda bir bölünme yaşanmıştır. Bir grup "Nasır diktatörlüğü"nü ancak şiddet kullanarak devrim yolu ile devrilebileceğini öne sürerken bir başka grup da eğitim politikaları ile nüfusun % 75'i kazanılana kadar bir şey yapılamayacağını savunuyordu. Bu çerçevede Müslüman Kardeşler içinde bir grup mevcut siyasal yapı ile işbirliği yaparak sistemi İslamileştirmeyi savunurken, bir grup da, silahla iktidarı ele geçirmeyi savunmuştur. Bu ikinci radikal grup daha sonra oluşacak silahlı örgütlenmelere kaynaklık etmiş ve 1980'lerin sonundan itibaren daha çok gençler arasında taban bulan silahlı İslami gruplar Mısır'da ciddi bir tehdit oluşturmıştır.¹⁰¹

Enver Sedat, Nasırsızlaştırma politikası çerçevesinde Nasır'a muhalif tüm gruplarla işbirliği yapmıştır. Bu temelde sol ve Nasırcılar sistemden dışlanırken Müslüman Kardeşler Sedat'la başlangıçtan itibaren işbirliğine girmiştir. Suudi Arabistan Kralı Faysal'ın aracılığı ile Müslüman Kardeşler'in Mısır dışında yaşayan liderleri ile Sedat arasında bir görüşme yapılmış bu görüşmede Sedat, kendinin de komünizme ve küfre karşı olma noktasında onlarla aynı görüşü paylaştığını belirtmiştir.¹⁰² Bu görüşmeden kısa bir süre sonra hapiste bulunan bir grup Müslüman Kardeşler üyesi serbest bırakılmıştır.

¹⁰⁰ Nasır dönemi ve sonrası Müslüman Kardeşler ve radikal grupların ideolojileri konusunda bkz. Gilles Kepel, *The Prophet and The Pharaoh*, Al Saqi Books, Londra, 1985

¹⁰¹ Aslında Müslüman Kardeşler içinde de "Gizli Cihaz" adı verilen silahlı bir grup eskiden vardı, ancak savunmaya yönelik olduğu öne sürülen bu grup daha sonra dağıtıldı. Mısır'daki radikal İslami hareketler için bkz. Nemat Guenena, *The Jihad, An Islamic Alternative in Egypt*, Cairo Papers, V.9, Monograph. 2, Cairo, 1986; Saad Eddin İbrahim, "Anatomy of Egypt's Militant Islamic Groups: Methodological Note and Preliminary Findings", *International Journal of Middle East Studies*, 1980, V. 12, N. 4, s. 423-453; Denis J. Sullivan, Sana Abed-Kotob, *Islam in Contemporary Egypt*, Lynne Rienner, Boulder, 1999, s. 72-86; Mary Anne Weaver, a.g.e.; Salwa Ismail, a.g.e., s. 82-113; Saad Eddin İbrahim, "The Changing Face of Egypt's Islamic Activism", *Egypt, Islam and Democracy*, The American University of Cairo Press, Cairo, 1996, s. 69-79. 1970'lerdeki radikal İslamcı gruplarla 1990'lardaki grupları karşılaştıran Saad Eddin İbrahim'e göre, İslamcı militanların yaşı 1970'lerde 27 iken, 1990'larda 21'e düşmüştür. 1970'lerde üniversite öğrencisi veya mezunu oranı % 80 iken, 1990'larda bu oran % 20'dir. 1970'lerde militanların % 55'i kent kökenli iken, 1990'larda bu oran % 15'tir. Gecekondu kökenlilerin oranı 1970'lerde % 8 iken, bu oran 1990'larda % 36'ya çıkmıştır. 1970'lerde kırsal alan İslamcı militanlar tarafından hiç bilinmezken, 1990'larda orta Mısır'da ve özellikle Asyut'un köylerinde bu gruplar duyulmaya ve silahlı çatışmalara girmeye başlamışlardır. Saad Eddin İbrahim, "The Changing Face...", s. 74-75. İsmail'e göre radikal hareketlerde esnaf sayısı artmaktadır. Bu kişilerin çoğu enformel ekonomide yer almakta ve gecekonduarda yaşamaktadır. Salwa Ismail, a.g.e., s. 102-105.

¹⁰² Abdel Azim Ramadan, "Fundamentalist Influence in Egypt: The Strategies of the Muslim Brotherhood and the Takfir Groups", *Fundamentalism and the State*, Ed. M. Marty, R.S. Appleby, The University of Chicago Press, Chicago, 1994, Vol. 3, s. 165. Sedat'ın özel danışmanı Yusuf Kardavi'nin de aralarında bulunduğu bir grup sürgün Müslüman Kardeşler üyesi ile görüşmüştür. Denis J. Sullivan, Sana Abed-Kotob, a.g.e., s. 44

Müslüman Kardeşler, Sedat yönetiminin getirdiği görece serbestlik ortamında 1976'da kendi dergileri *El-dava'yı* çıkarmaya başlamıştır. Dergide şeriatın uygulanması, pan-İslamizm, İslam'ın hem din hem devlet olduğu ilkelinin savunulmasının yanısıra Nasır ve komünizm kınanmış ve ABD eleştirilmiştir. Ancak Sedat'ın izlediği "açık kapı politikası" konusunda eleştiri yoktur. 1976 seçimlerinde Sedat'ın partisinden 6 Müslüman Kardeşler üyesi parlamentoya seçilmiş ve bu kişiler hem partide hem de Meclis'te önemli görevlere getirilmiştir.¹⁰³ Daha önce belirtildiği gibi Sedat'ın Kudüs ziyareti, Camp David Antlaşması ve İsrail ile imzalanan barış antlaşması Müslüman Kardeşler'in sert muhalefetine yol açmıştır.

Bu çerçevede, Müslüman Kardeşler kısa süre içinde yeniden önemli bir siyasal grup haline gelmiştir. Ancak hâlâ yasal bir örgütlenme değildir. Bir başka deyişle, Sedat yönetimi Müslüman Kardeşler ile açıkça işbirliğine gitmesine rağmen hareketin yasal olarak örgütlenmesine izin vermemiştir. Bu durum da hem toplumsal hem siyasal düzeyde önemli olan bu hareketin başında Demokles'in kılıcı gibi sallanmaya devam etmiş ve mevcut yönetimler bu yasal olmama konumunu her zaman Müslüman Kardeşler'e karşı kullanmıştır. 1970'lerin başından itibaren üniversitelerde farklı İslamcı gruplar örgütlenerek buralardaki öğrenci temsilciliklerini birer birer ele geçirmeye başlamış¹⁰⁴ ve 1973'te resmen İslami Cemaat'i kurmuşlardır. Bu gruplar üniversitelerde kendi liderlerini (emir) seçerken Müslüman Kardeşler de bunları kendi çatısı altında toplamaya çalışmıştır. 1978-79'da Müslüman Kardeşler'in etkisiyle İslami Cemaat bölünmüş ve bir grup Müslüman Kardeşler'e katılırken diğer grup "şiddet yoluyla değişim" stratejisini benimsemiştir.¹⁰⁵ Sedat'ın İsrail'le yaptığı barışa ve izlediği ekonomik politikalara karşı yürütülen muhalefet Sedat yönetimini harekete geçirmiş ve 3 Eylül 1981'de farklı siyasal görüşlerden 1536 yazar, gazeteci, siyasetçi vs. tutuklanmıştır. Bunların arasında Müslüman Kardeşler lideri el-Telmasani de vardır.¹⁰⁶ Enver Sedat'ın öldürülmesinden sonra hareketin dergisi *el-Dava* kapatılmıştır.

¹⁰³ Abdel Azim Ramadan, *a.g.m.*, s. 166

¹⁰⁴ Devletin kendilerine engel olmayacağı belli olduktan ve peşpeşe gelen öğrenci birliği seçim başarılarından sonra üniversitelerde kızlar için ayrı otobüs, sınıflarda kadın-erkek ayrımı, kadınlar için uygun kıyafetlerin (bileğe kadar inen etek ve bele kadar inen büyük başörtüsü) satışı başlamıştır. Ahlaki bulunmayan filmler ve dans yasaklanmış; Asyut Üniversitesi'nde İslamcı öğrencilerin isteği üzerine dersler böyle namazı vaktinde yapılmamıştır. Öğrenci birlikleri ucuz ders kitabı satmaya ve özel dersler vermeye başlamıştır. Yaz aylarında üniversitelerde Kur'an ve hadis eğitimi veren eğitim kampları açılmış, ayrıca kırsal bölgelerde bu yaz kursları devletin mali desteği ile her yıl açılmıştır. Birlikler üniversitelerde İslami haftalar düzenlemiş, kentlerin önemli merkezlerindeki camilerde büyük sayıda öğrencinin katıldığı namazlar kılınmıştır. Erkek öğrenciler sakal bırakıp galabiya giymeye, kız öğrenciler de uzun etek giyip türban veya peçe takmaya başlamıştır. Geneive Abdo, *a.g.e.*, s. 124-126.

¹⁰⁵ Geneive Abdo, *a.g.e.*, s.128-129.

¹⁰⁶ Abdel Azim Ramadan, *a.g.m.*, s. 170

Bu dönemde faizsiz İslami bankalar, yatırım kurumları kurulmuş ve bu grupların yatırımları artmıştır. Samya Said Imam, "Mısır'a Kim Sahip" adlı makalesinde 1980'lerde Mısır'daki özel sektörün 18 aile ve yakınları tarafından kontrol edildiğini, bunlardan 8'inin Müslüman Kardeşler örgütünden olduğunu belirtmektedir. Ekonomik girişimlerin %40'ını kontrol eden Müslüman Kardeşler üyelerinin yoğunlaştıkları alanlar gayrimenkul alım satımı ve para spekülasyonudur.¹⁰⁷

Müslüman Kardeşler kurulduğu günden itibaren kendi denetiminde camiler/mescitler, okullar, kurslar, sağlık ocakları açmış ve buralarda ücretsiz ya da çok düşük ücretlerle hizmet vermiştir. Süreç içinde kurulan hastahaneler hem kamuda düşük ücretlerle çalışan sağlık personeli için ikinci bir iş olanağı sağlamış hem de özel hastahanelere oranla daha düşük ücretlerle sağlık hizmeti alınmasını mümkün kılmıştır. Özellikle alt ve alt-orta sınıfa hizmet veren bu kurumları hiç bir siyasal iktidar kapatmaya teşebbüs ed(e)memiştir.

Hüsnü Mübarek döneminde de hareket siyasal konumunu güçlendirmeye devam etmiştir. 1984 seçimlerine Vafd ile ittifak yaparak girmiş ve meclise 7 milletvekili sokmuştur. 1987 seçimlerinde ise Liberal Parti, Sosyalist İşçi Partisi ve Müslüman Kardeşler ittifak yapmış ve bu seçimde de meclise 38 üyesini yollamıştır.¹⁰⁸ 1990 seçimlerini, hükümetin seçimin adil koşullarda yapılmasını sağlayamadığı gerekçesi ile Vafd ve Sosyalist İşçi Partisi - Müslüman Kardeşler ittifakı boykot etmiştir. Baskı ve yolsuzluk söylentilerinin olduğu 1995 seçimlerine bağımsız adaylarla katılan Müslüman Kardeşler seçimi kazanamamıştır.

1990'larda Müslüman Kardeşler Kahire, İskenderiye ve Delta şehirlerinde güçlü bir tabana sahipken, radikal İslamcı gruplar Yukarı Mısır'da özellikle Asyut, Minya ve Sohag'da güçlüydüler. 1980 ve 1990'larda Müslüman Kardeşler alt orta ve orta sınıf kökenli öğrenciler, üniversite mezunları ve meslek sahipleri arasında önemli bir güçtü. Bu dönemde yaygın mobilizasyonu sağlayan ise orta yaşlı aktivistlerdi. Bunlar 1970'lerde üniversitelerde İslamcı öğrenci dernekleri çerçevesinde yetişmiş, kendine güvenli siyaset yapma yetenekleri gelişmiş yeni nesildi.¹⁰⁹

Nasır döneminde başlayan ve bugün de devam eden üniversite mezunlarına kamuda iş garantisi uygulamasının maliyeti yüksektir. Herşeyden önce zaman içinde Mısır'da eğitilmiş nüfus oranı ciddi olarak artmıştır. Fırsat

¹⁰⁷ Aktaran Carrie Rosefsky Wickham, *Mobilizing Islam, Religion, Activism, and Political Change in Egypt*, Columbia University Press, New York, 2002, s. 97

¹⁰⁸ John O. Vall, "Fundamentalism in the Sunni Arab World: Egypt and the Sudan", *Fundamentalism Observed*, Ed. M. Marty, R.S. Appleby, The University of Chicago Press, Chicago, 1991, Vol. 1, s. 386

¹⁰⁹ Carrie Rosefsky Wickham, a.g.e., s. 115-118

eşitliği temelinde getirilen ücretsiz eğitim yaygınlaşmış ve özellikle alt-gelir gruplarına mensup ailelerin çocukları bu sistem içinde eğitilerek orta sınıfı oluşturmuştur. Süreç içinde üniversite mezunlarının işe alınmasında uzun kuyruklar oluşmuş, garantili olarak görülen bu işlere girmek için 9-10 sene beklemek zorunda kalınmıştır. Sonuçta kamu sektöründe çalışanların sayısı hızla artarken maaşları da ciddi biçimde düşmüştür. Wickham'ın belirttiğine göre "bekleme listesi"nde yer alanlar daha çok kır kökenli, kadın ve/veya alt-orta sınıfa mensup kişilerdir. Üst ve üst-orta sınıfa mensup üniversite mezunları ise bu sistemle ilgilenmemektedir.¹¹⁰

Wickham'ın "lumpen entelijansiya" veya "lumpen elit" olarak tanımladığı gençlerden oluşan bu grup siyasal yaşama katılmayı anlamsız bulmaktadır. Bazısı seçimler yapay ve hileli olduğu için, bazısı da gerçek iktidar mecliste değil devlet başkanında olduğu için seçim faaliyetlerine katılmayı anlamsız bulmaktadır.¹¹¹ Ancak bu grup Müslüman Kardeşler ve diğer İslami hareketler için önemli bir taban oluşturmaktadır.

Meslek örgütleri Nasır'ın korporatist sisteminin temelini oluşturmuştur. Geniş olarak tanımlanmış her meslek grubunun devlet tarafından izin verilen ve denetlenen ulusal düzeyde tek bir örgütü vardı. Meslek odaları Sedat döneminde de rejimle çatışma içinde değildir. 1970'lerin ortasında Gazeteciler ve Avukatlar Odası bağımsız sol grupların merkezi olmuş ve Sedat'ı açıkça eleştirmiştir. Mübarek yönetimi ise Müslüman Kardeşler üyelerinin bu örgütlerde yönetime aday olmasına başlangıçta izin vermiştir. Meslek örgütleri Mısır'da ücretli beyaz yakalı elitin temsilcisi olarak görülmüştür. Süreç içinde elit kurumlar olma statüsünü korusalar da, özellikle 1970-80'lerde artan üniversite mezunu sayısı, üye kompozisyonu değişmiştir. Mübarek döneminde meslek örgütlerine yeni üye olanlar artık elite mensup değildir. İş piyasasında daha yaşlı kuşağa ve üst gelir grubu mensuplarına göre dezavantajlı konumda olanlardır.

Müslüman Kardeşler üyeleri 1982'de Avukatlar Odası'nda (140.000 üyenin sadece %10'u seçimlere katıldı), 1984'te Doktorlar Odası'nda daha sonra da Mühendisler,¹¹² dişçiler, akademisyenler, eczacılar, gazeteciler, Ticari Çalışanlar Odaları'nda yönetime girdiler.¹¹³ Müslüman Kardeşler üyesi bu yöneticiler tabana daha yakındılar. Seçildikten sonra ilk olarak yönetim tar-

¹¹⁰ Carrie Rosefsky Wickham, *a.g.e.*, s. 47

¹¹¹ Carrie Rosefsky Wickham, *a.g.e.*, s. 84

¹¹² 1987'de Mühendisler Odası seçimlerinde Müslüman Kardeşler'in seçim stratejileri ve çalışmaları için bkz. Geneive Abdo, *a.g.e.*, s. 89-93

¹¹³ Oda seçimlerinde genel olarak seçime katılma oranı çok düşüktü. Ayrıca Müslüman Kardeşler üyeleri kendi taraftarlarını oy kullanma yönünde kolayca harekete geçirebildi ve bazen de farklı yöntemlerle diğerlerinin seçime katılmasını önleyebildi. Carrie Rosefsky Wickham, *a.g.e.*, s. 178-189; Geneive Abdo, *a.g.e.*, s. 93-99; Eberhard Kienle, *a.g.e.*, s. 38-39

zını değiştirdiler. Artık yöneticiler protokollerle çevrili, erişilemez değildi. Çalışma saatleri ibadet saatlerine göre düzenlendi. Yeni üyelerin sorunları ile öncelikli olarak ilgilenildi. Ev, eğitim, iş bulma konusunda yeni programlar önerdiyseler de bunlar çok sınırlı üyeye ulaşabili, daha çok sembolik düzeyde kaldı. Oda başkanları konuşmalarında mevcut rejimi, özellikle insan hakları ihlalleri, siyasal özgürlüklere getirilen sınırlamalar konusunda eleştirmeye devam ederken hükümet, oda merkezinde kaldığı sürece bunlara müdahale etmedi. Oda yöneticileri bir yandan devletle ilişkilerini devam ettirecek kadar ona yakın dururken diğer yandan da dayandıkları tabanı memnun edecek düzeyde rejim karşıtı eleştirilerini sürdürdü.¹¹⁴

Mübarek yönetimi İslami hareketlere karşı başlattığı mücadele temelinde 1993'te Meslek Odaları kanununda değişiklik yaparak seçimlerde minimum katılma oranı getirildi. Buna göre ilk turda bütün üyelerin %50'si, ikinci ve üçüncü turda üyelerin en az üçte biri seçime katılmalıydı. Bu oranlara ulaşamazsa seçimler hükümsüz sayılacak ve Yargıtay'ın atayacağı, görev süresi altı ayla sınırlı yönetim kurulu odayı idare edecekti.¹¹⁵ Protestolara rağmen Müslüman Kardeşler rejimle çatışmaya girmede ancak hükümet odalara karşı başka politikalar da geliştirdi. Örneğin Mühendisler ve Avukatlar Odası yönetimi mali yolsuzlukla suçlandı ve Mühendisler Odasının yönetimi 1993'te görevden alındı, mahkemece atanan yöneticiler göreve geldi. 1995'te de Avukatlar Odası hükümet denetimine geçti.

Ayrıca 1995-96'da yapılan tutuklamalarla pek çok orta yaşlı lider hapse atıldı. Hükümet geniş bir basın kampanyasıyla Müslüman Kardeşler'i hükümeti devirmeye çalışan illegal örgüt olarak anlatmaya başladı. 1990'ların sonunda meslek odaları İslami hareketin merkezlerinden biri olma niteliğini yavaş yavaş kaybetmeye başladı, İslami liderlerin pek çoğu hapisteydi ve Müslüman Kardeşler'in barış yolu ile sistemi reforme edecek grup olma imajı zayıflamaya başlamıştı.¹¹⁶

Mübarek yönetimi 1995'te eski milletvekili, profesör, iş adamı, oda yöneticileri de dahil olmak üzere 81 Müslüman Kardeşler üyesini tutukladı. Askeri mahkemede yargılanan tutuklulardan 44'ü ceza aldı. Meslek odaları sıkı denetim altına alınırken üniversitelerde İslamcı öğrencilerin temsilci seçimlerine katılması engellendi. 1995'te çıkarılan kanunla tüm özel camiler

¹¹⁴ Carrie Rosefsky Wickham, a.g.e., s. 190-194; Cilja Harders, Carsten Jurgensen, Tanja Tabbara, "Sivil Toplum Taşıyıcısı Olarak Mısır'daki Meslek Birlikleri", *Ortadoğu'da Sivil Toplum Sorunları*, Der. Ferhad İbrahim, Heidi Wedel, Çev. Erol Özbek, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 61-91

¹¹⁵ Eberhard Kienle, a.g.e., s. 15; Cilja Harders, Carsten Jurgensen, Tanja Tabbara, a.g.m., s. 74-75.

¹¹⁶ Carrie Rosefsky Wickham, a.g.e., s. 200-202.

Evkaf Bakanlığı'nın denetimine verildi.¹¹⁷ Sivil toplum örgütlerinin yabancı kaynaklardan para alması yasaklandı ki burada da amaç Körfez ülkelerinden Müslüman Kardeşler'e gelen kaynakları kesmekti.

Bu baskılar karşısında Müslüman Kardeşler rejimle çatışmaktan kaçındı¹¹⁸ ama bu süreç örgüt içinde yeni tartışmalara neden oldu.¹¹⁹ Orta yaşlı yükselen liderler eski liderleri otokratik, ideolojik olarak katı olmakla ve iç bütünlük, disiplin tutkusuyla örgüt içinde yapıcı tartışmaları engellemekle suçladı. Ayrıca eski liderlerin diğer siyasal hareketlere uzak durarak, örgütü izole ederek baskıya açık hale getirdiğini öne sürdü. Bu grup, yasadışı olmanın getirdiği sorunlar üzerinde durarak yasal siyasal aktör olarak kabul edilmek için çalışılmasını istedi. 1996'da Müslüman Kardeşler lideri Hamid Abu Nasr'ın ölümü ile kimin lider olacağı tartışmaları başladı. Mamun Hudeybi¹²⁰ cenazede 76 yaşındaki Mustafa Maşhur'un yeni lider olduğunu ilan etti. Bu durum hoşnutsuzlukları iyice artırdı ve bir grup orta yaşlı üye 38 yaşındaki mühendis Abul-İla Madi önderliğinde Vasat (Merkez) Partisi'ni kurma niyetlerini açıkladı. Kurucuları arasında 3 Kıpti Hristiyan'ın da olduğu Vasat Partisi kendini İslami inanca dayanan, çoğulculuğa ve iktidar değişimine inanan sivil bir platform olarak tanımladı.

Müslüman Kardeşler bu harekete karşı çıktı ve partiye katılan üyelerin derhal örgütten ayrılmasını ya da ihraç edileceklerini ilan etti ve Madi ile 15 kişi örgütten ayrıldı. Hükümet önce Vasat Partisi'ni Müslüman Kardeşler'in partisi olarak değerlendirdi ve "yasadışı örgüt üyeliği, rejim karşıtı yayın hazırlama, izinsiz siyasi faaliyette bulunma ve Vasat Partisi'ni yasaklı Müslüman Kardeşler'in uzantısı olarak kurma" suçlamalarıyla Madi ve 2 kurucu üye de dahil olmak üzere 13 kişi tutuklandı. Yaklaşık beş ay süren gözaltı ve askeri mahkemede yargılanmadan sonra bunlardan sekizi hapis cezası alırken, kurucuların da dahil olduğu beş kişi serbest bırakıldı. Vasat Par-

¹¹⁷ Mısır'da devlet tarafından yapılan ve imamları devlet tarafından atanan camilerin dışında, şahıslar/gruplar tarafından yaptırılan ve cami görevlilerinin atanması, ücretlerinin ödenmesi bu kişiler ya da gruplarca yapılan özel camiler vardır. Bu özel camilerin sayısı devlet camilerinden fazladır. Yasal olarak tüm camilerin Evkaf Bakanlığı'na bağlanması-daki amaç, Müslüman Kardeşler'in ve radikal İslamcı grupların buralardaki hâkimiyetini kırmaktır. Ancak uygulamada bu gruplar devlet tarafından atanan imamları kabul etmemişler, zaman zaman da çatışmalar çıkmıştır. Bassam Tibi, *a.g.e.*, s. 137-138; Andrew Hammond, "Minya's mosques fall to the state", *Middle East Times*, 12-18 March 1995; Mary Anne Weaver, *a.g.e.*, s. 103

¹¹⁸ Müslüman Kardeşler sık sık şiddet eylemlerini kınadı ve siyasal sistemin liberalleşmesini savundu. Sistemin içeriden değiştirilmesini savunarak yasal kanallardan hedeflerini gerçekleştirme stratejisini benimsedi. Denis J. Sullivan, Sana Abed-Kotob, *a.g.e.*, s. 56-65

¹¹⁹ Çatışma ve gruplar hakkında bkz. Carrie Rosefsky Wickham, *a.g.e.*, s. 217-223; Joshua A. Stacher, "PostIslamist rumblings in Egypt: The Emergence of the Wasat Party", *The Middle East Journal*, 2002, V. 56, Issue 3, s. 415-432

¹²⁰ Mamun Hudeybi, Müslüman Kardeşler'in ikinci lideri olan Hasan Hudeybi'nin oğlu, Müslüman Kardeşler sözcüsü ve iktidarı asil elinde tutan kişi olarak biliniyordu. 15 Kasım 2002'de Mustafa Maşhur'un ölümü üzerine Hudeybi, Müslüman Kardeşler'in yeni lideri oldu.

tisi'ni kurma girişimi ile birlikte bu grup da içinde ikiye bölündü. Bir grup parti kurarken, diğer grup Müslüman Kardeşler'e geri döndü.

1996 ve 1998'de müracaat yapan Vasat Parti üyeleri parti olmak için gerekli izni alamadılar.¹²¹ 1998'deki başvuru diğer siyasi partilerden "farklı bir görüş savunmadığı" gerekçesi ile reddedildi. Ret üzerinden 48 saat geçmeden Madi, Mısır Vasat Partisi adı ile yeniden Komiteye başvurdu ancak yine izin alamadı.¹²² Temelde yön gösterici ilke olarak şeriatı benimseyen grup, içtihat kanalıyla bugünün sorunlarının değerlendirilmesi gerektiğini, modernite ve demokrasinin İslam ile uyum içinde olduğunu savunmaktadır. Parti olarak yasal izni alamasa da grup, laik gazeteci, entelektüel ve siyasetçilerin bir bölümünün desteğini kazandı.

Madi, İslamcı, Nasırcı ve liberallerden oluşan bir gruba yeni bir gazete çıkarma izni için başvurmuş ama olumlu yanıt alamamıştır. Benzer bir kompozisyonla dernek kurmak için 2000 yılında Sosyal İşler Bakanlığı'na başvuran grup alınan izin ile Mısır Kültür ve Diyalog Derneği'ni kurmuştur. Müslüman Kardeşler'den ayrılan bu gruba yöneltilen temel eleştiri tabanla var olan bağlarını koparmış olmasıdır. Grup ise önceliğin yasallaşmakta olduğunu daha sonra mobilizasyonun sağlanacağını savunmaktadır. Müslüman Kardeşler içinde kalan grup ise örgüt içinde bir nesil çatışması olduğunu reddetse de parti olma talebi ve liderlik eleştirisine devam etmektedir.

2000 genel seçimlerinde Müslüman Kardeşler başarılı bir seçim kampanyası ile 17 milletvekili çıkarmıştır ki bu sayı örgütü mecliste ana muhalefet grubu olma konumuna getirmiştir. Müslüman Kardeşler 2001'de yapılan Avukatlar Odası yönetim seçimlerinde de üçte bir oranında sandalye kazanmıştır. 9 Ocak 2004'te Müslüman Kardeşler'in lideri Mamun Hudeybi ölmüş ve yeni lider atanana kadar 84 yaşındaki Muhammed Hilal bu görevi üstlenmiştir. Bu sürecin örgüt içinde nesiller arasında var olan bölünmeyi arttıracığı ve 50'li yaşlardaki kuşağın yönetimi üstleneceği tahmin edilmektedir.¹²³

IV. SONUÇ

Pan- Arabist, anti-empyralist Nasır yönetimi diğer az gelişmiş ülkelerde olduğu gibi ithal ikameci bir gelişme stratejisi izleyerek Mısır'da endüstrileş-

¹²¹ Eberhard Kienle, *a.g.e.*, s. 69

¹²² İlk başvuruyu 74 kişi yapmıştır ve bunların 62'si Müslüman Kardeşler üyesidir. İkinci başvuruda ise 93 kurucu üyeden 24'ü Müslüman Kardeşler'den ayrılan kişilerdir. Ayrıca ikisi Kıpti ve biri Protestan olmak üzere 3 Hristiyan ve 19 kadın kurucu üye vardır. Joshua A. Stacher, *a.g.m.*, s. 415-432

¹²³ Liderliğe en güçlü aday olarak 50 yaşındaki doktor Essam Abdül Moneim gösterilmektedir. Bu kuşağın Türkiye'deki iktidar deneyimini yakından izlediği ve demokrasi içinde yasallaşmayı, seçimle yönetime gelmeyi savunduğu belirtilmektedir. Hassen Zenati, "Death of top Muslim Brother risks 'battle of generations' for succession" www.metimes.com/2K4/issue/2004-2/methaus.htm, 12.01.2004

meyi sağlamaya çalıştı. Mevcut sınıf farklılıklarını korporatist, otoriter siyasal bir örgütlenme ile aşmaya çalışan Nasır yönetimi, uyguladığı politikalarla büyük toprak sahipliğini tasfiye ederken özellikle köylüler, işçiler ve ücretli beyaz yakalılar temelinde oluşturduğu ittifakla rejime destek sağladı.

Enver Sedat'ın başlattığı Mübarek yönetiminin devam ettirdiği "açık kapı politikası" ise ekonomik düzeyde dışa açılmayı sağlarken siyasal düzeyde de otoriter yapıyı görece olarak liberalleştirdi. Bürokratik elit, büyük toprak sahipleri ve açık kapı politikasının olanaklarından yararlanan girişimciler arasında sağlanan ittifak Sedat politikalarının toplumsal tabanını oluşturdu. Mübarek döneminde ise bu ittifak ordunun katılımı ile güçlenerek devam etti.

Ekonomik alanda Nasır uygulamalarını tersine çeviren Sedat ve Mübarek yönetimi siyasal alanda çok partili yaşama geçmekle birlikte sistemin otoriter karakterini muhafaza etti. Bu yapı içinde devlet başkanının karar alama süreçlerindeki belirleyici rolü devam etti. Önce Sedat'ın sonra Mübarek'in partisi olan Ulusal Demokrat Parti gücünü örgütlü toplumsal destekten çok devlet başkanının kaynak dağıtımında oynadığı kilit rolden almaktadır. Hem devlet başkanı hem de yerel siyasetçiler düzeyinde geliştirilen klientalist ilişkiler ağı Mısır siyasal yaşamının temel ilişki formudur.

Yasal olmamasına rağmen bugün Mısır'da gerçek anlamda ideolojisi, örgütü ve tabanı olan tek parti Müslüman Kardeşler'dir. Mübarek yönetimi bu örgütlü muhalefeti ve 1980'lerden itibaren radikalleşen İslamcı grupları tasfiye etmek için bir yandan bu gruplara baskı uygularken -silahlı mücadele de dahil olmak üzere- diğer yandan da bu süreçte rejim gittikçe İslamileşti. Rejimin İslamileşmesi hem başta Müslüman Kardeşler olmak üzere farklı İslami grupların eylemleriyle hem de mevcut iktidarın İslam'ı bir meşruiyet aracı olarak kullanma çabaları ile gerçekleşti. Siyasal iktidarın İslam'ı araç olarak kullanma ve muhalefeti bastırırken kendi Müslümanlığını kanıtlama çabası Mısır'da hukuk sistemi de dahil olmak üzere yaşamın farklı alanlarının İslamleştirilmesine ve El-Ezher gibi geleneksel olarak devlet politikalarını destekleyen kurumlarda bile ciddi ayrışmalara yol açtı.

Devlet başkanının merkezi rol oynadığı mevcut siyasal yapıda Hüsnü Mübarek'ten sonra kimin iktidara geleceği önemli bir sorundur. Devlet başkanı yardımcılığı kurumu Sedat'ın deyimiyile bu geçişin sorunsuz yaşanması-

nı sağlamaktadır.¹²⁴ Ancak tüm ısrarlara rağmen Mübarek'in bu göreve kimseyi atamaması bu kurumun bir yandan elit içinde bir mücadele alanı olmasına yol açmakta diğer yandan da Mübarek'in mutlak karar verici rolünü güçlendirmektedir. Elit içi mücadele alanı olan bu kuruma kimin atandığı kitleler/halk açısından çok da önemli değildir.

¹²⁴ Nasır ve Sedat'a yakın olmuş ve Sedat'ın basın sözcülüğünü yapmış olan Tahsin Başır, Mübarek'in üçüncü kez devlet başkanlığına aday olması üzerine gönderdiği açık mektupta, Sedat'ın onu başkan yardımcılığına seçtiği günü hâlâ hatırladığını ve Sedat'ın kendine şunları söylediğini belirtmektedir: "Allah benim yolculuğumu sona erdirdiğinde Mısır'ın devlet gemisini rüzgârın inayetine bırakmayacağım. Ordu ile halkın iradesi tamamen üst üste çakıştığı güne kadar benim yerime kim gelirse gelsin ordudan gelmeli. Ben Mübarek'i seçtim, çünkü onda ülkenin istikrarını koruma yeteneğini gördüm." Başır, Sedat'ın katledilmesinden sonra siyasal iktidarın devamlılığını sağlama konusundaki ilerigörüşlülüğüne hayran olduğunu söylemekte ve Mübarek'in adaylığını eleştirmektedir. Aktaran Fouad Ajami, a.g.e., s. 239-241. Mübarek'in Kasım 2003'te Meclis'te yaptığı konuşma sırasında fenalaşması, devletbaşkanı yardımcılığı sorununu yeniden gündeme getirmiştir. Hüsnü Mübarek Ocak 2004'te oğlu Cemal'in kendi yerine geçeceği iddalarına karşı çıkmıştır. Gözlemciler, 1952 Hür Subaylar Darbesi'nden bu yana 3 devlet başkanının da ordudan geldiğine dikkat çekerek, yeni devlet başkanının da ordudan çıkacağını savunmaktadır. Adı geçen adaylar ise istihbarat başkanı General Ömer Süleyman, Genelkurmay Başkanı Hamdi Vahiba'dır. Maher Chmaytelli, "President Suleiman?" www.metimes.com/2K4/issue 2004- 2/methaus.htm, 12.01.2004

İRAN

İRAN'DA DEĞİŞİM SANCILARI

Yetkin Başkavak

Son zamanlarda İran'da yaşanan gelişmeler, İran'daki toplumsal muhalefetin boyutları ve hedeflerine ilişkin merakı bir kez daha kamçılıdı. Siyasal yapısındaki olası değişimlerin İran'ın dünya siyasetindeki yerine ve dış politikasına da doğrudan yansyacağı beklentisi ülkedeki gelişmeleri tüm dünyanın ilgi odağı haline getiriyor. Aslında bu ilgi 1997'den bu yana yoğun olarak yaşıyor.

İran'da siyasetin ne tür dinamiklerin etkisinde olduğu ve nasıl bir evrim geçirebileceği hakkında görüş sahibi olabilmek için öncelikle İran'ın kendine özgü nitelikler içeren siyasal yapısını incelemek gereklidir. Bu çalışmada da amaç, 1979'daki devrim sonrası kurulan İran İslam Cumhuriyeti rejiminin yasal ve siyasi yapısının temel özelliklerini tespit etmek ve Hatemi'nin zaferle çıktığı 1997'deki Cumhurbaşkanlığı seçimleri sonrasının önemli gelişmeleri ışığında İran'da değişim talebini ortaya çıkaran temel etkenler, bu talepleri ortaya koyan siyasal aktörler ve siyasal gelişmelerin alabileceği yön hakkında bazı gözlem ve görüşleri tartışmaktır.

Son yıllarda İran hakkında yapılan yorumlarda öne çıkan başlıklar reformcular ile muhafazakarların çekişmesi, kilitlenme ve adeta "iki paralel devlet"in¹ ortaya çıkışıdır. Söz konusu çekişme, 1997'de Muhammed Hatemi'nin Cumhurbaşkanı seçilmesi ile dünya gündemine girmiştir. O günden bugüne gözlenen ise rejimi demokratikleşme, liberalleşme ve hukuk devleti olma yönünde dönüştürmek isteyen *reform yanlıları* ile bunlara direnerek rejimin İslami niteliğini korumak isteyen *muhafazakarlar* şeklinde tanımlanan iki cephenin de amaçlarını tam olarak gerçekleştiremeyerek bir kilitlenme içine hapis olduklarıdır. Burada reformcular, asıl olarak seçimle belirlenen kurumlarda etkinlik kazanmışlardır

¹ Gökhan Çetinsaya, "Hem Türkiye, Hem de Batı Kamuoyu Açısından Tanımlanması Zor Bir Ülke İran" (söyleşi), 2023, Sayı: 14, 15 Haziran 2002, s. 16

ve dolayısıyla güçlerini kamuoyu desteğinden alırken, muhafazakar cephe atama ile belirlenen ve devletin baskıcı ve fundamentalist yüzünü oluşturan kurumlarda etkindir.

1. SİYASAL SİSTEMİN TEMEL KURUMLARI

İran İslam Cumhuriyeti'nin siyasal yapısını anlamak için 1979'da halkoyuyla kabul edilen ve 1989'da kimi değişikliklere uğrayan İslam Cumhuriyeti Anayasası'na bakmak anlamlı bir başlangıç olacaktır. Bu metin bize özgünlüklerle ve çelişkilerle örülü bir siyasal yapı sunmaktadır. Anayasada bir yandan diğer cumhuriyetlerde gördüğümüz kuvvetler ayrılığına dayalı üçlü siyasal sistemin kurumları tanımlanırken, öte yandan da sisteme "İslami" niteliğini veren maddeler ve kurumlar yer alır. Pek çok yazarın işaret ettiği bu ikili -hatta paradoksal- durumun en temel unsuru ise egemenliğin tanımında gözlenir.² Nitekim, anayasanın girişinde ve ilk maddelerde rejimin İslami niteliği tanımlanmaktayken, altıncı maddede ülke işlerinin başkanlık ve meclis seçimleri veya referandumlar "yoluyla ifade edilen halk iradesi temelinde yürütülmesi"³ gerektiği söylenmektedir. Dolayısıyla, hem egemenliğin kaynağının ve sahibinin Tanrı olarak kabul edildiği teokratik bir rejim tanımlanmakta, hem de bir cumhuriyet rejiminin kurumları oluşturulmaktadır.⁴

İslami Cumhuriyetin en üst yetkili kişisi *veliyi fakih* adı verilen üst düzey din bilginidir ve bir diğer unvanı da "Devrimin Yüce Rehberi'dir. Humeyni tarafından geliştirilen ve yeni rejimin temel unsuru yapılan *velayet-i fakih* ilkesi, düzenin İslami niteliğinin temel güvencesi olarak, tüm devlet işlerini yönlendirmek ve İslami kurallardan sapılmasını engellemek üzere hem siyasal hem de dinsel açıdan liderlik özelliklerine sahip bir din adamının denetimini şart koşmaktadır.⁵ Öncelikli görevi devletin genel politikalarını belirle-

² Bu yöndeki değerlendirmeler için bkz. Asghar Schirazi, *The Constitution of Iran: Politics and the State in the Islamic Republic*, Çev. Jon O'Keene, I. B. Tauris, London, 1998; Mohsen Milani, "Political Participation in Revolutionary Iran", *Political Islam: revolution, radicalism or reform?*, Ed. John L. Esposito, Lynne Rienner Publishers, Boulder, Colorado, 1997, s. 77-93; M. Milani, "Shi'ism and the State in the Constitution of the Islamic Republic of Iran", *Iran: Political Culture in the Islamic Republic*, Eds. Samih K. Farsoun ve Mehrdad Mashayekhi, Routledge, London, 2001, s. 133-159; Oliver Roy, "The Crisis of Religious Legitimacy in Iran", *Middle East Journal*, 1999, Vol. 53, No. 2, s. 201-16; Farhad Khosrokhavar, Oliver Roy, *Iran: Bir Devrimin Tükenişi*, Çev. İsmail Yarguz, Metis Yayınları, İstanbul, 2000: 41-45

³ Anayasaya yapılan atıflar için Netiran internet sitesinde yayınlanan İngilizce çeviriye başvurulmuştur: <http://www.netiran.com/Htdocs/Laws/000000LAGG01.html>

⁴ Bir grup ya da sınıf olarak din adamlarının tüm rejime hakim olmaları nedeniyle İran'ın siyasal rejimini tanımlamak için başvurulmuş bir başka kavram da "hiyerokrasi'dir. Bkz. Asghar Schirazi, a.g.e., s. 165. Hatemi ve reformcuların sahip çıktıkları anayasanın tanımladığı rejim için başvurdukları kavram ise "dinsel demokrasi'dir.

⁵ Anayasanın 5. maddesinde tanımlandığı şekliyle, Şii inancında geri döneneğine inanılan kayıp 12. imamın (Veli el-Asr) yokluğunda, zamanının gereklerinden haberdar, cesur ve yöneticilik niteliklerine sahip, adil ve dindar bir fakih ümmetin velayeti ve liderliği sorumluluğunu üstlenecektir. Velayet-i fakih ilkesinin tarihsel gelişimi ve devrim sonrası İran'da uygulanışı için bkz. Sami Zubaida, *Islam, the People and the State*, Routledge, London, 1989; Asghar Schirazi, a.g.e.; Mohsen Milani, a.g.m.

mek (Düzenin Yararını Teşhis Konseyi'ne danışarak) olan Rehber, sistemin tüm kurumları üzerinde geniş yetkilere sahiptir ve çoğu kurumun üyelerini doğrudan veya dolaylı belirleyebilmektedir.⁶ Ayrıca pek çok kuruma kendi özel temsilcilerini atayabilmesi de ciddi bir denetim gücü kazandırır.⁷ Anayasanın ilk halinde bu makama gelecek kişinin bir *merce-i taklid*, yani en üst düzey din alimi olarak kabul edilen bir kişi olması şartı bulunurken, 1989'da yapılan anayasa değişikliğinde bu şart kaldırılmıştır.

Anayasanın Rehberlik makamının ardından en üst düzey yetkili kabul ettiği Cumhurbaşkanlığı dört yılda bir yapılan doğrudan seçimlerle belirlenir. Anayasanın uygulanmasından sorumlu olan Cumhurbaşkanı 113. maddede "Rehberlik makamını ilgilendiren konular dışında yürütmenin başı" olarak tanımlanır. Cumhurbaşkanı'nın din adamı olma zorunluluğu yoksa da, din-dar ve İslami Cumhuriyetin temel ilkelerine bağlı olması gereklidir. Yargı Erki Başkanı ile Anayasayı Koruyucular Konseyi (AKK) üyelerinin de bulunduğu bir Meclis oturumunda yemin ederek göreve başlayan Cumhurbaşkanı'nın atayacağı kabinedeki bakanların Meclis'te güven oyu almaları zorunludur.

1989'daki Anayasa değişikliği ile daha önce varolan Başbakanlık makamı kaldırılarak Cumhurbaşkanı'nın yetkileri arttırılmıştır. 1989'dan sonraki iki dönem boyunca bu görevi daha önce Meclis Başkanı, bugün de Düzenin Yararını Teşhis Konseyi (DYTK) başkanı olan Ali Ekber Haşimi Rafsancani yürütmüştür. Cumhurbaşkanlığı seçimleri AKK'nın denetiminde yapılmaktadır ve AKK'nın tartışmalı adaylık denetimi uygulaması sonucu ancak sınırlı sayıda kişi adaylık izni alabilmektedir. Örneğin Muhammed Hatemi'nin seçildiği 1997 seçimleri için başvuran 200 civarında kişiden ancak dördünün adaylığı AKK tarafından kabul edilmiştir.

Yasamaya baktığımızda öne çıkan, üyeleri dört yılda bir yapılan doğrudan seçimlerle belirlenen ve tam adı *İslami Danışma Meclisi* (Meclis-i Şura-yı İslâmi) olan Meclis'tir. Halk egemenliğinin temsili olan Meclis 290 üyeli⁸ ve halen altıncı meclis görevdedir. İran'da halk iradesinin ne ölçüde etkili olabildiğine ilişkin tartışmaların odağındaki kurumlardan biridir; bunun sebebi ise bu kurumun onayladığı tüm yasaların 12 üyeli *Anayasayı Koruyucular Kurulu*'nun (Şura-yı Nigehban-ı Kanun-u Esasi) denetimine tabi olması-

⁶ Anayasaya göre Rehber'in görev ve yetkilerinden bazıları şunlardır: Düzenin Yararını Teşhis Konseyi'ne (DYTK) danışarak genel politikaların belirlenmesi; savaş, barış ve seferberlik kararlarının alınması, başkomutanlık görevinin üstlenilmesi; ulusal referandumlar için kararname yayınlanması; geleneksel yöntemlerle çözülemeyen sorunların DYTK aracılığıyla çözülmesi; devletin üç organı arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesi; Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin sonuçlarının onaylanması vb. Doğrudan atadığı yetkililer ise şunlar: Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin altı fakih üyesi; Yargı Erki'nin başı; Genelkurmay Başkanı; İslami Devrimin Muhafız Birlikleri komutanı; resmi Radyo ve Televizyon Kurumu'nun başı; Silahlı Kuvvetler Komutanları.

⁷ Sami Oğuz, Ruşen Çakır, *Hatemi'nin İran'ı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 37

⁸ Bu üyeliklerin 5'i anayasada resmen tanınan dinsel azınlıklar (Ermeniler, Asuriler, Museviler ve Zerdüştlüğe inananlar) için ayrılmıştır.

dır. Yasaları hem anayasaya hem de şeriata uygunluk bakımından denetleyen bu kurul, ikinci bir yasama organı veya bir çeşit yüksek mahkeme olarak görülebilir. 12 üyenin altısı önde gelen din alimleri arasından Rehber tarafından atanır. Diğer altı üye ise Yargı Erki tarafından sunulan listeden Meclis tarafından oylama ile seçilen hukukçulardır. Yargı Erki Başkanı'nın da Rehber tarafından atandığı düşünüldüğünde, bu durum Rehber'in yasama faaliyeti üzerindeki ağırlığını da sergilemektedir.

Anayasayı Korumucular Kurulu'nun, Cumhurbaşkanlığı, Meclis ve Uzmanlar Meclisi seçimlerinin denetimiyle görevlendirilmiş olması bu kurumu İran siyasetinde çok etkili bir konuma getirmektedir. Yasal temelleri ve uygulanışı çok ciddi tartışmalara sebep olan bu yetki sayesinde AKK adaylar üzerinde veto yetkisi kullanmakta, seçimlerin yapılışında İçişleri Bakanlığı ile birlikte aktif olarak yer almakta, kimi durumda seçim sonuçlarını iptal etmektedir. Sonuçta bütün bu yetkileri sayesinde seçim sonuçlarını etkileme gücüne sahip olmaktadır.⁹

Meclis ile AKK arasındaki bu ilişki pek çok tartışma ve sürtüşmeye sebep olmuştur. Nitekim, bu sürtüşmelerin bir kilitlenme noktasına varması üzerine 1988'de Ayetullah Humeyni'nin talimatıyla anlaşmazlık durumlarında iki kurum arasında arabuluculuk işlevi görecek yeni bir kurul oluşturulmuştur. *Düzenin Yararını Teşhis Kurulu* (Mecme-i Teşhis-i Maslahat-ı Nizam) adı verilen bu kurumun varlığı, 1989'daki değişiklikler sırasında anayasada yer almıştır.¹⁰ Anayasadaki görev tanımı Meclis ile AKK arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesi ve genel politikaların belirlenmesinde Rehber'e danışmanlık yapmak olan bu kurulun üyelerinin bir kısmı bulundukları görev gereği üye olurken, bir kısmı da Rehber tarafından atanmaktadır.¹¹

Bir başka önemli kurum ise asli görevi *veliyi fakih* olacak kişiyi seçmek olan *Uzmanlar Meclisi*'dir (Meclis-i Hobregan). Rehber'in gerekli nitelikleri karşılayamadığını tespit edecek ve bu durumda yerine yenisini atayacak olan bu Meclis'tir. Bu kurulun üyeleri doğrudan halk oyu ile seçilir; ancak adayların din adamı olması şarttır ve sekiz yılda bir yapılan seçimler AKK'nın dene-

⁹ AKK hakkında detaylı bilgi için bkz. Sami Oğuz, Ruşen Çakır, *a.g.e.*, s. 39-41; William Samii, "Iran's Guardians Council as an Obstacle to Democracy", *Middle East Journal*, 2001, Vol. 55, No. 4, s. 643-62; Asghar Schirazi, *a.g.e.*, s. 91-95

¹⁰ Bu kurulun oluşturulmasında maslahat kavramına başvurulmuştur. İki yasama kurumu arasındaki tartışmanın büyümesi üzerine Humeyni "devletin ve İslam'ın çıkarına olduğu sürece" İslam'ın temel buyruklarını gözardı eden kararlar alınabileceğini duyurmuş ve söz konusu kurulu bu çıkarların tespiti ile görevlendirmiştir. Asghar Schirazi, *a.g.e.*, s. 64

¹¹ Kurulun yasal üyeleri yürütme, yargı ve yasama organlarının başları, AKK'nın altı fakih üyesi ve görüşülen konuyla ilgili bakandır. Bunların dışında, Rehber tarafından bireysel olarak atanmaların sayısı değişmektedir. 1987'de Humeyni tarafından atanan kurulda 12 daimi üye varken, 1989'da Hamaney hem daimi üye sayısını arttırmış, hem de yeni bireysel üyeler atamıştır. Nisan 2002 itibarıyla üye sayısı 37'dir. Bkz: "Members of the Expediency Discernment Council of the System", *NetIran*, Nisan 2002

(<http://www.netiran.com/Htdocs/WhosWho/000000WWGG01.html>) [15.03.2003]

timindedir. 1998'de yapılan son seçimde AKK'nın reform yanlısı adayları elemesi sonucu 86 üyeli kurulda muhafazakarlar ağırlık kazanmıştır.¹²

Yargı sistemine bakıldığında da Rehber'in ve ulemanın baskın olduğu görülmektedir. Burada iki yetkili makam söz konusudur. Bunlardan biri Cumhurbaşkanı'nın atadığı ve Meclis'in onayladığı Adalet Bakanı'dır. Diğeri ise *müçtehid* unvanını kazanmış din adamları arasından Rehber tarafından beş yıllık bir süre için atanan Yargı Erki'nin Başkanıdır. Halen bu görevi yürüten Irak doğumlu bir din adamı olan ve daha önce AKK, Uzmanlar Meclisi ve DYTK üyelikleri yapmış olan Ayetullah Seyid Mahmud Haşimi Şahrudi'dir.¹³ Ceza ve hukuk davalarına bakan mahkemelerin yanı sıra din adamları için özel mahkemeler, ulusal güvenliğe karşı işlenen suçlara bakan devrim mahkemeleri, basın mahkemeleri ve idari yargı mahkemeleri vardır.¹⁴

Yargı konusunda Adalet Bakanı ile Yargı Erki Başkanı arasındaki ilişki dikate değerdir. İlk olarak, Adalet Bakanı Yargı Erki Başkanının Cumhurbaşkanı'na sunduğu adaylar arasından seçilir. AKK üyesi altı hukukçuyu seçmesi için Meclise liste sunan da aynı makamdır. Ayrıca Yargı Erki Başkanı DYTK'nin de doğal üyesidir. Buna karşılık Adalet Bakanı böyleleri yetkilere sahip değildir. Üstelik Bakana verilen kimi görevlerin yürütülmesinde de nihai karar verici Yargı Erki'nin başındaki müçtehtir.¹⁵

Yukarıda sıralanan kurumlar haricinde değinilmesi gereken bir dizi resmi ve yarı-resmi kuruluş da var. Öncelikle, silahlı kuvvetlerin tüm birimlerinin bağlı olduğu merci beklenebileceğinin aksine, Cumhurbaşkanı değil Rehberlik'tir. Zaten bu kurumların tümünün yöneticileri doğrudan Rehber tarafından atanır. Dolayısıyla güvenlikle ilgili tüm kurumlar Rehber'in etkisi altındadır. Öte yandan *bonyad* adı verilen ve yarı-resmi oldukları söylenebilecek dini ve ticari vakıflar vardır ve bunların bazılarının başkanları da Rehber tarafından atanır. Doğrudan kaynak aktarımı veya özel ayrıcalıklar yoluyla devlet desteğinden faydalanan bu kuruluşların ekonomi üzerinde büyük ağırlığı olduğu söylenmektedir. Ancak bütçeleri ve faaliyetleri hakkında açıklık yoktur ve hükümet ve meclisin bunlar üzerindeki denetimi sınırlıdır.¹⁶

Bu kurumsal çerçevenin sergilediği özelliklerden biri halk oyu ile oluşturulan kurumlar ile dinsel otoriteye dayanarak ulemanın ağırlık sahibi olduğu

¹² Sami Oğuz, Ruşen Çakır, a.g.e., s. 37

¹³ "Ayatollah Seyed Mahmoud Shahrودي", *NetIran*, (www.netiran.com/Htdocs/WhosWho/000000WWJ001.html) [17.03.2003]

¹⁴ Yargının örgütlenişi için bkz. Nader Entessar, "Limits of Change: Legal Constraints to Political Reform in Iran", *Journal of Third World Studies*, 2002, Vol. XIX, No. 1, s. 25-36

¹⁵ Bu iki makamın detaylı bir karşılaştırması için bkz. Ali Hossein Nadjafi, "The Iranian Penal Policy between the Minister of Justice and the Head of the Judiciary", *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, 2001, Vol. 9, No. 4, s. 299-308

¹⁶ Bkz. Suzanne Maloney, "Agents or Obstacles? Parastatal Foundations and Challenges for Iranian Development", *The Economy of Iran: Dilemmas of an Islamic State*, Ed. Parvin Ali-zadeh, I. B. Tauris, London, 2000, s. 145-176

ve çoğu durumda Rehber tarafından atanan kurumlar arasındaki bir gerilimin rejimin tümünde hissedilmesidir. Öyle ki, hemen tüm kurumlara karşılık birer paralel kurum vardır ve üstelik bu ikinciler genellikle daha etkilidir.¹⁷ Yürütmenin başı Cumhurbaşkanı'dır ama Rehber karşısında gücü çok sınırlıdır. Yasama görevi Meclisindir, ancak Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin denetimine tabidir. Bu durum diğer devlet kurumlarına da yansımıştır. Düzenli ordunun yanı sıra yine hava ve deniz kuvvetlerini de içeren ikinci bir ordu büyüklüğündeki İslami Devrim Muhafızları Birlikleri vardır ve bu yapı sadece sınır güvenliği ile değil iç güvenlik ve asayiş sorunlarıyla da ilgilenir. İçişleri Bakanlığı'nın atadığı yerel yöneticiler Rehber'in atadığı Cuma vaizleri karşısında etkisiz kalabilmekte; Ensar-ı Hizbullah ve benzeri gruplar kimi güç odaklarından aldıkları destekle polisin görev alanına müdahale edebilmektedir.

Bir diğer tespit de sistemin sürekli olarak güç ve yetki çatışması içinde olan birden fazla güç merkezi, bir başka deyişle "alt-sistem"den oluştuğudur.¹⁸ Belki de kasıtlı olarak böylesi bir "parçalılık"¹⁹ üzerine kurulmuş bu yapı, temel kaygının seçim ve kuvvetler ayrılığı ilkeleri ile şekillenen cumhuriyet kurumlarının rejimin hakim unsuru olan ulemanın ve onların resmi ideolojisinin denetimi dışına çıkmalarını engellemek olduğu eleştirisine de haklılık kazandırmaktadır.²⁰ Öte yandan bu parçalılık -ya da kurum bolluğu- İslami rejimin tarihsel gelişimi içinde artış göstermiştir. Bunun bir nedeninin tüm diğer devrimci rejimler gibi İslami rejimin de paralel kurumlara gerek duyması olduğu düşünülebilir.²¹ Mevcut yapı içindeki gerilimleri gidermek için oluşturulan kurumlar -örneğin DYTEK- bu yapıyı daha da karmaşık hale getirmiştir.²²

Öte yandan, bu kurumsal yapının düzgün işleminin bileşenler arasında uzlaşma ve işbirliğinin varlığına bağlı olduğu gözlenmektedir. Bu nedenle yönetici elit içi farklılaşmaların belli bir sınır dahilinde tutulamaması ve değişik kurumlarda değişik grupların etkinlik kazanması durumunda kriz ve hatta kilitlenme hallerinin yaşanması kaçınılmaz olmaktadır.²³

¹⁷ "Iran Survey", *Economist*, 18 Ocak 1997, s. 7

¹⁸ Farhad Khosrokhavar, Oliver Roy, a.g.e., s. 34

¹⁹ Serhat Gülmez, "Büyük Bir Düşün Sonu: Natic Nuri'nin Yenilgisi", *Birikim*, Eylül 1997, No. 101, s. 28

²⁰ Saeed Rahnema, Haideh Moghissi, "Clerical Oligarchy and the Question of "Democracy" in Iran", *Monthly Review*, Mart 2001, Vol. 52, No. 10, s. 34

²¹ Sami Oğuz, Ruşen Çakır, a.g.e., s. 38

²² Farideh Farhi, "Political Paralysis: Iran's 2001 Elections and the Future of Reform", *Asian Update*, May 2001, Asia Society, (www.asiasociety.org/publications/update_iran.html) [03.05.2003]

²³ Benzer bir değerlendirme için bkz. David Byman, vd., *Iran's Security Policy in the Post-Revolutionary Era*, RAND Corp., 2001, s. 22. (<http://www.rand.org/publications/MR/MR1320/index.html>)

Rejimin yirmi yıldan uzun geçmişinde gözlenen bir diğer özellik de kurumsallaşmanın tam olarak gerçekleşmemiş olmasıdır. Bunun somut göstergesi pek çok alanda değişik kurumlar arasında yaşanan yetki paylaşım anlaşmazlıklarıdır. Örneğin adaylık başvurularının kabulünden oy sayımına kadar seçimlerle ilgili yürütme ve denetleme görevi AKK ile İçişleri Bakanlığı arasında bir sürtüşme konusudur. Bu durumun yarattığı bir başka sonuç ise istikrarsızlık ve keyfiliğin önünün açılmasıdır. Ayrıca, sorunların giderilmesinde pazarlıkların ve daha üst otoritelerin devreye sokulması yöntemleri belli mevkilerdeki kişilere yasal olarak tanımlanmamış güçler edinme olanağı vermektedir. Bu konuda da akla ilk gelen örnek, 1981-89 arasında Meclis Başkanlığı, 1989-1997 arasında Cumhurbaşkanlığı yapmış ve halen de DYTК Başkanlığını yürüten Haşimi Rafsancani'dir.

II. SİYASAL GRUPLAR

1979 devrimi çok sayıda ve farklı çizgilerdeki siyasi gruplar tarafından gerçekleştirilmişti. Devrim sonrasındaki süreçte tüm rakip örgütlerin tasfiye edilmesi ile geriye tek bir siyasi güç kaldı: kendilerini Hizbullah olarak da adlandıran İslami hareketler.²⁴ Yaşanan tasfiyenin tek istisnası ise İran Özgürlük Hareketi idi. Siyasal çizgisi "liberal İslamcılık"²⁵ olarak nitelenebilecek bu hareket devrimin ilk yıllarında Humeyni ile birlikte hareket etmiş ve hükümette yer almış, bu nedenle de ülke yönetiminde etkisi kalmadıysa da bir siyasi hareket olarak varlığını devam ettirmesine göz yumulmuştur.

İktidarı ele geçiren İslamcılar arasında devrim öncesinden gelen bir ayrışma vardı: buna göre bir yanda Ali Şeriatî'nin görüşlerini benimsemiş, bir tür İslami sosyalizmi savunan "radikaller", bir yanda ise Humeyni'nin önderliğindeki "fundamentalistler".²⁶ *İslami Cumhuriyet Partisi* bu iki İslamcı akımı içinde barındırıyordu. Bu iki ana akımın ayrıştığı temel konular İslam'ın yorumlanması ve modern hayata bakış, ekonomide devletin yeri ve dış politika idi. "Fundamentalist" akımın İslam'ı yorumlayışı daha geleneksel ve katı iken, "radikaller" pek çok açıdan moderniteyle daha uyumluydu. Öte yandan "radikaller" ekonomide devlet müdahalesinden, planlamadan ve eşitlikten yana iken diğerleri özel mülkiyet ve serbest piyasa ilkelerini savunuyordu. Dış politikada ise "fundamentalistler" daha ılımlı ve temkinli bir tavır öneriyorlardı.²⁷

Tüm rakip siyasi örgütlerin yokluğunda, bu iki akım İslami Cumhuriyet Partisi içinde birlikte varoldular. Bu dönemde hükümette ve dolayısıyla ülke

²⁴ Devrimin ilk günlerden itibaren siyasi grupların ve görüşler arasındaki mücadelenin özeti için: "How the Political Currents Were Formed in IRI?", *Salaam*, 3 Mayıs 1997. (İngilizce çevirinin yer aldığı kaynak: www.netiran.com/Htdocs/Clippings/Dpolitics/970503XXDP04.html) [18.03.2003]

²⁵ Ahmad Ashraf, Ali Banuazizi, "Iran's Tortuous Path Toward 'Islamic Liberalism'", *International Journal of Politics, Culture and Society*, 2001, Vol. 15, No. 2, s. 239-240

²⁶ Ahmad Ashraf, Ali Banuazizi, *a.g.m.*, s. 238-239

²⁷ Ahmad Ashraf, Ali Banuazizi, *a.g.m.*, s. 239

yönetiminde daha etkin olan radikaller, Irak'la savaşın da etkisiyle yoğun devlet müdahalesini ve yoksullar lehine düzenlemeleri içeren bir ekonomik program izlemeleri nedeniyle "sol" veya "İslami sol" olarak adlandırıldılar.²⁸ Karşılarında yer alanlar ise sağ olarak adlandırılıyordu. 1990'larda bu grupların kendi içlerinde yaşanan ayrışmalar "modern sağ" ve "modern sol" tanımlarını gündeme getirdi. 1997 sonrasında ise en yaygın tanımlama "reformcular" ile "muhafazakarlar" halini aldı. Burada da reformcular cephesi temelde solun tüm kanatlarının yanı sıra modern sağ, merkez sağ ya da pragmatistler olarak adlandırılan grubu içermektedir. Muhafazakar cephe ise sağın tüm kanatlarını içermektedir. Bu çalışmada da siyasi kutupların gelişiminde yaygınlığı ve daha açıklayıcı olması nedeniyle sol-sağ ayrımına başvurulmuş, güncel siyasi yelpaze ise reformcular ve muhafazakarlar başlıkları altında toplanmıştır.

Bu türden isimlendirmeler açısından dikkat edilmesi gereken bir nokta İran'da düzen içinde özellikle *radikal*, *muhafazakar*, *ılımlı* gibi etiketlerin yanıltıcı olabildiğidir; çünkü belli konularda bir dönem radikal tavır almış grupların sonradan ılımlı bir tavra bürünebildiği, temel tartışma konularında tarafların birbirinin yerini alabildiği gözlenmektedir. Bunun en çarpıcı örnekleri dış politika -özellikle ABD ile ilişkiler- ve ekonomi alanındadır. Bugün reform hareketinde en etkili pozisyonlarda bulunan ve İran'ın dünyayla bütünleşmesini, bu bağlamda ABD ile ilişkilerin mümkün olduğunu savunan IRMO gibi örgütler ve İslami solun pek çok önemli ismi geçmişte radikal bir anti-empyralist tavrı savunuyorlardı. O dönem ılımlı bir politikayı savunan muhafazakarlar ise bugün ABD ile ilişkilerin sözünün dahi edilmesine karşı çıkıyorlar. Yine geçmişte devletçi bir ekonomi politikasını savunan sol bugün giderek liberal bir ekonomiyi, yabancı yatırımın çekilmesini ve özelleştirmeyi savunurken, her zaman piyasa ekonomisi ve özel mülkiyeti savunmuş olan sağ, bu yönde atılacak adımları engellemeye çalışıyor.²⁹

Söz konusu iki cenahın gelişiminde bir dönüm noktası 1987'dir. Bu tarihe kadar İslam Cumhuriyeti Partisi içinde bir arada varolan ve tek parti yönetimini sürdüren iki grup arasındaki farklılaşma ve rekabetin artışı ile birlikte, aynı çatı altında bulunmaları imkansızlaşmış, Humeyni'nin de onayı alınarak partisinin feshine karar verilmiştir. Partinin kapanışını, tek önemli örgüt olarak kalmış olan *Milîtan Din Adamları Topluluğu*'nun (Came-ye Ruhaniyat-ı Mübariz - CRM) bölünmesi izlemiştir. Ayrılan din adamlarının *Milîtan Din Adamları Birliği*'ni (Mecma-yı Ruhaniyun-u Mübariz - MRM) kurma-

²⁸ Bu grupları popülist ve muhafazakar olarak tanımlayan bir çalışma için bkz. Saeed Rahnama, Haideh Moghissi, a.g.m.

²⁹ İran'da ekonomi ve en önemli gelir kaynağı olan petrol sektörü büyük ölçüde devletin ya da yarı resmi vakıfların elinde. Muhafazakarların liberalleşme yönünde atılacak adımlara karşı çıkmasının nedeni, ekonomi alanındaki hakimiyetlerinin sarsılması ve çeşitli patronaj bağlarıyla ticaret sermayesinden ve alt sınıflardan aldıkları siyasal desteğin erimesi olasılığıdır.

sıyla ulema örgütleri rejimin elitleri arasındaki rekabetin yaşandığı bir alan haline gelmiştir.

Sol ve sağ arasında bir arabulucu gibi davranarak farklılıkları hep kontrol altında tutmayı başaran Humeyni'nin ölümünden sonraki süreçte siyasal elit içindeki hizipleşme artmıştır. Cumhurbaşkanlığını üstlenen Haşimi Rafsanjani önderliğinde girilen onarım (*sazandegi*) sürecinin temel kaygısı ekonomide liberalleşme, dış yatırıma açılma ve yapısal uyum programlarını uygulamaktır. Bu programın savunucusu ve yürütücüsü bir grup Rafsanjani'nin önderliğinde üçüncü bir fraksiyon olarak ortaya çıkmıştır. Teknokratların ağırlıklı olduğu bu grubun seçimlerde sağ grupla ittifaka gitmesi solun hemen tümüyle tasfiyesi sonucunu getirmiştir.

Solun tasfiyesinde özellikle sağ ulemanın kontrolündeki Anayasayı Korumacılar Kurulu'nun seçimler üzerindeki yetkisi belirleyici olmuştur; zira solun adaylarının çoğu veto edilmiştir. Nitekim, AKK'nın seçimleri yürütme yetkisine yönelik solun bugün de sürdürdüğü itirazları ilk olarak bu dönemde başlamıştır.

Hükümetin izlediği programın mecliste çoğunluğu elinde tutan muhafazakarların çıkarlarıyla çelişmesi sağ ile pragmatistler arasındaki ittifakın da sonunu getirmiştir. 1996 Meclis seçimlerine gelindiğinde pragmatistler *Onarımın Hizmetkarları* (Kargozaran-e Sazandegi) adıyla bir grup kurarak, bu dönemde kendi içinde dönüşüme uğramış sol gruplarla ittifaka yöneldiler. Bu dönemde sol cemaatte iki önemli örgüt vardı. Bunlardan biri 1988'de kurulmuş ulema örgütü *Milîtan Din Adamları Birliği*, diğeri ise kuruluşu devrim öncesine giden *İran İslam Devrimi'nin Mücahitleri Hareketi* (Sazuman-ı Mücahid-i İnkılab-ı İslam-i İran). Böylece 1997 seçimlerinde Hatemi'nin kazanmasını sağlayan sol-merkez koalisyonunun önü açıldı.

Sol grupların 1990'larda geçirdiği dönüşüm incelemeye değerdir. Irakla savaşın bitimi, Humeyni'nin ölümü sonrası sistemin yeniden şekillenışı olguları, Soğuk Savaşın bitişi ve Körfez Savaşı gibi uluslararası faktörlerle de birleşerek İran'da yeni bir dönem başlatmıştı. Bu dönemde yönetim kademelelerinden büyük ölçüde dışlanan bu gruplar tekrardan iktidara gelmenin yollarını ararken, bir yandan da bir düşünsel arayışa girmişlerdi. Bu arayışın gözlenebildiği mecralardan biri de basındı. Burada öne çıkan iki yayın vardı: günlük *Selam* gazetesi ve İran İslam Devrimi'nin Mücahitleri Hareketi'nin yayın organı olan *Asr-ı Ma* (Asrımız) dergisi.³⁰

³⁰ İran'daki siyasal gruplar için artık iyice yaygınlık kazanmış olan sol, modern sol, sağ ve modern sağ şeklindeki sınıflandırma ilk olarak *Asr-e Ma* dergisinde yayınlanan bir makalede yer almıştır. Serhat Gülmez, *a.g.m.*, s. 35. Kasım 2001'de kapatılan bu derginin ve onu çıkaranların siyasi çizgisinin gelişimi için bkz. "The End of 'Our Age'", *Hemşehri*, Ocak 2002, Vol. 1, No. 10, s. 5-7. (İngilizce çevirinin yer aldığı kaynak: <http://www.netiran.com/Htdocs/Clippings/Dpolitics/020112XXDP01.html>) [15.03.2003]

Bu dönemde, seçimlerde aday listeleri oluşturarak etkili olanlar sadece ulema örgütleriydi ve partileşmenin önündeki engellerden biri de iktidar tekelini kaybetmek istemeyen ulemanın bu konuda isteksiz oluşuydu.³¹ Yine de 1990'lı yıllar partileşme yönünde çabaların arttığı bir dönemdi. Onarımın Hizmetkarları grubunun başı çektiği bu sürecin sonuçları çok canlı bir siyasal propaganda ve rekabet ortamında yaşanan 1997 başkanlık seçimlerinde görülmüştür.³²

1997 seçimlerinin galibi Hatemi'nin başkanlığında kurulan hükümetin ilk girişimlerinden biri parti kuruluş başvurularını değerlendirmekle görevli komisyonu harekete geçirmek olmuştur. Siyasal partilerin kurulup kurulamayacağı başından beri bir belirsizlik taşımıştır. 1981'de tüm rakip siyasi gruplar yasaklanışının ardından siyasal partilerin kuruluşuna ilişkin bir yasa kabul edilmiştir. Bu yasanın parti ve örgüt kuruluş başvurularını görüşüp karara bağlamak için öngördüğü komisyonun faaliyete geçmesi sürekli ertelenerek siyasal partilerin kuruluşu da engellenmiştir.³³ 1997 seçimleri ile birlikte siyasal ortamdaki canlılık partileşmede de etkisini göstermiştir, öyle ki İçişleri Bakanlığı'nda kaydı olan örgütlerin sayısı 2003'te 200'e çıkmıştır.³⁴ Bu canlılığın en iyi gözlemlendiği olaylardan biri 2000 yılındaki Meclis seçimleridir. Seçimlere katılan gruplar iki cephede birleşmişlerdir: reformcu *2 Hordad Cephesi* ve muhafazakar *İmam ve Rehberliğin İzinden Gidenler Koalisyonu*. Seçimden galip çıkan Hatemi yanlısı *2 Hordad Cephesi* toplam 290 milletvekilliğinin yarısından fazlasını elde ediyordu.³⁵

Reformcular (2 Hordad Cephesi)

Reformcular olarak adlandırılan Hatemi yanlısı *2 Hordad Cephesi* aslında yirmiyeye yakın farklı örgütün bir araya geldiği bir şemsiye yapıdır.³⁶ Bu cephe asıl olarak iki akımın birlikteliğini temsil ediyor: İslami sol ve "modern sağ"

³¹ Stephen C. Fairbanks, "Theocracy Versus Democracy: Iran Considers Political Parties", *Middle East Journal*, 1998, Vol. 52, No.1, s. 28

³² Stephen C. Fairbanks, *a.g.m.*

³³ 1989'da komisyon parti başvuruları için çağrı yapmış, başvuru da olmuştur. Ancak bu dönemde kurulan örgütler partileşememiştir. Söz konusu komisyonun işleyişi ve 1997 öncesinde siyasal partilere ilişkin yaşanan belirsizlik için bkz. Stephen C. Fairbanks, *a.g.m.*

³⁴ "Interview with Head of Iran's House of Parties", *Entekhab*, 13 September 2003. (İngilizce çevirinin yer aldığı kaynak: www.netiran.com/Htdocs/Clippings/Dpolitics/030913XXDP01.html) [15.10.2003] Ancak bu örgütlerin de çoğu parti adını almamıştır ve üyelik, seçimle oluşan kurullar, düzenli kongreler gibi unsurları hayata geçirerek parti özelliği gösteren örgüt sayısı çok azdır.

³⁵ Majid Mokhtari Doost, "Political Arraying of Deputies in the Sixth Majlis", *Bayan*, 8 April 2000. (<http://www.netiran.com/Htdocs/Clippings/DPolitics/200408XXDP01.html>) [15.03.2003]

³⁶ Bu cephede yer alan on sekiz örgütün tam listesi için bkz. Sami Oğuz, Ruşen Çakır, *a.g.e.*, s. 183-184

olarak da adlandırılan pragmatistler.³⁷ İslami sol grubun içinde ise öne çıkan üç örgüt var. Bunlardan birincisi, halen Meclis Başkanlığını yürüten Mehdi Karubi'nin liderliğini yaptığı *Milîtan Din Adamları Birliği*. Kısaca Ruhaniyun olarak anılan bu ulema örgütü muhafazakarlarla yaşanan çatışmalarda daha ılımlı bir tavrı savunmasıyla diğerlerinden ayrılıyor. Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi de bu örgütün üyelerinden. İkinci önemli örgüt ise devrimin ilk günlerinden beri varlığını koruyan, *İslami Devrimin Mücahitleri Örgütü*. 1980'lerdeki Musavi hükümetlerinde bakanlık da yapmış olan Behzad Nebevi önderliğindeki bu örgütte reform hareketinin pek çok önemli ismi yer alıyor. En önemli ve en fazla milletvekiline sahip bileşen ise Aralık 1998'de kurulan ve liderliğini Cumhurbaşkanı'nın kardeşi Muhammed Rıza Hatemi'nin yaptığı *İslami İran Katılım Cephesi*. Kısaca *Moşareket* olarak anılan bu örgüt aynı zamanda İran'daki reformcu gruplar içinde partileşme yolunda en fazla mesafe almış olanı.

Cephenin sağ kanadında yer alan örgüt ise *Onarımın Hizmetkarları Partisi*. Eski Cumhurbaşkanı, halen DYTEK Başkanı olan Rafsancani'ye yakın isimlerin kurduğu bu partinin en çok vurgu yaptığı konu ekonomik reformlar; ekonomik reformların siyasal reformlardan önce gelmesi gerektiğini savunuyor.³⁸ 2000 seçimlerinde Rafsancani'nin milletvekili adaylığının cephe içinde yarattığı tartışmalar sonucunda kendi içinde de kopuş yaşayan Parti'nin en önde gelen ismi Hatemi hükümetinde Kültür ve İrşad Bakanlığı yapmış, halen de Medeniyetler Arası Diyalog Merkezi'nin başkanlığını yürüten Ataullah Mohacerani.

Muhafazakarlar³⁹

Bu grubun en önemli örgütlerinin başında *Milîtan Din Adamları Topluluğu* (Came-ye Ruhaniyet-i Mübariz) gelmektedir. Bir ulema örgütü olan topluluk bu kanatta özellikle düşünsel olarak çok etkilidir. Nitekim Rehber Hamaney ve eski Cumhurbaşkanı Rafsancani üyeleri arasında. 1988'de kendi

³⁷ Resmen içinde yer almasa da, reform cephesine destek veren bir başka grup da "liberal İslamcı" ya da "dindar-milliyetçi" olarak adlandırılan akımdı. Bu akımın örgütü olan İran Özgürlük Hareketi'nin kökleri 1960'lara kadar uzanıyordu. Rejimi tümüyle desteklemiyor olmasına, özellikle de dini liderlik ilkesini kabul etmemesine rağmen varlığına ve sınırlı da olsa siyasal faaliyet yürütmesine izin verilmiş yegane örgüt olan İran Özgürlük Hareketi Temmuz 2002'de mahkeme kararıyla kapatıldı ve kimi üyelerine çeşitli hapis cezaları verildi. Nazila Fathi, "Court Disbands Iranian Party, Sentencing 33 Members to Jail", *New York Times*, 29 July 2002. Bu akımın devrim sürecindeki yeri ve görüşleriyle ilgili bir değerlendirme için bkz. "Specifications and Mission of Religious Intellectuals and Nationalistic-religious Current", *Iran Farda*, December 1999, No. 64, s. 22-24. (İngilizce çevirinin yer aldığı kaynak: www.netiran.com/Htdocs/Clippings/Dpolitics/991228XXDP01.html) [21.10.2003]

³⁸ International Crisis Group, *Iran: The Struggle for the Revolution's Soul*, ICG Middle East Report No. 5, Amman/Brussels, 2002, s. 12-13

³⁹ Bu grubu tanımlamak için "fundamentalistler" kavramı da önerilmektedir. Bkz. Hossein S. Seifzadeh, "The Landscape of Factional Politics and Its Future in Iran", *Middle East Journal*, 2003, Vol. 57, No. 1, s. 57-75

içinden ayrılan Militan Din Adamları Birliği gibi bu örgüt de seçimlerde desteklediği adayların listelerini yayınlamak yoluyla siyasal faaliyet yürütse de kendisini bir parti olarak tanımlamıyor.⁴⁰ Resalet gazetesi, resmi organı olmasa da bu grubun görüşlerini desteklemektedir. İmam Sadık Vakfının desteklediği *İmam Sadık Üniversitesi* de bu grupla yakın ilişkidir.

Muhafazakar cemahta bir başka köklü ve güçlü örgüt, bir dizi mesleki birliğin oluşturduğu *İslami Dernekler Koalisyonu* (Cemiyetha-yı Mutelif-e İslâmi). Muhafazakar ulema ile onların en büyük destekçisi olagelmış geleneksel ticaret sermayesi arasındaki bağ işlevini de gören bu örgütün ilk kuruluşu 1960'lara kadar uzanıyor.⁴¹ Ayrıca *Zeynep Derneği* (Came-ye Zeyneb) adlı kadın örgütü, *İslami Mühendisler Birliği* de muhafazakar cemahta yer alan örgütlerden.

2000 yılındaki Meclis seçimlerinde muhafazakar/sağ gruplar İmamın ve Rehberliğin izleyicileri Koalisyonu adıyla bir araya geldilerse de bir aday listesi açıklamadılar. Ancak *Hür Düşünenler Birliği* (Çekade Azadi Endişan) ve *İtidal ve Kalkınma Partisi* (Hizb-i İtidal ve Toseh)⁴² gibi bazı nispeten küçük partiler bağımsız listelerle girdiler. 2001 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ise muhafazakar gruplar Uyumlu Gruplar adını verdikleri bir koalisyonda toplandılar.

Örgüt çeşitliliğinin yanı sıra, bu cemahta yaklaşım ve görüş farklılıkları da mevcuttur. Örneğin, 2000 Meclis seçimlerinde uğradığı hayal kırıklığından sonra daha çok bu cenaha dahil olarak görülen Rafsancani ılımlı ve pragmatist sağı temsil ederken, reformculara yönelik şiddet eylemleriyle tanınan Ensar-ı Hizbullah'ın destekçisi olduğu söylenen AKK Genel Sekreteri Ayetullah Ahmed Cenneti de radikal sağın temsilcisi konumundadır.

Sonuç olarak vurgulanması gereken nokta, sözü edilen tüm siyasi grupların rejimin temel ilkelerini benimsedikleridir. Rejimin dinsel niteliğini, özellikle de Velayet-i Fakih ilkesini benimsemeyen grupların İran'da siyasete katılımı mümkün değildir. Bu nedenle de siyasal gruplar hakkında yapılan tüm sınıflandırmalar aslında İslamcı hareket içindeki ayrımlara işaret etmektedir.

III. HATEMİ VE REFORM SÜRECİ

23 Mayıs 1997 (İran'da kullanılan hicri takvime göre 2 Hordad 1376) tarihinde yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin sonuçları İran'da ve dünyada büyük bir sürpriz yarattı. Siyasal sisteme hakim muhafazakar güçlerin ve

⁴⁰ "The Militant Clergy Association and the Concurrent Groups", *Salaam*, 13 May 1997. (İngilizce çevirinin yer aldığı kaynak: www.netiran.com/Htdocs/Clippings/Dpolitics/970513XXDP01.html) [18.03.2003]

⁴¹ International Crisis Group, *a.g.e.*, s. 11; Sami Oğuz, Ruşen Çakır, *a.g.e.*, s. 49

⁴² Rafsancani'ye yakın isimlerin -örneğin kızı Faize Haşimi- Onarımın Hizmetkarları Partisi'nden ayrılarak kurdukları bu parti ekonomide farklı görüşler savunmasa da kültürel konularda sağ cenaha daha yakın. Hossein S. Seifzadeh, *a.g.m.*, s. 62

yetkililerin açıkça veya örtük olarak desteklediği aday Meclis Başkanı Natık Nuri'ye karşı büyük oy farkıyla iktidara gelen Seyid Muhammed Hatemi o günden sonra "reform hareketi" adı verilen sürecin de temsilcisi ve lideri oldu. 1997 seçimlerini beklenmedik bir şekilde, demokratik bir seçim programı temelinde ve üstelik rejimin tüm kurumlarının desteğini almış muhafazakar bir adaya karşı açık farkla kazanan Hatemi tüm dünyanın gözünde İran'da yaşanacak olası bir demokratik değişimin baş aktörü haline gelmişti.

2000 Meclis seçimleri ile birlikte reformcular daha gelişkin bir siyasi cephe ve hareket olarak ortaya çıkmış ve ülkede muhafazakarlara karşı yürütülen mücadelede kimi noktalarda Hatemi'nin de ötesine geçmişse de reform ve Hatemi isimleri hep bir arada anılmıştır. Ancak bu ilişki (Hatemi-reform ilişkisi) özellikle 1999'dan sonra gerilimden uzak da değildi. Bu nedenle 1997'den sonra gelişen süreci anlamak için Hatemi'yi anlamak her ne kadar kilit önemdeyse de, hem amaçlar hem de yöntemler açısından Hatemi'den ve onun yakın çevresinden farklı yönelimlerin varlığı da dikkate alınmalıdır.

1997 Mayıs'ında yaşanan, ılımlı ve demokrat eğilimleri olan, geçmişte kültür sanat çevrelerine ve basına karşı liberal tavırlarıyla tanınan bir molla'nın Cumhurbaşkanı seçilmesi idi. Muhammed Hatemi'ye seçimi kazandıran programın temel eksen, Rafsancani döneminin temel hedefi olan ekonomik liberalleşme yerine siyasal liberalleşmeydi. Bu doğrultuda öne çıkan da "hukukun üstünlüğü", "sivil toplum", "katılım" ve "özgürlükler" gibi demokratikleşme ile bağlantılı konulardı. Bunlara dış politika alanında da diyalog ve dışa açılma eşlik ediyordu.⁴³ Bu sloganların günlük hayattaki yansımaları ise toplumsal-kültürel alandaki kısıtlamaların gevşemesi, arama, gözaltı gibi baskı uygulamalarının azalması ve siyasal örgütlerin ve yayın organlarının daha rahat hareket etmesi olacaktı.⁴⁴ Bu vaatlerin seçmenler arasında da karşılık bulduğu hem katılımın yüksekliğinden (%88) hem de Hatemi'nin aldığı yüksek oy oranından (%69) anlaşılyordu.⁴⁵

Bu programın dayandığı temel anlayışa göre İran İslam Cumhuriyeti Anayasası ülke yönetiminde asıl söz sahibinin halk olduğunu söylüyordu. Halkın yönetime katılımı ise öncelikle düşünce, ifade ve örgütlenme özgür-

⁴³ Muhammed Hatemi'nin görüşleri ve siyasal programı için bkz. Sami Oğuz (Haz.), *Gülümseyen İslam: Hatemi'nin Ağzından İran'da Değişim*, Metis, İstanbul, 2001; Sami Oğuz, Ruşen Çakır, a.g.e., s. 153-68; Fred Halliday, "Mohammad and Mill: What does Mohammad Khatami think?", *New Republic*, 1998, Vol. 219, No. 14, s. 30-34. Hatemi'nin dış politikaya yaklaşımı için bkz. Moustafa Torkzahrani, "Iran after Khatami: Civil Society and Foreign Policy", *The Iranian Journal of International Affairs*, 1998, Vol. IX, No. 4, s. 499-512; R. A. Ramazani, "The Shifting Premise of Iran's Foreign Policy: Towards a Democratic Peace?", *Middle East Journal*, 1998, Vol. 52, No. 2, s. 177-187; ve Saideh Lotfian, "Iran's Middle East Policies under President Khatami", *The Iranian Journal of International Affairs*, 1999, Vol. X, No. 4, s. 421-448

⁴⁴ Jahangir Amuzegar, "Khatami's First Term Presidency: An Outsider's Assessment", *SAIS Review*, 2002, Vol. XXII, No. 1, s. 2

⁴⁵ 1997 seçimleri hakkında geniş bir değerlendirme için bkz. Sami Oğuz, Ruşen Çakır, a.g.e., 67-107; Serhat Gülmez, a.g.m.

lüklerinin korunması ve hukukun üstünlüğünün tesisi ile mümkün olacaktı; nitekim reform hareketinin sıkça kullandığı "siyasal gelişme" kavramı da halkın yönetime katılımı doğrultusunda sivil toplumun ortaya çıkışı, siyasal örgütlenmenin gelişimi ve basınının güçlenmesini kastediyordu. Bu özellikleriyle Hatemi'nin siyasal çizgisi İran'daki siyasal rejime bütünüyle karşı değildi; anayasaya, devrimin öncüsü İmam Humeyni'ye ve rejimin temel unsuru Velayet-i Fakih ilkesine bağlı olduğunu açıklıyordu. Anayasa, İran'ın dünyayla uyumlu, Batının olumlu değerlerini de benimseyebilen, halk egemenliğine dayalı bir "dinsel demokrasi"yi hayata geçirmesini mümkün kılıyordu.

Bu durumda cevap bekleyen soru rejimin Hatemi gibi başından beri devrimci kadro içinde yer almış kişilerce içerden dönüştürülüp dönüştürülemeyeceğiydi. Bunun mümkün olmadığını düşünenler için bir olasılık Hatemi'nin "Ayetullah Gorbaçov"a dönüşmesi, yani rejimin ıslahı için yola çıkıp tümüyle çöküşüne sebep olmasıydı. Öte yandan, tam da bu nedenle Hatemi'nin ve diğerlerinin atacakları adımlarda temkinli olacaklarını, rejimi tehlikeye sokacak girişimlerden çekineceklerini savunanlar vardı.⁴⁶ Geride kalan 6 yıllık sürede Hatemi'nin tutumunun bu öngörüyü doğruladığı söylenebilir.⁴⁷

Her ne kadar mevcut düzeni tümüyle değiştirmeyi önermiyor olsa da, söz konusu reform programı her şeyden önce siyasal alanın genişletilmesi, şimdiye kadar engellenmiş siyasal aktörlerin de açıkça faaliyet gösterebilmesini, kısaca siyasal ve kültürel alanda çoğulculuğu hedefliyordu. Bu ise tekelci davranmakla suçladıkları muhafazakarların devlet kurumları ve siyasal alandaki hakimiyetinin sınırlanması demekti; ki bunun da direnişle karşılaşmaması düşünülemezdi. Böylelikle son yılların siyasal gündemini belirleyen cepheleşme oluşuyordu. Bu yılların muhasebesi yapıldığında iki önemli eksen görülüyor. Birincisi reformcu ve muhafazakar cephele arasında süregelen ve değişik veçhelere bürünen kutuplaşma; ikincisi ise reformcu cephe içinde değişim taleplerinin sınırının ne olacağı ve muhafazakar cephe ile mücadelede nereye kadar gidileceği soruları ekseninde yaşanan ayrışmalar. Cepheler arası kutuplaşmanın büründüğü biçimlerden en önemlisi devlet kurumları arasındaki kutuplaşmadır. Bu kutuplaşmanın eksenini oluşturan ise yukarıda ayrıntılı olarak değinildiği şekilde rejimin yapısına içkin cumhuriyet - İslami düzen çelişkisidir. Bu kutuplaşmanın bir yanında halkın desteğini almış reformcuların ele geçirdikleri, seçimlerle belirlenen kurumlar varken, diğer kutupta bunların dışında kalan ve atamayla belirlenen kurum-

⁴⁶ Örneğin, Shireen Hunter, "Is Iranian Perestroika Possible without Fundamental Change?", *The Washington Quarterly*, 1998, Vol.21, No. 4, s. 25

⁴⁷ Hatemi'nin seçmenlerini hayalkırıklığına uğratma pahasına muhafazakarlarla çatışmaktan kaçınmasının gerisinde "İran'ın Gorbaçov'u olmama kaygısının yattığı düşünülebilir. Abdelmalik Salman, "The beginning of the end for 'Khatamism'?", *Daily Star*, 19 March 2003 (http://www.dailystar.com.lb/opinion/19_03_03_b.htm) [20.03.2003]

lar vardır. Bu kurumların ortak özelliği hepsinin üzerinde Rehber'in büyük etkisi olması ve muhafazakar ulemanın bu kurumlardaki etkinliğidir.

1997-2000 arası dönem reformcu güçlerin sadece Cumhurbaşkanlığı'nı ellerinde tuttuğu dönemdir. Bu dönemde Hatemi'nin ve dolayısıyla reform hareketinin elinde sadece hükümet vardı ve hükümetin de yapabilecekleri sınırlıydı. Hatemi'nin atadığı bakanlar kurulu muhafazakarların çoğunlukta olduğu Meclisten güven oyu alabilmişti, ama ilk günden itibaren muhafazakarların ellerinde tuttukları müesses nizamın kurumlarının direnişi ve tepkileriyle karşılaştı. Sonuçta Cumhurbaşkanlığı Rehberlik, yargı, meclis ve güvenlik kuvvetlerinin başını çektiği kurumlar ağı karşısında tamamen kuşatılmıştı.⁴⁸

Kurumlar arasındaki bu cepheleşmenin sonucunda siyasal yaşam peş peşe yaşanan krizlerle biçimlenir olmuştü.⁴⁹ Bu krizlerin boyutlarını anlamak için o dönemde yaşanan birkaç önemli olaya değinmek yeterli olabilir. 1997-2000 döneminde krizlerin başlıca kaynağı hükümet ile Meclis arasındaki çekişmeydi. Bu çekişmenin sonuçlarından biri muhafazakarların hükümetin iki önemli bakanını hedef almalarıydı. İlk hedef alınan İçişleri Bakanı Abdullah Nuri oldu. 1979'dan beri pek çok önemli görev üstlenmiş, hem Humeyni hem de Hamaney tarafından DYTÜ üyeliğine atanmış olan Nuri Haziran 1998'de Mecliste güvensizlik önergesiyle düşürüldü. Onun ardından Kültür ve İrsad Bakanı Ataullah Mohacerani hakkında güvensizlik önergesi verildi ancak Mohacerani'yi bakanlıktan düşürmek için yeterli oy bulunamadı.⁵⁰ Bu bakanların hedef alınmasının nedeni, bakanlıklarının yetkilerini yeni reformcu partilerin ve yayın organlarının açılışını teşvik etmek için kullanmalarıydı

Meclis'in hükümete ve reform girişimlerine karşı en etkili hareketlerinden biri de 1999'da görev süresinin dolmasının hemen öncesinde muhafazakar üyelerin çıkardıkları iki yasadır. Bu yasalardan biri AKK'nın seçimler üzerindeki yetkisini arttırırken diğeri de basına yönelikti. Bir yandan 2000 seçimlerinde reform yanlılarının önünü kesmeyi, bir yandan da Hatemi hükümeti ile adeta patlama yaşayan ve reform hareketinde çok önemli bir rol oynayan basının etkisini sınırlamayı hedeflediği çok açık olan bu yasalar reformcuların tüm tepkilerine ve çabalarına karşın hâlâ yürürlükte.

Bu dönemin en çarpıcı gelişmelerinden biri de "seri cinayetler vakası" olarak bilinen, bir dizi aydının sonradan faillerinin İstihbarat Bakanlığı mensupları

⁴⁸ Ray Takeyh, "God's Will: Iranian Democracy and the Islamic Context", *Middle East Policy*, 2000, Vol. VII, No. 4, s. 45

⁴⁹ Öyle ki, Hatemi her 9 günde bir kriz yaşadıklarından şikayet ediyordu ve bir gazetede 132 maddelik kriz listesi yayınlanıyordu. Ergun Duman, "Hayatın Renkleri" ve Toplumsal Uzlaşma", *Birikim*, 2001, No. 149, s. 97

⁵⁰ Abdullah Nuri ve Ataullah Mohacerani hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sami Oğuz, Ruşen Çakır, a.g.e., s. 168-80

olduğu ortaya çıkan cinayetlere kurban gitmesidir.⁵¹ Kasım - Aralık 1998 döneminde peş peşe dört yazar ve muhalif siyasetçinin öldürülmesinin ardından Hatemi'nin emriyle kurulan komitenin soruşturması sonucunda İstihbarat Bakanlığı bazı mensuplarının bu cinayetlerle ilişkili olduğunu açıkladı. Bu grubun başında bulunan Said İmami'nin yargılama sürerken cezaevinde intihar ettiği açıklandı, diğerleri yargılama sonunda ceza aldı. Daha sonrasında bu yargılamaların yetersiz kaldığı, gerçeklerin tümüyle açığa çıkarılamadığı eleştirileri yapıldıysa da,⁵² bu soruşturmanın kısa sürede sonuç vermesi, İstihbarat Bakanlığının açıkça sorumluluğunu kabul etmesi ve ardından Bakanın değiştirilmesi Hatemi hükümetinin en ciddi başarılarından biridir.

En kritik gelişmelerden birisi 1999 Temmuzunda yaşanan gösterilerdir. Olayları başlatan kıvılcım reform yanlısı Selam gazetesi hakkında verilen kapatma kararı olmuştur.⁵³ Bu kararı protesto etmek üzere harekete geçen üniversite öğrencilerinin protestoları bir hafta boyunca sürmüş ve bütün İran'ı sarsmıştır.⁵⁴ Öğrenci yurtlarının güvenlik kuvvetleri ve Ensar-ı Hizbullah adlı radikal örgüt üyeleri tarafından basılması, bir öğrencinin öldürülmesi ile büyüyen olaylar sonrasında öğrenci eylemleri de üniversite kamp üsleri dışına taşmıştır. Eylemlerin kampus dışına taşışı ile hem öğrenci hareketi içinde bölünme yaşanmış, hem de Hatemi desteğini çekmek durumunda kalmıştır.⁵⁵ Devrim sürecindeki rolleri nedeniyle "neredeyse kutsal" bir konuma sahip olan ve Hatemi'nin seçilmesinde de büyük rol oynayan öğrenci hareketinin Hatemi'yi aşarak radikalleşme eğilimi sergilemesi başlı başına önemli bir gelişmeydi.⁵⁶ Öte yandan, Hatemi'nin bu olaylar sırasında aldığı tavır, muhafazakarlar karşısında güçlü duramadığı ve Hamaney ve diğer muhafazakarların desteğini sağlamak adına tavizkâr davranmayı tercih ettiği eleştirilerine sebep oluyordu.⁵⁷

⁵¹ Nahid Mousavi, "A Review of Serial Murders", Zanan, December 1999, no. 58. (İngilizce çevirisinin yer aldığı kaynak: www.netiran.com/Htdocs/Clippings/Dpolitics/991218XXDP03.html) [19.03.2003]

⁵² "Serial Murder Case File Far From Reflecting the Truth", *Payam Emruz*, March 2001, No. 44, s. 30-31. (İngilizce çevirisinin yer aldığı kaynak: <http://www.netiran.com/Htdocs/Clippings/DPolitics/010317XXDP02.html>) [19.03.2003]

⁵³ Selam hakkında verilen kapatma kararının gerekçesi gizli belgeleri yayınlamaktı. Söz konusu belge, 1998'deki aydın cinayetlerinden sorumlu olduğu gerekçesiyle tutuklanan ve cezaevinde intihar ettiği bildirilen İstihbarat Bakanlığı mensubu Said İmami'nin bu cinayetlerden bir süre önce Bakan'a yazdığı ve muhalif aydınlar hakkında önlem alınmasını önerdiği bir yazıydı. Bu belgenin İngilizce çevirisi için bkz. www.humnet.ucla.edu/humnet/nelc/grads/maschke/quotations/quotation009.html [19.04.2003]

⁵⁴ Geneive Abdo, "Days of Rage in Tehran", *Middle East Policy*, 1999, Vol. VII, No. 1, s. 78-85

⁵⁵ Jim Muir, "Analysis: Khatami at the crossroads", BBC, 14 July 1999, http://news.bbc.co.uk/1/low/world/middle_east/394671.stm [03.05.2003]

⁵⁶ Geneive Abdo, *a.g.m.*

⁵⁷ Geneive Abdo, "Iran's Generation of Outsiders", *The Washington Quarterly*, 2001, Vol. 24, No. 4, s. 163-171; Abbas Maleki, "The beginning of the end for 'Khatamism'?", *Daily Star*, 19 March 2003. http://www.dailystar.com.lb/opinion/19_03_03_b.htm [20.03.2003]. Hatemi'nin bu olaylara ilişkin demeci için bkz. BBC, 15 July 1999, <http://news.bbc.co.uk/1/low/world/monitoring/393909.stm> [03.05.2003]

Krizler bunlarla sınırlı değildi. 1997 Kasımında devrimin öncülerinden ve bir dönem Ayetullah Humeyni'nin resmi halefi olan Ayetullah Hüseyin Ali Muntazeri'nin Rehber Hamaney'e yönelik eleştirileri ev hapsiyle cezalandırılmasına neden oluyordu. Bakanlıktan indirildikten sonra Cumhurbaşkanı Yardımcılığı'na atanan, ardından da Tahran Belediye meclisine seçilen Abdullah Nuri Kasım 1999'da yazıları ve görüşleri nedeniyle tutuklanıyordu. Bu dönemde şiddet olayları Temmuz 1999 gösterilerinde doruğa varsa da, sokak çetelerinin şiddeti hep mevcuttu. Bu çeteler işi Cumhurbaşkanı Yardımcısı Abdullah Nuri ve Kültür Bakanı Mohacerani'ye birlikte camiden çıkarken saldırıp dövmeye kadar vardırmıştı.

Krizlerin yanı sıra bu dönemde iki önemli seçim gerçekleşmişti. 1998'deki Uzmanlar Meclisi seçimi reformcuların tepkilerine rağmen AKK'nın uyguladığı vetolar sonucu muhafazakar adayların başarısıyla sonuçlandı. 1999'da ilk defa gerçekleştirilen yerel meclis seçimlerinde ise reformcu adaylar meclis üyeliklerinin büyük çoğunluğunu aldılar. Bunlardan sonra ise çok daha önemli bir seçim vardı. Şubat 2000'de yapılan Meclis seçimleri adayların belirlenmesi sürecinden itibaren tartışmalı ve gerilimliydi. Görev süresi dolan Meclisin seçim yasasında son dakikada yaptığı değişiklikler adayların belirlenmesinde AKK'nın etkisini artırmaya ve reformcu adayların işini zorlaştırmaya yönelikti.⁵⁸ Yine de AKK adaylıkları veto etme yetkisini sınırlı ölçüde kullanmıştı, böylelikle çok sayıda reform yanlısı aday seçime katılabildi.⁵⁹

Seçim sonuçları reform cephesinin büyük bir başarı kazandığını ve Mecliste güçlü bir çoğunluk elde ettiklerini gösteriyordu. Ancak, katılım oranları beklentilerin gerisindeydi: resmi açıklamaya göre %69 olan katılım oranı 12 milyondan fazla seçmenin oy vermediği anlamına geliyordu.⁶⁰

Meclis seçimlerinin hemen sonrasındaki günlerde yaşananlar muhafazakarların sonuçlara tepkisinin gerilimi tırmandırma yönünde olduğunu gösterdi. 12 Mart'ta reform hareketinin beyni kabul edilen Said Haccariyan'a yönelik suikast girişimi gibi sarsıcı şiddet olaylarının haricinde, basına ve aydınlarla yönelik kampanyalar muhafazakarların tepkisinin gözlemlendiği olaylar-

⁵⁸ Adayların resmi görevlerinden istifa etmeleri gereken süre uzatılıyor, AKK'ya -muğlak bırakılan bir ifadeyle- bir şekilde yasadışı gruplarla ilişkili bulunanların adaylıklarını veto etme yetkisi veriyordu. Çarpıcı bir değişiklik ise oy kullanma yaşının 16'dan 17'ye çıkarılmasıydı. Böylece tahminen 1,5 milyon seçmen eksiliyordu. Geneive Abdo, "Letter form Tehran", *The Washington Quarterly*, 2000, Vol. 23, No. 2, s. 63

⁵⁹ AKK'nın bu tavrı iki şekilde yorumlanmıştı. Birincisi adil bir seçim yapılması yönündeki kamuoyu baskısının gücüne vurgu yapıyordu. Geneive Abdo, "The Fragility of Khatami Revolution", *The Washington Quarterly*, 2000, Vol. 23, No. 4, s. 56. Bir başka yorum ise bunu taktik amaçlı olarak değerlendiriyordu. Reformcuların veto riski nedeniyle çok sayıda aday göstermesine karşılık AKK veto etmeyerek bu adayların birbiriyle yarışmasını, böylece muhafazakar adayların şansının artmasını sağlamaya çalışmıştı.

⁶⁰ Seçimler hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. William Samii, "Sixth Parliamentary Elections, February 2000", *Middle East Review of International Relations*, 2000, Vol. 4, No. 1, s. 1-15

di.⁶¹ Reform hareketinin güçlenmesinde ve seçim başarılarında büyük payı olduğu düşünülen basının hedef alınacağını ilk işareti Rehber Hamaney'in bir konuşmasından geldi. Hamaney'in Nisan 2000'de yaptığı bir konuşmada reformcu basına ağır suçlamalar yöneltmesinin ardından yargı devreye girdi ve onlarca gazete ve dergiye yönelik kapatma cezaları verilirken, pek çok gazeteci tutuklandı ve soruşturmaya tabi tutuldu.⁶²

Meclis Başkanı seçilen Mehdi Kerrubi, yeni Meclis'in gündeminde öncelikli yer tutan konuların başında basın yasasının daha özgürlükçü hale getirilmesi ve seçim yasasında AKK'ye tanınan "aşırı" yetkilerin azaltılmasını sayıyordu. Değiştiği bir diğer konusu ise "baskı grupları" olarak adlandırılan radikal grupların birlikte gezen insanları sorgulama, arabaları durdurup arama gibi yollarla insanların özel hayatlarına karışmalarının engellenmesiydi.⁶³ Yine Meclis seçimlerinin ardından reform hareketinin önde gelen isimlerinin söylediklerinde reform sürecinin temkinli bir şekilde götürülmesi ve tüm çabaları heba edebilecek bir krize geçit verilmemesi gereğine vurgu yapılıyordu.⁶⁴ Nitekim, o dönemde Asr-ı Ma'da yayınlanan bir analizde de, muhafazakarların saldırgan tavırları karşısında 23 Mayıs cephesinin "dinamik sükûnet" adını verdikleri bir strateji doğrultusunda, temkinli ve sakin davranması ve Rehberlikle ve önde gelen ulemayla ilişkilerini geliştirmesi öneriliyordu.⁶⁵

Rehber'in Ağustos 2000'deki müdahalesi ise çok daha çarpıcıydı. Yeni Meclis ilk günden itibaren bir önceki dönemde geçirilen seçim ve basın yasalarını değiştirmeyi gündemine almıştı. Ancak Basın Yasasının değiştirilmesine yönelik görüşmelerin yapılması gündeme gelince Rehber Hamaney doğrudan Meclis Başkanına yazdığı bir mektupla Meclisin bu konuda görüşme yapmamasını ve mevcut basın yasasını olduğu gibi bırakmasını talep ediyordu.⁶⁶ Rehber'in yasama gücüne böylesine doğrudan müdahale etmesi İslam Cumhuriyeti tarihinde Humeyni döneminde bile gözlenmemiş bir şeydi ve büyük bir şok yarattı.

Hamaney, pek çok açıklaması ve tavrıyla muhafazakar kanada dahil olduğunu açığa vurduysa da, zaman zaman Hatemi lehine tavırlarıyla bir öl-

⁶¹ Sami Oğuz, Ruşen Çakır, a.g.e., s. 238

⁶² Kapatılan 18 yayının listesi ve yöneticilerinin görüşleri için bkz. "The Sound of the Dead", *Payame Emruz*, June 2000, no. 39, s. 19-23. (İngilizce çevirisi için: <http://www.netiran.com/Htdocs/Clippings/DPolitics/200601XXDP01.html>)

⁶³ "The New, Old Face of Reform", *Time*, 6 June 2000 (www.time.com/time/europe/webonly/mideast/2000/06/iran2.html) [30.04.2003]

⁶⁴ Abbas Abdi ile söyleşi, "Mind the Gap", *Time*, 7 June 2000 (www.time.com/time/europe/webonly/mideast/2000/06/iran3.html) [30.04.2003]; Said Haccaryan ile söyleşi, "The Roots of Reform", *Time*, 8 June 2000. (www.time.com/time/europe/webonly/mideast/2000/06/iran5.html) [30.04.2003]

⁶⁵ "The Strategy of Dynamic Calm", *Asr-e Maa*, May 2000, no. 161. (İngilizce çevirisinin yer aldığı kaynak: <http://www.netiran.com/Htdocs/Clippings/DPolitics/200501XXDP01.html>)

⁶⁶ "Iranian press back Ayatollah's intervention", *BBC News Online*, 8 August 2000. (http://news.bbc.co.uk/2/hi/world/monitoring/media_reports/870327.stm)

çüde denge kurmaya çalıştı. Aslında İran'ın siyasal yapısı Rehber'i böyle bir tavır almaya zorlamaktadır; zira, düzgün bir işleyiş için farklı güç merkezlerinin arasındaki sürtüşmelerin sınırlanması zorunludur ve bunun örneklerine devrimin karizmatik lideri Humeyni döneminde de rastlanmıştır. Hama-ney'in başından itibaren muhafazakarlardan yana durmasının sebebinin Humeyni'ye oranla hem dinsel hem de siyasal liderlik konusunda yaşadığı meşruiyet sıkıntısı olduğu yorumları yapılmıştır. Bu açığı kapatmak için kendisine destek verecek odaklara yaslanma zorunluluğu hissetse de denge kurmanın kaçınılmazlığı da söz konusudur. Hamaney bu tavrını öne çıkardığı bir vaazında, Hatemi'nin dindarlığından ve rejime bağlılığından övgüyle bahsetmiş, böylelikle aynı dönemde Hatemi'nin reform politikalarını ağır bir dille kınayan Ruhaniyat'tan farklı bir tavır sergilemiştir.⁶⁷ Hamaney'in bu tavrının bir başka örneği ise 2002 Ağustos'unda bir kutlama vesilesiyle yaptığı konuşmadır.⁶⁸

Seçimlerle birlikte reform hareketi bir mevzi daha kazanıyordu ve Meclis-hükümet çekişmesi sona eriyordu. Böylelikle hedefleri doğrultusunda yeni yasalar geçirme gücünü kazanan 2 Hordad cephesinin karşısına bu sefer de, yine muhafazakarlardan etkinliğiyle bilinen Anayasayı Korumacılar Konseyi çıkıyordu. Meclisin çıkardığı yasaları Anayasa ve şeriata göre denetlemekle görevli olan AKK 2000'den sonraki dönemde reformcuların tüm girişimlerini boğan bir güce dönüştü. Geçmişteki hükümet-Meclis çekişmesinin yeri hükümet ve Meclis ile AKK arasındaki çekişme aldı. Bu dönemin tipik görüntüsü Meclisteki reformcu çoğunluk ile hükümetin uyum içinde çıkardıkları yasaların AKK tarafından veto edilmesi olageldi.

2000 sonrasında gözlenen olgulardan bir diğeri ise DYTK'nin de reformların önünü tıkayan bir kurum olarak öne çıkışıydı. Üyelerinin çoğu Rehber tarafından atanan bu kurum, 2000'den itibaren Meclis ve hükümet ile AKK arasındaki tartışmaların çözüm merci olarak büyük önem kazanmıştır. Kurumun muhafazakar çoğunluğu bu uzlaşmazlıklarda AKK'dan yana tavır almıştır. DYTK'nin reform hareketi karşıtı tavrının örneklerinden biri yeni Meclisin ilk dönemlerinde gelmiştir. Meclisin Rehber'e bağlı kimi kurumları denetleme talebine önce AKK karşı çıkmış, konu DYTK'ya taşındığında ise bu kurum da Meclisin doğrudan Rehber'e bağlı kurumları ancak Rehber'in onayıyla denetleyebileceğine hükmetmiştir.⁶⁹

Bir başka çarpıcı örnek ise AKK'nın bütçesi ile ilgili olarak yaşanan tartış-

⁶⁷ Söz konusu örgütün üyesi olan Rafsancani gibi önemli din adamları da bu kinamadan kendilerini uzak tutmaya çalışmışlardır. Geneive Abdo, "Letter form ...", s. 60-61

⁶⁸ "Leader Voices Support for Khatami and his Administration", *Entekhab*, 28 August 2002 (www.netiran.com/Htdocs/Clippings/Dpolitics/020828XXDP01.html) [02.05.2003]

⁶⁹ "Expediency ouncil and the interests of the system", *Asr-e Maa*, 12 April 2000 (İngilizce çevirinin yer aldığı kaynak:

<http://www.netiran.com/Htdocs/Clippings/DPolitics/200412XXDP01.html>)

madır. AKK'nın seçimlere müdahalelerini sınırlamak reformcuların en önde gelen hedeflerinden biriydi, bu nedenle AKK'nın seçimlerde çok daha etkili bir şekilde adayları ve seçim sürecini denetleyebilmek için talep ettiği bütçe artışını reddettiler. Ancak konu DYTK'ya taşındığında, bu kurulun aldığı karar bütçenin iki kattan fazla artırılması yönünde oldu. Bu kurulun üyelerinden olan Cumhurbaşkanı Hatemi ve Meclis Başkanı Kerrubi'nin bu kararı protesto ederek toplantıyı terk etmelerinin⁷⁰ ardından Cumhurbaşkanı'na bir mektup gönderen 150 reformcu milletvekili de bu kararın söz konusu kurulun yasama faaliyetine karışması anlamına geldiğini ve bu nedenle anayasaya aykırı olduğunu belirterek protesto ettiler.⁷¹ Mecliste yapılan konuşmalarda da DYTK ve başında bulunan Haşimi Rafsancani bir gölge hükümet gibi hareket etmekle suçlandı.⁷²

Gerçekten de, DYTK'nın böylesine öne çıkmasında etkili olan faktörlerin başında kurumun başkanı Haşimi Rafsancani geliyor. 1979 devriminden bu yana İran'ın en etkili birkaç kişisi arasında sayılan ve pragmatik bir siyasetçi olarak bilinen Rafsancani uzun yıllar Meclis Başkanlığı yaptıktan sonra 1989'da Cumhurbaşkanı seçilmiş ve 1997'ye kadar iki dönem bu görevi yürütmüştür. Görev süresinin bitiminde Rehber Hamaney tarafından DYTK'nın başkanlığına atanan Rafsancani böylelikle ülke yönetimindeki etkisini korumuştur. Hatemi'nin seçilmesinde de büyük etkisi olmuştur, çünkü Hatemi'nin seçilmesini mümkün kılan, Rafsancani'nin en yakınındaki siyasetçi ve teknokratların kurduğu Onarımın Hizmetkarları Partisi'nin İslami sol gruplarla ittifakıdır.

Rafsancani'nin 2000 Meclis seçimlerinde adaylığını koyması, oluşacak yeni Meclisin başkanlığını üstlenerek şiddetlenmesi beklenen fraksiyonlar arası mücadelede arabulucu rolü oynayarak siyasi gücünü arttırmayı düşündüğü tespitlerine yol açıyordu.⁷³ Ancak reformcu cephe içinde Rafsancani'nin adaylığına çok yoğun tepkiler geldi, hatta Rafsancani'nin güdümünde kurulmuş olan Onarımın Hizmetkarları Partisi bölünme noktasına geldi. Sonuçta Rafsancani aday oldu, ancak reformcu örgütlerin bazıları aday listelerine almadılar ve daha çok muhafazakar cenahın adayı olarak algılandı.⁷⁴ Seçim sonuçları ise İran'daki değişimin Rafsancani'nin popülaritesinde de ciddi bir kayba sebep olduğunu gösterdi. Tartışmalı bir sayım süreci so-

⁷⁰ "Khatami and Karroubi quit arbitrate body's session in protest", *IRNA*, 15 March 2003 (www.irna.com/en/archive/general/030315154707.egs.shtml)

⁷¹ "Deepening power struggle in Iran", *The Strait Times*, 18 March 2003 (<http://straittimes.asia1.com.sg/storyprintfriendly/0,1887,177647,00.html?>) [20.03.2003]

⁷² Ali Akbar Dareini, "Rafsanjani seen as leader of Iran's shadow government" (http://news.yahoo.com/news?templ=story2&cid=524&u=/ap/20030317/ap_wo_en_po/...) [25.03.2003]

⁷³ Dilip Hiro, "Rafsanjani's central role in the upcoming elections", *IranMania*, 1 February 2000. (www.iranmania.com/news/currentaffairs/features/elections2000/articles/)

⁷⁴ Dilip Hiro, *a.g.m.*

nunda Tahran'dan yirminci sırada milletvekilliğini kazandığı açıklandı, ancak tartışmalar nedeniyle Rafsancani milletvekilliğinden istifa etti. Bundan sonraki süreçte DYTK'nın AKK ile Meclis arasındaki anlaşmazlıklarda genellikle AKK yanlısı davranmasında Rafsancani'nin yaşadığı kişisel hayal kırıklığının da payı olduğu düşünülmüştür.

Reform girişimlerinin karşısında ısrarlı şekilde dikilen kurumlardan bir diğeri de yargıydı. Yargıya hakim olan muhafazakar kadroların hedeflerinin başında Hatemi hükümetinin teşviki ile büyük bir canlanma yaşayan basın geliyordu. Özellikle gelişkin siyasal partilerin bulunmayışı nedeniyle farklı görüş ve çıkarların temsili ve bayraktarlığı işlevini de üstlenen basın, karşıt cephele arasındaki mücadelenin de arenasına dönüştü.⁷⁵ Hatemi hükümetinin Kültür Bakanlığı'nın verdiği ruhsatlarla kurulan yeni yayınlar yargı kararlarıyla geçici veya süresiz kapatılıyor, bu yayınların yazarları, editörleri ve sahipleri hakkında soruşturmalar açılıyor, hapis cezaları veriliyordu. 1999'da Selam gazetesinin kapatılması -ki sonrasında devrim döneminin en büyük gösterilerine yol açtı- ve 2000 Nisan'ında onlarca yayının birden kapatılması en çarpıcı örneklerdir. Yayın kapatmaları öyle bir noktaya gelmişti ki, 2000 yılının yazında Hambastegi gazetesi yayına başladığında başka hiçbir reformcu yayın kalmamıştı.

Yargının bir diğer hedefi de aydınlar ve muhalif bir tavır sergileyen din adamları olmuştur. Üstelik yargı bu uygulamaları gerçekleştirirken tartışmalı uygulamalara başvurmuştur. Örneğin, 1999'da çıkarılan yasa uyarınca basınla ilgili davaların sorumluluğu devrim mahkemelerine verilmiş dolayısıyla rejimin güvenliği ile ilişkilendirilmiştir. Din adamları ile ilgili davalar ise ulema için görevlendirilmiş özel mahkemelere aktarılmıştır. Bu uygulamalar söz konusu davalarda uygulanan kuralların farklılaştığı anlamına geliyordu; bu nedenle keyfîlik ve adil yargılama kurallarına uyulmaması suçlamalarına hedef oluyordu. Yargının büyük tartışma yaratan kararlarından biri de 2000 yılında İslami solun tanınan isimlerinden Haşim Agacari'ye verilen idam cezasıydı. Ali Şeriatî'yi anmak için düzenlenen bir toplantıdaki konuşmasında muhafazakar din adamlarına yönelik eleştirilerinin cezalandırılması yeniden geniş öğrenci gösterilerine sebep oldu.

Yargı kendi kolluk kuvvetlerini oluşturarak, hükümet ile Rehber'e bağlı birimler arasında süregelen güvenlik kuvvetlerinin sorumluluğu tartışmasına da müdahil olmuştur. Böylece yargı hükümetin güvenlik kuvvetleri üzerinde denetim kurarak, izinli yapılan gösterilerin dağıtılması, sivil çetelerin gösterilere ve reformcu etkinliklere müdahale edip şiddete baş vurmalarının en-

⁷⁵ Adam Tarock, "The muzzling of the liberal press in Iran", *Third World Quarterly*, 2001, Vol. 22, No. 4, s. 585

gellememesi gibi olaylara son verme hedefinin de aleyhine hareket ediyordu.⁷⁶

1998'de Yargı Erki'nin başkanlığına Rehber tarafından atanan Ayetullah Mahmud Haşimi Şahrudi'nin reformcu hükümetle uyumlu bir şekilde yeni düzenlemelere gideceği umuluyordu.⁷⁷ Ancak bu umutlar gerçekleşmediği gibi yargının reform aleyhtarı tavrı karşısında hükümet ve meclisin etkisiz kaldığı görüldü. Öyle ki yeni Meclisin kimi reformcu üyelerinin bile -milletvekillerinin dokunulmazlığı olmasına rağmen- yargılandıklarına ve hatta ceza aldıklarına şahit olundu.

Siyasal sistemin yasal ve kurumsal yapısı nedeniyle reform hareketinin karşılaştığı engellemeler karşısında başvurabileceği araçlar sınırlıydı. Özellikle resmi/kurumsal düzeyde hükümet ve Meclisin diğer kurumlar karşısında sınırlı bir yaptırım olabiliyordu. Meclis ve hükümetin getirdiği yasalar öncelikle AKK engeline takılıyordu. Bu tür durumlarda devreye giren DYTK'nın da karşıt tavır alması reformcuların yasal değişiklikler yapmasını tümüyle imkansız hale getiriyordu.

Reformcu hükümet elindeki yürütme yetkisini kullanarak bazı adımlar atma olanağına sahipti. Ancak bu da sınırsız bir güç değildi. Öncelikle tüm kurumlar üzerinde yetki sahibi değildi, ve özellikle güvenlik kuvvetlerinin çok başlılığı hükümetin kendi politikalarını uygulama şansını azaltıyordu. Bunun dışında yargı özellikle engelleyici bir rol oynamaktaydı. Sonuçta, hükümetin verdiği ruhsatlarla kurulan yayınlar yargı tarafından kapatılıyordu; hükümetin savunduğu ve teşvik ettiği çok seslilik karşısında muhalif din adamları, aydınlar ve yazarlar yine yargının soruşturmalarına maruz kalıyordu; hükümetin izin verdiği gösterilere farklı birimlere bağlı güvenlik kuvvetleri ve onlarla birlikte kimi sivil sokak çeteleri şiddet kullanarak müdahale edebiliyordu.

Tüm bunlara karşı Cumhurbaşkanı'nın ve Meclis'teki reformcu milletvekillerinin tepkileri çoğu durumda kınama mesajları, ve diğer kurumlara yönelik çağrılar yapmakla sınırlı kalıyordu. Özellikle yargının uygulamalarına ilişkin yoğun şikayetler çoğu zaman sonuç vermiyordu. Sonuçta hükümetin adeta muhalefet gibi hareket etmek zorunda kaldığı bir durum oluşmuştu.

Bu engelleme ve bastırma çabalarına karşı reformcu cephenin en temel dayanağı seçimlerde somut olarak ortaya çıkan büyük kamuoyu desteği idi. Hatta 1997 sonrasında Hatemi yandaşları stratejilerini "aşağıdan baskı, yukarıda pazarlık" şeklinde formüle ediyorlardı. Yani halk desteğinin yarattığı

⁷⁶ "Paralel güvenlik merkezleri" olarak da adlandırılan bu birimlerin kendi sorgulama birimleri ve hapishaneleri olduğu da söylenmektedir. Bkz. Ardeshtir Moaveni, "Recent Clashes Open New Fault Lines in Iran", *Eurasia Insight*, 1 July 2003 (http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav070103a_pr.shtml) [05.08.2003]

⁷⁷ bkz. Geneive Abdo, "Days of Rage in Tehran"

baskıya dayanarak muhafazakarları reformların önünü açmaları için ikna edebileceklerini düşünüyorlardı. Zaman içinde reform cephesine ve özellikle bu cephenin ılımlı kanadını temsil eden Hatemi'ye yönelik eleştiriler de muhafazakarları reformları engellemekten caydırmak için mevcut kamuoyu desteğini yeterince etkili bir şekilde kullanmaktan kaçındığı ve sonuçta sürekli taviz verir konuma düştüğü yönündeydi.

Reformcuların çok yoğun bir şekilde seferber olduğu ve sonuç aldığı durumlar da oluyordu. Özellikle yargının dokunulmazlık şartına rağmen milletvekilleri hakkında soruşturmalar açarak cezalar vermesi Meclisten şiddetli tepki görmüş, hatta Lokmanyen vakasında Mecliste topluca oturumu terk etme gibi eylemler düzenlenmiştir.⁷⁸ Benzer bir durum IRMO üyesi Haşim Agacari'ye verilen idam cezasına yönelik protestolarda da gözlenmiştir. Ancak bu sefer protestoların başını çeken öğrenciler olmuş, pek çok şehre yayılan gösterilere reformcu siyasetçiler de destek vermiş ve sonunda Rehber Hamaney davanın yeniden görüşülmesini emretmiştir.⁷⁹

Gidişatın böyle bir hal alması 2001 Cumhurbaşkanlığı seçimleri geldiğinde büyük bir belirsizlik yaratmıştır. Adaylığını ancak uzun süre tereddüt ettikten sonra açıklayan ve sakin bir kampanya yürüten Hatemi sonuçta ezici bir başarı elde etmiştir. Aslında seçim sonuçları çelişkili bir görüntü arz etmektedir. % 76 oy ile seçimi kazanan Hatemi'nin oyları bir önceki seçime göre oran olarak artmıştır. Ne var ki, katılım oranlarında da dikkat çekici bir azalma gözlenmiştir. 1997'deki % 88 oranına karşılık 2001'de katılım % 66.6 oranına düşmüştür, ki bu da yaklaşık 14 milyon seçmenin oy kullanmamayı tercih ettiğini göstermektedir.⁸⁰

Hatemi'nin ikinci döneminde kabinede yaptığı değişiklikler temel hedefinin muhafazakarlarla çekişmelere saplanıp kalmamak için ılımlı bir yolu ter-

⁷⁸ Hüseyin Lokmanyen, iki yıl içinde hakkında soruşturma açılan 60 milletvekili arasındaydı ve yargıya hakaret suçlamasıyla 13 ay cezaya çarptırılmıştı. Nazila Fathi, "Iran's Judiciary Sends Moderate Member of Parliament to Prison", *New York Times*, 27 December 2001. Meclis Başkanı Kerrubi ve milletvekillerinin büyük çoğunluğunun protestosu sonucu Rehber Hamaney'in Lokmanyen'in cezasını affetmesi ile kriz çözümlenmiştir. "Supreme leader Khamenei pardons jailed reformist lawmaker", *Turkish Daily News*, 16 January 2002

⁷⁹ En başta Meclis Başkanı Kerrubi idam cezasına karşı çıkmış, ardından 18 milletvekili aynı yönde bir açıklama yayınlamış, hatta iki milletvekili de protesto için istifa ettiklerini açıklamıştır. Agacari'ye destek amaçlı eylemler Aralık ayı boyunca da sürdü. Bu gösteriler şiddet ve yaygınlığı bakımından 1999'dan beri ilkti. Ayrıca bu süreçte Yargı Erki'nin sözcüsünün de protesto amacıyla istifa etmesi huzursuzluğun yargı içinde de yaşandığını göstermiştir. Bu konudaki haberler için bkz. "Journalist Hashem Aghajari Detained, Says His Colleague", *IRNA*, 8 August 2002; "MPs support Speaker for opposing sentence against Aghajari", *IRNA*, 10 November 2002; "Two Iranian MPs resign in protest to Aghajari's death sentence", *IRNA*, 10 November 2002; "Karroubi thanks Leader for ordering revision of Aghajari's case", *IRNA*, 17 November 2002; "Iran's judiciary spokesman announces resignation in protest", *IRNA*, 11 December 2002; Brian Murphy "Student Protests Expose Anger in Iran", *AP*, 11 January 2003

⁸⁰ Samad Kalantari, "Iranian Voting Behavior in the 7th and 8th Presidential Elections", *Discourse*, 2002, Vol. 3, No. 3, s. 243-251. (kaynak: www.netiran.com/Htdocs/Clippings/DPOitics/020229XXDP02.html) [19.03.2003]

cih ettiğini ve önceliği ekonomik reformlara verdiğini gösteriyordu.⁸¹ Yine de krizlerin devam ettiği bu dönemde Hatemi'nin en önemli girişimi Eylül 2002'de meclise sunduğu iki yasa önerisiydi. Yasa tasarılarının hedefi reform hareketinin 1997'den bu yana en fazla çatıştığı iki kurum karşısında Meclis'in ve Cumhurbaşkanı'nın konumunu güçlendirmekti.

Tasarılardan birincisinin hedefi yargıydı ve anayasanın 113. maddesinde Cumhurbaşkanı'na verilen "anayasanın uygulanmasını sağlama ve ihlalini önleme" görevinin yerine getirilebilmesi için Cumhurbaşkanı'na anayasaya aykırı bulduğu yargı kararlarına ve resmi uygulamalara müdahale edebilmesi için yetki veriyordu.⁸² İkinci tasarı ise AKK'nın seçimlere ilişkin yetkilerini kısıtlayarak, reformcu adayların veto edilmesini engellemek ve seçimlerin daha serbest yapılmasını sağlamayı amaçlıyordu. Tasarıların reformcuların çoğunlukta olduğu Meclisten kolaylıkla geçeceği kesindi, ancak ilk günden itibaren tartışılan AKK'nın bu yasaları onaylamasının nasıl mümkün olacığıydı. Hatemi tasarıları ilk açıkladığı basın toplantısında AKK'nın tasarıları reddetmesinin anayasaya aykırı olacağı uyarısı yapıyor, İslami İran Katılım Cephesinin lideri Muhammed Rıza Hatemi Cumhurbaşkanı'nın kardeşi- AKK'nın vetosu halinde reformcuların istifa edebileceklerini söylüyordu.⁸³ Reformcuların gündeme getirdiği bir başka olasılık da referanduma gidilmesiydi.⁸⁴ Bazı öğrenci örgütleri de tasarıları destekliyor ve AKK'nın reddetmesi halinde Hatemi'nin istifa etmesi gerektiğini öne sürüyorlardı.⁸⁵

Yasa tasarılarının akıbeti diğer pek çok reform girişiminden farklı olmadı. Mecliste kabul edilen tasarılar AKK tarafından "Anayasaya aykırı 39 ve İslam'la çelişen 7 nokta" nedeniyle reddedildi.⁸⁶ Bunun üzerine reformcu milletvekillerinden yine referanduma gidilebileceği, olmazsa istifa edecekleri yönünde açıklamalar geldi.⁸⁷ Tasarıların AKK tarafından reddi, konunun Düzenin Yararını Teşhis Kuruluna taşınması olasılığını doğuruyordu; ancak Hatemi Meclis Başkanı Mehdi Kerrubi'ye yazdığı bir mektupla buna karşı çıkı-

⁸¹ Najmeh Bozorgmehr, "New Iran cabinet to target economy", *Financial Times*, 13 August 2001; "Shuffling the pack", *The Economist*, 25 August 2001

⁸² Ardeshtir Moaveni, "Iran's president fights right wing with new laws", *Eurasia Insight*, 24 September 2002. (www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav092402a.shtml). Tasarının metni için bkz. "Bill on articulation of presidential powers", *entekhab*, 25 September 2002. (İngilizce çevirinin yer aldığı kaynak: www.netiran.com/Htdocs/Clippings/DPolitics/020925XXDP01.html) [02.05.2003]

⁸³ Ardeshtir Moaveni, *a.g.m.*

⁸⁴ "Mirdamadi: Khatami may call for referendum over bills", *Aftab-e Yazd*, 20 November 2002. (İngilizce çevirinin yer aldığı kaynak: www.netiran.com/Htdocs/Clippings/DPolitics/021120XXDP01.html) [22.10.2003]

⁸⁵ "Students ask President to quit politics if reforms fail", *IRNA*, 28 September 2002

⁸⁶ "Key Iran reform bill rejected by conservative-controlled watchdog", *AFP*, 2 April 2002

⁸⁷ "Iran's conservatives quash second bill to boost presidential powers", *AFP*, 9 May 2002

yordu.⁸⁸ AKK'nın tavrı karşısında nasıl bir yol izleneceği konusu reform cephesi içinde tartışma yarattı. Muhafazakarlarla görüşmeler yoluyla ara yol bulunması, referandum, toplu istifa ya da 2004'teki Meclis seçimlerine katılmama gibi değişik öneriler gündeme geliyordu.⁸⁹ Sonuçta tasarılarla ilgili çalışma Meclis ile AKK'nın ortaklaşa kurduğu iki komisyona havale edilerek iki kurum arasında bir uzlaşma aranması yoluna gidildi; ancak bu komisyonun çalışmaları da bugüne kadar bir sonuç vermiş değil.

Bu dönemde İran siyaseti açısından uluslararası ortamda yaşanan altüst oluşların da ciddi etkileri oldu. 11 Eylül 2001'de ABD'de düzenlenen saldırılar sonrası uluslararası arenada oluşan ortam ve ABD'nin tavrı İran'ı doğrudan etkiledi. ABD'nin Afganistan'a yönelik müdahalesi sırasında tüm tartışmalara rağmen İran destekleyici bir tavır aldı hatta kimi aşamalarda yardımcı da oldu. Ancak ABD Başkanı George W. Bush'un Ocak 2002 tarihli demecinde İran'ı da "şer eksen" adını verdiği ülkelerin arasında sayması, ve ardından gelen Irak'a yönelik müdahale ABD'nin bir sonraki hedefinin İran olabileceği yorumlarının yapılmasına neden oldu.⁹⁰

Bunun İran siyasetine yansımaları ise iki şekilde oldu. Bir yanda ülkeye ve rejime yönelik bir tehdidin belirmesi ile birlikte fraksiyonlar arasındaki ayrışmanın erteleneceği ve birlik duygusunun öne çıkacağı beklentisi oluştu. Nitekim buna yönelik işaretler de belirdi.⁹¹ Öte yandan reformcular cephesinde ABD'nin saldırgan tavrına paralel davranma eleştirilerine rağmen, bu tehdidin reform programını daha da ileri götürerek aşılabileceğini öne sürenler oldu. Örneğin IRMO bu süreçte bir bildiri ile yeni bir strateji önerdi.⁹² Buna göre ABD tehdidini caydırmanın yolu ülke içinde halk ile devlet arasındaki ayrımı giderecek reformların yapılması, böylelikle ülkenin uluslararası alandaki konumunun güçlendirilmesi ve saldırı için bahane bırakılmamasından geçiyordu. Reform sürecinin tıkanmasının uluslararası ortamın baskıları ile birleştiği bu koşullarda İran siyasetinde önemini hep korumuş olan öğrenci örgütlerinin muhalefeti de radikalleşme eğilimi göstermiştir. 1997'deki başkanlık seçiminde Hatemi'yi destekleyen, 1999'dan bu yana geniş çaplı eylemler düzenleyen öğrenci örgütlerinin rejimi kökten değiştirmeye yönelik bir hareketin habercisi veya önderi olup olmadığı tartışılır olmuştur.

⁸⁸ Hatemi'nin mektubunun İngilizce çevirisi için bkz.

www.netiran.com/Htdocs/Clippings/Dpolitics/030602XXDP01.html [15.10.2003]

⁸⁹ Mahboobeh Roozbeh, "The Fate of Parliamentary Reforms", Hemşehri, 1 June 2003. (İngilizce çevirinin yer aldığı kaynak:

www.netiran.com/Htdocs/Clippings/Dpolitics/0030601XXDP01.html) [15.10.2003]

⁹⁰ Tony Karon, "Is Iran Next?" Time, 30 May 2003,

www.time.com/time/world/printout/0,8816,455276,00.html) [12.09.2003]

⁹¹ Jim Muir, "Signs of thaw in Iran's Cold War", BBC News Online, 28 April 2002. (http://news.bbc.co.uk/2/low/middle_east/1956622.stm) [08.11.2003]

⁹² "Political Deterrence Strategy", Nowruz, 9 June 2002. (İngilizce çevirinin yer aldığı kaynak: www.netiran.com/Htdocs/Clippings/Dpolitics/020609XXDP01.html) [27.03.2003]

Öğrenci Hareketleri

Reform girişimlerinin tamamen tıkanıdığı, gerginliğin arttığı bu dönemde Tahran Üniversitesi'nde başlayan protestolar gündemi daha da gerginleştirdi. 2003 Haziran'ındaki öğrenci gösterilerinin İran'da yaşananların bir özeti ni verdiği düşünülebilir. Aslında 1999'daki Temmuz gösterilerinden sonra her yıl Temmuz ayında yeni gösterilerin gerginliği yaşanır olmuştur. Selam gazetesinin kapatılmasını protesto için başlayan 1999 gösterileri devrimden bu yana görülmuş en ciddi sokak hareketleriydi. Bu ölçekteki ikinci olay ise Haşim Agajari'ye verilen idam cezasının protesto edildiği Kasım ve Aralık 2002 olaylarıydı. 6 ay aradan sonra yeniden büyük çaplı kitle gösterileri yaşanması İran'daki siyasal sistemin geleceği sorusunu yeniden gündeme getiriyordu.

Haziran 2003'teki olayların kıvılcımı öğrencilerin üniversitelerin özelleştirilmesine, ya da öğrencilerden ücret talep edilmesine yönelik bir plandan haberdar olmalarıydı. 10 Haziran'da bu planı protesto için başlayan gösteriler, muhafazakar güçlerin kontrolündeki Besic güçlerinin ve Ensar-ı Hizbullah militanlarının müdahalesiyle şiddetleniyor, buna karşılık üniversite dışından siyasal grupların ve halkın öğrencilere desteğiyle gösteriler Tahran sokaklarına taşıyordu.⁹³

Bu olaylar pek çok açıdan İran'da yaşanan bölünmeleri de ortaya seriyordu. Gösterilerin gelişimi bir anlamda 1997'den beri yaşanan ayrışma ve çatışmaları özetleyen bir örnek işlevi görüyordu. Kurumlar arası çatışma, hükümet -özellikle İçişleri Bakanlığı- ile Yargı arasında açık bir şekilde gözlenebiliyordu. Hükümetin güvenlik kuvvetleri üzerindeki denetimi sınırlıyken, İstihbarat Bakanlığı'na ve Yargıya bağlı güçler bu denetimin dışında hareket ederek olaylara müdahale ediyorlardı. Sivil Ensar-ı Hizbullah militanları bu güçlerin korumasında öğrenci yurtlarına ve onlara destek veren sivillere saldırıyorlardı.⁹⁴ Hükümet bu militanları "başıboş unsurlar" olarak tanımlıyor ve yasadışı hareket ettiklerini söylüyor, ancak yargıyı ve diğer güvenlik birimlerini bunlara karşı harekete geçiremiyordu.

⁹³ Olaylara ilişkin farklı açılardan değerlendirmeler için bkz. "How did the June Unrest Start and How did it end?", *Iran*, 2 July 2003. (İçişleri bakan yardımcısı Ali-Asker Ahmedi ile röportaj. İngilizce çevirisinin yer aldığı kaynak: www.netiran.com/Htdocs/Clippings/Dpolitics/030702XXDP01.html) [15.10.2003]; Ardeshir Moaveni "Recent Clashes Open New Fault Lines in Iran", *Eurasia Insight*, 1 July 2003 (www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav070103a_pr.shtml) [05.08.2003]; Ayelet Savyon, "Iran's Student Riots - June 2003", *MEMRI Inquiry and Analysis*, 16 July 2003

⁹⁴ Hükümetin denetiminin ne ölçüde sınırlı kalabildiğini gösteren bir örnek, olayların sonunda gözaltına alınan veya tutuklanan kişilerin sayısı hakkındaki belirsizliktir. Hükümet dışı kurumlar kendi başlarına tutuklamalar yapıp kendilerine bağlı birimlerde bu insanları toplamışlardır. Gözaltına alınanların sayısının 4000'den fazla olduğu ise ancak hükümetin baskısı sonucu açıklanmıştır. Ardeshir Moaveni, *a.g.m.*

Başından beri reform cephesinin en dinamik unsuru olan öğrenci hareketinin radikalleşmesi reform cephesi içindeki ayrılıkları sergiliyordu. Hatemi ve diğer reformcu siyasetçilerin çoğu öğrencilerin gösteri yapma ve eleştirme özgürlüğünü kabul ediyorlar ama yine de onları yasalar çerçevesinde hareket etmeye çağırıyorlar, radikal tavır sergileyenleri eleştiriyorlardı. Buna karşılık öğrenci hareketinden de Hatemi'ye ve Meclisteki reformculara yönelik ağır eleştiriler geliyordu.⁹⁵ Hatta, en önemli öğrenci örgütü olan Birliğin Güçlendirilmesi Bürosu'nun önderlerinden biri "öğrenci hareketinin kendini rejimden tümüyle kopardığını" söylüyor ve Hatemi'ye son çağrılarını yaptıklarını belirtiyordu.⁹⁶

Öğrenci hareketindeki bu radikalleşme eğiliminin bütün toplumu etkilediği, ya da reform cephesinin bir bütün olarak yönelişini belirlediğini öne sürmek mümkün görünmüyor. Nitekim Razavi-Fağih de öğrencilerin bütün bir toplumsal harekete önderlik edemeyeceğini vurguluyor.⁹⁷ Reform cephesinin yaşadığı tikanıklıkların nasıl aşılabacağı yönündeki tartışmada gündeme gelen kavramlardan biri de "sivil itaatsizlik"; gündeme getirenlerden biri ise reform yanlısı bir gazeteci olarak ünlenmiş Akbar Genci. Ulusal güvenliği tehdit etmek ve İslami sistem aleyhine propaganda suçlarında hapis cezası verilen Genci, hapiste yazdığı "Cumhuriyetçi Manifesto'da "reformcuların İran'a özgürlük getirme umutlarının" kalmadığını söyleyerek, bir referandum düzenlenene kadar seçimlerin boykot edilmesi çağrısı yapıyordu.⁹⁸

İran hakkında gözlemcilerin hem fikir olduğu noktalardan biri devrimin yirmi yılı aşan süredeki performansının hayal kırıklıkları ve memnuniyetsizlik yarattığıdır. Üstelik, artan nüfus içinde büyük yer tutan ve ne devrim öncüsünün anılarını ne de devrimin ilk yıllarının heyecanını paylaşan gençlerin talepleri, devrimci sistemin karşılayabileceklerinin ötesine geçmiştir. Aslında devrimin performansı çelişkili bir tablo sergilemektedir. Bir yandan, okullaşma, okur yazarlık oranı, kadınların eğitim ve iş hayatındaki yeri, elektrik ve telefon gibi hizmetlerin yaygınlaşması gibi kimi konularda belli bir başarı sağlandığı söylenebilir. Öte yandan, sahip olduğu kaynaklar düşünüldüğünde ve benzer koşullardaki ülkelerle kıyaslandığında, özellikle ekonomik verilerde ciddi bir gerileme olduğu gözlenmektedir. Tüm bu konuların ülkenin siyasal yapısında da etkilerinin görülmesi kaçınılmazdır.

⁹⁵ 1999'daki gösterilerden itibaren Rehber Hamaney aleyhine sloganlar atılır olmuştur. Geneive Abdo, "Days of Rage...", s. 82. 2003'teki gösterilerde ise buna Hatemi'ye yönelik istifa çağrıları eklenmişti. Bkz. Ali Akbar Dareini, "Iran May Crack Down on Reformists", *Associated Press*, 12 June 2003

⁹⁶ "Our Letter to Khatami was a Farewell: An Interview wit Saeed Razavi-Fağih", *Middle East Report Online*, 15 July 2003. (www.merip.org/mero/mero071203.html) [06.10.2003]

⁹⁷ "Our Letter to Khatami..."

⁹⁸ Genci'nin kitabından alıntılar için bkz. "Documents on Democracy: Iran", *Journal of Democracy*, Ocak 2003, Vol. 14, No. 1, s. 183-184.

1990'lı yıllar boyunca karar alıcıları meşgul etmiş ve daha da edecek olguların başında nüfus yapısında yaşanan köklü ve hızlı değişim gelmektedir. 1980'lerde rejimin teşviki ile hızlı nüfus artışı sonucunda bugün gençlerin ağırlıkta olduğu bir nüfus dağılımı oluşmuştur. Bugün 65 milyonun üzerinde olan İran nüfusunun üçte ikisi 30 yaşın altındadır. 2000 yılı itibariyle 16-30 yaş aralığındakiler nüfusun % 34.7'sini, 31-45 yaş aralığındakiler ise % 19.8'sini oluştururken 46 ve üstü yaşlardakiler sadece % 18.1'dir. Üstelik bu nüfus geçmişe oranla daha eğitilidir ve kentleşme oranı da artmıştır.⁹⁹

Bir başka sorun kaynağı ise ekonomidir. Öncelikle yüksek genç nüfus oranı işsizlik sorununu beraberinde getirmektedir.¹⁰⁰ Resmi verilere göre her yıl işgücüne 700-800.000 kişi eklenirken, bu artışı karşılayacak istihdam artışı gerçekleşmemektedir.¹⁰¹ Petrole bağımlılık, enflasyon ve işsizlik gibi problemlerle boğuşan İran'ın uluslararası alanda yaşadığı sorunlar sonucunda kredi ve yatırım imkanlarına sınırlı ölçüde erişebilmesi sorunları ağırlaştırmaktadır. İran'ın bu izolasyonu aşması ise şu veya bu ölçüde siyasal yapısının değişimini gerektirmektedir.

İran'ın yaşadığı ekonomik sıkıntılar ile gençlerin katı kurallardan kurtulma arayışının en somut göstergelerinden biri de çok ciddi boyutlara ulaşmış bulunan "beyin göçü" olgusudur. 2001'de yapılan bir resmi açıklamaya göre bir yıl içinde İran'ı terk ederek Batıya göçen akademisyen ve işadamlarının sayısı 200.000'dir.¹⁰²

Bu yapısal sorunların siyasal alandaki yansıması ise reform talepleridir. Hatemi'nin ve reform cephesinin seçim başarıları bunun en güçlü göstergeleriydi. Ne var ki, bugün bakıldığında reform yönünde atılmış adımların çok sınırlı olduğu görülmektedir. Değişim taleplerinin bu kadar güçlü şekilde ifade edilmesine ve siyasal alanda da güçlü bir şekilde temsil edilmesine rağmen sonuç alınamamasının nedeni, çalışmanın en başında özetlenen, yasal-kurumsal çerçevenin buna izin vermeyecek şekilde düzenlenmiş olmasıdır.

IV. SONUÇ

İran'ın son 6-7 yıldır içinde bulunduğu süreci belirleyen reformcular ile muhafazakarlar arasındaki çatışmanın yarattığı kilitlenmenin aşılması, siyasal sistemin temel özellikleri ve güç dağılımının şekli nedeniyle iki taraf için de mümkün olamamıştır. Muhafazakarlar, reform cephesinin pek çok girişiminin yasal ve resmi bir boyut kazanmasını engellemiş, reformcu siyasetçi-

⁹⁹ Mark Gasiorowski, "Iran: Can the Islamic Republic Survive?", *The Middle East in 2015: The Impact of Regional Trends on U.S. Strategic Planning*, Ed. Judith S. Yafpe, National Defense University Press, Washington, D.C., 2002, s. 120-122.

¹⁰⁰ Mark Gasiorowski, *a.g.m.*, s. 124

¹⁰¹ Jahangir Amuzegar, *a.g.m.*, s. 12

¹⁰² RFE/RL Iran Report, 4 (21), 4 June 2001

lerin seçmenler karşısında itibar kaybına uğramasını sağlamışlarsa da, değişim taleplerini tümüyle susturamadıkları gibi, muhafazakar cephenin kimi unsurlarının reformcuların söylemini kısmen sahiplendikleri de görülmüştür.¹⁰³ Öte yandan, reformcular vaatlerini yerine getirememiş olsalar da, basında çok seslilik, partileşmenin teşviki gibi demokratikleşmenin önemli unsurlarının kabulünü ve yaygınlaşmasını İran siyasetinin gündemine sokarak kalıcı etkiler yaptıkları söylenebilir.

İran'ı siyasal sisteminin pek çok unsurunu yeniden değerlendirmeye yöneltten bir dizi etken var. Demografik değişimin kültürel, siyasi ve ekonomik düzeyde yarattığı beklentilerden ekonomik yapının açmazlarına, siyasi ve düşünsel alanda yaşanan değişim ve çeşitlenmeden uluslararası ortamda yalnızlaşmadan kurtulma çabalarının gereklerine kadar bir dizi unsur hem içeride kamuoyu ve seçmenler düzeyinde, hem de uluslararası düzeyde İran'ı daha katılımcı bir siyasal sistem, daha esnek ve özgürlükçü bir toplumsal ortam ve liberal piyasa ekonomisinin şartlarını sağlama doğrultusunda zorluyor. Bütün bu dinamiklerin uzun vadede İran'da önemli değişikliklere yol açacağına kesin gözüyle bakılıyor.

İran'ın yaşadığı sancılı değişim sürecinin yukarıda anlatılanlar ışığında beliren iki boyutu var. Öncelikle, İran bir dizi sebepten dolayı değişime zorunluluğunu hissediyor. Demografik değişim, tüm kapalılığına ve yalıtılmışlığına rağmen artan uluslararası iletişim ve etkileşim, ekonominin sahip olduğu doğal ve diğer kaynaklar açısından daha gelişkin bir düzeye getirilmesi ihtiyacı, rejime, İslam'a ve siyasal katılıma ilişkin yeni ve farklı görüşlerin yaygınlık kazanması gibi çok sayıda etmen İran siyasal sistemini değiştirmeye, daha kapsayıcı ve dışı açık olmaya zorlamakta. Üstelik tüm bu etmenlerin halk düzeyinde de benzer talepler yarattığı ve bu talepleri temsil etmeye hazır yeni siyasal oluşumları doğurduğu da ortada. Bütün bu göstergelere bakarak İran siyasal sisteminin şu veya bu ölçüde dönüşüm geçirmesinin kaçınılmaz olduğunu söylemek mümkün.

Öte yanda, İran'ı 1997'den bu yana zorlayan ve bundan sonra da epey bir süre zorlayacak görünen şey ise bu değişimi gerçekleştirecek aktörlerin kim olacağı ve değişimin hızının ve sınırının ne olacağı sorularıdır. Bu soruların pratik düzeyde cevaplanmasının önünde ise yine siyasal sistemin kendisinden kaynaklanan zorluklar mevcuttur. Muhafazakarların etkin olduğu kurumların nihai kararları verebilecek ya da geliştirilen politikaların yürütülmesini engelleyebilecek olmaları reformcular için iki seçenek bırakıyor: muhafazakar güç merkezlerini ikna ederek daha tedrici ve temkinli bir değişim rotası çizmek ya da muhafazakarların itirazlarını etkisiz hale getirmek.

¹⁰³ Örneğin, Rehber Hamaney 2001 Başkanlık seçimlerinden sonra yaptığı konuşmada, sonuçların İran'daki "dinsel demokrasinin" başarısı olduğunu söyleyerek reformcuların yaygınlaştırdığı bir kavramı kullanmıştır. "Presidential elections clear example of 'religious democracy'", *Ettela'at*, 11 June 2001

Birinci seçenek, muhafazakarların halihazırda sahip oldukları ayrıcalıklardan ve çıkarlardan vazgeçmeleri için pazarlık yapmayı gerektiriyor. Bunun zorlukları bir yana, değişimin yavaş ilerlemesi, ya da anlamlı sonuçlar alınmaması kamuoyunda hayal kırıklığı ve siyasal sisteme yönelik kayıtsızlık yaratması, bunun da reformcuların güçlü seçmen ve kamuoyu desteğini yitirmelerine yol açması riski mevcut. Nitekim, Şubat 2003 yerel meclis seçimlerindeki çok düşük katılım oranları ve reformcuların yaşadığı yenilgi bu yönde güçlü işaretler vermekte.

Reform hareketinin muhafazakarların muhalefetini aşabilmek için düştüğü yasal ve kurumsal değişiklikler de bizzat anayasanın koyduğu kurlar nedeniyle muhafazakarların oluru olmadan mümkün olmuyor. Bu durumda akla gelebilecek ve zaman zaman da gündeme gelen anayasada değişikliğe gitmek ise çok daha zor. Bu durumda radikal yöntemlere başvurulmadıkça, reform hareketi için geriye kalan tek yol muhafazakarları bir şekilde ikna etmek oluyor ki bu da tekrardan reform talep eden kesimleri yabancılaştırma riskini getiriyor. Bu ikilem Hatemi ve çevresindeki reformcu siyasetçilerin başından beri yüz yüze oldukları açmazı oluşturunuyor.

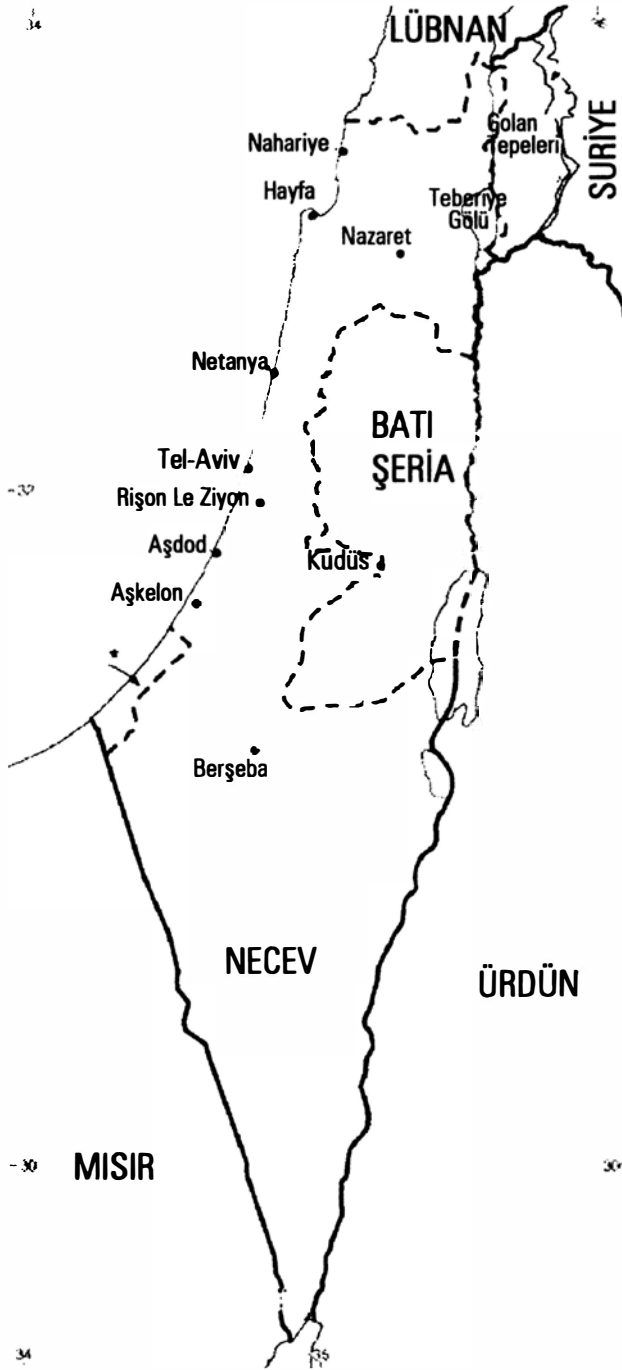
Bu açmazın bir bütün olarak rejim için doğurduğu meşruiyet krizi, rejime bağlı kalan tüm kesimlerin ortak hareket zemini arayışlarına da sebep oluyor şüphesiz. Bu durum, özellikle ABD'nin "şer eksen" söylemini benimsemesiyle uluslararası boyutta da yalnızlaşma ve artan baskılarla karşılaşma tehdidi ile birleşince söz konusu arayışlar da arttı. Reformcular kendi önerdikleri reformların gerçekleşmemesinin İran'ı uluslararası ortamda da zor durumda bırakacağını öne sürerek, ABD'nin baskısından muhafazakarların muhalefetini zayıflatma yönünde yararlanmaya çalıştılar. Muhafazakar cep hede iki farklı tavır gözlemlendi. Bir yandan ABD'nin İran'ı hedef aldığı, dolayısıyla ulusal bütünlük içinde hareket etmek gerektiği savunuluyor ve reformcu cenaha yaptıklarının ülkenin düşmanlarına yarayacağı uyarısı yapılıyordu. Öte yandan da reform talebinin tümüyle yok edilemeyeceğini görerek reformcu söylemin kimi öğelerini benimseyen ve ılımlı bir çizgi izleyerek rejime yönelik tehdidi savuşturmak isteyen muhafazakar çevreler için uluslararası baskılar ilave kaygı sebebi oluyordu.

Yakın dönemde yaşanacak seçimler İran siyasetinin ne yönde evrileceğine dair güçlü işaretler verecektir. İlk olarak 2004 Şubat ayında yapılacak Meclis seçimlerinde tarafların alacakları tavır Meclisin kompozisyonunu belirleyecektir. Diğer önemli seçim ise 2005 yılında yapılacak Cumhurbaşkanlığı seçimleridir. İki dönemden fazla Cumhurbaşkanlığı yapılamadığından Hatemi'nin tekrar aday olması söz konusu değildir. Bu durumda kimlerin aday olacağı ve daha da önemlisi kimlerin adaylığının kabul edileceği büyük önem taşımaktadır.

Her iki seçimle ilgili öncelikli soru AKK'nın aday denetimini nasıl yapacağı ve reformcuların AKK vetosunu aşmak için neler yapabileceğidir. Hükümetin AKK'nın yetkilerini yasa ile daraltma yönündeki çabaları sonuç vermediğinden, AKK'nın tavrı büyük ölçüde muhafazakar cenahın eğilimleri doğrultusunda belirlenecektir. Tabi siyasal grupların alacakları tavır da belirleyici olacaktır. Özellikle sağ kanatta görülen kimi yumuşama belirtilerinin¹⁰⁴ reformcu cephedeki sol ile pragmatistler ittifakını etkilemesi olasılığı sonuçları etkileme gücüne sahiptir.

Bunlardan daha önemli olan ise seçimlere katılımın oranı olacaktır. Önceki seçimler dikkate alındığında, seçimlere katılımın düşük olmasının yaşanan meşruiyet krizini daha derinleştirmesi mümkündür. Hatemi'nin kazandığı iki Cumhurbaşkanlığı seçiminde ve reformcuların zafer elde ettiği 2000 Meclis seçimlerinde katılım nispeten yüksekti. Oysa 2003 yerel seçimlerinde şaşırtıcı ölçüde düşük bir katılım olmuştu ve bu da kendi sınırlı seçmen tabanını seferber edebilmiş muhafazakarlar karşısında reformcuların yenilgisine yol açmıştı. Bu durumda katılımın yüksek olmasının reformcu siyasetçilerin başarısının en önemli şartı olduğu söylenebilir. Buraya kadar söylenenler ışığında, İran'ın 1997'den bu yana Hatemi liderliğinde yaşamakta olduğu sancılı değişim sürecinin devam edeceği söylenebilir.

¹⁰⁴ Scott Peterson, "Hard-liners in Iran soften their edges", Christian Science Monitor, October 2003. (www.csmonitor.com/2003/1003/p01s04-wome.html) [05.10.2003]

İSRAİL

İSRAİL SİYASAL YAŞAMININ TEMEL DİNAMİKLERİ

İbrahim Mazlum

İsrail-Filistin anlaşmazlığı günümüzde yaşanmakta olan önemli uluslararası sorunların başında gelmektedir. Bu anlamda, söz konusu anlaşmazlık yalnızca Ürdün Nehri'nin batısı ile Akdeniz arasında kalan toprakları değil, Ortadoğu Bölgesi'nin genelini etkileyen ve bölge dışı yansımaları olan bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak, bu soruna yol açan nedenleri doğru biçimde çözümleyebilmek için, aynı zamanda, ve hatta öncelikli olarak, İsrail siyasal yaşamının temel dinamiklerini dikkate almak gerekmektedir. Çünkü, bu temel dinamiklerin üzerine oturduğu siyasal kültür ve bu kültürün İsrail'in siyasal yaşamına yansımaları İsrail-Filistin anlaşmazlığını doğrudan etkileyen etmenlerin başında gelmektedir.

Bu çalışmanın amacı kuruluşu öncesi ve sonrasında İsrail siyasal yaşamını etkileyen temel dinamikleri ve bu dinamiklerin birbirleriyle etkileşimini inceleyerek, İsrail siyasal yaşamının çoğu zaman "kendine has" olarak nitelenebilecek temel siyasal yapısını ortaya koymaktır. Çalışmanın yüzü "içe dönük" olduğundan, İsrail için bir iç politika konusu olduğu kadar, bir dış politika konusu da olan İsrail-Filistin anlaşmazlığına gerekli olmadıkça değinilmeyecektir.

I. İSRAİL'DE TOPLUMSAL, DİNSEL VE SİYASAL YAPI

Değişik etnik kökenlerden gelen Yahudilerin ve Arapların yaşadığı İsrail'in nüfusu 2000 yılı rakamlarına göre, yaklaşık 6.000.000'dur. Bu ülkede yaşayan Yahudilerin dünyadaki toplam Yahudi nüfusun yaklaşık % 40'ını oluşturduğu görülmektedir.¹ Ülkedeki Arap azınlık dışında, İsrail'in nüfusu

¹ Ülke nüfusunun dinsel dağılımının ise, % 83 Yahudi, % 15 Sünni, % 1,9 Hristiyan ve % 0,1 Dürzi şeklinde olduğu görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Beril Dedeoğlu, *Ortadoğu Üzerine Notlar*, Derin Yayınları, İstanbul, 2002, s. 151.

hemen hemen bütünüyle 1880'den bu yana gerçekleşen göçlerle oluşmuştur.² İsrail Devleti'nin kurumsal, siyasal ve kültürel temelleri 1918-1948 yılları arasındaki İngiliz Manda Yönetimi sırasında oluşmuştur. Bu tarihlerde diasporada yaşayan Yahudi gruplarından cemaat ya da topluluk olarak söz edilirken, Filistin'de yaşayan Yahudiler kendilerini *Yişuv*³ olarak adlandırmışlardır. *Yişuv* Yahudi topluluk içinde bir siyasal ve sosyal dayanışma sistemi oluşturmuştur. Diğer yandan, 1948'de, İsrail Devleti'nin kurulması ve 1950'lerde yaşanan yoğun göçle birlikte nüfusun iki kat artması sonucunda, Yahudi toplumunun yapısı ve niteliği önemli ölçüde değişmiş ve İsrail toplumu değişik kitlelerin bir araya gelmesinin doğurduğu sorunlarla uğraşmak durumunda kalmıştır.

Tarihsel ve dinsel açıdan tek bir halk olmalarına karşın, yüzyıllar boyunca farklı ülkelerde dağınık yaşamaları sonucunda, Yahudilerin geleneklerinde ve yaşam biçimlerinde farklılaşmalar oluşmuştur. Bu durum Yahudilerin genel olarak iki ana topluluğa bölünmesine yol açmıştır. Bunlar Aşkenaz Yahudileri ve Sefarad Yahudileridir.

Aşkenaz Yahudileri genellikle Orta ve Doğu Avrupa kökenli olup, bir kısmı Kuzey ve Güney Amerika'dan, Avustralya'dan ve Güney Afrika'dan göç etmiştir. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın ilk yarısında Filistin'e gelen Aşkenaz Yahudileri kuruluş öncesi Siyonist toplumu şekillendirmişler; İsrail Devleti'nin kurucuları ve ilk yöneticileri olmuşlardır. Bu nedenle, Aşkenaz Yahudileri ülkenin toplumsal ve siyasal yaşamında sürekli daha üstün bir konumda olmuşlardır. Aşkenaz kökenli olmalarına karşın, eski Sovyet Yahudileri ise kendilerini genellikle ayrı bir topluluk olarak değerlendirmektedir.⁴ Bu durum eski Sovyet Yahudilerinin toplumdaki diğer Yahudi topluluklarıyla bütünleşme sorunundan kaynaklanmaktadır. Bu sorunu yaratan temel nedenler ise, büyük kitleler halinde göç etmeleri, İbranice konuşmakta yaşadıkları sıkıntılar ve dinsel kurallara diğer Yahudi topluluklar kadar bağlı olmamalarıdır.⁵

Sefarad Yahudileri, aslında, 15. yüzyıl sonlarında İspanya ve Portekiz'den ayrılıp Hollanda, İtalya, Bulgaristan, Yunanistan ve Türkiye gibi Avrupa ülkelerine gelen ve zamanla gerek küçük gruplar halinde, gerekse kendi başlarına İsrail'e yerleşen Yahudilerdir. Ancak, İsrail toplumsal ve siyasal yaşamında, Sefarad Yahudileri kökenleri Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkelerindeki eski Yahudi topluluklarına dayanan Doğu Yahudilerini tanımlamak için de kulla-

² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmet Davudoğlu, "Yahudi Meselesinin Tarihi Dönüşümü ve İsrail'in Yeni Stratejisi", *Avrasya Dosyası*, 1994, C. 1, S. 3, s. 89-92.

³ İbranice'de "yerleşmek" fiilinden gelmektedir.

⁴ Eski Sovyetler Birliği'nde yaşayan bu büyük Yahudi topluluğu uzun yıllar İsrail'e gelme çabası veren topluluklardan biridir. 1970'lerdeki göç dışında, 1989'dan beri de yüzbinlerce eski Sovyet Yahudisi İsrail'e göç etmiştir.

⁵ Bkz. Beril Dedeoğlu, a.g.e., s. 106.

nılmaktadır. Bu Doğu Yahudilerinin de tercih ettiği bir tanımlama biçimidir.⁶ Böylece, geldikleri Afrika ve Arap ülkelerinde yaşayan halklarla ismen özdeşleşmeleri engellenmektedir. Bu topluluğun bir kısmı yüzlerce yıl önce Filistin'e yerleşmiş; bir kısmı da 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında göç etmiştir. Yaşanan en büyük göç ise, İsrail Devleti'nin kuruluşu sonrasında, 1950'li yıllarda gerçekleşen ve Yemen Yahudi topluluğunun tamamının da içinde olduğu göçtür. Ayrıca, İsrail 1980'lerden itibaren, Kral Şlomo döneminden beri Etiyopya'da yaşayan Yahudi topluluğunun ülkeye gelişine de tanık olmuştur.

İsrail'de nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Yahudiler yanında, bir Arap azınlık da bulunmaktadır. Günümüzde, İsrail toplumunun yaklaşık % 18'ini oluşturan İsraili Arapların sayısı 800.000 dolayındadır. İsraili Araplar da kendi içlerinde Müslüman, Hristiyan ve Dürzi gruplara ayrılmaktadır.⁷

İsrail'in dinsel yapısı incelendiğinde, Eski Ahit dönemlerinden beri, Yahudi toplumunun hem dinsel hem de ulusal bir anlam içeren Yahudiliğe inandığı görülmektedir. Topluluk içinde bulunduğu uluslarla çok fazla etkileşime girmeden yaşamış; yüzyıllardır geliştirilen ve kanunlaştırılan *Halaka* adı verilen dinsel kurallara uyarak işlerini yürütmüştür.

Dinsel tutumlarına göre, Yahudi toplumunun dört temel gruba ayrıldığı görülmektedir. Bu gruplar, aşırı dinciler (Haredim),⁸ dinci-ulusçular (dinci Siyonistler), gelenekçiler ve laiklerdir. Aşırı dinci ve dinci-ulusçu Yahudiler *Halaka*'ya aynı düzeyde ve sıkı sıkıya bağlılık göstermektedirler. Ancak, ileride incelendiği üzere, iki grubun ayrıştığı temel nokta İsrail Devleti'nin meşruiyetini kabul etmek konusundadır. Gelenekçi Yahudiler ise İsrail toplumunun önemli bir kesimini oluşturur. Birçoğu çeşitli düzeylerde dinsel kuralları ve gelenekleri uygulamaktadır. Son grup olan laik Yahudiler de siyasal kurumlara laik bir yapı kazandırmak isteyen ve bu nedenle din kavramına ve dinsel kurallara daha uzak duran gruplardır.

Siyasal yapı açısından, İsrail'in kuvvetler ayrılığı ilkesine dayanan bir parlamententer demokrasiye sahip olduğu görülmektedir. İsrail parlamentosu tek meclisli, 120 üyeli *Knesset*'tir. *Knesset* seçimleri dört yılda bir yapılmaktadır. Tek bir seçim bölgesi olarak kabul edilen İsrail'de % 1,5'lik oy barajını aşabilen siyasal partiler *Knesset*'te temsil edilebilmektedir.

İsrail Devleti'nin yazılı bir anayasası bulunmamaktadır. Bu durumun en temel nedenlerinden biri, aşırı dinci kesim ile laik kesim arasında anayasa yapılması konusunda bir uzlaşmaya varılamamış olmasıdır. Çünkü, aşırı dinci Yahudiler *Halaka*'dan daha üstün bir kurallar dizisinin olamayacağına

⁶ Bir tanım karmaşası yaşanmaması için, bu çalışmada da "Doğu Yahudileri" "Sefarad Yahudileri" olarak adlandırılmıştır.

⁷ Beril Dedeoğlu, a.g.e., s. 107-108.

⁸ "Haredim" sözcüğü çoğul bir formdur. Aynı sözcüğün tekil formu ise "Haredi'dir.

inanmakta; bu nedenle bir anayasa yapılmasına karşı çıkmaktadır. Ancak, ülkede, anayasanın yerini tutan ve ilki 1958 yılında ilan edilen 11 temel yasa bulunmaktadır. Her biri zamanla yasalaşan bu kurallar dizisi yasama, yürütme ve yargı organlarının yetkilerini belirlemekte; ayrıca, ekonomi, ülke toprakları ve sivil-asker ilişkileri gibi İsrail yönetimi için özel önem taşıyan konuları düzenlemektedir. Bu temel yasalar bir anayasanın parça parça yazılan bölümleri olarak değerlendirilmektedir.⁹

Ülkedeki siyasal partiler incelendiğinde, bu partilerin önemli bir kısmının İsrail Devleti'nin kuruluşundan önce de varlık gösterdikleri görülmektedir. Bu partiler başka demokratik ülkelere oranla çok daha yoğun bir biçimde topluma nüfuz etmişler ve toplumsal yaşamın her boyutunu etkilemeye ve siyasallaştırmaya çalışmışlardır.¹⁰

II. İSRAİL SİYASAL YAŞAMINI ETKİLEYEN DİNAMİKLER

İsrail ulusal kimliği, Yahudi ulusal kimliğinin kaçınılmaz tarihsel gelişimi ve doğal sonucu olarak nitelendirilmektedir. Yahudi topluluğunu tanımlayan etnik, dinsel ve ulusal kimlik neredeyse bir bütün olarak İsrail Devleti'ne uyarlanmış; resmi ulusal ideoloji olan Siyonizm de sorgulanmadan eski Yahudi kimliğinden miras olarak alınmıştır.¹¹

Bu temel yapılanma üzerine kurulan İsrail siyasal yaşamını etkileyen beş önemli dinamik bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, yukarıda belirttiği gibi, İsrail Devleti'nin ideolojik temelini oluşturan Siyonizm'dir. İkinci önemli dinamik, İsrail siyasal yaşamının merkezinde yer alan Yahudilik ile İsrail Devleti'nin meşruiyeti ve Yahudilerin kimliği konusunda toplumda büyük tartışmalar yaratan laik ve aşırı dinci Yahudiler arasındaki gerilimdir. Siyasal yaşamını etkileyen üçüncü dinamik ise, İsrail toplumundaki etnik ve dinsel ayrımlardır. Bunlardan birincisi, İsrail Devleti'nin kuruluşunun ilk yıllarından beri varolan, ancak 1970'lerin sonlarından itibaren giderek belirginleşen Aşkenaz Sefarad Yahudileri ayrışmasıdır. İkinci ayrışma ise, dinsel bazda olup, Yahudi çoğunluk ile Arap azınlık arasında yaşanmaktadır Siyasal yaşamı etkileyen dördüncü dinamik de, İsrail Devleti'nin ve Yahudi toplumunun güvenliğinin sağlanması konusunda duyduğu kaygılar ve bu kaygıların siyasal yaşama yansımalarıdır. Siyasal yaşamda etkin olan beşinci dinamik ise, İsrail'in işgal etmiş olduğu topraklarda yürütülen yerleşimcilik faaliyetleridir. Bu dinamikler Yahudi toplumunun varoluşu ve geleceği ile ilgili son derece

⁹ Bkz. Ira Sharkansky, *Policy Making in Israel: Routines for Simple Problems and Coping with the Complex*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1997, s. 40.

¹⁰ Reuven Y. Hazan, "Religion and Politics in Israel: The Rise and Fall of the Consociational Model", *Parties, Elections and Cleavages: Israel in Comparative and Theoretical Perspective*, Eds. Reuven Y. Hazan and Moshe Maor, Frank Cass, London, 2000, s. 110.

¹¹ Rebecca Kook, "Between Uniqueness and Exclusion: The Politics of Identity in Israel in Comparative Perspective", *Israel in Comparative Perspective: Challenging the Conventional Wisdom*, Ed. Michael N. Barnett, State University of New York Press, Albany, 1996, s. 202.

önemli dinamiklerdir ve ayrıca, İsrail-Filistin anlaşmazlığı ile de derin ilişkileri bulunmaktadır.

Toplumsal İdeoloji Olarak Siyonizm

Siyonizm İsrail siyasal kültürünün şekillenmesinde ve İsrail Devleti'nin ortaya çıkmasında önemli rol oynayan değerler sisteminden biridir. Siyonizm *Siyon* sözcüğünden türemiş olup, geleneksel olarak Kudüs ve İsrail Toprakları (Eretz Yisrael) ile eşanlamli olarak ve Yahudi halkının anayurduna geri dönmesi anlamında kullanılmaktadır. Siyonizm ortaya çıktığı ilk andan beri, İsrail siyasal kültürünün en baskın öğelerinden birini oluşturmaktadır. Siyonizm diasporada sürdürülen Yahudi yaşamının anormal ve istenmeyen bir yaşam olduğu düşüncesinden yola çıkmıştır. Bu düşünce aynı zamanda, Yahudi karşıtlığına duyulan tepkiyi, Yahudi türü ulusçuluğu, Yahudi tarihinin yeniden canlandırılmasını ve günümüzde de Filistin'de bir Yahudi devletinin varlığını meşrulaştırma işlevini içermektedir.¹²

Siyonizm'in dört farklı yaklaşımının olduğu görülmektedir. Bunlar, Sosyalist, Revizyonist, Liberal ve Dinci Siyonizm'dir. Her bir yaklaşım Siyonist düşüncenin doğru yorumunun kendisi tarafından yapıldığını savunmakta; farklı siyasal hareketler ve partiler aracılığıyla kendilerini ifade etmekte ve iktidar savaşımı vermektedir. Ancak, bütün bu yaklaşımların temel özelliği içlerinde güçlü bir Yahudi ulusçuluğu barındırmalarıdır. Örneğin, aralarında önemli ayrılıklar olmasına karşın, laik olan Sosyalist Siyonizm ile Dinci Siyonizm ulusçuluk ortak paydasında birbirlerine yakın durmuşlardır. Dinci Siyonizm'in önemli liderlerinden Hahambaşı Abraham Itzak Kook Sosyalist Siyonizm'in atalarının yurdunu geri alma girişimini kutsal olarak nitelemiş ve Dinci Siyonistleri *kibbutzlar*¹³ kurmaya teşvik etmiştir.¹⁴

Yahudi toplumunun atalarının yurdunu geri almak için kibbutzlar kurma yöntemini benimsemeleri Sosyalist Siyonizm'i niteleyen en temel kavramlardan biri olan kolektivistliğe dayanmaktadır. Bir Yahudi yurdu oluşturmak için Filistin'e ilk gelen Siyonistler, liberal ya da demokratik geleneklerin bulunmadığı bazı Doğu Avrupa ülkeleri ve Rusya'dan geldiklerinden, kolektivistlik paylaştıkları tek ortak değer olmuştur. Bu, Batılı demokratik sistemlerden farklı olarak, aşama aşama bireysel haklarla ilgili öğeler taşımayan Doğu Avrupa türü bir ulusçuluğa dönüşmüştür. Yurttaşların haklarına vurgu yapan ve devletin yurttaşlığını tabiiyet ile tanımlayan Batı ulusçuluğuna karşın, bu tür bütüncül ulusçuluk etnik grubun kendisiyle tanımlanmış; birey de toplu-

¹² Myron J. Aronoff, "The Origins of Israeli Political Culture", *Israeli Democracy under Stress*, Eds. Ehud Sprinzak and Larry Diamond, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1993, s. 48-50.

¹³ Kibbutz Yahudilerin birarada yaşayarak tarımla uğraştıkları kooperatif yapılanmalara verilen isimdir.

¹⁴ Zeev Sternhell, *The Founding Myths of Israel: Nationalism, Socialism, and the Making of the Jewish State*, Princeton University Press, Princeton, 1998, s. 341.

mun ayrılmaz bir parçası haline dönüşmüştür.¹⁵

Siyonizm İsrail’de bir Yahudi yurdu oluşturmak için kullandığı kolektivist yöntem yanında, Yahudi toplumu içindeki meşruiyetini sağlamak için mitlerden de yararlanmışır. Siyonizm’in meşruiyetini dayandırdığı temel mit "sürgün ve geri dönüş" mitidir. Siyon’a dönüş ile diasporadaki sürgünün sona ereceği yönünde İsrailoğulları’na verilmiş olan söz Siyonizm’i motive eden ve meşrulaştıran temel ilke olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durum Sosyalist Siyonistler tarafından tarihsel anlamda, Dinci Siyonistler tarafından da dinsel anlamda bir hak ya da yükümlülük olarak yorumlanmaktadır. Böylece, Siyon’a dönüş diasporada yaşayan Siyonistlerin başlıca töresi haline gelmiştir.¹⁶

Bu tür büyük mitler yanında, özellikle İsrail Devleti’nin kurulmasından sonra, diğer bazı mitler ve kahramanlar da çeşitli siyasal partiler tarafından ideolojik yaklaşımları çerçevesinde yeniden yorumlanmış; "ulusal mitlerden bazıları parti mitlerine, ulusal kahramanlardan bazıları da parti kahramanlarına dönüştürülmüştür."¹⁷ Aynı biçimde, Yahudi toplumu da siyasal liderlerini ve onların uygulamalarını bu tür ulusal kahramanlara benzeterek meşrulaştırmıştır. Örneğin, İsrail Devleti’nin ilk başbakanı David Ben-Gurion çoğunlukla Yahudileri vaadedilmiş topraklara götüren Yeşu’ya benzetilmiştir.¹⁸

Yahudi toplumunu İsrail Devleti’nin kuruluşuna götüren Siyonist hareketin tarihçesine kısaca değinmek gerekirse, Siyonizm’in doğuşu ile 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa’da artan ulusçuluk hareketlerinin yakından ilintili olduğu görülmektedir. Ancak, Avrupa ulusçuluğu aynı zamanda, Yahudi karşıtlığını da tahrik etmiştir. Bu durumun diasporadaki ulusçu çabaları güçlendirmesi sonucunda, Filistin’e göçler yoğunlaşmıştır. 19. yüzyılın sonunda, Theodor Herzl’in kurduğu Siyonist örgütün çabaları ile önce küçük toprak parçaları satın alınmış; daha sonra, bu çekirdek yavaş yavaş genişletilmiştir. Yahudilerin dünya çapında örgütlenmesi sayesinde ve Balfour Deklarasyonu ile İngiliz manda yönetiminin de aracılığıyla İsrail Devleti’nin kurulma süreci başlamıştır.

Birinci Dünya Savaşı sonunda, San Remo’da toplanan İtilaf Devletleri, İngilizlerin Filistin’de bir manda yönetimi kurmasını kararlaştırmış ve böylece bölgede 25 yıl sürecek bir İngiliz egemenliği dönemi başlamıştır. Bu sırada, Yahudi topluluklar Araplardan aldıkları topraklar üzerinde, Filistin’e yerleşmeyi sürdürmüşlerdir. 1933 yılında, Almanya’da Hitler’in iktidara gelmesiyle artan Yahudi göçü sonucunda, Araplar ile Yahudiler arasında şiddetlenen

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Nissim Rejwan, *Israel’s Place in the Middle East: A Pluralist Perspective*, University Press of Florida, Gainesville, 1998, s. 134.

¹⁶ Myron J. Aronoff, *a.g.m.*, s. 56.

¹⁷ Myron J. Aronoff, *a.g.m.*, s. 51.

¹⁸ Yeşu Hz. Musa’nın ölümünden sonra onun yerine geçmiş; Mısır’dan vaadedilen topraklara göç sırasında İsrailoğullarına hem liderlik hem de peygamberlik yapmıştır.

çatışmalar nedeniyle, İngiliz manda yönetiminin bölgede istikrarı sağlayamayacağı anlaşılmıştır. Böylece, İkinci Dünya Savaşı sonunda, İngiltere Filistin'deki manda yönetimine son verdiğini açıklayarak sorunu Birleşmiş Milletler'e devretmiştir.¹⁹

14 Mayıs 1948'de İngiliz manda yönetiminin sona ermesinden birkaç saat önce, Birleşmiş Milletler'in 29 Kasım 1947 tarihli taksim planı kararı uyarınca, Filistin'in batı bölümü toprakları üzerinde İsrail Devleti'nin kurulduğu ilan edilmiştir.²⁰ İsrail Devleti kurulur kurulmaz varlığını kabul etmeyen Arap ülkelerinin saldırısına uğramış; aylarca süren savaş sonunda, Birleşmiş Milletler tarafından kendine ayrılan bölgeden daha geniş bir alana sahip olmuş; ayrıca, uluslararası bölge olan Kudüs'ün de bir bölümünü ele geçirmiştir.

1948 yılında bağımsızlığını ilan ettikten sonraki dönemde, İsrail'in temel hedefleri Yahudi ve Siyonist kimliğin etnik ve ulusal çerçevede şekillendirilmesi ve ekonomik büyüme olmuştur. İsrail'in kuruluşundan sonraki yıllarda, bu hedefler kesinlikle tartışılmamış ve Siyonist yaklaşım "tek yaklaşım" olarak İsrail siyasal yaşamında yerini almıştır.²¹

İsrail Devleti'nin kuruluşu sonrasında değişen koşullar içinde, Siyonizm çeşitli gruplar tarafından farklı biçimlerde yorumlanan bir çok çatışmacı ve birbiriyle çelişen boyutu da içermeye başlamıştır. Bazı Siyonistler "normalleşmeyi" ve diğer uluslara benzemeyi isterken; ulusçular ise, Yahudi toplumunun ve devletinin kaderinin tek başına olmak olduğuna inanmışlardır. Diğer yandan, aşırı ulusçular da İsrail'in farklılığı ve yalnızlığı ile övünmekte; bunu "seçilmişliğinin" bir kanıtı olarak görmektedir.²² Bu çatışma ve çelişki Siyonizm'in ve dolayısıyla İsrail siyasal kültürünün yeniden üretilmesine yol açmakta ve Siyonist söylemin dinamiklerini sürekli etkileyen bir durum ortaya çıkarmaktadır.

Yahudilik ve Laik - Dinci Yahudiler Arasındaki Gerilim

İsrail siyasal yaşamını etkileyen ikinci temel dinamiğin Yahudilik ile buradan türeyen laik ve dinci Yahudiler arasındaki gerilim olduğu görülmektedir. Bu durumu incelemenden önce, dinci Yahudilerin homojen bir topluluk olmadığını belirtmek gerekmektedir. Daha İsrail Devleti'nin kuruluşundan önce, dinci Yahudiler kendi aralarında iki ana kesime bölünmüşlerdir. Birinci kesim, günümüzde dinci Yahudilerin üçte ikisini ve toplumun yaklaşık % 8'ini oluşturan ve Dinci Siyonist ya da aşırı ulusçu olarak nitelenen kesimdir. Haredim olarak adlandırılan ve anti-Siyonist dinci gruplardan oluşan ikinci

¹⁹ Oral Sander, *Siyasi Tarih, Cilt I (İlk Çağlardan 1918'e)*, İmge Yayıncılık, Ankara, 1992, s. 235.

²⁰ Şule Kut, "Filistin Sorunu ve Türkiye", *Ortadoğu Sorunları ve Türkiye*, Der. Halûk Ülman, TÜSES Yayınları, İstanbul, 1991, s. 13.

²¹ Oren Yiftachel, "Israeli Society and Jewish-Palestinian Reconciliation: 'Ethnocracy' and Its Territorial Contradictions", *Middle East Journal*, 1997, V. 51, N. 4, s. 506-507.

²² Nissim Rejwan, a.g.e., s. 130.

kesim ise, geri kalan üçte biri ya da toplumun yaklaşık % 4,5'ini oluşturmaktadır.²³

Dinci Siyonistler İsrail Devleti'nin kuruluşunu yalnızca desteklemekle kalmamakta; bunu Mesih'in gelişi ve Kurtuluş Günü'nün gerçekleşmesi yönünde kaydedilen bir aşama olarak görmektedirler. Bu nedenle, İsrail Devleti'nin Yahudi tarihinde özel bir öneminin olduğunu savunmaktadırlar. İsrail Devleti'nin kurulmasıyla birlikte, dinci Siyonistler açısından geçmişte çok fazla önem taşımayan toplumsal, siyasal ve ekonomik faaliyetler günümüzde önem taşımaya başlamıştır. Bunlar arasında en önemlilerden birini işgal altındaki topraklarda yürütülen yerleşimcilik faaliyetleri oluşturmaktadır.²⁴

Aşırı dinci Haredi gruplar²⁵ ise, dinsel anlam taşıyan asıl şeyin Tevrat olduğunu savunmaktadır. Bu nedenle, Tevrat'ın emirlerini uygulamaktan çok, kendilerini dünya işlerine vermiş olan dinci Siyonistleri eleştirmektedirler. Haredi Yahudi gruplara göre, geçmiş ile yaşadığımız dönem aynı olduğu için, siyasetin gerçek bir önemi yoktur. Bu nedenle, Haredi Yahudilerin İsrail Devleti'ne bakışı dinci Siyonistlerden farklı olup, bu bakış düşmanca tutum takınmaktan, kayıtsız kalmaya kadar değişebilmektedir.²⁶ İsrail Devleti'ne karşı olan Haredi Yahudi grupların bu yaklaşımı incelendiğinde, İsrail Devleti'ne karşı olmanın yalnızca toplumun niteliğine, laik liderlerine ya da yasalarına karşı olmak değil, daha da ileri giderek, devletin varoluşuna karşı olmak anlamına geldiği görülmektedir. Çünkü, İsrail Devleti'nin kuruluşu Şeytani bir olay olarak görülmekte ve gerçek Kurtuluş Günü'nden önce, Şeytan'ın güçlerinin Yahudi halkını yanıltma girişimi olarak değerlendirilmektedir.²⁷

İsrail siyasal yaşamında Yahudilik incelendiğinde, bunun İsrail siyasal kültürünün önemli bir parçasını oluşturduğu görülmektedir. Yahudilik İsrail iç ve dış politikasını yönlendiren; devletin kimliğini tanımlayan, diasporadaki Yahudi topluluklarla ilişkilerini düzenleyen ve ülkedeki Arap azınlığa bakışı biçimlendiren bir öge olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar, İsrail bu coğrafyada yaşayan Yahudi ve Yahudi olmayan bütün yurttaşlarının devleti ise de, baskın kültür Yahudi çoğunluk tarafından biçimlendirilmektedir. Bu

²³ Bkz. Laura S. Zarembki, "Israel's Religious Right - Not a Monolith", *Middle East Quarterly*, June 2000, V. 7, N. 2, s. 23-24. Bazı çalışmalarda, söz konusu oranlar sırasıyla % 12 ve % 4 olarak verilmektedir. Bir örnek için bkz., Shimon Shetreet, "Reflections on Israel as a Jewish and Democratic State", *Israel Studies*, 1997, V. 2, N. 2, s. 194.

²⁴ Bkz. Charles S. Liebman, "The Jewish Religion and Contemporary Israeli Nationalism", *Religious Radicalism and Politics in the Middle East*, Ed. S. T. Hunter, Indiana University Press, Bloomington, 1988, s. 81.

²⁵ Haredi hareketinin kısa bir tarihi geçmişi için bkz. Stewart Reiser, "The Religious Parties as a Support System for the Settler Movement", *Israeli Politics in the 1990s*, Eds. Bernard Reich and Gershon R. Kieval, Greenwood Press, New York, 1991, s. 72-73.

²⁶ Charles S. Liebman, "The Jewish...", s. 81-82.

²⁷ Aviezer Ravitsky, "Religious Radicalism and Political Messianism in Israel", *Accounting for Fundamentalism-Vol. 4*, Eds. M. E. Marty and R. S. Appleby, University of Chicago Press, Chicago, 1994, s. 15.

özellikle İsrail'in bayrağında, ulusal marşında, sembollerinde, tatillerinde ve düşünce sisteminde rahatlıkla görülebilir.²⁸ Ayrıca, ülkenin iç politikasında tartışılan neredeyse her siyasal konunun bir Yahudilik boyutu bulunmaktadır. Siyasal partiler refah politikası, mali politika ya da savunma politikası gibi alanlarda görüşlerini açıklarken, devletin Yahudiliğinin korunması gereksinimine vurgu yapmakta ya da isteklerini Yahudi normları ve gelenekleri adı altında dile getirmektedirler.²⁹

Dinin siyasal yaşamdaki bu merkez yeri Yahudiliğin doğasından kaynaklanmaktadır. Diğer dinlerden farklı olarak, Yahudilik uygulamaya yönelik birçok kural içermekte; bireysel ve kamusal yaşamın birçok boyutuna yön vermekte ve tarihsel olarak da, ulusal varoluşla arasında yakın bir bağ bulunmaktadır.³⁰ Ayrıca, bu yakın bağ dolayısıyla, İsrailli politikacılar ve düşünürler yalnızca esinlenmek için değil, aynı zamanda, ulusun tarihini ve İsrail Devleti'nin siyasal yaşamında etken olan benzer koşulları tanımlamak için sık sık dine başvurumaktadırlar.³¹

Yahudiliğin siyasal ve toplumsal yaşamdaki bu belirleyici yeri laik ve dinci Yahudiler arasında önemli düzeyde bir gerilimin oluşmasına da yol açmaktadır. Bu gerilim özellikle iki önemli konuda kendini göstermektedir. Birincisi, yargıda özel yürütme yetkisi bulunduğundan, aşırı dinci Yahudiler dinsel kanunların yetki alanlarının arttırılmasını istemekte; ancak, laik Yahudiler bu tür istekleri devletin demokratik yapısına yöneltilen bir baskı ve tehdit olarak görmektedir.

Gerilimin yaşandığı ikinci önemli konu ise, dinci Siyonizm'in barış temelindeki her türlü uzlaşmaya ve Filistinlilere toprak tavizi verilmesine karşı çıkmasıdır. Hatta, bu tür taviz vermeye hazır olanlar hainlikle suçlanmaktadır.³² Bunun nedeni, dinci Siyonizm'in ve Yahudi aşırı dinciliğinin temelinde, İsrail'in üzerin-

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Nadim N. Rauhana, *Palestinian Citizens in an Ethnic Jewish State: Identities in Conflict*, Yale University Press, New Haven, 1997, s. 29, 33.

²⁹ Ira Sharkansky, a.g.e., s. 151.

³⁰ Eliezer Don-Yehiya, "Conflict Management of Religious Issues: The Israeli Case in a Comparative Perspective", *Parties, Elections and Cleavages: Israel in Comparative and Theoretical Perspective*, Eds. Reuven Y. Hazan and Moshe Maor, Frank Cass, London, 2000, s. 102.

³¹ Ira Sharkansky, a.g.e., s. 67

³² Martin Kramer, "The Middle East, Old and New", *Daedalus*, V. 126, N. 2, Spring 1997, s. 93. Yigal Amir'in Kasım 1995'te Itzak Rabin'e düzenlediği suikast bu tür bir yaklaşımın sonucu olarak görülmektedir. Çünkü, suikastın işlendiği dönemde hem başbakan Itzak Rabin hem de Dışişleri Bakanı Şimon Peres aşırı dinciler tarafından, devletin üzerinde kesinlikle otoritesinin olmadığını düşündükleri kutsal İsrail topraklarının bir parçası olan Batı Şeria ve Gazze Şeridi'nin Filistinlilere devrini öngören Eylül 1993 Anlaşması'nı imzalayarak bu kutsallığı bozduklarından dolayı aşırı tepki çekmişler ve Yahudi toplumuna ihanet etmekle suçlanmışlardır. Bu suikastın arkasında yatan dinsel motifler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Efraim Ben-Zadok, "State-Religion Relations in Israel: The Subtle Issue Underlying the Rabin Assassination", *Israel Affairs*, Fall 2001-Winter 2002, V.8, N. 1-2, s. 139-145; yine, aynı dinsel motiflerin egemen olduğu Şubat 1994'te aşırı dinci Baruch Goldstein'in gerçekleştirdiği El-Halil katliamı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Yılmaz, "Radikal Sağın İsrail Dış Politikasına Etkisi", *Filistin: Çıkmazdan Çözüm*, Der. Ahmet Davudoğlu, Küre Yayınları, İstanbul, 2003, s. 263-265.

de bulunduğu kutsal toprakların yalnızca Yahudilere ait olduğu düşüncesinin yatmasıdır.

Aslında, olası bir dinsel gerginliği azaltmak amacıyla laik kesim ile dinci kesim arasında, 1947 yılında *Statüko* adıyla bilinen bir uzlaşma ortaya çıkmıştır. *Statüko*'nun temel amacı İsrail Devleti'nin kuruluşu öncesinde, sosyalist liderlerin anti-Siyonist dinci liderlerle iletişim kurarak, onların bir Yahudi devleti kurma hedefini desteklemelerini sağlamaktır. Bu nedenle, anti-Siyonist dinci liderlere bir mektup gönderilerek, din-devlet işlerini düzenleyen ilkelerin yeni kurulan devlette de korunacağı belirtilmiştir. *Statüko*'ya göre, dinin statüsünde hiçbir temel değişikliğin yapılamayacağı şartı getirilmiş ve böylece laik ve dinci kesimler arasında çıkabilecek sürtüşmelere yöresel çözümler getirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu anlamda, *Statüko*'nun değişen koşullara ve güç dengelerine göre çözümler üretebilen dinamik bir yapı olduğu belirtilmektedir.³³ Zaman zaman *Statüko* din ve devlet işleri arasında çıkan uyumsuzlukların önlenmesinde yetersiz kalsa da, genellikle her iki kesimin uzlaşarak bir anlaşmaya varmasında etkili olduğu da görülmektedir.³⁴

Kudüs'ün statüsü, İsrail'in siyasal varoluşu ve güvenliği gibi yaşamsal konular yanında, yaşanan başka sorunlar da Yahudiliğin siyasal ve toplumsal yaşamdaki önemini ve laik Yahudiler ile dinci Yahudiler arasındaki gerilimin niteliğini göstermektedir. Bunlar arasında kürtaj ve otopsi uygulamalarına son verilmesi, eski Yahudi mezarlarının bulunduğu yerlerin yağmalandığı gerekçesiyle arkeolojik kazıların önlenmesi ve İsrail'in resmi havayolu olan El-Al'ın Şabat³⁵ uçuşlarının kaldırılması bulunmaktadır. Ayrıca, dinci Yahudiler dini kurumlara daha fazla mali kaynak aktarılmasını ve dindar kadınları askerlik hizmetinden muaf tutan uygulamaların genişletilmesini istemektedir. Bunun dışında, Yahudiliği tam anlamıyla tanımlamadığını düşündükleri ve Yahudi göçmenlerin Yahudi olmayan akrabalarının da İsrail'e göç etmesine olanak tanıyan Geri Dönüş Yasası çerçevesinde, kimin Yahudi olduğunun ve yurttaşlık hakkını kazanacağının saptanmasında dinsel kanunlara başvurulmasını talep etmişlerdir. Bu konuların bazılarında dinci Yahudiler sembolik zaferler kazanmışlardır. Ancak, benzer zaferler laik Yahudiler için de söz konusudur. Örneğin, El-Al Havayolları Şabat uçuşlarına son vermiştir. Ancak, diğer İsrail havayolu şirketleri bu uçuşları sürdürmüştür. Şabat günü toplu taşıma hizmetleri durdurulmuştur. Ancak, yine aynı gün bazı restoranlar, barlar ve diskotekler hizmet vermeyi sürdürmektedir. Ordu dindar

³³ Bkz. Reuven Y. Hazan, *a.g.m.*, s. 117

³⁴ Eliezer Don-Yehiya, "Conflict...", s. 89.

³⁵ Yahudilerin dini tatili günü olan Şabat, Cuma günü günbatımından başlayıp Cumartesi günü günbatımına dek sürer. Şabat'a tam olarak uyan Yahudiler, bu süre içinde dinsel kuralların öngördüğü şekilde beslenir; elektrik başta olmak üzere, çağdaş yaşamın birçok aracını kullanmaktan kaçınır. İsrail'de toplumsal yaşam ve iş yaşamı da Şabat'ın gereklerine göre düzenlenmiştir. Bu nedenle, ülkede çalışma günleri Pazar ile Cuma arasındır.

kadınları askerlik hizmetinden muaf tutmakla ilgili prosedürleri kolaylaştırmıştır. Ancak, diğer yandan, dinci partiler Geri Dönüş Yasası'nı değiştirmekte başarılı olamamışlardır. Belki de, dinci partilerin kazandığı en önemli zaffer dini okullar ve dinci Yahudilerin ağırlıklı olarak yaşadıkları semt ve bölgelerdeki yerleşimcilik faaliyetleri için daha fazla mali kaynak elde etmeleri olmuştur.³⁶

Laik Yahudiler ile dinci Yahudiler arasındaki gerilimi arttıran bir diğer etmen de, dinci grupların aşırı dinci olmayan toplum kesimleri ve yerleşim yerlerine doğru genişleme çabalarıdır. Bu noktada, özellikle Şas Partisi'nin Sefarad Yahudileri içinde yürüttüğü çalışmalar ön plana çıkmaktadır. Ayrıca, Haredi Yahudi grupların İsrail siyasal yaşamına giderek daha fazla girmesi ve daha önce Haredi olmayan bölgelere doğru yayılmaları bir diğer önemli örneği oluşturmakta; bu tür olaylar da yaşam alanlarının paylaşımı ile bölgesel ve ulusal kaynakların kullanımı üzerinde çeşitli anlaşmazlıkların çıkmasına yol açmaktadır.³⁷

Laik Yahudiler ile Haredi Yahudi gruplar arasındaki bir diğer tartışma konusu ise, dini okullardaki öğrencilerin askerlik hizmetinden muaf tutulması ile ilgilidir. Her ne kadar, bu tartışma uzun yıllardır ülkenin gündeminde yer almaktaysa da, laik Yahudilerin tepkisi son yıllarda daha da artmıştır. Çünkü, giderek daha fazla dini okul öğrencisi askerlik hizmetinden muaf tutulmaya başlamıştır. Dolayısıyla, Haredi Yahudi gruplar öncelikli ulusal görev olarak algılanan askerlik hizmetini yerine getirmezken, kamu kaynaklarından daha fazla pay almaları laik kesimin tepkisini çekmektedir.³⁸

İsrail iç politikası genel hatlarıyla incelendiğinde, aşırı dinciliğin, özellikle de Dinci Siyonizm'in 1967 yılından sonra güç kazanmaya başladığı görülmektedir. Çünkü, İsrail 1967 Savaşı'nda Doğu Kudüs ve El-Halil gibi dinsel açıdan önemli kentleri işgal etmiştir. Dinci Siyonistler de bu durumu, yani İsrail'in kutsal Judea ve Samaria (Batı Şeria) bölgelerine dönüşünü, Tanrının bir işareti olarak yorumlamışlar ve işgal edilen yerlerde yeni yerleşim bölgeleri kurmaya başlamışlardır.³⁹

Özellikle Menahem Begin döneminde, dinsel konuların bir siyaset aracı olarak ciddi biçimde kullanıldığı görülmektedir. 1977 ve 1981 seçimleri sonrasında Begin'in başbakanlığında kurulan koalisyonlarda, dinci partilerin oylarıyla orantısız bir siyasal güç kazanmaları, hatta dinci partiler olmadan bu koalisyonların kurulamaması bu partilerin önemli siyasal roller oynamalarına yol açmıştır.⁴⁰ Dinci partiler koalisyonların sürmesi karşılığında Begin'den

³⁶ Ira Sharkansky, *a.g.e.*, s. 161.

³⁷ Eliezer Don-Yehiya, "Conflict...", s. 92-93.

³⁸ Eliezer Don-Yehiya, "Conflict...", s. 93.

³⁹ Martin Kramer, *a.g.m.*, s. 93.

⁴⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ian S. Lustick, "Israel's Dangerous Fundamentalists", *Foreign Policy*, Fall 1987, N. 68, s. 118.

önemli ödünler koparmışlar ve böylece Yahudi toplumu üzerindeki etkilerini artırmışlardır. Bu etki sonraki seçimlerde de sürmüştür.

İsrail iç politikasında dinci partilerin, dinci kesimin kendi içindeki bölünmeye paralel olarak, dinci Siyonist partiler ile dinci anti-Siyonist partiler arasında bölündüğü görülmektedir.⁴¹ Dinci Siyonist partiler Siyonizm'i ve onun bir Yahudi yurdu oluşturma hedefini destekledikleri için, İsrail Devleti'nin oluşturulması sürecinde laik Siyonist partilerle işbirliği yapmışlar; bütünleşik bir toplum için çalışmışlar; İsrail Devleti'nin kuruluşu öncesi ve sonrasında oluşturulan kurumlara katılmışlardır. İkinci grup partiler ise, Mesih'in gelişinden önce bir Yahudi devletinin kurulmasına karşı çıktıkları için, kendilerini soyutlayıcı bir tutum takınmışlar ve ulusal kurumları boykot etmişlerdir. Ancak, 1967 Savaşı'nın siyasal yaşamda yarattığı değişiklik dinci partilere de yansımıştır. Bu partiler dönüşmeye başlayarak dinci Siyonist partilere yakınlaşmışlardır. Benzer bir durum dinci Siyonist partiler için de geçerlidir. Diğer bir deyişle, aşırı dinci partiler devlete yakınlaşırken, dinci Siyonist partiler de aşırı uca yakınlaşmışlardır.⁴²

Tarihsel olarak, İsrail'deki dinci partilerin toplam seçmen oylarının yaklaşık % 15'ini aldıkları görülmektedir. Ancak, yukarıda belirtildiği gibi, dinci partilerin iç politikadaki önemleri oy tabanlarından çok, koalisyonların kurulabilmesi için gerekli sandalye çoğunluğunun sağlanmasındaki stratejik konumlarından kaynaklanmaktadır. Bu stratejik konum dolayısıyla, dinci partiler hükümet bütçesinden güçleriyle orantısız paylar almakta; devletin ödenek ayırdığı dinsel kurumların, okulların ve ibadet yerlerinin kontrollerini ellerinde tutmakta; Şabat tatiline uyulmasını; Yahudilere haram olmayan yiyeceklerle ilgili yasaları ve evlenme-boşanma gibi bireysel konularla ilgilenen dini mahkemeleri denetlemektedirler.⁴³

Ülkede birçok dinci siyasal parti bulunmasına karşın, özellikle iki partinin ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlar MafDaL (Ulusal Dinci Parti) ve Şas (Sefarad Tevrat Koruyucuları) Partisi'dir. Özellikle, MafDaL İsrail Devleti'ni destekleyen dinci Siyonistleri temsil etmektedir. Bu partiyi destekleyen ailelerin genellikle dini okullara giden genç erkekleri, tanınan muafiyete karşın, İsrail ordusunda askerlik yapmaktadır. Bu ailelerin genç kadınları ise dindar kadınlara tanınan askerlik muafiyetinden yararlanmakta; ancak, birçok aşırı dinci kadından farklı olarak, yoksul kent banliyölerinde, hastanelerde ya da diğer sosyal kurumlarda çalışmaktadır.⁴⁴ MafDaL, özellikle 1992 seçimlerinden beri, radikal ve ulusçu sağ bir eğilimi benimseyen ve dinsel söyleminin

⁴¹ Ayrıca bkz. Charles S. Liebman, "Religion and Democracy in Israel", *Israeli Democracy under Stress*, Eds. Ehud Sprinzak and Larry Diamond, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1993, s. 280-281.

⁴² Reuven Y. Hazan, *a.g.m.*, s. 113, 126.

⁴³ Efraim Ben-Zadok, *a.g.m.*, s. 142.

⁴⁴ Ira Sharkansky, *a.g.e.*, s. 42.

yanında, yerleşimcilik politikalarının sürdürülmesi, Batı Şeria ve Gazze Şeridi topraklarının korunması gibi söylemleri dile getiren bir parti olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁵

1983 yılında Şas'ın kurulmasıyla birlikte, MafDaL'ın oy tabanının zayıfladığı görülmektedir. Çünkü, Aşkenaz Yahudilerin baskın olduğu MafDaL'a karşılık, Şas ağırlıklı olarak Sefarad Yahudilerini temsil etmektedir. Bu nedenle, daha önceden MafDaL'ı destekleyen Sefarad kökenli dinci Yahudilerin oyları Şas'a kaymıştır. Şas, yalnızca MafDaL'a değil, aynı zamanda Sefarad karşıtı bir ayrımcılık yapıldığını düşündüğü aşırı dinci parti Agudat Israel'e karşı da bir tepki olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁶

Şas bir siyasal parti olmanın gerektirdiği siyasal roller dışında, bazı toplumsal roller de üstlenmiştir. Örneğin, ana okullarından dini akademilere kadar geniş bir okul sistemi kurmuştur. 1993 rakamlarına göre, partinin ana okullarında 10.000 çocuk, daha yüksek dereceli diğer okullarda da 6.000 öğrenci eğitim görmektedir. İlginç bir nokta olarak belirtmek gerekir ki, Şas okullarına çocuklarını gönderen ailelerin üçte biri dinci olmayan ya da dini düşüncelerini açıkça belli etmeyen ailelerdir. Bu durum, aynı zamanda Yahudiliğin İsrail eğitim sisteminde artan ağırlığını göstermesi açısından da önemlidir. 1972-1992 yılları arasında, aşırı dinci ilkokulların toplam sayı içindeki oranı % 17'den % 42'ye yükselmiştir. Bu dönemde, laik okullarda öğrenim gören ilkokul öğrencilerinin oranı da %53'ten % 32'ye düşmüştür.⁴⁷

Şas bu tür faaliyetleri, koalisyonlarda olduğu zamanlarda, kamu kaynaklarını bu alanlara aktarmak yoluyla sürdürmüştür. Aslında, bu tür patronaj taktikleri yıllar boyunca diğer siyasal partiler tarafından da kullanılmıştır.⁴⁸ Ancak, son yıllarda, bir zamanlar son derece alışıldık olan kamu kaynaklarının bireylere ya da gruplara aktarılması eylemi artık yargılanma nedeni olarak görülmektedir. Şas'ı destekleyen kesime göre, bu kurallar partiyi yıpratmak amacıyla değiştirilmiştir. Bu tür patronaj ilişkilerinden dolayı parti liderlerinin yargılanması Şas hareketinin başarısının kiskanılması olarak değerlendirilmektedir.⁴⁹

Etnik ve Dinsel Ayrışmalar: Aşkenaz - Sefarad Yahudileri, Yahudi Çoğunluk - Arap Azınlık

İsrail coğrafi açıdan bir Ortadoğu devleti olmasına karşın, kültürü, toplumu ve siyasal sistemi Batılı değerlerle yüklüdür. Filistin'e gelen yerleşimciler burada Yişuv yapısını oluştururken diğer kurumları, eğitim sistemini ve siya-

⁴⁵ 1992 seçimlerinde MafDaL'ın değişen niteliği ve söylemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Yılmaz, *a.g.m.*, s. 257-258.

⁴⁶ Ira Sharkansky, *a.g.e.*, s. 43.

⁴⁷ Ira Sharkansky, *a.g.e.*, s. 43, 155.

⁴⁸ Ayrıca bkz. Stewart Reiser, *a.g.m.*, s. 74.

⁴⁹ Ira Sharkansky, *a.g.e.*, s. 44.

sal sistemi de Batılı değerler çerçevesinde geliştirmişlerdir.⁵⁰ İsrail'in kuruluşunun ardından ülkeye göç eden bazı Yahudiler de bu değerlere sahip ülkelerden geldikleri için, bu tür kurumların bulunduğu yeni ülkeye kolayca uyum sağlamışlardır.⁵¹

Ancak, Arap-İsrail Savaşları sonucunda Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde oluşan olumsuz koşullardan etkilenen Sefarad Yahudilerinin İsrail'e göç etmeleriyle birlikte, bu ülkelerden gelen Yahudilerin sosyal ve kültürel geleneklerinin Avrupa'dan gelen Aşkenaz Yahudilerinden farklı olduğu görülmüştür.

Sefarad Yahudileri göçünün yaşandığı ilk yıllarda, sosyal ve kültürel farklılıklardan kaynaklanan sorunlar çok fazla hissedilmemiştir. Sefarad Yahudilerinin kapalı bir yaşam sürmesi, farklı çalışma alışkanlıklarına, düşük eğitim düzeyine sahip olmaları ve siyasete katılımlarının sınırlı düzeyde gerçekleşmesi diğer Yahudi topluluklarıyla ciddi sorunlar yaşanmasını önlemiştir. Ancak, Sefarad Yahudileri toplum içinde önemli görevler almaya başladıkça, orduda önemli yerlere geldikçe ve siyasal yaşama katılım arttıkça, bu topluluğun sosyo-ekonomik ve kültürel sorunlara tepkisi de artmıştır.⁵² İsrail'in kuruluşundan 1970'li yıllara kadar, bu tepkiler ufak çaplı gösteriler, protestolar ve grevler biçiminde kendini göstermiştir; ancak, 1970'lerin sonundan itibaren siyasal katılımın artmasıyla birlikte, Sefarad Yahudileri siyasal yaşamı etkileyen önemli bir güç haline dönüşmüştür; önce yerel, daha sonra da ulusal düzeydeki siyasal faaliyetlerde hayli etkin olmuşlardır. Daha gelenekçi ve ulusçu bir yaşam biçimine sahip olan, geleneksel Yahudilik anlayışına dayanan ataerki kurumlara sadık kalan ve Batılı değerleri çok fazla benimsemeyen bu topluluğun, 1977 seçimlerinde, Batılı değerleri benimseyen ve Aşkenaz Yahudilerinin etkin olduğu İşçi Partisi'ne karşı, gelenekçi ve ulusçu olan Likud'u desteklemesi İsrail'in kuruluşundan bu yana ilk defa bu partiye iktidar yolunu açmıştır. Bu durum aynı zamanda, İsrail'de sağ ideolojinin yükselişini de açıklamaktadır. 1977 seçimlerinden sonra, Sefarad Yahudilerinin siyasal yaşamdaki ağırlığı giderek artmış ve 1984 seçimlerinde tepe noktasına ulaşmıştır. Bu ayrışma günümüzde de seçmen davranışlarını etkileyen

⁵⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmad H. Sa'di, "Modernization as an Explanatory Discourse of Zionist-Palestinian Relations", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 1997, V. 24, N. 1, s. 34-36.

⁵¹ Bernard Reich, "Israel", *Security in the Middle East: Regional Change and Great Power Strategies*, Eds. Samuel F. Wells Jr. and Mark A. Bruzonosky, Westview Press, Boulder, 1987, s. 48-49.

⁵² Doğu Yahudilerinin Aşkenazlarla entegre olamamasını ve bunun sonucunda "iki ayrı İsrail'in" oluşmasını Siyonist teşebbüsün tek tür bir ulus yaratmaktaki başarısızlığı olarak değerlendiren bir görüş için bkz. Erik Cohen, "Israel as a Post-Zionist Society", *The Shaping of Israeli Identity: Myth, Memory and Trauma*, Eds. Robert Wistrich and David Ohana, Frank Cass, London, 1995, s. 205-211.

en önemli etmenlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵³

İsrail siyasal yaşamındaki diğer bir ayrışmanın da Yahudi çoğunluk ile Arap azınlık arasında olduğu görülmektedir. Filistin'de yaşayan Araplardan farklı olan İsraili Araplar, İsrail yurttaşı olmaları nedeniyle, ilkesel bazda Yahudilerle aynı siyasal haklara sahiptir. İsraili Araplar diğer İsrail yurttaşları gibi, bütün seçimlerde oy kullanmakta ve Knesset'e seçtikleri temsilcileri göndermektedir. İsrail'in ulusal işçi sendikası Histadrut'a üyelik hakları vardır. Araplar, ayrıca inanç ve ibadet özgürlüğüne sahiptir. Dini topluluklar ibadet yerleri ve dini mahkemeler üzerinde yetki sahibidir ve dini yargıçlarla, din adamlarının maaşları devlet tarafından ödenmektedir.⁵⁴

Ancak, bu hakların çoğunluğu bir demokratik sistemin zaten sağlaması gereken temel haklardır. Oysa ki, 1948 Bağımsızlık Bildirgesi, her ne kadar dinsel, etnik ve cinsel farklılıklara bakılmaksızın herkesin eşit olduğunu belirtse de, İsrail'i bir "Yahudi devleti" olarak ilan etmiştir.⁵⁵ Çeşitli yargı kararları da bu düşüncüyü destekler niteliktedir. Bu nedenle, İsraili Araplar Yahudilere oranla, ekonomik ve siyasal olanaklardan yeteri kadar yararlanamamaktadır.⁵⁶

Siyasal yaşamda İsraili Arapların durumu ile ilgili temel sorun Yahudilerin Arap halklarına karşı tutumlarından kaynaklanmaktadır. Yahudilerin çoğu için, "Arap" sözcüğü İsrail'in düşmanlarını tanımladığından, İsrail yurttaşı Araplar bile güvenilirmez olarak algılanmakta ve tam bir partner olarak görülmemektedir.⁵⁷ Hatta, zaman zaman İsrail Devleti'nin güvenliği gibi nedenler ileri sürülerek, İsraili Arapların Filistin topraklarına transferi ile ilgili tartışmalar yaşanabilmektedir. Söz konusu transfer düşüncesini yakın zamanda gündeme getirenlerden biri de Ekim 2001'de bir suikasta kurban giden, Moledet Partisi'nin kurucusu ve dönemin Turizm Bakanı Ehavam Ze'evi olmuştur. Ze'evi Yahudilerin bu topraklara getirdiği refahın meyvelerinden Arapların şimdiye kadar yararlandığını; artık bir transferin ve halkların birbirinden ayrılmasının zamanının geldiğini; böylece insanların birbirini katletmesinin de önüne geçileceğini savunmuştur. Yine yaklaşık aynı zamanlarda, Knesset'te bir Herut Partisi üyesi herhangi bir Arap ülkesine gitmesi ve İsrail

⁵³ Michal Shamir and Asher Arian, "Collective Identity and Electoral Competition in Israel", *American Political Science Review*, 1999, V. 93, N. 2, s. 270.

⁵⁴ Nadim N. Rauhana, a.g.e., s. 45.

⁵⁵ 1992 Temel Yasası da İsrail'i "Yahudi" ve "Demokratik" bir devlet olarak tanımlamaktadır. Bu da İsraili Arapların siyasal yaşamdaki yeri, Yahudi ve demokratik kimlik arasındaki ilişkinin nasıl kurulacağı ve ülkenin yapısı ile ilgili almalı modeller gibi konularda süregelen siyasal ve hukuksal tartışmaları şiddetlendirmiştir. Bu konuda üretilen kapsamlı ve çözümleyici çalışmalara örnek olarak bkz., Ruth Gavison, "Jewish and Democratic? A Rejoinder to the 'Ethnic Democracy' Debate", *Israel Studies*, 1999, V. 4, N. 1, s. 44-72; Elie Rekhess, "The Arabs of Israel after Oslo: Localization of the National Struggle", *Israel Studies*, 2002, V. 7, N.3, s. 1-44.

⁵⁶ Rebecca Kook, a.g.m., s. 202.

⁵⁷ Rebecca Kook, a.g.m., s. 203.

yurttaşlığını bırakması karşılığında, İsraili Araplara mali teşvikler verilmesini içeren bir "göç paketi" önerisi getirmiştir. Knesset'in hukuk danışmanı ise, bu tür bir önerinin ayrımcılığa yol açtığını, yasalaşmaması gerektiğini ve ayrıca çelişkili bir durum yarattığını belirtmiştir. Çünkü, devlet bir yandan İsrail'e gelmesi ve yerleşmesi, diğer bir deyişle, İsrail yurttaşı olması için Yahudileri mali teşviklerle özendirirken; diğer yandan ülkenin halihazırda yurttaşları olan Arapları da ayrılması için özendirecektir.⁵⁸

Yahudi toplumunun güvenlik kaygıları dışında, İsrail toplumunun tanımının Yahudi olmayan toplulukları dışlaması dolayısıyla, İsraili Araplar çeşitli sosyal ve ekonomik haklardan tam olarak yararlanamamaktadır. Bu hakların başında özel mülkiyet hakkı gelmektedir. İsrail'de topraklar ve doğal kaynaklar devlete ait olup, bunların iyeliği satış ya da diğer bir yolla devredilememektedir. Halk bu toprakları devletten uzun süreliğine (99 yıla kadar) kiralayabilmektedir. Ancak, devlet kiralama yöntemlerini ve kiralayanın kim olacağını belirleme hakkına sahiptir. Bu yüzden, İsraili Araplar gibi, Yahudi olmayan yurttaşların kamu topraklarını kiralama izni alması son derece zor olabilmektedir. Buradaki temel çıkış noktası Siyonist ideolojiye göre, toprakların Yahudi halkına ait olması ve bu nedenle, Yahudi toplulukların yerleşimi için kullanılmasıdır. Dolayısıyla, tanımsal olarak Yahudi toplumundan sayılmayan İsraili Arapların mülk edinme koşulları, Yahudilerle karşılaştırıldığında, çok daha zor olmaktadır.⁵⁹

Diğer yandan, İsraili Arapların devletin sağladığı refah hizmetlerinden de Yahudiler kadar yararlanamadıkları görülmektedir. Söz konusu eşitsizlik en çok Arap belediyelere ve eğitim hizmetlerine aktarılan devlet ödeneklerinde görülmektedir. Bu durum, özellikle 1990'lardan bu yana olan yeni Yahudi göçleriyle daha da kötüleşmiştir. Çünkü, yeni göçmenlerin devlet tarafından desteklenmesine Yahudi olmayan topluluklara oranla öncelik verilmektedir.⁶⁰ Ayrıca, İsraili Araplar geniş ailelere ek ödenekler ve ev kredisi verilmesi konusunda da büyük sorunlar yaşamıştır. Çünkü, bu ödenekleri ve kredileri alabilmenin ilk koşulu askerlik yapmış olmaktır. Ancak, Dürziler dışındaki İsraili Araplar askerlik yapamadıklarından, bu ödenek ve kredilerden yararlanamamışlardır. Neyse ki, 1992-1996 arasındaki İşçi Partisi iktidarı sırasında, bu ayrımcılık azaltılmış; 1996'da da tamamen kaldırılmıştır. Devlete olan bağılıklarına güvenilmeyen İsraili Arapların büyük çoğunluğu hâlâ askerlik yapamamaktadır; ancak, geniş aileler ödenek ve kredi alabilmektedir. Bunun olumlu yansımaları daha 1995 yılında kendini göstermiş; Arap nüfus

⁵⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz., Elia Zureik, "Demography and Transfer: Israel's Road to Nowhere", *Third World Quarterly*, 2003, V. 24, N. 4, s. 625.

⁵⁹ Gideon Doron, "Two Civil Societies and One State: Jews and Arabs in the State of Israel", *Civil Society in the Middle East Vol-2*, Ed. A. Richard Norton, E. J. Brill, Leiden, 1996, s. 206-207

⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gideon Doron, "Two...", s. 208-209.

içindeki yoksulların oranı % 50'den % 31,2'ye düşmüştür. Bu arada, aynı dönemde ulusal ortalamanın % 17,8 olduğunu belirtmek gerekmektedir.⁶¹

İsrail'in Güvenlik Kaygıları

İsrail siyasal yaşamını önemli düzeyde etkileyen bir diğer dinamik ise, İsrail Devleti'nin ve toplumunun duyduğu güvenlik kaygılarıdır. Bu kaygıların üç temel nedeni bulunmaktadır. Birincisi, İsrail kuruluşundan bu yana savaşlar yaşamış olan ve halihazırda da Arap komşularından önemli düzeyde güvenlik tehditleri algılayan bir ülkedir. İkincisi, İkinci Dünya Savaşı sırasında Avrupa'da yaşanan Yahudi soykırımı günümüz İsrail toplumunun belleğinde derin izler ve kaygılar bırakmıştır. Bu izler ve kaygılar eğitim ve Soykırım Günü gibi etkinlikler yoluyla genç kuşaklara aktarılmakta; onların da söz konusu kaygıları sürdürmesi sağlanmaktadır. Bu yapılırken, bazı liderler tarafından geçmişte Yahudi toplumunun yaşadıkları ile günümüzde İsrail'e yönelik tehditler arasında paralellik kurulmaktadır. Üçüncüsü, İsrail'in Filistinlilerin isteğine aykırı olarak kurulması ve toprak işgali sonucunda, Filistinlilerin topraklarını geri istemeleri ve intihar eylemleri dahil olmak üzere bunun için savaşmaları Yahudi toplumunun Filistinlilerden derin bir güvenlik tehdidi algılamasına yol açmaktadır. İsrail'in güvenlik kaygılarını arttıran bir diğer etken ise, Arap ülkeleriyle yapılacak bir savaşta yenilmenin İsrail için son derece kötü sonuçlar yaratacağı düşüncesidir. Çünkü, her ne kadar İsrail askeri olarak üstün durumda ise de, Arap ülkelerinin gücü de demografik koşullarından, coğrafi derinliklerinden ve ekonomik güçlerinden kaynaklanmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, Arapların yenilgisi taktik düzeyde olacak iken, İsrail'in yenilgisinin stratejik düzeyde olacağı; dolayısıyla, varoluşunun ve yaşamsal koşullarının tehlikeye gireceği düşünülmektedir.⁶²

İsrail'in varoluşuna yönelik olarak duyulan bu kaygılar dışında, toplumu oluşturan bireyler de Filistinli militanların sivillere yönelik saldırıları nedeniyle sürekli bir güvensizlik hali içinde yaşamaktadır. Bu durum ülkedeki kamusal yaşamı da etkilemekte; kamusal yaşam güvenlik gereklerine göre düzenlenmekte; bu da bireylerin olumsuz etkilenmesine neden olmaktadır.

İsrail'in bu kadar yüksek düzeyde hissettiği güvenlik kaygıları toplumsal, siyasal ve ekonomik yaşamın bütün alanlarını etkilemektedir. Bu güvenlik kaygıları bir yandan, ülkenin savunma bütçesine ve politikalarına yansırken; diğer yandan, güvenlik konularının medyada belirgin bir şekilde yer almasına ve ordu gibi halkın büyük saygı duyduğu güvenlik kurumlarına özel önem verilmesine yol açmaktadır.⁶³ Orduya verilen bu özel önem onun siya-

⁶¹ Bkz. Sammy Smooha, "Ethnic Democracy: Israel as an Archetype", *Israel Studies*, 1997, V. 2, N. 2, s. 217-218, dipnot 45.

⁶² Nadim N. Rauhana, a.g.e., s. 40-42.

⁶³ Nadim N. Rauhana, a.g.e., s. 40.

sal yaşamdaki yerini de merkeze çekmektedir. Böylece, ordu yalnızca ülkede ve işgal edilen topraklarda güvenliği sağlayan bir kurum olarak değil; aynı zamanda, siyasal yaşamın biçimlenmesine etkide bulunan önemli bir aktör olarak görülmektedir.⁶⁴

Ancak, ordu ile siyaset arasındaki bu yakın ilişki İsrail demokrasisi açısından bazı olumsuzluklara da yol açmaktadır. Örneğin, sivil-asker ilişkileri açısından değerlendirildiğinde, ordunun üzerinde kurumsallaşmış bir sivil kontrolün eksikliği ülkedeki demokratik yapının başlıca sorunlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum biraz da sivil ile askeri alan arasındaki sınırın belirsiz olmasından kaynaklanmaktadır.⁶⁵

Yerleşimcilik Faaliyetleri

İsrail siyasal yaşamında etkin olan bir diğer dinamiği de 19. yüzyılın sonlarından bu yana izlenen yerleşimcilik politikası oluşturmaktadır. İlk Siyonistlerin Filistin'e göç ettiği 1882'den 1967'ye değin izlenen yerleşim politikasının temel hedefi toplumun ve devletin yaşayabileceği bir alan yaratmaktır. Uzun yıllar süren bu yerleşim politikası "kolonileşme" olarak nitelenebilir. Ancak, 1967 Savaşı sonrasında, İsrail'in yerleşim politikası ciddi biçimde yön değiştirmiştir. Bu değişikliğin birincil nedeni, İsrail'in işgal edilen bölgelerde yaşayan Filistinlilere ve ülkeyi çevreleyen Araplara karşı güvenliğini sağlama kaygısıdır. Bu nedenle, 1967 sonrasında iktidara gelen İsrail hükümetleri işgal edilen bölgelerde yeni yerleşim yerleri oluşturmaya başlamıştır. Yerleşim politikasındaki bu değişiklik aynı zamanda, İsrail siyasal söyleminin değişmesiyle de yakından ilintilidir. 1967 öncesinde, İsrail siyasal söylemi İsrail Devleti (Medinat Israel) üzerine kurulu iken, 1967 sonrasında, Büyük İsrail ya da İsrail Toprakları (Eretz Yisrael) söylemi daha belirgin hale gelmiştir. Birinci söylem daha siyasal bir nitelik taşımaktayken; ikincisi ise, daha çok ulusal ve dinsel öğeler içermektedir.⁶⁶

1967 sonrası yeni yerleşim politikasının somutlaştığı ilk girişim Eşkol hükümetinin Dışişleri Bakanı Yigal Alon'un hazırladığı plan olmuştur. Alon Planı Ürdün Vadisi etrafındaki düşük nüfuslu bölgelere odaklanmış; güvenliğin sağlanması amacıyla savunulabilecek sınırlar ve bu sınırlarda yerleşim yerleri oluşturmayı hedeflemiştir.⁶⁷ Hiçbir zaman resmi olarak onaylanmayan Alon Planı 1977 yılına değin, İşçi Partisi hükümetlerinin yerleşim politikasına yön vermiştir. Bu politika çerçevesinde yapılan yerleşim çalışmaları kesintisiz gü-

⁶⁴ Bu durumun somutlaştığı alanlardan biri de, üst düzey askerlerin siyasete girerek iç politika cumhurbaşkanlığı, başbakanlık ve bakanlık gibi önemli siyasal görevler almasıdır.

⁶⁵ Ayrıca bkz. Nissim Rejwan, *a.g.e.*, s. 132.

⁶⁶ Bkz. Erik Cohen, *a.g.m.*, s. 210.

⁶⁷ Alon Planı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Aharon Kellerman, *Society and Settlement: Jewish Land of Israel in the Twentieth Century*, State University of New York Press, Albany, 1993, s. 86-91; Zeev Sternhell, *a.g.e.*, s. 332-333.

venliği sağlayacak; Filistin nüfusunu öngörülen Yahudi alanlarının dışında tutacak ve İsrail'in gelecekteki sınırlarını saptayacak şekilde sürdürülmüştür. Ayrıca, bu dönemde, Batı Şeria bölgesindeki Gush Etzion ve El-Halil kenti çevresinde de bazı yerleşim yerleri kurulmuştur. Örneğin, yaklaşık 6.000 kişinin yaşadığı ve Yahudi aşırı dinciliğinin kalelerinden biri olan Kiryat Arba'nın kuruluşu da Alon'ın önerisine dayanmaktadır.⁶⁸

Bu dönemde, Batı Şeria başta olmak üzere, Gazze Şeridi ve Golan Tepeleri'nde yerleşimcilik faaliyetlerinin sürdürülmesinde Gush Emunim (Müminler Bloğu) adlı örgütün önemli rolü olmuştur. Bu örgütün başlıca amacı o dönemde yeni işgal edilen bölgelerdeki Yahudi yerleşimcilik faaliyetlerini desteklemektir. Gush Emunim İsrail'in en önemli ve aktif ideolojik hareketlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁹ Örgüt, daha önceki geleneksel Siyonist yerleşim hareketlerinin aksine, yerleşimler için yalnızca insan kaynağı ve organizasyon desteği sağlamamış; aynı zamanda, Yahudilerin kurtarıcı beklentileriyle ilişkili bir ideolojik temel ve meşruiyet oluşturmaya çalışmıştır.⁷⁰ Örgüt yerleşim projeleri için önemli mali yardımlar da elde etmiştir. Gush Emunim'in yerleşim programı 1977'ye kadar süren İşçi Partisi iktidarı sırasında ılımlı bir şekilde başlamış; 1977-1992 arasında iktidarda olan Likud hükümetleri sırasında ise, iyiden iyiye gelişmiştir.⁷¹

Gush Emunim resmi olarak 1974 yılında, "Merkaz Harav" Yeşivası (dini okulu) öğrencileri ve mezunları tarafından, 1973 Yom Kippur Savaşı'nda yaşanan travma sonrasında kurulmuştur. Ancak, bu hareketin ideolojik kökenleri ve özü Yişuv dönemine; Filistin'in ilk hahambaşı ve bu Yişuv'un kurucusu Abraham Itzak Kook'un öğretilerine dayanmaktadır. Daha sonra, bu öğretiler oğlu Haham Zvi Yehuda Kook tarafından yeniden yorumlanmıştır.⁷² Gush Emunim'in felsefesi dört ana unsura yaslanmaktadır. Bunlar, Büyük İsrail'in kutsallığına olan inanç; İsrail Devleti'ni Halaka üzerine oturtma isteğini yansıtan dinsel ütopyadan kaynaklanan değerler sistemi; Siyonist hareketin esinlendiği yerleşimlere öncülük etme miti ve revizyonist Siyonizm'in esinlendiği siyasal aktivizmdir.⁷³ Gush Emunim ortak bir siyasal-ulusal misyonu yürütmek için, dinsel ve laik öğelerin birleştirildiği bir yerleşim hareke-

⁶⁸ Gershon Shafir, "Zionism and Colonialism: A Comparative Approach", *Israel in Comparative Perspective: Challenging the Conventional Wisdom*, Ed. Michael N. Barnett, State University of New York Press, Albany, 1996, s. 237-238.

⁶⁹ Erik Cohen, a.g.m., s. 208.

⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Eliezer Don-Yehiya, "Jewish Messianism, Religious Zionism and Israeli Politics: The Impact and Origins of Gush Emunim", *Middle Eastern Studies*, 1987, V. 23, N. 2, s. 215-234.

⁷¹ Ira Sharkansky, a.g.e., s. 42.

⁷² Bkz. Ehud Sprinzak, *The Ascendancy of Israel's Radical Right*, Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 298.

⁷³ Bkz. Yosef Gorny, *The State of Israel in Jewish Public Thought: The Quest for Collective Identity*, Macmillan, London, 1994, s. 150-151.

ti ve siyasal güç yaratmaya çalışmıştır.⁷⁴ Bu yaratılırken, öncelikli hedef olan Batı Şeria'nın "alınması" hedefi sürekli korunmuş; yerleşimcilik faaliyetleri bu hedefin araçları olarak görülmüştür.⁷⁵

Gush Emunim, dinci Siyonistler ve ulusçu gruplar için taşıdığı önem yanında, İsrail kolektif ruhuna da seslenmiştir. Yaşlı yerleşimci kuşağı Gush Emunim hareketinde kendi gençliklerini yaşamış; örgütün genç üyeleri gerçek İsraili ve Siyonist idealleri gerçekleştiren bireyler olarak görülmüştür.⁷⁶ Böylece, canlanan bu kolektif ruh Sion'u yaratmak ve sınırlarını genişletmek üzere yola çıkan Gush Emunim'in heyecanla desteklenmesine yol açmıştır. Ancak, 1992 seçimlerinde, Likud'un başını çektiği sağcı cephenin farklı yenilgisi, 1982 yılında dini liderleri Haham Zvi Yehuda Kook'ın ölümüyle birlikte Gush Emunim'de başlayan zayıflamayı daha da hızlandırmış ve örgütün giderek etkinliğini kaybetmesine yol açmıştır.⁷⁷

Gush Emunim'in de etkisiyle çok yoğun yerleşimcilik faaliyetlerinin yapıldığı 1979-1984 yılları aynı zamanda, İsrail radikal sağının da zirveye çıktığı yıllar olmuştur. Bu dönemde radikal sağın yükselişine yardımcı olan diğer etmenlerin de Lübnan Savaşı ve İsrail-Filistin anlaşmazlığındaki tırmanma olduğu görülmektedir. Radikal sağın yükselişinin yerleşimcilik faaliyetleri açısından taşıdığı en büyük anlam, 1981 sonrasında, İsrail hükümetinin işgal edilen topraklara büyük harcamalar yapması ve geniş ölçekli yerleşimcilik faaliyetleri başlatmasıdır.⁷⁸

Gush Emunim'in etkin olduğu kırsal alanlardaki yerleşimcilik faaliyetleri yanında, 1970'lerin ortalarında başlayan ve 1980'lerde daha da yoğunlaşan bir başka yerleşimcilik faaliyeti de gözlenmektedir. Bu "topluluk" ya da "komün" yerleşimi olarak adlandırılabilir bir başka yerleşimcilik türüdür. Topluluk yerleşimleri daha çok kentsel bir yerleşim hareketi biçiminde ortaya çıkmıştır. Doğal olarak, bu tür yerleşim düşüncesinin arkasında da Gush Emunim ideolojisine benzer düşünceler ve çeşitli siyasal, ideolojik ve planlama süreçlerinin etkisi bulunmaktadır. Ancak, bu tür yerleşimler bazı nitelikleri açısından, kırsal yerleşimlerden ayrılmaktadır. Bunlar arasında en önemlisi, bu bölgelerde yaşayan yerleşimcilerin tarımsal üretimle uğraşmak yerine, gündüzleri metropol alanlardaki işyerlerinde çalışmaları ve akşamları evlerine dönmeleridir. Dolayısıyla, bu yerleşim alanları ağırlıklı olarak oturma-ya ayrılmış yerleşimler olarak karşımıza çıkmaktadır. İsrail açısından, bu tür

⁷⁴ Ayrıca, Gush Emunim'i "yaratıcı" dinci fanatikler olarak tanımlayan ve bu çerçevede İsrail dinsel yaşamı içindeki yerini saptamaya yönelik bir çalışma için bkz. Menachem Friedman, "Jewish Zealots: Conservative versus Innovative", *Fundamentalism in Comparative Perspective*, Ed. L. Kaplan, University of Massachusetts Press, Amherst, 1992, s. 159-176.

⁷⁵ Bkz. Aharon Kellerman, a.g.e., s. 92.

⁷⁶ Bkz. Ehud Sprinzak, a.g.e., s. 302.

⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Yılmaz, a.g.m., s. 2258-260.

⁷⁸ Ehud Sprinzak, a.g.e., s. 302-303.

yerleşim bölgelerinin en önemli avantajı tarımsal üretim yapılacak geniş arazilere gereksinim duymadan, özellikle Batı Şeria'nın metropol alanlara yakın olan dar kısımlarında da yerleşimcilik faaliyetlerinin yürütülmesine olanak sağlamasıdır.⁷⁹

1984 seçimleri ertesinde Likud'un bir kez daha iktidara gelmesinden sonra, yerleşimcilik faaliyetlerinin üçüncü bir aşamaya geçtiği görülmektedir. Bu aşamada, varolan yerleşim yerlerinin nüfusu giderek artmıştır. Söz konusu eğilimin ortaya çıkmasına yol açan üç temel etmen bulunmaktadır. Bu etmenlerden birincisi, bireylerin evsel yaşam kalitesini yükseltme istekleridir. Tel Aviv ya da Kudüs gibi metropollere en fazla 30 km. uzaklıkta olan bu yerleşim bölgelerine uygun yolların ve sosyal tesislerin yapılmasıyla, bu tür yerler apartman arayan genç çiftler ya da orta sınıf aileler için çekici hale gelmiştir. Buradaki arazilerin ucuz fiyatlara satılması ve hükümetin mali desteği söz konusu eğilimi güçlendiren etkenler olmuştur. İkinci temel etmen, 1980'lerden sonra, arazi sorunu nedeniyle yerleşim yapılacak yerlerin sayısının artık daha fazla arttırılamamasıdır. Bu da varolan yerleşim bölgelerindeki nüfusun arttırılması politikasını beraberinde getirmiştir. Üçüncü temel etmen ise, iç ve dış politikayla doğrudan ilintili bir konudur. Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ndeki Yahudi nüfusun artması, o dönemde, bir yandan Likud'un oy tabanını genişletirken; diğer yandan, işgal altındaki topraklardan İsrail'in çekilmesini engelleyecek ya da en azından zorlaştıracak ve böylece, olası barış görüşmelerinde pazarlık unsuru olarak kullanılabilir bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸⁰ 1980'lerde ortaya çıkan bu politikanın etkili olduğunu sonradan başlayan İsrail-Filistin barış sürecinde yerleşimciler konusunda çıkan anlaşmazlıklardan anlamak olanaklıdır.

Yerleşimcilik faaliyetlerinin 1980'lerden sonra da sürdüğü ve hatta barış sürecinin başlamasının ardından hız kazandığı görülmektedir. Barış süreci başladığında, Batı Şeria ve Gazze Şeridi'nde toplam 75.000 olan yerleşimci sayısı Oslo Anlaşması öncesinde 95.000'e çıkmış; İşçi Partisi'nin iktidarı kaybettiği 1996 yılına değin % 50 dolayında artarak 147.000'e yükselmiştir. Yerleşim faaliyetleri 1996'da iktidara gelen Netanyahu hükümeti ve 1999 seçimleri sonrasında 18 ay süren Barak hükümeti döneminde de sürmüştür. 2000'de, Ehud Barak ile Yaser Arafat'ın katıldığı Camp David Zirvesi başladığında, Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ndeki 200 yerleşim yerinde toplam 200.000 yerleşimci bulunmaktaydı. Barak'ın arkasından, Ocak 2001'de iktidara gelen Ariel Şaron'un da aynı genişleme politikasını sürdürdüğü gözlenmiş ve 2002'de yerleşimci sayısı 200.000'i geçmiştir.⁸¹

⁷⁹ Aharon Kellerman, a.g.e., s. 96.

⁸⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Aharon Kellerman, a.g.e., s. 100-101.

⁸¹ Bkz. Marwan Bishara, *Palestine/Israel: Peace or Apartheid - Occupation, Terrorism and the Future*, Zed Books, London, 2002, s. 132-143.

III-İSRAİL SİYASAL YAŞAMINI ETKİLEYEN DİNAMİKLERİN SEÇİMLERE YANSIMASI

İsrail siyasal yaşamını etkileyen dinamiklerin daha iyi değerlendirilebilmesi için ülkede yapılan seçimleri genel hatlarıyla incelemekte yarar bulunmaktadır. Çünkü, her demokratik ülkede olduğu gibi, İsrail’de de seçimler o dönemde siyasal yaşamı etkileyen dinamiklerin, toplumda varolan ayrışmaların ve gerilimlerin kendilerini seçmen davranışları üzerinden ifade ettikleri siyasal olaylardır.

1948’de kuruluşundan sonra, İsrail iç politikasının 1950’li yılları genel hatlarıyla incelendiğinde, ülkenin sosyalist Mapai Partisi’nin liderliğinde, Siyonistler ve dinci partilerden oluşan koalisyonlar tarafından yönetildiği görülmektedir. Bu dönemin büyük bölümünde, başbakanlık David Ben-Gurion’un elinde olmuştur. 1950’li yıllar boyunca, İsrail siyasal yaşamı Batılı değerler üzerine oturmaya çalışan yeni bir ulusun bütünlüğünün baskın bir merkez sol grup tarafından korunma savaşı olarak görülebilir. Bu yıllardaki temel siyasal yapılanma sosyalist yörüngede olmuştur.⁸²

1960’ların ilk yıllarının İsrail siyasal yaşamında bir geçiş dönemi olduğu görülmektedir. Bu dönem, aynı zamanda, Ben-Gurion’un başarısının gölgenmeye başladığı bir dönemdir. Çok yaşlanmış olması ve Lavon Olayı’nın da etkisiyle başarısının sorgulanması Ben-Gurion’un 17 Haziran 1963’te başbakanlıktan istifa etmesine ve Rafi adında yeni bir parti kurmasına yol açmıştır. Ben-Gurion’un arkasından, Levi Eşkol başbakanlık görevini devralmıştır.

1963 ile 1977 tarihleri arasında, İsrail hepsi Mapai Partisi’nden olan üç başbakan tarafından yönetilmiştir. Bunlar, Levi Eşkol, Golda Meir ve Itzak Rabin’dir. İşçi Cephesi’nin seçimleri kaybettiği 1977 yılına kadar süren bu 14 yıllık dönemde, İsrailli seçmenlerin bileşiminde ve oy verme davranışlarında önemli değişiklikler olmuştur. Sefarad Yahudilerinin İsrail’e göçleri ve yüksek doğum oranları 1960’ların ilk yarısından itibaren, bu topluluğun ülkede çoğunluğu oluşturmaya yol açmıştır. Oysa ki, bu dönemlerde İsrail’i hâlâ İşçi Cephesi bağlantılı ve Aşkenaz Yahudilerinin baskın olduğu koalisyonlar yönetmekteydi. İsrail siyasal yaşamı bu dönemde yaşanan 1967 ve 1973 savaşlarından da önemli ölçüde etkilenmiştir. Bu savaşlar bir yandan, İsrail’deki aşırı ulusçuları ve özellikle de Herut Partisi’ni güçlendirmiş; diğer yandan, seçmenlerin kutuplaşmasına yol açmıştır.⁸³

1977 yılı İsrail siyasal yaşamı açısından son derece belirleyici bir yıldır. Çünkü, 1977 seçimlerinde, İsrail’in kuruluşundan bu yana iktidarda olan, ancak, uzun yıllardır güç erimesi yaşayan İşçi Cephesi sağ eğilimli Likud Partisi’ne yenilmiştir. Seçimler sonrasında, Likud MafDal’ın da içinde olduğu

⁸² George Lenczowski, *The Middle East in World Affairs*, Cornell University Press, Ithaca, 1991, s. 421, 438.

⁸³ George Lenczowski, *a.g.e.*, s. 443.

bir koalisyon hükümeti kurmuş ve başbakanlığa da Menahem Begin gelmiştir. 1977 seçimleri yalnızca İşçi Cephesi'nin İsrail iç politikasındaki baskın konumunu sona erdirmekle kalmamış; aynı zamanda, Büyük İsrail'i yaratmaya yönelik bir Siyonizm geri dönüşü olmayan bir gerçeklik olarak İsrail siyasal yaşamına girmiştir. Bu gerçeklikle birlikte, Büyük İsrail düşüncesini destekleyen Sefarad Yahudileri de etkin gruplar olarak siyasal yaşamda yerlerini almıştır.⁸⁴ Bu durum 1981 seçimlerinde de sürmüş ve Sefarad Yahudilerinin yaşadığı bölgelerde Likud'un aldığı oy oranı ulusal ortalamanın üzerine çıkmıştır.⁸⁵

1981 seçimlerinin arkasından gelen 1984 seçimlerinin en önemli niteliği, Lübnan'daki savaş nedeniyle, toprak konusunun diğer konuları neredeyse bastırdığı bir dönemde yapılmış olmasıdır. Bu yüzden, toprak konusunun seçmen davranışları üzerindeki etkisi son derece güçlü olmuştur. Bu konu, aynı zamanda, "sağın soldan, İşçi Partisi seçmeninin Likud [seçmeninden] ayrışmasında" etkili olmuştur.⁸⁶ Benzer biçimde, seçmenler dış politikada, iç politikada, ekonomik, sosyal ve dinsel alanlarda ülkeyi etkileyen konularda İşçi Cephesi ile Likud Cephesi arasında bölünmüştür.

1980'lerdeki İsrail iç politikası genel hatlarıyla değerlendirildiğinde, gide-rek artan oranda partikülarist ve dinsel öğeler taşımaya başladığı görülmektedir. Bu dönemde, özellikle MafDaL gibi siyasal partiler ve Gush Emunim gibi örgütlerin temsil ettiği dinci ulusçuluk ile, Likud'un temsil ettiği laik ulusçuluğun paralel yürümeye başladığı söylenebilir. Bu dönemde, dinci ulusçuluk İsrail siyasal yaşamını daha dinsel bir çerçeveye çekmeye çalışırken; laik ulusçuluk da Yahudi toplumunun İsrail'deki geleceğine ilişkin daha katı ulusal hedefler koymaya çalışmıştır.

1990'lara gelindiğinde, bu dönemdeki en önemli seçimlerinden birini 1992 seçimlerinin oluşturduğu görülmektedir. Çünkü, 1977 seçimleriyle başlayan 15 yıllık Likud döneminden sonra, İşçi Partisi tekrar seçimleri kazanmıştır. Farklı görüşlere göre, 1992 seçimleri görüldüğü kadar önemli değildir. Likud yenilmiştir; ancak, İşçi Cephesi de kazanmamıştır; çünkü, olabilecek en küçük çoğunluğu, yani, 120 sandalyenin 61'ini alabilmiştir. Bu farklı görüşlerden daha önemli olan bir nokta, Yahudi kamuoyunun Büyük İsrail hedefinin yanında ya da karşısında olarak bölündüğüdür. Ancak, bu keskin bölünmeye karşın, 1992 seçimlerindeki seçmen dönüşümü 1977 se-

⁸⁴ Bkz. Yoav Peled and Gershon Shafir, "The Roots of Peacemaking: The Dynamics of Citizenship in Israel, 1948-1993", *International Journal of Middle East Studies*, 1996, V. 28, N.3, s. 393.

⁸⁵ Noam Chomsky, *ABD, İsrail ve Filistinliler: Kader Üçgeni*, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 155.

⁸⁶ Michal Shamir and Asher Arian, *a.g.m.*, s. 270.

çimlerinde kadar derin ve kapsamlı olmamıştır.⁸⁷

1992 seçimleri sonrasında Arap partilerinin durumu da üzerinde durulmaya değer bir diğer konudur. İşçi Cephesi içinde seçime giren Arap partileri koalisyon dışında tutulmuşlardır; çünkü, bu partilerin devlete olan sadakatlarına güvenilmemiştir. Arap partileri İsrail Devleti'nin temel ilkelerinden birini oluşturan Siyonizm'i reddetmiş ve o günlerde İşçi Partisi'nin kabul edemeyeceği bir öneri getirmiştir. Bu öneri F.K.Ö.'nün liderliğinde Batı Şeria ve Gazze'de bağımsız bir Filistin Devleti'nin kurulmasıdır. Bunun sonucunda, İşçi Cephesi içinde seçime girerek, Likud Cephesinin iktidara gelmesini önleyen Arap partileri İşçi Cephesi hükümetinin oluşumuna katılamamıştır. Ancak, Rabin hükümeti barış sürecini sürdürdüğü ve İsraili Arapların yaşam koşullarını iyileştirdiği sürece, Arap partileri de İşçi Partisi'ne desteğini sürdürmüştür.

Bunlar dışında, 1992 seçimleri İsrail siyasi tarihinde ilk defa barış ile ekonominin bu kadar sıkı sıkıya bağlandığı bir seçim olmuştur. Seçmen davranışları incelendiğinde, bu durum rahatlıkla görülmektedir. Seçimlerde Likud Cephesinden İşçi Cephesine kayan oyların üçte ikisini Sefarad Yahudilerinin oyları oluşturmaktadır. Bu oyların İşçi Cephesine kaymasının en önemli nedeni, 1990 ile 1992 yılları arasında, Likud hükümetinin ulusal bütçenin önemli bir kısmını Batı Şeria ve Gazze'de eski Sovyetler Birliği'nden göç eden Yahudiler için inşa edilen yeni yerleşim bölgelerine harcaması ve bunun da kalkınma projelerinde önemli kesintilere, işsizlikte artışa ve sosyal hizmetlerde erimeye neden olmasıdır. Ayrıca, Sefarad Yahudileri bu bölgelere yerleştirilen eski Sovyet Yahudilerini iş bulma ve ulusal kaynakları paylaşma konusunda kendilerine rakip olarak görmüşlerdir. Bazı Sefarad Yahudileri ise, İşçi Partisi'ne oy vermese bile, oy kullanmaya gitmemiş; bu da ulusal oy kullanma oranında düşüşe neden olmuştur.⁸⁸

1996 seçimleri de en az 1992 seçimleri kadar önemli bir seçim olmuştur. Bu seçimlerinin önemli hale gelmesinde etkin rol oynayan iki etmen bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, 1992 seçimleri sonrasında başbakan olan İşçi Partisi lideri Itzak Rabin'in bir suikast sonucu öldürülmesi; ikincisi de, bu seçimlerde yeni bir seçim sisteminin uygulanmasıdır.

Rabin suikastı İsrail'in ve Yahudi toplumunun geleceğinin dış sınırlar tarafından değil de, iç dinamikler tarafından belirleneceğini göstermiştir. Kuruluşundan beri, ülkede iç politika büyük oranda dışarıdan gelen tehditlere bağlı olarak yürütülmüş; özellikle Yahudiliğin ve aşırı dinciliğin siyasi yaşamdaki ve dış politikadaki yeri ile ilgili sorunlar başta olmak üzere, birçok

⁸⁷ Sammy Smootha and Don Peretz, "Israel's 1992 Knesset Elections: Are They Critical?", *The Middle East Journal*, 1993, V. 47, N. 3, s. 445-446.

⁸⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Sammy Smootha and Don Peretz, "Israel's...", s. 452-455.

toplumsal ve siyasal sorun gözardı edilmiştir.⁸⁹ Rabin suikastı bu göz ardı edilen sorunların üzerine eğilme zamanının artık geldiğini göstermiştir.

1996 yılına değin, yapılan seçimlerde en çok sandalyeyi kazanan parti Knesset çoğunluğunu sağlayamadığı için, genellikle diğer küçük partilerle koalisyon yapmak ve bunun sonucunda, koalisyon yaptığı partilere ödünler vermek zorunda kalmıştır. 1996 seçimlerinde uygulanan yeni seçim sistemi bu sakıncayı gidermeye yönelikti. Yeni sistemde iki ayrı seçim yapılacağı; birisinde Knesset üyeleri seçilirken, diğerinde de başbakan seçilecekti. Böylece, seçilen başbakanın hükümeti kuramaması durumunda, görevin diğer partilere verilerek başbakanlığı tehlikeye düşmeyeceğinden, hükümet kurma pazarlıklarına tabi olmayacak ve oluşacak koalisyonlarda, koalisyona girecek diğer partilerin isteklerinden bağımsız olarak hareket edebilecekti.⁹⁰

Başbakan ayrı seçilecek olduğundan, 1996 seçimleri İşçi Cephesi ile Likud Cephesi arasındaki yarıştan çok Şimon Peres ile Benyamin Netanyahu arasındaki yarışa dönüşmüştür. İşçi Cephesi barış süreci ile güvenliğin birlikte sağlanması yönünde güçlü bir kampanya yürütmüş ve 2000 yılına dek Arap-İsrail anlaşmazlığının çözümleneceği konusunda seçmene söz vermiştir. Böylece, hem güvenlik kaygıları duyan İsrailli seçmenlerin hem de bağımsız Filistin Devleti'nden yana olan Arap seçmenlerin oylarını almaya çalışmıştır. Likud Cephesi ise, İsrail toprakları üzerindeki Yahudi toplumun haklarının tartışamayacağı yönünde bir seçim kampanyası yürütmüş; kampanyanın merkezine yeni yerleşim yerlerinin açılması ve güvenliğin sağlanması konularını yerleştirmiştir.⁹¹

1996 seçimlerinin çok az bir farkla Netanyahu'nun lehine sonuçlandığı görülmektedir. Netanyahu geçerli oyların % 50.49'unu, Peres ise % 49.51'ini almıştır. Aslında, İşçi Partisi 1996 seçimlerine Rabin suikastının yaratmış olduğu ve lehine olan duygusal bir ortamda girmiştir. Ancak, Şubat ve Mart aylarında Hamas'ın Kudüs, Tel Aviv ve Aşkelon'da yapmış olduğu saldırılar ve bu saldırılarda İsrailli sivillerin yaşamlarını yitirmesi sonucunda, Likud bundan yararlanarak seçim kampanyasını güvenlik sorunu çerçevesinde yürütmüş ve puan toplamıştır. Ayrıca, İşçi Partisi'nin seçimleri kaybetme-

⁸⁹ Gerald M. Steinberg, "A Time to Heal and Look Inward", *World Press Review*, 1996, V. 43, N. 1, s. 21.

⁹⁰ Yeni seçim sistemiyle birlikte, İsrail'in artık bir parlamenter demokrasi olmadığı; ancak diğer yandan, bir başkanlık sistemine de dönüşmediği için, "kurumsal açıdan kendine has ve melez bir siyasal rejim" haline geldiği yönündeki görüşler için bkz. Moshe Maor and Reuven Y. Hazan, "Parties, Elections and Cleavages: Israel in Comparative and Theoretical Perspective", *Parties, Elections and Cleavages: Israel in Comparative and Theoretical Perspective*, Eds. Reuven Y. Hazan and Moshe Maor, Frank Cass, London, 2000, s. 4-5.

⁹¹ Benyamin Netanyahu'nun programı ve bu konuda geniş bir değerlendirme için bkz. P. R. Kumaraswamy, "Benjamin Netanyahu's Policy Statement: An Assessment", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, 1997, V. 20, N. 2, s. 1-23.

sine yol açan bir diğer neden de, İşçi Partisi lideri Şimon Peres'in güvenlik sorununu çözmek amacıyla Güney Lübnan'daki Hizbullah hedeflerine karşı düzenlediği *Gazap Üzümleri* operasyonunda birçok sivilin ölmesi ve yerlerinden edilmesinin İsraili Araplar arasında yarattığı hoşnutsuzluktur.

Ancak, yeni seçim sisteminin de varolan sorunu çözmediği görülmüştür. Her iki cephe toplam olarak Knesset'te 66 sandalye kazanabilmiş; 54 sandalyeyi diğer dokuz parti almıştır.⁹² Netanyahu'nun başbakan olmasına karşın, Likud'un İşçi Cephesi'nin ardından ikinci parti olması, koalisyonun daha küçük partiler olan Şas, MafDaL, Israel Ba'aliya, Üçüncü Yol ve kendi partisindeki Gesher ve Tzomet gruplarıyla birlikte kurulmasına yol açmıştır.⁹³ Bu da, yeni seçim sisteminde hiç istenmemesine karşın, küçük partileri iktidar üzerinde etkili hale getirmiştir.⁹⁴ Bu durum sonucunda, hükümet yine etnik temelli politika yürütmeye ve aşırı dinci partilerin isteklerini kabul ederek, toplumsal yaşamda dine daha fazla yer vermeye zorlanmıştır.⁹⁵

Yukarıda söz edilen etmenler dışında, 1996 seçimleri genel olarak İsrail'in kolektif kimliği ile ilgili tartışmalar çerçevesinde dönmüştür. Bu tartışmalara kolektif kimliğin hem dış hem de iç boyutu konu olmuştur. Dış boyut daha çok ülkenin toprakları, sınırları ve Arap ülkeleriyle olan ilişkileri ile ilgilidir. İç boyut ise, ülkenin yurttaşlığıyla, ulus olmasıyla ve Yahudiliğin toplumsal ve siyasal yaşamdaki yeri ile ilgilidir. 1996 seçimleri seçmenlerin kolektif kimliğin her iki boyutu ile ilgili olarak açıkça tercihlerini kullandığı bir seçim olmuştur.⁹⁶

1996 seçimlerinin arkasından yapılan 1999 seçimlerinde, Knesset'e 15 parti girmiş ve Ehud Barak'ın liderliğini yaptığı İşçi Partisi, Geşer ve Meimad'dan oluşan Tek İsrail (One Israel) ilk sırada yer almıştır. Başbakanlık seçimini de Benyamin Netanyahu'ya karşı % 56,1 oyla Ehud Barak kazanmıştır.⁹⁷ Seçimler sonucunda kurulan İşçi Partisi koalisyonunun en çarpıcı niteliği koalisyonun toplam 70 olan sandalye sayısının 27'sine dinci partiler Şas,

⁹² Gideon Doron, "Israel: The Nationalists Return to Power", *Current History*, 1997, V. 96, N. 606, s. 31.

⁹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Neill Lochery, "The Netanyahu Era: From Crisis to Crisis, 1996-99", *Israel Affairs*, 2000, V. 6, N. 3-4, s. 222-224.

⁹⁴ Don Peretz and Gideon Doron, "Israel's 1996 Elections: A Second Political Earthquake?", *Middle East Journal*, 1996, V. 50, N. 3, s. 542-543.

⁹⁵ 1996 seçimlerinde aşırı dinci partilerin başarısını değerlendiren karşılaştırmalı bir çalışma için bkz. Gideon Doron and Rebecca Kook, "Religion and the Politics of Inclusion: The Success of the Ultra-Orthodox Parties", *The Elections in Israel 1996*, Eds. Asher Arian and Michal Shamir, State University of New York Press, Albany, 1999, s. 67-83.

⁹⁶ Bkz. Michal Shamir and Asher Arian, *a.g.m.*, s. 266, 271; ayrıca bkz. Baruch Kimmerling, "Elections as a Battleground over Collective Identity", *The Elections in Israel 1996*, Eds. Asher Arian and Michal Shamir, State University of New York Press, Albany, 1999, s. 27-44.

⁹⁷ 1999 seçimleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Daniel J. Elazar and M. Ben Mollov, "Introduction: Elections 1999 - The Interplay between Character, Political Culture and Centrism", *Israel Affairs*, Winter 2000-Spring 2001, V. 7, N. 2-3, s. 1-17.

MafDaL ve Yahadut Ha Torah'ın⁹⁸ sahip olmasıdır. Bu durum İşçi Partisi koalisyonunda dinci partilerin rolünü göstermektedir. Ancak, dinci partilerin koalisyonda yer almalarını sağlayan etkenlerden biri de Ehud Barak'ın dinci kesime karşı uzlaşmacı bir tutum takınması ve herkesin Başbakanı olmak istediğini belirtmesidir.⁹⁹

Ayrıca, önemli bir nokta olarak belirtmek gerekirse, 1999 seçimlerinde dinci partilerin Knesset'te kazandıkları sandalye sayısı 1996 seçimlerinde kazandıklarından daha çok olmasına karşın, bu seçimlerde laik kesim dinci partilerin başarısından daha az kaygı duymuştur. Bunun en önemli nedeni, dinci partilerin sandalye sayılarının artmasına karşın, gerçekte güçlerinin azalmasıdır; çünkü, siyasal müttefikleri olan Benyamin Netanyahu başbakanlık yarışını kaybetmiştir.¹⁰⁰

1999 seçimleri ertesinde başbakan olan Ehud Barak'ın 10 Aralık 2000'de istifa etmesi sonucunda 6 Şubat 2001'de tekrar seçimler yapılmıştır. Ancak, bu seçimlerin öncekilerden farkı, yeni seçim sistemine uygun olarak, yalnızca başbakanı belirlemek için doğrudan seçimler yapılması, Knesset üyelikleri için seçime gidilmemesidir. Barak'ın istifasına yol açan temel neden zamanla koalisyonun işlerliğini kaybetmesidir. Bu çalışmanın sınırları dışında kalan İsrail-Filistin anlaşmazlığı ve Oslo barış sürecinin sürdürülmesi konusundaki sorunlar bir yana, koalisyonun işlerliğini kaybetmesine yol açan önemli nedenlerden biri de din ile devlet ilişkisi konusunda koalisyondaki laik ve dinci partiler arasındaki uyuşmazlıktır. Bu uyuşmazlık koalisyonun kurulmasından kısa bir süre sonra başlamış ve çoğunluk oylarını kaybettiği Temmuz 2000'e kadar sürmüştür.¹⁰¹

Erken seçim kararı alındıktan sonra, Barak'ın seçim kampanyası barış süreci üzerine kurulmuştur. 1999 seçimleri ertesinde, Netanyahu'nun yerine Likud liderliğine geçen Ariel Şaron ise, İsrail yurttaşlarının bireysel güvenlik kaygılarına vurgu yapmış ve Barak'ı güvenliği sağlamak konusunda yetersiz kalmakla suçlamıştır. Bu çerçevede, Şaron'un seçim kampanyasını güçlendiren en önemli etken 2000'de başlayan ikinci İntifada'nın İsrail yurttaşlarının bireysel güvenliği üzerindeki olumsuz etkisi olmuştur. İsrail ve Filistin'de yaşanan şiddet ve diplomatik görüşmelerde ilerleme sağlanamaması sonucunda, Şaron'un görüşleri ikna edici bulunmuş ve seçimleri % 63,3 oy oranı ile kazanmıştır. Ancak, bir diğer açıdan bakıldığında, seçimleri Şaron'un kazanmadığı, aksine Barak'ın kaybettiği görülmektedir. Çünkü, 1999 seçimlerinde Netanyahu'nun aldığı oylarla karşılaştırıldığında, Şaron'un oyları biraz yük-

⁹⁸ Yahadut Ha Torah aşırı dinci Agudat Israel'in de içinde yer aldığı bir siyasal oluşumdur.

⁹⁹ Bkz. Eliezer Don-Yehiya, "Conflict...", s. 95.

¹⁰⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Eliezer Don-Yehiya, "Conflict...", s. 92.

¹⁰¹ Emanuele Ottolenghi, "Explaining Systemic Failure: The Direct Elections System and Israel's Special Elections of February 2001", *Israel Affairs*, 2002, V. 8, N. 3, s. 145

selmıştır. Oysa ki, Barak kısa bir dönem içinde oylarının neredeyse yarısını kaybetmiştir.¹⁰²

Barak hükümetini 2001 seçimlerine götüren olaylar laik Yahudiler ile dinci Yahudiler arasındaki gerilimin olanca hızıyla sürdüğünün bir göstergesidir. Bu gerilim koalisyon hükümetine yansiyarak bir siyasal krize yol açmıştır. Ayrıca, 1996 seçimlerinde Netanyahu'nun yaptığı gibi, Şaron'un da seçim kampanyasını güvenlik kaygıları üzerinden yürüterek 2001 seçimlerini kazanması, bu kaygılarının İsrail iç politikasını belirleme gücünü bir kez daha gözler önüne sermiştir.

IV. SONUÇ YERİNE: 2003 SEÇİMLERİ

2001 seçimleri sonucunda, Ariel Şaron'un başbakanlığında bir ulusal koalisyon kurulmuştur. Ancak, Ekim 2002'de Ehud Barak'ın yerine geçen İşçi Partisi lideri Benyamin Ben-Eliezer'in koalisyondan çekilme kararıyla, İsrail bir kez daha erken seçimlere gitmek durumunda kalmıştır. Koalisyonun bozulmasına yol açan en önemli nedenlerden biri Şaron'un Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ndeki Yahudi yerleşimlerine daha fazla bütçe ayrılması konusundaki önerisi ve bu önerinin İşçi Partisi tarafından reddedilmesidir. İşçi Partisi'nin koalisyondan ayrılmasının ertesinde, sağcı-aşırı ulusçu partilerle koalisyon kurma denemelerinin başarısızlığa uğraması sonucunda, Şaron bir azınlık hükümeti kurmaktansa seçimlere gitmeyi yeğlemiştir.

28 Ocak 2003'te yapılan seçimler sonucunda, Ariel Şaron liderliğindeki Likud Partisi 38 sandalye kazanarak, 19 sandalye alan Amram Mitzna liderliğindeki İşçi Partisi'ne karşı açık bir üstünlük kazanmıştır. Bu fark, son 30 yılda iki parti arasındaki en büyük farkı oluşturmaktadır.

Seçim kampanyaları sırasında, üç konunun diğerlerine oranla daha ağırlıklı olarak tartışıldığı görülmektedir. Bunlardan birincisi, barış, güvenlik ve İsrail-Filistin anlaşmazlığıdır. İkinci konu ise, giderek kötüleşen ekonomi ve işgücü istihdamı sorunudur. Üçüncü konuyu da, İsrail siyasal yaşamının her dönem en önemli konularından biri olan laik ve dinci Yahudiler arasındaki ilişkiler oluşturmaktadır.¹⁰³

Daha önceki seçimlerde de en önemli konulardan biri olan güvenliğin sağlanması, 2000'de Camp David görüşmelerinin başarısızlığa uğraması sonucunda yaşanan yoğun intihar saldırıları nedeniyle, bu seçimlerde diğer bütün sorunları gölgede bırakan öncelikli ve önemli konu haline gelmiştir. Daha önceki seçimlerde Likud ile İşçi Partisi'nin yaslandığı "barış ve güvenlik" sloganı bu seçimlerde pek etkili olmamış; güvenliğin sağlanması konusu, barışın sağlanması ve İsrail-Filistin anlaşmazlığına çözüm bulunması konusuna oranla çok daha büyük bir öncelik taşımıştır. Her ne kadar, artan sa-

¹⁰² Emanuele Ottolenghi, *a.g.m.*, s. 149-150.

¹⁰³ Bkz. David Newman, "Change or Continuity? The Israeli Elections - January 2003", *Mediterranean Politics*, 2003, V. 8, N. 1, s. 143.

yılda İsraili seçmen barışı ve barış görüşmelerini desteklese de, caddelerde, alışveriş merkezlerinde ve otobüslerde kendilerini güvende hissedecekleri bir "güvenlik rejimi" kurulmasını barışa ve barış görüşmelerine yeğlemişlerdir.¹⁰⁴

Küresel durgunluk, şiddetin turizm gelirlerine olumsuz etkisi ve ulusal ekonomideki ciddi sorunlar dolayısıyla son 20 yılın en ağır ekonomik krizinin yaşanması seçim kampanyalarının ikinci önemli konusunu oluşturmuştur.¹⁰⁵ Ancak, ülkenin ekonomik durumu ile ilgili tartışmalar, yine güvenliğin sağlanması sorununun gölgesinde kalmıştır. Bu nedenle, 1980'lerden başlayarak özellikle Sefarad Yahudilerinin aşama aşama yoksullaşması ve bunun oluşturduğu toplumsal sorunlar 2003 seçim kampanyalarında yeterli ilgiyi görememiştir.¹⁰⁶

Üçüncü önemli konuyu oluşturan laik Yahudilerle dinci Yahudiler arasındaki gerilim, 2003 seçimlerinde yeni bir boyut kazanmıştır. Geçtiğimiz 20 yılda, dinci partilerin kurulan koalisyonlarda önemli roller oynamaları sonucunda, ulusal kaynaklardan aldıkları paya ve dinci yaşam biçimlerini laik Yahudilere zorla kabul ettirme girişimlerine gösterilen tepki ilk defa bir partinin seçim bildirgesine girmiştir. Bu çerçevede, Şinui Partisi anti-dinci bir söylem geliştirmiş ve dengenin laik kesim lehine düzeltilmesi gerektiğini savunmuştur.¹⁰⁷ Bu söylem İsraili seçmenin önemli bir kesimi tarafından dikkate alınmış; Şinui seçimleri üçüncü sırada kazanarak, Likud koalisyonunun ana koalisyon ortağı olmuştur. Bu aynı zamanda, "İsrail'de laik devrimin başlangıcı" olarak nitelendirilmektedir.¹⁰⁸ Ayrıca, diğer bir açıdan değerlendirildiğinde, Şinui'nin 2003 seçimlerindeki başarısı laik ve dinci Yahudiler arasındaki "fay hattının hâlâ belirgin [ve keskin] olduğunu" göstermektedir.¹⁰⁹

2003 seçimlerinin sonuçlarını etkileyen iki önemli olgu bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, başbakanlık için ayrı bir doğrudan seçim yapmayı öngören yeni seçim sisteminin iptal edilerek, eski seçim sisteminin uygulanmasıdır. Yeni seçim sisteminde, seçmenler başbakanı ayrı seçtikleri için, Knesset seçimlerinde kendi görüşlerini destekleyen partilere rahatlıkla oy vermiş; bu da Knesset'e birçok partinin girmesine ve oluşturulacak koalisyonların geç-

¹⁰⁴ David Newman, *a.g.m.*, s. 144.

¹⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cameron S. Brown, "Israel's 2003 Elections: A Victory for the Moderate Right and Secular Center", *Middle East Review of International Affairs*, 2003, V. 7, N. 1, s. 80.

¹⁰⁶ David Newman, *a.g.m.*, s. 144.

¹⁰⁷ Ayrıca bkz. Peretz Kidron, "Sharon Gets a Second Chance", *Middle East International*, 7 February 2003, N. 693, s. 4-5.

¹⁰⁸ Bkz. David Newman, *a.g.m.*, s. 145.

¹⁰⁹ Raffaella A. del Sarto, "Israel's Contested Identity and Mediterranean", *Mediterranean Politics*, 2003, V. 8, N. 1, s. 41.

miş oranla daha fazla sayıda parti gerektirmesine yol açmıştır. Oysa ki, yeni seçim sistemi, tam da bu durumu önlemek ve istikrarlı koalisyonlar yaratmak hedefiyle yola çıkan bir sistemdi. Bu sistem işlemeyince, 2001 başbakanlık seçimleri sonrasında iktidara gelen Şaron'un ilk uygulamalarından biri bu seçim sistemini iptal ederek eski seçim sistemine dönmek olmuştur. Bunun sonucunda, seçimlerde birçok Şas seçmeni Likud'a oy vermiş; bu da Şas'ın sandalye sayısında önemli düşüşe neden olmuştur.¹¹⁰

Seçim sonuçlarını etkileyen ikinci önemli olgu ise, bu seçimlerde oy kullanma oranının % 69 gibi düşük bir rakamda kalmasıdır.¹¹¹ Çünkü, birincisi, ülkedeki İsraili Arapların önemli bir kısmı oy kullanmamıştır. Bunun nedeni, iki önemli Arap siyasal liderin ikinci İntifada'ya destek verdiği ve Yahudi devletinin meşruiyetini kaybettirmeye yönelik sözler söylediği gerekçesiyle, Merkez Seçim Komitesi tarafından seçimlere girmelerinin yasaklanmasıdır. Her ne kadar, bu karar daha sonra İsrail Yüksek Mahkemesi tarafından iptal edilmişse de, İsraili Arapların tepkisine yol açmış ve birçoğu seçimleri boykot etmiştir.¹¹² İkincisi, İşçi ve Meretz partilerine oy vereceği varsayılan genç ılımlı sol seçmenin büyük kısmı da varolan siyasal sistemin kayda değer bir değişiklik getirmediği ve yozlaştığı gerekçesiyle oy kullanmamıştır. Oy kullanan kesimin ise, daha çok Şinui'yi desteklediği görülmektedir. Dolayısıyla, hem Arapların hem de genç seçmenlerin oy kullanma oranlarının düşüklüğü bu kesimlerden potansiyel olarak oy alacak sol partileri olumsuz etkilemiş ve bu partilerin seçimlerden yenik çıkmasında diğer etmenler kadar etkili olmuştur.¹¹³

Düşük oy kullanma oranları dışında, İşçi Partisi'nin seçimlerde bu denli büyük yenilgi almasına yol açan birkaç neden bulunmaktadır. Birincisi, güvenlik kaygılarının ezici ağırlığı altında süren seçim kampanyalarında, İşçi Partisi Likud'un önerilerinden farklı öneriler dile getirememiştir. İşçi Partisi ile Likud arasındaki kayda değer tek fark yerleşimcilik faaliyetlerinin durdurulması ve yasal olmayan ileri karakolların kapatılması ile ilgili öneriler olmuştur. Sosyo-ekonomik konularda da güçlü önerilerde bulunamayan İşçi Partisi, bazı görüşlere göre, hatta ekonomik krizin boyutlarını gizlemek konusunda Likud ile işbirliği yapmış ve böylece, en azından seçmenlerin bir kısmının Likud'a sırtını dönmesini sağlayacak bu tür etkili bir aracı da kullanmamıştır.¹¹⁴

¹¹⁰ David Newman, *a.g.m.*, s. 146-147.

¹¹¹ Bkz. Peretz Kidron, *a.g.m.*, s. 4.

¹¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Michel Warschawski, "The 2003 Israeli Elections: Labor's Increasing Irrelevance?", *Journal of Palestine Studies*, 2003, V. 32, N. 3, s. 56.

¹¹³ Bkz. David Newman, *a.g.m.*, s. 147

¹¹⁴ Michel Warschawski, *a.g.m.*, s. 53-54.

İşçi Partisi'nin seçim yenilgisine katkıda bulunan ikinci etmen de, seçimlerden hemen önce, Kasım 2002'de İşçi Partisi'nin liderliğine gelen Amram Mitzna'nın seçmenler tarafından yeteri kadar tanınmamasıdır. Mitzna'nın ileri sürdüğü görüşler popüler olmasına karşın, seçmenleri güvenliklerinin sağlanması konusunda yeteri kadar ikna edememiştir.¹¹⁵ Seçim anketlerinin sonuçlarına göre, seçmenler başta barış görüşmelerinin yeniden başlaması ve işgal altındaki topraklardan çekilme olmak üzere, Mitzna'nın hedeflerine "inanmışlar"; ancak, bunu gerçekleştirebilecek politikacı olarak Şaron'a "güvenmişlerdir."¹¹⁶

Sonuç olarak belirtmek gerekirse, İsrail Devleti'nin kuruluşundan beri, siyasal yaşamını etkileyen temel dinamiklerin doğal olarak seçimleri de birebir etkilediği görülmektedir. Dönemsel olarak, bu temel dinamiklerin seçimlerdeki ağırlığı değişmiştir. Ancak, hangi düzeyde ve güçte olursa olsun, siyasal yaşamı etkileyen ve şekillendiren temel dinamikler seçimlerin sonuçlarını ve niteliğini de etkilemeyi sürdürmüştür. Bu temel dinamiklerin Yahudi toplumunun ve İsrail Devleti'nin özüne ve varoluşuna ilişkin dinamikler olması, bundan sonra da siyasal yaşamı ve seçimleri etkilemeyi sürdüreceğinin bir göstergesidir.

¹¹⁵ Bkz. Cameron S. Brown, *a.g.m.*, s. 81.

¹¹⁶ Lawrence Joffe, "Post-Election Challenges", *Middle East*, March 2003, N. 332, s. 11.

FİLİSTİN

BİR HAYAL ÜLKE: FİLİSTİN

Erhan Keleşoğlu

Filistin neresidir? Akdeniz ve Ürdün nehri arasında kalan alan mı (Min el-nehr ila elbahr) yani 1948 öncesi manda sınırları mı, yoksa 1967’de İsrail’in işgal ettiği Batı Şeria ve Gazze Şeridi mi? 15 Kasım 1988’de ilan edilen Filistin Devleti’nin ülkesi Batı Şeria ve Gazze Şeridi olarak tanımlanmıştır. Burada da Filistin denildiğinde kastedilen halen statüsünün belirsizliği devam eden, İsrail işgalinin sürdüğü Batı Şeria ve Gazze Şeridi olacaktır.

I. FİLİSTİN MİLLİYETÇİLİĞİ VE ULUS DEVLET OLMA MÜCADELESİ

İsrail’in kuruluş binlerce Filistinlinin mülteci konumuna düşmesi (1948) ve Filistin Kurtuluş Örgütü’nün kurulması (1964) arasındaki dönemde Filistinliler bağımsız bir aktör hatta halk olarak tarih sahnesinden silinir gibi olmuşlardır. 1948 yılında tarihi Filistin’in büyük bir bölümünde İsrail devletinin kurulması, aynı topraklarda yaşayan Filistinlileri ayrı bir ulus yaratmak için üzerinde ortaklaşılması gereken toprak, ekonomi ve toplumdaki yoksun bırakmıştır.¹

Filistinlilerin El-Nakba (Felaket) adını verdikleri 1948 Arap-İsrail Savaşı, büyük toprak sahipleri, esnaf ve tüccarlardan oluşan geleneksel Filistinli elitleri mülksüzleştirdiği gibi yeni yeni oluşmaya başlayan şehirli orta sınıfları da atomize etmiştir. Orta sınıf mensuplarının büyük çoğunluğu göçtükleri ülkelerde çeşitli vasıflarını kullanarak (eğitim, kırsıtlı olsa da maddi birikim gibi) değişik Arap ve Batı ülkelerinde tutunabilme imkânını yakaladılar. Bu, Filistin toplumu

¹ 2003 tarihli verilere göre 1.280.000’i Gazze’de, 2.240.000’i ise Batı Şeria’da (Doğu Kudüs dahil) olmak üzere işgal altındaki topraklarda yaklaşık 3.520.000 kişi yaşamaktadır. 1999 tarihli UNRWA (Birleşmiş Milletler Filistinli Mülteciler Yardım Ajansı) kayıtlarına göre Ürdün’de 1.541.405, Lübnan’da 373.440, Suriye’de 378.340 kayıtlı Filistinli mülteci bulunmaktaydı. Körfez ülkeleri ve Kuzey Afrika’da bulunan Filistinlilerin toplam sayısının beş yüz bini aştığı, tüm dünyada ise yedi milyondan fazla Filistinlinin yaşadığı tahmin edilmektedir.

için, geleneksel elitlerden oluşan önderliğin yenilgisiyle boşalan toplumsal önderliğe aday bir sınıfın ortadan kaybolması anlamına geliyordu.

1948'de Filistin toplumu esas olarak bir tarım toplumuydu. Çevre Arap ülkelerinde son derece kötü koşullarda mülteci statüsünde ikamet eden Filistinliler ezici bir çoğunlukla köylü ve işçi sınıfı kökenliydi.

Bu şartlar dahilinde Filistin milliyetçiliğinin gelişip serpilmesi olanaksızdı. El-Nakba deneyimi, ortak bir bilinç yaratmışsa da Filistincilik için yeterli değildi. Ayrıca mülteci olarak ikamet ettikleri ülke halklarıyla din, dil ve kültür ortaklığı da Filistin milliyetçiliğinin gelişiminde büyük engeldi. Buna karşın Filistinli mültecilerin ikamet ettikleri yeni kurulmuş ulus devletler, istikrar ve meşruiyetlerini sağlamaları için varoluşsal önemde olan kendi ulusal kimliklerini yaratma çabası içindeydiler. Bu yüzden Filistinlilerin ayrı bir entite haline gelmelerine karşı çok duyarlıydılar. Örneğin Ürdün Kralı I. Abdullah 1950'de Batı Şeria'nın ilhakından sonra devlet belgelerinde Filistin adının kullanılmasını yasaklamıştı.²

Bu duyarlılık neticesinde Lübnan, Filistinlileri mülteci kamplarında izole edip toplumdan uzak tutma yolunu seçerken Ürdün ise Filistinlilere vatan daşlık hakkı vermiş ancak kendi kimliklerine yönelik siyasi ve kültürel örgütler kurlmalarına engel olmuştur.³

Ellili yıllar bütün Arap dünyasında olduğu gibi Filistinliler içinde de yeni bir elitin yükselişine tanıklık etmiştir. Bu yıllar mülteci Filistinlilerin sosyal dayanışma ağlarını yeniden kurlmaları, norm ve değerlerin yeniden keşfi, bir Filistinlilik fikrinin yaratılması anlamında toparlanma yılları olmuştur.⁴

Filistinlilerin çoğu, bu yıllarda gelişmeye başlayan pan-Arabist akımların etkisiyle, Arap eliyle Filistin'in kurtarılabilceği hissindeydi. Birleşik Arap Cumhuriyeti fikrinin iflası neticesinde Suriye ve Mısır'ın ayrılması (1961) ve ardından gelen Haziran 1967 yenilgisi Arap eliyle sorunlarının çözülebileceği düşüncesinin Filistinliler içinde etkisini yitirmesine neden olmuştur.

FKÖ ve Gerilla Hareketi

FKÖ, 1964 yılında Arap ülkelerince (özellikle de Nasır yönetimindeki Mısır'ın öncülüğünde) örgütlenen bir yapı olarak kurulmuştur.⁵ Ancak geniş halk kitlelerinin siyasal katılımından yoksun olan bu yapı, İsrail'e karşı yürütme iddiasında olduğu silahlı mücadeleyi örgütlemek noktasında da tam bir hayal kırıklığı olmuştur. Zaten bölgedeki Arap politikasının temel aktörleri

² Laurie A. Brand, *Palestinians in the Arab World*, Columbia University Press, New York, 1988, s. 163-165.

³ Ürdün'de Filistinli kimliğinin oluşumu için bu kitaptaki "Kral Hüseyin'den II. Abdullah'a Ürdün" bölümüne bakınız.

⁴ Laurie A. Brand, a.g.e., s. 3-4.

⁵ Mısır'ın rolü için William Quandt, Fuad Jabber and Ann Mosely Lesch, *The Politics of Palestinian Nationalism*, University of California Press, Berkeley, 1973, s. 68.

Mısır, Ürdün, Suriye eliyle sınırları çizilmiş, kitle siyaseti ve kitlelerin siyasal katılımı üzerine önder kadrosunun fikirlerinin son derece yetersiz olduğu böyle bir örgütten başarılı olması da beklenemezdi, 1967 Altı Gün Savaşı örgüt içindekileri dengeleri değiştirerek yeni bir elit kadronun önderliğe talip olmasına olanak verdi. Bu elitler, diasporada yaşayan, ekonomik açıdan toplumun orta ve alt tabakasının çocuklarıydı.⁶ Yaşadıkları ülkelerde üniversite eğitimi almakta, yaşadıkları felaketi gittikçe daha fazla eski önderliğe ve onunla beraber hareket eden Arap monarşilerine bağlamaktaydılar. Ellili yılların başlarında bu genç kuşak için Beyrut ve Kahire iki ana toplanma merkeziydi. Genç Yaser Arafat, ölümlerine kadar ayrılmayacakları Halil El Vezir (Ebu Cihat) ve Salah Halef'le (Ebu İyad) Kahire'de tanışmıştı. Hepsi de Müslüman Kardeşler Örgütü üyesi veya sempatizanı olan bu isimler ve çevrelerindeki gençler, Nasır'ın Filistin sorununa salt Mısır'ın çıkarları doğrultusunda yaklaştığını fark etmişlerdi. Kahire'de yaşam deneyimi, Nasır'ın baskısı ve bazılarının hapse atılması onları diğer Arap devletlerinden bağımsız bir hat izleyerek bir Filistin ulusal kimliği yaratmak, bağımsız bir Filistin ulusal hareketi oluşturmak hususunda ikna etmişti. Temellerini çalışmak üzere gittikleri Kuveyt'te atacakları El Fetih Örgütü'nün ana çizgisi böyle oluştu.⁷

Beyrut'ta ise Filistinli öğrenciler Beyrut Amerikan Üniversitesi mezunu bir doktor olan George Habaş önderliğinde Nasırcı fikirleri savunan Arap Ulusal Hareketi'ni (AUH) oluşturmuşlardı. Bu hareket ateşli bir biçimde pan-Arabizmi savunuyor, bütün Arapların, emperyalistlerin çizdiği sınırlar dahilinde değil tek bir devlet içinde birleşirlerse Filistin sorununun da kendiliğinden çözüleceğini varsayıyordu.⁸

Bu nesil, 60'lı yılların parlak ulusal kurtuluş mücadelelerinin (Cezayir, Vietnam gibi) etkisiyle silahlı mücadelenin Filistin'in kurtuluşu için tek çare olduğunu düşünüyordu. Küçük gerilla grupları halinde örgütlenen bu gruplar için de en büyüğü ve önemlisi Fetih hareketi oldu.

1967 Arap-İsrail Savaşının Arap devletlerini gerek askeri gerek siyasi yönden zayıf düşürmesiyle Filistinli gerilla grupları, üzerlerine gidebilecek güçlü devletlerin yokluğunda, bağımsız bir hat oluşturmak için gerekli manevra alanına sahip oldular. 1968 Mart'ında, Ürdün Nehri'nin doğusunda El Karame denen yerde, gerilla kamplarına karşı sınır ötesi hareket düzenleyen İsr-

⁶ 1969'da FKÖ'nün önderliğini alan bu yeni 'elit' 50'li ve 60'lı yıllarda Mısır, Suriye, Cezayir ve Irak'ta yönetimi devralan elitte sosyal köken itibarıyla aynı kökenden geliyordu. Bkz. Hanna Batatu, *Egyptian, Syrian and Iraqi Revolutions: Some observations on their underlying causes*, Georgetown University, Washington DC, 1984.

⁷ Yezid Sayigh, *Armed Struggle and the Search for State, the Palestinian National Movement, 1949-1993*, Oxford University Press, Oxford, 1999, s. 80-84.

⁸ Daha sonra kurulacak olan Filistin Halk Kurtuluş Cephesi ve ondan ayrılacak diğer örgütlerin ana çıkış noktası bu hareket oldu.

il kuvvetlerine karşı direnmeleri⁹ neticesinde yükselen prestijlerinin ivmesiyle binlerce genç Filistinli, gerillalara katıldı.¹⁰ 1969 yılında yönetimi bu gerilla gruplarının eline geçen FKÖ, Filistin'in kurtuluşu için silahla mücadele eden örgütlerin çatısı altında toplandığı, şemsiye bir örgüte dönüştü.

FKÖ ve İntifada'ya Giden Yol

FKÖ'nün tarihi üç ana döneme ayrılabilir: Birinci dönem örgütün geleneksel elitler eliyle yönetildiği 1964-69 arası yılları içine alır. İkinci dönem gerilla hareketlerinin FKÖ yönetimini devralmasıyla başlayıp 1982 yılında İsrail'in Lübnan'ı işgali ve FKÖ önderliğinin Tunus'a sürülüp izole edilmesiyle sonuçlanan süreci kapsar. Üçüncü dönemse 1982'den 1993 Oslo Antlaşması'na kadar süren zaman aralığıdır.

Birinci dönem Filistin milliyetçiliğinin şekilleniş yıllarının sonuna denk gelir. Bu dönemde darmadağın olmuş bir toplum, diğer Arap devletlerinden çok bağımsız olmasa da kendi adına konuşabilecek, siyasal mücadele sürdürececek özerk bir örgüte kavuşmuştur.

İkinci dönem FKÖ'nün Filistinliler nezdinde kitlesel destek kazandığı, uluslararası alanda tanındığı, sosyal, ekonomik, siyasal ve askeri yapıların inşa edildiği dönemdir. 1970'te Ürdün'den 1982'de de Lübnan'dan FKÖ'nün çıkarılmasıyla sonuçlanan iki savaş bu dönemin en önemli olaylarıdır. Bilindiği üzere gerilla kuvvetleri daima eğitimlerini yapacakları, barınacakları, sığınacakları güvenli bölgelere ihtiyaç duyarlar. İşte önce Ürdün sonra Lübnan FKÖ için bir sığınak görevi görmüştür. Hemen şunu belirtmek gerekir ki, bu tür hareketleri barındıran ülkeler açısından bu maliyetli bir iş-tir. Maliyet yalnızca gerillaların topraklarına saldırı düzenlediği ülkenin karşı saldırısından ibaret değildir. Bu hareketler düzen karşıtı bir öze sahip olduklarından bulundukları ülkenin içindeki muhalif güçlerin gelişmesi açısından bir katalizör görevi görüp hâkim toplumsal sınıflar açısından ciddi bir tehlike oluşturabilirler. FKÖ de Kara Eylül denen 1970-71 Ürdün İç Savaşı'nda bunu yaşamıştır. İç savaş neticesinde Filistin gerilla örgütleri, ağır silahlarla donanmış Ürdün Ordusu karşısında büyük kayıplar vererek yenildi ve 1971'de Ürdün, FKÖ için bir üs olmaktan çıktı. Zorunlu olarak seçilen yer Lübnan'dı.

⁹ Aslında bu direniş askeri anlamda bir zafer değildi, üstelik Ürdün ordusunun bu muharebeye katılımı gerilla gruplarınca -özellikle Fetih tarafından- yok sayılarak, bu muharebe kamuoyuna İsrail'e karşı Arapların onurunu kurtaran gerillaların direnişi olarak takdim edildi (Arapça karame onur anlamına gelir). Karame Savaşı, Filistinlilere milliyetçilik için gerekli olan miti yaratma imkânını sağladı. Bkz. W. Andrew Terrill, "The Political Mythology of the Battle of Karameh", *The Middle East Journal*, Winter 2001, s. 91.

¹⁰ Jamal, Nassar R., "The Culture of Resistance: The 1967 War in the Context of the Palestinian Struggle", *Arab Studies Quarterly*, Summer 1997, s. 81.

Lübnan, siyasal-askeri eylemler için bir üs, bir eğitim merkezi, maddi yardımların teslim alındığı bir buluşma noktası olduğu için Filistin Hareketi açısından büyük önem taşıyordu. Bunun daha da ötesinde Lübnan'ın asıl önemi uzun süreden beri diğer devletlerin çıkarları ve dış baskılarıyla örselenmiş olan Filistin hareketine gerçek bir siyasal özgürlük sunmasından ileri geliyordu. Lübnan, FKÖ'ye Arap dünyasının hiç bir yerinde mümkün olamayacak bir tarzda davranabilme, karar alabilme olanağı sağlıyordu. Böylece Filistinlilerin çok arzuladıkları bağımsız Filistin inisiyatifi korunabilecekti.¹¹

Ancak Filistinlilerin mevcudiyeti, siyasal sistemi hassas dengeler üzerine kurulu olan Lübnan'ı bir iç savaşa sürükledi (1975). Filistinliler, asli tarafı olmadıkları bir mücadelede taraf olmak zorunda kaldılar. İç savaşa rağmen Lübnan'daki Filistin varlığı güçlenmeye devam etti. Filistinliler için kendi kurumlarını inşa etme, kimliklerini geliştirme ve ulusal kurtuluş rüyasına gidecek yolları kendilerinin seçme olanağının olabileceği yegane yer Lübnan oldu. Bu yıllarda merkezi hükümetin otoritesinin iç savaş yüzünden zayıflamasıyla FKÖ'nün örgütsel, siyasal ve askeri gücü gittikçe artmış¹² ve örgüt, özellikle Güney Lübnan'da- neredeyse devlet içinde devlet haline gelmiştir.¹³

Aynı yıllarda bölgede Filistinliler açısından çok önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. 1973 Arap-İsrail Savaşı neticesinde Mısır hedefine ulaşmış, askeri bir başarı kazanamamış olsa da diplomasi yolunu açmayı başarmıştı. 1977 yılında Enver Sedat'ın Kudüs'ü ziyareti ile başlayan müzakere süreci, İsrail ve Mısır arasında Amerikan arabuluculuğunda imzalanan Camp David Antlaşması (1979) ile noktalandı. Bu antlaşma ile İsrail Sina Yarımadası'ndan çekiliyor, Gazze Şeridi haricinde 1967 öncesi sınırlara dönülüyordu. Antlaşmada ayrıca Ürdün ve işgal altındaki topraklardan davet edilecek delegelelerin katılımıyla Batı Şeria ve Gazze Şeridi için özerklik görüşmelerine başlanması öngörülüyordu.¹⁴ Bir sene içerisinde bitirilmesi planlanan bu görüşmeler sonunda özyönetim kurulumu kurulmaz beş senelik geçici özerklik dönemi başlayacaktı. Ancak daha başlangıçta Ürdün, FKÖ ve işgal altında topraklarda yaşayanlar böyle bir antlaşmayı kabul etmeyeceklerini açıkladılar. İsrail tarafının özerklik konsepti Filistinlilere toprak, su, savunma veya dış politika alanında kontrol imkânı tanıımıyordu. Ayrıca yerleşimler de olduğu gibi kalacaktı. Oysa Araplar devlete gidecek bir özerklikten yanaydılar. Hem Araplar hem de Amerikalılar İsrail teklifinin işgalin başka bir şekilde sürmesinden

¹¹ Rex Brynen, *Sanctuary and Survival: The PLO in Lebanon*, Boulder, Westview Press, 1990, Chapter 2, www.arts.mcgill.ca/MEPP/PRRN/papers/sanctuary/contents.

¹² Jaber Suleiman, "The Current Political, Organizational, and Security Situation in the Palestinian Refugee Camps of Lebanon", *Journal of Palestine Studies*, Autumn 1999, s. 67.

¹³ FKÖ kontrolü altındaki bu bölgeye 'fatahland' da deniyordu.

¹⁴ Benny Morris, *Righteous Victims: A history of the Zionist-Arab Conflict*, Alfred A. Knopf, New York, 1999, s. 485.

başka bir şey olmadığını anlamışlardı.¹⁵ Böylece Camp David'le hedeflenen özerklik hayata geçirilemedi.

İsrail'in Camp David sonrasında bir Filistin Devleti'ne gidebilecek olası müzakerelerin önünü tıkmak için 1982 yılında Lübnan'ı işgal etmesiyle¹⁶ FKÖ açısından bir dönem sona ermiş, örgüt Lübnan'ı terk etmek zorunda bırakılmıştır. Tarihinin en ciddi krizi ile karşılaşan FKÖ, bir yandan değişik ülkelere sürgüne gitme, bir yandan da iç mücadeleler neticesinde yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. FKÖ'yü yok olmaktan kurtaran İntifada olmuştur.

II. İNTİFADA

8 Aralık 1987'de Gazze'de, İsrail sınırı yakınlarında bir İsrail kamyonu Filistinli işçileri taşıyan bir araçla çarpıştı. Dört işçi öldü, yedi işçi de ağır yaralandı. Hemen sonrasında bunun önceki gün Gazze'de öldürülen bir İsraillinin intikamını almak için kasıtlı olarak yapıldığı söylentisi yayıldı.¹⁷ Ertesi günkü gösterilerde iki kişi İsrailli askerlerce vurularak öldü, binlerce kişinin katılımıyla kitlesel gösterilerin yapıldığı, gençlerin yüzlerini Filistin atkıları (kufiye) ile sarıp taş ve molotof kokteyli kullanarak İsrail güvenlik kuvvetleriyle çatıştığı olaylar kısa zamanda Batı Şeria'ya da sıçradı. İntifada (Arapça:silkiniş) başlamıştı. Yirmi senedir işgal altında yaşayan bir halk, 'silkinip' işgalden kurtulmak istiyordu.

İlk İntifada'nın nedenleri yirmi yıldır sürmekte olan işgalin Filistinli nüfus üzerinde yarattığı etkilerde aranmalıdır. İsrail, Arap topraklarını istimlak yoluna gitmiş ve saldırgan bir yerleşim politikasıyla Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ni coğrafi ve demografik olarak bir çok parçaya ayırmıştı. İsrail'in uyguladığı 'demir yumruk' politikaları, ölümler, hapis cezaları, gözaltılar, ev veya kasaba hapisleri, seyahat kısıtlamaları, ev yıkımları, sokağa çıkma yasakları, eğitim kurumlarının keyfi kapatılması, adaletsiz alınan vergiler Filistinlilerin katlanamayacağı bir hal almıştı. Klasik sömürgeci uygulamalardan farklı olarak İsrail, işgal altında tuttuğu topraklarda belli bir toplumsal sınıfın veya katmanın desteğini kazanamamıştı. Bir çok sömürgece olagelenin tersine toprakları üzerine kurulan Yahudi yerleşimleri ve toprak istimlakları neticesinde, büyük toprak sahipleri İsrail'le anlaşıp rahatlarını sağlamak şöyle dursun en çok kaybedenlerden olmuşlardı.¹⁸ Aynı şekilde şehirli tüccarlar, önceki senelerde varolan görece rahatlıklarını kaybetmişlerdi, çok yüksek ver-

¹⁵ Benny Morris, a.g.e., s. 488.

¹⁶ Avner Yaniv, *Dilemmas of Security: Politics, Strategy, and the Israeli Experience in Lebanon*, Oxford University Press, New York, 1987, s. 89.

¹⁷ Ludwig Watzal, *Peace Enemies: The Past and Present Conflict between Israel and Palestine*, PASSIA, Jerusalem, 1999, s. 35.

¹⁸ Ziad Abu Amr, *Islamic Fundamentalism in the West Bank and Gaza: Muslim Brotherhood and Islamic Jihad*, Indiana University Press, Bloomington, 1994, s. 54.

giler altında ezilmekteydiler. Daha da önemlisi İsrail askeri otoriteleri tehdit algısında bir değişikliğe giderek onları kurulu düzenlerini ne olursa olsun bozmak istemeyen pragmatik bir gruptan olmaktan öte, düşman bir topluluğun üyeleri olarak algılamaya başlamıştı.¹⁹

İsrail yönetiminin uyguladığı ekonomik ve sosyal politikalar sınıfsal tabanı ne olursa olsun toplumun bütün kesimlerini işgale karşı geniş bir sınıfsal ittifaka zorlamıştı.²⁰ Ayrıca işgal, Filistinlilerin çoğunluğunu yaşamlarını İsrail ekonomisine bağlı olarak sürdüren ücretli emekçilere dönüştürmüştü, köylerde piyasaya sunulabilir iş gücünün gelişimine bağlı olarak yaşanan sosyal değişim neticesinde de toprak sahiplerinin ve taşralı eşrafın (zaten çoğunlukla aynı insanlardı) gücü gittikçe azalmış ve buna bağlı olarak geleksel elitler gitgide zayıflamıştı.²¹

İşgal altındaki topraklarda siyasallaşmayı arttıran başka bir neden 1967'den 1987'ye kadar yaklaşık beş yüz bin kişinin (bugün Batı Şeria ve Gazze nüfusunun üç buçuk milyon kadar olduğu göz önüne alınırsa rakamın büyüklüğü hemen göze çarpar) İsrail hapishanelerine bir şekilde girip çıkması olmuştu. Hapse girerken yeterli siyasal bilince sahip olmayanlar, inançlı ve siyasal yönden işgale karşı donanmış olarak hapisten çıkmışlardı.²²

1980'li yılların ortalarına gelindiğinde işgal altında yaşayan Filistinlilerin ekonomik durumları gittikçe kötüleşmekteydi.²³ Körfez ülkelerinde çalışan Filistinlilerin Batı Şeria ve Gazze'deki akrabalarına gönderdikleri paralar seksenli yılların ekonomik krizi ve petrol fiyatlarının düşmesi sonucunda azalınca, halkın hayat standartları gittikçe düştü. Özellikle gençler işgalin dayanılmazlığının daha fazla farkına vardılar. Gelecekleri gittikçe daha karanlık görünmekteydi. Böylece seksenli yılların ortalarından itibaren aileler, şehirler, kasabalar gittikçe içlerine kapanarak gündelik ihtiyaçlarını karşılayıp ekonomik olarak kendi kendine yeterli hale gelme çabasına giriştiler.

İntifada, bir seneden daha az bir zamanda İsrail içindeki ve işgal altındaki bölgelerdeki bütün iktidar ilişkilerini değiştirdi. İsrail içindeki Araplar ulusal kimliklerinin farkına vardılar, İsrail içinde çeşitli olaylar yaşandıysa da İsrail'in korktuğu gibi İntifada 'yeşil hattın' yani 1967 sınırlarının ötesine sıçramadı. 31 Temmuz 1988'de Ürdün Kralı Hüseyin, Ürdün'ün Batı Şeria'daki

¹⁹ Tüccarlar ve küçük burjuvazinin rolü için Salim Tamari, "The Revolt of Petit Bourgeoisie", *Intifada: Palestine at Crossroads*, Eds. Jamal R. Nassar and Roger Heacock, Praeger Publishers, New York, 1990, s. 163.

²⁰ Joost R. Hiltermann, *Behind the Intifada: Labor and Women's Movement's in the Occupied Territories*, Princeton University Press, Princeton, 1991.

²¹ Joast R. Hiltermann, a.g.e., s. 144.

²² Joast R. Hiltermann, a.g.e., s. 164.

²³ Samih K. Farsoun and J.M. Landis, "The Sociology of an Uprising: The Roots of the Intifada", Jamal R. Nassar and Roger Heacock, *Intifada: Palestine at the Crossroads*, Praeger, New York, 1990, içinde, s. 24.

tüm haklarından -Kudüs'teki kutsal yerler ve vakıflar idaresi haricinde- vazgeçti.²⁴ Böylece Ürdün'ün FKÖ ile giriştiği Filistinlileri temsil etme mücadelesi de FKÖ lehine sonuçlanmış oldu.

Bundan dört ay sonra Cezayir'de toplanan Filistin Ulusal Meclisi, işgal altındaki topraklarda başkenti Doğu Kudüs olmak üzere Filistin Devleti'nin kurulduğunu ilan etti (15 Kasım 1988). Hamas, İslami Cihat ve Ebu Musa önderliğindeki Fetih-Devrimci Konsey kararı tanımadığını bildirdi. FHKC önderi Habaş, İsrail'e çok fazla taviz verildiğini, buna karşılık hiçbir şey elde edilemeyeceğini belirtmekle beraber çoğunluk kararına uyacağını bildirdi.²⁵

13 Aralık 1988'de ABD'nin 'terörist faaliyetleri' nedeniyle Arafat'a vize vermemesi üzerine Cenevre'de toplanan BM Genel Kurulu'na hitap eden Arafat, İsrail'in varolma hakkını tanıdığını, terörizmi kınadığını ve iki devletli çözümü kabul ettiğini açıkladı. Hemen sonrasında ABD, FKÖ ile diyalog yollarını açtığını ilan etti.

Batı Şeria ve Gazze'de halk Filistin Devleti'nin kuruluş ilanını ve ABD ile diyalogun başlamasını coşkuyla kutladı. Filistinliler iyimser bir şekilde İntifada'nın siyasal bir çözümle sonuçlanacağını, ABD arabuluculuğunda İsrail'le yapılacak barış antlaşması aracılığı ile işgalden kurtulacaklarını düşünüyorlardı. Ancak İsrail'in ve ABD'nin buna hiç niyeti yoktu. İsrail, 1979 yılında Camp David'de önerilen sınırlı özerklikten başka bir şey önermeyi düşünmüyordu. Daha da önemlisi İsrail, bir Filistinli profesörün dediği gibi "İntifada'yı yok edemese de onunla mücadele etmeyi öğrenmeye başlamıştı."²⁶ 1990 yılına gelindiğinde İntifada, eski hızını kaybetmişti, aynı yılın Ağustos ayında Irak'ın Kuveyt'i işgali ile başlayan Körfez Krizi ve sonrasında İsrail'in teyakkuz durumunda işgal altındaki toprakları büyük baskı altına alması, süresiz sokağa çıkma yasakları İntifada'ya büyük darbe vurmuştu.

FKÖ önderliği, Körfez Krizi'nde yanlış bir hesap yaparak Irak'ın safında yer aldı. FKÖ, dünyada güçler dengesinde yaşanan değişimi görememiş, soğuk savaşın bitmekte olduğunu algılayamamıştı. Saddam Hüseyin'in Kuveyt'ten çekilmesini İsrail'in 1967 yılında işgal etmiş olduğu topraklardan çekilmesi şartına bağlaması işgal altındaki topraklarda büyük bir destek ve heyecan dalgası yaratmıştı. Üç senedir mücadele etmekteydiler ve elle tutulur hiç bir şey kazanamamışlardı. Ayrıca dünya kamuoyunun vicdanına bir süreliğine de olsa seslerini duyurabilen Filistinliler, gün geçtikçe unutulduklarını düşünmeye başlamışlardı, büyük bir umutsuzluk dalgası halkı sarmıştı. Körfez Krizi sırasında uygulanan devamlı sokağa çıkma yasağına direnişin

²⁴ Adnan Abu-Odeh, *Jordanians, Palestinians, and the Hashemite Kingdom in the Middle East Peace Process*, United States Institute of Peace, Washington DC, 1999, s. 226.

²⁵ Edgar O'Balance, *The Palestinian Intifada*, St. Martin's Press, New York, 1998, s. 56.

²⁶ Norman G. Finkelstein, *The Rise and Fall of Palestine: A Personal Account of the Intifada Years*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1996, s. 24.

çok az olması bunun deliliydi.²⁷

Yaser Arafat, 1970-71 Ürdün ve 1975-1989 Lübnan İç Savaşları'nda yaptığı gibi toplumsal olaylar dalgasının kendisini sürüklemesine izin verdi, önemli olan iktidarını sürdürebilmesiydi, bu yüzden bir önderin tarihin dönüm noktalarında izlemesi gereken kararlılığı gösteremeyip kitlelerin heyecan fırtınasıyla beraber hareket etti. Zaten böyle bir kararlılığı göstermesi için gerekli entelektüel birikim ve önderlik yeteneğine sahip olduğu tartışmalıydı, izlenecek hattı belirlemede kendisine yol gösterebilecek olan Filistin ulusal hareketinin yetiştirdiği yetenekli insanları da çevresinden uzak tutmayı seçmişti, onların yerine çevresinde, kendisine sadakatlerinden başka kayda değer vasfı olmayan bir danışmanlar halkası yaratmıştı. Bu kötü kararın sonucu Filistinliler için çok ağır oldu. FKÖ'nün kriz sırasında Irak'ın yanında saf tutması Filistinlilerin İntifada vasıtasıyla uluslararası kamuoyunda o ana kadar kazanmış oldukları mevzilerin birçoğunu yitirmesine yol açtı, FKÖ zengin petrol ülkelerinden aldığı büyük finansal desteği yitirdi, Kuveyt'te çalışan dört yüz bin Filistinliden 1991 Ağustos'unda yüz bini ülkede kalabilirdi, geriye kalanlar sınır dışı edildi.²⁸ Diğer Körfez ülkelerinde de aynı süreç gerçekleşti, böylece pek çoğu Ürdün'e veya işgal altındaki topraklara -eğer İsrail izin verdiyse- geri dönmek zorunda kaldı. Dışarıda çalışan bu işçilerin ailelerine gönderdiği paraların ve maddi destekçilerini kaybetmiş olan FKÖ'nün işgal altındaki topraklara aktardığı fonların kesilmesiyle Filistinlilerin İsrail'e bağımlılıkları kronikleşerek hali hazırda zaten kötü olan maddi koşulları daha da kötüleştirdi.²⁹ İntifada böylece yeni bir evreye girdi.

Körfez Savaşı'nın bitiminden sonra, ABD Başkanı George Bush, Yeni Dünya Düzeni'nin kurulmakta olduğunu açıklamıştı. Bu tüm dünyada Amerikan hegemonyasının kurulması anlamına geliyordu. O esnada Sovyetler Birliği'nin günlerinin sayılı olduğu ortaya çıkmıştı. ABD, Körfez Savaşı sonrası uygun koşullarında kendi çıkarlarına uygun bir 'Ortadoğu Barışı'nı inşa etmek için harekete geçti. ABD ve S.S.C.B'nin³⁰ başkanlığında İsrail, Suriye, Lübnan, Ürdün ve Batı Şeria ve Gazze'den gelen Filistinlilerin katılımıyla Madrid'de Ortadoğu Barış Konferansı toplandı (31 Ekim-1 Kasım 1991). Bu Konferans'ta hiçbir gelişme kaydedilemedi. Ancak Washington'da Oslo Antlaşması'na kadar yaklaşık bir buçuk sene kadar sürecek olan bir müzakere süreci başladı. İsrail Başbakanı İtzak Şamir, İsrail'in sürdürdüğü politikalar doğrultusunda, üzerine müzakere edilecek bir şey kalmayınca kadar bu görüşmeleri devam ettirerek, on sene daha geçirebileceğini söylemişti. Ona

²⁷ Norman G. Finkelstein, a.g.e., s. 80.

²⁸ Peter Sluglett and Marion Farouk Sluglett, *The Times Guide to the Middle East*, Times Books, London, 1991, s. 222.

²⁹ Sara M. Roy, "Apartheid, Israeli-style", *The Nation*, 26 July 1993, s. 136.

³⁰ Söz konusu görüşmelerin başlangıcından bir ay sonra Sovyetler Birliği dağıldı.

göre, bu süre zarfında işgal altındaki topraklardaki yerleşimlerde yaşayanların sayısı beş yüz bine varabilir, bu da barış karşılığında toprak formülünü geçersiz kılabilirdi.³¹ İsrail, Filistin Sorunu bağlamında zamanın kendi lehine işlediğini düşünüyordu.³²

1992 Temmuz'unda İtzak Rabin önderliğinde İşçi Partisi, seçimleri kazandı. 'Sol' bir İsrail hükümetinin barış görüşmelerini hızlandıracağı umudu kısa zamanda söndü. Esasında İsrailliler de Filistinliler de görüşmelerden bir netice çıkmasının imkânsıza yakın olduğunun bilincine varmışlardı. İsrailliler görüşmeleri bitiren taraf olarak görünmek istemiyor, Filistinliler de kendilerine ilk defa uluslararası arenada eşit statüde müzakere etme imkânı veren bu süreci devam ettirmeye çalışıyordu.

Hillel Frisch, Madrid Barış Görüşmeleri'nde İtzak Rabin'in diaspora Filistinlilerine nazaran işgal altındaki topraklardan gelen önderliği tercih ettiğini, ancak ironik olarak Rabin'in İntifada'yı bastırmak için uyguladığı sert önlemlerin -sınırdışı etme, sınırları kapatma vb.- daha ılımlı gördüğü bu önderliği Washington'da süren görüşmelerde uzlaşmaz bir tutum almaya zorladığını; bunun sonrasında da Rabin'in Oslo yolunu tercih edip 'daha anlaşılabilir' bulunduğu diaspora -FKÖ- önderliğiyle anlaşma yoluna gittiğini iddia ediyor.³³

Bütün gizli görüşmeler Arafat'ın inisiyatifiyle yürütülmüş, FKÖ Yürütme Komitesi safdışı bırakılmıştı. Washington'daki delegelerden hiçbirinin FKÖ ile İsrail Hükümeti arasında Oslo'da sürdürülen bu gizli görüşmelerden haberi yoktu.³⁴ Oslo'da süren bu pazarlık neticesinde 13 Eylül 1993'te Beyaz Saray'da imzalanan İlkeler Bildirgesi (Oslo Antlaşması) ile Filistin ulusal hareketi yepyeni bir dönemece girdi.

III. OSLO SÜRECİNDE FİLİSTİN YÖNETİMİ

13 Eylül 1993'te imzalanan Oslo Antlaşması -resmi ismiyle *İlkeler Bildirgesi*-, bir yüzyıla yakın bir zamandır süren Arap-İsrail çatışmasını sona erdirecek bir 'Barış Süreci'nin ilk adımı olarak takdim edildi. Bu antlaşmayla taraflar, birbirlerini karşılıklı olarak tanımayı (İsrail ve FKÖ), işgal altındaki topraklarda antlaşmalarla belirlenen sınırlar dahilinde bir Filistin özerk yöneti-

³¹ Ludwig Watzal, a.g.e., s. 41 ve Edgar O'balance, a.g.e., s. 127.

³² Oslo Süreci de, sonuçlarına baktığımızda, İsrail'in bir zaman geçirme taktiği olarak algılanabilir. Antlaşma'nın özüne aykırı olarak İsrail'in yerleşimlerle ilgili politikasında hiçbir değişiklik olmamış, sayıları Oslo'dan sonra da artmaya devam etmiştir.

³³ Hillel Frisch, *Countdown to Statehood: Palestinian State Formation in the West Bank and Gaza*, State University of New York Press, Albany, 1998, s. 119-120.

³⁴ Ancak Ağustos 1993'e gelindiğinde yani Oslo Antlaşması'ndan bir ay kadar önce İsrail ve FKÖ arasında gizli müzakereler yürütüldüğünün ve Arafat'ın kendilerini devrediş bıraktığı'nın anlaşılması üzerine Faysal Hüseyini, Hanan Aşravi ve Saib Erekat Washington'daki Filistin Delegasyonu'ndaki görevlerinden istifa etmişti. Barry Rubin, *Revolution Until Victory?: The Politics and History of the PLO*, Harvard University Press, Cambridge MA, 1994, s. 196.

minin kurulmasını, beş sene sürecek bu geçici dönemin başlamasından iki yıl sonra başlanacak nihai çözüm görüşmeleriyle sorunun çözülmesini öngörmekteydi. Bu beş senelik geçiş dönemi boyunca İsrail, kuvvetlerini yeniden konuşlandıracak ve önemli Filistin şehirlerinde özerk bir Filistin Yönetimi (FY) oluşturulacaktı. Geçiş döneminin sonunda Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin İsrail'in 1967 Savaşı'nda işgal ettiği topraklardan çekilmesini isteyen 242 ve 338 sayılı kararlarına binaen kalıcı bir antlaşmaya varılacaktı. Bunun karşılığında Arafat, işgal altındaki topraklarda İsrail karşıtı şiddeti bittirmeyi hatta bunun için İsrail güvenlik güçleriyle koordineli çalışmayı vaat etmekteydi.³⁵

Mısır ve İsrail arasında ABD arabuluculuğunda imzalanan Camp David Antlaşması'nda da (1978) Filistinlilere bundan fazlası önerilmemekteydi. O günlerde FKÖ bu öneriyi kabul edilemez bulup reddetmişti. Peki ne olmuştu da FKÖ bu öneriyi yaklaşık on beş sene sonra kabul etme durumuna gelmişti?

FKÖ, Oslo Antlaşması'nın imzalandığı günlerde tabir yerindeyse can çekişmekteydi. Önderlik Lübnan'dan çıkarılmasından sonra Tunus'a sürülmüştü. Körfez Savaşı sırasında Saddam Hüseyin'in tarafının tutulmasıyla da fiziksel olduğu kadar siyasal olarak da yalıtılmıştı. En büyük maddi destekçisi olan zengin Arap körfez devletleri, özellikle Suudi Arabistan ve Kuveyt desteklerini çekmişlerdi. Siyasal ilişkilerini çoğunlukla patronaj ilişkileriyle yürüten bir siyasal örgüt için finansman kaynaklarının kesilmesi yaşam damarlarının kesilmesi anlamına gelmekteydi. Ayrıca FKÖ, S.S.C.B'nin çöküşüyle siyasi anlamda en güçlü destekçisinden mahrum kalmıştı. Ekonomik ve ideolojik bir kriz yaşayan FKÖ bunların üstüne yönetim ve önderlik sorunları da eklenince bitme noktasına gelmiş İsrail ve Amerika nezdinde zincirin en zayıf halkası olarak değerlendirilmeye başlanmıştı.³⁶

İşgal altındaki topraklarda da durum hiç iç açıcı değildi, İntifada bütün hızını kaybetmişti, insanlar umutlarını yitirmeye başlamışlardı. FKÖ açısından bir diğer korkutucu gelişme ciddi bir alternatif haline gelen Hamas'ın gitgide gücünü arttırmasıydı.

İsrail tarafından bakıldığında ise İsrail'in FKÖ'ye nazaran çok daha rahat bir pozisyonda olduğu görülmekteydi. 1987 sonundan beri süren İntifada İsrail ekonomisine ciddi bir darbe vurmuştu. Uluslararası kamuoyunda İsrail'e Filistin halkına eziyet eden işgalci bir güç olarak bakılmaktaydı. Ancak İntifada ile yaşamayı öğrenen İsrail'e İntifada'nın maddi ve manevi faturası

³⁵ Jerome Slater, "What Went Wrong? The Collapse of the Israeli-Palestinian Peace Process", *Political Science Quarterly*, Summer 2001, s. 171.

³⁶ Naseer H. Aruri, "False Promises: The Madrid Peace Process", *Altered states: A reader in the New World Order*, Ed. Phyllis Bennis and Michel Moushabeck, Olive Branch Press, New York, 1993, s. 273.

da gittikçe daha ağır gelse de durumu, FKÖ ile kıyaslanamayacak kadar iyiydi.

Oslo Antlaşması neticesinde birçoklarına göre bir Filistin Devleti'nin kurulma olasılığı hiç olmadığı kadar artmıştı. Ancak İsrail'in çeşitli kesimleri bu süreçten çok değişik şeyler anlamaktaydılar. Örneğin Oslo sürecinin mimarlarından İtzak Rabin 29 Eylül 1993'te İsrail gazetesi *Davar*'a şunları söylemekteydi:

*"Bizimle Ürdün arasında bağımsız bir devletin kurulmasına karşıyım. Mültecilerin ve yerinden edilenlerin 'dönüş hakkı'na karşıyım. Bundan dolayı İlkeler Bildirgesi'nde bu konularla ilgili tek bir hece yok. Bu bir anda olmadı, böyle planladık. Kudüs söz konusu olduğunda bütün bir müzakere süreci boyunca şehrin bölünmemiş şekilde bizim egemenliğimiz ve kontrolümüz altında kalmasını sağladık. Geçici evre boyunca Filistin tarafının Kudüs'te en ufak bir etkisi yok. İşgal altındaki topraklardaki İsrailli yerleşimcilerin güvenliğinden tamamiyle biz sorumluyuz. Yerleşimlere hiç dokunulmayacak... Filistinliler ve İsrailliler arasındaki çatışmanın nihai çözümü bir Filistin Devleti değil, ulusal statüsü olmayan bir Filistin entitesidir. Entitelerinin başkenti olarak Filistinliler Eriha veya Nablus'u seçebilirler. Bu onların problemi, benim değil."*³⁷

Ünlü Filistinli düşünür Edward Said, Oslo antlaşmasını I. Dünya Savaşı sonrasında İtilaf Devletleri'nin Almanya'ya dayattığı antlaşmaya atıfla 'Filistin Versailles'ı' olarak tanımlamaktaydı.³⁸ Filistinliler antlaşma ile İsrail Devletini tanıyıp barış ve güvenlik içinde yaşama hakkını kabul ederken İsrail buna karşılık Filistin halkının temsilcisi olarak FKÖ'yü tanımaktaydı. Filistin halkının egemenlik ve self-determinasyon hakkından hiç bahsedilmemekteydi. Diğer yandan bu antlaşmayla FKÖ kesin sınırlarını tarif etmemiş bir ülke olan İsrail'i tanımış olmaktadır.³⁹ Eğer İsrail 1967 sınırlarının ötesinde hak iddia ederse Filistinliler çok elverişsiz bir konuma düşecekti.

En önemlisi Oslo ve onu izleyen antlaşmalar dizisinde çatışmanın çözümünde yaşamsal önemde olan konular -Kudüs, mültecilerin geriye dönüş hakkı, işgal edilmiş topraklardaki Yahudi yerleşimleri ve Filistin egemenliği-nihai görüşmelere bırakılarak yalnızca geçici düzenlemelere gidilmişti. Bu ana konuları gözardı eden Oslo Antlaşması ile barış sürecine olan muhalefet daha da arttı. Barış sürecine en başından beri muhalefet eden Filistin Halk Kurtuluş Cephesi (FHKC), Demokratik Filistin Kurtuluş Cephesi (DFKC),

³⁷ Aktaran Ludwīg Watzal, a.g.e., s. 58.

³⁸ Edward Said, *The Politics of Dispossession. The Struggle for Palestinian Self-Determination 1969-1994*, Pantheon, New York, 1994, s. xxxiv.

³⁹ İsrail'in sınırlarının belirsizliği ve İsrail Devleti'nin karakterine ilişkin ilginç bir tartışma için bkz. Oren Yiftachel, "Democracy or Ethnocracy: Territory and Settler Politics in Israel/Palestine", *Middle East Report*, Summer 1998, www.merip.org.

İslami Cihat ve Hamas'ın içinde bulunduğu on radikal grubun yanısıra daha ılımlı siyasal unsurlar da -Washington Delegasyonu'nda yer alanların bir kısmı da dahil olmak üzere- bu muhalefet kervanına katıldı. Ancak halkın büyük çoğunluğu uzun yıllardır süren sıkıntılarının ve işgalin sona ereceği, barış kavuşulacağı düşüncesiyle Oslo Antlaşması'na destek verdi.

Ancak bu antlaşmayla işgal meşrulaşmış oluyordu. Filistin kontrolü altındaki özerk bölgeler bile istenildiğinde İsrail Devleti tarafından güvenlik gerekçesiyle ablukaya alınabiliyor, giriş ve çıkışlar denetleniyordu. Eğer bu antlaşma gerçekten Filistin Devleti'ne gidecek yolda atılmış bir adım olsaydı antlaşma metninde buna ilişkin bir ibare olurdu. Onun da ötesinde Filistinlilerin egemenlik ve self-determinasyon hakkından hiç bahsedilmemişti.⁴⁰ İsrail, FKÖ'yü tanımaktan başka hiçbir konuda geri adım atmamış, İntifada yıllarındaki işgalci güç olma rolünden barış sürecinin bir tarafı rolüne terfi etmişti. Artık kimse işgalden bahsetmemekteydi.

İşgal altındaki topraklardaki heyecanlı ruh haline ve uluslararası desteğe rağmen değişik çevrelerce Arafat, davaya ihanet etmekle, üç milyona yakın mülteciyi satmakla, işgali özerklik karşılığında kalıcı hale getirmekle suçlandı. Filistin Halk Partisi (Eski Filistin Komünist Partisi), DFKC'nden Yaser Abid Rabbo önderliğinde ayrılan bir kanat- Filistin Demokratik Birliği (FİDA)-, küçük gruplar olan Filistin Halk Mücadele Cephesi ve Filistin Kurtuluş Cephesi ile bağımsızların büyük bölümü Arafat'ın yanında yer aldı. Bu birlikteliğin karşısında Oslo Antlaşmasını reddeden yeni bir ittifak ortaya çıktı. Filistin Güçleri İttifakı (FGİ) adı verilen bu yapılanma Şam merkezliydi. Oslo'ya karşı tepkisel olarak örgütlenen FGİ değişik ebat, önem ve ideolojiye sahip on örgütten oluşmaktaydı. Yürümekte olan 'Barış Süreci'ni rayından çıkarmak, Arafat ve projesine karşı 'ulusal bir alternatif' oluşturarak bölgesel ve uluslararası destek sağlamak amacıyla biraraya gelmişlerdi. Bu gruplar, hizipçiliğin Filistin hareketinin en temel ortak hedeflerine ulaşmanın önündeki en büyük engel olduğunun farkına vardıklarını söyleyerek asgari noktalarda ortaklaşmaya karar vermişlerdi.⁴¹ Bunlar üç ana gruptu:

- 'Demokratik Güçler': FHKC, DFKC ve Filistin Devrimci Komünist Partisi (FDKP)
- Milliyetçiler: FHKC-GK (Genel Komutanlık), Filistin Kurtuluş Cephesi, Halk Mücadele Cephesi, Halk Kurtuluş Savaşı Öncüleri (Saika) ve Fetih-İntifada
- İslamcılar: Hamas ve İslami Cihat Hareketi.

⁴⁰ Richard Falk, "Some International Law Implications of the Oslo/Cairo Framework for the PLO/Israeli Peace Process", *Human rights, Self-Determination and Political Change in the Occupied Palestinian Territories*, Ed. Stephen Bowen, Martinus Nijhoff Publishers, The Hague, 1997, s. 17.

⁴¹ Anders Strindberg, "Palestinian alliance prepares for peace", *Jane's Intelligence Review*, 1 October 1999, Vol. 11, No. 10.

TABA ANTLAŞMASI

FKÖ içerisinde yer alan ve bu yolla bir çatı altında buluşan milliyetçi ve demokratik güçlerin yanında İslamcı güçlerin ittifaka katılımı ittifakın en temel hedeflerinden biriydi. Bu Filistin siyaseti için yepyeni bir gelişme teşkil etse de ittifak barış sürecinin alternatifini ortaya koyamamış, bölgesel ve uluslararası destek sağlayarak barış sürecini durdurmakta başarısız olmuştur.

FKÖ önderliği ve işgal altındaki Filistinlilerin çoğunluğu ise önemli tavizler içeren bu antlaşmayı ileride kurulacak bir Filistin Devleti'ne ön adım oluşturacak, onun gerekli alt yapısını hazırlayacak bir imkân olarak algılayıp yukarıda sayılan tüm kötü şartlarıyla sahiplenmişlerdi. Arafat, 1995 Ağustos'unda El-Ezher Üniversitesi'nde yaptığı bir konuşmada Oslo Antlaşması'nı imzaladığı için kendisine muhalefet edenlere Hz. Muhammed'in Mekkelilerle imzaladığı Hudeybiye Barış Antlaşması'nı⁴² hatırlatıyor; Oslo Süreci'nin Filistin Devleti'ni kurma yolunda Filistinlilere gerekli zaman ve imkânları yaratacağını savunuyordu.⁴³

Filistin Yönetimi'nin Kuruluşu

Oslo Antlaşmasını uygulamaya yönelik ilk adım 1994 Mayıs'ında imzalanan Kahire (Gazze-Eriha) Antlaşması'ydı. İsrail askeri idaresinin belli konularda yetki ve sorumluluklarını devretmesiyle Filistin Yönetimi (FY) kuruldu. Antlaşmanın imzalandığı tarih olan 4 Mayıs 1994, beş senelik geçici dönem için başlangıç tarihi oldu. 28 Eylül 1995'te imzalanan Taba (Oslo II) Antlaşması ile Filistin Yönetimi Batı Şeria'nın diğer bazı bölgelerini de yönetimi altına aldı. Antlaşma, toprakları üç ayrı kategoriye bölüyordu: A, B ve C. Filistinlilerin yoğun olarak yaşadıkları yerleşimlerden oluşan A bölgesinde (işgal altındaki toprakların toplam yüzölçümünün % 4'ü kadardı) FY kamu düzeninden ve güvenlikten sorumluydu. B bölgesinde, Filistinlilerin güvenliğinden ve kamu düzeninden FY sorumluyken İsrail de kendi güvenliğine yönelik konularda tam yetkiliydi. C bölgesi ise tamamıyla İsrail kontrolündeydi.⁴⁴

Filistin Yönetimi'nin oluşturulması, diğer devlet kurma örneklerine benzese de sürecin kendisi ve karşı karşıya olunan problemler bakımından çok özgündü. Genellikle ülkeler resmi olarak kendi kendilerini yönetir hale gelmelerini ve bağımsızlıklarını aynı anda kazanırlar. Devletin belirlenmiş ulusal sınırları vardır ve bu sınırlar içinde içişlerine müdahale olmaksızın meşru yönetim yetkisine sahiptir; devletin vatandaşlarının büyük çoğunluğu bu sınır

⁴² 628 yılında imzalanan bu antlaşma, on senelik bir saldırmazlık antlaşmasıydı. Bu antlaşma ile Müslümanlar güçlenmek, İslam dinini yaymak açısından çok gerekli olan zamana ve imkânlarla kavuşmuşlardı. Antlaşmanın imzasından iki sene sonra bir Müslüman kafilesine saldırılınca, Mekke Müslümanlarca ele geçirildi. (630).

⁴³ Aktaran Avram Tal, "Arafat's Hudeybiyah agreement", *Ha'aretz*, (English Edition), 13 Ocak 2000.

⁴⁴ George E. Bisharat, "Peace and the political imperative of legal reform in Palestine", *Case Western Reserve Journal of International Law*, Spring/Summer 1999, s. 253.

lar dahilinde ikamet ederler ve vatandaşlık haklarından yararlanırlar. Oysa Filistin, diğer üçüncü dünya devletlerinin kuruluş aşamalarında karşılaştıkları zorluklardan çok daha fazlasıyla karşı karşıyaydı. Birincisi, sınırları belirlenmemişti, ülkesel bir bütünlükten yoksundu, Filistin vatandaşlığı tanımlanmamış olduğu için de özyönetimin (self-rule) yönetilenler nezdinde meşruiyeti sınırlıydı. İkincisi, Oslo ve izleyen antlaşmalarda bir Filistin devleti kurulması için geçiş sürecinden bahsedilmemekteydi. Geçiş süreci, sorunu çözmek için şiddetin bitirilmesi, bir özerk yönetim kurulması ve sorunun çözümü için yaşamsal önemde olan konuların nihai görüşmelere bırakılmasından başka bir anlam ifade etmiyordu. Bu yüzden İsraili Filistinlilerin en önemli önderlerinden İsrail Parlamentosu (Knesset) üyesi Azmi Bişara, özerkliğin Filistinlilerin vatandaş olmayanlar olarak tanımlanıp kendi kendilerine polislik edecekleri dolaylı bir İsrail yönetimi anlamına geleceğini söylemekteydi.⁴⁵

Oslo ile şekillenen Filistin Yönetimi, İntifada sırasında yaratılan direniş örgütlenmelerini yeniden organize edip bunlar üzerinden inşa edilmedi. Yapılan 'dışarıdaki' Filistinli elitlerin ve barış sürecinin mimarlarının istekleri doğrultusunda yukarıdan aşağıya bir yeniden yapılanmaydı. Maddi katkı sağlayan devletlerin en önemlilerinden ABD, bütün dünyada 'demokrasi kültürü'nü savunurken Filistin'de barışı sağlayacak otoriter bir yapıdan yana ağırlığını koymaktaydı. Bir USAID (Amerikan Uluslararası Kalkınma Ajansı) yetkilisine göre, Amerikan arabulucusu Dennis Ross, Arafat'ın ve Filistin Yönetimi'nin iktidarını zedeleyecek güç odaklarının oluşmasına meydan vermemek için, USAID'in yerel idareleri desteklememesini istemişti.⁴⁶

FKÖ önderliği Tunus'tan Filistin'e döndüğünde, toplumsal bağlarına rağmen aralarında fiili siyaset yapmadığı bir halkla karşı karşıya kalmıştı. İlk yapılması gereken sosyal destek mekanizmalarının yaratılması ve alternatif iktidar odaklarının dağıtılması veya baskı altına alınmasıydı. Baskı altına alınması gereken bu odaklara 'içerideki' FKÖ kadroları da dahildi. Bu kadroları meydana getiren yeni elitlerden bazıları -hemen hepsi Fetih taraftarıydı- oluşturulan yeni yönetime devşirilirken, çoğunluk karar alma mekanizmalarının dışında bırakıldı. Daha önce de söylendiği gibi İsrail, İntifada ile yaşamayı öğrenmişti ama örgütlü Filistin direnişini kırmayı başaramamıştı. İşte Filistin Yönetimi'nin kurulmasıyla bu örgütlü direniş sona erdi. Artık direnişi yönetecek bir Filistin Yönetimi vardı, taban örgütlenmelerine ve buralarda yapılan siyasete ihtiyaç yoktu. Filistin Yönetimi bu çerçevenin dışına çıkanlara her türlü baskıyı yapmaktan kaçınmadı.

⁴⁵ Graham Usher, "Bantustanization or Bi-Nationalism: An Interview with Azmi Bishara", *Race and Class*, October-December 1995, s. 45.

⁴⁶ Sara Roy, "U.S Aid to the West Bank and Gaza Strip: The Politics of Peace", *Middle East Policy*, October 1996, s. 74.

Bu geçici dönemin tamamıyla demokratik yollarla sürdürülmesi ve seçilmiş Filistin organlarının yürütülmesi olmazsa olmaz bir koşul değildi. Bu dönemin ana çerçevesi İsrail'in güvenliğini sağlama doğrultusunda oluşturulmuştu, bu da kısıtlı demokratik haklar sağlamakta ve Filistinliler içinde tekeli bir siyasal kontrol mekanizmasının kök salmasını teşvik etmekteydi.⁴⁷ Ek olarak, siyasal çoğulculuk bir güvenlik sorunu olarak kabul edilip "geçici dönem" için olduğu kadar nihai görüşmeler içinde bir tehdit unsuru olarak algılanmaktaydı.⁴⁸ Ana çerçeve, İsrail'in güvenliği üzerine bina edilince Filistin Yönetimi'nin en önemli unsuru olarak güvenlik aygıtı öne çıktı.

Bu güvenlik aygıtının ilk özelliği, bu kadar çok sayıda birime sahip olmasıyla Arafat'a siyasal patronaj için müthiş bir imkân sağlamasıydı. Fetih'in işgal altındaki topraklardaki silahlı kanadı Fetih şahinleri -Birinci İntifada sırasındaki en büyük problemlerden biri olan İsrail işbirlikçilerine karşı giriştikleri silahlı eylemlerle ünlenmişlerdi- kadrolarının büyük çoğunluğu güvenlik aygıtının bir birimi olan Önleyici Güvenlik Gücü'ne alınmıştı.⁴⁹ Böylece Arafat, dışlanmaları halinde önemli bir muhalif güç oluşturabilecek bu kadroları kendi safına çekmişti. Arafat, işgal altındaki topraklarda politika yapmayı bilen, İsrail'in ve Hamas'ın yöntemlerine vakıf bu kadrolara içeridekiler-dışarıdakiler gerginliğini azaltmak ve Hamas'la mücadele için ihtiyaç duymaktaydı.⁵⁰ Böylece eski Fetih kadroları maaş almakla kalmıyor, bunların eski siyasal ve toplumsal rollerinin başka bir oluşum altında sürdürülmesi yoluyla yeni yönetime entegrasyonları da sağlanıyordu.

Aynı mantık Arafat'ın FKÖ'nün eski askeri güçlerini diasporadan getirerek yeni kurulan güvenlik aygıtında istihdam etmesinde de işlemeye devam etti. Kahire Antlaşması'nda FY'nin güvenlik güçlerinde görev vereceği 9.000 kişinin 7.000'inin Cezayir, Mısır, Irak, Ürdün, Sudan ve Yemen'de bulunan Filistin Kurtuluş Ordusu birimlerinden getirilmesine izin verilmişti. Oslo II'de ise yeni alınacak 12.000 kişiden 5.000'inin -yarısı Lübnan'da Arafat'a sadık kalan güçlerden olmak üzere- dışarıdan getirilmesi kararlaştırılmıştı.⁵¹ Aileleri ile birlikte işgal altındaki topraklara yerleşen eski FKÖ komutanları da çeşitli görevlere atanarak yeni oluşturulan rejimin payandalarından oldu.

⁴⁷ Perlmutter, uzak görüşlülükle Arafat'ın kuracağı yapının otoriter ve anti-demokratik olacağını, büyük oranda güvenlik kuvvetlerine dayanacağını söylemekteydi. Amos Perlmutter, "Arafat's Police State: The Palestinian Future", *Foreign Affairs*, 1994, Vol. 73, No. 4, s. 8-12.

⁴⁸ Beverley Milton-Edwards, "Palestinian State-building: Police and Citizens as a test of Democracy", *British Journal of Middle Eastern Studies*, May 1998, s. 96.

⁴⁹ Graham Usher, "The politics of internal security: the PA's new intelligence services", *Journal of Palestine Studies*, 1996, Vol. 25, No: 2, s. 21-35.

⁵⁰ Hamas sözcüsü Mahmud Zahhar, içerideki ve dışarıdaki Fetih arasında bir gerilimin varlığına işaret ediyordu. "Hamas: Waiting for Secular Nationalism to Self-Destruct" (interview with Hamas spokesman Mahmud Zahhar, *Journal of Palestine Studies*, 1995, Vol. 24, No. 3, s. 87).

⁵¹ Graham Usher, "The politics of Internal Security: The PA's New Intelligence Services", *Journal of Palestine Studies*, 1996, Vol. 25, No. 2, s. 21-35.

Öte yandan eski statülerini devam ettirme ve maaşlı olarak çalışma imkânı bulan bu komutanların Oslo sürecine muhalefet etmelerinin önüne geçilmiş oldu.

İkinci önemli özellik, polis ve güvenlik örgütlerinin belirli bir emir-komuta zincirine tabi olmamasıydı. Bu Arafat'ın daha önce Ürdün, Lübnan ve Tunus'ta uyguladığı yönetim stratejisiydi. Bu stratejiye göre, Arafat aynı görevi yapan değişik birimler yaratıyor, gerekirse varolan yapıları parçalıyor, bunlar arasında rekabeti körükleyerek kendisine alternatif bir önderlik oluşmasının önüne geçiyordu. Kendisine, çatışan bu unsurların üzerinde bir hakem görüntüsü vererek çatışmalara son dakikaya kadar müdahil olmuyor, sonrasında 'çatışmanın dışında bir kişi' olarak arabuluculuk görevini üstleniyordu.

Ayrıca güvenlik güçlerinin dağınık niteliği Arafat'a Oslo muhalifleri ile olan ilişkisinde duruma göre iyi polis veya kötü polisi oynama imkânı sağlayarak büyük manevra kabiliyeti sağlıyordu. Bu kabiliyet özellikle İslamcılarla olan ilişkisinde büyük fayda sağlamaktaydı. Arafat FKÖ'deki muhaliflerinin tersine, İslamcıları patronaj ilişkileriyle hizaya getirememektedir. İslamcılar hiçbir şekilde ona bağımlı değillerdi. Özellikle Hamas, yerli, kitlesele bir örgütlenmeyle birlikte, bu örgütlenmenin ihtiyaçları doğrultusunda kendi finansal, örgütsel ve ideolojik kaynaklarını yaratmayı başarmıştı. Filistin Yönetimi'ne muhtaç olmayan ve patronajla kontrol edilemeyen bağımsız bir güç olduğu için Arafat için ana tehdit haline gelmişti. Arafat, emri altındaki birimlerden biri İslamcılara karşı güç kullanımında ileriye gittiğinde olaylardan haberi yokmuş gibi davranıyor, gerginleşen iktidar-muhalefet ilişkilerinde olaylardan kişileri sorumlu tutuyordu.

Filistin halkı, genel olarak kendi polislerinin göreve başlamasını, devlet olmadan devlet olmanın sembolü olarak çok iyi karşılamıştı. Ulusal bir ordunun yokluğunda silahlı bir gücün varlığı kayda değer bir etki yaratmıştı. Başta İslamcılar olmak üzere Filistin muhalefetine üyeleri bile silahlarını teslim etmeseler de Filistin polisinin varlığının iyi bir şey olduğunu düşünmekteydiler. Ancak ilk aylarda yaşanan bu balayı havası kısa zamanda dağıldı ve Filistin toplumu İsrail'in baskısıyla kendi polisleri ile karşı karşıya gelebileceklerini öğrendi.

1994 yazı boyunca Gazze Polis Şefi Albay Nasır Yusuf, Hamas ve İslami Cihat'a çağrıda bulunarak Oslo ve Kahire Antlaşmaları uyarınca silahlarını teslim etmelerini istedi. İslamcılar bu çağrıyı şiddetle reddederek bunun yurtsever bir tutum olmadığını ilan ettiler ve FY'yi İsrail'in çıkarlarını koru-

yan Anton Lahad komutasındaki Güney Lübnan Ordusu'na⁵² benzettiler.⁵³ Ağustos 1994'ten aynı yılın Kasım'ına kadar İslami ve seküler muhalefetten yüzlerce insan göz altına alındı.

Dışarıdan gelen güvenlik kadroları ile içeridekilerin İslamcılara bakışı arasında ciddi farklar vardı. Birinciler İslamcılara İsrail'in oyununa gelen provokatörler olarak görürlerken, ikinciler İslamcılara daha anlayışa yaklaşıyorlardı. 18 Kasım 1994'te FY ile İslamcılar arasında kaçınılmaz gözükken çatışma gerçekleşti. Gazze'de Filistin Camii önünde İslamcılara yönelik tutuklamaları protesto eden Hamas yanlısı göstericiler üzerine ateş açan Filistin Polisi on üç kişiyi öldürdü. Bu o zamana kadar Arafat rejiminin gördüğü en büyük meydan okumaydı. 'Kara Cuma' adı verilen bu olaydan İkinci İntifada'ya kadar geçen dönemde Hamas'ın İsrail'e karşı düzenlediği her eylem sonrası Arafat, gerek İsrail baskısı yüzünden gerekse de Amerika ve İsrail'e iyi niyetini kanıtlayabilmek için örgüte karşı sert önlemler almış, bununla beraber önde gelen Fetih üyelerini kullanarak Hamas siyasal önderliği ile diyalog kurmayı denemeyi de ihmal etmemiştir.

Kara Cuma'dan sonra Arafat, yalnızca dışarıdan kendisiyle beraber gelen eski FKÖ elitine güvenerek ayakta kalamayacağını anlamıştı.⁵⁴ Bunun için özellikle ÖGG'ye aldığı, Batı Şeria ve Gazze kökenli Fetih kadroları ile durumunu güçlendirmeye çalıştı; FY'nde verilen görevlerle yeni bir patronaj ağı kuran Arafat, böylece yönetimi için gerekli desteği yarattı. ÖGG'nin Gazze'deki Komutanı Muhammed Dahlan, bir röportajda şöyle demektedir:

*"Güvenlik Kuvvetleri'nde şu an 36 bin kişi istihdam ediyoruz halbuki ihtiyacımız olan sayı yalnızca 10 bin. Bu büyük sayı FY ve güvenlik aygıtı için ağır bir yük oluşturuyor. Ancak biz bunu toplumsal bir konu olarak görüyoruz. Hapishanede on beş yıl yatmış birine, ona verecek bir iş olmadığını söyleyemem."*⁵⁵

Bazıları güvenlik güçlerinin sayısındaki bu fazlalığı, Filistinlilerin devlet kurmanın önemli öğelerinden olan askeri bir örgütlenmeyi kurmak istemesine yormuşlardır. Ancak bilindiği üzere modern muharebe şartlarına göre eğitilmiş bir askerin maliyeti kullanılan ekipmanla beraber alındığında sıradan bir polise göre kat kat fazladır. Filistinlilerin maddi olanakları büyük oranda barış sürecine katkı sağlayan ülkelerin gönderdikleri ile sınırlı oldu-

⁵² Güney Lübnan Ordusu, İsrail'in Lübnan'da oluşturduğu güvenlik şeridinde İsrail'le işbirliği yapan milis güçleriydi; İsrail'in 2000 Mayıs'ında Güney Lübnan'dan çekilmesinden sonra dağıldı.

⁵³ Beverley Milton-Edwards, "Political Islam in an Environment of Peace?", *Third World Quarterly*, 1996, Vol. 17, Issue 2, s. 199-225.

⁵⁴ "Hamas: Waiting for Secular Nationalism to Self-Destruct" (interview with Hamas spokesman Mahmud Zahhar, *Journal of Palestine Studies*, 1995, Vol. 24, No. 3, s. 87).

⁵⁵ Muhammed Dahlan ile röportaj *Al-Quds al-Arabi* (Londra), 25 Nisan 1997 aktaran Foreign Broadcast Information Service, Near East and South Asia (FBIS-NES), 25 Nisan 1997.

ğundan ve barış süresi içerisinde meydana getirilebilecek sınırlı bir askeri gücün İsrail'in topyekün bir saldırısına karşı koymasının imkânsızlığı ortadayken, zaten kısıtlı olan kaynakları hantal bir güvenlik aygıtına aktarmak çok hatalı bir tercihti.⁵⁶ Arafat ve Fetih diasporada siyaset yaparken alışageldiklerini Filistin'de de aynen uygulama yoluna gitmişti. Yarattıkları büyük oranda kendilerine bağlı silahlı güç, bir kaynak aktarma mekanizması ve muhaliflere yönelik baskı aygıtından fazlası değildi. İsrail için hafif silahlarla donanmış bu güç ciddi bir tehdit teşkil etmemekteydi.

Genellikle devlet kurma pratiklerinde ilk yapılan şiddet tekeli elinde tutacak merkezi bir yapının örgütlenmesidir. Filistin'de de çok doğal olarak böyle bir yapı örgütlenmiştir. Ancak daha önce belirttiğimiz üzere Oslo antlaşmalarında, FY'nin Filistin devletine geçiş için bir ara dönem olması öngörülmemekteydi. Bu ara dönem, mücadelenin çok uzun vadeli olacağı öngörüsüyle inşa edilmiş bir strateji doğrultusunda, İntifada'dan yorulmuş olarak çıkan Filistin toplumunu mobilize etme, bilinçlendirme, her alanda kurumsallaşma dönemi olarak değerlendirilebilirdi.

Ancak Arafat ve çevresi siyasal açıdan hayatta kalmanın gereklerini yapmayı, uzun vadeli getirilere -ekonomi, yönetim, eğitim ve demokratikleşme alanlarında kurumsal gelişim gibi- tercih etmiştir.

Filistin Yasama Meclisi

Oslo ve onu izleyen Oslo II Antlaşması'nda yapısı, yetkisi, görevleri ve sorumlulukları belirlenen Filistin Yasama Meclisi (FYM), 88 üyeden ve yürütmenin başı olan devlet başkanı ve başbakanı oluşturmaktadır.⁵⁷ Meclis, yasadan sorumludur ve yürütmeyi oluşturan Bakanlar Kurulu'nun üyelerinin yüzde 80'i FYM'den seçilmek zorundadır.⁵⁸ Oslo Süreci'ni oluşturan antlaşmalara göre, FYM yürütmenin başı olan devlet başkanı (Reis) ile birlikte Filistin geçici yönetimini oluşturmaktaydı. Geçici yönetimin başlangıç tarihi sayılan 4 Mayıs 1994'ten itibaren beş seneyi aşmayacak bir süre zarfında Filistin Halkı tarafından, genel seçimle üyelerinin belirlenmesi öngörülmüştü.

20 Ocak 1996'da FYM'nin seksen sekiz üyesini ve devlet başkanını seçmek için seçimler yapıldı. Bir çok yerde seçmenler yalnız oy kullanamamışlar, eşleriyle birlikte oy kullananlar görülmüş, yetkisiz kişilerin sandıkların başında oy kullanmaya çalışanları etkilemeye çalıştıklarına şahitlik edilmiştir. Ancak bu ciddi sıkıntılara rağmen, ilk defa seçimle yöneticilerini belirleme şansı elde eden bir toplum açısından bu deneyim genel olarak olumlu sayılır.

⁵⁶ Yezid Sayigh, "Redefining the Basics: Sovereignty and the Security of the Palestinian State", *Journal of Palestine Studies*, 1995, Vol. 24, No. 4, s. 5-20. İkinci İntifada sırasında İsrail ordusu karşısında bu güçlerin direnememesi, bu hatanın kanıtıydı.

⁵⁷ 30 Nisan 2003'te AB, ABD, Rusya ve BM tarafından resmi olarak taraflara sunulan "yol haritası" uyarınca Filistin'de bir başbakanlık makamı oluşturulmuştur.

⁵⁸ Bkz. *The Palestinian Council*, Jerusalem, JMCC, 2nd Edition, January 1998.

labilirdi. Filistin Araştırmaları Merkezi'nin oy kullananlar arasında yaptığı bir ankete göre, seçmenlerin % 63.9'u seçim sürecinin adil olduğunu düşünmekteydi.⁵⁹

FY'nin otoriter uygulamalarına karşı Yasama Meclisi, FY'nin politikalarının ve insan hakları ihlallerinin tartışılabileceği yegane forum olarak ortaya çıktı. Muhalefet örgütlerinin bir çoğu Oslo Antlaşması'nı meşrulaştıracağı gerekçesiyle seçimleri boykot etmişti.⁶⁰ Ancak seçimler sırasında en dikkat çeken şey, Gazze'de % 88 ve Batı Şeria'da % 70 olmak üzere % 80'e yaklaşan bir oranla seçime katılımın yüksekliği oldu. Daha da şaşırtıcı olan ise seçimleri boykot eden grupların destekçilerinin yoğun olarak oy kullanmalarıydı. Mesela seküler muhalefetten FHKC yanlılarının % 80'i oy kullanırken Hamas destekçilerinin % 60-70'i sandık başına gitmeyi boykota tercih etmişti.⁶¹ Buradan iki sonuç çıkarılabilir: Kendi kaderini tayin mücadelesi ile geçen onca yıldan sonra Filistinliler, ne olursa olsun seçim sürecine katılmak istemişlerdi, ikincisi muhalefet partilerinin alternatif önerilerini akla yatkın bulmamışlardı.

Oyların % 90'a yakınına toplayan Arafat, tek rakibi kadın hakları savunucusu Semiha Halil'in⁶² önünde seçimi tamamlayarak devlet başkanı seçildi. Seçilmiş ilk Filistin Meclisi, büyük oranda Fetih Hareketi ve destekçilerinden oluştu. 88 sandalyeli meclisin 71'i Fetih üyesi veya destekçisiydi.

Arafat ve FYM arasındaki ilişki ikincisinin kurulduğu Ocak 1996'dan itibaren sorunlu bir ilişki olmuştur. Başından itibaren yasama yürütmenin gözardı edip onaylamadığı yasalar çıkarmıştır. FYM, yetki aşımının önüne geçebilmek için kuvvetler ayrılığını kurumsallaştırmaya çalışsa da pek başarılı olamamıştır. 1996 Mayıs'ında yürütme, yasama ve yargı arasındaki dengeleri düzenleyen bir anayasa taslağı hazırlamaya başlayan FYM, Ekim 1997'de anayasa tasarısını kabul etmiş, tasarının otuz gün içerisinde yürütmenin başı olan Devlet Başkanı Arafat tarafından onaylanması gerekirken, o imzalamamayı seçmiştir. Böylece yürütme organı yasama ve yargı üzerinde etkili olmaya, onları kontrol etmeye devam etmiştir.⁶³ Halen de bu taslak anayasa onaylanmamıştır.

⁵⁹ *Election-Day Survey*, CPRS, Jerusalem, 20 January 1996; www.pcpsr.org.

⁶⁰ Örneğin Hamas'ın siyasi kanat sorumlusu Ebu Marzuk, seçimlere katılmama gerekçelerinin Oslo'yu tanınamak olduğunu açıklamıştı. Roger Gaess, "Interview with Mousa Abu Marzook", *Middle East Policy*, 1997, Vol. 5, No. 2, s. 11-27.

⁶¹ Khalil Shikaki, "The Palestinian Elections: An Assessment", *Journal of Palestine Studies*, 1996, Vol. 25, No. 3, s. 17. Shikaki, Filistin Araştırmaları Merkezi'nin direktörüdür.

⁶² Semiha Halil, adaylığını koyduğunda 73 yaşındaydı. Hemen bütün hayatı İsrail'e karşı olduğu kadar, kadın hakları için de mücadele ile geçmişti. 1999'da ölen Halil, Arap dünyasında devlet başkanlığına adaylığını koyan ilk kadın olmuştu. Bkz. Ghada Talhami, "Samiha Khalil" (Obituary), *Arab Studies Quarterly*, 1999, Vol. 21, Issue 2, s. III-V.

⁶³ David Schenker, "The Palestinian Authority, a Hybrid Creation", *Middle East Quarterly*, September 1999, www.meforum.org/meq/sept99/pa.shtml.

1996-1999 arası dönemde FYM'de büyük bir Fetih bloğu olmasına rağmen, yürütmenin çıkarılan önemli yasaları onaylamaması, özellikle insan hakları ihlalleri ve işkence konusunda meclisin çağrı ve önerilerini dikkate almaması büyük hayal kırıklığı yarattı. FYM gibi bir kurumun varlığı Filistin'de demokrasinin gelişmesi açısından eşsiz bir deneyim olmuştur. Oslo Antlaşmaları'na göre 4 Mayıs 1999'da geçici dönemin resmi olarak bitmesi ile beraber FYM de resmi olarak ömrünü doldurmuştur. 28 Eylül 2000'de başlayan II. İntifada sonrasında da meclis çalışmaya devam etmiştir.

IV. FİLİSTİN'DE MUHALİF GRUPLAR

Filistin Yönetimi altında en güçlü muhalefeti İslami Gruplar oluşturmaktadır. 1999 yılı başında yapılan bir kamuoyu anketine göre, Hamas % 14.7'si Gazze'de % 10.8'i Batı Şeria'da olmak üzere toplam % 12.3'lük bir desteğe sahipti. Onu % 3.2 ile İslami Cihat ve aynı yüzde ile bağımsız İslamcılar izliyordu. İslami grupların toplam desteği % 18.7 ile Fetih'in (% 36.6) arkasından ikinci idi.⁶⁴ Ancak II. İntifada sırasında İslamcı grupların desteklerinde belirgin bir artış görülürken Fetih'in desteğinin ciddi oranda azaldığı gözlemlenmektedir.⁶⁵

1945 yılında Filistin kolu oluşturulan Mısır kökenli Müslüman Kardeşler (İhvan El-Müslimin) Hareketi, Filistin'deki İslami grupların çoğunluğunun örgütsel ve ideolojik kaynağını oluşturmaktadır.⁶⁶ FKÖ altmışlı ve yetmişli yıllar boyunca İsrail'e karşı silahlı mücadele ve aktif direnişi savunurken Müslüman Kardeşler, 'Cihat' için önce toplumun değiştirilmesi gerektiğini savunuyor ve direnişe katılmayı reddederek yardım kuruluşları, camiler ve vakıflar -Gazze'deki İslami üniversite de bunlara dahildi- aracılığı ile taban örgütlenmesine gidiyordu. Onlara göre ancak toplumun İslami dönüşümünden sonra silahlı mücadele süreci başlayacaktı. İsrail, işgal altındaki topraklarda direniş örgütlerinin her türlü örgütlenmesine göz açtırmayıp yoğun baskı uygularken, Müslüman Kardeşler Örgütü, İsrail'i direkt karşısına almayan stratejisi ve FKÖ yanlısı ulusalcı-seküler gruplara karşı ideolojik mücadelesi nedeniyle görmezden geliniyordu. İsrail, FKÖ'ye karşı böyle bir İslami muhalefeti Filistinlileri bölerek zayıflatacağını düşünmekteydi.⁶⁷ Bu nedenle İsrail askeri idaresi dini kuruluşlarda İslamcılarının yüksek mevkilere gelmesine ses

⁶⁴ David Schenker, *a.g.m.*

⁶⁵ Hamas % 22'lik bir oranla Fetih'in % 26'lık desteğinin hemen arkasından gelmektedir. "Survey Research Unit Poll # 8", Palestinian Center for Policy and Survey Research (PSR), June 2003, www.pcpsr.org.

⁶⁶ Ziad Abu Amr, "Hamas: A Historical and Political Background", *Journal of Palestine Studies*, 1993, Vol. 22, No. 4, s. 6. İsrail'in 1967 yılında tarihi Filistin'in tamamını işgalinden sonra Batı Şeria, Gazze Şeridi ve Ürdün'deki Müslüman Kardeşler örgütlenmesi birleştirilerek diğer kollardan bağımsızlaştı. Ziad Abu Amr, *Islamic Fundamentalism ...*, s. 10.

⁶⁷ Ze'ev Schiff, Ehud Ya'ari, *Intifada: The Palestinian Uprising-Israel's Third Front*, Touchstone, New York, 1991, s. 223.

çıkarmamıştı, FKÖ onlara göre çok daha tehlikeliydi.⁶⁸ New York Times'ın Kudüs eski muhabiri David Shipler, kitabında şunları söylemekteydi: "Batı Şeria üniversitelerinde gruplar (FKÖ yanlıları ve İslamcılar) arasında zaman zaman çatışmalar yaşanıyor ve bir keresinde İsrail'in Gazze Şeridi Askeri Valisi Tuğgeneral İtzak Segev bana, FKÖ ve Komünistlere karşı bir denge oluşturması için İslamcıları nasıl finanse ettiğini anlatmıştı: "İsrail Hükümeti bana bir bütçe verdi ve askeri idare de camilere veriyor." 1980 yılında İslamcı protestocular, FKÖ taraftarı ve komünist olan Haydar Abd-ül Şafi'nin Gazze Kızılay Cemiyeti'ndeki ofisini ateşe verdiklerinde İsrail Ordusu hiçbir şey yapmamış, ancak kalabalık evine yürüyüp bizzat Abd-ül Şafi'yi tehdit etmeye başlayınca müdahale etmişti."⁶⁹

İslami Cihat

Müslüman Kardeşler Örgütü'nden ilk kopuş 1980'lerin başında kurulan İslami Cihat (El-Cihad El-İslami) ile yaşandı. Kahire'de okurken tanışan iki Gazzeli İslamcı entelektüel - Fethi El-Şikaki ve Abdülaziz El-Avda- tarafından kurulan bu örgüt, İran Devrimi'nin etkisiyle Filistin'de de devrimci İslami yöntemler uygulanmasını savunuyordu. Onlara göre Filistin'in kurtuluşu ancak İsrail'e karşı yürütülecek devrimci bir silahlı mücadele ile gerçekleşebilirdi.⁷⁰ İşgale karşı direniş, dini değerleri yaymayı önceliyordu. Örgüt, İran Devrimi'ni açıkça desteklemekteydi. İslami Cihat'a göre İran'ın Şii olması bir sorun teşkil etmemekteydi, önemli olan Müslüman bir toplumun devrim yoluyla ayaklanarak güçlü bir rejimi devirebilmesiydi. Nasıl Amerikan destekli Şah devrildiyse İsrail de devrim yoluyla yenilebilirdi.⁷¹ Müslüman Kardeşler ise başta Suudi Arabistan olmak üzere kendilerine maddi destek sağlayan Körfez ülkeleriyle iyi ilişkileri dolayısıyla İran'a mesafeli durmaktaydı. Yine onlardan farklı olarak, İslami Cihat FKÖ'yü kendisine rakip görmüyordu. FKÖ'nün diplomatik yöntemlerle sorunun çözülmesine yönelik politikalarına katılmamakla birlikte özellikle Fetih'le işbirliği yaparak bazı silahlı eylemlerde bile bulunmuştu.⁷² 1988 yılında sınırdışı edilene kadar Avda, 1995 Ekim'inde Malta'da uğradığı suikastle ölümüne kadar da Şikaki tarafından yönetilen İslami Cihat, seksenli yıllarda İsrail hedeflerine karşı düzenlediği bombalı eylemlerle adını duyurmuştur. Oslo Süreci'nde de İsrail hedeflerine karşı silahlı ve bombalı eylemler düzenleyen grup, Hamas'tan farklı olarak FKÖ'ye katılmıştır ve FKÖ Merkez Konsey'de iki kişi ile temsil edilmektedir. İslami Cihat, İsrail'e karşı iki eylemde Hamas'la beraber hareket etmiştir. İki

⁶⁸ Ze'eu Schiff, E. Ya'ari, a.g.e., s. 224.

⁶⁹ David Shipler, *Arab and Jew: Wounded Spirits in a Promised Land*, Penguin, New York, 1987, s.177.

⁷⁰ Beverley Milton-Edwards, *Islamic Politics in Palestine*, I.B. Tauris, London, 1996, s. 118.

⁷¹ Beverley Milton-Edwards, a.g.e., s. 119.

⁷² Ziad Abu Amr, a.g.e., s. 10.

grup arasında son kertede birleşmeyi hedefleyen düzenli bir diyalog olsa da özellikle kadrolar arasındaki eski husumetler ve İslami Cihat'ın İran Devrimi yanlısı ideolojisi daha da yakınlaşmalarına engel teşkil etmektedir.⁷³ Geçmişte Fetih Hareketi ile kurduğu yakın ilişkiler sayesinde Oslo Süreci boyunca İslami Cihat ve FY arasında ciddi bir sorun yaşanmamıştır. İslami Cihat, II. İntifada sırasında Hamas gibi intihar eylemleri ile gündeme gelmektedir.

Hamas

Seksenli yılların ortalarından itibaren, özellikle Müslüman Kardeşler Örgütü içerisindeki genç nesil, küçük bir silahlı grup olarak öncü savaşı verdiğini söyleyen İslami Cihat'ın eylemlerine büyük hayranlık duymaktaydı. Geleneksel önderlik ise onların bu eylemlerini ana örgütün yıllardır süren sistemli çalışmasının bir ürünü olarak değerlendirmekteydi.

1987 yılı sonunda İntifada patladığında Müslüman Kardeşler önderliği bir karar vermek zorunda kaldı, ya reformist yöntemlerle eğitim faaliyetine devam edilecek, ya da ayaklanmaya katılınacaktı. Önderlik, genç neslin basısına daha fazla dayanamayacağını anlamıştı, büyük bir bölünme yaşanabilirdi. 9 Aralık 1987'de Gazze'de biraraya gelen Şeyh Ahmet Yasin, Abdula-ziz Rantisi, Salah Şehade, Muhammet Şem'ah, İsa El-Naşşar, Abdulfettah Dukhan ve İbrahim El-Yazuri İslami Direniş Hareketi -Hareket El-Mukavemet El-İslamiyye- örgütünün (kısaltması Hamas-bu kelime Arapça'da bir inanca veya fikre kendini adama anlamına gelmektedir) ilk bildirisini kaleme alarak Hamas'ı kuran kadro oldular.⁷⁴ Hedeflenen Hamas'ın başarısız olması halinde Müslüman Kardeşler'i bu başarısızlığın dışında tutabilmek, siyasal ve örgütsel anlamda yenilginin ağır maliyetinden sakınabilmektir.

İntifada ile birlikte yalnız Müslüman Kardeşler üyelerine değil geniş halk kitlelerine de hitap etmeye başlayan Hamas, silahlı mücadele çizgisi ile destekçilerinin sayısını büyük oranda arttırdı. Aslında İslamcıların siyasal yükselişi daha önce başlamıştı. 1982 yılında FKÖ'nün İsrail karşısında yenilip Lübnan'dan çıkarılmasından sonra FKÖ'ye bağlı seküler gruplar işgal altındaki topraklarda büyük güç kaybetmişlerdi. Oluşan siyasal boşluğu doldurmaya ilk aday da İslamcılar olmuştu. Bu Hamas'ı ortaya çıkartan şartları hazırlayan en önemli faktörlerden biriydi.⁷⁵

Hamas, siyasal ve askeri kanat⁷⁶ (izzettin el-Kassam Taburları) olmak üzere iki kanattan oluşmaktaydı. Ruhani önder Şeyh Ahmed Yasin'in hari-

⁷³ İyad El-Barguti vd., *Dirasa fi el-Fikr el-Siyasi li-Hareket el-Mukavemet el-İslamiyye 1987-1996* (İslami Direniş Hareketi'nin Siyasi Düşüncesi Üzerine Bir Çalışma), Merkez el-Dirasat el-Şark el-Avsat, Amman, 1997, s. 276.

⁷⁴ Ziad Abu Amr, a.g.e., s. 63.

⁷⁵ İyad El-Barguti vd., a.g.e., s. 166.

⁷⁶ İntifada sırasında işbirlikçileri bulmak ve istihbarat çalışması için oluşturulan güvenlik kanadı (mecd) daha sonra askeri kanatla birleştirilmiştir.

cinde siyasi kanat Zahar, Rantisi, Yazuri gibi isimleri içermektedir. Yayın faaliyetlerinde bulunma, siyasal açıklamalar yapma, örgüte finansman sağlanması gibi işler bu kanat tarafından yapılmaktaydı.⁷⁷ Siyasal kanadın üzerinde üyelerinin kadrolarca seçildiği bir danışma organı olan Şura Meclisi bulunmaktaydı.⁷⁸ Hamas, adem-i merkezîyetçi bir yapıdaydı ve kanatlar özerk davranabilmekteydiler.

Hamas, FKÖ yanlılarınca örgütlenen İntifada'nın birleşik Ulusal Önderliği (İBUÖ)'ne paralel bir önderlik örgütlemeye çalışarak alternatif bildiriler dağıtan, boykotlar düzenleyen FKÖ tarafından işgal karşısında pasif tavır takınıp direnişe katılamadığı için ağır bir dille eleştirilen Müslüman Kardeşler'in de kitleler nezdinde prestijini yükseltti.

Hamas, FKÖ'ye karşı kesin çizgileri olan bir politika belirlememişti. Ancak İntifada sırasında FKÖ yanlılarınca oluşturulan İntifada'nın Birleşik Ulusal Önderliği (İBUÖ) içerisinde yer almaması ve alternatif boykotlar düzenlemesi en önemlisi FKÖ'yü Filistin halkının yegane temsilcisi olarak tanınamaması FKÖ'nün Hamas'a şüpheyle yaklaşmasına neden olmuştu. Zaten işgal altındaki topraklarda 1980'lerin başından itibaren, taraflar arasında değişik vesilelerle çatışmalar yaşanmaktaydı.⁷⁹ Hamas'ın giderek güçlenmesi üzerine örgütü FKÖ'ye alıp eritmek isteyen FKÖ önderliği 1990'ın başında Hamas'ı Filistin Ulusal Meclisi'ne dahil olmaya çağırmıştı. Hamas bu çağırışı şu şartlarla kabul edeceğini açıkladı: Meclis üyeleri atama yerine seçimle gelecekti. Eğer bu mümkün olmazsa üye örgütler güçleri oranında temsil edileceklerdi. Hamas'a göre, böyle olursa mecliste % 40-50 arasında temsil edilmeliydi. Bu teklif doğal olarak FKÖ tarafından reddedildi. FKÖ, Madrid Barış Konferansı'na (31 Ekim 1991) katılmaya karar verdikten sonra Hamas'ın meclise katılımı tartışma konusu olmaktan çıktı. Hamas'a göre artık FKÖ halkın yalnızca bir kısmını temsil etmekteydi, bu yüzden bu meclise katılmak anlamsızlaşmıştı.⁸⁰ Hamas önderlerinden Hamad Bitavi, Oslo Antlaşması'ndan sonra yapılan bir röportajda şunları söylemekteydi:

"İsrail'in ekonomik, politik ve kültürel açıdan Arap dünyasına girebilmesi için Filistin'in bir köprü olacağını biliyoruz ve FKÖ'nün gizli görüşmeler sırasında İslami akıma karşı Tunus, Cezayir, Mısır ve dünyanın her yerinde olduğu gibi bir baskı aygıtı olmayı kabul ettiğinden endişe ediyoruz.

⁷⁷ Beverley Milton-Edwards, a.g.e., s. 148.

⁷⁸ İyad El-Barguti vd., a.g.e., s. 46-48.

⁷⁹ Çatışmalar özellikle Filistin üniversitelerinde odaklanmaktaydı. Örneğin 1983-85 arası dönemde, Gazze'deki El-Ezher Üniversitesi'ni dini bir merkez haline getirmek isteyen İslamcılar ve FKÖ taraftarları arasında, İsrail otoritelerinin kurumu zaman zaman kapatmasına neden olacak kadar ciddi çatışmalar olmuştu. Bkz. Anat Kurz, Nahman Tal, *Hamas: Radical Islam in a National Struggle*, Jaffee Center for Strategic Studies, Memorandum No. 48, July 1997, www.tau.ac.il/jcss/memoranda/memo48su.html.

⁸⁰ İyad El-Barguti vd, a.g.e., s. 264-268.

Maalesef bunu ciddiye almasak da halk arasında bir krize yol açmayacak kadar akıllı selim sahibi olduklarını umut etmeyi sürdürüyoruz."⁸¹

Özellikle Oslo Antlaşması'ndan sonra gerginleşen Hamas-FKÖ ve kuruluşundan sonra FY-Hamas ilişkileri, bir çatışmaya dönüşmemiş, şiddet ancak söylem düzeyinde kalmıştır. Hamas yeni kurulan FY'ne karşı hiç şiddet kullanmamıştır, özellikle kuruluş aşamasında zayıf durumundan yararlanmaya çalışmamış, yukarıda da anlatıldığı üzere Filistin toplumunun genelinde olduğu gibi Filistin Polisinin göreve gelmesini olumlu karşılamıştır. Hatta Gazze'ye Filistin polisinin ilk gelişi sırasında organizasyon bozukluğu ve imkânsızlık neticesinde dışarıda kalan güvenlik mensupları Hamas'a ait okul ve yardımlaşma derneklerinde misafir edilmişti. Halid Hrub'a göre bu tavrın arkasında yatan asıl neden FY polisinin şiddet tekeli sağlayabilmek için Hamas'ın üzerine gideceğinin bilinmesidir. Yapılmaya çalışılan ise polis kadroları içinde sempati toplamaktır.⁸²

İsrail'e karşı yapılan her eylem sonrasında militanlarının ve önderlerinin göz altına alınmasına, tutuklanmasına, etkin oldukları kurumlara yönelik baskılara rağmen Hamas FY'ne karşı şiddet kullanılmayacağını, asıl düşmanın İsrail olduğunu, kendilerine nasıl davranılırsa davranılsın bir iç savaşa meydan vermeyeceklerini bir çok defa açıklamıştı. Hamas'ın önde gelen önderlerinden, Hamas'ın sözcülüğünü de yapan Mahmud Zahar, tutuklu bulunduğuy FY'ne ait hapisneden çıktıktan sonra şunları söylemekteydi:

"İki defa FY tarafından tutuklandım ve toplam 105 gün içeride tutuldum...Elektrik kabloları ile dövüldüm, dört kemiğimi kırdılar ve İslam'ın sembolü olan sakalımı kestiler."

"Bu işgal sırasında İsrail'in size ettiği muamele ile aynı değil mi?"

"Evet."

"Bu sizin ağrınıza gitmiyor mu veya kızdırmıyor mu?"

"Bunun ne anlama geldiğini anlıyorum, İsrail'le varılan antlaşmayı uygulamak için... Bu şeyler Amerika'nın baskısı altında yapılıyor. Sonsuza kadar sürecek bir politika değil."

Ancak öfkesine daha fazla hakim olamayan Zahar şöyle devam etmekteydi:

"Bu onların tarzı, hiç değişmeyecekler. İnsanlarımıza işkence ediliyor, ancak hiçbir zaman misilleme yapmayacağız... çünkü bu İsrail'in ikimizi de yok etmesine giden yolu açacaktır."⁸³

⁸¹ Hisham H. Ahmed, *From Religious Salvation to Political Transformation: The Rise of Hamas in Palestinian Society*, PASSIA, Jerusalem, 1994, www.passia.org

⁸² Khaled Hroub, *Hamas: Political Thought and Practice*, Institute for Palestine Studies, Washington DC, 2000, s. 103.

⁸³ Palestine Report, June 28 1996, aktaran: Barry Rubin, *The Transformation of Palestinian Politics: From Revolution to State-building*, Harvard University Press, Cambridge, 1999, s. 123.

Barry Rubin'e göre, Hamas önderliği bir iç savaş çıkması durumunda FY tarafından ezileceğinin bilincindeydi. Bunun yanında bir iç savaşa sebebiyet veren taraf olmanın siyasal ve toplumsal maliyetini kaldıramayacaklarını, toplumsal desteklerini yitireceklerinin farkındaydılar.⁸⁴ Böylece Hamas kendini bir paradoksun içinde bulmuştu, ya FY ile bir iç savaşa yol açması muhtemel İsrail'e karşı eylemlere devam edilecek ya da bu eylemler dondurularak alternatif bir direniş odağı olma pozisyonu kaybedilecekti. Hamas'ın bu açmazını farkında olan FY, Hamas'ın ne olursa olsun bir iç savaşa yol açmamak için karşılık vermeyeceği öngörüsüyle, dört bir koldan Hamas'ı baskı altına aldı. 'Kara Cuma' ile başlayan süreç, FY'nin önemli Hamas önderlerini tutuklaması ve FY'nin bazı Hamas mensuplarına yapılan suikastlerde İsrail'e yardım etmesi ile devam etti. Ayrıca Hamas'ın tabanını daraltmak için bütün camiler Filistin Yönetimi altındaki Vakıflar (Evkaf) Müdürlüğü'nde toplandı. Ek olarak, İslami yardımlaşma derneklerinin, Hamas yanlısı sivil toplum kuruluşlarının ve zekat komitelerinin etkinlikleri sınırlandırılarak bunlar kontrol altına alınmaya çalışıldı. Diğer yandan yukarıda seçimler sırasında yaşanan olaylarda gördüğümüz gibi Arafat Hamas'ı yönetime dahil ederek ehliileştirmek ve kendine tabi kılmak veya bölerek güçsüz düşürmek için de çaba sarfetmişti. Ancak bütün bu çabaları İmad Faluci gibi bir kaç Hamas üyesinin yönetime katılması dışında sonuçsuz kalmıştır.

FY açısından bakıldığında, yeterli askeri ve siyasal gücü olmasına rağmen, Hamas'ı ve genel olarak muhalefeti tamamen ortadan kaldırmak Filistin Halkı nezdinde bir meşruiyet krizine yol açacağı ve toplumsal desteğini tamamıyla yitmesine sebep olacağı için İsrail'in bütün baskısına karşın izlenebilir bir yol değildir. Bu yüzden Oslo sürecinde Hamas'a karşı baskı ve uzlaşma arasında bir yol izlenmiştir.⁸⁵ İkinci İntifada sırasında intihar eylemleriyle adından sıkça söz ettiren Hamas, Filistin halkı nezdindeki desteğini önemli oranda arttırmıştır.

Seküler Gruplar

Filistin'de sol, tüm dünyada olduğu gibi Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra büyük güç kaybetmiştir. Daha çok entelektüeller ve eğitimli orta sınıflardan (öğretmenler, mühendisler, doktorlar vb.) destek bulabilmektedir.

Oslo Antlaşması'na muhalefet eden FHKC ve DFKC de eski güçlerini yitirmişlerdir. Ancak İsrail'e karşı silahlı saldırılarını devam ettirmektedirler. II. İntifada sırasında özellikle FHKC, İsrail Turizm Bakanı Ze'evi'nin öldürülmesinin de aralarında bulunduğu eylemlerle gündeme gelmiştir.

İşgal altındaki topraklarda İntifada yıllarında yarattığı taban örgütlenmeleriyle kayda değer bir desteğe sahip olan Filistin Komünist Partisi, adını

⁸⁴ Barry Rubin, *a.g.e.*, s. 122.

⁸⁵ Barry Rubin, *a.g.e.*, s. 124.

Ekim 1991'de Filistin Halk Partisi olarak değiştirmiştir. Oslo Antlaşması'ndan sonra FY'ne katılan FHP içeriden muhalefet ederek FY'nin karakterini belirleyeceğini iddia etmekteydi. Ancak parti, süreç içinde toplumsal desteğinin çoğunu yitirdi.⁸⁶

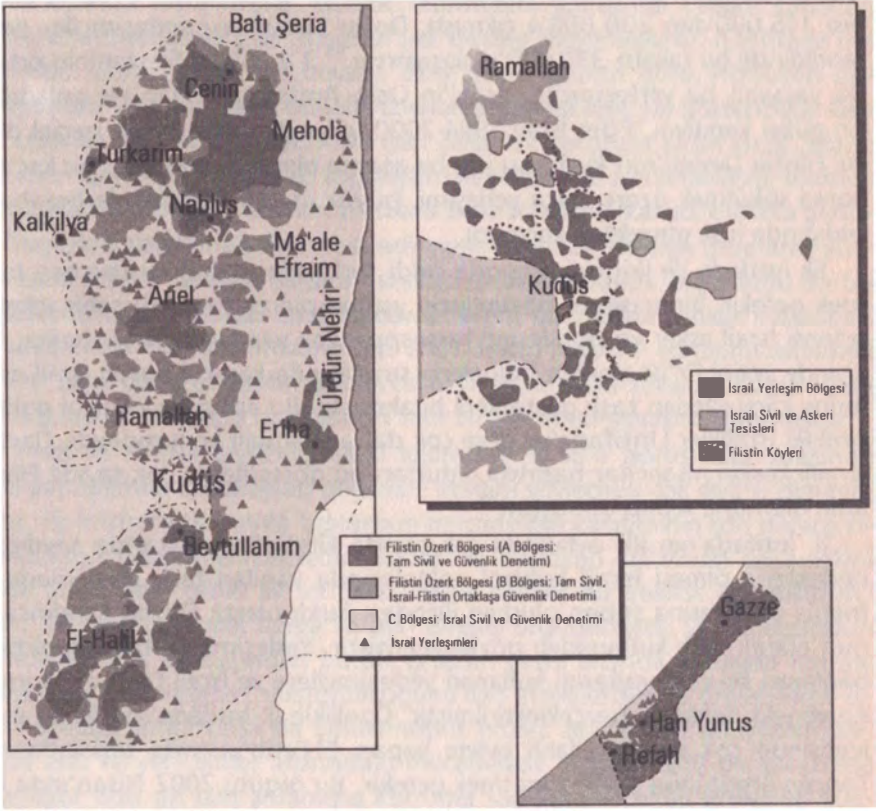
Örgütlerin dışında, sol içinde öne çıkan figür Gazze'de yaşayan eski Filistin Komünist Partili bir doktor olan Haydar Abd-ül Şafi'dir. Muhalefeti bir araya getirme girişimleri başarısız olan Abd-ül Şafi, FYM içindeki görevinden Arafat'ın meclisi etkisizleştiren tutumunu protesto etmek için istifa etmiştir. Bir diğer sol bağımsız figür de sağlık alanında yaptığı çalışmalarla çok sevilen ve sayılan Mustafa Barguti'dir.

II. İKİNCİ İNTİFADA

28 Eylül 2000'de Ariel Şaron'un Harem ül-Şerif'i ziyareti ile başlayan çatışmalar kısa sürede bütün Filistin'e yayıldı. İlk İntifada'dakine benzer şekilde gençler taşlarla İsraili askerlere saldırıyordu. Bu seferki mücadele çok daha sert ve şiddetli oldu. 2000 Eylül'ünde başlayan ve başlama sebebine atfen Filistinlilerce El-Aksa İntifadası da denilen II. İntifada aynı birincisi gibi diplomatik bir girişimin arkasından gelen trajik bir olayla başladı. Hatırlanacağı üzere ilk İntifada'nın hemen öncesinde Amman'da yapılan Arap Birliği toplantısı sonuçsuz kalmış, hemen sonrasında bir trafik kazası barutun fitilini ateşlemişti. Aynı şekilde ikincisinde de 2000 Temmuz'unda A.B.D başkanlarının yazlık konutu Camp David'de ABD Başkanı Clinton tarafından kalıcı çözüm antlaşması için biraraya getirilen İsrail Başbakanı Ehud Barak ve FY Lideri Yaser Arafat anlaşamamışlardı. Hâkim medyaya göre Arafat, İsraililerin verdiği bütün tavizlere rağmen anlaşmaktan kaçınmıştı. Oysa Barak'ın önerisi Filistinlilerce kabul edilebilir olmaktan uzaktı. İsrail tarafınca Doğu Kudüs çevresindeki yerleşimlerin ilhakı teklif edilmişti, böylelikle Batı Şeria ile Kudüs'ün bağlantısı kesiliyordu. Görüşmelerin Barak'ın Harem-ül Şerif'te egemenlik istemesi ile koptuğu söylene de asıl sorun Filistinli mültecilerin geriye dönüş hakkı konusu olmuştur. Arafat'ın geri adım atmadığı bu meselede İsrail, on beş seneye yayılmış bir süreç içerisinde birkaç bin kişinin "aile birleştirme" adı altında geri dönmesini önermişti. Ayrıca mültecilerin bulundukları ülkede daimi ikametini ve tazminat almalarını sağlamak için uluslararası bir fon oluşturulmasını teklif etmişti. Buna karşılık çatışmanın bittiği ibaresi metne eklenecekti. ABD ve İsrail tarafından uzlaşamamanın yegane sebebi olarak gösterilen Arafat'ın bu teklifi kabul etmesi beklene mezdi.⁸⁷

⁸⁶ Destek oranı, kamuoyu araştırmalarına göre yüzde 1 civarındaydı. Public Opinion Poll # 39, CPRS, Jerusalem, January 28-30 1999, www.cprs.org.

⁸⁷ Bkz. Rema Hammami; Salim Tamari, "The second uprising: end or new beginning?", *Journal of Palestine Studies*, Winter 2001.

İSRAİLLİ YERLEŞİMCİLER

Camp David'de anlaşmaya varılamaması, II. İntifada'nın görünürdeki sebeplerinden sadece biriydi. Oslo Süreci büyük hayal kırıklığına yol açmıştı. Antlaşmanın imzasından sonra geçen yedi yıl boyunca küçük bir azınlık dışındaki Filistinliler antlaşmanın nimetlerinden yararlanamamışlardı. Özellikle yeni kuşaklar İsrail'e olduğu kadar otoriter yapısından ve yolsuzluğun yaygın olduğu bürokrasisinden mustarip oldukları FY'ye de tepki duymaktaydılar. Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ndeki Yahudi yerleşimleri, II. İntifada'nın bir diğer önemli sebebidir. Oslo Süreci'nde El Halil kentinde yaşayan 400 yerleşimcinin güvenliği için 20.000 Filistinli devamlı sokağa çıkma yasağı altında yaşamaya çalışıyordu. İsraili Barış Şimdi Hareketi'ne göre Batı Şeria ve Gazze'de Oslo Antlaşması'nın imzalandığı Eylül 1993'ten 2000 yılı sonuna kadar yerleşim inşaatlarının sayısında % 52'lik bir büyüme olmuştu, bu rakama Ehud Barak'ın on sekiz aylık hükümeti dönemindeki % 17'lik büyüme de

dahildi. Bu yeni yerleşimlerle Gazze ve Batı Şeria'daki toplam yerleşimci sayısı 115.000'den 200.000'e çıkmıştı. Doğu Kudüs'teki yerleşimciler de eklendiğinde bu rakam 380.000'e ulaşıyordu.⁸⁸ 3.4 milyon Filistinlinin ortasında yaşayan bu yerleşimciler, İsrail'in Oslo Antlaşması'ndan ne anladığının en güzel kanıtıydı. Eğer İsrail 1994-2000 yılları arasında süren geçici dönemi Filistin Devleti'nin kuruluşu için bir aşama olarak algılasaydı, bir kaç sene sonra sökülmeğe üzere onca yerleşimi, büyük maddi maliyeti de hesaba katıldığında inşa etmekten kaçınırdı.

İlk İntifada ile ikincisi arasında ciddi farklılıklar olduğunu hemen belirtmek gerekir. Birincisinde Filistinlilerin yoğun olarak yaşadığı şehir içlerinde görevli İsrail asker ve polislerine karşı spontane yapılan taşlı gösteriler, ikincisinde yerini FY'ne verilen bölgelerin sınırlarında karakol kuran İsrail askerlerine karşı yapılan taşlı gösterilere bırakmıştır. Bu anlamda kontrol noktalarındaki İsraililer I.İntifada'ya göre çok daha avantajlı konumdaydı. Özellikle İsraili keskin nişancılar hazırlıklı oldukları bu gösterilerde çok sayıda Filistinlinin ölümüne sebep olmuştur.⁸⁹

II. İntifada'nın ilk aylarında çok sayıda Filistinlinin yukarıda saydığımız nedenlerle ölmesi İsrail kontrol noktalarında yapılan taşlı gösterilerin zamanla azalmasına sebep olurken ilkinden farklı olarak Filistin tarafınca yoğun olarak silah kullanıldığı gözlemlenmiştir. Yerleşimlere, bunları birbirine bağlayan by-pass yollarını kullanan yerleşimcilere ve İsrail Ordusu birimlerine yönelik saldırılar gerçekleştirilmiştir. Özellikle II. İntifada'nın ilk iki senesi içerisinde çok sayıda silahlı eylem yapan El-Fetih'in milis teşkilatlanması *Tanzim* örgütünün adını zikretmek gerekir. Bu örgütü 2002 Nisan'ında İsrail'in FY altındaki toprakları yeniden işgali sırasında tutuklanmasına kadar yöneten Marvan Barguti, halen İsrail tarafından intihar saldırıları emri vermek ve İsrail yurttaşlarının öldürülmesine azmettirmek iddiasıyla yargılanmaktadır. Marvan Barguti, ilk İntifada sırasında yetişen yeni elitler içinde en sivri isimlerden biri olmuştur. Bu vesile ile II. İntifada'nın, yeni elitler ve FKÖ'nün dışarıdan gelen eski elitleri arasındaki mücadeleye de tanıklık ettiğini belirtmek gerekir.

İlk İntifada'da taban örgütlenmeleri ile direniş sürdürülmüşken, ikincisinde Filistin Yönetimi devletimsi yapısıyla mücadelede bir taraftır. Ancak merkezi rolü yukarıda bahsedildiği üzere I. İntifada sırasında yetişmiş yeni elitlerin (gerek İslamcı ve gerek milliyetçi) oynadığı söylenebilir.⁹⁰ Bu elitler, dışarıdan gelen yaşlı FKÖ kadroları eliyle yaratılan barış sürecinde yönetimden

⁸⁸ Graham Usher, "Palestine", *Race and Class*, 2001, Vol. 42, Issue 4, s. 73.

⁸⁹ Amira Hass, "Don't shoot till you can see they're over the age of 12", *Ha'aretz* (internet edition), 20 November 2000; Amos Harel, "Palestinian dead the work of IDF snipers, army says", *Ha'aretz* (internet edition), 4 October 2000.

⁹⁰ Khalil Shikaki, "Palestine Divided", *Foreign Affairs*, Jan-Feb 2002, s. 89.

büyük oranda dışlanmışlar, siyasal reformlarla yönetime katılım kanalları oluşturul(a)madığı için bir mağduriyet hissine kapılmışlardı. II.İntifada'nın başından itibaren inisiyatif onların eline geçti. Onlara göre, Hizbullah önderliğindeki Lübnan silahlı direnişi izlenecek strateji için yol göstericiydi. Güney Lübnan'dan 2000 Mayıs'ında geri çekilmek zorunda kalan İsrail, silahlı halk direnişi ile işgal altındaki topraklardan çekilmeye zorlanabiliirdi. İslamcıların kullandığı intihar saldırısı yöntemi Fetih'in silahlı kanadı El-Aksa Şehitleri Tugayları tarafından da tatbik edilmeye başlandı. Değişik gruplarca yüzden fazla intihar saldırısı yapıldı. İsrail kayıplarının büyük çoğunluğu da bu saldırılardan kaynaklandı. İsrail'in cevabı örgüt liderlerine yönelik suikastler, FY binalarının bombalanması oldu. 2002 Nisan'ında FY yönetimi altındaki şehirler işgal edilerek Arafat günlerce kuşatma altında tutuldu. Bugün gelinen noktada II. İntifada taraflar için tam bir yıpratma savaşına dönmüştür.

FY'nin ve Arafat önderliğindeki kadroların İsrail'e görüşmeler sırasında baskı yapabilmek için olayları organize ettiğini söylemek çok doğru olmayacaktır. İlk İntifada'ya oranla toplumun mücadeleye katılımının son derece sınırlı olduğu gözlemlenmektedir. Spontane başlayan hareketin inisiyatifini elinde tutan yeni elitler ilk İntifada'dakine benzer bir şekilde biri milliyetçi diğeri de İslamcı olmak üzere iki ayrı direniş örgütlenmesi yaratılmasından çekindikleri için en başından bütün grupları çatısı altında toplayan birleşik bir İntifada önderliğinin oluşturulduğunu ilan etmişlerdir. Bu örgütlenme işlevsel özelliği sınırlı kalsa da bölünmüşlük hissini azaltıcı bir rol oynamıştır. Arafat eski ve yeni elitler arasındaki mücadelede gruplar üstü bir konumda bulunuyor olsa da tam anlamıyla kontrolü sağlayabileceğini söylemek güçtür. Artık şiddet tekeli FY'nin elinde değildir. Bu tekeli ihlal edenlere karşı güç kullanılması Arafat'ı İsrail işbirlikçisi konumuna getireceğinden çaresizce geçmişte Lübnan'da yaptığı gibi hakemlik rolü oynamaktadır.

Filistin'de reform taleplerinin büyük güçlerce dışarıdan dayatılması ufukta görünen iç mücadele ve kaostan korkulmasından kaynaklanmaktadır. ABD Başkanı George W. Bush 24 Temmuz 2002'de yaptığı konuşmada bir Filistin Devleti'nin İsrail'le müzakereler yoluyla kurulmasını Filistin liderliğinin değişmesi şartıyla destekleyeceklerini açıklamıştır. Nisan 2003'te Mahmut Abbas'ın (Ebu Mazin) yeni oluşturulan başbakanlık makamına getirilmesinden sonra 30 Nisan 2003'te ABD önderliğindeki dörtlü (AB, Rusya ve BM) tarafından yol haritası adıyla yeni bir barış planı taraflara sunulmuştur. Bu planla 2005 yılında nihai çözüme varılarak Filistin devletinin kurulması öngörülmekteydi. Üç aşamalı bu planın ilk aşamasında İsrail kuvvetlerinin kademeli olarak 28 Eylül 2000 öncesindeki pozisyonlarına dönmesi, FY'nin "terör"ü engellemek için İsrail'le somut işbirliği yapmasına bağlanmaktadır. Bu somut işbirliğinden kasıt İsrail karşıtı güçlerin üzerine gözle görülür bir

şekilde gidilmesi, bütün silahların toplanmasıdır. Hamas, bunun kabul edilemeyeceğini silahsız olarak İsrail ölüm timlerini beklemeyeceğini ilk andan itibaren açıklamıştır. Bu anlamda Rabin'in Oslo'da istediği gibi FY'den iç savaş çıkarması istenmektedir. Eğer FY isteneni yaparsa 2003 yılı sonlarına doğru ikinci aşamaya geçilecekti. Bu aşamada anayasasını yapmış, demokratik seçimlerini tamamlamış FY'nin geçici sınırlara sahip bir devlet halini almasını sağlayacak -AB, ABD, Rusya ve BM önderliğinde- uluslararası bir konferans düzenlenecekti. Üçüncü aşamada ise 2005 yılı içerisinde düzenlenecek ikinci bir uluslararası konferans neticesinde sınırlar, mülteciler, yerleşimler ve Kudüs gibi merkezi konularda nihai çözüme varılacak ve Filistin devleti kurulacaktı. Bu planda merkezi konular Oslo'da olduğu gibi en son aşamaya bırakılmıştır. Yol haritası daha önceki bir çok barış planı gibi en başından ölü doğmuştur. Filistin tarafındaki grupların ateşkes kararına İsrail karşılık vermeyince intihar saldırıları gelmiş ve yıpratma savaşına geri dönmüştür. 7 Eylül 2003'te Mahmud Abbas istifa etmiştir. II.İntifada'nın görünür bir zamanda biteceğine ilişkin hiçbir emare bulunmamaktadır.

İRAK

IRAK: ORTADOĞU'NUN ETNİK VE KÜLTÜREL MINYATÜRÜ

Mesut Özcan

1. COĞRAFİ KONUMU VE GENEL ÖZELLİKLERİ

Irak kuzeyde Türkiye, doğuda İran, güneyde Kuveyt ve Basra Körfezi, güneybatıda Suudi Arabistan ve Ürdün, kuzeybatıda ise Suriye ile çevrelenmiştir. Irak kuzey Arabistan platosu, güneybatı İran ve Türkiye'deki dağlık alanların arasında kalmakta ve Suriye ile Basra Körfezi arasında alçak bir koridor oluşturmaktadır.¹ İran ile Irak arasında nehir ve dağlardan oluşan bir ayırım söz konusu iken, Irak'ın batı komşuları ile ciddi bir coğrafi ayrımı yoktur.² Coğrafi olarak Irak'ın baskın unsuru Fırat ve Dicle nehirleridir. Irak İran'dan Zagros dağları ile ayrılırken, batıda ve güneyde Irak'ı komşularından ayıran keskin fiziki özellikler yoktur. Türkiye ile Irak arasında yine yüksek dağ sıraları fiziki bir ayırım oluşturmaktadır.

1920'ye kadar olan 2000 yıl içerisinde Irak, Abbasiler dönemi dışında ya merkezi başka yerde olan imparatorluklara bağlıydı (Bizans, Emeviler, İlhanlılar, Osmanlılar) ya da doğu Akdeniz merkezli devletlerle, İran merkezli devletler arasında bir sınır bölgesi oldu. Çevresindeki alanları kontrol etmeksizin sadece Fırat-Dicle havzasını kontrol eden modern Irak devleti, bölge için daha önce benzeri olmayan yeni bir oluşumdu.³ Birinci Dünya Savaşı sonrasında Ortadoğu'daki pek çok toprak gibi Irak da Avrupalıların işgali altındaydı. Savaştan önce Osmanlı Devleti'nin çeşitli vilayetleri olan bu bölgelerde yeni devletler kuruldu. Irak devleti de Arap, Kürt, Türkmen, Asuri, Yahudi, Sünni ve Şii gibi birbirinden çok farklı etnik ve dini toplulukları barındıran Musul, Bağdat ve Basra

¹ Phebe Marr, *The Modern History of Iraq*, Westview Press, USA, 1985, s. 1

² William B. Fisher, "Iraq Physical and Social Geography", *The Middle East and North Africa*, Europa Publications Limited, London, 1997, s. 499

³ William Harris, "The Strategic Situation of Modern Iraq", *The Review of International Affairs*, 2001, Vol. 1, N. 1, s. 85

vilayetlerinin birleştirilmesi ile oluşturuldu ve başına da İngilizler tarafından, Suriye’de başarılı olamayan Mekke Şerifi Hüseyin’in oğlu Faysal getirildi.

İngiltere tüm bu bölgeyi tek bir birim olarak yönetmeyi uygun bulmuş ve ülkeye Arapça bir isim olan Irak (kökenleri eskiye giden) adını koymuştur.⁴ Bazı akademisyenler Irak’ı İngiliz emperyal dizaynlarının özel bir örneği olarak kabul etmekte ve parçalanmasını önlemek için bir dizi hasta katilin yönetimine ihtiyaç duyduğunu iddia etmektedir.⁵ İngilizlerin amacı petrol zengini Musul bölgesini kontrol altında tutmak ve Basra Körfezi’ni kontrol ederek sömürge imparatorluğuna giden yollarda hakimiyetini devam ettirmektir. Bu amaçla İngilizler Kürtlerin yoğunlukta olduğu Musul bölgesini diğer iki Osmanlı vilayeti olan Sünni yoğunluklu Bağdat ve Şii yoğunluklu Basra bölgeleriyle birleştirdiler. Böylece güney Mezopotamya’da, Hindistan’daki imparatorluklarını güçlendirecek zengin ve stratejik bir konumu olan bir manda devleti ortaya çıkardılar.⁶ Irak’taki çok farklı rejimler ve liderler bu heterojen yapıyı birleştirerek birleşik bir Irak ulusu ve istikrarlı bir devlet yapısı kurmaya çalıştılar. Irak’ın sınırları içindeki arazinin oldukça farklı özellikler göstermesi sebebiyle ülkede aşırı ayrışmalar sıklıkla görüldü. Topraklardaki bu farklılık içerisinde Irak coğrafyasının birleştirici özelliği, Fırat ve Dicle’nin oluşturduğu ikiz nehir sistemi oldu.⁷

Kurulduğu sırada yaklaşık 2.5 milyon nüfusu barındıran Irak’ın sınırları içerisinde halkın % 80’e yakını Arap’tı, diğer gruplar ise kuzeyde yaşayan Kürtler, Kerkük bölgesinde yoğunlaşan Türkler, Acemler, Bağdat’ta yoğunlaşan Yahudiler idi.⁸ Bu nüfusun büyük çoğunluğu kırsal alanlarda yaşıyordu ve tarım ve hayvancılık yaparak geçimini sağlıyordu.⁹ Müslüman nüfus içerisinde ise Şiiler, Sünnilerden daha fazlaydılar. Şiiler daha çok Irak’ın güney kesimlerinde yoğunlaşmışken, Sünniler Bağdat’ın kuzeyinde yoğunlardı. Daha çok ticaretle uğraşan Yahudiler yaklaşık 100.000 kişiydiler ve çoğu o dönemde nüfusu 200.000 olan Bağdat’ta yaşıyordu. Irak’ın kuruluş yıllarında iki önemli şehir Bağdat ve Musul idi.¹⁰ Günümüzde ise Irak’ın nüfusu 22.675.617’dir. Bu nüfusun % 97’si Müslüman’dır. Müslümanların ise % 60’ı Şii, % 32’si Sünni’dir. Etnik olarak ise % 75-80’i Arap, % 15-18’i Kürt,

⁴ David Fromkin, "How The Modern Middle East Map Came To Be Drawn", *Smithsonian*, 1991 Vol. 22, N. 2, s. 146

⁵ Robert D. Kaplan, "Iraqi Indigestion", *New Republic*, 1990, Vol. 203, N. 15, s. 14

⁶ Robert D. Kaplan, *a.g.m.*, s. 14

⁷ Phebe Marr, *a.g.e.*, s. 2

⁸ Malcolm E. Yapp, *The Near East since the First World War: A History to 1995*, Longman, London, 1996, s. 69

⁹ Roger Owen & Şevket Pamuk, *A History of the Middle East Economies In The Twentieth Century*, I.B. Tauris, London, 1998, s. 53

¹⁰ Malcolm E. Yapp, *a.g.e.*, s. 69

% 5'i ise Türkmen, Asuri (Nesturi) ve diğerlerinden oluşmaktadır.¹¹

Irak ciddi miktardaki petrol rezervlerini kayda değer su ve tarım kaynaklarıyla ve uzun bir şehirli geçmişi olan büyük bir nüfusla birleştirebilen tek Arap ülkesidir. Arap Yarımadası devletleri stratejik petrol kaynaklarına sahiptirler ama insan kaynakları ve diğer fiziki doğal kaynaklar bakımından fakirdirler. Suriye ve Mısır gibi devletlerin petrol kaynakları vardır fakat bu ancak kendilerine yetecek kadardır. Irak ise gücün petrolle ilgisi olan ve olmayan unsurlarını birleştirmekte ve diğer bütün Arap ülkelerinden daha avantajlı görünmektedir.

Büyük petrol rezervlerinin bulundukları yerler Irak için bir endişe kaynağıdır. Devasa büyüklükteki Rumeyla bölgesi Kuveyt'le olan sınırı geçmektedir, umut vadeden yeni Mecnun bölgesi İran sınırına oldukça yakındır ve Kerkük bölgesi de Kürt otonom bölgesinin sınırlarının dibindedir.¹² Bu petrol kaynaklarının bulunduğu alanlar ve Irak'ın komşularıyla yaşadığı sınır sorunları arasındaki ilişki, Irak'ı sınır sorunları konusunda daha ısrarcı yapmaktadır. Irak'ın Basra Körfezi'ne olan çıkışı sadece 20 km genişliğindedir.¹³ Irak halkı ülkelerini denize çıkışı olmayan bir kara devleti olarak kabul etmektedir. Körfez'e karadan çıkışları Fao Yarımadası üzerinden yaklaşık 20 km gibi oldukça dar bir alandandır. Su yolu olarak çıkışları ise Şattülarap Nehri ve Zübeyr Kanalı üzerinden olmak üzere iki tanedir. Şattülarap'ın kontrolü ve kullanımı İran'la Irak arasında sürekli bir sorun kaynağı olagelmıştır ve iki ülkenin savaşmasının da önemli nedenlerinden biridir. Irak'ın diğer çıkışı olan Zübeyr Kanalı'nın ağzı ise Kuveyt'e bağlı olan Verbe ve Bubiyan adaları tarafından kontrol edilmektedir.¹⁴ 20. yüzyılın başlarında bu adalar üzerinde kimsenin yaşamadığı yerlerdi ve işe yaramaz olarak kabul ediliyorlardı. Ama geçen zaman içerisinde bu adalar çok ciddi önem kazandılar. Irak, İran'la Şattülarap'ın kullanımı ile ilgili sorunlar yaşadığı zamanlarda Körfez'e güvenli bir çıkış sağlayabilmek için Kuveyt'e baskı yapmıştır. Irak'ın İran ve Kuveyt'le yaşadığı sınır sorunlarının temelinde Körfez'e çıkış sorunu yatmaktadır. Coğrafya değişmediği sürece de Irak'ın Körfez'e bağımsız çıkış isteği var olmaya devam edecektir. Ama Körfez'e çıkış sorunu bir coğrafi sorun olmaktan çok varolan coğrafyanın nasıl algılandığı ve kullanıldığı ile ilgilidir.¹⁵

¹¹ Irak Ülke Profili, Avrasya Dosyası, 2000, Cilt 6, Sayı: 3, s. 6-7. İran-Irak Savaşı'ndan bu yana sürekli bir kaos ortamı içerisindeki Irak'ta güvenilir nüfus istatistikleri bulmak oldukça zordur. Bu anlamda verilen rakamlar farklı kaynaklarda değişiklikler gösterebilmektedir.

¹² William Harris, *a.g.m.*, s. 92

¹³ Isam al Khafaji, "The Myth of Iraqi Exceptionalism", *Middle East Policy*, Vol. VII, N. 4, s. 62. Bazı akademisyenler bu çıkışın 36 mil uzunluğunda ama büyük ölçüde kullanıma elverişsiz olduğunu belirtmektedir.

¹⁴ Maurice Mendelson & Susan Hulton, "Iraq's Claim to Sovereignty Over Kuwait", *Territorial Foundations of The Gulf States*, Ed. Richard Schofield, UCL Press, London, 1994, s. 120

¹⁵ Phebe Marr, Comments on 'Al-Hafaji's article 'The Myth of Iraqi Exceptionalism', *Middle East Policy*, Vol. VII, N. 4, s. 88

Uluslararası sulara ciddi bir çıkışı olmayan tek büyük petrol ihracatçısı ülke olan Irak, petrolü ihraç edebilmek için Suudi Arabistan, Suriye ve Türkiye gibi komşularına ihtiyaç duymaktadır. Bu konumdaki bir ülkenin komşularıyla iyi ilişkiler kurması gerekir ama bu durum özellikle Saddam Hüseyin yönetimi altındaki Irak için geçerli değildir. Saddam Hüseyin bunun tam zıddı bir politika izlemiştir.¹⁶ Coğrafyayı tehditlerle ve güç kullanarak değiştirmeye çalışmak, istenen sonuçları getirmeyecek ve Irak'ın neredeyse tamamen bir kara devleti olması gerçeği büyük olasılıkla böyle kalmaya devam edecektir. Ama Irak'ın bugün karşı karşıya olduğu felaket bu jeo-stratejik gerçeğe değil, bu jeo-stratejik gerçekliğe uygun politikaların geliştirilmesinin araçlarının nasıl kullanılacağı ile ilgilidir.¹⁷

II. IRAK DEVLETİ'NİN KISA SİYASİ VE EKONOMİK TARİHİ

Irak, 1920'de düzenlenen San Remo Konferansı'nda varılan anlaşmayla 25 Nisan 1920'de İngiliz mandası olmuştur. 1921 yılında kurulan Irak Devleti'nin ilk kralı Mekke Şerifi'nin üçüncü oğlu Faysal'dır. Faysal Şam'da Suriye kralı ilan edilmiştir ama Suriye'de mandater güç olarak bulunan Fransızlar tarafından 1920 yazında oradan uzaklaştırılmış ve 23 Ağustos 1921'de Irak'ın başına getirilmiştir. Irak'ta İngilizlerin oluşturduğu yeni yönetim çok istikrarlı değildi çünkü rejim sadece Faysal'ın etrafında inşa edilmişti ve istikrarlı bir siyasi yapı yoktu. İngilizler Faysal'ı Irak'ın başına getirmiş olsalar da ona çok fazla güvenmiyorlardı. Yakın arkadaşı Yüzbaşı Lawrance bile Faysal'ı 'zayıf bir kişi' olarak tanımlıyordu.¹⁸ Yöneticisi olduğu bölgenin yerlisi olmayan Faysal halk tarafından ciddi bir kabul görmüyordu. Ülkedeki kabilelerin İngiltere'ye bir bağlılıkları yoktu ve onların adamı olarak kabul edilen Faysal'ın halk arasında popülaritesi de yoktu. Bölgede görev yapan Amerikalı bir konsolos 1921 Kasımı'nda 'nüfusun büyük kısmının Türklerin geri gelmesini memnuniyetle karşılayacaklarını' belirtmekteydi.¹⁹ Bu şartlar altında ülkede ciddi bir tabanı olmayan Faysal, yönetimini sürdürebilmek için İngilizlerin askeri desteğine ihtiyaç duymuş, ama belirli bir halk desteği kazanmak için de halk arasında İngilizlere olan muhalefeti kullanmaya çalışmıştır.

1932'de bağımsızlığın kazanılmasından 1958'de gerçekleşen darbeye kadar Irak Haşimi hanedanının yönetimindeydi. Faysal'ın 1933'te ölmesinden sonra yerine oğlu Gazi geçmiştir. Gazi de 1939'da bir kazada ölünce dört yaşındaki oğlu Faysal'ın naibi olarak İngiliz yanlısı kuzeni Abdullah'ın atanması ve en son olarak da İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Irak'taki

¹⁶ Isam Al Khafaji, *a.g.m.*, s. 63

¹⁷ Phebe Marr, *Comments on ...*, s. 87

¹⁸ Elie Kedourie, *The Catham House Version and other Middle-Eastern Studies*, University Press of New England, 1984, s. 239

¹⁹ Elie Kedourie, *a.g.e.*, s. 242

dengeler oldukça bozulmuştur.²⁰ 14 Temmuz 1958'de General Kasım'ın gerçekleştirdiği darbe ile Irak'ta krallık yönetimi son buldu. Bundan sonra Irak'ta cumhuriyet yönetimi kuruldu ama parlamentonun işlerliği ve halkın taleplerinin yönetime ne kadar yansıdığı ciddi bir soru işareti olarak kaldı. Kasım'ın Kuveyt'e karşı izlediği tehditkar tavır ve petrol politikası Arap ülkeleri ve İngiltere ile arasının bozulmasına neden oldu. Ayrıca Kürtler de kuzeyde bir ayaklanma başlattı. Bu şartlar altında Baas partisi ile işbirliği yapan ordu içindeki bir grup 8 Şubat 1963'te darbe yaptı. Baas bu darbeye önemli rol oynadıysa da yönetimdeki etkinliği 9 ay sürdü. Kasım'ın yardımcılığını yapan ama sonra anlaşamayarak ayrılan Abdüsselam Arif Cumhurbaşkanı oldu ve 1963 sonunda Başlıları yönetimden tasfiye etti. Bu dönem Arif'in 1966'da bir uçak kazasında ölmesine kadar devam etti. Yerine kardeşi Abdurrahman Arif geçti ve onun yönetimi ise 1968'de General Ahmed Hasan el-Bekir'in liderliğindeki Baasçıların yaptığı darbeye kadar sürdü. Saddam Hüseyin, Bekir'in yardımcısıydı ama yönetimde oldukça etkindi. Saddam Hüseyin 1979 yılında yönetimi ele geçirdi. O dönemden sonra da ülke içerisinde yönetimini güçlendirdi ve girdiği iki savaş sonunda ülkesi bir harabeye dönmüş olmasına rağmen kendi iktidarını korumayı başardı. Bu noktada acımasızlığı ve klanından oluşturduğu yönetici kadroların büyük etkisi oldu. Saddam Hüseyin yönetimi altında ülkede ciddi bir istihbarat teşkilatı kuruldu ve muhalefete karşı oldukça sert bir tutum takındı.

Baas Partisi'nin söylemi büyük ölçüde seküler bir söylem olmasına rağmen, İran-Irak Savaşı'ndan başlayarak İslam bu söylemde daha fazla yer bulmaya başladı. Özellikle 1990 sonrasında ambargoların meydana getirdiği olumsuz şartlardan Batılı ülkeleri sorumlu tutularak dini öğelerin daha fazla kullanıldığı bir söylem ön plana çıkmaya başladı. Yine 1990 sonrasında siyasi süreçlerde Baas Partisi'nin rolü azalırken Saddam'ın kişisel ağırlığı artmaya başladı. Ayrıca ülkenin kuzeyi ve güneyinde 1990 sonrasında Baas'ın etkinliğinin azalmasıyla beraber kabile ve klan bağlarının önemi gide-rek arttı.

İran-Irak Savaşı sırasında dış düşman sayesinde rejimini ayakta tutan Saddam Hüseyin, savaşın getirdiği yıkım sonrasında ülkesini imar etmenin zorluğu karşısında yeni bir maceraya girişti. Savaş sırasında Kuveyt ve Suudi Arabistan gibi Arap ülkelerinin desteğini alan Irak'ın bu ülkelere ciddi miktarda borcu vardı. Saddam Hüseyin savaş sonrasında ülkesini yeniden imar etme, işsizlik sorununa çözüm bulma, savaş sırasında aldığı borçları geri ödeme gibi pek çok sorunla karşı karşıya kaldı. Bunların hepsini aynı anda çözmek oldukça zordu ve ülkenin en önemli gelir kaynağı olan petrolün fiyatı da oldukça düşük seyrediyordu. Kısa vadede bu sorunları normal yollar-

²⁰ Marion Farouk Sluglett & Peter Sluglett, *Iraq Since 1958 From Revolution to Dictatorship*, I.B. Tauris, New York, 1987, s. 16

dan çözülmesinin zorluğu Saddam Hüseyin'i yeni bir maceraya sevk etti. Kuveyt'i işgal etmesinde sahip olduğu askeri güce uygun bir bölgesel güç elde etmek, ciddi miktardaki petrol kaynağını kontrol ederek ekonomik sorunları aşmak ve Kuveyt'le ilgili olarak bu ülkenin kurulduğu yıllardan itibaren devam eden sorunları kökünden çözmek gibi amaçları vardı. Körfez Savaşı sonrasında ambargoya maruz kalan Irak'ta Saddam rejiminin devrilmesi için gerçekleştirilen ayaklanmalar istenen sonucu vermedi. 2003 yılında ise ABD'nin önderliğindeki güçlerin Saddam Hüseyin'i devirmek için başlattıkları operasyon sonrasında Irak'taki 35 yıllık Baas ve 25 yıllık Saddam yönetimi sona erdi. Bu makalenin yazıldığı sırada Saddam Hüseyin'in hayatta olup olmadığı henüz belli değildir. Aynı şekilde Amerikalılar kontrolü tam olarak sağlayamadıkları için Irak'ta oluşturulacak yapı da henüz netleşmemiş durumdadır.

Bu siyasi gelişmelerin yanında Irak'ın kurulmasından bugüne kadar ekonomik anlamda geçirdiği değişimin de anlaşılması gerekir. Irak'ta önce tarım sonra da petrol, ekonomik faaliyetin temelini oluşturmuştur. 1921 yılında Irak devleti kurulduğunda tarım ve hayvancılık ekonomik yapının temeliyken petrol ülke ekonomisinde sınırlı bir rol oynuyordu. Ama süreç içerisinde petrol, Irak için vazgeçilmez bir ekonomik kaynak halini aldı. Kurulduğu yıllarda büyük ölçüde içine kapalı ve kendine yeterli bir tarım toplumu iken, Süveyş Kanalı'nın açılması ve buharlı taşımacılığın Fırat ve Dicle nehirlerine kademeli bir şekilde uygulanması sonrasında Irak çoğunluğu Körfez ve Hindistan'a olmak üzere tahıl ihraç etmeye başladı. İhracattaki bu artış ekilen tarımsal arazilerin de ciddi şekilde artmasına neden oldu. Bu nedenle de toprakların önemi arttı. Bütün bunların sonucunda da Irak kendine yeten bir ekonomi olmaktan çıkarak dünya ekonomisine eklemlenmeye başladı.²¹

İngiliz mandası ve monarşi dönemlerinde büyük toprak sahipliği rejimin sosyal tabanını oluşturdu. Büyük toprak sahipliği özellikle ülkenin güney bölgelerinde yaygındı. Bu bölgedeki topraksız köylüler geçim sıkıntısı nedeniyle büyük şehirlere, özellikle de Bağdat'a göç ettiler. Irak dünya ekonomisine önce tahıl ihracatçısı sonra da petrol ihracatçısı olarak eklemlendi. Kırsal alanda arazilerin belli beylerin elinde toplanmasına benzer şekilde şehirlerdeki ticaret ve endüstriyel üretim de belli ellerde toplanmıştı. Bu aynı zamanda siyasi gücün de kimin elinde olduğunun bir göstergesiydi.²²

1936-1941 arasında ülkede çeşitli kabile ayaklanmaları oldu. İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere ülkeyi kontrol altında tuttu. Savaş döneminde tüccarlar ve büyük toprak sahipleri servet ve güçlerini artırırken, yaşanan gelişmeler şehirlerde ve kırsal alanda yaşayan genel kitle üzerinde olumsuz

²¹ Marion Farouk Sluglett & Peter Sluglett, *a.g.e.*, s. 3-5

²² Marion Farouk Sluglett & Peter Sluglett, *a.g.e.*, s. 34-35

etki yaptı. Bu rahatsızlıkların yol açtığı tepkiler hem askeri baskılar hem de petrolden elde edilen gelirin altyapı ve tarım hizmetlerinde kullanılması ile aşılmaya çalışıldı. Ama petrol endüstrisinin Irak üzerindeki ekonomik ve sosyal etkisinin 1950'li yıllara kadar sınırlı olduğunu belirtmek gerekir.²³

Özellikle 1973 petrol ambargosu sonrasında fiyatların yükselmesi Irak'ın petrolden elde ettiği geliri ve böylece ülke ekonomisinin petrole olan bağımlılığını oldukça artırmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında petrolden elde edilen gelir, eğitim ve refahı artırmanın yanında tarımsal alanda üretimi artırmak için de kullanılmıştır. Bu çerçevede Bağdat'ın güneyindeki tarımsal alanlarda büyük ölçekli sulama ve drenaj çalışmaları yapılmıştır.²⁴

Ülkede 1950'li yıllarda meydana gelen diğer ekonomik ve sosyal gelişmeler ise yeni ideolojik partilerin ortaya çıkması, böylece sokakların daha politize hale gelmesi ve şehirlerin ve özellikle de Bağdat'ın nüfusunun büyük oranda artmasıdır.²⁵ Bu dönemde Irak'ın petrolden elde ettiği gelirin hızla artması ülke için avantaj sağlamışsa da, bu gelirin nasıl kullanılacağı konusunda bir uzlaşmaya varmak kolay olmamıştır. Irak'ın petrolden elde ettiği gelir 1940 yılında 6.44 milyon dolardan 1958 yılında 224 milyon dolara yükselmiştir.²⁶ Buradan elde edilen gelirin öncelikle Fırat ve Dicle'de barajlar ve sulama kanalları yapımında kullanılması hesaplanmışsa da, daha sonra buradan elde edilen gelirin alt sınıfların yaşantısında kısa zamanda olumlu etki yapmayacak böyle uzun vadeli projelere yönlendirilmesi çeşitli toplumsal rahatsızlıklara yol açmıştır.

Ortaya çıkan rahatsızlıkları aşmak amacıyla, 1950'lerin son yıllarında yapılan kalkınma planlarında sağlık ve refah harcamalarının payı artırılmıştır. 1958 darbesini yapan askerler genel olarak orta sınıf kökenliydi ve sosyal eşitliğe önem veriyorlardı. Bu darbeyi gerçekleştiren subaylar eğitimlerini 1930'lu yıllarda tamamlamış, yeni kuşak askerlerdi ve devletin ilk kurulduğu yıllarda etkin olan Osmanlı'dan kalma askerler değillerdi. Zaten bu darbenin Irak yönetiminin Mısır'a karşı İngilizlerle beraber hareket etmesinin yanısıra, aslında alt ve alt orta tabakanın ortak mücadelesinin bir yansıması olduğu iddia edilmiştir.²⁷ Darbeye giden yolda bazı dış faktörlerin de etkisini ihmal etmemek lazımdır. Bu dış faktörler 1951 yılında İran petrolünün millileştirilmesi ve Irak'ta da aynı yönde taleplerin ortaya çıkması, 1955 yılında Bağdat Paketi'nin imzalanmasına yol açan görüşmeler, Mısır'da 1952'de Nasır'ın

²³ Joe Stork, "Class, State and Politics in Iraq", *Power and Stability in the Middle East*, Ed. Berch Berberoglu, Zed Books, London, 1989, s. 32

²⁴ Roger Owen & Şevket Pamuk, a.g.e., s. 55

²⁵ Malcolm E. Yapp, a.g.e., s. 81

²⁶ Roger Owen & Şevket Pamuk, a.g.e., s. 162

²⁷ Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, Princeton University Press, New Jersey, 1978, s. 806

işbaşına gelmesi ve 1956 Süveyş Krizi'nde İngiltere, Fransa ve İsrail'le başa çıkmasıdır.²⁸

1958 darbesinden sonra 1968'e kadar olan on yıl içerisinde Irak'ta uzun süreli istikrarlı bir yönetim ortaya çıkmadı. Çünkü bu on yıllık süre içinde Kasım'ın (1958-1963), Abdüsselam Arif'in (1963-1966) ve Abdurrahman Arif'in (1966-1968) dönemlerinde farklı uygulamalar hakim oldu. Bu dönemde ekonomik anlamda en önemli uygulama Ekim 1958 tarihli tarım reformu olmuştur. Bu reformda Mısır örneği takip edilmiş ama uygulamada çeşitli zorluklar ortaya çıkmıştır. Uzman sıkıntısı, toprak sahiplerinin ciddi muhalefeti ve üst üste iki yıl yaşanan kuraklık bunlar arasında sayılabilir.²⁹ Bunun yanında yine aynı dönemde hizmet sektörünün kalitesinin artırılması ve petrol endüstrisinin geliştirilmesi için de ciddi miktarda para harcanmaya başlamıştır. Bu dönemde toprak reformu uygulamasının daha çok geniş toprak sahipliğinin yaygın olduğu ülkenin güney kesimlerinde yoğunlaştığını, kuzeyde Kürtlerin yoğun olduğu alanlarda bu konuda geniş çaplı bir çalışma yapılmadığını belirtmek gerekir. Toprak reformu 1970'li yıllarda ülkenin kuzey bölgelerine de uygulanmış ve bu reform, büyük toprak sahipliğini sona erdirmeye ve onların siyasetteki etkinliğini kırma yönündeki amacına büyük ölçüde ulaşmıştır. 1958'de tarımda çalışan nüfusun % 15'i toprak sahibi iken, 1971'de bu oran % 95'e ulaşmıştır.³⁰

Bu dönemde yönetimin en büyük başarısı olarak büyük toprak sahibi sınıfın gücünün kırılması gösterilmektedir. Böylece siyasi ve ekonomik yapı şehirli orta sınıf lehine düzenlenmiştir. Yönetimi ele geçiren Kasım ve arkadaşlarının diğer önemli bir amacı da endüstriyel gelişme olmuştur. Bu amaçla beş yıllık planlar yapılmış ve endüstrileşme ile birlikte, tarım ve diğer sosyal hizmetler için petrol gelirinin % 50'si ayrılmıştır.³¹ 1966'ya kadar giden bu planlamalar, 1966'da petrol gelirlerinde ortaya çıkan düşüşle zarar görmüştür. Petrol gelirlerindeki düşmenin yanı sıra kuzeydeki Kürt hareketlerini bastırmak amacıyla yapılan harcamalar yönetimi temel harcamaları kısmak ve vergileri artırmak zorunda bırakmıştır. Bu ise orta sınıfın yönetime olan desteğinin azalmasına neden olmuştur. 1968 yılında Baas Partisi'nin kansız bir darbe ile yönetimi ele geçirmesine giden süreçte bu gelişmelerin önemli rolü olmuştur.³²

1968'de yönetimi ele geçiren Baas Partisi, 1973'e kadar parti üyesi olmayan kişilere destek sağlayabilmek için yönetimde söz sahibi olma hakkı verse de, bu tarihten itibaren kontrolü tamamen ele almıştır. Yönetimini

²⁸ Marion Farouk Sluglett & Peter Sluglett, *a.g.e.*, s. 42-43

²⁹ Roger Owen & Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 164

³⁰ Marion Farouk Yapp, *a.g.e.*, s. 236

³¹ Roger Owen & Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 165

³² Joe Stork, *a.g.m.*, s. 37

sürdürebilmek için baskı ve korku politikaları uygulamış, bu politikaları sistemli şekilde uygulayacak kurumları da oluşturmuştur. 1968 sonrasında Ahmed Hasan el-Bekr Devlet Başkanı, Başbakan ve Ordu komutanı olarak siyasi ve askeri gücü elinde tutuyordu ama Saddam Hüseyin de parti içerisinde en etkili figürdü. Saddam Hüseyin 17 Temmuz 1979'da Bekr'in istifasıyla Devlet Başkanı olarak yönetime geldi.³³

Baas yönetiminin gelişme planlarında endüstrileşme öncelikli bir öneme sahipti. İran-Irak Savaşı'na kadar olan dönemde Baas yönetimi demir, çelik, alüminyum ve petro-kimya gibi sermaye yoğun alanlara yatırım yaptı. Bura-ya yapılan yatırımlar endüstriyel bir büyüme sağladı ama ekonomik anlamda ciddi bir işgücünü istihdam edemedi. Tarımda çalışan nüfusun azalmasıyla ortaya çıkan işgücü fazlası büyük ölçüde inşaat sektöründe çalışmaya başladı.³⁴ Bunun yanında devlet hizmetlerinde çalışan nüfusun oranı da süreç içerisinde gitgide arttı. 1957 yılında devlet sektöründe 27.000 kişi çalışmakta iken, 1973 yılında bu rakam 261.000'e ulaşmıştı.³⁵

Bu dönemde Irak ekonomisinin en önemli gelir kaynağı petroldü. 1972 yılında zengin kaynaklara sahip Kuzey Rumeyla bölgesinin geliştirilmesi için Sovyet desteğini sağlayan Irak Yönetimi, aynı yıl Irak Petrol Şirketi'ni millileştirmiş ve petrolden elde ettiği geliri artırmıştır. Bu faktörlerin yanında, 1973 petrol krizi sonrasında fiyatların ciddi oranda artması Irak'ın petrol gelirlerini büyük ölçüde artırmıştır. Millileştirme ve petrol şoku öncesinde Irak'ın 1968'de 488 milyon dolar olan petrol geliri, 1974'te 5.7 milyar dolara, 1980'de 26.5 milyar dolara ulaşmıştır.³⁶ Elde edilen gelirin bu kadar fazla olması Baas yönetimine istediği her alanda harçama yapabilme imkanı vermiştir. Bu anlamda endüstri, tarım, eğitim, altyapı hizmetleri ve savunma harcamaları artmıştır.

1958'deki darbeye monarşi rejiminden cumhuriyet yönetimine geçilmesi ve sonrası genel ekonomik performansı 1980'deki İran'la savaşa kadar değerlendirdiğimizde, istenen ekonomik sonuçların tam olarak elde edilemediğini görürüz. Yeni endüstri alanlarına ciddi yatırımlar yapılmış olsa da, üretim amaçlandığı kadar artırılmamıştır. Burada işgücünün yeterli eğitime sahip olmaması ve kötü yönetim önemli rol oynamıştır. Ancak 1960'lardan itibaren sağlık, eğitim ve altyapı hizmetlerine ayrılan payın artmış olması okuryazarlık düzeyinin artmasını, salgın hastalıkların azalması, ortalama yaşam süresinin uzaması ve hem kırsal alanda hem de şehirlerde yaşam seviyesinin yükselmesi gibi olumlu sonuçlar vermiştir.

³³ Joe Stork, *a.g.m.*, s. 40

³⁴ Phebe Marr, "Iraq: Its revolutionary Experience Under the Baath", *Ideology and Power in the Middle East*, Eds. Peter J. Chelkowsky & Robert J. Pranger, Duke University Press, Durham, 1988, s. 202

³⁵ Marion Farouk Yapp, *a.g.e.*, s. 244

³⁶ Roger Owen & Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 166

Yukarıda bahsedilen unsurların yanında, ekonomik alandaki diğer bir başarısızlık da yeterince çeşitliliğe ulaşılamamış olmasıdır.³⁷ Sanayi alanındaki bu sorunların yanında tarım alanında da üretimle ilgili çeşitli sorunlar ortaya çıkmıştır. Tarımda gerçekleştirilen toprak reformu ve sulama yatırımları sonrasında üretimin artması beklenmekteydi. Bazı olumlu gelişmelere rağmen üretim istenen ölçüde artırılmamıştır. Bu sonucun ortaya çıkmasında fazla sulama nedeniyle toprağın kalitesinin düşmesi, kötü kullanım ve bazen de aşırı kullanım topraktan elde edilen verimi azaltmıştır. Bunun yanında devletin toprak reformu ile yaptığı müdahaleler üretimi olumsuz etkilemiş, bu da toprağın daha iyi kullanılmasını engellemiştir.³⁸

İran-Irak Savaşının Irak ekonomisi için çok ciddi sonuçları olmuştur. Savaş sırasında silah altındaki insan sayısı 950.000'i bulmuş, bir başka deyişle işgücünün % 20'si savaşmak zorunda kalmıştır. Ekonomik kaynaklar sekiz yıl boyunca savaşa harcanmış, hizmet sektöründe kalite oldukça düşmüştür. Ayrıca uzun vadeli ekonomik planlar yapılamadığından petrole bağımlılık giderek artmıştır. Savaş sırasında Irak'ta kişi başına düşen milli gelirin % 40 oranında azaldığı belirlenmiştir. Bütün bu olumsuzlukların yanında petrol fiyatlarının düşmesi ve Şattülarap su yolunun batan tankerler nedeniyle kullanılamaz hale gelmesi sonrasında Irak'ın petrol ihracatının azalması da ülkenin elde ettiği gelirin düşmesine yol açmıştır. Savaş sırasında Irak'ın petrol ihracatı 3.5 milyon varilden 700.000-900.000 varile düşmüştür.³⁹ Bu tür sorunların ortaya çıkması sonrasında Irak'ın savaşı devam ettirebilmesi için gerekli kaynaklar başta Kuveyt ve Suudi Arabistan olmak üzere Arap ülkelerinden ve batılı ülkelerden aldığı borçlar yoluyla sağlanmıştır. Savaş sonrasında bu borçların ödenmesi konusu Kuveyt'in işgaline zemin hazırlayan konulardan biri olmuştur.

Irak'ın Kuveyt'i işgali sonrasında uygulamaya konan uluslararası ambargo Irak'taki ekonomik durumu iyice kötüleştirmiştir. En önemli gelir kaynağı olan petrol satışından mahrum kalan Irak'a uygulanan ambargo zaman içerisinde yumuşatılmış, geliri gıda ve sağlık hizmetlerinde kullanılmak üzere Irak'ın sınırlı miktarda petrol satışına BM tarafından izin verilmiştir. Bunun yanında Irak'ın komşularına kaçak yollardan petrol satışına devam ettiği ve buradan elde edilen gelirin Saddam yönetimi tarafından rejimin devamı için kullanıldığı sürekli gündeme gelen bir konu olmuştur. Saddam yönetimi Amerikan operasyonu ile devrildikten sonra Irak'ın ekonomisin alacağı şekil henüz tam bir netliğe kavuşmuş değildir çünkü Irak'ın yönetimi bile henüz belli değildir. Ancak Irak'ta istikrar sağlandıktan sonra bile önce ülkenin yaklaşık 25 yıldır zarar gören altyapısının tamir edilmesi gerekecektir ve bu

³⁷ Phebe Marr, *"Iraq: Its revolutionary..."*, s. 203

³⁸ Roger Owen & Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 169

³⁹ Roger Owen & Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 171

anlamda en önemli kaynak Irak petroleri olacaktır. Ancak bu petrol kaynaklarının verimli olarak işletilebilir hale getirilmesi için de ambargo nedeniyle yedek parça sorunu yaşayan ve Amerikan operasyonu sırasında ve sonrasında zarar gören petrol endüstrisinin de yeniden yapılandırılması gerekmektedir.

III. IRAKLI KİMLİĞİ VE IRAK'TA TOPLUMSAL GRUPLAR

Yukarıda belirtildiği gibi Irak devleti Osmanlı İmparatorluğu'nun Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerinin tek bir çatı altında toplanmasından oluşmuştur. Bu vilayetlerin bünyesindeki nüfus yapısı etnik ve mezhepsel bakımdan oldukça farklılıklar göstermekteydi. Kuzeydeki Musul vilayetinde Sünni Kürt, Arap ve Türkmenler çoğunlukta, Bağdat vilayetinde Sünni Araplar çoğunlukta ve güneydeki Basra vilayetinde ise Şii Araplar yoğun olarak yaşamakta idiler. Bunların dışında Asuriler, Keldaniler, Yahudiler gibi dini azınlık grupları da vardı. Bu yapı içerisinde etnik anlamda Arapların, mezhepsel anlamda da Şiiilerin ülkede çoğunluk oldukları görülmektedir. Irak'ın kurulmasından 2003 yılına kadar geçen süre içerisinde ülkenin yönetimi Sünni Arapların kontrolünde olmuştur. Krallık döneminde Haşimi ailesinin yönetimindeki ülkede darbeler sonrasında ortaya çıkan yönetimlerde de genelde Sünni Araplar hakim olmuştur. Ülke nüfusunun kozmopolitliği ve bunun yönetime yansması Irak devletinin ortaya çıktığı tarihten itibaren bir sorun kaynağı olmuştur.

Ülkesinin sınırları içerisinde yaşayan toplulukların etnik, dini ve kültürel yönden farklılıklar göstermesi nedeniyle, Irak Kralı Faysal 1930'ların ilk yıllarında ülkede yaşayan halkların farklı özelliklerini ve taleplerini dile getirerek, Irak sınırları içinde henüz bir Irak halkının olmadığını üzüntüyle belirtmiştir.⁴⁰ Bu nedenle de ortak bir kimlik etrafında Irak halkını birleştirmek çok kolay olmamıştır.

Yukarıda bahsedilen zorlukların yanında sonraki dönemde devletin inşasını güçleştiren faktörlerden bir diğeri de Mısır ve Suriye örneklerinden farklı olarak Irak'ı oluşturan bu üç vilayetin jeopolitik ve ekonomik bir bütün oluşturmamalarıydı. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasına kadar Basra, Körfez ve Hindistan'la bağlantılıydı, Bağdat Suriye ile İran arasındaki karayolunun önemli bir durağıydı ve Musul'un Bağdat'tan daha çok Anadolu ve Halep'le ekonomik ilişkisi vardı.⁴¹

İngilizlerin Irak'a yerleştirdikleri monarşi içerisinde etkin gruplar savaş sırasında İngilizlerin yanında yer alan eski Osmanlı ordusunun Irak kökenli subayları, büyük tüccarlar ve eski bürokratlar idi. Bu gruplar kırsal alanda et-

⁴⁰ Julian Walker, "Boundaries in the Middle East", *Politics and International Relations in the Middle East*, Ed. M. Jane Davis, Edward Elgar Publishing Limited, Camberley, 1995, s. 63

⁴¹ Marion Farouk Sluglett & Peter Sluglett, a.g.e., s. 2

kin olan şeyhler ile işbirliği yaptılar.⁴² Osmanlı ordusunda eğitim almış bu askerler daha çok orta sınıf kökenliydi ve Bağdat ve kuzeyinden gelmekteydiler. Ciddi anlamda toprak sahibi olmadıkları için durumlarını iyileştirmek için hükümete muhtaçtılar. Bu grup içerisinde Nuri es-Said, Cemil el-Midfai, Taha ve Yasin el-Haşimi kardeşler en önemlilerindendi. Irak'ın kurulmasından 1932'de bağımsızlığını kazanmasına kadar geçen dönemde bu eski Osmanlı askerleri oldukça etkiliydiler ve Irak hükümetlerinde kabine üyeliklerinin yarısını ellerinde tuttular. Ancak 1933 yılında Faysal'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Gazi döneminde etkileri azaldı.⁴³

Irak'ın kurulduğu yıllarda etkin olan elitin Osmanlı'nın gidip yerine Faysal'ın otoritesinin gelmesini kabul etmesi kolay olmamıştır. Bu elit farklı kökenlerden gelmiş olsa da, çoğunun ortak özelliği Osmanlı kurumlarında eğitim almış olmalarıydı. Geleneksel olarak Irak toprakları üzerinde etkili olan elit, Arabistan'dan göç etmiş olan Seyyid⁴⁴ kökenli aileler idi. Bunlar sahip oldukları statü ve aldıkları eğitimin verdiği gücün yanında ellerindeki geniş arazilerden elde ettikleri zenginlikle halktan farklılaşıyorlardı. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Seyyid ailelerinin etkisi, yeni eğitim kurumlarının oluşması ve bu eğitimi almış olmanın devlet kademesinde görev yapmak için daha önemli hale gelmesiyle azaldı. Özellikle İttihat Terakki döneminde bu yeni eğitim sayesinde önemli mevkiele elde eden bu kişiler Faysal döneminde de kendi pozisyonlarını koruma fırsatı bulmuşlardı.

Irak'ın kurulduğu yıllarda etkili olan diğer bir sosyal grup da bürokratlardır. Bürokratların büyük çoğunluğu Kafkasya kökenli Türklerdi ve bunlar Osmanlı döneminde avantajlı bir konumdayken Haşimi egemenliği ile çeşitli zorluklarla karşılaşsalar da, pek çoğu yeni rejime uyum sağlayarak görevlerine devam etmişlerdir. Diğer etkin bir grup da tüccar sınıfı idi. Burada Yahudilerin özellikle uluslararası ticaret alanındaki tecrübeleri ile öne çıktıklarının görürüz. Bunların yanında daha küçük ölçekli ve daha yerel olarak faaliyet gösteren Müslüman tüccar aileler de vardı.⁴⁵

Irak siyasetinde önemli rolü olan diğer bir grup da kabile liderleri olan şeyhlerdi. Bu kabile şeyhleri yasama organında oldukça yoğundular ama hükümette temsilleri oldukça düşük düzeylerde kaldı. Bu şeyhler özellikle etkin oldukları kırsal alanlarda yeni devletin imkanlarından ciddi ölçüde faydalandılar.

Irak'ta kır ile kentte yaşayanlar arasındaki farklar da önemli siyasi sonuçları olan bir ayrımdır. Bu iki kesim arasındaki farklar köyden kente göçün artmasıyla azalmaya başlamıştır. Monarşinin sona erdiği 1958 yılında nüfu-

⁴² Joe Stork, *a.g.m.*, s. 32

⁴³ Malcolm E. Yapp, *a.g.e.*, s. 71

⁴⁴ Hz. Muhammed'in soyundan gelen erkekler için kullanılan ünvan.

⁴⁵ Malcolm E. Yapp, *a.g.e.*, s. 72

sun yaklaşık % 70'i kırsal kesimde yaşarken, 1990'da şehirlerde yaşayanların oranı % 70'e yükselmışti.⁴⁶ 1958 darbesi sonrasında gerçekleştirilen toprak reformu büyük toprak sahiplerinin siyasi gücünün kırılmasında önemli bir rol oynadı. Siyasi ve ekonomik güç kentli üst tabaka lehine yeniden düzenlenmiş oldu.⁴⁷ 1958 darbesinde önemli bir rolü olmayan Baas hareketi bu tarihten sonra ülkedeki en önemli siyasi figür olma yolunda hızla ilerledi. Baas partisinin sosyal tabanında üst ve üst-orta tabaka mensupları önemli bir yer tutmaktaydı. Parti üyeleri daha çok Sünni Arap kökenliydi, özellikle de ülkenin kuzey ve kuzey batısında Baas etkiliydi.

1958'e kadar geçen dönem içerisinde ortaya çıkan siyasi partilerin ciddi bir programları yoktu ve siyaset daha çok kişiler etrafında yapılıyordu. Siyaset büyük ölçüde patronaj ilişkilerine göre şekilleniyor, yönetimde etkin olan Haşimi ve Deftari gibi bazı büyük ailelerin kontrolündeki siyasi elit yerel toprak sahipleri ve şeyhlerle seçimlerde desteklerini almak için işbirliği yapıyordu.⁴⁸ 1958 darbesini destekleyen toplumsal kesimler siyasi, ekonomik ve sosyal kompozisyon açısından oldukça heterojen bir yapı arz ediyordu. Darbe sonrasında bu farklı toplumsal kesimlerin taleplerini karşılamak kolay olmadı. Benzer şekilde askeri kesimin görevi devredebileceği onların güvенеbileceği, işleyen ve kurumlaşmış siyasi partiler olmadığından askerler yönetimde kalmaya devam ettiler. Burada amaçları toplumsal desteğe dayanarak gerçekleştirdikleri 'devrim'i korumaktı.⁴⁹

Irak devletinin kuruluşundan bugüne kadar geçen süreye bakıldığında bazı temel dönüşümler göze çarpar. Bunlardan en önemlisi tüm dünyada olduğu gibi sanayileşme ile birlikte köyden kente göçün olmasıdır. Irak örneğinde diğer önemli bir konu da eğitimin toplumun geniş kesimlerine ulaşması ile yaşanan değişimdir. Özellikle petrol gelirlerindeki artışa paralel olarak yaygınlaşan okullaşma sonrasında Irak, Arap dünyasının en geniş bilim adamı ve teknokrat elitine sahip oldu. Bu elit uygulanan politikalar çerçevesinde özellikle Baas yönetimi döneminde devlet sektöründe görev aldı. Eğitimin yaygınlaşması ve kentlere göç sosyal hareketliliği artırsa da, aile ve klan bağlarının etkisi beklendiği ölçüde azalmadı. Saddam Hüseyin'in kendi akrabalarını ve yakınlarını önemli görevlere yerleştirmesinde en iyi şekilde ifadesini bulan bu gerçeklik, Irak siyasi ve toplumsal hayatının önemli bir gerçeği olmaya devam etti.⁵⁰ Saddam Hüseyin'in otoriter yönetimini kendi akrabaları ve klanının üyeleri aracılığıyla sürdürmesi, yönetimde söz sahibi olamayan grupların ve kabilelerin de bilinçlerini güçlendirdi. Bu nedenle de

⁴⁶ Phebe Marr, "Republic of Iraq", *The Government and Politics of the Middle East and North Africa*, Eds. David E. Long & Bernard Reich, Westview Pres, Boulder, 1995, s. 104

⁴⁷ Joe Stork, *a.g.m.*, s. 36

⁴⁸ Malcolm E. Yapp, *a.g.e.*, s. 74

⁴⁹ Marion Farouk Sluglett & Peter Sluglett, *a.g.e.*, s. 218

⁵⁰ Phebe Marr, "Republic ...", s. 105

varolan modern yapılar altında aslında geleneksel patronaj ilişkileri varlıklarını sürdürdüler. Etnik ve dini gruplara aidiyet kişiler için en önemli güvenlik araçlarından biri olmaya devam etti.

IV. IRAK'TA ETNİK VE DİNİ GRUPLAR

İnsanlık tarihinin çok eski zamanlarından beri çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan bugünkü Irak coğrafyası oldukça farklı etnik ve dini grupları bünyesinde barındırmaktadır. Etnik anlamda Arapların, dini anlamda ise İslam'ın Irak'ın baskın unsurları olması, bu coğrafyada farklı grupların varlığı gerçeğini değiştirmemektedir. Bu anlamda Irak, Ortadoğu'nun çok kültürlü yapısının küçük bir kopyasıdır. Irak nüfusunun etnik ve dini kompozisyonunun devlet yönetiminde ve diğer alanlarda temsili bu nüfus içindeki oranları tam olarak yansıtmamaktadır. Devletin kuruluşundan bugüne kadar nüfusun yaklaşık % 30'unu oluşturan Sünni Arap azınlık ülke yönetimini büyük ölçüde kontrol etmektedir. Sünni Araplar ülkenin tüm hükümetlerini, ordunun ve Baas Partisi'nin üst kademelerini kontrol etmişlerdir. Genel olarak ülkenin orta kesimlerinde ve kuzey batısında yerleşmişlerdir. Ülkenin kurulduğu ilk yıllardaki monarşik rejim Sünni Arap kontrolündeydi. Bu gerçeklik darbeler sonrasında oluşan yeni yönetimler zamanında da devam etti. Başkent Bağdat çevresinde bulunan Sünni Araplar ülke yönetimine sahip olmanın avantajlarını kullanmışlar ve özellikle üst düzey devlet görevlerine çoğunlukla Sünniler getirilmiştir. Zaten diğer etnik ve dini gruplar siyasette ve bürokraside yeterince temsil edilmemelerini sürekli gündeme getirmişlerdir. Sünni Araplar, bir azınlık grubu olarak, çoğunluğa hükmettikleri ve ellerindeki avantajı kaybetmek istemedikleri için baskıcı yöntemler kullanmışlardır. Ülke tarihi boyunca ortaya çıkan çeşitli ayaklanmaları bastırmak ve ülkenin kontrolünü sağlamak açısından stratejik önemi olan bölgelere Sünni Arap topluluklar yerleştirilmiştir.

Saddam Hüseyin yönetimi devrildikten sonra Irak içerisinde devam eden direniş daha çok Sünni Arap bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Çünkü bu insanlar büyük ölçüde eski yönetimin nimetlerinden faydalanmış ve ortaya çıkacak yeni dönemde aynı imkanlardan mahrum olacak kişilerdir. Eğitim imkanlarından diğer gruplara oranla daha fazla faydalanmış olan bu grup Şii Araplara kıyasla daha seküler bir yönelime sahiptir.⁵¹ Amerikan operasyonu sonrasında oluşturulan geçici yönetimde eski etkinliklerini kaybettikleri açıkça görülmektedir.

Ülke içerisinde en büyük grup olan Şii Araplar, daha çok ülkenin güney kesimlerinde yaşamaktadır. Kuzeyde de Kürt ve Türkmen gruplar yoğunluktadır. Şiiler ve daha sonra da Kürtler, Sünni Arap yönetimi için her zaman sorun olmuştur. Şiiler ülkenin güneyinde yoğunlaşmakla beraber Bağdat'ta

⁵¹ Phebe Marr, "Republic ..., s. 103

da çoğunlukturlar. Nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan Şiilerin parlamentoda ve hükümette temsili sınırlıdır, örneğin 1921 ile 1937 arasında kabine üyelerinin sadece % 24'ü Şiilerden oluşmuştur.⁵² Şiiler sadece 1947 ile 1958 arasında eskisine oranla daha iyi temsil edilmişlerdir. Baas yönetimi altında Şiilerin hükümette temsili daha da azalmıştır. Bu nedenle Irak tarihi boyunca pek çok defa Şii ayaklanmaları olmuş, bu ayaklanmalar çeşitli siyasi amaçlar için kullanılmış ama sonuçta bu ayaklanmalar bastırılmıştır. Bu ayaklanmalardan biri olan Mart 1935'teki ayaklanma sırasında bir Şii manifesto yayınlamış, bu manifestonun ilk paragrafında temsilde eşitsizlik konusundaki rahatsızlık vurgulanmıştır:

*"Kuruluşundan bugüne kadar Irak hükümeti halkının isteklerine uymayan anlamsız bir politika izlemiştir. Mezhepler arasında ayrımcılık uygulamış, Şii çoğunluğu temsil için kabinede sadece bir veya iki bakan bulunmuştur. Aynı politika memurların ve parlamento üyelerinin belirlenmesinde de uygulanmıştır. Halkın güvenini kazanmak ve güvenlik duygusunu tatmin etmek ve her türlü ayrımcılığa son vermek için vergi ödemede ve askerlik görevini yerine getirmedeki paylara uygun şekilde herkes kabinede, parlamentoda ve memuriyetlerde temsil edilmelidir."*⁵³

Şiiler, Kürtler, Yezidiler, Türkmenler ve diğer azınlıkların Sünni Arap haki-miyeti konusunda siyasette ve çeşitli devlet kademelerinde temsil eksikliğinin yanı sıra başka şikayetleri de var olagelmıştır. İngilizlerin manda yönetiminin 1932 yılında sona ermesi sonrasında 1933 yılında parlamentoda bundan önceki ve sonraki parlamento kompozisyonuna benzer şekilde yirmi sekiz Şii Arap, on altı Kürt ve otuz altı Sünni Arap temsilci vardı. O yıllarda Irak'ı Ortadoğu'da önemli bir güç haline getirmek isteyen yönetimin zorunlu askerlik uygulamasını başlatması Şiiler ve Yezidilerin bir kez daha tepkisini çekmişti. Kabile ve cemaat bağlarının kuvvetli olduğu ve ortak bir vatandaşlık bilincinin yerleştirilemediği ülkede bu gruplar, hükümetin vergi ve kendisine bağlılık istediğini ve bu talepleri yerine getirdiklerini; daha fazlasının kendilerinden istenmesinin haksızlık olduğunun belirterek yönetime karşı isyan etmişlerdir.⁵⁴

Yönetimin Sünni ağırlıklı olmasının yanı sıra, hükümetlerin uyguladığı politikalar da Şii'lerin muhalefetine yol açmıştır. 1968 sonrasında iktidarda olan Baas partisinin sahip olduğu ideolojik formasyon, dini liderlerin etkili olduğu Şii toplumunda rahatsızlıklara yol açmıştır. Şiilerce önemli sayılan merkezlerden olan Necef, Kerbela gibi şehirler Irak'ın sınırları içerisindedir ve buradaki Şii dini liderler Baas partisinin seküler, milliyetçi politikalarına muhalefet etmektedirler. Buradaki Şii nüfusun ve özellikle dini liderlerin

⁵² Malcolm E. Yapp, *a.g.e.*, s. 73

⁵³ Elie Kedourie, *a.g.e.*, s. 252

⁵⁴ Elie Kedourie, *a.g.e.*, s. 253

İran'la olan ilişkisi Irak hükümetleri için ayrı bir endişe kaynağı olmuştur. Özellikle 1979 İran İslam Devrimi sonrasında bu endişe iyice artmış ve iki ülke arasındaki gerginlikler Şii nüfusu doğrudan etkilemiştir. Bu çerçevede daha önce de benzerleri görülen kitlesel sürgünlerin en büyüğü 1980 yılının yazında yaşanmış, 20000 İran kökenli Şii Irak'tan kovulmuştur.⁵⁵ Nitekim daha önce uzun yıllar Irak'ta sürgünde yaşayan Ayetullah Humeyni, İran Şahı'nın isteği üzerine 1978 yılında Irak'tan sınır dışı edilmiştir.

Şiiilerin Irak rejimine muhalefetlerinin dini boyutunun yanında ekonomik boyutu da önemlidir. Ülkenin güney kesiminde yaşayan Şiiiler büyük oranda tarımla uğraşmaktadır. Tarımdan elde edilen gelirin sınırlı olmasının yanı sıra 1980 sonrasında yatırımların tarıma değil daha çok gelir getiren petrol sanayiine yönlendirilmesi dolayısıyla Şiiilerin ekonomik durumu daha da kötüleşmiştir. Çünkü bu insanlar devlet sektöründe sınırlı olarak istihdam imkanı bulabilmişler ve şehirlere göç ettiklerinde de genellikle düşük ücretli işlerde çalışmak zorunda kalmışlardır.

Şiiilerin siyasi ve ekonomik hayatta hak ettikleri yeri alamamaları nedeniyle oluşan muhalefet iki kanala akmıştır. Bunlar seküler Şiiilerin katıldıkları Komünist Parti ile daha dindar ve muhafazakar Şiiilerin üyesi oldukları İslami hareketlerdir.⁵⁶ 1950'lilerin ortasına kadar komünizm Şii gençler arasında etkili olmaya başlamış ve bu da dini değerlerde bir erozyona yol açmıştır. Şii ulemanın önderliğindeki dini muhalefet ise 1950 sonlarında dini yaşantıda gözle görülür bir düşüş yaşanmasına tepki olarak ortaya çıkmıştır. 1950'li yıllarda kendini göstermeye başlayan bu muhalefet en çok iki şeyden rahatsızdı: Necef ve Kerbela'daki medreselere gelen öğrenci sayısının düşmeye başlaması ve Komünist Parti'ye üyeliğin hızla artması.⁵⁷ Bu anlamda ilk hareket 1957 yılında kurulan Dava Partisi idi. Partinin en önemli ismi Ayetullah Muhammed el-Sadr idi ve Sadr 1980 yılında Saddam yönetimi tarafından idam edildi. Daha çok üniversite öğrencileri ve şehirli nüfusa hitap eden bu partinin faaliyetleri Sadr'ın ölümü ve İran Devrimi sonrasında Baas yönetiminin artan baskılarıyla etkisini kaybetmeye başladı.⁵⁸ Irak yönetiminin baskıları nedeniyle gizli olarak faaliyetlerini yürüten Dava Partisi'nin ülke dışında da bağlantıları ve üyeleri vardır.

1960'lı ve 1970'li yıllar boyunca Irak'taki Şii muhalefetin sesi olan Dava Partisi, Baas rejimi ile doğrudan bir mücadeleye girişmiş ve çeşitli gösteriler

⁵⁵ Aida Bağirova, "Çağdaş Irak'ta Egemenlik, Din ve Dini Muhalefet", *Avrasya Dosyası*, 2000, Cilt 6, Sayı 3, s. 99

⁵⁶ Rend Rahim Francke, "The Opposition", *Iraq Since the Gulf War*, Ed. Fran Hazelton, Zed Books, London, 1994, s. 157

⁵⁷ Amatzia Baram, "From Radicalism to Radical Pragmatism: The Shi'ite Fundamentalist Opposition Movements of Iraq", *Islamic Fundamentalisms and the Gulf Crisis*, Ed. J. Piscatori, The American Academy of Arts & Sciences, USA, 1991, s. 30

⁵⁸ Amatzia Baram, *a.g.m.*, s. 31

örgütlemiştir. Irak'taki Şii nüfus ile Baas yönetiminin sorunları 1979 İran Devrimi'nden sonra daha da karmaşılaşmıştır. Devrim sonrasında İran yönetiminin Iraklı Şiilere rejimlerine karşı isyan etmeleri ve onu devirmeleri yönünde yaptığı çağrılar sonrasında Baas yönetimi Şiilere karşı politikasını daha da sertleştirmiş, yeni tutuklamalar ve sınır dışı edilmeler gerçekleşmiştir. 1979'da gösteriler oldukça büyük çaplı olmuş ve 1980'de Tarık Aziz'e karşı bir suikast girişiminde bulunulmuştur. Bütün bu olaylar sonrasında rejimin sert tepkisi ile Dava Partisi yasaklanmış ve bu partiye üye olanlar ölüm cezasına çarptırılmıştır. 1980 yılında da partinin en önde gelen ismi Muhammed Bakır el-Sadr idam edilmiştir.⁵⁹ Yukarıda bahsi geçen ayaklanmaların ortaya çıkmasında önemli rolü olan bu parti 1982 yılında İran'a taşınmak zorunda kalmış, daha sonra ise faaliyetlerine Londra'da devam etmiştir.⁶⁰

Irak'taki Şii harekete yön veren isimlerin idam edilmesi ve İran İslam Devrimi sonrasında Şii hareketin kontrolü Irak'taki Şiilerden İran'daki Şiilere doğru kaymıştır. Bu değişimde pek çok Şii Iraklının İran'a sürülmesi veya devrim sonrasında oraya kendi istekleriyle gitmesinin de payı unutulmamalıdır.

Dava'nın yanında Irak'taki Şii muhalefetin diğer önemli bir örgütü de Irak İslam Devrimi Yüksek Konseyi'dir. Bu örgüt, İran Devrimi ve Irak'taki Şii hareketinin bastırılması sonrasında 1982'de İran'da kurulmuştur. Dava Partisi üyelerinin de temsil edildiği bu örgüt İran yönetimi tarafından da desteklenmiştir. Liderliğini yakın bir tarihte bir suikast sonucu hayatını kaybeden Muhammed Bakır el-Hekim'in yaptığı Konsey, Dava Partisi'ne nazaran İran etkisine daha fazla açıktır. Konsey, Irak yönetimine karşı savaşmak için asker toplamış ve onları eğitmiştir. Bu örgütün Dava Partisi'nden diğer bir farkı da liderlik kadrosunu gizlememesi ve 'velayeti fakih' doktrinine daha bağlı olmasıdır.⁶¹

Körfez Savaşı sonrasında Iraktaki Şiiler Muhammed Bakır el-Hekim yönetiminde ayaklanmışlardır. Mart 1991'de başlayan ayaklanma aynı dönemlerde kuzeyde Kürtlerin de ayaklanması nedeniyle Irak yönetimini zor durumda bırakmıştır. Ama merkezi yönetim önce güneydeki sonra da kuzeydeki ayaklanmayı bastırmıştır. Irak yönetimi Kürtlerden farklı olarak Şii ayaklanmasını daha kolay bastırmıştır. Şii ayaklanmasının bastırılmasında dış güçlerin Kürtlerin aksine Şiilere destek olmamasının da önemli bir payı vardır. Şii ayaklanmasının destek görmemesinin en önemli sebebi ise, Irak'ın bölünmesi ve güneydeki Şii nüfusun yoğun olduğu bölgenin İran'la birleşmesi korkusudur.

⁵⁹ Rend Rahim Francke, *a.g.m.*, s. 158

⁶⁰ S. Rana Sezal, "Irak'ta Devlet ve Şiiler", *Avrasya Dosyası*, 2000, Cilt 6, Sayı: 3, s. 117

⁶¹ Amatzia Baram, *a.g.m.*, s. 35

Bu isyanın başarılı olamamasının sebepleri arasında Şiiilerin büyük kısmının Irak devletine entegre olması, ciddi muhalefet örgütlerinin dağıtılmış olması, Irak rejiminin bu ayaklanmaya karşı gösterdiği tepkinin sertliği ve son olarak da uluslararası toplumun ilgisizliği önemli faktörler olarak sayılmıştır.⁶² Bu faktörlerin yanında harekete yön verebilecek insanların İran'a sürülmesi ve Şii muhalefetin Irak'taki diğer muhalif gruplarla geçici amaçlarla da olsa ittifak kurmada başarılı olamaması da 1990 sonrasında Şiiilerin yönetimi karşı beklendiği şekilde harekete geçmesini engellemiştir. Tüm bunlara ilaveten Şii gruplar arası rekabet de ortak ve güçlü bir hareketin ortaya çıkmasını engellemiştir.⁶³ Şii kökenli kabileler arasındaki rekabeti Baas yönetimi kullanarak ayrılıkları körüklemiş ve rejime karşı ortak bir muhalefetin oluşmasını zorlaştırmıştır. Şii gruplar üzerinde etkili olan dini liderler ile aşiret liderlerinin ortak bir siyasi program üzerinde anlaşamamaları 1991 isyanının başarısızlığa uğramasının sebeplerinden biri olarak gösterilmektedir.⁶⁴

Bu ayaklanmalar ve sonuçları göz önünde tutularak Şiiilerin genel anlamda Irak devletine bağlı oldukları, ayrılıkçılık veya self-determinasyon gibi taleplerinin olmadığı, kendi nüfusları ile uyumlu bir şekilde hükümette temsil edilmek istedikleri belirtilmektedir.⁶⁵ Bunun sebebinin anlamak zor değildir. Çünkü nüfus bakımından dinsel anlamda ülkenin yarısından fazlasını oluşturan etnik düzeyde Arap olan bir grubun self-determinasyon gibi bir talebinin olması gereksizdir. Eğer adil bir temsil sağlanırsa zaten ülkenin yönetimini kontrol edecekleri için başka seçenekler çerçevesinde daha azı ile yetinmek çok anlamlı olmasa gerektir. Bu gerçeklik, Şiiilerin Kürtlerden farklı olarak otonomi ya da bağımsızlık gibi amaçlarının olmamasının en önemli nedenlerinden birisidir. Onların mücadelesi devlete karşı değil rejime karşı olmuştur.

Irak'taki Araplardan sonra ikinci önemli etnik grup Kürtlerdir. Nüfusun yaklaşık % 15-20'sini oluşturan Kürtler ülkenin kuzeyinde yaşamaktadır. Irak devletinin kurulduğu ilk yıllarda İstanbul ve diğer bazı Avrupa şehirlerinde eğitim görmüş, milliyetçi bir elit var idiyse de, nüfusun büyük bölümü kabile yapısını koruyordu.

1920'lerin başında Kürt muhalefetinin başı Süleymaniye'de bulunan Barzenci ailesi idi ve bu hareketin lideri Kadiri tarikatı mensubu Şeyh Mahmud idi. Şeyh Mahmud bu kabile bağlarını ve dini söylemi self-determinasyon

⁶² S. Rana Sezal, *a.g.m.*, s. 113-120

⁶³ Hanna Batatu, "Shi'i Organizations in Iraq: al-Da'wah al-Islamiyah and al-Mujahidin", *Shi'ism and Social Protest*, Eds. J.R.I. Cole & N.R. Kiddie, Yale University Press, New Haven, 1986, s. 198

⁶⁴ Ofra Bengio, "Nation Building in Multiethnic Societies: The Case of Iraq", *Minorities and the State in the Arab World*, Eds. Ofra Bengio & Gabriel Ben-Dor, Lynne Rienner Publishers, London, 1999, s. 160

⁶⁵ Phebe Marr, "Republic ...", s. 103

çağrılar ile birleştirerek önce İngilizlere daha sonra da Irak Devletine karşı ayaklanmıştır. 1930'lardan sonra Kürt muhalefetin liderliği Süleymaniye kökenli Kadiri Barzenci ailesinden, Musul kökenli Nakşibendi Barzani ailesine geçmiştir.⁶⁶

Molla Mustafa Barzani 1930'lu yılların ilk yarısında Irak'taki Kürt siyasetinin en etkin figürlerinden bir olarak ortaya çıkmıştır. Barzan bölgesinde Hükümete karşı çeşitli ayaklanmaları örgütledikten sonra, 1936 yılında Süleymaniye'de bir çeşit göz hapsinde yaşamaya mecbur tutulmuştur. Burada kaldığı süre içerisinde çeşitli Kürt entelektüellerle bağlantı kurmuş ve 1939'da kurulan Hewa (Umut) Partisi'nin temeli bu şekilde atılmıştır. Bu parti ideolojik olarak oldukça farklı grupların bir araya geldiği bir partiydi ve bu parti dışında 1934 yılında kurulmasından itibaren Irak Komünist Partisi de Kürt bölgesinde oldukça aktifti.⁶⁷ 1941 yılında İngiltere'nin İkinci Dünya Savaşı sırasında ülkeyi işgal etmesinden sonra Iraklı yetkililerin dikkatleri güneye yoğunlaşmıştı ve bu dönemde Barzani Süleymaniye'den kaçarak Barzan'a döndü ve orada ayaklanma başlattı. İngilizlerin desteğini kazanarak Kürtlerin otonomi elde etmesini sağlamaya çalışmıştır. 1943'te patlak veren isyan sırasında Molla Mustafa Barzani SSCB ile de temasa geçmiş, 30 Kasım 1943'te Barzani Tahran'da Stalin'le görüşmüş ve Stalin Kürt hareketine destek sözü vermiştir.⁶⁸ 1945 yılında kendisini güçlü hisseden Irak merkezi yönetimi kuzeydeki otoritesini yeniden sağlamak için harekete geçti. Bu hareket sonrasında Barzani Ekim 1945'te İran'a kaçmak zorunda kaldı ve daha sonra da Sovyetler Birliği'ne sığındı. İsyan 1946 yılı içerisinde sona erdi ve Irak içerisinde Kürt hareketinin yeniden canlanması 1958 devrimi sonrasında kaldı.⁶⁹ 1958 sonrasında Abdülkerim Kasım, Barzani'yi Irak'a davet etmiş ve ona para ve silah sağlamıştır. Kasım ile Barzani arasındaki ilişkiler 1961'de tarafların farklı beklentileri açık çatışmalara dönüşene kadar devam etmiştir.⁷⁰

1963'te Kasım yönetiminin devrilmesinden sonra Kürtlerin merkezi yönetimle ilişkileri sorunlu olmaya devam etmiştir. 1966 yılında Başbakan Abdurrahman el-Bazaz, Kürt isyancılara af çıkarmış ve Kürt sorununun çözümü için 12 maddelik bir program açıklamış olsa da bu program ordunun muhalefeti nedeniyle uygulamaya konulamamıştır. 1968'de Baas'ın yönetimi ele geçirmesi sonrasında Kürt sorununun çözümü yönünde çeşitli girişimler olmuştur. Bu bağlamda 11 Mart 1970'te açıklanan 15 maddelik manifesto

⁶⁶ Malcolm E. Yapp, *a.g.e.*, s. 79

⁶⁷ Marion Farouk Sluglett & Peter Sluglett, *a.g.e.*, s. 27

⁶⁸ Hasan Özmen, "Kuzey Irak'ta Kürt İhtilaflarının Nedenleri", *Avrasya Dosyası*, ilkbahar 1996, Cilt 3, Sayı: 1, s. 58

⁶⁹ Marion Farouk Sluglett & Peter Sluglett, *a.g.e.*, s. 27-28

⁷⁰ Majid Khadduri & Edmund Ghareeb, *War in The Gulf 1990-91 The Iraq-Kuwait Conflict and Its Implications*, Oxford University Press, Oxford, 1997, s. 198

önemlidir. Bu manifesto ile Irak halkının Araplardan ve Kürtlerden oluştuğu kabul edilmiş ve Kürtlere nüfusun çoğunluğunu oluşturdukları bölgelerde dört yıl içinde otonomi sözü verilmiştir. Aynı şekilde Kürtlerin nüfusları oranında hükümette temsil edilmeleri de kararlaştırılmıştır. Bunlara karşılık olarak da Kürtler, peşmergeleri silahsızlandırarak, ağır silahlarını ve radyo vericilerini hükümete teslim edeceklerdir. Bu manifesto ve 1974'teki kanuni düzenlemeler ile Kürtlere doğal kaynaklar üzerinde de kısmi kontrol hakkı verilmiş, ama iç güvenlik, savunma ve dış ilişkiler merkezi yönetimin kontrolünde kalmıştır.⁷¹ Kürtlerin otonomi taleplerinin 1970'te gerçekleşmesi iki önemli faktörün kesişmesiyle bağlantılıydı: Birincisi Kürtler arasında ciddi bir siyasallaşma ve bunun sonucu olarak etnik milliyetçiliğin artması, ikincisi ise yeni rejimin o an için zayıf olması ve gücünü sağlamlaştırmak için Kürtlerle daha sonra hesaplaşmak üzere onlara otonomi vermeye hazır olmasıdır.⁷²

Bu kararların uygulanması sırasında ilk aylarda sorun çıkmasa da, sonra taraflar arasında güvensizlik hakim olmaya başlamıştır. Molla Mustafa Barzani ABD, İsrail ve İran'ın destek vaatleri ve Baas yönetiminin kendisine karşı iki suikast girişiminde bulunması sonrasında taleplerini artırmıştır. Diğer taleplerinin yanında petrol zengini Kerkük'ün de Kürt bölgesine bağlanmasını, Kürtlerin kendi silahlı güçlerini bulundurabilmelerini ve diğer ülkeler ile temas kurabilmelerini istemiştir. 1974'te görüşmeler başarısızlıkla sonuçlanmış ve merkezi hükümet kendi kontrolü altındaki bölgelerde Mart manifestosunu uygulamaya hazır olduğunu açıklamıştır. Bunu gerçekleştirmek için bir konsey oluştursa da, Kürtler silahlı mücadeleden vazgeçmemişlerdir.⁷³

Din ve aşiret kökenli bu Kürt muhalefet hareketlerinin yanı sıra 1932 sonrasında seküler karakterli bir Kürt entelektüel hareket başlamıştır. Bu hareket 1946 yılında kurulan Kürdistan Demokratik Partisi'nde kendini ifade imkanı bulmuştur. Ama bu hareketin herhangi bir aşiret temeli yoktur ve 1958 öncesinde Irak yönetimi için bir sorun teşkil etmemiştir. KDP içindeki ayrışma 1959'da başlamıştır. 1964 yılında bölünme ve iki grup arasında ilk çatışmalar ortaya çıkmıştır. 1975 isyanının Irak'ın İran'la anlaşarak İran'ın sağladığı desteği kesmesinin ardından kanlı bir şekilde bastırılmasıyla, Kürt muhalefeti ciddi bir darbe yemiştir ve Molla Mustafa Barzani ABD'ye gitmek zorunda kalmış ve orada ölmüştür. KDP'nin liderliğini ondan sonra oğlu Mesut Barzani ele almıştır. 1975 isyanının bastırılmasından sonra o dönemde KDP'nin Suriye ve Lübnan temsilcisi olan Celal Talabani 1976 yılında kendi partisi Kürdistan Yurtseverler Birliği'ni kurmuştur.

⁷¹ Majid Khadduri & Edmund Ghareeb, *a.g.e.*, s. 199

⁷² Ofra Bengio, *a.g.m.*, s 153

⁷³ Majid Khadduri & Edmund Ghareeb, *a.g.e.*, s. 199

Bundan sonraki süreç içerisinde iki taraf arasındaki mücadele devam etmiş, iki grup birbirlerine karşı gerektiği durumlarda komşu ülkelerden ve Irak'taki merkezi yönetimden yardım almıştır. KDP daha feodal kökenli, geleneksel bir yapı göstermekte; Kürt mücadelesinin tarihi liderliğini kendisinin yaptığı düşünülmektedir. Kürdistan Yurtseverler Birliği ise daha eğitilmiş ve şehir kökenli bir harekettir. Kürtler için otonomi imkanı tarihlerinin belki de en zayıf oldukları döneminde ortaya çıkmıştır.⁷⁴ 1991 Nisan'ındaki Kürt isyanını Saddam Hüseyin'in kanlı şekilde bastırmasıyla yaklaşık 2 milyon Kürt Türkiye ve İran'a kaçmıştır. Uluslararası kamuoyunun bu konuya yoğunlaşması sonucunda Irak'ın kuzeyinde Bağdat yönetiminin müdahale edemeyeceği bir güvenli bölge oluşturulmuş ve bu bölgede Kürt gruplar kendi otonom yapılarının temellerini atmışlardır. Kuzey Irak'ta bir devlet yapısının ortaya çıkması ihtimalinin arttığı günümüzde iki taraf aralarındaki anlaşmazlıkları çözdüklerini açıklamışlardır. Altan alta bir rekabet süregelse de, şu an için KDP ve KYB ortak mücadele etmektedirler. Mayıs 1992'de Irak'ın Kürt bölgesinde yapılan seçimlerde her iki partinin de yaklaşık % 50 oy alması bir grubun diğerine tam olarak baskın gelmesinin önüne geçmiştir. Saddam yönetimi devrilirken Amerikan güçlerinin Irak içerisindeki en önemli silahlı müttefiki konumundaki Kürtler bu durumun avantajını kullanmaya başlamışlardır. 1990 sonrasında Batılı ülkelerin koruması altında kuzey Irak'ta otonom bir yönetime kavuşan Kürtler, oluşturulacak yeni Irak çerçevesinde bu durumun meşruiyetini tescil ettirmek amacındadırlar. Irak Anayasası'nın oluşması bu konudaki tartışmaları biraz netliğe kavuşturacak olsa da, unutulmaması gereken bir nokta da Irak tarihinde Kürtlerin daha önce de anayasal anlamda otonomi kazanmış olmalarına rağmen merkezi yönetimin gücünü sağlamlaştırdığı dönemlerde bu hakları geri aldığıdır. Bundan sonra da aynı şeyin tekrar edip etmeyeceğini zaman gösterecektir.

Irak'taki bir diğer azınlık grubu olan Türkmenler ise Kerkük ve Musul bölgesinde yoğunlaşmışlardır ve daha eğitilmiş bir grubu oluşturmaktadır. Türkiye ile Irak arasındaki sınır 1926 Ankara Anlaşması ile kesinleştirilmiştir. Ama bu anlaşmada Irak'ta yaşayan Türkmenlerin haklarının korunması yönünde bir maddenin olmaması daha sonra eleştirilere konu olmuştur. Irak'ın kurulmasından 1958 yılındaki darbeye kadar geçen dönem içerisinde Türkmenler devlet yönetiminde yeterli temsil imkanı bulamamış, aynı şekilde eğitim alanında sahip oldukları bazı haklar da süreç içerisinde kısıtlanmıştır. 1950'den sonra Türkçe eğitim durdurulmuştur.⁷⁵

1958 darbesi krallık rejiminden memnun olmayan bütün gruplar açısından yeni bir umut demekti ve aynı şey Türkmenler için de geçerliydi. 1958

⁷⁴ Ofra Bengio, *a.g.m.*, s. 153

⁷⁵ Erşat Hürmüzlü, *Türkmenler ve Irak*, İstanbul: Kerkük Vakfı Yayınları, 2003, s. 45

darbesinden sonra uygulamaya konulan geçici anayasa ile günde yarım saat Türkçe radyo yayını yapma ve dergi çıkarma gibi haklara kavuşan Türkmenlerin bu hakları çok uzun süreli olmamıştır. 1958 darbesinin birinci yılında 14-17 Temmuz 1959'da 33 Türkmen öldürülmüştür.⁷⁶ Farklı etnik grupların çeşitli liderler etrafında birleşerek bir baskı unsuru oluşturma ihtimali yönetimi rahatsız etmiştir. Bu gelişmeler yeni yönetimin bundan sonra uygulayacağı politikanın işaretlerini vermiştir. Kasım döneminde çeşitli baskılara maruz kalan Türkmenler, Arif kardeşler döneminde daha rahat şartlarda yaşamaya başlamışlardır. Bu çerçevede kültür etkinlikleri düzenlemeye ve örgütlenmeye başlamışlardır. 1970 Anayasasıyla çeşitli haklara kavuşan Türkmenlerin durumu 1974 sonrasında kötüleşmeye başlamış, Saddam'ın uyguladığı asimilasyon politikasından oldukça zarar görmüşlerdir.⁷⁷ Bu çerçevede Kerkük'ün adı 'El-Temim' olarak değiştirilmiş, Türkmenlerin sadece Araplara mülk satabilmesine izin verilmiş, Türkmenlerin yoğun olduğu yerleşim birimlerinin Araplaştırılması politikası hız kazanmıştır. Kuveyt'in işgalinin sona ermesi ve merkezi otoritenin Irak'ın kuzeyinde denetimi yeniden ele alması sırasında 100'den fazla Türkmen öldürülmüştür. Araplaştırma politikası bu dönemde de devam etmiş ve memur olarak görev yapan Türkmenler güney bölgelere atanmış, ülke dışına giden Türkmenlerin mallarına el konmuştur.⁷⁸

Türkmenlerin Irak yönetimi ile olduğu gibi Kürtlerle de çeşitli problemleri olmuştur. Osmanlı zamanından beri burada yaşayan ve ticaretle uğraşan Türkmenlerin aksine Kürtler bölgede daha dağınık halde yaşıyorlardı ve tarım ve hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Türkmenler komünist fikirlere karşı çıkar-ken Kürtler otonom devletlerini kurmak açısından Sovyetlerin yardımını gerekli görüyorlar ve Sovyetler Birliği ile yakınlık kuruyorlardı.⁷⁹ Ayrıca Türkmenlerin yoğun olarak yaşadıkları Kerkük şehrinin Kürtlerin kontrolüne girip girmeyeceği de taraflar arasında tartışma konusuydu. Uzun yıllar Türkmenlerin kendi durumlarını anlatacak ciddi siyasi örgütlenmeler oluşturamamaları uğradıkları baskıların artmasına zemin hazırlamıştır. Bu türden örgütlenmelerden yoksun olmalarının en önemli sebepleri Kürtlerden farklı olarak Türkmenlerin sayısının çok daha az olması, şehirlerde yaşıyor olmaları ve Irak yönetimiyle olan sorunlarının Kürtler kadar büyük olmamasıydı. Bu nedenle Kürt muhalefet gibi silahlı örgütler kurup rejimle mücadeleye girişmediler. 1991 sonrasında Irak Milli Türkmen Partisi bu topluluğun sesini dış

⁷⁶ Ömer Turan, "Irak Anayasasında Azınlıklar", *Avrasya Dosyası*, 1996, Cilt 3, Sayı: 1, s. 28

⁷⁷ Mahir Nakip, "Irak Türklerinin Meselesine Nasıl Bakılmalı", *Avrasya Dosyası*, 1996, Cilt 3, Sayı: 1, s. 38

⁷⁸ Edmund Hürmüzlü, a.g.e., s. 70

⁷⁹ George E. Kirk, *Contemporary Arab Politics, A Concise History*, Frederick A. Praeger Inc. London, 1961, s. 161

dünyada daha fazla duyulmaya başlamış, Türkiye'nin ve diğer ülkelerin konuya ilgisi artmıştır.⁸⁰

Irak'taki Türkmen nüfusu konusunda Kürt nüfusu hakkında olduğu gibi oldukça farklı rakamlar telaffuz edilmektedir. Türkmenlerin nüfusu ile ilgili rakamlar 750.000 ile 2 milyon arasında değişmektedir. Ama yaklaşık 1 milyon civarında bir Türkmen'in Irak sınırları içerisinde yaşadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Irak'ta Saddam yönetiminin sona ermesinden sonra ortaya çıkacak yapının şekillendiği şu dönemde Türkmenlerin yeni yönetimde çok fazla söz sahibi olamayacakları görülmektedir. Türkmenler geçici hükümette bir bakanlıkla temsil edilmektedirler.

Yukarıda bahsi geçen grupların dışında Irak'ta Yahudi ve Asuriler de birer dini azınlık grubu olarak varlıklarını sürdürmektedirler. Bu dini grupların sayısı ülkenin kurulduğu zamana göre büyük ölçüde azalmıştır. Yahudilerin büyük çoğunluğu İsrail'e göç etmiştir. Asuriler de Geçici Hükümet Konseyi'nde bir temsilci ile temsil edilmektedir.⁸¹

IV. SONUÇ YERİNE

Bu satırların yazıldığı sırada ABD güçleri henüz Irak'ta istikrarı sağlamamıştı. BM çerçevesinde de Irak'la ilgili görüşmeler devam etmekte ve diğer büyük güçler ABD'yi bölgede tek başına bırakmak istememektedir. İşgal sonrasında ABD yönetimi en başta ilan ettiği Irak'ı demokratikleştirme hedefi doğrultusunda geçici konsey oluşturmuştur. Bu konsey oluşturulurken ülkenin etnik ve siyasi yapısını temsil edebilecek bir yapı kurulmaya çalışılmıştır. Irak Geçici Hükümet Konseyi 25 üyeden oluşmaktadır ve üyelerin 13'ü Şii Arap, 5'i Sünni Arap, 5'i Kürt, 1'i Türkmen ve 1'i Hristiyan'dır (Asuri).⁸² Geçici Hükümet Konseyi'nin bakanları atamak, yasaları yeniden düzenlemek, ulusal bütçeyi onaylamak ve serbest seçimler öncesinde yeni anayasa taslağını hazırlayacak komisyonun üyelerinin atanmasında rol almak gibi bazı yürütme yetkileri olmakla beraber bugün Irak'ın nihai kontrolü ABD'nin Irak'taki sivil yöneticisindedir. Konsey'de Şiilerin ve Kürtlerin eskisine oranla daha fazla temsil imkanı bulabildikleri açıksa da Irak'ın alacağı nihai şekil yapılacak Anayasa sonrasında belli olacaktır.

Yaşamakta olan geçiş sürecinde Şiiler nüfus yoğunlukları ile Kürtler ise silahlı örgütlü güçleri ile işgal sırasında ABD'ye verdikleri destek sayesinde

⁸⁰ Mahir Nakip, *a.g.m.*, s. 42. Irak'ın ve Kuzey Irak'ın geleceği konularının konuşulduğu platformlara Türkmenler ancak son zamanlarda çağrılmaya başlamışlardır. Bu noktada Türkiye'nin Türkmenleri desteklemesi eskisine göre daha fazla kabul görmelerini kolaylaştıran bir faktördür.

⁸¹ Daha fazla bilgi için bkz. Elie Kedourie, *a.g.e.*, s. 301

⁸² Irak Geçici Hükümet Konseyi'nde dikkati çeken isimler Irak Ulusal Konseyi lideri Ahmed Çelebi, Irak İslam Devrimi Yüksek Konseyi'nden Abdülaziz el-Hekim, Irak Komünist Partisi'nden Hamid Mecid Musa, Kürdistan Yurtseverler Birliği lideri Celal Talabani, Kürdistan Demokrat Partisi lideri Mesud Barzani'dir.

daha avantajlı gözükmetedir. Irak anayasası yapılırken üniter yapının korunup korunmayacağı, Kürtlerin ve diğer azınlık gruplarının ne gibi haklara sahip olacağı gibi konular ciddi tartışmalara yol açabilir. Çünkü daha önceki yıllarda da Irak'ın yaşadığı iç sorunlar bu tür konular etrafında şekillenmiştir. Ayrıca ülkenin ciddi şekilde zarar görmüş olan altyapısının yeniden inşası ve ekonominin ayağa kaldırılması da önemli bir sorun olarak karşımıza çıkacaktır. Bu noktada güvenilen tek kaynak olan petrol gelirlerinin paylaşımı da önemli tartışma konularından biri olmaya adaydır. Anayasanın hazırlanması, seçimlerin yapılması ve ülke yönetiminin Iraklılara devredilmesi oldukça uzun zaman alacak gibi gözükmetedir. Irak'ın bünyesinde barındırdığı farklı etnik ve dini gruplar nedeniyle bu ülkenin bir arada tutulması için Saddam gibi diktatörlere ihtiyacı olduğunu söyleyenler vardı. Irak'ta bundan sonra yaşanacaklar bu iddianın doğru olup olmadığını da gösterecek.

ÇARPIŞAN MİLLİYETÇİLİKLER VE IRAK DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ

Gareth R. V. Stansfield

Irak, tarihinde yeni bir döneme girdi. Bu, dinsel ve cemaat kimlikleriyle bağlantılı siyasal güçlerin ilk kez veya -bazı durumlarda- yeniden ortaya çıktığı bir dönem. Irak toplumu içerisindeki bölünmeler arasında köprü işlevi görebilen tek "Irak milliyetçiliği"nin varlığı Saddam Hüseyin diktatörlüğünün yıkılmasıyla birlikte ortadan kalkınca, bunun yerini farklı Irak milliyetçilikleri aldı. Bunların karakteri, dini ve etnik grupların normatif duruşları tarafından şekillendiriliyor.¹ Dışlayıcı olan bu "milliyetçilikler" Irak'ın siyasi ve toprak bütünlüğünü tehdit etmekte. Ayrıca, diktatörlük kabul edilebilir bir seçenek değilse, ki böyle umuyoruz, Irak'ın nasıl yönetileceği ve devletin bütünlüğünün nasıl sağlanacağı soruları da henüz cevap bulmuş değil. Irak içerisindeki geleneksel iktidar sahipleri olan Sünni Araplar devlet kurulduğundan bu yana, yani 20. yüzyılın başından beri, devletle bağlantılı olmuşlardır. Bu grup, geleceğin Irak'ını oluşturacak Musul, Basra ve Bağdat vilayetleri Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeyken dahi, iktidar ve prestij mevkilerine sahip olmuş dolayısıyla Irak devleti ve milliyetçiliği söylemini kontrol etmiştir. Bu dönemde siyasi otorite yapısında görülebilecek bir "değişim" de yine Sünni Araplar arasında gerçekleşmiş iktidar, devletin kuruluş aşamasında üst sınıflardayken, Saddam Hüseyin yönetimi ile kır kökenli Sünni Arapların eline geçmiştir.

Halen işgal güçlerini yıldırmakta olan direnişçiler elbette ki Iraklı milliyetçilerdir. Bu, bütün olarak bakıldığında, farklı

¹ Bu çalışmada sunulan argümanlar şu eserde daha fazla genişletilmiştir: Liam Anderson & Gareth Stansfield, *The Future of Iraq: Dictators-hip, Democracy or Division?*, Palgrave Macmillan, New York, 2004.

bir Sünni Arap kimliği olan bir Irak milliyetçiliğidir.² Irak'ta ortaya çıkmakta olan yeni baskın güç ise Şii dini yapıdır (havza). On yıllar boyunca Irak ile ilgili konularda marjinalleştirilen ve gaddar Saddam Hüseyin rejiminin kanlı uygulamalarına maruz kalan Şiiler artık sayısal güçlerini farkına varmakta ve Necef'teki, bir zamanların "en sessiz" dini liderleriyle birlikte siyasal güçlerini ortaya koyarak ABD'ye , Ayetullah Ali Sistani liderliğindeki din adamlarının siyasal görüşlerini dikkate almayan hiçbir kararın alınamayacağını kanıtlamaktalar. Bu geleneksel liderlerin yanı sıra, meşhur dini ailelerle bağlantılarından faydalanarak ortaya çıkan daha radikal figürler de vardır. Bunlardan biri olan genç Muktada el-Sadr karizmatik ve popüler bir politikacı olduğunu kanıtlamakta ve bir Ayetullah olmasa da, halkını tabanını sürekli genişletecek kadar iyi tanımaktadır. Direnişçi Sünni Araplar gibi, Şii liderler de Irak milliyetçileridir ancak Şii kimliği üzerine kurulan milliyetçilik anlayışları dışlayıcı ve dinsel doktrinler gibi tartışılmazdır. Bu milliyetçilik anlayışının Irak devleti hakkındaki tahayyülü ise, büyük Ayetullahlar'ın egemenliği ve anayasada güçlü İslami eğilimlerin mevcudiyetidir. Sayıca fazla olan Şiiilerin devlet üzerinde kuracakları söz konusu egemenlik Sünnilerin aleyhine olacaktır.³ Dolayısıyla Şii dini liderler ile Sünni direnişçiler Irak milliyetçiliğinin ruhu için mücadele etmekte. Kürtler ise bu mücadelenin dışında bulunuyor.

Irak devleti tarafından pek sevilmeyen Kürtler, devlet söyleminin Sünni Araplar tarafından kontrol edildiği ve kendisini Arap milliyetçisi olarak tanımlayan Irak devletinin sınırları içerisinde mutsuz ve bölgesel bir gayri-Arap unsur olarak yaşamıştır.⁴ Kürtler, dilleri dahil belirgin kültürel normlarını muhafaza ettikçe ve "ulusal" çıkarlarını tehdit altında gördüklerinde merkezi hükümete (sadece Saddam yönetimine değil) başkaldırdıkça, onları şiddet kullanmadan merkezle uzlaştırmak her zaman bir sorun olmuştur. Kürtlerin Iraktaki tarihi şöyle özetlenebilir: Zayıf olduğunda tavizler veren merkezi hükümet (muhtemelen şimdi de böyle olmaktadır), gücünü topladığında bu halkı acımasızca ezmıştır. 1980'lerin sonunda, tarihteki en etkili etnik temizlik operasyonlarından biri olan Anfal ile aktif politik hareket olarak çökme noktasına gelen Kürtler, Saddam'ın Kuveyt'i işgaliyle beraber yaşam alanı bulmuştur. 1991'deki Kürt İsyanı'nın bastırılmasının ardından, fazlasıyla güç kaybeden Bağdat hükümeti ile uzlaşmaya varmayı başaran Kürtler ülkenin kuzeyinde *de facto* bir devlet yaratmıştır. Takip eden on yılda, Kürtler güçlü bir etnik kimlik geliştirecek ve kendilerini "Iraklı" olmaktan

² Bkz. Ahmed Hashim, "The Sunni Insurgency in Iraq," *Middle East Institute Perspective*, 15 August 2003. (<http://mideasti.org/articles/doc89.html>).

³ Bkz. Anthony Shadid, "Shiite Clerics Emerge as Key Power Brokers: Ayatollahs Weigh Role of Islam in Iraqi Politics," *Washington Post*, 1 December 2003. (<http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A23902-2003Nov30.html>)

⁴ Bkz. Liam Anderson, Gareth Stansfield, *The Future...* Bölüm 6.

çok "Kürt" olarak tanımlayacaklardır. Arapların, yani ne Sünnilerin ne de Şii havzanın, milliyetçi Irak devleti ile ilgili tahayyüllerinde ise bu farklı ulusal kimliğin yeri yoktur.

Irak toplumunda belirgin olan bu yeni dinamikler, elinizdeki çalışmanın odak noktası olacaktır. Şu ana kadar görülmüş en baskıcı totaliter rejimlerden birinin yıkılmasının ardından, dışlayıcı duruş ve görüşlerle donatılmış dinsel ve etnik tabanlı siyasi sistemin ortaya çıkması oldukça olağansa da önemli bir soru hâlâ cevap beklemekte. Söz konusu devlet altı kimlikler topluma ne ölçüde nüfuz etmiştir? Bunlar Irak'ta düzenin yok olduğu aylarda mı sıçrama yapmıştır yoksa Irak toplumundaki bölünmeleri mi temsil etmektedirler? Bu dinamikler kabullenildiği takdirde, Irak devletinin varlığını gelecekte de üniter bir yapı olarak sürdürmesi şüpheli hale gelmektedir. Irak toplumu oldukça karmaşıktır ve bu toplum içerisindeki siyasi dinamikleri primordiyal düzeye indirmenin yaratacağı problemleri kabul ediyorum. Zira, bu üç grup içerisinde dahi önemli farklılıklar mevcut. Ayrıca, bu gruplar arasındaki mevcut bağlantılar kimi zaman bireyleri kendi gruplarına bağlayacak olan bağlardan daha güçlü olabiliyor. Örneğin laik Şiiler ile laik Sünniler arasındaki ortak noktalar muhtemelen daha fazladır. Aynı şekilde, kabileler de söz konusu ayrımları aşmaktadırlar. Buna karşın, toplumu birey düzeyinde atomize eden Saddam Hüseyin yönetimi boyunca, Irak'taki ulusal siyasi aidiyetin fazlasıyla zayıfladığı da açıktır.⁵ Irak'ta popüler desteğe ve askeri birliklere sahip olan ve ABD'li işgal güçleri ile beraber devleti yeniden yapılandırmaya çabalayan gruplar kendilerini bir mezhep veya etnik kimlik ile tanımlıyorlar. Bu tanımlamalarda, sınıf veya "ulusal" olarak nitelendirilebilecek başka herhangi bir kavram kullanılmıyor. Irak Ulusal Kongresi ve Irak Ulusal İttifakı gibi "ulusal" olarak görülebilecek gruplar tabanda fazla politik desteğe sahip değiller. Zira, halk yerel kimliklerine sarılmıştır.

I. ŞİİLERİN GÜNDEMİ

ABD'nin Irak'ta bir rejim değişikliği stratejisine girişmeden önce Şiiliğin doğası hakkında doğru tahayyüllere sahip olmadığı ortaya çıkıyor. Bu dönemde ABD yönetiminde hakim olan nahif düşünce şuydu: Şiiler, Irak'taki tüm etnik ve dini grupların temsil edileceği laik hükümete katılmayı tercih edecektir.⁶ Saddam Hüseyin'in devrilmesinin ardından, savaş öncesi plan-

⁵ Saddam döneminde Irak toplumunun yaşadığı "atomizasyon" için bkz. Isam al-Khafaji, "A Few Days After: State and Society in a post-Saddam Iraq," *Iraq at the Crossroads: State and Society in the Shadow of Regime Change*, Eds. Toby Dodge & Steven Simon, International Institute of Strategic Studies (IISS) Adelphi Paper no. 354, Oxford University Press/IISS, London, 2003, s. 77-92.

⁶ Bkz. Juan Cole, "The United States and Shi'ite Religious Factions in Post-Ba'thist Iraq," *Middle East Journal*, 2003, V. 57, No. 4, s. 534-566.

lama süreçlerinde Şii dini yapının siyasi gücünün fazlasıyla azımsandığı ortaya çıkacaktı.⁷ Mart 2003'te Iraklıları laik ve "çoğunlukla Şii" olarak tanımlayan Paul Wolfowitz ABD yönetimi içerisindeki bu inancı açık bir şekilde ortaya koymuştur. Wolfowitz, Iraklıların çoğunlukla Şii olduğu tespitinde haklıydı ancak dinsel örgütlerin gücünü değerlendirme konusunda başarısız olmuştu. Ayrıca kutsal Kerbela ve Necef şehirlerinin öneminden de habersiz gözüküyordu.

Tüm bu grupların üzerinde Ayetullah Ali Sistani bulunuyor. Önceleri Şii siyasetinin "sessizlik" geleneğini sürdüren Ali Sistani, artık havzanın ve kendisinin yeni Irak yönetimine dahil edilmesi talebini sesli bir şekilde dile getiriyor. Sistani, diğer Iraklı liderlere kıyaslanamayacak kadar siyasi ve dini olarak dokunulmaz bir konuma sahiptir. Şu anda Iraklı mevcut liderler arasında, Paul Bremer de dahil olmak üzere, sözleri en fazla etki yaratan kişi de muhtemelen o. Sistani, önemli sayıda Iraklı tarafından, ki bunların arasında kişisel görünüşleri itibarıyla alenen dindar olmayanlar dahi var, dinleniyor. Iraklı Şiiler mevcut siyasetlerini, Irak devleti içerisinde Sünni laiklere tabi kıldıkları bir tarihsel araka plan üzerine inşa ediyorlar. Saddam Hüseyin sonrası ortaya çıkan koşulların Irak'ta iktidarı ele geçirmek için tarihi bir fırsat olduğunun farkında olan Sistani ve diğer liderler devlet içerisinde demokratik çoğunluğa dayanan bir oylama sistemine olanak sağlayacak bir siyaset izliyorlar. Böyle bir sistemde Necef'teki havza hem otorite hem de etki olarak diğer tüm politik yapıların üzerinde olacaktır.

Buna karşın, Ayetullah Sistani Şiiler arasındaki yegane etkin lider değil. Hiçbiri Sistani kadar kıdemli olmasa da çok sayıda Ayetullah bulunmakta. Ayrıca İranlı katı muhafazakar figürlerin de, bunların arasında en dikkate değer olanı Ayetullah Haeri'dir, Irak'a geri dönüp Sistani ile mücadele etme ihtimali mevcut. Ancak Sistani'nin en önemli rakibi havza mensubu bir alim değil. En önemli rakip, 1999 yılında Iraklı otoriteler tarafından öldüren bir önceki büyük Ayetullah Muhammed Sadık el-Sadr'ın oğlu olan 30 yaşındaki Muktada el-Sadr. Dini hiyerarşide alt düzeyde yer alan bir din adamı olan Muktada el-Sadr, geçtiğimiz üç yıl içerisinde gizli olarak Necef ve Kufa'da Şii milis güçleri organize etmeye çalıştı ve Bağdat'ın Saddam Şehri kesiminde kendine taraftar bulmayı ve bunları arttırmayı başardı. Muktada el-Sadr'ın otoriter bir yapıya sahip olan hareketi, *Cemat al- Sadr el-Tani*, genç el-Sadr'ın otoritesini meşrulaştırırken şu noktayı önemle vurguluyor: Sadece Muhammed Sadık el-Sadr tarafından verilmiş olan emirler meşrudur. İran kökenli din adamlarının, muhtemelen bunların arasında Sistani de

⁷ Bkz. Glenn Kessler & Dana Priest, 'US Planners Surprised by Strength of Iraqi Shiites' *The Washington Post*, 23 April 2003, s: A01.

vardır, Irak'ta hiçbir otoritesi yoktur.⁸ Sivil alanda elde ettiği başarılar ve yıldırcı şiddetle olan bağlantısı el-Sadr'ın kısa siyasi kariyerini dikkate değer bir hale sokuyor. El-Sadr daha sonra *Medinat el-Sadr* (Sadr Şehri) adını alan Saddam şehrinin, kendisi için bir destek tabanı olmasından fazlasıyla faydalanıyor. Çoğunluğu Şii kökenli olan en az 2 milyon insanın yaşadığı bu yoksunluklar mahallesinde şu anda al-Sadr'ın adamları devriye geziyor. Popüler destek de al-Sadr'ın arkasında. Bu destek muhtemelen, Amerikalıların gelmesinden haftalar önce al-Sadr'ın şehrin sağlık altyapısı için kurduğu basit destek ağından kaynaklanıyor.

Muktada Saddam Hüseyin rejiminin suç ortağı olarak gördüğü Sistani'ye karşı baskısını arttırıyor. Sistani ona göre suç ortağıdır zira Saddam Hüseyin'e karşı siyasi tavır almaktan kaçınmıştır. Muktada İran destekli Irak İslam Devrimi Yüksek Konseyi'nin lideri olan Ayetullah Abdul Aziz al-Hakim'i de tehdit etmiştir. Muktada'nın İran ile bağlantıları olduğu kabul edilen bir grubu hedef alması, "sadece Irak" çözümünü savunanlar ile İran'dan destek sağlayanlar arasındaki ayrımı ortaya koyuyor.⁹ Siyasi açıdan bakıldığında, Saddam iktidarda kaldığı müddetçe İIDYK güçlü olmuştur. Bu dönemde Irak içerisinde kalan gruplar, bunlara Muktada'nın fraksiyonu da dahildir, fakir ve baskı altındayken, İran'dan sağladığı destek ve dışarıda olması İIDYK'nın liderlik konumuna oturmasını sağlamıştır. Saddam Hüseyin'in devrilmesinden sonra ise birinci gruplar Irak'ın yeni siyasi gerçekliğinde içeride ilerleme sağlarken, İIDYK temsil niteliği kazanma mücadelesi veriyor.

Saddam Hüseyin'in Şii siyasi liderleri ortadan kaldırmak amacıyla uyguladığı etkili baskıların ertesinde 1982 yılında Tahran'da kurulan Irak İslam Devrimi Yüksek Konseyi'nin lider kadrosu Ayetullah Ali Hamaney'in rehberliğindeki İranlı sertlik yanlılarına yakın olmuştur. Ancak Şii grupların elindeki en güçlü askeri birlik olan Bedir Tugayları¹⁰ ve İran desteğine rağmen Hakim için Irak'taki mevcut durum zor olabilir. Yine de Hakim Irak'ta önemli etkin bir konuma sahiptir. Örneğin 18 Nisan'da Kerbela'daki Hazreti Hüseyin türbesinin ziyaret edilmesi için Şiilere yaptığı çağrı, yayınlanan televizyon görüntüleri ile Amerikalı siyaset yapımcıları arasında korkuya yol açtı. Irak'ın or-

⁸ Hooman Peimani, 'The ever-threatening Shi'ate Factor', *Asia Times*, 18 April 2003.

⁹ Zor anlaşılabilir Irak siyasetinde, şöyle bir teori mevcut: Muktada, Sistani'yi ve Neceflî din adamlarını şehirden çıkarıp İran'daki Kum şehrine yerleştirmeyi arzulayan İran istihbaratının, özellikle de sertlik yanlılarının, piyonudur. Bu arzusun altında yatan ise Kum'un Şiizimdeki mevcut lider rolünü koruma isteğidir. Şii toplumunun tümüyle serbestçe iletişim kuran Necef, yakında diğer tüm merkezleri yok edecektir. Bu İran'daki sertlik yanlılarının, Muktada'nın faaliyetlerini teşvik ederek, engellemek isteyecekleri bir gelişmedir.

¹⁰ Faleh Jabar, Bedir Tugayları'nın doğrudan Irak Devrim Muhafızları'nın kumandasında olduğunu belirtiyor ve İIDYK'nın doğasında var olan zayıflığa vurgu yapıyor Faleh Jabar, 'Clerics, Tribes, Ideologues and Urban Dwellers in the South of Iraq: The Potential for Rebellion,' *Iraq at the Crossroads...*, s. 161-178.

tasında gerçekleştirilen, İslamcı tonları olduğu bildirilen ve hiçbir şekilde kontrol edilmesi mümkün olmayan yoğun gösteriler. Gösterilere katılanların çoğunlukla İslami sloganlar yerine ABD işgaline karşı sloganlar atmaları Saddam'ın korkularının ABD tarafından miras alındığını gösteriyor. Bu Şii havzasının, kendilerini Bağdat'tan yönetmeye çalışanlara karşı İslami bir ton kullanarak laik duyguları harekete geçirebilme gücündü.

ABD'nin Irak siyasi siteminin Şiiler tarafından kontrol edilmesini engelleme çabaları kendisini Paul Bremer'in uygulamalarında gösteriyor. Bremer "Geçici Ulusal Meclis" için yapılacak seçimlerde demokratik bir yaklaşım benimsemekten vazgeçerek partilerin buraya üye seçmesini destekledi. Sistani ve işbirlikçilerinin Irak'ın siyasi geleceği üzerinde egemenlik kurmalarını engelleme çabalarının faydasız olduğu görülmektedir. Belki de Saddam'ın bıraktığı en tehlikeli miras merkezde ve kuzeydeki paranoyak ve reaksiyoner Sünni elitlere karşı mücadele eden iktidara aç güneyli Şiilerdir. Elbette Basra ve Bağdat da dahil olmak üzere bir çok şehrin nüfusu karışık. Ancak bu durum sadece mevcut gerilimi arttırmaya yarıyor. Şii dini figürlerin egemen olmadığı bir Irak tahayyül etmek güç. Asıl sorun şu: Şii egemenliği barışçıl yollarla mı gerçekleştirilecek ve bu gerçekleşirken ABD'li işgalciler Şiilere hükümet kurumlarındaki hakimiyetlerini meşru kılma hususunda yardımcı mı olacaklar? Yoksa, Şiiler iktidarı şiddet kullanarak mı ele geçirecekler? Koalisyon Geçici Yönetimi'nin eylemlerinin belirli bir eğilimi işaret ettiği söylenebilirse şu sonuca varılabilir: KGY'nin eylemleri, Necef ve Kerbelalı din adamlarının taleplerini tatmin edecek ölçüde kucaklayıcı değil.

II. Kürt Otonomisine Doğru

Saddam Hüseyin'in devrilmesi Irak ve Kürtler için yeni bir dönemin başladığını haber veriyordu. Mesut Barzani liderliğindeki Kürdistan Demokratik Partisi (KDP) ve Celal Talabani liderliğindeki Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB), bölgesel güçler olmaktan çıkıp Saddam sonrası Irak devletinde birincil öneme sahip unsurlar olarak şimdiden benzeri görülmemiş bir konum elde ettiler. Irak Hükümet Konseyi'nin yirmi beş üyesinden Barzani ve Talabani de dahil olmak üzere dördü Kürt'tür (aslında Sünni Arap temsilcilerden biri de etnik olarak Kürt).

Buna karşın, Kürtler 1991 yılından beri sahip oldukları geniş otonomiye muhafaza etmeye çabaladıkça, gelecek onlar için belirsizliğini koruyor.¹¹ 1990 yılındaki Kuveyt işgalinin ardından Saddam Hüseyin Irak Kürdistanın-

¹¹ Irak'taki Kürt siyasi sisteminin 1991'den bu yana ki durumuna dair bir analiz için benim şu çalışmama bkz. Gareth Stansfield, *Iraklı Kurdistan: Political Development & Emergent Democracy*, Routledge Curzon, London, 2003.

daki güçlerini ve idarecilerini geri çekiyordu. Zira Bağdat'ta önemli sorunlarla karşı karşıya olduğundan yeniden dirilen Kürt ulusal gündemini kontrol etme yetisinin sınırlarının farkındaydı. Siyasi boşlukta ortaya çıkan KDP, KYB ve diğer bazı partilerle Mayıs 1992'de birlikte çok partili seçimleri organize ettiler. 105 sandalyeli Kürdistan Ulusal Meclisi'nde KDP ve KYB elişer sandalye kazanırken geriye kalan beş sandalye Hristiyan azınlığa ayrıldı. Bu tarihten itibaren, Iraktaki Kürtler benzeri görülmemiş ölçüde özgürlük ve refaha sahip oldular. Gruplar arasında bir süre devam eden silahlı mücadelenin ardından bölge 1996 yılından bu yana iki idari alana ayrılmıştır. Bölgelerin her biri iki büyük partiden birinin kontrolündedir. Irak Kürdistanının kuzeybatı kesiminin denetimi KDP'nin elindedir. Buradaki bölgesel hükümetin merkezi Erbil'dir. Hükümet merkezinin Süleymaniye olduğu güneydoğu kesimi ise KYB'nin kontrolündedir. Tamamıyla kara ile çevrilmiş olan Irak Kürt bölgesinin statüsü komşu ülkeler tarafından, özellikle İran ve Türkiye'de, ulusal çıkar olarak görülmektedir.

1997'den ve gıda karşılığı petrol uygulamasından bu yana, Irak Kürdistanı ekonomik refahta artış yaşamaktadır. 1960'lar ve 1970'lerde ülkenin en az gelişmiş bölgesi olan, 1980'lerde bir devletin kendi vatandaşlarına uyguladığı en vahşi askeri operasyonlardan birinin, Anfal Operasyonunun, yarattığı etkilerin acısını çeken Irak Kürdistanı şimdi Irak'ın ekonomik açıdan en refah sahibi politik açıdansa en istikrarlı bölgesi. Harcanabilir gelirden yaşanan artış hizmet sektöründeki genişlemeyi ateşlerken gıda karşılığı petrol programı Erbil ve Süleymaniye'deki Kürt hükümetlerinin kurumlaşmasında katalizör olmuştur. Programı yönetmekle yükümlü BM temsilcileri ile sıkı işbirliği içerisinde olan Kürt otoriteler uygulamanın her aşamasındaki dağıtım planlarının oluşturulmasında önemli bir sorumluluğa sahiplerdi. Irak'taki bir Kürt için, "hükümet" sözcüğü şimdi Irak hükümetini değil Kürt hükümetini çağırıştırılmaktadır.

Tüm bunlara karşın, bölgedeki refahın temelleri kırılgandır. Saddam'ın devrilmesini Irak'a karşı uygulanan müeyyide rejiminin kaldırılması takip etti. Bu durum sonuçta Bağdat'ın Kürt varlığı aleyhine ulusal ekonomi üzerindeki kontrolünü yeniden kurmasını sağladı. Irak Kürdistanı'nın Kürdistan Bölgesel Hükümet(ler)i tarafından idare edilen belirlenmiş petrol geliri kotasından yararlanmaya devam mı edeceği yoksa (eğer meşru bir varlık olarak tanınırsa) KBH'nin bu gelirin dağıtımıyla mı yükümlü tutulacağı konusu belirsizliğini korumaktadır.

Saddam Hüseyin sonrası ortaya çıkan koşullarda Kürtler için belirgin olan şey Kuzey Irak'ın ülkenin geri kalanına göre daha iyi durumda olduğudur. Hatta Kürtlerin, ülkenin orta ve güneyinde belirgin olan istikrarsızlığın

kendilerine yabancı olduğunu düşündükleri görülmektedir.¹² Özellikle genç nesiller arasında Kürt ulusal gururun artması, filizlenen bir Kürt kimliği duygusu ve Kürtlerin Irak'ta katlandıkları ıstıraplı tarihe fazlasıyla odaklanan bir söylem yaratmıştır. Söz konusu tartışmaların ortaya çıkardığı tek bir sonuç var: Kürtlerin geçtiğimiz on yıl içerisinde elde ettikleri kazanımları muhafaza etme ihtiyacı ve istekleri Iraklı kardeşleri tarafından kabul görmediği takdirde Irak devletinin parçalanmasını arzulamaları. Bu durum KDP ve KYB Irak'ın yeniden yapılanmasında aktif rol almaya çabaladıkça, önemli bir sorun olarak ortaya çıkıyor. Bu iki parti, Amerikalı ve Arap politikacıların Irak'ın toprak bütünlüğünü koruma arzusu ile kuzeydeki tabanlarının artan milliyetçi taleplerini tatmin etme arasında bir denge tutturmak durumunda kalmıştır.

Koalisyon Geçici Yönetimi ve Irak Hükümet Konseyi, Irak'ta konumlarını pekiştirmeye çabaladıkça, kuzey Kürt bölgesinin statüsü sorunu önem kazanıyor. Irak'ta sadece birkaç parti Kürtlerin arzu ettiği türden bir etnik federalizmi savunuyor. İktidarın nasıl bölüneceği sorununu karmaşıklaştıran üç faktör mevcut:

- i) iç faktörler: Türkmenlerin de dahil olduğu diğer azınlıklar, kuzeydeki Kürt hegemonyasından endişe duymaktalar.
- ii) ekonomik faktörler: Irak Hükümet Konseyi'ndeki Arap üyeler kuzeydeki petrol şehri Kerkük'ü Irak'ın bütünü için kullanmayı ve böylece kentin Kürt otoritelerin eline geçmesini engellemeyi arzu etmekte.
- iii) Güvenlikle ilgili faktörler: Kürt partiler, özellikle de KDP, kendilerine ait peşmerge güçlerini muhafaza etmeyi ve bu güçleri Irak devleti içerisinde, Türkiye sınırını korumak için, kullanmayı arzu etmekte.

Kürtler, bugünün Irak devleti için kuruluş dönemi olduğunun farkındalar ve Saddam sonrası politik arenanın en örgütlü ögesi olduklarının bilincinde olarak kendi planlarını öne çıkarıyorlar.

Kürtler, anlaşılabilir şekilde, kazanımlarını muhafaza etmeyi ve bir daha bir diktatörün merhametine terk edilmemeyi arzu etmekte. Bu onlar için bir derece muhtariyet sahibi olmak, Irak'la ilgili olaylara müdahil olmak ve özgürlükler bakımından uluslararası toplumun (ve özellikle ABD'nin) nihai korumasında olmak anlamına geliyor.¹³ Buna karşın, Ortadoğu'daki siyasi gerçekler kendini gösteriyor ve Kürtlerin arzularının gerçekleşmesini tehdit

¹² Örnek için bkz. Maggy Zanger, "Kurds Keep Iraq at Arm's Length," *Iraq Crisis Report*, 14 November 2003, vol. 35 (<http://www.iwpr.net>).

¹³ Kürtlerin konumuna dair açık ve yeni bir taslak için Mesut Barzani'nin son makalesine bkz. "The voluntary union within a united federal Iraq is not just a settlement for the Kurdish issue but a settlement for the Iraqi issue as well," *Al-Ta'akhi*, 26 December 2003. (makale şu internet sitesinden bulunabilir: <http://www.ikurd.info/kmedia-dec03.htm>).

ediyor. Özellikle Türkiye'nin Irak'ın kuzeyindeki Kürt otonomisine karşı ciddi kuşkuları mevcut. Zira Irak'taki başarılı bir Kürt varlığı Türkiye'deki Kürtler için potansiyel bir örnek olacaktır.¹⁴ Ayrıca, Irak politikasının iç boyutları da tehditkar. Ortadoğu'daki bir çok Arap Devleti gibi Irak'taki Arap kamuoyu da, hem Sünniler hem de Şiiler, Irak'ı bir Arap devleti olarak görmekte. Kuzeydeki hassas sınır bölgelerindeki Kürt konumlanması ve önemli petrol şehri Kerkük üzerindeki aralıksız Kürt iddiaları, gelecekte Arapların kontrolünde olacak bir Irak hükümetinin tarihinin daha ilk anlarında güç devri hususunda Kürtler ile anlaşmazlığa düşeceğini önermektedir. Aslında söz konusu anlaşmazlık, Arap temsilciler kendi federal modellerini öne sürdükçe, IHK'de kendini gösteriyor.

IHK'deki Arap grubu federalizm hakkındaki duruşunda, Kürtlerin şu anda alt etmeğe çalıştığı, ince bir değişiklik yapmıştır. Şii partiler (bu partileri Irak Ulusal İttifakı takip etmektedir) Irak'ı Kürt ve Arap bölgelerinden oluşan federal bir yapı olarak görmek yerine "ABD modeli" olarak bilinen bir sistemi desteklemektedir. Bu sisteme göre kurucu 18 vilayet hem kendi yürütme organları ve yasama meclisleri için seçim yapacak hem de Bağdat'taki merkezi hükümete temsilcilerini göndereceklerdir. Böylelikle Şii Araplar güneydeki üstünlüklerini muhafaza ederken merkezi hükümette de çoğunluğu sağlayacaklar.¹⁵ Sünniler de bu sistem içerisinde oldukça adil bir biçimde başarılı olabilecektir. Buna karşın, Kürt otonomisine dair hiçbir madde bulunmayacaktır. Kuzey vilayetlerinin geleneksel sınırları içerisinde Kürt temsilcilere oy vermeyecek önemli bir Sünni Arap nüfusu bulunmaktadır. Böyle bir sistemde Kürtler sadece iki vilayette, Dohuk ve Süleymaniye'de, zafer kazanabilecektir. Erbil ve Kerkük ise marjinal bir konuma sahip olacaktır. Kendi etnik modellerinde devletin yarısı olan Kürtler, söz konusu modelde -en kötü ihtimalle- dokuzda bire ineceklerdir.

ABD'nin şu anki Irak planı Şubat 2004'e kadar "Temel Yasa"nın hazırlanmasını gerektiriyor. Aynı plana göre bunu, vilayetler düzeyindeki mahalli meclislerin seçilmesi takip edecektir.¹⁶ Bir çok Kürt'e göre bu planın Hükümet Konseyi Başkanı, bu kişi söz konusu dönemde Celal Talabani olacaktır, tarafından kabul edilmesi Kürt otonomisini Arap modeli federasyona feda etmek anlamına gelecektir. Barzani ve Talabani'nin karşı karşıya olduğu problem, kendi *de facto* devletlerinin elde ettiği başarılar tarafından serbest

¹⁴ Bkz. Graham Fuller, 'Kurds pose a moment of truth for Turkey', *Los Angeles Times*, 21 April 2003.

¹⁵ Şii planları için bkz. Adel Abdul Raheem, *Hawllah Ma'ashru Taghyeer al-Nidhaam as-Siyassi fi al-Iraq* (Irak Siyasi Sisteminin Değiştirilmesi Projesi), Islamic Center of Political Studies, 2002.

¹⁶ Planın detayları için şu internet sitesine bkz. www.cpairaq.org/audio/20031115a_nal.html.

bırakılan güçlerdir. Irak'ın geriye kalanının istikrarsızlık ve yükselen dinsel köktencilikle karakterize edildiği şu dönemde Kürt ulusal gururu yüksek bir seviyede bulunuyor.

III. Sonuç

Saddam Hüseyin rejiminin yıkılmasıyla birlikte Irak önemli değişimler geçirmekte. Sünni Arapların siyasi sistem üzerindeki egemenlikleri (bu kökenleri Osmanlı dönemine kadar uzanan bir özellik) artık sona ermiş durumda. Şiiler ve Kürtler şu anda Iraktaki en kuvvetli siyasi güçler. Yeni Irak'ın mimarlarının karşı karşıya olduğu sorunlar çok yönlü ve karmaşık. Saddam diktatörlüğünün devrilmesi her biri Irak'ın gelecekteki siyasi karakteri hakkında farklı düşünceye sahip çok sayıda çıkar grubunun ortaya çıkacağını gösteriyordu. Şiiler için dini kurumların sahip olduğu rolün öneminin arttığı görülmektedir. Ancak bu durum, Şiilere sayısal çoğunluklarını ifade etmelerini sağlayacak demokratik siyasi prosedür kavramları ile örtülmektedir. Kürtlere göre ise, Irak en azından Kürtler ile Arapların devlet içerisindeki ortak önemini tanıyan gerçek bir çok etnili toplum olmalıdır. Bu tanınma Kürt otonomisini ve kendi iç işlerinde sorumluluk sahibi olmayı getirecektir. Kürtler ile Şiiler arasındaki ortak nokta Sünni Arapların kontrolündeki bir diktatörlüğe geri dönüşe karşı duydukları antipatidir. Ancak bu ortak nokta, onları yeni Irak devletine ortak bir vizyon yaratmak için bir araya getirecek güçte değildir. Tersine Irak siyasetinin çabuk alevlenebilir dünyasında Kürtlerin, Sünnilerin ve Şiilerin konumları kutuplaşıyor ve müzakere edilemez bir hal alıyor. Bu grupların hepsi (Kürtler de dahil olmak üzere) Iraklı olabilir ancak her biri Irak'ın ne olduğu hususunda çok farklı görüşlere sahipler. Yarışan farklı kimlik tasavvurları ABD'nin hızlı bir devlet inşası süreci için yaptığı baskı (bu sürecin tamamlanması gelecek başkanlık seçimleri sırasında başarılı bir politika olarak ilan edilecektir) ile birleşince Irak için alevlenebilir tehlikeli bir durum yaratmayı vaat ediyor. Söz konusu durum barışçıl bir çözümü müzakere edecek zaman lüksüne sahip değil. Eğer ABD Irak'ta işleyebilir bir demokrasi yaratma konusunda başarılı olursa, bunu tarihsel temayüllere karşı gerçekleştirmiş olacaktır. Eğer başarısız olursa, Irak halkını kurtarmış oldukları Baas şiddeti ve belirsizliğinden daha şiddet dolu ve belirsiz bir siyasi geleceğe mahkum edecektir.

Çeviren: Can NACAR

SURİYE

BAĞIMSIZLIKTAN BUGÜNE SURİYE

Baas Partisi, Esad Dönemi ve Sonrası

Ayşegül Sever

1946 yılında bağımsızlığını kazanan Suriye, özellikle Hafız Esad dönemiyle birlikte, İsrail ile mücadelede en ön safta yer alarak, giderek ivme kaybetse de pan-Arabizmin yılmaz savunucusu olarak, Lübnan'da hükümlanlık kurarak ve Arap-İsrail barış sürecinde kilit rol oynayarak, yıllar içinde, Ortadoğu'da, çok önemli vazgeçilmez bir bölge gücü haline gelmiştir. Öyle ki, bölgede Suriye'siz barışın ya da savaşın mümkün olmayacağı artık genel kabul gören bir veri haline gelmiştir. Soğuk Savaş döneminde Sovyetlerle işbirliğine dayalı bir politika izleyen Suriye, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte bölgede yükselen pax-Americana ile kendini bu değişime göre tanımlama zorunluluğuyla karşı karşıya kalmıştır. ABD'nin terörizmi destekleyen ülkeler listesinde yer alsa da, 1. Körfez Savaşında Amerika liderliğindeki koalisyon güçlerine asker göndermek suretiyle katılarak ve Arap-İsrail Barış Sürecine dahil olarak Washington ile ilişkilerini uyumlaştırmaya çalışmıştır. Ancak Esad'ın 2000 yılında ölümünden sonra Suriye, hem Beşar Esad'ın idaresinde yeni bir iktidar değişimiyle yüzleşmek zorunda kalmış, hem de, II. İntifada, 11 Eylül saldırısı, Irak savaşı gibi dünya ve bölge konjonktüründeki ciddi gelişmeler ülkeyi yeni belirsizlikler, yeni tanımlamalar karşısında bırakmıştır. Çalışma yukarıda belirtilen genel çerçeve içerisinde, manda döneminden bu yana Suriye'nin siyasi hayatında geçirdiği evrimi, ülkenin tarihsel, kültürel özelliklerine, iç ve dış olaylara referansla olabildiğince kapsayıcı bir bakış açısı ile incelemeyi amaçlamaktadır.

1. BAĞIMSIZLIĞA GİDEN TARİHSEL SÜREÇ: 1918-46

Suriye'nin bugünkü sınırları 1.Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere, Fransa ve Türkiye arasında yapılan anlaşmalar so-

nucunda belirlendi. Ancak Suriye toplumu genellikle resmi ideolojinin de desteklemesiyle belirlenen sınırların ötesinde -yakın dönemlerde azalsa da- kendisini çok daha geniş bir coğrafyanın 'Büyük Suriye' diye adlandırılan Suriye, Lübnan, İsrail ve Ürdün'ü kapsayan geniş bütüncül bir bölgenin parçası olarak algıladı.¹ 19. yüzyıl sonunda Suriye bölgesi Şam, Halep, Trablusşam ve Sayda olmak üzere dört eyalete ayrılmıştı.² Osmanlı döneminde (1516-1918) Suriye adıyla ayrı bağımsız yönetilen bir birim mevcut değildi. 'Büyük Suriye' diye bilinen bölge vilayetlere ve özel yönetim birimlerine ayrılmıştı ve her köşesinde tek tip bir yönetim şekli mevcut değildi. 1517 yılında başlayan uzun dönem Osmanlı yönetiminde imparatorluktaki idari reformlara paralel olarak yönetim biçiminde değişim yaşanmıştır. Osmanlı döneminde şehirli, ekonomik durumu iyi, toplumun önde gelen Sünni Arap ailelerine mensup nüfus, toplumdaki ayrıcalıklı konumlarına uygun olarak Osmanlı yönetiminin sürdürülmesinde İstanbul'un güvendiği ve işbirliği yaptığı başat unsur olmuştur.³ Sünni Arap kesim Osmanlı ile önemli ölçüde özdeşleşirken bu durum Dürzi, Nusayri⁴ nüfus ya da Hristiyan azınlıklar için söz konusu değildi.⁵ Şehirli Sünni elit kendini Osmanlı vatandaşı olarak görürken, diğer kesimler kendilerini aşiret, mezhep ve sınıf şeklinde tanımlamaya devam ettiler.⁶

Suriye, genellikle, Arap milliyetçiliğinin tüm Arap dünyasında ilk filizlendiği yer olarak kabul edilir. Arabizm, ilk olarak Arap dilinin ve edebiyatının öne çıkması talebiyle Suriye ve Lübnan'da küçük bir entelektüel çevrede özellikle yazarlar ve öğrenciler arasında gündeme geldi.⁷ 19. yy'da İmparatorluk içinde Araplar arasında daha fazla kültürel, yönetsel hak talepleri 1. Dünya Savaşıyla birlikte ayrılıkçılığa ve İstanbul'dan kopuş noktasına geldiğinde, artık, Sünni Araplarda dahil tüm gruplar Arap milliyetçiliğinin rüzga-

¹ Eberhard Kienle, "Arab Unity Schemes Revisited: Interest, Identity, and Policy in Syria and Egypt", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 27, February 1995, No. 1, s.53, 67

² Haluk Ülman, *1860-1861 Suriye Buhranı*, AÜ SBF Yayınları, Ankara, 1966, s. 4

³ Patrick Seale, *Asad - The Struggle for the Middle East*, University of California Press, Berkeley, 1988, s. 17

⁴ Nusayrilik için bkz. Fuad I. Khuri, *Imams and Emirs, State, Religion and Sects in Islam*, Saqi Books, London, 1990, s. 131-141, 198-202

⁵ Moshe Ma'oz, "The Emergence of Modern Syria", *Syria Under Assad*, Eds. Moshe Maoz & Avner Yaniv, Croom Helm, London, 1987, s. 12

⁶ Yahya Sadowski, "The Evolution of Political Identity in Syria", *Identity and Foreign Policy in the Middle East*, Eds. Shibley Telhami & Michael Barnett, Cornell University Press, Ithaca, 2002, s. 138

Örneğin 19. yy'da Suriye'den Nasif el-Yazici ve Butrus el-Bustani Arapların kültürel, edebi zenginliklerine ve dolayısıyla farklılıklarına ilişkin çalışmalarıyla Arap milliyetçiliğinin bölgede doludizgin hale gelmesinden önceki devreye işaret eden 'Arabizmin' önemli figürlerinden oldular. Bkz. Bassam Tibi, *Arab Nationalism*, Macmillan Press, London, 1997, s. 102-105; C. Ernest Dawn, "From Ottomanism to Arabism: The Origin of an Ideology", *The Modern Middle East*, Eds. Albert Hourani, Philip S. Khoury & Mary C. Wilson, I.B. Tauris & Co Ltd., London, 1993, s. 381

rına kapılmış olarak, Osmanlı yönetimine karşıt hale geleceklerdi. 1920 San Remo anlaşmasına uygun olarak 1922’de Suriye’de başlayan Fransız manda yönetimiyle birlikte Sünnilerin yönetimdeki ayrıcalıklı pozisyonu erozyona uğrayacaktı. Mezhepsel, bölgesel, etnik çeşitlilik gösteren manda yönetimindeki Suriye’de çoğunluğu oluşturan Sünni Arapların yönetimdeki geleneksel etkin pozisyonları, özellikle bunların mandaya karşı milliyetçiliğin bayraktarlığını yapmaları nedeniyle Fransızlarca zayıflatılacaktı. Ortaya çıkan bu manzara ülkenin bağımsızlık sonrası sürecini de etkileyecekti. Daha çok Şam, Halep, Humus, Hama gibi ülkenin sosyal, ekonomik hayatının merkezi konumundaki şehirlerde yaşayan, nüfusun çoğunluğunu oluşturan Sünni Arapların durumu Suriye’deki en büyük dini azınlığı oluşturan Nusayriler ve Dürzi, İsmaili gibi diğer azınlıklar lehine gerileyecekti. Suriye’de 1920 yılında Manda dönemi başladığında nüfusun % 85’i Müslüman, bununda 4/5’ü Sünni geri kalanı Nusayri, Dürzi ve İsmaililerden oluşuyordu. Sünnilerden sonra en kalabalık grubu % 12’lik oranla Nusayriler oluşturmuyordu.⁸ Toplumdaki Sünni-Nusayri dağılımı büyük ölçüde bugünkü dağılımı da yansıtıyor. Nüfusun geri kalanı çoğunluğu Rum Ortodoks olmak üzere diğer dini gruplar oluşturmaktaydı.

‘Büyük Suriye’ diye adlandırılan coğrafya 1. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlıya karşı Arap isyanının başı Şerif Hüseyin’in oğlu Faysal liderliğinde çok kısa bir bağımsızlık dönemi (1918-1919) yaşadı. Ancak Fransızların Faysal kuvvetlerini yenilgiye uğratmasıyla Fransa manda gücü olarak Suriye’de yönetimi ele geçirdi. Zaten daha Mondros ateşkesiyle Osmanlı yenilgisi kesinleşmeden 1916’da imzalanan Sykes-Picot gibi gizli antlaşmalarda bugünkü Suriye diye bilinen topraklar dahil Osmanlı’nın Arap toprakları İngiltere ve Fransa arasında etki alanlarına bölünmüştü. Antlaşmaya göre Kilikya bölgesi, Suriye kıyıları ve Lübnan Fransa’ya bırakılırken Musul hariç Irak ise İngiltere’ye bırakılıyordu.⁹

Sykes-Picot’da öngörüldüğü gibi Osmanlı’nın Arap eyaletleri savaş sonrasında İngiliz ve Fransız yönetimine girdi. Wilson’ın 14 noktası çerçevesinde self-determinasyon hakkı önem kazanırken İngiltere ve Fransa Arap ülkeleri dahil belli bölgelerde nüfuzlarını sürdürebilmek için manda sistemini bir ara formül olarak yeğlediler. Buna göre Büyük Suriye (Levant) denilen bölgenin kuzey bölgesi Fransa’ya güneyi ise İngiltere’ye verildi. Bu paylaşım Suriye Araplarında birleşik tek bir devlet altında yaşama arzusunu ilerki yıllarda belirgin bir şekilde kamçıluyacaktı. Buna ilaveten 1917 Balfour deklarasyonu ‘Büyük Suriye’nin bir bölümünde Yahudilere ulusal yurt kurma hak-

⁸ Malcolm E. Yapp, *The Near East since the First World War*, Longman, London, 1991, s. 85

⁹ Antlaşma metni için bkz. Jacob C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics - A Documentary Record*, 2nd Edition, Vol II, Yale University Press, New Haven, 1979, s. 60-65

kı vermek suretiyle Suriye halkında öyle bir travma yarattı ki, bu Suriye siyasetinde İsrail'i Filistin'den söküp atmak tutkusunu şekillendirmede önemli olacaktı.¹⁰ Daha sonra manda devletleri bu kendilerine düşen bölgeleri de tekrardan bölme yoluna gittiler. Buna göre Fransa kendi bölgesinde Lübnan ve Suriye olmak üzere iki cumhuriyet oluşturdu.¹¹ Suriye mandası kendi içinde de, Cebel Dürz (Dürzilerin dağları), Halep, Lazkiye ve Şam olmak üzere dört bölgeye ayrıldı. 1925 yılında Halep ve Şam birleştirilerek Suriye devleti ismini alacaktı. İskenderun özerk sancağı da 1921 yılında Ankara Antlaşması'na göre özel statüsü korunmak suretiyle Halep'e bağlı olarak Fransız mandası altına girdi.¹²

Nusayrilerin yoğun yaşadığı Lazkiye bölgesinde ve Cebel Dürz'de Dürzilerin farklı topluluk olma bilinci manda yönetimi süresince desteklendi. Manda yönetiminde kendi hükümetlerine sahip olabildiler.¹³ Suriye'nin parçası sayılan Nusayrilerin ve Dürzilerin yoğun yaşadığı bölgelerin kendilerinden ayrılmasından şehirli Sünni nüfus hiç hoşnut kalmadı.¹⁴ Aslında geçmişte de Nusayriler ve Dürziler çoğunluk oldukları bölgelerin genellikle coğrafya olarak ulaşılması zor izole yerler olmasından faydalanarak, merkezi yönetimden uzak özerk yönetim kurma eğiliminde olmuşlardı. Bu bağlamda örneğin Dürziler hiçbir zaman tam anlamıyla Osmanlı merkezi yönetimine tâbi olmadılar.

Suriye'nin mezhepsel, etnik, bölgesel çeşitlilik arzeden bunun yanında aşiretler, bölgeler temelinde ayrımlaşmış toplum yapısı, Fransızlara manda yönetimleri süresince bu farklılıklardan yararlanma ve tarafları birbirlerine karşı kullanabilme şansını verdi. Bağımsızlık yerine Fransız yönetimine tâbi olmak Suriye'deki Arap milliyetçilerini oldukça rahatsız etti. Yeni yaratılan devletlerde manda güçleri kendi ülkelerindeki rejim modelini getirdiler. İngiltere monarşik yapılar gündeme getirirken; Fransa kendi modelini oturtmaya çalışacaktı.¹⁵ Suriye mandasında Paris'ten atanan yüksek komiser tüm yetkiyi kendinde topluyordu. Art arda atanan ilk üç komiser yönetim deneyimini Fransa'nın Afrika'daki kolonilerinde edinmişti. Fransa Suriye'deki yönetimi süresince askeri güce dayanma zorunluluğunu hep hissetti. Askeri güç kullanmasa da bu bir tehdit unsuru olarak, hep olacaktı. Bu bağlamda

¹⁰ Nikolaos Van Dam, *The Struggle for Power in Syria*, I.B. Tauris, London, 1996, s. 20

¹¹ Benzer bir şekilde İngiltere de Ürdün ve Filistin olmak üzere iki ayrı birim yarattı. Dağlık Lübnan'da Fransa Hristiyan çoğunluklu bir devlet kurmak istedi ve Beka bölgesi, Trablusşam, Beyrut ve Sur şehirleri katılmak suretiyle Lübnan Suriye aleyhine genişletilmiş oldu.

¹² 1921 Ankara Antlaşması'nın 7. Maddesine göre İskenderun bölgesi için özel bir yönetim kurulması öngörülmüştür. Bu bölgede yaşayan Türklerin kültürlerinin gelişmesi için her türlü kolaylıktan yararlanabilecekleri belirtilmiştir.

¹³ Nikolaos Van Dam, a.g.e., s. 4

¹⁴ George Lenczowski, *The Middle East in World Affairs*, Cornell University Press, Ithaca, 1987, s. 315-316

¹⁵ Bernard Lewis, *The Middle East*, Weidenfeld & Nicolson, London, 1995, s. 343

manda döneminde Suriye için yapılan askeri harcamalarla sivil projeler için yapılan yatırımlar kıyaslandığında, askeri harcamaların on kat daha fazla olduğu görülür.¹⁶ Manda sistemine göre mandater devlet manda ülkesini en kısa sürede bağımsızlığa taşıyacak önlemleri almalıydı. Ancak, Fransa, özellikle ilk üç yıl boyunca böl yönet taktiğiyle Suriye'yi koloni gibi askeri üstünlüğüne dayanarak yönetti. Fransa, İngiltere'den farklı olarak Suriye'deki etkisini ikili bir anlaşma imzalamak suretiyle sürdürme stratejisi seçmemişti. Beyrut'taki bir Fransız yüksek komiseri hem Beyrut hem de Suriye ile ilgileniyor; ekonomi ve güvenlik tamamıyla Fransız memurların denetiminde yürüyordu.

Manda yönetiminin, Suriye'nin manda sonrası dönemini de etkileyen bazı politikaları olmuştur. Örneğin, manda idaresi altında azınlıklar ilk kez yönetimde bu kadar öne çıkarak kendi gelecekleri konusunda aktif bir pozisyon alabildiler. Azınlıkların yoğun yaşadığı bölgelerde ekonomik ve sosyal gelişmenin hızlandığı görüldü.¹⁷ Özel Fransız Kuvvetleri'ne (Troupes Spéciales du Levant) katılmak suretiyle de, daha sonraki yıllarda görüleceği üzere, askeriye, azınlıklar için toplumsal statüde dikey hareketliliğin önemli bir adresi olacaktı.¹⁸ Hafız Esad da toplumda etkin bir konuma gelebilmek için bir azınlık mensubu olarak bu rotayı izleyecekti. Buna karşılık Sünni Araplar orduya katılmaya ilgi göstermeyeceklerdi. Fransızlar oluşturdukları Özel Kuvvet'te azınlıkların yer almasını özellikle teşvik ettiler. Bu Kuvvet savaş sonrasında ulusal orduya dönüştüğünde, azınlıkların, ülkedeki genel dezavantajlı durumlarına rağmen orduda sayıca iyi temsil edilmeleri sonucunu doğuracak, bu da manda döneminden kalan önemli bir miras olacaktı.¹⁹ Manda döneminde Sünni Arap çoğunluk azınlıkların ordudaki pozisyonlarında görüldüğü gibi, azınlık-Fransız işbirliğini büyük bir kuşkuyla karşıladı ve bu durum Sünniler ve diğerleri arasında güven bunalımına yol açtı.²⁰ Özellikle 19. yy'da İngiltere, Fransa gibi büyük güçlerin dini azınlıkları koruma politikasıyla İmparatorluğa artan müdahaleleri sırasında yaşanan Sünni-azınlıklar gerginliği, manda döneminde bir kez daha gündeme geldi.²¹ Fransızlar Nusayri, Dürzi ya da etnik azınlıkların çoğunlukta olduğu yerlerde rejimlerine destekçi bulmakta fazla zorlanmazken, daha önce Osmanlıda yönetimde etkin olan Sünni şehirli nüfusa yönetimlerini bağdaştırmakta

¹⁶ Derek Hopwood, *Syria 1945-86 - Politics and Society*, Unwin Hyman Ltd., London, 1989, s. 24

¹⁷ Albert H. Hourani, *Syria and Lebanon - A Political Essay*, Oxford University Press, Oxford, 1968, s. 185

¹⁸ Eyal Zisser, "The Syrian Army: Between the Domestic and the External Fronts", *MERIA Journal*, Vol. 5, No. 1, December 2000, s. 3

¹⁹ Eyal Zisser, *a.g.m.*, s. 4

²⁰ Nikolaos Van Dam, *a.g.e.*, s. 4

²¹ Nikolaos Van Dam, *a.g.e.*, s. 3

güçlük çektiler. Bu tabii ki, azınlıkların tamamıyla Fransızlarla işbirliği yaptığı ve hallerinden memnun olduğu anlamına gelmiyordu. Nitekim Fransızlar Suriye'nin yönetiminde Araplara inisiyatif vermekte gecikince, merkezîyetçi ve hayatın her noktasına karışıcı bir pozisyon aldığında ilk ciddi ayaklanma 1925-27'de çoğunluğu Dürzilerden oluşan bir gruptan geldi. Dürzi ayaklanmasını bastırmakta Fransızlar zorluk çekti. Ayaklanma Şam'da milliyetçi unsurlar nezdinde de yankı bulacaktı. Şam'da varlıklı, eğitilmiş, daha önce Fay-sal'ın krallığını destekleyen kesim bu ayaklanmaya katıldı. Ayaklanma sonrasında Nisan 1927'de seçimler yapıldı. Milliyetçiler seçimleri kazandılar ve kendilerini 'Milliyetçi Blok' adı altında organize etmeyi başardılar. Meclis'te Milliyetçi Blok etkin oldu. Bloğun kurucusu durumundaki kişi Halep'ten İbrahim Hananu idi. Bu Blok bir partiden ziyade değişik grupların, önemli şahsiyetlerin biraraya geldiği genel bir platformdu. Bu grupta toprak sahibi varlıklı ailelerden Şam'dan Cemil Marden, Halep'ten Sadullah Cebri ve Haşim el-Atasi gibi şahsiyetler vardı. Ayrıca entelektüeller, İstiklal Partisi gibi 1914'te Arap milliyetçiliğinin bayraktarlığını yapmış gruplar da mevcuttu.

Meclis, Suriye'nin yeniden bütünleşmesini talep edip, ülkenin bölünmez bütünlüğünü savunarak, Fransa'nın yarattığı Cebel Dürz, Nusayri bölgesi, Filistin gibi bölünmelerin kabul edilmeyeceğini bildirdi, manda yönetimini reddetti.²² Paris, milliyetçilerin bu isteklerini ve hazırladıkları anayasayı kabul etmedi. Fakat, bu karşı çıkışlarına rağmen, Fransızlar, milliyetçi taleplere uzun süre direnemeyeceklerdi.

1930'larda Suriye'deki milliyetçilerin, Fransızlarla bir anlaşmaya varabilecekleri konusundaki ümitleri, özellikle, 1930'da imzalanan İngiltere-Irak anlaşması sonrasında iyice arttı. Irak'ta İngilizlerle imzalanan anlaşma sonucunda manda yönetimi bitmiş, 1932'de Irak bağımsız bir ülke olarak Milletler Cemiyeti'ne kabul edilmişti.²³ Irak dış ilişkilerini Londra ile koordineli yürütmek ve bazı üsler sağlamak suretiyle şartlı bağımsız olabilmisti. Tüm benzeşme çabalarına karşın Suriye'deki gelişmeler Irak'taki evrimi hemen takip edemeyecekti. Ancak 1936'da milliyetçi lider Hananu'nun ölümünden sonra çıkan olaylar, genel grev, bu arada uluslararası konjonktürdeki değişimler, İtalya ve Almanya'nın Ortadoğu'ya sızma gayretleri ve nihayet Fransa'da Leon Blum liderliğinde sosyalistlerin iktidara gelmesi Suriye'deki mevcut durumu değiştirme konusunda Fransızları yönlendirecekti. Böylece 1936 Eylül'ünde bir Fransız-Suriye anlaşması imzalandı. Bu anlaşmaya göre Suriye bağımsız olacak, Dürzi ve Nusayri bölgeleri eskisi gibi Birleşik Suriye Devleti'nin parçası olacak, ancak, Hatay'da olduğu gibi özerklikleri olacaktı. Anlaşmaya göre, Fransa, Suriye'de iki hava üssünü yirmi beş yıllığına kullanacaktı. 1936 Antlaşması Fransa parlamentosu tarafından onaylanmasa da, ilk

²² Albert Hourani, *a.g.e.*, s. 193

²³ Albert Hourani, *a.g.e.*, s. 194

etapta ülkede iyimserlik havası yarattı. Anlaşmadan sonra ilk milliyetçi hükümet, Haşim el Attasi'nin başkanlığında iktidara geldi. 1937 yılında anlaşma uyarınca Cebel Dürz ve Lazkiye'nin yönetiminin Suriye hükümetine geçmesine karar verildi. Fakat bu durum fazla uzun sürmeyecekti. Fransa'nın 2. Dünya Savaşı'na giderken Türkiye'yi müttefikler safına katmak istemesi ve böylece Hatay'ın Türkiye'ye katılması sürecine yeşil ışık yakmasıyla pozitif hava hızla dağılmaya başladı. Türkiye'nin Hatay'a yönelik taleplerinin Fransa nezdinde giderek makul karşılanmasının yanı sıra, Franka bağlı olarak artan ekonomik güçlükler, Milliyetçi Bloktaki kutuplaşmalar anlaşmanın hemen ertesinde ülkede istikrarsızlığı artıracaktı. Hatay'ın 1939'da Türkiye'ye katılmasından sonra Suriye'de mevcut milliyetçi hükümete ve Fransızlara karşı ayaklanmalar oldu. Suriyeli milliyetçiler halk tarafından Suriye'nin çıkarlarını yeterince koruyamamakla suçlandılar. Bundan sonra Fransa ülkeyi bir direktörler konseyi ile yönetmeye başladı. Bağımsızlık ümitleri bir kez daha ertelendi. Lazkiye ve Cebel Dürz yeniden ayrı bölümler halini geldi.

2. Dünya Savaşı ile birlikte Suriye kendini yepyeni bir konjonktür içinde buldu. Hemen savaşın başında Paris'in düşüp Fransızların yenilmesinden sonra Vichy hükümeti Suriye'de yönetimi ele geçirdi. Ancak Suriye'nin Ortadoğu'da Mihver kuvvetleri için bir üs olmasından korkan İngiltere ve Hür Fransız güçleri Haziran 1941'de Suriye'yi işgal ettiler ve Vichy yönetimini sona erdirdiler. İngiltere'nin baskısı ile Fransızlar Suriye'de seçimlerin yapılmasını sağladılar. Seçimlerde Milliyetçi Blok çoğunluğu sağladı ve Şükrü el Kuvvetli Devlet başkanı oldu. Hükümet niyetinin Fransız mandasını sona erdirmek olduğunu ilan etti.²⁴ Fransa'nın büyük muhalefetine rağmen Sovyetler Birliği ve ABD 1944'te Suriye ve Lübnan'ı bağımsız devletler olarak tanıdiklarını ilan ettiler. Bütün bu gelişmelere karşın Fransızlar Suriye'den çekilmemekte direndiler. Nihayet İngiltere'nin ordu gönderme tehdidi altında 15 Nisan 1946'da Fransız kuvvetleri ülkeden çekildiler ve Suriye bağımsızlığını kazandı.

II. DARBELER DÖNEMİ; BAAS'IN YÜKSELİŞİ VE İKTİDAR SAVAŞLARI

Fransa mandasına karşı verilen mücadele sırasında ertelenen iktidar savaşları bağımsızlıkla birlikte hız kazandı. Milliyetçi Blok şahsi ve yerel sadakatler bazında ikiye ayrıldı. Kuvvetli, Mardam ve diğerleri Milli Partiyi kurarken, Halepli politikacılar Halk Partisi'ni kurdu. Bu ikisi arasında politika anlamında büyük bir farklılık yoktu. İktidarda kalmak en büyük mücadele nede-nini oluştuyordu.²⁵ Halep'ten ve Şam'dan Suriye'nin ileri gelenleri birbirleriyle, azınlıklarsa geleneksel Sünni nüfuzuna karşı mücadeleye başladılar.²⁶

²⁴ Derek Hopwood, a.g.e., s. 29

²⁵ Derek Hopwood, a.g.e., s. 81

²⁶ *Syria - A Country Study*, Library of Congress, Washington DC, 1988, s. 26-27

Suriye 1946'da bağımsızlığını kazandı ancak henüz bir ulus devlet değildi. Aşiret, mezhep, bölge aidiyeti çok daha önemliydi.²⁷ Ortadoğu'da mezhepsel, etnik, bölgesel çeşitlilik ulus devlet yaratmada entegrasyonu zorlaştırırken, öte yandan da bölgede sınırların yapay olduğunu, büyük devletlerce empoze edildiğini aslında tek bir büyük Arap devleti olması gerektiğini savunan pan-Arap söylem de, özellikle Suriye örneğinde bu süreci zorlaştıracak, bugüne kadar gelen izler bırakacaktır.²⁸

Bağımsızlık kazanıldığında kentle kırsal alanda büyük bir uçurum vardı. Gelişmiş, büyük şehirlerde Sünni Arap nüfus ağırlıklı olarak yaşamaya devam ederken, azınlıklar genellikle fakir kırsal alanda yaşıyordu. Modern eğitim, endüstrileşme ve modernizasyonla bu kent-köy arasındaki kopukluk en azından fiziksel kopukluk özellikle 1960'larda giderilmeye başlanacaktı. Arap milliyetçiliğinin hız kazanması da bölge, mezhep ve aşiret bağlarını gevşetti ancak hiçbir zaman tamamıyla yok etmeyi başaramayacaktı.²⁹ 1947 yılında yapılan bağımsızlık sonrası seçimleri Milliyetçi Blok'un üyeleri kazandı. Kuvvetli, cumhurbaşkanı olurken, Cemil Mardam başbakan oldu. İktidara geldikten sonra bu eski siyasetçilerin önceliğinin pozisyonlarını korumak olduğu anlaşıldı ve 'yorgun politikacılar' olarak eleştirilmeye başlandılar.³⁰ Eski yönetici elit bağımsızlıkla birlikte ülkenin yeni ihtiyaçlarını cevaplayacak bir dinamizm, farklılık gösteremedi. Başta toprak reformu olmak üzere genç ideolojik grupların sosyal ve siyasal reform talepleri vardı.

Kuvvetli yönetiminde bağımsızlık dönemine başlayan Suriye, bağımsızlık sonrası ilk ciddi sınavıyla İsrail'in kurulmasından hemen sonra patlak veren 1948 Arap-İsrail savaşıyla karşılaştı. 1948 yenilgisiyle birlikte Filistin meselesinin bundan sonra Suriye'nin iç ve dış dinamiklerini ne denli etkileyeceğinin çok ciddi sinyalleri daha ilk savaşta verildi. 1948 savaşında alınan yenilgiyle birlikte Suriye'de yönetici elitin meşruiyet sorunu iyice su yüzüne çıktı. Bu yenilgiden iktidardakiler sorumlu tutuldu ve izleyen dönemde ülke yeni bir istikrarsızlık ve darbeler dönemine girecekti. Suriye'de askerler yenilgiden sonra rejimin düzeltilmesinden kendilerini sorumlu tutacaklar, geleneksel politikacıların savaş sonrası ekonomik-sosyal beklentilere de umut olamadığı bir konjonktürde Sünni komutanlar peşpeşe darbelerle iktidara el koyacaklardı.³¹ Yalnızca 1949'da peşpeşe üç darbe yaşandı.

İlk olarak Mart 1949'da Hüsnî Zaim'in askeri darbesiyle eski siyasetçiler iktidardan uzaklaştırılırken, Suriye'de darbeler dönemi başlamış oluyordu.

²⁷ Nikolaos Van Dam, a.g.e., s. 5

²⁸ Lisa Weden, *Ambiguities of Domination - Politics, Rhetoric and Symbols in Contemporary Syria*, The University of Chicago Press, Chicago, 1999, s. 16

²⁹ Nikolaos Van Dam, a.g.e., s. 5-7

³⁰ Derek Hopwood, a.g.e., s. 32

³¹ William Harris, "The Crisis of Democracy in Twentieth Century Syria and Lebanon", *Interdisciplinary Journal of Middle East Studies*, Fall 1996, Vol. 5, s. 3

Zaim'in iktidarı ülkede birtakım yapısal değişimlere girme çabasına rağmen çok kısa sürdü. Ağustos 1949'da Albay Sami Hinnavi başka bir darbeye Zaim'i tasfiye etti. Hinnavi döneminde sivillere iktidarın yolunu açtıysa da, askerın gölgesi iktidarda kaldı. Hinnavi kısa bir sürede başka bir darbeye yerini Aralık 1949'da Çiçekli'ye bırakmak zorunda kaldı. Çiçekli ilk zamanlar iktidarı sivillere paylaşacağı görüntüsü verse de, 1951-54 arasında ülkeyi diktatoryal yetkilerle yönetti. Nihayet Ordu-Baas işbirliği Çiçekli'nin iktidarını sona erdirecekti. Bu üç darbe yönetiminde askerin rolü meselesini değişmez bir faktör olarak Suriye gündemine yerleştirmiş oldu. Bundan sonra siviller de iktidara talip olduklarında hep askerin desteğini gözetir olacaktı. Örneğin Baas partisi de askere dayanmadan iktidar olamayacaktı. Sözü edilen üç darbeye de askeri liderler Sünni idi ve bu orduda Sünni lider kadrosunun birbirini tasfiyesine de neden oldu.³² Bu arada art arda gelen müdahaleler, geleneksel yönetici elitin rolünü aşındırarak, yeni radikal grup ve partilerin yönetiminde pay sahibi olmaları sürecine de yardım etmiş oldular.

Çiçekli'den sonra Suriye'de siyasi yelpazede denge belirgin bir şekilde sol kanata kaydı. 1955 yılı ile birlikte Baas partisi ve Suriye Komünist Partisi öne çıktı. Sol kanadın güçlenmesiyle birlikte Sovyetler ve Doğu Bloğu ile ilişkiler güçlenmeye başladı. Bu gelişmede mevcut bölge konjonktürünün de önemli etkisi vardı. Bağdat paktı gibi Sovyetlere karşı savunma girişimleriyle ABD ve İngiltere Ortadoğu'da etkin olmak isterken, bölgede Batı karşıtlığı yükselişeydi. 1956 Süveyş krizi ve Nasır'ın pan-Arabist politikalarıyla bu durum iyice perçinlenecekti. 1950'lerde Suriye Arap rejimleri ve ABD-Sovyetler Birliği arasında çekişmenin odağında olacaktı ki, bu ülkede istikrarsızlığa ve radikalleşmeye yol açtı. Çiçekli'yi deviren darbeye sonra 1954'te yapılan seçimleri bağımsızlar birinci olarak bitirip, onları Milli Parti izlese de, Baas partisinin seçimlerde üçüncü gelmesi büyük bir başarı olarak görüldü ve seçimlerin en önemli sonucu diye yorumlandı.³³ Bu noktadan itibaren Baas Partisi, Komünist Partisi, Halid el-Azm liderliğinde bazı bağımsızlar ve Batı karşıtı bazı muhafazakar siyasetçiler ülkeyi gittikçe Batı karşıtı kampa kaydıldılar. Bu arada sol kanadın siyasette yükselişine ordunun da önemli bir kısmının destek verdiği görüldü. 1957 yılında Baas, komünist ve diğer sol kanat mütefakilleriyle birlikte hükümeti kontrol altına aldı. Bu tarihten başlayarak Baas'ın Suriye siyaset sahnesine henüz tek başına olmasa da, önemli bir aktör olarak girişi ve bunun bundan sonra süreklilik arzemesi çok önemliydi. Baas partisinin artan gücü bundan sonra ülkenin Baas'sız yönetilmesini olanaksız kılacaktı.

³² Nikolaos Van Dam, a.g.e., s. 28, 31

³³ Itamar Rabinovich, *Syria Under the Ba'th 1963-66*, Tel Aviv University Press, Tel Aviv, 1972, s. 12

Baas partisi ancak 1950'lerin ikinci yarısında siyasetin dengelerini elinde tutan bir konuma yükselse de, kuruluşu daha öncelere gidiyordu. Baas partisi ilk olarak 1943 yılında Şam orta sınıfına dahil, eğitimlerini Fransa'da tamamlamış iki öğretmen, Rum Ortodoks Mişel Eflak ve Sünni Müslüman olan Salah Bitar tarafından Şam'da kuruldu. Kuruluşundan 1965 yılına kadar Eflak partinin genel sekreterliğinde bulunacaktı.³⁴ 'Birlik, özgürlük ve sosyalizm' sloganını bayrak edinen parti, önce Suriye'de daha sonra bölgede yayılarak Ürdün, Lübnan, Irak, Libya, Kuveyt ve Yemen'de sırası ile şubeler örgütleyecekti.

İlk kongresini 1946'da toplayan Baas partisi 1947 yılında normal bir siyasi partiye dönüştü. 1953 yılında Ekrem Hurani'nin Arap Sosyalist Partisi ile birleşince partinin adı Arap Baas Sosyalist Partisi oldu.³⁵ Partinin kuruluşundan itibaren kırsal alandan gelip Şam'a yerleşen üyeler partide aktif oldular. Baas partisinin kurucularının ilk siyasi faaliyetleri daha çok üniversite ve ortaöğretim öğrencilerine yönelik olacaktı. Parti kuruluşundan itibaren Şam, Halep, Hama gibi Sünni çoğunluklu şehirlerde örgütlenmesine rağmen Sünni Araplar için pek cezbedici olamadı. Salah Bitar, Cemal Atasi gibi Sünni kökenli önemli kurucu üyeler bulunmakla birlikte, partide, Sünni kökenlilerin oranı düşük kaldı. Azınlıklar Baas partisinin laik ve sosyalist bir siyasal sistem kurarak geleneksel Sünni Arap şehirli kesimin siyasal egemenliğini kıracağını, buna karşılık kendilerine yönelik siyasal, sosyal ve ekonomik ayrımcılık yapmayacak bir sistem kuracağını düşünerek, partiye yoğun destek verdiler. Daha önceki Arap milliyetçi hareketleri genellikle Sünni İslam'la özdeşleşmişlerdi. Bu bağlamda Baas farklı olarak birleşik sosyalist sistem içerisinde tüm Arapların dinleri ne olursa olsun eşit yaşayabileceği bir toplum öngörüyordu. İslam'ın önemini yadsımıyor, İslam'ı Arap kültürünün ayrılmaz, doğal bir parçası olarak değerlendiriyordu. Baas'ın kurucuları örneğin Eflak, Arap olmayı ırk ya da dinle değil kültürle, dille tanımlıyordu.³⁶ Baas'ın seküler yapısı kadar, sosyalist düzen kurmaya yönelik tavrı da yokluk çeken, kırsal kesimde yaşayan halka özellikle yine azınlıklara cazip geldi.

Parti din, mezhep bazında ayrımcılığa karşı olduğunu ilan ettiği gibi aşiret, bölge bağlarını da gevşetmenin gerekliliği dile getiriyordu.³⁷ Ülkedeki birlik yanında Arap Birliği partinin önde gelen sloganıydı. Buna uygun olarak Nisan 1947'de Mişel Eflak partinin ebedi misyonunun Arap Birliği olduğunu söylüyordu. Baas ideolojisine göre Araplar değişik ülkelere dağılmış

³⁴ Kamel Abu Jaber, *Arap Baas Sosyalist Partisi Tarihi, İdeolojisi ve Örgütü*, Altınok Matbaası, Ankara, 1970, s. 16

³⁵ Doğan Şentürk, *Ortadoğu'da Arap Birliği Rüyası - Saddam'ın Baas'ı*, Alfa, İstanbul, 2003, s. 102

³⁶ Nazih N. Ayubi, *Overstating the Arab State*, I.B. Tauris Publishers, London, 1995, s. 140

³⁷ Nikolaos Van Dam, a.g.e., s. 17

olsalar da tek bir milletiler.³⁸

Partinin üç önemli mesajından biri olan 'özgürlük' zamanla uygulamalarda görülecekti ki, bireysel özgürlükle ilgili bir kavram değil emperyalizmle savaşıla sınırlandırılan bir kavram olacaktı.³⁹ Ekonomide devletin rolü artırılırken özel mülkiyet tamamıyla ortadan kalkmayacaktı. Ancak millileştirme büyük toprakları, endüstriyel işletmeleri, bankaları içereceğinden eski burjuva yapısını kıracaktı. Sınıf mücadelesinden ziyade Baas sınıflar arasında farkı azaltmaya ve fakirlikle mücadeleye öncelik vereceğini belirtecekti. Bununla birlikte Batıdaki sosyalizmden farklı olarak Arap sosyalizmi köylüye özel bir önem verecek, toprak reformuna ve tarım işçilerinin sorunlarına öncelik verecekti.⁴⁰

Baas partisinin dış politika görüşlerine bakıldığında Soğuk Savaş'ın kutuplu dünya sisteminde tarafsızlığı ve bağlantısızlığı savunmakla beraber parti gittikçe Sovyetlerle daha yakın ilişkiler kurma gereği hissedecekti. 1955 yılında Sovyetler ile yapılan ticaret anlaşması ve 1956 yılında Mısır gibi Doğu Bloğu'ndan silah alınmaya başlanması Batı nezdinde "Suriye Sovyet uydusu mu oluyor?" sorusunu gündeme getirdi. SSCB ile yakın ilişkiler ve Suriye'de Komünist faaliyetlerin artması dış güçler kadar Suriye'deki Baas gibi siyasi aktörleri de rahatsız etmeye başladı ve Baasçıları Mısır ile birleşme noktasına getirdi.⁴¹ Bu birleşmeyle Baaslılar ülkede komünistlere karşı Nasır'ın yardımıyla kendi pozisyonlarını garanti altına almayı amaçlıyorlardı.⁴² Mısır-Suriye birleşmesi aslında Baas partisinin kuruluşundan bu yana bayraktarlığını yaptığı Arap birliği adına da çok önemli bir adım olacaktı.⁴³

Şubat 1958'de Mısır ve Suriye Devlet Başkanları Nasır ve Kuvvetli iki ülke adına birleşmeyi Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin (BAC) kuruluşunu ilan ettiler. BAC ilan edilmeden önce Baas partisi ve Suriye ordu mensupları federal bir birleşmeden yana olduklarını dile getirmişlerdi ancak bu gerçekleşmedi. Nasır tam entegrasyondan yana tavır aldı ve tek elden yönetimi yeğledi. Birleşmeden sonra Baas partisi dahil Suriye'deki tüm partiler lağvedildi. 1958'de

³⁸ Buna bağlı olarak da parti yapılanmasında Bölgesel Komutanlık ve Ulusal Komutanlık olmak üzere iki kademeli bir yapılanmaya gidildi. Ulusal Komutanlık, partinin örgütlendiği Ürdün, Irak, Suriye gibi tüm Arap dünyasını kapsamaktaydı. Partide siyaset planlaması yapan bu birim, merkez yürütme organı niteliğindeydi. Bölgesel Komutanlıklar ise Ulusal Komutanlık'a bağlı idi. Her ülke bir Bölgesel Komutanlık oluşturuyordu. Bölgesel Komutanlıklar da branşlara, hücrelere ayrılıyordu. 1966 yılına kadar Ulusal Komutanlık Şam'da idi. Ancak Suriye'deki gelişmeler sonrasında partinin kurucularının tasfiyesi sürecine gidildiğinde, Şam'daki Ulusal Komite'den ayrılanlar kendilerine önce Beyrut sonra da Bağdat'ı seçeceklerdi.

³⁹ Adeed Dawisha, "Requiem for Arab Nationalism", *Middle East Quarterly*, Winter 2003, Vol. X, s. 38

⁴⁰ Kamel A. Jaber, a.g.e., s. 127-131

⁴¹ Peter Mansfield, *A History of the Middle East*, Penguin Books, London, 1991, s. 220

⁴² Peter Mansfield, a.g.e., s. 261

⁴³ Mısır'la birleşme deneyiminden sonra da, Suriye 1963 ve 1979'da Irak ile, yine 1972 yılında Libya ve Mısır ile birleşmeye yeltenecek ancak başarılı olamayacaktı.

kurulan BAC hükümetinin 21 bakanının 14'ü Mısırlı idi.⁴⁴ Baasçı subayların önemli görevlerden uzaklaştırılmaları, tüm önemli noktalara Mısırlıların atanması BAC'yi sarsacaktı. Bunun yanında 1961'deki millileştirme politikaları ve ekonominin devletçe sıkı bir şekilde denetlenmesi Suriye'de geleneksel Sünni ticaret burjuvazisini rahatsız etmeye başladı. Böylece Suriye'de toplumun çok geniş bir kesimi gerek siyasi gücünü kaybeden yönetici sınıf, gerek ekonomiyi elinde tutan şehirli kesim gerekse ordunun önemli bir bölümü Mısır ile birlikten şikayetçi olmaya başladılar. Bu durum Baas'ın BAC'den kopma sürecini hızlandıracaktı. Aralık 1959'da Baaslı bakanlar toplu olarak hükümetten istifa ettiler. Ciddi bir hazırlık sürecinden yoksun olarak kurulan BAC bir grup subay ve muhafazakar siyasetçinin Abdulkadir Nahlavi başkanlığında 28 Eylül 1961'de gerçekleştirdikleri bir askeri darbe sonucu sona erdi.⁴⁵

BAC'nin bu şekilde sona ermesi pan-Arabizm açısından önemli bir başarısızlıktı. Suriye açısından bakıldığında ise öznel olarak başka bazı önemli sonuçları olacaktı. Mısırla siyasi entegrasyona gitmenin belki de en önemli sonucu diğer Araplardan mesela Mısırlılardan farklı olarak Suriyeli olma kimliğini ikinci plana atan, kendini Arap dünyasının bir parçası sayan Suriye'de ayrı bir siyasi birim olma bilincinin ağırlık kazanması oldu.⁴⁶ Kısacası BAC Arap birliğine olan inancı zayıflattı, fakat Suriye'de hâlâ zayıf olan ulusal bilincin güçlenmesine önemli katkıda bulundu. Buna ek olarak yine bu birlik döneminde Suriye'de bulunan Mısırlı komutanların davranışlarından rahatsızlık duyan içlerinde Hafız Esad'ın da bulunduğu Suriyeli Baasçı subaylardan oluşan küçük bir grup, gizli bir Askeri Komite kuracaktı. BAC döneminde kurulan bu Komitede yer alan şahsiyetler gelecekte uzun yıllar Suriye siyasetine yön verecekti. Baas partisinin daha sonra askeri kanadı haline gelecek bu komitede 5 kişi dikkat çekmekteydi; Nusayri kökenli Hafız Esad, Salah Cedit, Muhammed Ümran ve İsmaili kökenli Abdülkerim Jundi, Ahmed Mir.⁴⁷ Bu grubun oluşturulması Mısırlılar karşısında Suriyelilerin ikincil bir pozisyona getirilmesine bir tepkiydi. Bu grup BAC'nin sona ermesinden özellikle Eflak Bitar gibi Baas'ın sivil liderlerini suçladı, onları böyle bir birlik için yeterince ön hazırlık yapmamakla eleştirdiler.⁴⁸ Bu gelişmelere bakarak BAC deneyiminin Baas'ın iç dinamikleri için de hayati sonuçlar doğurduğu rahatlıkla söylenebilir. Esad'ın da dahil olduğu Askeri Komite, Baas kurucuları ile geçici bir süre işbirliği yapmak zorunda kalsa da, 1966 yılında Baas partisindeki Bitar, Eflak gibi kurucu eliti tasfiye edecekti. Yaşları 28-38 ara-

⁴⁴ Peter Mansfield, *a.g.e.*, s. 41

⁴⁵ Patrick Seale, *a.g.e.*, s. 67

⁴⁶ Itamar Rabinovich, *a.g.e.*, s. 20

⁴⁷ Patrick Seale, *a.g.e.*, s. 62

⁴⁸ Patrick Seale, *a.g.e.*, s. 60-61

sında olan bu beş kişinin yönlendirdiği Askeri Komite birlik döneminde herhangi bir siyasi rol oynamadı ve Suriye BAC'den ayrılırken Askeri komite bu darbeye yer almadı. Ancak komite dört yıl sonra (8 Mart 1963) Suriye siyasi hayatındaki gelişmeleri yönlendirmeye başlayacaktı.

BAC'nin ordu-muhafazakar siyasetçiler işbirliği ile sona ermesinden sonra 1961 yılında yapılan seçimler 1954 seçim sonuçlarına benzer bir tablo oluşturdu. Geleneksel siyasetçiler durumlarını güçlendirdi. Nazım el-Kudsi Aralık 1961'de cumhurbaşkanı seçildi. Şubat 1962'de millileştirmeleri kabul eden kanun iptal edildi. Sovyetler ile yakın ilişkiler askıya alındı. Irak'a yanaşmaya başlandı. 16 Mart 1962'de iki ülke arasında askeri ve siyasi işbirliği yapılacağı ilan edildi. Bu, ülkede şehirli geleneksel Sünni Arap yönetici sınıfın hükümet etme gayretlerinin son dönemeci olacaktı. Bir yanda yeniden organize olmaya çalışan Baasçılar, diğer yandan Nasır'ın ayrılıktan sonra Suriye'ye yönelik anti-propaganda kampanyası, Suriye'nin içişlerine karışması ve ordudaki kaynamalar hükümet etmeyi giderek zorlaştıracak, bu da, art arda gelen darbelerle kendini gösterecekti.⁴⁹

Şubat 1963'te komşu Irak'ta Baas'ın iktidara gelmesinden sonra Suriye'de de Baas partisi, Askeri Komiteden aldığı destekle Nasırcılar ve bağımsızlarla yaptığı işbirliği sonucunda iktidara geldi. Askeri komite BAC'de başarısız olan Baasçılarla bir dönem işbirliği yapmayı taktik açıdan uygun buldu. Çünkü Eflak ve Bitar gibi isimler partinin kendisiyle özdeşleşmiş isimlerdi ve toplum nezdinde belli bir popülariteleri vardı. Darbeden sonra Nasırcılar ve bağımsızlarla birlikte çoğunluğunu Baasçıların oluşturduğu bir İhtilal Konseyi kuruldu. Bitar kısa bir süre başbakanlığı üstlense de, gerçek güç, kurulan İhtilal Konseyindeki askerlerin elinde olacaktı.⁵⁰ Darbeden hemen sonra kurulan hükümet Mısır-Irak ve Suriye arasında birleşme için görüşmelere başladı. Nasır'ın baskıcı pozisyonu karşısında bir netice alınmazken, Temmuz 1963'te ordudaki Nasırcı subaylar Suriye'de bir darbe girişiminde bulundu.⁵¹ Ancak darbe Baasçı Emin el-Hafız liderliğinde kanlı bir şekilde bastırıldı. Sünni General Emin el-Hafız İhtilal Konseyi'nin lideri olarak en tepedeki figür olarak görünse dahi, Baaslı Askeri Komitedeki Salah Cedit, Hafız Ümrân ve Hafız Esad gibi kişilikler ülkede etkili olmaya başlayacaktı.

1963-65 döneminde, Cedit, Genel Kurmay başkanlığı görevini üstlenirken, Hafız Esad Hava Kuvvetleri komutanı olacak, Ümrân ise 70. tümene komuta edecekti. Bu üçlü pozisyon 8 Mart 1963 darbesi ertesinde orduda büyük bir hareketliliğin habercisi olacaktı. Bir iki ay içerisinde çoğunluğu Sünni olan Nasırcı ve bağımsız subaylar ordudan ihraç edildi. Ordudaki tasfiyenin yanı sıra Baas partisi içinde de Askeri Komite genç, kırsal kökenli, radikal

⁴⁹ Kudsi hükümeti Mısır'ı müdahaleciliği nedeniyle Arap ligine bile şikayet etti.

⁵⁰ Derek Hopwood, *a.g.e.*, s. 90

⁵¹ Kamel A. Jaber, *a.g.e.*, s. 112

azınlıklara mensup grup ile birlikte partinin kurucu unsurunu oluşturan şehirli orta sınıfa mensup kanadı tasfiye edecekti.⁵² Parti Salah Bitar-Emin Hafız ve Salah Cedid-Hafız Esad şeklinde kutuplara ayrıldı. Bu da parti organizasyonunda Ulusal Komutanlık ve Bölgesel Komutanlık çatışmasını gündeme getirdi. Bölgesel Komutanlık Suriye’de kalırken Ulusal Komutanlık kurucularla birlikte Bağdat’a sürgüne gidecekti. Bundan sonra Suriye’de Ulusal Komutanlığın yetkileri Bölgesel Komutanlığa verildi. Mart 1965’te toplanan Bölgesel kongrede hükümet partiye tâbi hale getirildi.⁵³ Bölgesel Komutanlık sekreteri devlet başkanı olacaktı.

Mart 1963 darbesinden sonra sırasıyla Nasırcılar, Baas’ın kurucuları ve 1966 yılında da Bitar-Eflak’la işbirliği yapan Devlet başkanı Emin Hafız’ın tasfiyesiyle birlikte Esad-Cedid kutbu iktidarı ele geçirecekti. Artık küçük bir Baasçı Nusayri komutan grubu, ordu ve parti yoluyla iktidara el koyuyorlardı. 1966 yılında partinin kurucuları Bitar ve Eflak partiden ihraç edildikleri gibi Suriye’den de sürgün edileceklerdi. Eflak Baas partisinin 1966 darbesinden sonra kendi kurdukları parti olmadığını söyleyecek ‘neo-Baasçılar’ iktidara geldi diyecekti.⁵⁴ Bundan sonra iktidar mücadelesi benzer geçmişlere sahip bu iki Nusayri komutan Cedid ve Esad arasında geçecekti.⁵⁵

1967 Arap-İsrail savaşı bu ikili arasındaki mücadelede katalizör rolü oynayacaktı. Cedid yönetimindeki hükümet ile Esad-ordu arasındaki gerginlik savaş sonrasında iyice büyüdü.⁵⁶ Savaşta savunma bakanı olan Esad, yenilgiden sonra İsrail ile mücadelede Arap ülkeleri ile işbirliğini zorunlu görüyordu. Suriye’nin izole olmaması gerektiğine inanıyordu. Bu nedenle başta Mısır’la olmak üzere Arap ülkeleriyle herşeye rağmen sıkı askeri ilişkilerin kurulmasını önemsiyordu. Örneğin Irak’ta 17 Temmuz 1968’de darbe olduktan sonra Esad, Baas partisi kurucularının Bağdat’a sığınmasıyla yaşanan gerginliklere rağmen bu ülkeyle yeni bir beraberliğe sıcak bakıyordu. Oysa Cedid buna muhalifti. Cedid ve destekçileri öncelikle Suriye’de ulusal devrimi tamamlamak gerektiğini inanıyorlardı. İdeolojik olarak da Cedid, Esad’a göre daha solda yer alıyor radikal sosyalist değişim öngörüyordu. Zamanla Esad orduda güç kazanırken, Cedid partinin sivil kademelerinde ağırlık kazanacaktı. 1970 Ürdün krizi de, 1967 savaşı kadar olmasa da, bu ikili mücadelede etkili olacaktı.

1967 savaşından sonra 1970 Ürdün kriziyle Suriye başka bir yenilgi yaşayacaktı. Filistinlilerin, Kral Hüseyin’in onayını almaksızın İsrail’e yönelik saldırı-

⁵² Patrick Seale, *a.g.e.*, s. 87

⁵³ Patrick Seale, *a.g.e.*, s. 98-99

⁵⁴ Derek Hopwood, *a.g.e.*, s. 89-90

⁵⁵ Aslında askeri komite mensupları arasındaki mücadele yeni değildi. Daha darbeden kısa bir süre sonra Nusayri Ümrân Cedid-Hafız Esad ve Hafız el-Emin tarafından mezhepçilik yapmakla suçlanarak ihraç edilmişti.

⁵⁶ Charles Patterson, *Hafız Al-Asad of Syria*, Silver Burdett Press, NJ, 1991, s. 52-53

rıları Kral ile Filistinlileri karşı karşıya getirip Hüseyin'in rejimini tehdit ettikleri noktada Kral, ABD ve İsrail'den yardım isteyecekti. Suriye bu durumda Filistinliler yanında olaya müdahil oldu. Fakat Suriye birlikleri İsrail-Ürdün kuvvetleri karşısında yenilgiyi kabul etmek durumunda kalacaklardı.⁵⁷ Ürdün'deki başarısızlıktan Esad Cedit'i sorumlu tutarken, bu krize dahil oluş şekli itibariyle de, Suriye, bu hareketle Arap ülkeleri arasındaki uyumsuzluğu öne çıkararak İsrail'e yardım etmekle suçlanacaktı.⁵⁸ Yukarıda bahsedilen bir dizi anlaşmazlık nihayetinde askeri kanada hakim olan Esad'ın sivillerle ittifak yapan Cedit karşısında zaferiyle sonuçlandı. Esad'ın iktidara gelişine kadar Suriye, Ortadoğu'da bir belirsizlik ve istikrarsızlık adası olurken, iç çalkantılar ülkeyi dış ilişkilerinde de belirgin şekilde sınırlandırmıştı.

III. ESAD DÖNEMİ; KRİTİK DÖNEMEÇLER, PRAGMATİK DEĞİŞİMLER VE İKTİDARDA SÜREKLİLİK

21 Kasım 1970'te Hafız Esad ordudaki üstünlüğünü kullanarak kansız bir darbeyle Cedit'i elimine ederek yönetimi ele geçirdi. Yapılan referandum sonucunda Nusayri kökenli ilk devlet başkanı olarak, Mart 1971'de 30 yıl sürecek mutlak iktidarını başlattı. Bundan sonra da devlet başkanlığı için yapılacak her referandum Esad'ın uzun soluklu iktidarı için rejim tarafından önemli meşruiyet kaynağı olarak gösterilecekti.⁵⁹ On altı yaşında Baas partisine üye olarak başladığı siyasette Esad, hava kuvvetleri komutanlığı, savunma bakanlığı derken 1970 yılında zirveye ulaşıyordu. Lazkiye Kardaha'da dezavantajlı kırsal kökenli bir Nusayri olarak Fransız mandası altında başladığı hayatında Humus askeri akademisini bitirdikten sonra orduda giderek yükselecek, 1963 darbesi sonrasında Baas iktidarıyla birlikte kariyeri ivme kazanacaktı. İktidara geldikten sonra 'Tashih Hareketi' adı altında bir dizi siyasi ve ekonomik düzenlemeye gidecekti. 1973'te getirdiği anayasaya göre hem devlet başkanı, hem başkomutan hem de Baas partisinin genel sekreteri olarak, Suriye'nin mutlak yöneticisi oluyordu. Ordudaki gücünü kullanarak geldiği iktidarda bir dizi referandumla halkın desteğine sahip izlenimi vermek istedi. Suriyeliler ilk önce referandumla Esad'ın devlet başkanlığını onayladı, sonra parlamento üyeleri adaylar önceden belirlenmek suretiyle seçildi. Parlamentonun çoğunluğunu Baas partililer geri kalanını ise küçük partiler ve bazı organizasyonlardan temsilciler oluşturdu. Daha sonra sırasıyla anayasa, yerel yönetimler ve son olarak Mısır ve Libya ile federasyon

⁵⁷ Suriye bu krizdeki rolünde yeterince Filistinlilere yardım etmemekle suçlanacak Filistinliler nezdinde puan toplayamadığı gibi Ürdün'le karşı karşıya gelerek Arap ilişkileri açısından kötü bir pozisyona düşecekti.

⁵⁸ George Lenczowski, *The Middle East in World Affairs*, Fourth Edition, Cornell University Press, Ithaca, 1987, s. 352-353

⁵⁹ Charles Patterson, a.g.e., s. 55

oylandı.⁶⁰ İlk bakışta devletin normal işlevini görmesi için hükümet, parlamento ve anayasa mevcuttu. Ancak bu kurumlar gerçek iktidar odağı olmayacaktı; adeta rejimin görünen yüzünü oluşturacaklardı.

Esad'ın yıllar boyu süren iktidarının asıl dayanak noktası, Esad'a doğru-
dan bağlı olan Nusayrilerin hakim olduğu özel kuvvetler, güvenlik ve istih-
barat birimleri olacaktı. Bunlar Esad'ın şahsi iktidarının garantisi olacaktı.
di.⁶¹ Parlamentoda, bakanlar kurulunda Sünni nüfus hemen hemen genel
nüfustaki oranlarına paralel bir temsil imkanı bulurken yukarıda belirtilen
gerçek güç merkezlerinde Sünni nüfus yok denecek kadar azdır.⁶² En yüksek
komutadaki generallerin çok büyük çoğunluğu Nusayri'dir, hatta bir kısmı
Esad'la aynı aşirete Kalabiyya aşiretine mensuptur. Ancak Suriye'de günlük
hayatta mezhepsel farklılıktan söz etmek ya da Nusayrilerin baskınlığını dile
getirmek bir tabudur. Suriyelilik, Araplık ortak kimliğine vurgu yapılarak ül-
kede çok önemli olan, mezhep, bölge, aşiret bağları gözardı ediliyor intibası
yerleştirilmeye çalışılmıştır. Ancak herşeye rağmen Arap milliyetçiliği aşiret,
din, mezhep gibi ayrımların yok olmasını başaramamıştır.⁶³ Esad kendisi
Nusayri kökenini hiç gündeme getirmemiş hep Arap kimliğini öne çıkarmış-
tır.⁶⁴ Bütün iktidarı boyunca Arap milliyetçiliğinin bayraktarlığını yaptıysa da
gerçekte giderek artan ölçüde Suriye'nin önceliklerine önem vermiştir.⁶⁵
Arap dünyasını karşısına almak pahasına İran-Irak savaşında ya da 1975-76
Lübnan iç savaşında farklı pozisyonlar alabilmiştir. Bu politikalar Suriyelile-
rin Arap dünyasından izole olduklarında kendilerini farklı algılamalarına da
neden olmuştur.⁶⁶

Hükümette bütün anahtar roller Baas partisi tarafından doldurulmuştur.
Baas partisi ve hükümet birbirine paralel çalışıyor gibi görünse dahi, aslında,
hükümette Baas partisi baskın bir pozisyonadadır. Baas partisi bürokrasi
ve ordu arasında koordinasyonu sağlar. Parti orduda da örgütlenmiş oldu-
ğu için bunu yapabilir. Orduda herkes Baas partili olmak zorunda değildir;
ancak, yükselmeyi hedefleyen herkesin parti üyeliğini yeğlediği görülür.⁶⁷

Parti içinde merkez komitede hem ordudan hem de bürokrasiden gelen-
ler rol alır. Parlamentoda çoğunluk Baas partisindedir. Esad partiyi daha
desteklenir ve halk nezdinde popüler kılmak için partinin ilk dönemlerine
oranla üye olma kriterlerini gevşetmiş buna bağlı olarak da partinin üye sa-

⁶⁰ Bu federasyon da daha sonra Suriye'nin birkaç kez deneyeceği gibi başarısız bir deneme olacaktır.

⁶¹ Eyal Zisser, "Appearance and Reality: Syria's Decision Making Structure", *MERIA Journal*, Vol. 2, No. 2, May 1998, s. 4

⁶² Eyal Zisser, "Apparence...", s. 3

⁶³ Adeed Dawisha, *a.g.m.*, s. 30-31

⁶⁴ Yahya Sadowski, *a.g.m.*, s. 138

⁶⁵ Adeed Dawisha, *a.g.m.*, s. 30

⁶⁶ Yahya Sadowski, *a.g.m.*, s. 147

⁶⁷ *Syria-Country Study...*, s. 201

yısında ciddi artış olmuştur. Bunun yanında Esad iktidara geldikten hemen sonra iktidarın tabanını genişletmek için Baas partisinin yanında Arap Sosyalist Birliği, Komünist Partisi gibi bazı Nasırcı ve komünist partilerin aktivitelerine izin verdi. Esad, 1972 Mart'ında bu partileri Baas partisi liderliğinde biraraya getirerek Ulusal İlerleme Cephesini kurdu. Esad Baas dışındaki parti mensuplarına hükümette yer verdi. Bununla birlikte Baas yanında diğer partilerin etkinliği neredeyse yok denilecek kadar azdır. Orduda ve okullarda bu partilerin yeni üye edinmesine izin verilmedi.⁶⁸

İktidara orduya dayanmak suretiyle gelse de, Hafız Esad gruplar ve sınıflar arasında olabildiğince kaynaşma yaratmaya çalışacak, kendi dayandığı tabanı genişletmek için gayretleri Ulusal İlerleme Cephesi ile sınırlı kalmayacaktı. Bu özellikle kurulduğundan beri çok sayıda darbe yaşamış, Baas iktidarından sonra da iç çatışmalarla kaynamış bir ülkenin lideri için çok önemliydi. Suriye ilk bakışta mutlak bir Nusayri idaresi altında görülse de, örneğin kırsal Sünni nüfusun rejime kazandırılmasına büyük önem verilmiştir. Esad rejimi, kentli Sünni nüfusun siyasette etkin olduğu Baas önceki dönemde, iktidardan pay alamamış, sesini duyuramamış kırsal Sünni kesimin desteğini almaya özen göstermiştir. Bu gruptan olup da Faruk Şara, Mustafa Tlas gibi Esad yönetiminde önemli roller edinen şahsiyetler bu işbirliğinin öne çıkan örneklerini oluştururlar.⁶⁹ Bunun yanında dini ve etnik azınlıklar İsmaililer, Dürziler, Hristiyanlar, Kürtler, Ermeniler, Sünnilerin egemen olacağı bir rejimdense Nusayrilerin baskın olduğu Esad rejimini tercih etmiş, yıllar içinde yönetime desteklerine devam etmişlerdir.⁷⁰ Ekonomik liberalizm ile birlikte özellikle 1980 sonları ve 1990'lardaki dış açılma (infitah) politikaları ile birlikte Sünni ekonomik elite, ticari çevrelerle de işbirliğine gidilmiş, bu kesimde rejimle entegre olmayı kendi açısından avantajlı görmeye başlamıştır. Bu kesimden bazı kişiler hükümette önemli pozisyonlara atanmıştır.⁷¹ Kendi çizdiği limitler içerisinde Esad rejimi kendisine olan desteği çeşitlendirmeye gayret etmiş, bunda da önemli ölçüde başarılı olmuştur.

Hafız Esad toplumun tüm katmanlarında birliği sağlamak, rejimini meşru kılmak için Arap Birliği, İsrail karşıtlığı gibi temaları resmi söylemde sürekli canlı tutmaya dikkat etmiştir. Buna bağlı olarak İsrail tüm Suriyeliler için kendilerini, kimliklerini tanımlamada 'öteki'ne tekabül edecekti. Golan tepelerinin geri alınmasının önemi devamlı gündemde tutulmuştur. Bunun yanında Esad rejimi ülkede istikrarın sürekliliğinin garantisi olarak sunulmuştur. Özellikle Suriye'nin kuruluşundan beri yaşanan darbeler, çalkantılar düşünüldüğünde bu önemli bir noktadır. Ayrıca Lübnan'da yaşananlar günde-

⁶⁸ Charles Patterson, *a.g.e.*, s. 59

⁶⁹ Eyal Zisser, *a.g.m.*, s. 4

⁷⁰ Eyal Zisser, *a.g.m.*, s. 4

⁷¹ *Syria-Country Study...*, s. 207

me getirilerek bir ülke için istikrarın zorunluluğunun altı çizilmiştir. Bu temalar Sünni olsun Nusayri olsun tüm kesimler için birleştirici, rejim lehine motive edici faktörler olarak kullanılmıştır. Bu arada ülkede yönetim önceki Baas iktidarlarından farklı olarak çok daha fazla şahsileştirilmiş, Esad kült haline getirilerek toplumun kurtarıcısı, babası, hamisi gibi çok üst bir noktaya yerleştirilmiştir. Esad'ın özellikle 1973 Arap-İsrail savaşından sonra Suriyelilerin babası şeklinde isimlendirildiği görülür.⁷²

1970 sonunda geldiği yönetimde iktidarını pekiştirmede 1973 Arap-İsrail savaşı Esad için hayati bir rol oynadı. Savaşın ilk günlerinde Mısır'la birlikte İsrail'e karşı girilen savaşta kazanılan başarı, Esad'ın büyük zaferi diye kabul edildi. Arapların 1967 savaşında kırılan gururlarını önemli ölçüde tamir etti. İktidara geldikten hemen sonra Esad, İsrail ile savaş için fiziki ve psikolojik koşulları oluşturmaya çalıştı. Silahlanmaya büyük hız verdi 1971 yılında Suriye bütçesinin % 70'i orduya ayrıldı.⁷³ Halk sürekli olarak kaybedilen toprakların geri alınması konusunda fedakarlığa çağrıldı. Esad iktidara geldikten sadece birkaç hafta sonra Mısır'la askeri pakt imzaladı. 1972'de silah anlaşması imzalamak üzere Moskova'ya gitti.⁷⁴ Moskova bundan sonra Suriye'ye yalnızca silah değil askeri danışmanlar da gönderecekti. Esad savaşın ilk safhasındaki başarısıyla savaş hazırlıklarının boşa gitmemiş olduğunu gösterdi. Savaş sonunda Henry Kissinger'ın mekik diplomasisi sayesinde 31 Mayıs 1974 tarihli Suriye-İsrail Ayırma anlaşmasına göre, İsrail'in Golan tepelerinde Kuneitra'nın batısına kadar geri çekilmesi önemli bir başarı olarak nitelendirildi. Bu anlaşma Suriye ile İsrail arasında ateşkesi sağladı ve Suriye-ABD arasında 1967 Savaşından sonra kopan diyalogu başlattı.

1973 savaşından sonra Esad'ın 1975 Lübnan iç savaşına müdahil olması, 73 savaşından farklı olarak, Esad için hem kendi kamuoyunda hem de Arap ve dünya kamuoyunda zorluklara yol açacaktı. İsrail gibi Lübnan da, Suriye için, ülkenin sadece dış siyasetini değil doğrudan iç siyasetini etkileyen bir ülke olacaktı. 1975 Lübnan iç savaşına müdahil olmak, Esad için, çok doğal bir süreç olarak görünüyordu. Zira, Esad, Lübnan'ı Suriye'nin bir parçası olarak görüyor ve Fransızların Lübnan'ı Suriye'den ayırmasını kabul etmiyordu. Suriye bunun yansıması olarak Lübnan'ı ayrı bir devlet olarak kabul etmediğinden bu ülke ile bağımsızlığından sonra diplomatik ilişki de kurmamıştı.⁷⁵

1975 iç savaşıyla Marunilere destek vererek radikal bir kararla başlayan Lübnan'a müdahalesi İsrail'in 1982'de Lübnan'ı işgaliyle derinleşecek ve süreklilik arzedecek. 1982 yılında İsrail karşısında büyük kayıp verip birliklerini önemli ölçüde Lübnan'dan çekmek zorunda kalan Suriye, iki yıl sonra, İsrail

⁷² Lisa Weden, a.g.e., s. 50

⁷³ Charles Patterson, a.g.e., s. 65

⁷⁴ Efraim Karsh, *The Soviet Union and Syria The Asad Years*, RIIA, Routledge, London, 1988, s. 9

⁷⁵ Charles Patterson, a.g.e., s. 65

güneydeki güvenlik şeridi hariç Lübnan'dan çekildiğinde, ülkede başat güç olacaktı. 30.000 kişilik askeri varlığı ile ipleri elinde tutmaya başlayacaktı. İsrail ile mücadelede FKÖ'ye destek vermeyip, FKÖ'nün Lübnan'dan sürgün edilmesine yol açmakla suçlansa ve bu nedenle Esad'ın Arap Birliği politikası yara alsa da, Lübnan'daki pozisyonu Esad'a ülkesinde, bölgede ve dünyada çok daha etkin olabilme fırsatı verecekti. Lübnan'da başat konuma gelmede, özellikle, Suriye'nin Şii gerillalarla ve İsrail işgaline direnen diğer militan gruplarla kurduğu ittifak çok önemliydi.⁷⁶ 14 yıllık iç savaştan sonra Lübnan'da Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında 1989 yılında imzalanan Taif anlaşması da Suriye'nin ülkedeki etkin ve belirleyici konumunu somut olarak teyit edecekti. Bu anlaşmaya göre Şii ve Sünni Müslümanlar bundan böyle ülkede nüfuslarındaki orana uygun olarak yönetimde, karar verme sürecinde etkin olurken, anlaşma Suriye'nin ülkedeki askeri varlığını da tanıyordu.

Suriye 1975'ten itibaren Lübnan'da değişen dengelere göre değişen ittifaklar içerisinde bulunup, etkinliğini sürekli kılmaya çalışırken, 70'lerin sonu ve 80'lerin başında, Esad, iktidarına yönelik iki ciddi tehdidi peşpeşe yaşayacaktı. Bunlardan biri Müslüman Kardeşlerin örgütlediği eylemlerdi ki (1976-82) bu Esad'ın 30 yıllık iktidarı boyunca yaşayacağı en önemli muhalif hareket olacaktı. Bunu kardeşi Rifat'ın kendisinin sağlık problemlerinden yararlanarak 1983-84'te darbe teşebbüsünde bulunması izleyecekti.

Baas lideri İslamcı radikallerin yönetimine karşı organize ettikleri en büyük ayaklanmayla yüzleşmek zorunda kalmadan önce rejimine yönelik bu tür muhalefeti nötralize edecek bazı adımlar atmıştı. Örneğin, Esad, 1973 anayasasına bir ek koymak suretiyle Suriye'de devlet başkanının Müslüman olması zorunluluğunu getirmişti. Bunun yanında Nusayriliğin Şiiliğin bir kolu olduğunu gerek Suriye'de gerekse Lübnan gibi diğer Arap ülkelerindeki din adamlarından teyit etmelerini istemiş, bunlarda kendisinin bu dileğini yerine getirmişlerdi. Lübnanlı Şii lider İmam Musa Sadr Nusayriliğin Şiiliğin bir kolu olduğu açıklamasını bu istek üzerine yapacaktı.⁷⁷ 1974 yılında Esad, Mekke'ye umre ziyaretinde bulundu.⁷⁸ Devlet tekelindeki basında, Esad, sık sık Sünnilerin ibadet ettiği camilerde dua ederken resmedildi ve Suriye'de dinin toplum hayatındaki yerini kendi çizgisinde sınırlandıran Sünni ulema ile ittifak yaptı.⁷⁹ Ancak 1970'lerin ikinci yarısıyla birlikte Sünni kamuoyunda önemli bir grup Esad'ın iktidarından hoşnutsuzluğunu çok radi-

⁷⁶ Charles Patterson, a.g.e., s. 99. Suriye'nin Irak-İran Savaşı'nda İran'ı desteklemesi Lübnan'daki Hizbullah gibi örgütler üzerinde Suriye lehinde büyük bir etki yarattı ve İsrail ile mücadelede bu birliktelik kritik bir rol oynadı. Bkz. Hussein J.Agha & Ahmad S. Khalidi, *Syria and Iran*, RIIA, London, 1995, s. 17-21

⁷⁷ Ulrike Freitag, "In Search of 'Historical Correctness': The Ba'th Party in Syria", *Middle Eastern Studies*, 1999, Vol. 35, No. 1, s. 121

⁷⁸ Ariel I. Ahram, "Iraq and Syria: The Dilemma of Dynasty", *Middle East Quarterly*, Spring 2002, V. 9, s. 41

⁷⁹ Ariel I. Ahram, a.g.m., s. 41

kal bir biçimde göstermeye başladı. 1975-76 Lübnan iç savaşında Esad'ın Hristiyanlarla Filistinlilere karşı işbirliği yapması ülkede Sünni kamuoyunu oldukça rahatsız etmiş; anti-Nusayri havayı güçlendirmişti.⁸⁰ 1970'lerin ikinci yarısıyla birlikte ekonomik durumdaki kötüleşme de bu hoşnutsuzluğu artırdı.⁸¹

Esad'ın ilk iktidara geldiği yıllarda ekonomi iyi bir performans göstermişti. Suriye'de petrol üretiminin başlaması, Irak'tan gelen petrol hattından alınan transit ücreti, 1973 savaşından sonra artan petrol fiyatlarıyla birlikte petrol zengini Arap ülkelerinin Suriye'ye artan desteği ekonomiye iyi bir şekilde yansımış buna Esad'ın bazı sınırlı ekonomik liberalizasyon çabaları da destek olmuştu. Ancak Suriye'de kötüleşen ekonomik durum Sünnileri orduda ve bürokraside hızla zenginleşen yeni kesimlere karşı kıskırtacaktı. Sünni muhalefet kendini Sünnilerin yoğun olarak yaşadığı Halep, Hama ve Humus gibi şehirlerde şiddet hareketleriyle göstermeye başlayacaktı. Halep'te Haziran 1979'da kalabalık bir Askeri öğrenci grubu saldırıya uğrayacak bunu başka şiddet eylemleri özellikle bilinen Nusayri şahsiyetlere ve hedeflere yönelik saldırılar izleyecekti.⁸² Rejim yeterince İslami değil, ülke Esad tarafından yönetilmemeli diyenler Hama'daki eylemlerini Şubat 1982'de büyük bir ayaklanmaya dönüştürdüler. Esad'ın buna cevabı çok sert olacak, kuvvetini en aşırı dozda kullanmaktan çekinmeyecekti. Hama'daki ayaklanmanın çok kanlı bir şekilde bastırılması sonucunda ayaklanmanın bilançosu on binlerce insanın ölmesi, bütün şehrin yerle bir olmasıydı.⁸³ Bu Esad yönetiminin mevcut rejimin bekası için ne kadar aşırıya gidebileceğini başta muhalifleri olmak üzere tüm dünyaya gösterdi. Resmi açıklamada ayaklanmanın sorumluları olarak Siyonistler ve Amerikalılar suçlandı. Ayaklanmayı örgütleyen Müslüman Kardeşler Batı emperyalizminin, Siyonistlerin ajanları olarak gösterildi.⁸⁴ Esad yönetimi için o zamana kadarki en ciddi tehdidi oluşturan bu İslami muhalefet rejim üzerinde kalıcı bir etki bırakacaktı.⁸⁵ Öte yandan Esad ülkesinde İslami hareketi bastırırken ülke dışında Lübnan'da işgal altındaki Filistin topraklarında İslami radikal gruplarla işbirliği yapmakta bir beis görmeyecekti.⁸⁶

Esad Suriye'de pan-İslamizme geçit vermezken 80'lerde pan-Arabizm de FKÖ-Arafat'la yaşanan çatışmalar, Irak-İran savaşında İran'ı desteklemesi ve

⁸⁰ Derek Hopwood, *a.g.e.*, s. 63

⁸¹ Derek Hopwood, *a.g.e.*, s. 63

⁸² Hafizullah Emadi, "The 'Infitah' Politics and the Failure of Political Islam in Syria", *Contemporary Review*, December 1998, http://www.findarticles.com/cf_0/m2242/1595_273/53590217/print.html, s. 3

⁸³ Hafizullah Emadi, *a.g.m.*, s. 3

⁸⁴ Lisa Weden, *a.g.e.*, s. 46

⁸⁵ William Harris, *a.g.m.*, s. 9

⁸⁶ William Harris, *a.g.m.*, s. 10

Mısır'la Camp David'den sonra yaşanan problemler nedeniyle ciddi ivme kaybedecekti.⁸⁷ Arap Birliği düşüncesi bugün dahi Arap dünyası için önemli bir düşüncedir özellikle de Suriye gibi sınırların yapay oluşturulduğuna inanılan ülkelerde daha yoğun destek buluyor.⁸⁸ Bugün için de Suriyelilerin %90'ı kendilerini genel Arap dünyasının bir üyesi olarak hissediyor. Ancak bu Fransızların kendilerini Avrupalı görmesi gibi ki, önceliklerini daha çok Suriye oluşturuyor.⁸⁹

1982-84 arasında Esad, gerek rejimine yönelik iç tehditleri bertaraf etse gerekse Lübnan'da pozisyonunu güçlendirse de, ekonomik alanda Suriye 1985'ten itibaren çok ciddi bir ekonomik krizle karşılaştı. Düşen petrol fiyatları buna bağlı olarak Arap ülkelerinden gelen yardımın azalması, kuraklık, Doğu Bloğu stili kamu sektörünün uluslararası piyasada rekabetçi olamaması, 1982 yılında Suriye'nin Lübnan'ı işgalinden sonra İsrail'le stratejik eşitliği yakalamak için silahlanmaya hız verilmesi gibi faktörler ülkeyi çok ciddi bir darboğaza soktu. 1981-89 döneminde ülkede kişi başına düşen GSMH % 20 oranında geriledi.⁹⁰ Bu sırada eskisi gibi Suriye'nin yardımına koşacak Sovyetler Birliği de yoktu.

Soğuk Savaş döneminde Sovyetler, Suriye'nin en büyük destekçisi olmuştu. Ancak Suriye'nin SSCB ile ilişkisi tamamıyla Moskova'nın yörüngesine girme gibi bir karakter taşımadı. 1981 yılında Suriye ile SSCB arasında gelişen ilişkilerin bir göstergesi olarak bir Dostluk ve İşbirliği anlaşması imzalanmıştı. Sovyetlerin Suriye'ye desteği özellikle Mısır'ın Camp David sonrası ABD ile yakınlaşmasından sonra çok belirgin bir biçimde artmıştı. Gorbachov dönemiyle birlikte Sovyetlerin pozisyonu değişmeye başladı. Artık Sovyetler Birliği askeri malzemede kredili satış yapmıyor, peşin ödeme talep ediyordu. Bu koşullar altında dahi, Suriye, İsrail'le sürekli savaş halinde olduğundan Lübnan'daki kuvvetlerini biraz olsun azaltmaya da gidemiyordu. Bu durumda, 1986 yılında, Şam yönetimi özellikle kamu harcamalarını kılmaya, ekonomide özel sektöre daha çok yer vermeye yönelik bir ekonomik reform programı başlatmak zorunda kaldı.

Ekonomik zorluklar yanında özellikle 1980'lerin sonları ile birlikte Sovyetlerin adım adım dağılma sürecine girmesiyle Esad, hem Mısır gibi bazı bölge ülkeleriyle hem de Batı ile ilişkilerini geliştirmeye çalıştı. Camp David anlaşmasından sonra Mısır'ın İsrail ile barış yapmasına en büyük tepki gösteren ülke olmuş, Suriye liderliğinde ret cephesi oluşturulmuştu. Mısır'la bo-

⁸⁷ Yahya Sadowski, *a.g.m.*, s. 139-140

⁸⁸ Ergun Özbudun, "The Continuing Ottoman Legacy and the State Tradition in the Middle East", *Imperial Legacy-The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, Ed. L. Carl Brown, Columbia University Press, New York, 1996, s. 141

⁸⁹ Yahya Sadowski, *a.g.m.*, s. 147

⁹⁰ Meliha Altunışık, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Suriye'nin Dış Politikası: Değişime Uyum Çabası", *Türkiye'nin Komşuları*, Eds. Mustafa Türkoş & İlhan Uzel, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s. 264

zulan ilişkiler 1988-89'da düzelmeye başladı.⁹¹ Ancak Suriye'nin Türkiye gibi komşu ülkelerle ilişkileri 80'ler boyunca ve 90'larda özellikle PKK'ya verdiği destek yüzünden oldukça problemlili olacaktı. Türkiye ve Irak'la sancılı ilişkileri devam etti. Batı ile ilişkilere gelince gerek Avrupa gerekse ABD ile ilişkilerini iyileştirme çabası ise iniş çıkışlı oldu. 80'lerin sonlarında bir yandan Lübnan'da rehin tutulan bazı Amerikalıların serbest bırakılmasında kritik rol oynayıp ilişkileri düzeltirken, öte yandan 1986 yılında Londra'da İsrail'e yönelik bir eylemde payı olduğu gerekçesiyle ABD ve Batı Avrupalıların boykotuna uğrayacaktı. Ebu Nidal, Hizbullah, İslami Cihad gibi Batı'nın terörist olarak nitelendirdiği gruplara verdiği destek problem yaratacaktı.

Saddam Hüseyin'in 1990'da Kuveyt'i işgali, ABD ile ilişkilerini rayına oturtmak ve Sovyet desteği olmayan yeni bir uluslararası ortamda biraz olsun önünü görmek isteyen Suriye için iyi bir fırsat yarattı. Suriye savaşta çok radikal bir karar alarak ABD'nin liderliğindeki Koalisyonu destek oldu, asker gönderdi. Esad Koalisyon güçlerine katılarak, politikalarında 'pragmatizmin' önemini bir kez daha kanıtlamış oluyordu. Bunun karşılığında hem finansal yardım alacak hem de Lübnan'da kurduğu otoritenin devamına ABD yeşil ışık yakacaktı. Bütün bu gelişmeler 90'ların başında Amerika-Suriye ilişkilerini çok olumlu etkiledi. Bunun yanında Şam yönetimi önemli bir rakibi olan Irak'ın zayıflatılmasından da memnundu. Ancak Suriye bir süre sonra süregiden Irak'ı tecrit politikasından rahatsızlığını dile getirmeye başlayacak, bölgede artan ABD varlığı ve Irak'taki belirsizlik Baas rejimi için tedirginlik kaynağı olacaktı.

Suriye 90'ların başlarında ABD'nin büyük destek verdiği Madrid Arap-İsrail Barış Süreci'ne katılım konusunda Washington tarafından fazlasıyla yüreklendirildi. Suriye'nin bu görüşmelere katılıp İsrail ile barış yaparsa terörizmi destekleyen ülkeler listesinden bile çıkarılacağı yorumları yapıldı.⁹² Bu arada Suriye'nin Barış Süreci'ne dahil olması karşısında ABD yönetimi Suriye'nin Lübnan'daki pozisyonunu kabul eder bir tavır takındı. 22 Mayıs 1991 yılında Suriye ile Lübnan arasında Kardeşlik, İşbirliği ve Koordinasyon anlaşması imzalandı. Suriye resmen Lübnan'ın bağımsızlığını tanıırken, Lübnan'da Suriye'nin ülkedeki pozisyonunu teyit ediyor, Lübnan'dan Suriye'nin güvenliğine zarar verecek hiçbir oluşuma izin verilmeyeceğini deklere ediyordu.⁹³ Suriye 1991'de Madrid'de başlayan Arap-İsrail görüşmelerine destek verdi. Fakat süreçte kabul edilen şablon, İsrail ile FKO, Ürdün, Suriye ve

⁹¹ Raymond A. Hinnebusch, "Revisionist Dreams, Realist Strategies: The Foreign Policy of Syria", *The Foreign Policies of Arab States*, Eds. Baghat Korany & Ali E. Hillal Dessouki, Westview Press, Boulder, 1991, s. 382

⁹² Suriye 1979 yılından yani terörizmi destekleyen ülkeler listesi ilk başlatıldığından bu yana ABD tarafından Filistin Halk Kurtuluş Cephesi, Hamas İslami Cihad, Hizbullah gibi örgütlerle ilişkisi nedeniyle bu listede tutuluyor.

⁹³ Ritchie Owendale, *The Middle East since 1914*, Longman, London, 1992, s. 121-122

Lübnan arasında ikili görüşmelerin ayrı ayrı yapılmasını öngörse de, Suriye, İsrail'le görüşülürken tüm Arap ülkelerinin birlikte davranması gerektiğini savundu. Bu nedenle Arafat'ın Oslo anlaşmalarını imzalamasını ve Ürdün'ün İsrail ile ayrı barış imzalamasını hoş karşılamadı. Kendisi İsrail-Arap barış görüşmelerinde son derece önemli bir aktör olduğunu her vesilesiyle gösterdi. Yalnızca Suriye-İsrail barışı değil Lübnan-İsrail barışı da Esad'dan sorulmaktaydı. 1995-96 ve 1999-2000 yıllarında Suriye-İsrail arasında bazı ümit verici müzakereler yapıldıysa da, Suriye, İsrail Golan tepelerinden 1967 sınırlarından önceki sınırlara tamamiyle çekilmediği sürece bir ilerlemenin olamayacağını kararlılıkla dile getirdi. Bugüne kadar da Suriye her türlü uluslararası baskıya direndi. Filistin-İsrail barışı çıkmaza girdikçe de Suriye'nin Filistinli Hamas ve İslami Cihad gibi gruplara verdiği destekle süreci nasıl olumsuz etkileyebileceği artan ölçüde görülmeye başlandı. Suriye'siz Arap-İsrail barışının olamayacağı görüşü Barış Süreciyle birlikte bir kez daha güç kazandı.

Yukarıda belirtilen girişimlerin yanı sıra, Soğuk Savaş sonrası uluslararası ortama ayak uydurabilmek için, Suriye ekonomik açılıma da bir kez daha hız verdi. 1991 yılında girilen reform programları ticari kısıtlamaları kaldırmak, yabancı sermayeye vergi muafiyeti ile uygun cezbedici yatırım imkanları sunmak gibi 80'lere göre daha ileri adımları içeriyordu. Suriye'de özel sektörün 1989 yılında 1.27 milyon dolar olan ihracat geliri 1992 yılında 6 milyon dolara çıkacaktı.⁹⁴ Bu bağlamda Suriye'de ekonomi 90'ların başlarında bahsedilen ekonomik reformlar ve bunun yanında artan petrol üretimi, artan dış yardım ve tarım sektöründeki iyi verimle iyi bir performans gösterecekti. Asker ve parti bürokrasisi özel sektörle aynı dili konuşmaya başlayacak ve mevcut statükodan ortak memnuniyet duymaya başlayacaklardı.⁹⁵ Ancak sonraki yıllarda ekonomik liberalleşme istikrarlı ve hızlı bir şekilde sürdürülemez, nüfusun yılda % 3 gibi yüksek bir oranda arttığı ülkede ekonomi 1990 sonlarıyla birlikte ciddi bir darboğaza girecekti.⁹⁶

1990'lar Esad için iktidarının 20 yılında etkin olan Soğuk Savaş dönemine göre çok yeni riskler ve olanaklar sağladı. Kendisi bu dönemi de ülkede sistemini bozmak zorunda kalmadan, demokratik liberalizme prim vermeden sürdürebildi. Ve Haziran 2000'de ölümüyle arkasında 30 yıllık bir miras bıraktı ki, bu neredeyse Suriye'nin bağımsızlıktan bugüne kadarki tarihinin üçte ikisinden daha uzun bir döneme tekabül ediyordu. Esad ülkede istikrarı sağlayarak, İsrail ile mücadeleyi sürekli kılarak, Arap Birliği ve Filistin meselesini gündemden düşürmeyerek bir döneme damgasını vurdu. Halefi ola-

⁹⁴ Hafızullah Emadi, *a.g.m.*, s. 4

⁹⁵ William Harris, *a.g.m.*, s. 12

⁹⁶ "Syria-Gathering Clouds", *The Economist*, 24 April 1999, s. 48

rak öngördüğü ve hazırladığı Beşar Esad'ı ise babasının belki de uzun sürecek gölgesinde yeni riskler ve fırsatlar beklemekteydi.⁹⁷

IV. BEŞAR ESAD, YENİ DÖNEM, YENİ DÜNYA

Esad'ın ölümünden sonra Suriye'de iktidarın el değişimi pek çok gözlemcinin iddia ettiği gibi kaotik olmadı. Kısa sürede Beşar'ın iktidar olabilmesi için devlet başkanı seçilme yaşının 40'tan 34 yaşa indirilmesi gibi gerekli anayasal değişiklikler Hafız Esad'a en yakın tecrübeli kadroca çabucak vakit kaybetmeden gerçekleştirildi. İktidara gelir gelmez ilk beyanlarında Beşar Esad ekonomik ve siyasi reformlar yapacağını, yolsuzlukla mücadele edeceğinin ciddi sinyallerini verdi ki, bu sadece Suriye'de değil bütün dünyada çok olumlu karşılandı.⁹⁸ Buna bağlı olarak Beşar yönetimi ilk etapta birkaç yüz siyasi mahkumu serbest bırakmak, sansürü azaltmak, kötüleşen ekonomiyi düzeltmek için bazı yasalar çıkarmak ve yolsuzluğa bulaşan bazı kişileri hapsedmek gibi bazı mütevazı adımlar attı.⁹⁹ Ancak 2001 yılının ilk aylarıyla birlikte yeni liderin reform konusunda öngörüldüğü gibi ısrarcı en azından aceleci olmayacağı düşünülmeye başlandı. Ülkede çok partili hayata geçileceği, 1963'ten beri yürürlükte olan olağanüstü halin kaldırılacağı gibi iyimser öngörüler konusunda bir gelişme olmadı. Reform yanlıları, entelektüellerin başını çektiği Sivil Toplum Komitesi gibi sivil girişimlerin, aktivitelerin önü açılmadı.¹⁰⁰ Hem Suriye hem de dünya kamuoyunda Beşar'ın reformculuğunun sözde kaldığı düşünülmeye başlandı. Genç Esad'ın yolsuzluklarla mücadele gibi girişimleri kendisini iktidara getirenleri de yakından etkileyeceğinden Esad bu gibi konularda adım atamıyor yorumları yapıldı.¹⁰¹ Bu arada Ariel Şaron'lu bir İsrail ile yüzleşen Beşar Esad'ın ülkede tepkiler ya da sarsıntılar doğurabilecek radikal değişimler için ortamı müsait görmediği de eklendi.

Suriye'nin genç, deneyimsiz lideri 11 Eylül saldırısı, Irak savaşı derken çok farklı bir konjonktürle karşı karşıya kalmıştır. Suriye özellikle terörü destekleyen ülkeler listesinde yer alan bir ülke olarak ABD'nin terörizmle savaş kampanyasında çok kritik bir noktada kendini bulmuştur. Adı 'şer eksenli' ülkeleri arasında zikredilmese de giderek daha yoğun baskılara maruz kalmıştır. Arap-İsrail barış sürecinin kilitlendiği ortamda bu baskılara karşı bu süreçteki önemini kullanmakta da zorlanmıştır. Suriye, ABD'nin terörle mücadelesinde bazı El-Kaide üyelerinin yakalanmasına istihbarat sağlamak üzere yardımcı oldu. 1441 sayılı Irak'a silah denetçilerinin dönmesi konu-

⁹⁷ 1994'de büyük oğul Basil'in bir trafik kazasında ölümünden sonra Beşar, Esad'ın liderlik için düşündüğü ve yetiştirmeye başladığı halefi oldu.

⁹⁸ "Cabinet and Corruption", *Middle East International (MEI)*, 11 January, 2002, s. 17

⁹⁹ "Syria-Onward march", *MEI*, 9 February 2001, s. 12

¹⁰⁰ "Syria-Volte-face", *MEI*, 23 February 2001, s. 11-12

¹⁰¹ "Bashar in the Steps of his Father", *The Economist*, 24 March 2001, s. 49

sundaki BM kararını destekledi. Ancak bu gibi işbirlikleri Suriye ile ABD'nin özellikle Irak savaşı ile ilgili olarak ilişkilerinin gerilmesini önlemede yetersiz kaldı. 1441 sayılı karara desteğine rağmen Suriye ABD'nin Saddam'ı devirme operasyonuna destek vermedi. Bunun siyasi ve ekonomik nedenleri vardı. Suriye 1997'den itibaren Irak ile ticari ilişkilerini geliştirmiş BM ambargosuna rağmen Irak'tan çok uygun şartlarda petrol alabiliyordu.¹⁰² Bu avantajlar ekonomik sıkıntı içinde olan Suriye için önemliydi ve savaşla sona erdi. Siyasi açıdan bakıldığında ise Şam'ın ABD ile Irak nedeniyle komşu durumuna düşmekten memnun olduğunu söylemek güç, zira bu durum Suriye'nin bölgede etkinliğini sınırlıyor ve Suriye bunu bir baskı faktörü olarak hissediyor. Tüm anlaşmazlıklarına ve düşmanlıklarına karşın Irak'ta bir Baas iktidarının gidişini izlemek Şam'da geriye kalan tek ve yalnız Baas yönetimi için kolay olmuyor.

Irak savaşı ve onu hemen izleyen dönemde Suriye yönetimi, Amerikalılar tarafından Saddam rejiminin bazı mensuplarını saklamak, kimyasal silahlara sahip olmak, Irak rejimine silah sağlamak ve Suriye üzerinden Arap gönüllülerin ABD'ye karşı savaşmak üzere Irak'a geçmesine izin vermekle suçlandı.¹⁰³ Suriye bu iddiaları reddetse de, bu durum, ABD baskısını azaltmadı. Bush yönetimi kendisinin terörist saydığı gruplara Suriye'nin desteğini kesmesini en sert dille talep etti. Suriye Saddam'la geçmişte çok sancılı ilişkiler yaşasa dahi, Saddam'ın heykelleri sembolleri devrilirken, imha edilirken Suriye devlet televizyonunun savaş yayınını kesip bu görüntüleri sansürlemesi Suriye'de yönetimin kendine güvensizliğini, benzer gelişmelerin kapalı-otokratik Suriye'de de gerçekleşebileceği korkusunu yansıtmış oldu.¹⁰⁴

Savaşta çok gerilen ABD-Suriye ilişkileri, Nisan 2003'ten başlayarak Suriye'nin ABD'nin bazı taleplerine yanıt verip daha uyumlu davranmaya başlamasıyla biraz düzelmeye başladı. Şam, kaçak giriş çıkışlara karşı Suriye-Irak sınırını kapattı, Saddam rejimi mensuplarının yakalanması konusunda Washington'a yardımcı olmaya başladı.¹⁰⁵ ABD'nin aylardır talep ettiği gibi

¹⁰² Nimrod Raphaeli, "The Liberation of Iraq: Economic Consequences for Syria", *The Middle East Media Research Institute (MEMRI), Inquiry and Analysis Series* - No.133, 16 April 2003

¹⁰³ Brian Whitaker, "Syria's Stark Choice", *The Guardian*, 21 April 2003

¹⁰⁴ Brian Whitaker, "Old Guard faces crisis as heat turns on Syria", *The Guardian*, 18 April 2003. Suriye-Amerikan ilişkilerinin yaşadığı değişime ve gerilime bir örnek de Suriye'nin Lübnan'daki pozisyonuna ABD'nin üstü kapalı verdiği desteğin aşınması oldu. İsrail Suriye'den Mayıs 2000'de çekildikten sonra, Lübnan kamuoyunda özellikle Maruniler arasında Suriye'nin de Lübnan'dan çekilmesi konusunda giderek yükselen sesler ABD yönetiminde de yankı bulmaya başladı. Amerikan Dışişleri Bakanı Colin Powell, Lübnan'daki Suriye kuvvetlerini ilk kez işgal kuvvetleri olarak nitelendirdi. Bkz. Mike Allen & Daniel Williams, "President Praises Efforts by Syria", *The Washington Post*, 21 April 2003; Glenn Kesler, "Syria Shut Offices of Palestinian Groups US Labels Terrorists, Powell Says", *The Washington Post*, 4 May 2003

¹⁰⁵ Mike Allen & Daniel Williams, "President Praises Efforts by Syria", *The Washington Post*, 21 April 2003

Amerikan yönetiminin terörist olarak nitelediği Hamas gibi Filistinli grupların Suriye'deki ofislerini kapatmaya yeşil ışık yaktı.¹⁰⁶ Colin Powell'ın 2003 Mayıs ayında Suriye'ye yaptığı ziyaret de ilişkilerin rotaya konulması açısından olumlu oldu. Amerika ve Suriye arasındaki işbirliğinin gelişimi büyük ölçüde ABD'nin Irak'ta yaratacağı durumla yani 'istikrar' ya da 'kaos'la yakından ilgili olacaktır.

İlişkilerin yumuşamaya başlamasına paralel olarak aynı haftalarda Suriye bir seri reform hareketine girişti. İlk kez özel bankaların, özel üniversite ve radyoların açılmasına izin verildi. Okullarda zorunlu olan askeri eğitimin müfredattan çıkarılması ve öğrencilerin Baas partisinin gençlik kollarına katılma zorunluluğunun kaldırılması gündeme geldi. Bu gelişmelere bakarak Beşar reformlara geri mi dönüyor yoksa bunlar sınırlı ve kozmetik adımlar mı diye yeniden tartışmalar başladı.¹⁰⁷

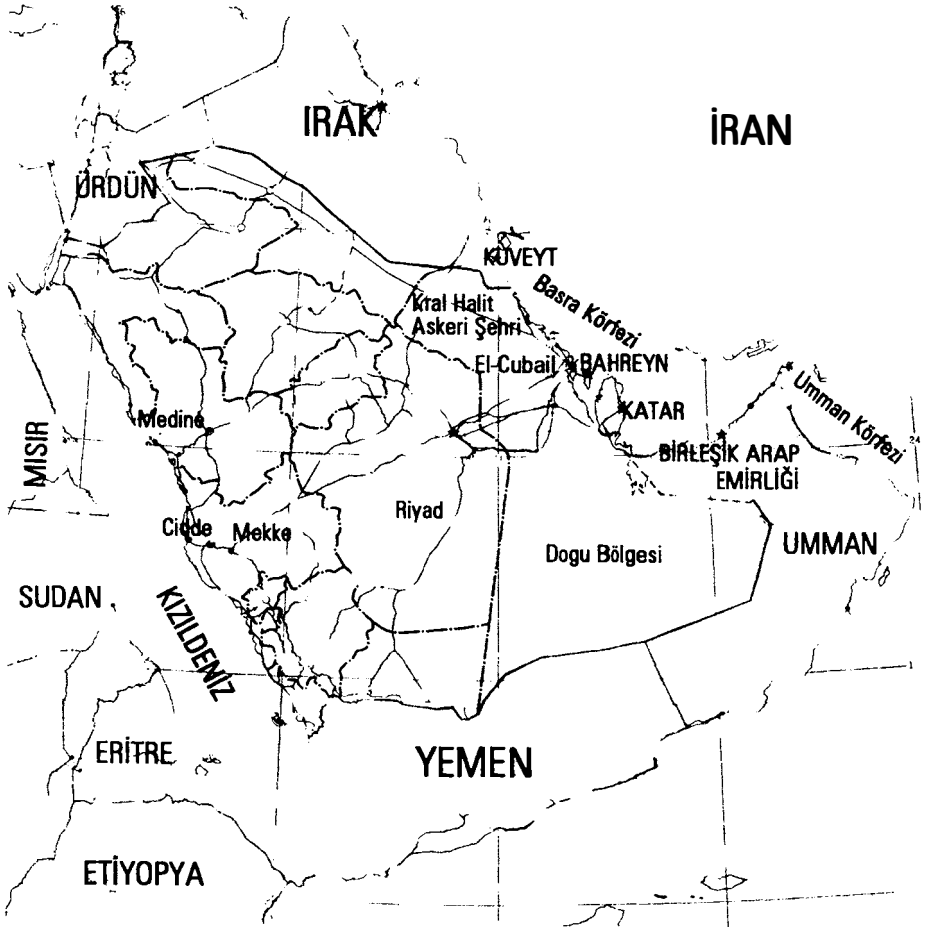
Sonuç olarak, bugün için, Beşar Esad babasından devraldığı mevcut statükoyu radikal bir şekilde değiştiren adımlar atmadı. Bazı mütevazı adımlar atıldı, fakat reformlar gitgeller şeklinde görülüyor. Değişim, ABD baskısıyla, Irak'daki gelişmelere bağlı olarak hızlanabilir, ama Beşar Esad'ın bu değişimi Washington direktifiyle yapıyor gözükmemesi ve yapmaması da çok önemli. Her halükarda şu da bir gerçek ki, her kim denemek isterse istesin Baba Esad'ın yıllar süren çok uzun iktidarı boyunca iyice kemikleşen bürokrasi-parti-ordu üçgenini reforme etmek oldukça zor bir proje. Ve Beşar'ın değişim girişimleri karşısında güvenlik güçleri ve Baas partisinin güçlü direnişinden söz ediliyor.¹⁰⁸ Bütün bu reformdaki aksamalara ilişkin açıklamalar, gözlemler şunu gösteriyor ki, Beşar, iktidarını önemli reformlara girişecek kadar güçlü görmüyor ve bunda içinde bulunduğu ülke ve dünya konjonktürü de fazlasıyla etkili görünüyor. Ancak öte yandan yönetimin siyasi liberalizm, çoğulculuk, özgür basın, hukukun üstünlüğü, demokratik seçimler gibi taleplere ilelebet set çekmesi mümkün görünmüyor. Hafız Esad döneminde olduğu gibi, oğul Esad döneminde de, ekonomik reformlar siyasal ve sosyal alandakilere göre oldukça sınırlı olsa da, daha fazla ümit verici görüldüğünden Suriye'nin Çin usulü liberalleşme ile yetinerek kaynaklarını ve müttefiklerini mevcut otoriter sistem içinde artırma amacına gittiği değerlendirilmeleri yapılıyor.¹⁰⁹ Nihayetinde tüm siyasal, sosyal ve ekonomik sıkıntılara, ABD ile problemlerine karşın, Suriye Ortadoğu'da çok önemli bir oyuncu olarak istikrar ve istikrarsızlığın kaynağı olabilme potansiyelini taşımaya devam ediyor ve edecek gözüküyor.

¹⁰⁶ Glenn Kesler, "Syria Shut Offices of Palestinian Groups US Labels Terrorists, Powell Says", *The Washington Post*, 4 May 2003

¹⁰⁷ "Şam Tabuları Yıkıyor", *Radikal*, 13 Mayıs 2003

¹⁰⁸ "The Battle for Reforms and Civil Society in Syria - The Regime's Position", *MEMRI, Inquiry ve Analysis Series* - No. 48

¹⁰⁹ Judith Cahen, "From War on Terror to Plain War Syria: A Blight on the Dâmascus Spring", *Le Monde diplomatique (English-Internet Edition)*, November 2002

SUUDİ ARABİSTAN

TEOKRATİK MONARŞİ: SUUDİ ARABİSTAN

Fulya Atacan

2000 yılı verilerine göre 20.8 milyon nüfusu olan Suudi Arabistan'da bu nüfusun %74.8'i Suudi vatandaşlarından oluşur¹ ve hepsi Müslümandır. Müslüman olmayanlar ise Suudi vatandaşı olmayan ama farklı nedenlerle burada oturma izni olan kişilerdir. Vatandaşlık kan bağı ile kazanıldığı için Suudi Arabistan topraklarında doğanlar otomatik olarak Suudi vatandaşlığını kazanamazlar.²

Geniş ailenin hakim olduğu ülkede aile geçmişi hâlâ çok önemlidir. Bu anlamda Nacd sadece siyasal gücün merkezi değil aynı zamanda var olan kabile bağları ile en aristokratik kökendir. Burada önemli kabilelere mensup aileler sosyal tabakalaşmanın en tepesinde yer alırken kabile bağları olmayan ya da eski kölelerin³ çocukları bugün bu tabaka yapısının en altında yer almaktadır. Hac nedeniyle farklı etnik grupların göç hareketlerine sahne olan Hicaz ise her zaman daha kozmopolit bir nüfus yapısına sahip olmuştur ve Hicazlı önemli aileler ticaretle uğraşmaktadır. Bu ailelerin kökenleri Nacd ile kıyaslandığında daha çeşitlidir ve pek azının güçlü kabile bağları vardır. Petrol endüstrisinin yoğunlaştığı Doğu Eyaleti ise Suudi Arabistan'da en önemli azınlık olan Şiiilerin (özellikle el-Katif, el-Hasa) yoğun yaşadığı bölgedir. Yine bu bölgede yaşayan bazı ailelerin diğer Körfez ülkelerinde, özellikle Bahreyn'de, yakınları vardır. Bir başka deyişle

¹ www.saudinf.com/main/010.htm.

² David E. Long, *The Kingdom of Saudi Arabia*, University Press of Florida, Gainesville, 1997, s. 16.

³ Kölelik 1962'de Prens Faysal tarafından, Başbakan iken, kaldırılmıştır.

bu bölge de Hicaz gibi görece kozmopolit nüfusa sahiptir.⁴

Suudi Arabistan'da nüfusun yaklaşık %25'ini oluşturan yabancılar ise çoğunlukla diğer Ortadoğu ülkelerinden, Güney Asya'dan ve Filipinler'den gelen, nitelikli, nitelsiz işçiler ve servis sektöründe çalışanlardan oluşmaktadır.⁵ Ayrıca petrol endüstrisi başta olmak üzere diğer alanlarda da çalışan Batılı teknisyenler ve yöneticiler Suudi vatandaşı olmayan grup içinde yer alır.

1902'de Riyad'ın fethi Suudi tarihinde modern Suudi Arabistan devletinin başlangıç tarihi olarak değerlendirilmektedir. 20. yüzyılın başında fethin gerçekleşmesinde Suud ailesi, Muhammed ibn Abdul Vahhab'ın ailesi (el-Şeyh) önderliğindeki ulema ve onları destekleyen önemli kabile reisleri ileride kurulacak devlette Suudi aristokrasisinin temelini oluşturmuştur.

Suudi yönetici elitin en önemli ayağı kraliyet ailesidir. Suudi Arabistan'da karar verme sürecine ve ağırlıklı olarak yönetime hakim olan unsur Suud ailesidir. Bugün kraliyet ailesi dendiği zaman Abdul Rahman ibn Faysal ibn Turki El Suud ve özellikle oğlu Abdul Aziz'in soyundan gelenler anlaşılmaktadır. İç yapısı son derece karmaşık olan Suud ailesinin daha geniş bir tanımlamayla 5.000 ila 8.000 kişiden oluştuğu öne sürülmektedir. Kraliyetin babadan oğla geçiş düzeni 1932'de Abdul Aziz tarafından görece olarak düzene koyulmuştur ki buna göre kraliyet Abdul Aziz'in en büyük oğluna geçecektir. 1992'de Kral Fahd'ın çıkardığı Yönetimin Temel Yasası'nda da kraliyetin Abdul Aziz soyundan devam edeceği ve kralın kendi veliahdını seçeceği, gerekirse Kral kararı ile bu kişiyi görevden alabileceği belirtilmiştir (Md. 5).⁶

⁴ Arap kökenli olmayan az sayıdaki aileye Suudi Arabistan vatandaşlığı verilmiştir. Bunların çoğu Hicaz'da yaşamaktadır ve Hac için buraya gelip sonra geri dönmeyen kişilerin çocuklarıdır. Bir bölümü Cidde ve Mekke'de yaşamaktadır. Suudi vatandaşı olan bir diğer grup ise "Buhariler", "Taşkentliler" ya da "Türkistanlılar" denilen Sovyet Devriminden sonra siyasal mülteci olarak buraya gelen kişilerdir. Koyu anikomünist ve dindar oldukları, Araplar arasındaki siyasal çekişmelerle ilgilenmedikleri için bunların çoğu Suudi ordusuna ve güvenlik güçlerine kabul edilmiştir. Suudi vatandaşlığına kabul edilen bir başka grup ise 1930'larda çeşitli nedenlerle buraya gelen ve üst düzey danışman olarak görev alan Suriyeliler ve Mısırlılardır. David E. Long, a.g.e., s. 17-20. Suudi Arabistan'da aile kökeni ve gelinen bölge özellikle üst düzey görevlere atanmada hâlâ çok önemlidir. Güney kökenliler aşağı görülürken, doğudan gelenlere şüphe ile bakılmaktadır. Nazih N. Ayubi, *Over-stating the Arab State, Politics and Society in the Middle East*, 2. Edition, I.B. Tauris Publishers, London, 1999, s. 236-237.

⁵ Çöl Fırtınası operasyonundan önce en büyük yabancı grup, sayıları 1 milyonu bulan Yemenlilerdi. Ama Yemen'in Saddam Hüseyin'e yakın olması ve güvenlik gerekçesiyle sayıları önemli ölçüde azaltılmıştır. Suriye ve Mısır'dan da önemli sayıda öğretmen ithal edilmiştir. David E. Long, s. 20-21.

⁶ www.saudinf.com/main/c541c.htm; David E. Long, a.g.e., s. 53; Joseph A. Kechichian, *Succession in Saudi Arabia*, Palgrave MacMillan, New York, 2001, s. 24-28.

1744'te Muhammed ibn Abdul Vahhab "Vahhabizm" olarak adlandırılan öğretisini yaymaya başladı.⁷ Tevhid görüşünü merkeze yerleştiren bu yorumun taraftarları kendilerini Muvahidun olarak adlandırdılar. Katı görüşleri nedeniyle Uyayna'dan kovulan el-Vahhab'ın Dariya'da kalmasını isteyen yerel emir Muhammed ibn Suud kısa süre sonra Vahhabiliği kabul etti. Böylece Suud ailesi ile el-Vahhab ve ailesi arasında kurulan ilişki evlilikler yoluyla da bugüne kadar devam etti. Anayasası Kuran olan Suudi Arabistan'da rejim Vahhabiliği bütünleştirici bir öge olarak kullandı. Bu temelde Abdul Vahhab'ın soyu, el-Şeyh ailesi, yönetici elitin temel direklerinden birini oluşturdu. Bakanlar Kurulu'nda genellikle 3-4 bakanlık bu aileden gelenlere verildi.

Suudi rejiminin dayandığı sacayağının -Suud ailesi, ulema, umera- önemli bir ögesi olan umeranın gücü ise özellikle 1960'lardan itibaren zayıflamaya başlamıştır. Artan kentleşme, bedevilerin yerleşik hale geçmesi vs. sonunda Suudi vatandaşları sorunlarının çözümünde gittikçe daha fazla merkezi yönetimin temsilcilerine başvurmaya başlamıştır. Ancak aşiret ve önemli ailelerin liderleri hâlâ etkin aracı rolünü üstlenmektedir. Gevşek örgütlenmeler olan kabilelerin liderleri hiç değilse ismen İçişleri Bakanlığı'nın memurudur. Bu liderler yerel yöneticilerin meclislerine katılmakta ve yerel sorunları geleneksel yollarla çözmeye çalışmaktadır.⁸ Diğer yandan aile geçişinin hâlâ çok önemli olduğu Suudi Arabistan'da bu liderler önemli toplumsal ve siyasal konuma sahiptir.

Suudi Arabistan bir ulus-devlet olarak yapılanırken ulusal kimliği etnik temelde değil din (Vahhabilik) ve kraliyet temelinde tanımlandı. Kraliyetin adı mevcut kabileler arasında Suud ailesinin hakimiyetini vurgulamakta ve bu ailenin Vahhabilik ile bütünleşmesi aileye kabilenin ötesinde dini bir meşruiyet zemini sağlamaktadır.

I. SUUDİ ARABİSTAN KRALLIĞI'NIN KURULUŞU

1902'den I. Dünya Savaşı sonuna kadar Nacd'daki kabilelerin çoğu ibn Suud'un yönetimi altına girmişti.⁹ İbn Suud hem zafer kazanan kabile reisi olarak diğerlerinin sadakatini kazanmış hem de Vahhabilik ile kabileler üstü

⁷ Muhammed Abdul Vahhab ve Vahhabilik hakkında bkz. Fazlur Rahman, *İslam*, Çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, Selçuk Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 1993, s. 272-279; Marshall G.S. Hodgson, *The Venture of Islam*, Vol.3, The University of Chicago Press, Chicago, 1974, s. 160-161.

⁸ Peter W. Wilson, Douglas F. Graham, *Saudi Arabia, The Coming Storm*, M.E. Sharpe Inc., New York, 1994, s.29.

⁹ I. Suudi devleti 1816'da Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın Nacd'ı tekrar ele geçirmesi ile son bulmuştur. II. Suudi Devleti de yine Osmanlı devletinin müdahalesi ile sonra ermiştir. Bu süreç için bkz. David E. Long, a.g.e., s. 24-28.

bir topluluğa bağlılığı geliştirmişti. Bilindiği üzere kabile liderlerine duyulan bağlılık şartların değişmesiyle birlikte kolayca başka bir lidere kayabilir. Ancak Vahhabiliğe bağlılık kabileler üstü bir inanç temelinde yeni bir topluluğun temelini atacak bir öge idi ki ibn Suud da İhvan¹⁰ aracılığıyla Vahhabiliği yayıp bu temelde bir ittifak kurdu.¹¹

İbn Suud kendisine sadık olmayan kabilelerden ve göçebe bedevilerden otoritesine karşı gelecek direnişi kırabilmek amacıyla 1912'de İhvan hareketini korumasına aldı. Gönüllü ulemadan oluşan bu grup Vahhabizmi öğretmek üzere bedevilere gönderildi ve bedevilerin yerleşik hale geçirilmesi için para ve toprak verildi. İhvan ibn Suud'un Mekke ve Medine'de (1924 ve 1925'te) dahil olmak üzere pek çok toprağı fethetmesine yardımcı oldu.

I. Dünya Savaşı sırasında Britanya bölgede kendisine bir ortak ararken Abdul Aziz de Osmanlı yanlısı el-Raşidlere Osmanlı yönetiminin verdiği desteği dengelemeye çalışıyordu. Bu çerçevede yapılan görüşmeler sonunda 1915'te Abdul Aziz Sir Percy Cox ile Ukayir'de buluştu ve bir dostluk anlaşması yaptı. Britanya Abdul Aziz'i Nacd ve el-Hasa Sultanı olarak tanıdı. Britanya ile işbirliği yaparak Osmanlılara karşı Arap ayaklanmasını başlatan Mekke Şerifi Hüseyin ile yine Britanya ile anlaşılan Abdul Aziz arasındaki iktidar mücadelesi bir süre için ertelendi ancak Suudiler ile Haşimiler arasındaki ilk silahlı çatışma Mayıs 1918'de yaşandı. 1922'de Ukayir Protokolü ile Kuveyt ve Irak'la sınır sorununu çözmeye çalışan Abdul Aziz kendisini düşman Haşimi yönetimince çevrilmiş hissetmeye başladı. I. Dünya Savaşı sonunda Şerif Hüseyin kendini Arapların Kralı ilan etmiş ve bir oğlu, Faysal, Irak kralı diğer oğlu da, Abdullah, Ürdün kralı olmuştu.¹²

1924'te Mekke'yi, 1925'te Medine'yi ele geçiren ibn Suud, Mekke şerifi Hüseyin'i sürgüne yollayarak "Hicaz Kralı ve Nacd ile ona bağlı olan yerlerin Sultanı" unvanını aldı. 1927'de Cidde Anlaşması ile Britanya yeni Suudi Arabistan devletini tanıdı. 1930'da Asir Suudi Arabistan topraklarına katıldı ve ülkenin sınırları, birkaç sınır anlaşmazlığına rağmen, görece olarak çizilmiş oldu.

¹⁰ Vahhabiliği yaymayı amaçlayan gönüllü savaşçılardan oluşan İhvan adı verilen grup farklı giyimleri ve saç, sakal, bıyık tarzları ile diğerlerinden ayrılıyordu. İpeklî giysiyi, gösterişli yaşamı, kumar, fal, şarkı söyleme, müzik aleti çalma, sigara içme ve türbe ziyaretini yasaklayan Vahhabi anlayışını içselleştiren grup kendileri gibi olmayanlara karşı müsamaha göstermiyordu. Kendileri gibi düşünmeyenleri kâfir ilan eden grup bu noktada cihad'ı kaçınılmaz olarak değerlendiriyordu. Paul J. Magnarella, "Arabia's Ikhwan Movement: A Theoretical Interpretation", *Islamic and Middle Eastern Societies*, Ed. Robert Oslon, Salman Al-Ani, Amana Books, 1987, s. 172-188.

¹¹ William L. Cleveland, *A History of the Modern Middle East*, Westview Press, Boulder, 1994, s.216.

¹² David E. Long, a.g.e., 30-32.

Suud ailesi Hicaz'ı fethettiğinde Hicaz'da yerel bir meclis (Meclis el-Şura ve Meclis el-Vuzara), anayasa niteliğinde temel bir kanun ve düzenli ordu vardı. Fetihden sonra ibn Suud bir yandan buradaki bazı kurumları korurken diğer yandan yönetimin başına oğlu Faysal'ı atayarak idari yapının en tepesinde bir Suud'un varlığını mutlaklaştırdı. Bu büyük ülkede her bölgeyi kendi yerel niteliğine göre atadığı yöneticiler kanalıyla idare etti. Örneğin Hicaz'da Faysal yerel eşrafla düzenli olarak görüş alışverişinde bulunurken, Abdullah İbn Ciluvi, el-Hasa'da böyle bir uygulamaya başvurmadı.¹³

İbn Suud korumasında iyice güçlenen İhvan hareketi Suud yönetiminin dindarlığını sorgulayarak 1927'den 1930'a kadar sürecektir bir isyan hareketi başlattı.¹⁴ İhvan'ın gözünde ibn Suud İslam'a karşı olarak hem kendini kral ilan etmiş hem de İslam düşmanı Britanya ile anlaşma imzalamıştı.¹⁵ Bu isyanın arkasındaki ana dinamiklerden biri Suud yönetiminin uygulamaları¹⁶ ise bir diğeri de İhvan hareketinin kurulmakta olan sistem içinde gücünü yitirmeye başlamasıydı. Britanya'nın askeri ve mali desteği ile 1930'da isyan tamamen bastırılırken Suud yönetimi altında başlayan merkezileşme süreci bu grubun etkinliğini yok etti. Ancak yeni sistem içinde de ulema yönetici elitin önemli bir unsuru olmaya devam etti. Ulema ile Suud ailesi arasında kurulan bu ittifak her iki tarafın da çıkarınaydı. İttifak bir yandan Suud yönetimine meşruiyet, istikrar ve ulusal bütünleşme ideolojisi sağlarken krallığın Vahhabi niteliğinin özenle korunması ulemanın rolünü güçlendiriyordu. 1932'de Suudi Arabistan resmen Suudi Arabistan Krallığı adını aldı.

Tahta doğrudan Britanya tarafından oturtulan Ürdün ve Irak krallıkları ile karşılaştırıldığında Suudi rejiminin Arap kökeni Suud ailesine Britanya ve ABD karşısında görece bir bağımsızlık sağlıyordu.¹⁷ Hiçbir zaman sömürge yönetimi altına girmeyen Suudi Arabistan'ın kralı olarak ibn Suud, diğer Arap yöneticileri ile kıyaslandığında sağlam bir meşruiyet temeline sahipti ki bu sayede de II. Dünya Savaşı'nın ağır koşullarında, tabii Britanya'nın ve ABD'nin de yardımıyla, varlığını koruyabildi.¹⁸

¹³ Ghassan Salamé, a.g.m., s. 72.

¹⁴ Leslie McLoughlin, *Ibn Saud, Founder of Kingdom*, St. Martin's Press, New York, 1993, s. 85-91

¹⁵ Mamoun Fandy, *Saudi Arabia and the Politics of Dissent*, St. Martin's Press, New York, 1999, s. 46.

¹⁶ İbn Suud kabilelerin sadece zekat değil dinsel olmayan ticari vergiler ödemesini sağlamış, otomobil, telefon, telgraf gibi modern araçları ülkeye getirmiş, sınır tanımlaması ile kabilelerin hayvanlarını otlatmak için komşu ülkelere geçişini ve zaman zaman da buralarda talan yapmasını yasaklamıştır.

¹⁷ Nazih N. Ayubi, a.g.e., s. 130.

¹⁸ Ghassan Salamé, "Political Power and Saudi State", *Power and Stability in the Middle East*, Ed. Berch Berberoglu, Zed Books, New Jersey, 1989, s. 70; Simon Bromley, *Rethinking Middle East Politics*, University of Texas Press, Austin, 1994, s. 144-145.

Suudi Arabistan Krallığı, kurucusu Abdul Aziz İbn Suud (1881-1953) döneminde temelde bir aşiret toplumdur ve ana gelir kaynağını Hac gelirleri oluşturuyordu. 1933'te Amerikalı şirketlere petrol arama izni verilmişse de savaş nedeniyle ilerde ARAMCO adını alacak olan petrol şirketi 1938'e kadar petrol çıkarmamıştır. 1940'lardan sonra petrol Suudi Arabistan'a ciddi ölçüde zenginlik getirmiştir.¹⁹

Suudi Arabistan'da devlet aygıtının gelişimi iç dinamiklerden çok dış baskılarla gerçekleşmiştir. Petrol şirketleri ile artan ilişkiler sonunda 1932'de Maliye Bakanlığı kuruldu. Buradaki en büyük sorun kralın şahsi bütçesi ile devlet bütçesinin aynı olmasıydı. Bu durum 1950'lerin sonuna kadar devam etti. En basit biçimde de olsa bir bütçenin yapılması, kayıtların tutulması, paranın -paritenin- yerleştirilmesi gerekiyordu. 1951-52'de Suudi Arabistan Para Ajansı ve 1954'te Ekonomi ve Maliye Bakanlığı kuruldu. 1944'te Amerikalıların Dahran'da askeri üs açma kararları Kral'ın Savunma Bakanlığı'nı kurmasına yol açtı. Dış gelişmelerle oluşan bu kurumlar kralın şahsi gücünü hiç etkilemedi. 1953'te Bakanlar Kurulu kurma kararı veren İbn Suud'un asıl hedefi kendinden sonra 37 oğlundan tek bir tanesine mutlak iktidarı teslim etmemek ve iktidarın bakanlıklar aracılığıyla belirli oğulları arasında bölüş-türülmesini sağlamaktı.²⁰

Devlet aygıtının gelişimini sağlayan ana öge petroldü. Petrol şirketlerinin mülkiyet hakları konusundaki açıklık ihtiyacı bölgede kesin sınırların çizilmesinde önemliydi. Yine petrolden sağlanan gelir devlet kaynaklarını arttırdı ve kabileler arası, tüccarlarla olabilecek çatışmaları kolaylıkla sadakate çevirdi. Suudi Arabistan petrol aracılığıyla dünya ekonomisine eklemlendi ve bu nedenle de ABD'nin desteğini aldı.²¹ 1945'ten itibaren ticari anlamda petrol çıkarılmaya ve önemli gelir sağlamaya başladı.

Bu dönemde petrol geliri kralın istekleri doğrultusunda düzensiz harcanıyordu. ARAMCO mevcut yapısı ile devlet içinde devlet olarak tanımlanıyor, sağladığı gelire karşılık Suudi Arabistan sadece anlaşmaların altına imza atabiliyordu. Çünkü petrol tesislerini koruyacak askeri gücü, karmaşık müzakereleri yürütecek idari deneyimi, nitelikli işgücü, eğitilmiş nüfusu, gerçek anlamda bir altyapısı yoktu. ARAMCO sadece petrol çıkarmakla kalmadı aynı zamanda çalışanları için konut, havaalanı, hastahane, okul, yol yaptı, çalışanlara eğitim verdi, su çıkardı, ama bunun ötesinde petrol kuyularını korumak üzere ABD hükümetini bunların yakınında üs açmaya ikna

¹⁹ Nazih N. Ayubi, *a.g.e.*, s. 128; William L. Cleveland, *a.g.e.*, s. 217. Suudi Arabistan'da petrol çıkarılması ve daha sonra gelişen petrol, petrokimya sanayii için bkz. Peter W. Wilson, Douglas F. Graham, *a.g.e.*, s. 209-216.

²⁰ Ghassan Salamé, *a.g.m.*, s. 72-73.

²¹ Simon Bromley, *a.g.e.*, s. 143.

etti. Bu durum hem Suudi yönetimini yabancı güçlere karşı müzakere konumunu güçlendirmeye hem de petrol ve diğer alanlarda onların yerini alma çabasına itti. 1953'te Suud öldüğü zaman ana kaynak petrol formel olarak millileştirilmişti ama bu kaynağı idare edebilecek bir devlet yapısı yoktu.²²

Abdul Aziz'in ölümünden sonra iktidar gelen ibn Suud dönemi (1953-64) Arap dünyasında Nasır milliyetçiliğinin yükseldiği dönemdir ve Suudi Arabistan'da da Arap milliyetçileri önem kazanmaya başlamıştır. Kraliyet ailesi içindeki iktidar mücadelesi ve kral Suud'un zayıflığı Suudi Arap milliyetçilerinin güçlenmesini kolaylaştırmıştır. Pan-Arabist Hicaz tüccarları, Nacd, Asir ve el-Hasa'da Nasırcı sosyalist ve Marksist gruplar Suud iktidarını tehdit edecek boyuttadır. Kraliyet ailesi içinde iktidar mücadelesini sürdüren Suud ve Faysal da bunun farkındadır ve özellikle 1958'de Mısır ile Suriye arasında kurulan Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin Arap dünyasında yarattığı heyecan dalgasından sonra her ikisi de bu grupların desteğini almaya çalışmıştır.

1960 Aralık ayında Suud, Faysal'ı yönetimden dışlarken kendi danışmanları içinde ağırlıklı olarak yer alan Arap milliyetçilerinden yararlanmıştır. 1962'de tekrar kral naibi olan Faysal da milliyetçilerin desteğini almak ve Kennedy yönetiminin vereceği Amerikan yardımını garantilemek üzere 10 maddelik bir program açıklamıştır. Bu programda Kuran ve Sünnet'e dayanan temel kanun çerçevesinde bir Danışma Kurulu ve yerel meclislerin kurulacağını; İslam hukuku çerçevesinde ifade özgürlüğünün sağlanacağını; yargı bağımsızlığının korunacağını ve Adalet Bakanlığı'nın kurulacağını; refah devleti temelinde düzenlemeler yapılacağını; parasız eğitim ve sağlık hizmetleri verileceğini; Krallığın ekonomik gelişiminin temel sorun olarak değerlendirildiğini açıklamıştır. Temsili nitelikli siyasal mekanizmalar hayata geçirilmediyse de refah devleti temelinde önemli adımlar atılmıştır.²³

Faysal otoritesini sağlamlaştırdıktan sonra kendisinin kısmi reformlarını eleştirenleri, özellikle pan-Arabist milliyetçileri tasfiye etmiştir. Bu süreçte Mısır'da Nasır yönetiminin gittikçe artan devletçi uygulamaları ve Nasır'ın diğer Arap rejimlerine yönelik eleştirileri, 1962'de Yemen Cumhuriyeti'nin kuruluşu Suudi Arabistan yönetiminin kendi içinde de Nasırcı bir yönetim değişikliği olabileceği kaygısını körüklemiştir.²⁴

²² Ghassan Salamé, a.g.m., s. 73.

²³ Mordechai Abir, *Saudi Arabia in the Oil Era Regime and Elites; Conflict and Collaboration*, Westview Press, Boulder, 1988, s. 85-98.

²⁴ Faysal ile Nasır arasındaki çatışma Yemen iç savaşı sırasında (1962-70) bir tür askeri çatışmaya dönüşmüş ve Suudi Arabistan Yemen'deki kraliyet yanlılarına, Nasır ise asker göndererek Cumhuriyet yanlılarına destek vermiştir. David E. Long, a.g.e., s. 110-111.

1960'larda Muhalefet

Arap milliyetçiliğinin yükselmesi karşısında iki potansiyel muhalefet odağı vardır; ordu ve örgütlü işçi hareketi. Suudi Arabistan yönetimi orduyu küçük ve kentlerin dışında tutarak, onu dengelemek üzere kabile kökenli Ulusal Muhafızlar'ı kurarak ve Pakistan'dan paralı asker getirerek ordudan gelebilecek tehdidi sınırlamaya çalışmıştır.

II. Dünya Savaşı sırasında Kral Abdul Aziz modern bir ordu kurmaya karar vermiş ve bu nedenle Britanya ve ABD'den yardım istemiştir. 1944'te her iki ülke ortak bir askeri eğitim misyonu göndermeye karar vermiş ancak iki ülke arasındaki rekabet sonuçta ayrı ayrı misyonlar yollamalarına neden olmuştur. 1947'de Britanya 10.000 kişilik hafif silahlı bir ordu kurmak üzere bir eğitim misyonu yollamış ancak süreç içinde Suudi Arabistan ABD'ye yönelmiştir. Amerikalı danışmanlar grubu yaptığı incelemeler sonunda 43.000 kişilik bir ordu kurulmasını tavsiye etmiş ancak Suudi Arabistan modern ordunun kurulmasına dair bu planı tam olarak benimsememiştir. 1951'de Suudi Arabistan'da kalıcı bir ABD Askeri Eğitim Misyonu (*United States Military Training Mission for Saudi Arabia* - USMTM) kurulmuş ve Misyon zaman içinde ana askeri eğitim ve gelişme kurumu haline gelmiştir.²⁵

Suudi Arabistan modern ordunun yanısıra kabile temelli paramiliter bir örgütlenmeye de gitmiş ve 1956'da eski kabile kökenli ihvan hareketinden kalanlarla Suudi Arabistan Ulusal Muhafızları -Beyaz Ordu- kurulmuştur. Ulusal Muhafızlar'ın devşirilmesinde kraliyet ailesine sadakat esastır. Kral Suud, yönetimindeki Muhafızların başkomutanlığına Prens Abdullah'ı atamıştır. 1963'te Prens Abdullah Muhafızları modernize etmek üzere Britanya'nın bir eğitim misyonu kurmasını istemiş ve on yıl sonra da Britanya'nın yerini ABD almıştır. Böylece ABD-Suudi Arabistan Ulusal Muhafızları Programı (*United States Saudi Arabian National Guard Program* - SANG) programı hayata geçirilmiştir.²⁶

Her ikisinin de yapılmasından ABD'nin sorumlu olduğu ordu ve Ulusal Muhafızlar'ın görev alanları farklıdır. Ordu sınırları korumak, iç isyanları bastırmaya yardımcı olmak ile görevli iken Ulusal Muhafızlar kentler ve petrol kuyularını korumakla görevlidir.²⁷

Suudi Arabistan'da ordu daima bir ikilem içinde olmuştur. Bir yandan dışarıya karşı ülkeyi savunacak diğer yandan da güvenlik güçleriyle Suud aile-

²⁵ 1951'de Britanya misyonunun görevi sona ermiştir. 1945'te ABD ile imzalanan askeri işbirliği anlaşması çerçevesinde Amerika Dahrân'da savaş bittikten sonra, üç yıl içinde Suudilere geri vermek üzere askeri üs kurmuştur. Ancak başlayan Soğuk Savaş dönemi 1949'da bu anlaşmanın yenilenmesine yol açmıştır. David E. Long, a.g.e., s. 116.

²⁶ David E. Long, a.g.e., s. 117. Suudi Arabistan'da ordunun gelişimi ile ilgili olarak bkz. Peter W. Wilson, Douglas F. Graham, a.g.e., s. 145-158, 160-168.

²⁷ Ghassan Salamé, a.g.m., s. 75-76.

sini iç düşmanlara karşı koruyacaktır. Bu iki görev ordunun kendisi güçlü olur ise kraliyet ailesine tehdit oluşturabileceğinden şüphe edildiği için bir biriyle uyumlu değildir. Bu şüphe güçlü, etkin bir ordunun gelişmesini engellemiştir. Askeri darbe olasılığını bertaraf etme isteği ordunun ayrıştırılmasına, farklı mekanizmalarla yönetim kademesinin zayıflamasına ve farklı bölümler arasında rekabete yol açmıştır.²⁸

İşçi hareketi açısından ise durum biraz daha farklıdır. 1950 ve 1960'lar da el-Hasa'da petrol şirketinde çalışan işçiler arasında Nasır milliyetçiliği ve sol hareket önem kazanmaya başlamış ve 1953'te, 1956'da Tahran'da Amerikan üssünün varlığına karşı çıkan, ARAMCO'nun, Nasır'ın Süveyş kanalını millileştirmesi gibi, millileştirilmesini isteyen, rejimin Batı yanlısı dış politikasını eleştiren petrol işçilerinin yaptığı grevler şiddet kullanarak bastırılmış, Nasır yanlısı iki işçi lideri öldürülmüştür.²⁹

Mevcut sistemde kısmi demokratikleşmeyi anayasal monarşi temelinde savunan Prens Talal 1958'de kurduğu Liberal Prensler Hareketi ile farklı grupları bir araya getirmeye çalışmış daha sonra Kahire'ye sürülmüştür.³⁰ Yemen savaşı sırasında Suudi Arabistan içinde, kentlerde sabotajlar yapılmış, 1955'te Taif'de Nasır yanlısı yerel askeri bir ayaklanma kısa sürede bastırılmış daha da önemlisi 1969'da Arap milliyetçisi bir darbe girişimi olmuş ve 200 hava subayı da dahil olmak üzere pek çok kişi tutuklanmıştır.³¹ İstihbarat birimi yeniden yapılandırılırken baskı, muhalefeti küçültmüştür.

1953 ARAMCO grevinden hemen sonra Suudi komünistlerin oluşturduğu Ulusal Özgürlük Cephesi, 1963'te Prens Talal ve kardeşlerinin kurduğu Arap Ulusal Özgürlük Cephesi'ne (AUÖC) katıldı. AUÖC anayasal bir rejime geçmeyi ve referandumla monarşi veya cumhuriyetin seçimini öneriyordu. Petrol şirketleri ile yapılan anlaşmaların gözden geçirilmesini, dış politikada

²⁸ Peter W. Wilson, Douglas F. Graham, a.g.e., s. 140. Ayubi sadece Suud ailesinin değil, önce Britanya sonra da ABD'nin büyük ve güçlü bir orduyu Suudi Arabistan'da "iç tehdit" olarak gördüğünü, bunun yerine Amerikan askeri güçleri için doğrudan stratejik haklar ve/veya olanaklara sahip olmayı tercih ettiğini öne sürmektedir. Nazih N. Ayubi, a.g.e., s. 280-281. Wilson ve Graham ise Suudi Arabistan ordusunun uygulama yeteneğini geliştirmesinin uzun zaman alacağını, ama Suud ailesinin ABD'den sürekli yeni silah aldığını, Amerikalı siyasetçilerin ise silah sanayini korumak ve oy kavgısı ile bu alımları desteklediğini belirtmektedir. Ancak Wilson ve Graham ABD'nin İran deneyimini unutmaması gerektiğine dikkat çekmektedir. Peter W. Wilson, Douglas F. Graham, a.g.e., s. 168.

²⁹ Raymond Hinnebusch, *The International Politics of the Middle East*, Manchester University Press, Manchester, 2003, s. 125; Mordechai Abir, *Saudi Arabia in the Oil...*, s. 71-73; Ghassan Salamé, a.g.m., 86-87; Mamoun Fandy, a.g.e., s. 44. 11 Haziran 1956 (N.217/23) Kral kararı ile grev yapmak yasaklanmış ve grev yapmak ya da greve teşvik etmenin cezası en az bir yıl hapis olarak düzenlenmiştir.

³⁰ Mamoun Fandy, a.g.e., s. 45.

³¹ Michael C. Hudson, *Arab Politics, The Search for Legitimacy*, Yale University Press, New Haven, 1977, s. 180-181; Said Aburish, *The Rise, Corruption and Coming Fall of the House of Saud*, Bloomsbury, Publishing, London, 1995, s. 107-108; Mordechai Abir, *Saudi Arabia in the Oil...*, s.112-117.

da aktif bağlantısızlık konumunu savunuyordu. Cephe dört isyancı prens-ten, Nasırcılara, Baasçılara ve Şii dini liderlere kadar oldukça heterojen üye yapısına sahipti ki bu da cephenin en zayıf yanıydı. Mısır ve Irak Cepheyi destekledi. Beyrut'ta kurulan gizli bir grup olarak Suudi Komünistler Örgütü de AUÖC'de yer almanın daha avantajlı olacağına karar verdi ancak komünist gruplar hızla yok oldu ve kalan komünistler 1975'te ilk kongrelerini yaparak Suudi Arabistan Komünist Partisi adını aldılar. Koşulsuz Sovyetler Birliği yanlısı olan Parti "vatanperver, demokratik cumhuriyet kurmayı" savunuyordu ama Suudi toplumunda ciddi bir taban bulamadı.³²

Arap milliyetçileri ise Baas ve Nasır yönetimleri ile yakından bağlantılıydı. Bu gruplar içinde en önemli olanı Kahire tarafından desteklenen, 1959'da kurulan Arap Yarımadası Halkları Birliği idi. Nasır el-Said³³ önderliğindeki grup kendini "bilimsel sosyalizme inanan, kokuşmuş monarşiyi yıkmayı amaçlayan, devrimci Arap örgütü" olarak tanımlıyordu. Örgüt tüm Arap yarımadasının bütünleştirilmesini savunuyordu. Bağdat tarafından desteklenen Baas partisinin Suudi kolu ise 1958'de kuruldu ve 1970'lerin ortasına kadar Irak'tan doğrudan destek aldı. Yarımada'nın Özgürlüğü için Sosyalist Cephe ise adının aksine Hicaz kökenli bir grubun Hicaz'ın bağımsızlığı talebini dile getiriyordu. Bu örgütlerin dışında Demokratik Halk Partisi gibi küçük bağımsız Marksist gruplar da vardı. Üye sayıları oldukça sınırlı olan bu örgütler ciddi rejim baskısına maruz kaldılar.³⁴

Bu dönemde Suudi Arabistan'da muhalefetin ana eksenini oluşturan milliyetçilerin bölünmüşlüğü'nün yanı sıra Mısır'dan farklı olarak Suudi Arabistan'da ordu hâlâ embriyonik niteliktedir ve buna ek olarak ordudan gelebilecek bir darbeye karşı Suud ailesi kabile kökenli Ulusal Muhafızları kurmuştur. Suudi Arabistan bu tarihlerde hâlâ ağırlıklı olarak kabile toplumdur ve kişiler kendilerini soyut bir "Suudi milleti"nin üyesi olmaktan çok bağlı oldukları aile ya da kabile ile tanımlamaktadır. Ayrıca kent kökenli milliyetçiler bedeviler tarafından hoş karşılanmamış, ateist olarak tanımlanan milliyetçiler Şiilerin Suudi toplumunda eşit hak talepleri ile özdeşleştirilmiştir. Suudi rejimi ise bir yandan artan Arap milliyetçiliği tehdidine karşı Fay-sal'ın arkasında bütünleşirken diğer yandan da artan petrol gelirlerini halkın yaşam standardını yükseltme yönünde kullanmaya başlamıştır.

1967 Arap-İsrail savaşı sonunda hem Mısır hem de Suriye askeri anlamda büyük başarısızlığa uğramış ve toprak kaybetmiştir. Toprakların geri alınması ve İsrail tehdidinin en azından sınırlandırılması için askeri yönden güçlen-

³² Ghassan Salamé, a.g.m., s. 86.

³³ Nasır el-Said 1979'da Beyrut'da kaçırıldı ve kaçırma eyleminin Suudi Arabistan gizli servisinde yapıldığı, el-Said'in öldürüldüğü öne sürüldü. Nazih N. Ayubi, a.g.e., s. 238.

³⁴ Ghassan Salamé, a.g.m., s. 87.

me çabaları önem kazanmıştır. Orduların güçlendirilmesinde gereken mali kaynağın Suudi Arabistan'dan sağlanabilme olasılığı üzerine hem Nasır hem de Esad bu ülke ile var olan ideolojik farklılıklarını gözardı etmeye başlamıştır. Suudi Arabistan açısından ise bu durum Arap milliyetçiliği tehdidini bertaraf etmede ve Suudi rejimine milliyetçi bir meşruiyet alanı açmada yeni olanaklar sağlamıştır.³⁵

II. KRAL FAYSAL'DAN HALİD'E SUUDİ ARABİSTAN

1964'te Suud ailesinin kararı ve ulemanın desteği ile Suud tahttan çekilmiş ve Faysal kral olmuştur. Faysal'ın reformları ve modern eğitimin ücretsiz yaygınlaşmasıyla Suudi Arabistan'da önemli bir eğitilmiş orta sınıf ortaya çıkmıştır. Faysal bir taraftan üniversite eğitilmiş bu grubu daha yaygın olarak idarede kullanıp onlara prestij sağlayarak petrol üretiminin getirdiği zenginlikten önemli pay verirken diğer yandan da, bu grubun karar alma mekanizmaları içinde yer almasını önlemiştir. Faysal, Müslüman devletin anayasasının Kuran olduğunu ve Batı demokrasilerindeki kurumların İslam toplumu ile uyum içinde olmadığını savunmuştur.

Ekonomik sistem olarak Suudi Arabistan'ın kapitalizmi tercih etme nedenlerini Faysal İslami temelde şöyle açıklamıştır; "Biz serbest girişim ekonomisini, İslam kuralları ile uyum içinde olduğu ve insanlara her türlü fırsatı verdiği, ülkemize uyduğu için tercih ettik."³⁶ Ekonomik planlamayı Suudi devletinde ilk kez düşünen Fahd, IMF'nin yardımı ile 1959'da Ekonomik Gelişme Komitesi'ni kurmuş ve 1965'te bu Komite Merkezi Planlama Örgütü'ne dönüşmüştür. Örgüt, 1968'de yabancı uzmanları davet ederek 1970'te ilk beş yıllık kalkınma planını hazırlamıştır. Plan tamamen kapitalist modele göre yapılmıştır. Kentleşme desteklenmiş, tarımda modernleşme çabaları artmış, büyük makineli tarım birimleri oluşturulmuş ve sonuçta küçük toprak sahipleri kente göç etmek zorunda kalmıştır. Kalkınma planları kapitalist bir yapıyı desteklerken, Suudi rejimi artan petrol gelirini araçsal nitelikli olarak kullanmış ve özel sektör ciddi boyutta devlet harcamalarına bağımlı hale gelmiştir.³⁷

1973'te Mısır ve Suriye'nin İsrail'e saldırısı ile başlayan savaşın bu ülkeler aleyhine hızla seyretmesi üzerine petrol ihracatçısı ülkeler Batılı müttefiklerine İsrail'e verdikleri destekten ötürü ambargo uygulama kararı almıştır. Ambargo Suudi Arabistan'a hem Arap milliyetçilerine karşı siyasi bir başarı hem

³⁵ Raymond Hinnebusch, a.g.e., s. 126-127.

³⁶ Michael G. Nehme, "The Islamic-Capitalist State of Saudi Arabia: The Surfacing of Fundamentalism", *Islamic Fundamentalism Myths and Realities*, Ed. Ahmad S. Moussalli, Ithaca Press, Reading, 1998, s. 278.

³⁷ Michael G. Nehme, a.g.m., s. 279-280.

de petrol fiyatlarındaki artış nedeniyle önemli bir gelir sağlamıştır.³⁸ Aslında Suudi yönetimi Nasır milliyetçiliğinin dini çevrelerde de önem kazanmasını engellemek amacıyla 1962'de *Rabitat el-Alem el-İslami'yi* (Dünya İslam Ligi) kurmuş ve bu örgüt Müslümanların yaşadığı her yerde bürolar açmaya çalışmış, cami, dernek kuruluşlarını desteklemiştir. Yine bu temelde Suudi Arabistan Ortadoğu'daki İslamcı muhalefet hareketlerini desteklemiş ve Mısır Müslüman Kardeşler örneğinde olduğu gibi pek çoğunun liderlik kadrosunu topraklarında barındırmıştır. 1969'da kurulan İslam Konferansı Örgütü ise Araplar dışındaki Müslüman ülkeleri de Filistinliler lehine harekete geçirmek, üye ülkeler arasında İslami dayanışmayı sağlamak misyonunu üstlenmiştir. 1973'te ambargo ile artan petrol geliri sonucu merkezi Cidde'de olan İslam Kalkınma Bankası (İKB) kurulmuş ve 1975'te faaliyete geçmiştir. İKB yoksul Müslüman ülkelerin kalkınma projelerine mali kaynak sağlamış ve özellikle Körfez ülkelerinden İslami bankacılık çerçevesinde gelen fonları kullanmıştır.³⁹

1975'te yeğeni tarafından yapılan suikaste kurban giden Faysal'ın yerine Halid bin Abdul Aziz kral oldu. Kral naibliğine ise Fahd getirildi. Yönetimde deneyimsiz olan Kral Halid aynı zamanda sağlık sorunları ile boğuşuyordu. Halid ile Fahd arasındaki ilişki Suud ile Faysal arasındaki ilişkiye benziyordu. Ancak Faysal'dan farklı olarak Fahd batı eğitilmiş teknokratların yönetimde görev almasına olanak sağladı. Teknokratların bu yükselişi Hicazlı işadamlarının etkinliğini zayıflattı, Nacd kökenlilerin hakimiyetini pekiştirdi. İş adamlarının konumundaki zayıflama yaygın olan nepotizm göz önüne alındığında bu grup için çok önemliydi.

Suudi Arabistan'da sistemin ana taşlarından biri olan ulema 1970'lerin sonlarından itibaren "Suudi yaşam biçimi"nin tehdit altında olduğu tezini öne çıkardı. Buna göre petrol zenginliğinin getirdiği dışa açılma ve ülkede bulunan yabancıların etkisiyle "çürümüş Batı kültürü ve materyalist değerler" Suudi Arabistan'a, İslami yaşam biçimine tehdit oluşturunuyordu. 1927-29'da Vahhabizim temelinde isyan eden ihvan'ın torunları da bu eleştirilere katıldı ve bu hareket özellikle kente yeni göç etmiş bedeviler arasında taban buldu.

1979 Mekke Baskını ve Şii Ayaklanması

Suudi Ulusal Muhafızları'nda bir dönem görev yapmış ve daha sonra da bir süre Medine Üniversitesi'ne devam etmiş olan Cuhayman ibn Muhammed ibn Sayaf el-Utaybi Nacd'da neo-ihvan görüşleri bedeviler arasında

³⁸ Gilles Kepel, *Cihat*, Çev. Haldun Bayrı, Doğan Kitap, İstanbul, 2001, s. 79-81.

³⁹ Gilles Kepel, a.g.e., s. 82-86; 172; Daniel Pipes, *Tanrı Adına*, Çev. Celal Kapkın, Yaprak Yayınları, İstanbul, 1991, s. 358-360.

yaymaya başlamıştır. Kısa sürede bu gruba kente yeni göç etmiş, üniversiteyi bırakmış gençler de katılmış ve 1978'de Riyad'a dönen el-Utaybi camilerinde modernleşmeyi, Suudi toplumundaki "bozulma"yı, sistem tarafından satın alındığını öne sürdüğü ulemayı eleştiren vaazlar vermeye başlamıştır.⁴⁰ Bedevi ilahiyat öğrencisi, el-Utaybi'nin kayınbiraderi, Muhammed ibn Abdullah el-Kahtani 400-500 takipçisi ile birlikte Mekke'de toplanarak 20 Kasım 1979'da silahla Kabe'ye girmiş ve ayaklanmayı başlatmıştır. Grup Suud ailesini İslami öğretiyi terk etmekle, ABD ve İsrail'e petrol ve para sağlamakla, CIA ajanlarının ülkede yerleşmesine olanak sağlamakla, Suudi vatandaşlarına ifade özgürlüğü vermemekle suçlarken hükümeti de, ulusal serveti israf eden, kokuşmuşluk ve rüşvet kaynağı olarak tanımlamıştır. Grup bazı ulema mensuplarını da rejimin kuklası ve ikiyüzlü olmakla suçlayarak⁴¹ el-Kahtani'yi Mehdi ilan etmiştir. Bu işgalin Suudi rejiminin sona erdirilmesi iki hafta sürmüştür. Her şeyden önce bu kutsal mekâna silahla girebilmek için Suudi yönetiminin ulemadan fetva alması gerekiyordu. Ayrıca grubun kabile bağları düşünüldüğünde bu çatışmanın farklı bir düzeye sıçrayabileceği kaygısı da vardı. Ulema verdiği fetvada grubu kafir ilan etmedi ama Kabe'ye silahla girdikleri ve meşru yönetime karşı ayaklandıkları için suçladı. İbn Baz da dahil olmak üzere 30 ulemanın verdiği bu fetvadın sonra 3 Aralık'ta ayaklanma tamamen bastırıldı. Halk İslam'da en kutsal yer olan Kâbe'ye silahla girdikleri için bu gruba karşı sempati göstermemiştir.⁴²

Suudi yönetimi bu olayla uğraşırken 28 Kasım 1979'da Şii nüfusun yoğun olduğu doğu bölgesinde ciddi şiddet olayları baş gösterdi. 1950'lerden beri gördükleri baskı ve ayrımcılığa karşı çıkan Şiiler, İran İslam devriminin verdiği umutla kısmen ayaklandılar. Suudi rejimi Şii ayaklanmasını sisteme tehdit oluşturma açısından Mekke olaylarına göre daha ciddi bir tehdit olarak değerlendirdi.

Çoğunlukla El-Hasa (Doğu Bölgesi), Asir (Güney Bölgesi) ve az sayıda Hicaz'da yaşayan Şiiler, Suudi toplumunda en alt tabakayı oluşturuyordu ve özellikle iş piyasası ve inanç düzeyinde ayrımcılığa uğruyordu.⁴³ El-Hasa'da

⁴⁰ Suudi istihbaratı tarafından takip edilen gruptan 100 kadarı 1978 yazında tutuklandı. Medine Üniversitesi'nde hoca olan ve el-Utaybi'nin de bir süre ders aldığı, aşırı muhafazakar olarak tanınan Abdul Aziz ibn Baz'ın çabaları sonucu tutuklular serbest bırakıldı. Robin Wright, *Sacred Rage*, Linden Press, New York, 1985, s. 153.

⁴¹ Bernard Lewis, "The Roots of Muslim Rage", *The Atlantic Monthly*, September 1990, s. 47-59 aktaran Michael G. Nehme, a.g.m., s. 282.

⁴² Mekke ve Şii ayaklanması hakkında bkz. Robin Wright, a.g.e., s. 146-158; Mordechai Abir, *Saudi Arabia in the Oil...*, s. 24-25, 152-158.

⁴³ 18. yüzyıldan itibaren baskı ve şiddet ile karşılaşan Şiiler, 1912 ve 1927'de Britanya koruması altına girmeye çalıştıysa da başarılı olamamışlardır. Kendi camilerini açmalarına ve dini ritüellerini yerine getirmelerine izin verilmemiştir. Mordechai Abir, *Saudi Arabia in the Oil...*, s.152-153.

nüfusun yarıya yakınına oluşturan Şiiler ARAMCO'nun iş gücünün de yarısını -burada çalışmak diğer gruplar ve bedeviler tarafından aşağılanma olarak değerlendirildiğinden- oluşturunuyordu. Şirket içi eğitimle teknik beceri kazanan Şii işçiler diğerlerine göre önemli bir gelir elde ediyordu. Ayrıca ARAMCO çalışanlarının belirli servisleri verecek ve kendileriyle kontrat temelinde çalışacak yerel şirketler kurmasını destekledi. Üniversite eğitimi alan Şii öğrenci sayısında da ciddi bir artış oldu. Petrol zenginliği sayesinde Suudi rejiminin geliştirdiği refah devleti bu grubun da yukarı doğru hareketliliğe dahil olmasına olanak sağladı. İyi eğitim almış Şiiler farklı kurumlarda çalışmaya başladıysa da bunların üst kademelerde görev almasına izin verilmedi. Genellikle alt düzey memur olarak çalıştırılan Şiiler, ordu ve güvenlik güçlerine alınmıyordu. Yükselebilecekleri en üst nokta alt-orta sınıfa dahil olmaktı.

Şiiler 1979 Kasım'ında el-Katif'de yasak olan Aşure kutlamalarını yapmaya karar verdiler. Kutlamalarda Humeyni posterleri taşındı ve Amerika karşıtı sloganlar atıldı. Güvenlik kuvvetlerinin müdahalesi sonucu 17 kişi öldü, pek çok kişi yaralandı ve tutuklandı. 1980'de Humeyni'nin İran'a dönüşünün birinci yıldönümünde, Şubat ayında, yine bir yürüyüş yapıldı ve burada da Suud ailesi ve Amerika karşıtı sloganlar atıldı, Suudi bankalarına saldırıldı, arabalar yakıldı ve sonuçta 4 kişi öldü, çok sayıda kişi tutuklandı.

Şii nüfusun Suudi Arabistan'da yaşadığı ayrımcılığın sonuçlarının rejim açısından tehlikeli boyutlara ulaşabileceğini fark eden yönetim bu bölgede alt yapı çalışmalarına (okul, su, yol, vs.) ağırlık verdi, Şiiler için af ilan etti, Aşure kutlamalarını yasal hale getirdi, yönetimde ikincil konumlara Şiiler atanmaya başlandı. Rejimin bu uygulamaları kısa zamanda Şiilerin önemli bölümünün sistemin yanında yer almasına yol açtı. Öğrenciler arasında İran ile ilişkili bazı gruplar var olmaya devam ettiyse de bu küçük gruplar Suudi istihbaratı tarafından denetim altına alınmaya çalışıldı.

Rejim bir taraftan Mekke baskını ve Şii ayaklanmasına katılanları idam da dahil olmak üzere çeşitli cezalara çarptırırken diğer yandan da sosyal devlet uygulamalarıyla bu grupları sisteme dahil etmeye çalıştı. Bunun da ötesinde rejim meşruiyetini dini temelde tanımladığından kendisine "İslam'dan sapma" olarak yöneltilen eleştirilere yine dini uygulamaları güçlendirerek yanıt vermeye çalıştı. Örneğin ahlak polisinin gücü artırıldı, ifade özgürlüğü daha da kısıtlandı, kadınlara yönelik sınırlamalar -özellikle çalışma konusunda- güçlendirildi. İslam eğitim kurumlarına özellikle din eğitimi ve ilahiyat öğrencilerine verilen mali destekler artırıldı. İslam'ın manevi yönüne ağırlık veren pek çok küçük grup bu dönemde oluştu ve bu gruplar

süreç içinde gevşek enformel bir hareketin temelini oluşturdu.⁴⁴

III. KRAL FAHD YÖNETİMİ

İktidara geldiği günden beri sağlık sorunları yaşayan Halid, Haziran 1982'de öldü ve yerine Fahd tahta geçti ve Kral naibi olarak Prens Abdullah'ı atadı.

1980'lerin başında teknokratlar Suudi rejiminde önemli konuma ulaştılar. Siyasal karar alma sürecine katılmalarına izin verilmemekle birlikte mevcut sistemde önemli güce sahip, kraliyet ailesine mensup olmayan, yeni bir elit grubunu oluşturdular. Bu durum doğal olarak geleneksel elit ile yeni elitler arasında bir iktidar mücadelesine yol açtı. Bakanlıklarda büyük devlet bütçesini kontrol eden, bu kurumların karar alma sürecinde yer alan, Kral'a enformel danışman olarak hizmet veren teknokrat elitler dolaylı olarak siyasal karar alma sürecini de etkilediler. Çoğu Nacd kökenli olan bu grup, bir yandan Hicazlı elitin konumunu zayıflatırken diğer yandan da Hicaz kökenlilerin aksine daha muhafazakar ve Suudi yaşam biçimine önem veren kişilerdi.

Fahd teknokratları siyasal sisteme dahil etmenin üzerinde durarak bu konuda bir açılım yapmaya çalıştığında özellikle iki gruptan direnişle karşılaştı. Prensler, siyasal sistemde yapılacak değişikliğin sonuçta Suud ailesinin iktidarını zayıflatacağını savunurken ulema da, karar verme mekanizmalarına teknokratların dahil edilmesinin süreç içinde sistemin Vahhabi niteliğini değiştireceğinden korkuyordu.⁴⁵

İş adamları ise iş hayatında gittikçe aktif rol alan, daha avantajlı bir konumdan kendileri ile rekabet eden Prenslerden rahatsızdılar. Ekonomide durgunluk başlayınca kadar bu zor birliktelik sorun yaratmadı ancak durgunlukla birlikte iş adamları ve teknokratlar, Suud ailesinin petrol gelirlerini harcama biçiminden, yönetimde yarattıkları tekelden, iş olanaklarından kendi şahsi çıkarları doğrultusunda yararlanmalarından daha fazla rahatsız olmaya başladılar.⁴⁶

Ekonomik durgunluk Suudi refah devleti uygulamalarının devamını güçleştirirken, kişi başına düşen milli gelirin azalmasına,⁴⁷ özel sektörde de iflasların artmasına yol açtı. Dördüncü Kalkınma Planı'nda (1985-90) yabancı

⁴⁴ Gwenn Okruhlik, "Making Conversation Permissible, Islamism and Reform in Saudi Arabia", *Islamic Activism, A Social Movement Theory Approach*, Ed. Quintan Wiktorowicz, Indiana University Press, Bloomington, 2004, s. 254-255.

⁴⁵ Mordechai Abir, *Saudi Arabia, Government, Society and the Gulf Crisis*, Routledge, London, 1993, s. 114.

⁴⁶ Mordechai Abir, *Saudi Arabia, Government...*, s.114.

⁴⁷ 1981'de 18.000 \$ olan kişi başına düşen gelir, 2001'de 7.500\$'a geriledi. Toby Jones, "Seeking a 'Social Contract' for Saudi Arabia", www.merip.org/mer/mer228/228_jones.html.

işgücü ve mallara bağımlılığın azaltılması için özel sektörün güçlendirilmesi hedefleniyordu. Ancak ekonomik durgunluk ve belirsizlik dönemlerinde özel sektörün yeni bir rol üstlenmesini isteyen strateji diğer ülkelerde olduğu gibi Suudi Arabistan'da da başarılı olmamıştır. Çünkü Suudi Arabistan'da da yatırımcılar geleneksel yatırım alanları dışında (gayrimenkul ve ticaret yerine endüstriyel yatırım) yatırım yapma konusunda oldukça çekimserdir. Ayrıca Suudi Arabistan'da özel sektör devlet yatırımları ile büyümektedir. Buna en iyi örnek Hava kuvvetlerinin modernizasyonu sürecinde devlet destekli özel sektörün büyümesidir.⁴⁸ Bir başka sorun ise lise ve üniversite mezunu Suudi işsizlerin sayısındaki önemli artıştır. İşsiz üniversite mezunlarının %70'i ilahiyat ve edebiyat fakültesi mezunlarıdır.⁴⁹

1980'lerde Suudi Arabistan'da muhalefete baktığımızda milliyetçi ve Marksist grupların - Suudi Komünist Partisi, Arap Yarımadası Sosyalist İşçi Partisi, Demokratik Gençlik Birliği, Baas Partisi ile bağlantılı örgütler, vs.- ülke içinde ciddi bir tabanı olmadığını görürüz. Bu dönemde en önemli grup Şiiler arasında taraftar bulan, İran İslam Devrimi'nden etkilenen, din temeline sosyalizmi savunan Arap Yarımadasının Özgürlüğü için İslami Devrim Örgütü'dür.⁵⁰

1987'de Mekke'de İranlı hacılarla Suudi güvenlik güçleri arasında çıkan çatışma,⁵¹ İran'ın Suudi Şiilerle geliştirmeye çalıştığı ilişkiler ve artan şiddet olayları bu iki ülke arasında zaten sorunlu olan ilişkileri gerginleştirirken içerde Doğu Bölgesinde baskıyı ve tutuklamaları arttırmıştır. 1989'da Humeyni'nin ölümü ve sonrasında yine Hac döneminde Suudi Arabistan'ın içinde ve dışarıda Suudi diplomatlarına yönelik yeni bir Şii şiddet eylemleri dalgası başlamıştır.⁵²

Suudi rejimi muhalefeti denetim altına almada bir yandan baskı ve tutuklama yöntemine baş vururken diğer yandan da 1981'de Riyad'da Fransızların yardımı ile bir merkezi bilgisayar sistemi ve data bankası oluşturun-

⁴⁸ Alan Richards, John Waterbury, *A Political Economy of the Middle East*, Westview Press, Boulder, 1990, s. 239-240.

⁴⁹ 1988'de Fahd, Um el-Kura Üniversitesi'nde yaptığı konuşmada üniversite mezunlarını ordu ve güvenlik güçlerine katılmaya çağırmış ve teknik eğitim almalarını önermiştir. Bu yıllarda yapılan gelişme planının hedeflerinden biri de Suudi Arabistan vatandaşı olmayan işgücünün yerini Suudi vatandaşlarının almasını sağlamaktır. Mordechai Abir, *Saudi Arabia, Government...*, s. 148-150.

⁵⁰ Mordechai Abir, *Saudi Arabia, Government...*, s. 111-112.

⁵¹ 1981'den itibaren İranlı hacılar Humeyni posterleriyle Mekke'de gösteri yapıyorlardı. 1987'de bu durum açık çatışmaya dönüştü ve 402 kişi öldü. İhsan D. Dağı, *Ortadoğu'da İslam ve Siyaset*, İmge Kitapevi, Ankara, 1998, s. 112.

⁵² İran İslam Devrimi'nden sonra Suudi Arabistan'da Şiiliği sapkınlık olarak tanımlayan fetvalar yayınlanmış, İslam Devrimi'nin yarattığı dalga ile harekete geçen pek çok Şii ve din adamı tutuklanmış, bazıları kayıp edilmiş, Şii çalışanlar "güvenilir" bulunmadıkları için iş-ten atılmıştır. Said Aburish, a.g.e., s. 110-111; Suudi Arabistan ve İran arasındaki gerilim için bkz. Mordechai Abir, *Saudi Arabia, Government...*, s. 157-159, Robin Wright, a.g.e., s.158-170.

muştur. İçişleri Bakanlığı'nda Ulusal Bilgi Merkezi'nde (Merkez el-Malumat el-Vatani) çalışmak üzere Amerikalıların eğittiği 400 kişi ile hem Suudi vatandaşları hem de ülkede yaşayan yabancılar hakkında ciddi bir bilgi ve kontrol mekanizması yaratılmıştır. Ayrıca kırsal bölgelerde emirlerin kentte ise umda'nın istihbarat servisi için çalışması istenmiştir. Bu dönemde pek çok yabancı, özellikle Filistinliler, sınırdışı edilmiş ve Pakistan'dan, Arap olmayan Müslüman ülkelerden işçi getirilmiştir.⁵³

1980'lerin sonunda Suudi Arabistan'da, daha sonra Körfez Krizi ile kristalize olan, ana tartışma alanı liberaller ile İslamcılar tarafından oluşturulmuştur. İslamcılar liberalleri Suudi toplumunun İslami temelini sarsmakla suçlanmış ve yönetimin "laik" güçlerin yayın ve medya dünyasını kontrol etmesine izin verdiğini öne sürmüştür. Medyayı kontrol ederek liberaller gelecek nesillerin düşüncesini şekillendirmekte ve İslam karşıtı, Marksist, Batı değerlerini yaymaktadır.⁵⁴

Ağustos 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgali Suudi Arabistan'ın içinde var olan hoşnutsuzlukları su yüzüne çıkardı. Bir süredir George Bush yönetimi kendi müdahalesine daha demokratik bir görüntü kazandırmak için açıkça Körfez ülkelerinde siyasal yapıların farklı grupların katılımına açılması gerektiğini savunuyordu. Diğer yandan Suudi yönetiminin işgal konusundaki şaşkınlığı ve müttefik askerlerinin Suudi Arabistan'a gelmesi askeri harcamaların ve güvenlik zaafının muhalefet tarafından sorgulanmasına yol açtı. Bazı muhalifler Suudi Arabistan'ın niye daha önce İsrail ya da İran'a karşı bir çatışmaya girmezken bugün bir Arap ülkesi ile, Irak ile, çatışmaya girdiğini sorgulamaya başladı. Aslında bu eleştirilerde sistemin kendisi değil uygulanan politikalar hedef alınmıştı ve burada Batı tarzı bir demokrasi talebi de yoktu. Bu şartlar altında Fahd, Irak tehdidi sona erdiğinde ülkenin siyasal yapısında reform yapmaya söz verdi.⁵⁵

İşgal sadece Kuveyt'in değil Suudi Arabistan'ın da askeri anlamda ne kadar zayıf olduğunu gösterirken Suudi Arabistan'ın ABD'nin askeri yardımına olan bağımlılığını ortaya koydu. Bu şartlarda Suudiler Amerikan müdahalesinin ABD'ye getireceği mali yükü ödemek zorunda kaldılar.⁵⁶ Irak'ın Kuveyt'i işgali petrol fiyatlarını arttırıp durgunluk içindeki Suudi ekonomisine olumlu katkı yaparken Körfez Savaşı'nda Suudi Arabistan'ın ABD yönetimine verdiği parasal taahhüt ve ayrıca bu koalisyonda yer alan Batılı ve Arap

⁵³ Mordechai Abir, *Saudi Arabia, Government...*, s. 112-113. Suudi Arabistan'da iç istihbarat örgütleri için bkz. Peter W. Wilson, Douglas F. Graham, *a.g.e.*, s. 158-160.

⁵⁴ Mamoun Fandy, *a.g.e.*, s. 48.

⁵⁵ Peter W. Wilson, Douglas F. Graham, *a.g.e.*, s. 62-63; Michael G. Nehme, *a.g.m.*, s. 285.

⁵⁶ Nazih N. Ayubi, *a.g.e.*, s. 286.

lkelerine verdiği krediler, yardımlar bütçe açığının büyümesine yol açtı. Savaşın maliyeti ve yeni askeri harcamalarla Suudi Arabistan'ın i ve dış borçları hızla arttı. Suudi Arabistan Körfez lkeleri içinde en borçlu ülke haline geldi.⁵⁷

IV. SUUDİ ARABİSTAN'DA DİNİ YAPILAR

Yukarıda belirtildiği gibi Vahhabizm Suudi Arabistan'da rejime meşruluk sağlayan ana ögedir. Suudi Arabistan'da kral aynı zamanda dini liderdir. Kral 1986'da "Kutsal Yerlerin Hizmetkari" yani Mekke ve Medine'nin hizmetkari (hadem el-hameyn el-şerifeyn) unvanını almıştır.⁵⁸ Ancak Suudi Arabistan'da dinin etkinlik alanı meşruiyetle sınırlı değildir. Din hem sosyal kontrol mekanizması hem de sistemin Vahhabi niteliğini farklı düzeylerde uygulamaya geçiren yapısı ile sistemin ana çerçevesini çizen temel ögedir.

1930'da İhvan hareketinin tasfiyesinden sonra Suudi Arabistan'da Vahhabilik resmi din olarak ilan edilirken ibn Suud, rejiminin kurucu ögesi olan üst düzey ulemayı dini otorite olarak kabul etmiştir. Yeni yapıda ulema bağımsız bir g olmaktan çok mevcut devlet yapısı içinde eğitim, adalet ve dini görevleri yerine getiren bir gruptur. Devlet çıkarları temelinde Suud ailesinin meşrulaştırılmasında Vahhabi İslam ahlak yapısı, birleştirici ge ve ideoloji olarak önemlidir.⁵⁹ Her Kral kararının ve bakanlıkların dzenlemelelerinin ulema tarafından şeriata uygunluğunun onaylanması gerekir. Kral nap atadığında ve kral olduğunda ulema her seferinde bu kişilere biat eder.⁶⁰

20. yüzyılın başında üst düzey ulema içinde çoğunluğu oluşturan, Abdul Vahhab'ın soyundan gelen, el-şeyh ailesi süreç içinde önemli bir dönüşüm yaşamıştır. Her şeyden önce üst dini görevlerde bulunan el-şeyh ailesi mensuplarının sayısı azalmıştır. Burada üç faktör önemli rol oynamıştır. Birinci olarak el-şeyh ailesi erkekleri bir ya da iki kadınla evlenmişler, dolayısı ile bu ailede erkek ocuk sayısı Suud ailesiyle kıyaslanamayacak kadar azdır. İkinci olarak ailenin bir bölümü 1810'da Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından Mısır'a sürülmüş ve bu kol geri dönmemiştir. nc olarak el-şeyh ailesi

⁵⁷ Peter W. Wilson, Douglas F. Graham, a.g.e., s. 188-198. 2001'de dış borç 171 milyar dolar, i borç ise 35 milyar dolardı. 1981'de kişi başına düşen gayrisafi milli hasıla 28.600\$'dan 2001'de 6.800\$'a düştü. Eric Rouleou, "Trouble in Kingdom", *Foreign Affairs*, 2002, V. 81, Issue. 4, s. 75-90.

⁵⁸ Bassam Tibi, *Islam and the Cultural Accommodation of Social Change*, Westview Press, Boulder, 1990, s. 168-170; Gilles Kepel, a.g.e., s. 86.

⁵⁹ Joseph Kostiner, "State, Islam and Opposition in Saudi Arabia: The Post-Desert Storm Phase", *Religious Radicalism in the Greater Middle East*, Ed. Bruce Maddy-Weitzman, Efraim Inbar, Frank Cass, London, 1997, s. 76.

⁶⁰ Aharon Layish, "'Ulama' and Politics in Saudi Arabia", *Islam and Politics in the Modern Middle East*, Eds. Metin Heper, Ralph Israeli, St. Marti's Press, New York, 1984, s. 42.

mensuplarının bir bölümü artık din adamı olmak istememektedir. Örneğin General Abdullah Abdul Ramazan el-Şeyh askeri kariyeri tercih ederken Abdurrahman Abdul Aziz el-Şeyh de Tarım ve Sulama Bakanı olmuştur. 1940'lardan itibaren sayısı azalan el-Şeyh ailesinin Suud ailesi ile olan evliliklerinde de düşüş vardır. Bu gelişmeler sonucu el-Şeyh ailesi iki alanda güç kaybetmektedir. İlk olarak üst düzey dini görevlerde yer alan aile mensuplarının sayısı ve ikinci olarak da Suud ailesine şahsi erişim kanalları azalmaktadır. Ancak bu gelişmeler el-Şeyh ailesinin Suudi siyasal yaşamındaki etkinliğinin tamamen yok olduğu anlamına gelmemektedir. Aile üyeleri bakanlıklara atandığı gibi diğer kurumlarda da üst düzey görevlere getirilmektedir. Ancak ulema içindeki sayıları ve etkinlikleri azalmaktadır.⁶¹

El-Şeyh ailesinin ulema içindeki ağırlığının azalması Suudi siteminde genel olarak ulemanın oynadığı rolün de azaldığı anlamına gelmemektedir Suudi Arabistan teokratik devlettir ancak siyasal yaşamda asıl iktidar kralın elindedir. Resmi olarak Kral ile üst düzey ulema arasında haftalık toplantılar yapılmaktadır. Bu resmi kanalın yanı sıra Bligh, kraliyet ailesi içinde akrabaları olan ulema ile bu akrabalar arasında resmi olmayan görüşmelerin prenslerle ulema arasındaki asıl siyasal işbirliğini sağladığını belirtmektedir.⁶²

Suudi Arabistan'da dinin hakim olduğu 3 temel yapı adalet, eğitim ve hac işleridir. Bakanlıklar düzeyinde geleneksel olarak Adalet, Eğitim, Hac ve Evkaf Bakanlıklarına ulemadan kişiler, özellikle el-Şeyh ailesinden, atanmaktadır. Süreç içinde ulemanın devletin denetimi altına girmesi ve hem adalet hem de eğitim alanında etkinliğinin görece olarak zayıflaması sistemin genel çerçevesini değiştirmemekle birlikte ulema içinde ciddi bir hoşnutsuzluk yaratmıştır.

Suudi Arabistan'ın petrol üretimi ile birlikte dünya ekonomisine eklenmesi ve tercih ettiği kapitalizm ticari uygulamalarda İslam hukuku dışına çıkılmasını zorunlu kılmış ve bu temelde İslam hukuku ile sınırlı olmayan ticaret mahkemeleri kurulmuştur. İslam hukukunun yanı sıra özellikle Kralın çıkardığı idari kararlar da kanun hükmündedir ve uygulamada mahkemelerde sık sık bu kurallara başvurulmaktadır. 1970'te kurulan Adalet Bakanlığı ve şeriatın yorumlanmasında nihai kurum olarak Bakanlığın görevlendirilmesi, 1974'te yargı sisteminin yeniden yapılandırılması dini yapının bağımsızlığını önemli ölçüde sınırlamıştır.⁶³

Genellikle kentli ve babalarının kariyerini izleyen ulema, devlet tarafın-

⁶¹ Alexander Bligh, "The Saudi Religious Elite (Ulema) as Participant in the Political System of the Kingdom", *International Journal of Middle East Studies*, 1985, V. 17, s. 38-40.

⁶² Alexander Bligh, a.g.m., s. 42; William Ochsenwald, "Saudi Arabia", *The Politics of Islamic Revivalism*, Ed. Shireen Hunter, Indiana University Press, Indiana, 1988, s. 107.

⁶³ Alexander Bligh, a.g.m., s. 43; Aharon Layish, a.g.m., s. 33-34.

dan atanarak hakim (kadı) olarak çalışmakta⁶⁴ ve yine atama ile 1953'te kurulan Fetva Enstitüsü'nde ve 1971'de kurulan Yüksek Ulema Konseyi'nde yer almaktadır. Ulema ayrıca imam, öğretmen ve okul idarecisi, ahlak komitesi üyesi olarak da çalışmaktadır. Bu görevlerde olan ulema devletten maaş almakta ve süreç içinde bürokratik bir yapıya dönüşmektedir.⁶⁵

1971'de kurulan, üyeleri on ila yirmi beş arasında değişen Yüksek Ulema Konsey'i siyasal rejimi meşrulaştıracak fetvalar, kitaplar ve hutbeler yayınlar. Üyeleri Kral tarafından atanan Konsey, "Kral tarafından kendilerine verilen konularda Şeriat açısından görüş bildirir", krala siyasi konularda tavsiyede bulunur ve Müslümanlara inanç, ibadet ve dünyevi konularda yol gösterici fetvalar yayınlar.⁶⁶

Konsey'in dışında Dinen Doğru olana Uymak ve Yanlış olandan Kaçınmak için Komite (Hayat el-emr bil-Maruf vel-Nehy en el-munker); Kutsal Camilerin Dini İdaresi; Hac ve Evkaf Bakanlığı; Dini Araştırmalar Başkanlığı, Dini Kararlar ve İslam'ın Tesisi; ve Kadınların Eğitimi Genel Müdürlüğü kurumları vardır. Özellikle Yüksek Ulema Konseyi'ni de içeren Dini Araştırmalar Başkanlığı ve Dinen Doğru olana Uymak ve Yanlış olandan Kaçınmak için Komite kanalıyla din toplumsal kontrol aracı olarak fonksiyon görür.⁶⁷

Mali yapısı gizli olan Dinen Doğru olana Uymak ve Yanlış olandan Kaçınmak için Komite bir grup devlet memuru ve gönüllüden oluşur. Komite'nin uygulayıcısı olarak görev yapan Ahlak Polisi İslami olarak tanımlanan çerçeveye uymayan ya da bu kuralları ihlal eden kişileri tutuklar veya cezalandırır. Örneğin namaz vakti camiye gitmeyen erkekleri, işyerlerini kapatmayan esnafı, Ramazan'da oruç tutmayanları, yeterince doğru örtünmemiş kadınları, kadın erkek birlikte evde toplantı yapanları, içki içenleri tutuklar veya cezalandırır. Komite Başkanı Dr. Abdul Aziz el-Said'in verdiği bir röportajdan hareketle Fandy, tutuklamanın suçun kanıtlandığı varsayımına dayanarak yapıldığını daha sonra bu kişilerin polise teslim edildiğini, bu noktadan itibaren son karar verici merciin polis olduğunu belirtmektedir. Doğal olarak bu durum toplum üzerinde korku ve baskı atmosferi yaratmakta ve çok etkin bir kontrol aracına dönüşmektedir.⁶⁸

Mutavva veya gönüllü olarak bilinen Komite üyelerinin sayısı 1989'da 20.000'den fazladır. Kökleri 1855'lere kadar uzanan bu kurum bugünkü an-

⁶⁴ Mahkemelerde açık bir hiyerarşi vardır ve yerel mahkemeler, onların kararlarının itiraz edilebildiği Mekke ve Medine'de iki yüksek din mahkemesi (el-Mahkemeh el-Şeriyah el-Kubra) vardır. Bu mahkemeler Mekke'de bulunan Baş Kadı (Reis el-Kudat) tarafından yönetilir. Piramidin tepesinde ise Riyad'da bulunan Baş Müftü vardır. Alexander Bligh, a.g.m., s. 42.

⁶⁵ William Ochsenwald, a.g.m., s. 111.

⁶⁶ Mamoun Fandy, a.g.e., s. 37.

⁶⁷ Mamoun Fandy, a.g.e., s. 37.

⁶⁸ Mamoun Fandy, a.g.e., s. 37-38; Aharon Layish, a.g.m., s. 35-36.

lamda ilk defa 1903'te Riyad'da kurulmuş ve süreç içinde tüm ülkeye yayılmıştır.⁶⁹ Kral Faysal'ın ölümünden sonra giderek daha önem kazanan Ahlak Polisi, 1980'lerden sonra yabancıların yaşadığı bölgelerde de denetimlerini arttırmış ve tarımsal alanda yaşayan nüfusa İslam'ı öğretmesine izin verilmiştir.⁷⁰

Eğitim sisteminde her düzeyde içeriğin dine uygunluğunu denetleyen ulema'dır. Burada hiyerarşik bir yapıdan söz etmek mümkün değilse de ulemanın getirdiği sınırlamaları aşmak zaman almıştır. Örneğin Abdul Aziz döneminde ulema resim, yabancı dil ve coğrafya öğretilmesine bidat olduğu için karşı çıkmıştır. Ulemanın direnmesine rağmen 1960'ların başında kadınlara eğitim hakkı sağlanmıştır. Ancak sınıf düzeni ve eğitimin içeriğinin denetlenmesinde, özellikle kadınların eğitiminde, ulemaya önemli roller verilmiştir.⁷¹

Suudi Arabistan'da mevcut sistemin çerçevesini çizen, devletin her alanındaki uygulamalarını meşrulaştıran, en temelde rejimin varlığını halkın gözünde meşrulaştıran Vahhabi İslam ve onun yorumcuları olarak üst düzey ulema'dır. Devlet İslam'ı meşruluk aracı olarak kullanırken farklı grupların yine İslam'ı kullanarak yöneticilerin "meşruiyeti" veya politikalarını sorgulaması sadece mümkün değil bu yapı içinde aynı zamanda meşru hale gelmektedir.

V. 1990'LARDA İSLAMCI MUHALEFET

1990'larda Suud rejimine muhalefet temelde ulema'dan gelmiştir. Rejimin Vahhabi niteliğinin ve Suudi yaşam biçiminin zayıfladığını öne süren bir grup din adamı yönetimi, Suud ailesinin yaşam biçimini sorguluyor ve yönetime katılımın sağlanmasını, meclis el-şura'nın kurulmasını istiyordu. Genç ilahiyatçılar arasında önem kazanan bu görüşler kasetler ve kitapçıklar kanalıyla yayılıyordu.⁷²

İlk açık muhalefet Mekke'deki Um el-Kura Üniversitesi'nde İlahiyat Fakültesi dekanı olan Dr. Sefer el-Havali'nin kasetlerinin yayınlanmasıyla ortaya çıktı. Kasette el-Havali yönetimi ve Müslüman olmayan askerlerin ülkeyi sa-

⁶⁹ Peter W. Wilson, Douglas F. Graham, a.g.e., s. 26.

⁷⁰ William L. Cleveland, a.g.e., s. 387

⁷¹ Katı kız-erkek ayrımı okullarda uygulanmakta, üniversitelerde kız öğrenciler erkek hocaların derslerini kapalı devre televizyon aracılığıyla dinleyebilmektedir. Aharon Layish, a.g.m., s. 36-37.

⁷² Mordechai Abir, *Saudi Arabia, Government...*, s. 181. Bu dönemde popüler olan kasetlerden birinde, eğer İslam kurallarını izlemezse kraliyet ailesine sadık olunamayacağı belirtiliyor ve kraliyet ailesinin kokuşmuş olduğu, ülkeyi iyi idare edemediği öne sürülüyordu. Kasette Suud ailesine çok fazla taviz veren, ABD ile müttefik olan ulema eleştirilmekte ve İslam kurallarına uymayan orta sınıf Suudiler de bu eleştirilerden payını almaktadır. Bir başka kaset ise "Benim Bakışımla Amerika" adını taşımakta ve ABD "fahişelerin, homoseksüellerin, ahlaksızların oluşturduğu bir millet" olarak tanımlanmakta, Suudi Arabistan'ın niye bu ülke ile ittifak yaptığı sorgulanmaktadır. Peter W. Wilson, Douglas F. Graham, a.g.e., s. 67.

vunmak için kutsal topraklara davet edilmesini eleştiriyordu. Aslında el-Havali Suudi sistemini eleştirmek için Batılı/Amerikan ana değerleri eleştirmek gerektiğini savunmakta ve Amerikan Hristiyan sağ hareketleri incelemektedir. Hristiyan fundamentalist hareketlerin İslam ve Arap karşıtı yaklaşımları üzerinde duran el-Havali, laik Arap yönetimleri ve özellikle Batı etkisiyle düzenlenen yasal yapılarını eleştirmektedir. Bu temelde Suudi Arabistan yönetimini Amerikan hakimiyetine girmekle, Batı'nın "kültürel ve ahlaki kirliliğine" yeterince direnmemekle suçlamaktadır. Ancak el-Havali Suudi Arabistan'ı İslam kurallarına göre yönetilen tek ülke olarak görmekte ve bu dini niteliği nedeniyle İslam dünyasının Batıya karşı direnişini yönlendirmesi gerektiğini öne sürmektedir. Suudi devleti tam da bu noktada İslam'ın propagandasını yeterince yapmamakta, inancın laikliğe kurban edilmesini önlemede yetersiz kalmaktadır. Kısacası Suudi rejiminin eksikliklerine rağmen el-Havali, Suud ailesine ve Suudi Arabistan devletine karşı çıkmamakta sadece İslam kurallarının daha sıkı takip edilmesini istemekte, Batı'nın hakimiyetinin tasfiye edilmesi gerektiğini ve bunun da ancak İslam ile olabileceğini savunmaktadır.⁷³

Kuveyt'in savaş sonrası siyasal yapısını tartışmak üzere Kuveytli prenslerin ve elitlerin katıldığı Cidde'de yapılan toplantı aynı tür düzenlemelerin Suudi sisteminde de yapılması gerektiği tartışmalarını beraberinde getirdi. 6 Kasım 1990'da 47 Suudi kadın kadınların araba kullanma yasağını protesto ederek araba kullandılar. Bu sembolik eylem mutavva'nın bu kadınları "fahişeler, günahkarlar" diye protesto etmesine yol açtı. Protestoya katılan kadınlar gözaltına alındı ve erkek akrabaları sorgulandı. Erkek akrabalar kadınların bir daha araba kullanmayacaklarına ve bu konuda konuşmayacaklarına dair belgeyi imzaladıktan sonra kadınlar serbest bırakıldı.⁷⁴

⁷³ Asr-ı Saadet'e dönmek isteyen ya da bu dönemi model alan diğer İslamcı muhaliflerin aksine el-Havali, ilk Suudi devletine (1744-1811) yani İbn Suud ile Abdul Vahhab arasında kurulan koalisyona dönmek istemektedir. Bu, başka yorumlarında olduğu gibi, hem el-Havali'nin milliyetçi yanını hem de mevcut yönetime özünde karşı olmadığını gösterir. Sefer el-Havali'nin görüşleri için bkz. Mamoun Fandy, *a.g.e.*, s. 61-87.

⁷⁴ Peter W. Wilson, Douglas F. Graham, *a.g.e.*, s. 64-65. Ertesi gün polis raporunu, kadınların adı, adresi ve telefon numaralarını içeren bildiriler Riyad sokaklarında dağıtıldı. Bildirilerde kadınlar "fahişe", erkek akrabaları ise "laik ve kadın tüccarı" olarak tanımlandı; ayrıca Fahd yönetimine de saldırıldı. Kısa bir süre sonra toplanan 20.000 kişilik mutaviin ve taraftarları hükümet binasına giderek gösteri yaptı. Fahd yönetimi konuyu incelemesi için din adamlarından bir komite kurdu ve komite, Suudi kanunlarının ihlal edilmediğine karar verdi. Bu karara rağmen kadınlara yönelik protestolar ve tehditler artarak sürdü. İçişleri Bakanı, kadınların eylemini "aptalca bir hareket" olarak tanımladı ve bu eylemin İslami olmadığını savundu. Bakan ayrıca ülke krizde iken böyle bir eyleme katılan kadınların milliyetçiliğini sorguladı. Bu protestoya katılan çalışan kadınlar işten atıldı, erkek akrabalarının pasaportlarına el konuldu ve olayı fotoğraflayan gazeteci bir hafta hapse atıldı. Peter W. Wilson, Douglas F. Graham, *a.g.e.*, s. 65-66. Suudi Arabistan'da kadınların sadece araba kullanma hakkı değil, daha pek çok hakkı yoktur. Örneğin vasilerinin onayı olmadan kendi adlarına mal alamazlar, bankada hesap açtıramazlar, yalnız seyahat edemezler.

1991 Şubat'ında Hicaz, Nacd, Asir ve Doğu Bölgesinden 43 liberal işadami ve entelektüel Kral Fahd'a bir açık mektup yazdılar. Mektup hem ülkede dağıtıldı hem de Kahire'de muhalif bir gazetede ve Ürdün'de bazı gazetelerde yayınlandı. Mektupta ulusal, bölgesel ve yerel danışma meclislerinin kurulması, Ahlak Polisi'nin eylemlerinin kontrol altına alınması ve basına uygulanan katı sansürün kaldırılması isteniyordu.⁷⁵ Ancak bu grubun etkisi kısa sürede rejimin baskısı ve değişim vaatleri ile yok edildi ve grup siyaset sahnesinden çekildi.⁷⁶ Ama İslami muhalefet rejimin İslami niteliğini farklı düzeylerde sorgulamaya devam etti.

1991'de Nisan sonu Mayıs ortasında Abdul Aziz ibn Baz ve Muhammed el-Salih ibn Utaymin'in gibi önemli üst düzey ulemanın da dahil olduğu 50 ulema ve profesör Kral'a iki sayfalık bir şikayet dilekçesi verdi (Hitap Şavval).⁷⁷ 1992'de Fahd uzun süredir söz verilen Meclis el-Şura'nın (Danışma Meclisi) kurulacağını açıkladı ve "Temel Yönetim Kanunu", "Bölgeler Kanunu" ve "Meclis el-Şura Kanunu"nu yayınladı. Kral Fahd, Meclis'in yanısıra Bakanlar Kurulu'nun da danışma rolünü kuvvetlendirdi. Körfez Savaşı sonrasında ortaya çıkan hoşnutsuzluğu gidermek üzere Fahd yönetimi başka uygulamalara da gitti. Örneğin gazolin, su, elektrik, telefon, doğalgaz gibi bazı mal ve hizmetlerin fiyatları düşürüldü; af ilan edildi.

Temmuz 1992'de Fahd'a 109 kişinin imzaladığı 45 sayfalık "Tavsiye Muhtırası" verildi. Muhtıra'da dünyada bir karmaşa ve değişim olduğuna işaret edilerek "bu ülkenin vatandaşlarına topraklarında kutsal yerlere sahip olma onuru verilmiştir ve bu nedenle Allah'ın nezdinde bu güvenden sorumludurlar" denmektedir. Bu dini sorumluluk ve öğreti gereğince grup, Suudi Arabistan yöneticilerine sorunları ve İslam temelinde çözüm yollarını içeren bu muhtırayı sunmuştur. Muhtıra'da ulemanın ve dini kurumların devlet mekanizmasında etkisinin azaldığı veya sınırlandırıldığı belirtilmekte ve bürokratikleşmenin ulemanın bağımsızlığını tehdit ettiğinin altı çizilmektedir. Farklı uygulamalar örnek gösterilerek ulemanın iktidardan en azından eşit pay alması ve tüm devlet kurumlarını yönlendirmesi talep edilmektedir.⁷⁸

⁷⁵ Mordechai Abir, *Saudi Arabia, Government...*, s. 188-189.

⁷⁶ Joseph Kostiner, a.g.m., s. 81.

⁷⁷ Larbi Sadiki, "Saudi Arabia: Re-reading politics and religion in the wake of September 11", *Islam and Political Legitimacy*, Eds. Shahram Akbarzadeh, Abdullah Saeed, Routledge Curzon, London, 2003, s. 38. Abir bu mektubun 400 ulema ve profesör tarafından imzalandığını öne sürmektedir. Mordechai Abir, *Saudi Arabia, Government...*, s. 189-190. Kepel ise imzacıların sayısını 107 olarak vermektedir. Gilles Kepel, a.g.e., s. 250-251.

⁷⁸ Mamoun Fandy, a.g.e., s. 50-52; Joseph Kostiner, a.g.m., s. 83-84; Larbi Sadiki, a.g.m., s. 40.

Hukuk sistemindeki ikili yapıyı eleştiren Muhtıra, bu konuda da İslami temelde düzenlemeler önermektedir. Suudi Arabistan'da uygulamada olan bazı kanun ve düzenlemelerin şeriat kaynaklı olmadığı, gelenek veya laik Batı kaynaklı kanun ve düzenlemelerin ilahiyatçılardan oluşacak bir komite tarafından tasfiye edilmesi gerektiği, yerine şeriata dayalı kuralların getirilmesinin zorunlu olduğu savunulmaktadır. Muhtıra'da genel insan haklarından çok İslam hukuku çerçevesinde Müslümanlara verilen haklardan söz edilmekte ve bunların garanti altına alınmasının devletin sorumluluğunda olduğu savunulmaktadır. Suudi Arabistan'da kamu yönetiminin eleştirildiği Muhtıra'da ekonomi, maliye ve sosyal hizmetler de değerlendirilmekte ve yeni düzenlemeler talep edilmektedir. Körfez savaşının Suudi ordusunun zayıflığını gösterdiği savunularak İsrail ordusu örnek gösterilmekte ve tüm Suudi vatandaşlarının askerlik yapması, dış yardım gerekli ise Müslüman ülke ve uzmanlardan yararlanılmasını istemekte, eksik olan askeri ve cihadi eğitimin sağlanması önerilmektedir. Medyanın İslam inancını yayması gerektiği belirtilerek İslam hukukuna uygunluk açısından sansür uygulanmasının zorunluluğuna işaret edilmektedir. Dış politikada da İslam birliğini savunan grup, ABD'ye olan yakınlığı eleştirmekte ve diğer ülkelerdeki (Örneğin Ceza-yir'deki İslami Kurtuluş Cephesi) İslami hareketlerin desteklenmesini istemektedir.⁷⁹

Okruhlik'e göre Muhtıra Suudi Arabistan'da siyasal söylemi değiştirmiş ve kabul edilebilir bir tarzda yapılan bu eylem insanlara din ve siyaset hakkında konuşma olanağı sağlamıştır. Bu olanak sayesinde siyasal değişim gerçekleşebilmiştir.⁸⁰ İslam temelinde meşrulaştırılan sistem eleştirisi muhalefete mevcut yapı içinde taleplerini iletebilme kanalı açmıştır. Muhtıra aynı zamanda İslamcılarının daha sonra yapacakları eleştirilere temel kavramsal çerçeveyi sağlamıştır.

Muhtıra'nın verilışinden iki ay sonra üst düzey ulema bu belgeyi eleştirmiş ve İslamcı muhalefeti bölünme ve fitne yaratmak, mevcut problemleri abartmak, yalan söylemek ve gerçekliği yok saymak ile suçlanmıştır. Ulema, Muhtıra'nın İslam toplumunu bölmek isteyen düşmanların işine yarayacağını savunmuştur. Muhtıra'yı imzalayan din adamlarının bazılarının kandırıldığı bazılarının da "yabancı parti ve grupların" kontrolünde olduğu savunulmuştur. Baş Müftü Abdul Aziz İbn Baz'ın Muhtıra'yı imzaladığı reddedilmiş ve İbn Baz ulemanın cevabını imzalayanların başında yer almıştır.⁸¹

⁷⁹ Mamoun Fandy, *a.g.e.*, s.51-60; Gilles Kepel, *a.g.e.*, s. 252.

⁸⁰ Gwenn Okruhlik, "Making Conversation...", s. 261.

⁸¹ Bu dönemde dini hiyerarşide ayrışmalar gözlemlenmeye başlamıştır. Örneğin Yüksek Ulema Konseyi'nden 7 üye ulemanın cevabını imzalamamış, buna gerekçe olarak da sağlık nedenleri gösterilmiştir. Larbi Sadiki, *a.g.m.*, s. 38-39; Peter W. Wilson, Douglas F. Graham, *a.g.e.*, s. 75-76.

Meclis el-Şura'ya hâlâ atama yapmayan Fahd'a baskı yapmak üzere Kasım 1992'de İslamcı muhalifler İslami bir dış politika isteyen ve Suudi ordusunun zayıflığını kınayan bir mesaj daha göndermiştir. Artan baskıya karşı Fahd ulemanın kınamasını imzalamayan 7 ulemayı "sağlık sorunları" gerekçesiyle görevden almıştır. Daha sonra ek önlemler alan Suudi rejimi ilk olarak yabancı İslami hareketlere yapılan özel Suudi bağışlarına sınırlama getirmiştir. İkinci olarak Mısır, Tunus gibi diğer Arap ülkeleri ile İslami gruplar konusunda bilgi alışverişinde bulunmaya başlamıştır. Ayrıca ulemanın radikal imam ve din adamlarına karşı harekete geçmesi istenmiş ve Suudi Arabistan içinde Müslüman yardım kuruluşları adına para toplayabilmek için İçişleri Bakanlığından izin alma zorunluluğu getirilmiştir.⁸² Mart 1993'te Fahd yeniden kısa sürede Meclis'e atama yapacağı sözünü vermiştir.

3 Mayıs 1993'te İslamcı muhalifler "Meşru Hakları Savunma Komitesi"ni (Arapça'da sadece şeriat temelli hakların savunucusu Lecnat el-difa en el-hukuk el-şeria) kurmuştur. İlk bildirilerini Hamed el-Suleyfeh (eğitimci), Abdullah ibn Süleyman el-Masari (emekli hakim); Abdullah ibn Abdul Rahman el-Cibrin (Fetva komitesi üyesi), Abdulah el-Hamid (Kral Suud Üniversitesi'nde profesör) ve Abdullah el-Tuvacri (İmam Üniversitesi'nde profesör) imzalamıştır. Komite'nin şeriat temelinde, saygın din alimlerinden oluşması insanların gözünde gruba meşruiyet sağlamıştır. Diğer yandan grubun oluşumunu sağlayan gerçek aktivistler farklı mesleklerden gelen, güçlü İslami eğilimleri olan üyelerdir. 12 Mayıs 1993'te Yüksek Ulema Konseyi Suudi Arabistan'ın İslam'a göre yönetildiğini, İslami mahkemelerin olduğunu, haksızlığa uğrayanların buralara başvurabildiğini söyleyerek Meşru Hakları Savunma Komitesi'ni yasadışı ilan etmiş ve İslam kurallarına uymadığını belirtmiştir.⁸³

Baskılar sonucu muhalifler Londra'ya gitmiş ve Komite çalışmalarına burada devam etmiştir. Komite Suudi rejiminin ekonomi yönetiminin başarısız olduğunu, İslam'dan sapıldığını ve kraliyet ailesi içinde çeşitli problemler olduğunu öne sürmektedir. Yönetimin ABD ile olan ilişkisini eleştiren Komite, Suudi Arabistan'ı Filistin'de Arap haklarını desteklemeyen, Afganistan'da olduğu gibi sadece emir verilirse Müslüman savaşçıları destekleyen bir ülke olarak değerlendirmektedir. Grup uluslararası düzeyde Suudi Arabistan'ın "istikrarını" tartışmaya açmaya ve özellikle insan hakları ihlallerini gündem-

⁸² Peter W. Wilson, Douglas F. Graham, a.g.e., s. 78.

⁸³ Mamoun Fandy, a.g.e., s. 118-121. Komite resmen kurulmadan önce, 11 Mart 1993'te Muhammed el-Masari (Komite'nin kurucu üyelerinden Abdullah bin Süleyman el-Masari'nin oğlu) ABD'nin Riyad elçiliğinde siyasi ataşe olan Robert Frazier ve Henry Bisarat ile görüşmüş ve Amerika'nın kendi mücadelelerine destek vereceğine ikna olmuştur. Ancak Suudi Arabistan, Washington'daki büyükelçisi kanalı ile bu görüşmeyi protesto etmiştir.

de tutmaya çalışmaktadır. Muhammed el-Masari İslam karşıtı ilkeleri yayan ve Müslümanları egemenlik altına almada bir araç olarak değerlendirdiği Birleşmiş Milletlere Suudi Arabistan'ın üyeliğini, Körfez ülkeleri ile yapılan işbirliğini eleştirmekte ve Suudi Arabistan'ın İsrail ile gizli ilişkisi olduğunu, rejimin garantörünün İsrail olduğunu savunmaktadır. Filistin'in görüşmeler yoluyla değil, cihad ile kurulacağını savunan Komite'nin yaptığı bu eleştirilerin asıl amacı Suudi Arabistan'ı İslam ve Araplara sırtını dönen bir yönetim olarak resmetme isteğidir. El-Masari Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi'ni kadın ve erkek arasında mutlak eşitliği savunduğu için İslam karşıtı olarak değerlendirmekte ve İslam'da insan hakları üzerinde durarak bu çerçevede inanç ve düşünce özgürlüğünü İslam temelinde sınırlamaktadır.⁸⁴

1996'da hareketin iki lideri fizikçi Muhammed el-Masari ile cerrah Saad el-Fakih arasında bir bölünme yaşanmış ve ayrılan grup el-Fakih önderliğinde Arabistan'da İslami Reform Hareketi'ni kurmuştur. Bölünmeden sonra el-Masari Suudi Arabistan'da hem taban hem de mali desteği kaybetmiş, Londra merkezli pan-İslamist Muhacirun hareketiyle yakınlaşmıştır.⁸⁵

16 yaşına kadar Irak'ta yaşayan Saad el-Fakih babası kanalıyla Müslüman Kardeşler'in çeşitli toplantı ve kamplarına katılmış, bu hareketten etkilenmiş ve Riyad'da tıp fakültesinden mezun olan el-Fakih cerrahlığı sırasında da Suudi sağlık sisteminin sorunları ile karşılaşmıştır. Batı toplumlarını ahlaki referans sistemi ve cemaat yaşamı olmadığı, benmerkezci olduğu için eleştiren el-Fakih, Batı kültürüne ancak İslam'ın meydan okuyabileceğini savunmaktadır.⁸⁶

Arabistan'da İslami Reform Hareketi 1998'de yayınladığı programında siyasi projesinin dini nitelikli olduğunu ve Şeriat'ı en üstün değer olarak benimsediklerini belirtmektedir. Bu siyasi programın liderlerinin ulemanın öğretisini takip edeceği, Suudi vatandaşların siyasal sistemin "gerçek" özü konusunda yeni bir sosyalizasyondan geçmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Kraliyet ailesinin yönetim biçimini ve ulemayı eleştiren el-Fakih İslam devletinde seçim, temsil, ifade ve örgütlenme özgürlüğü üzerinde durmaktadır. Hareketin özellikle baş müftü Abdul Aziz ibn Baz önderliğinde üst düzey ulemaya yönelttiği eleştiriler içeride Suud ailesi ile ulema arasındaki yerleşik ilişki ve ibn Baz taraftarları göz önüne alındığında Hareket için büyük sorunlar yaratacak niteliktedir. Arabistan'da İslami Reform Hareketi daha yetkin bir muhalefet hareketi gibi görünse de sürgündeki bu gruplar Suudi Arabistan'daki insanlarla doğrudan ilişkilerini kaybetmişlerdir. Yine de bu gruplar

⁸⁴ Mamoun Fandy, *a.g.e.*, s.127-140.

⁸⁵ Mamoun Fandy, *a.g.e.*, s.141-142.

⁸⁶ Mamoun Fandy, *a.g.e.*, s. 151-159.

uluslararası arenada Suudi yönetimine karşı eleştirel bir bakış açısı oluşturmaya çalışmaktadır.⁸⁷

Londra'da temsilciliği bulunan Tavsiye ve Reform Komitesi ise 1980'lerden beri Suudi Arabistan'daki radikal İslamcı grupların bir şemsiye örgütüdür. Bu gruplar Afganistan'da Sovyetler Birliği'ne karşı verilen savaşta Suudi devletinin desteğinden yararlanmışlardır. Usama bin Ladin⁸⁸ de 1980'lerde Suudi devletinin verdiği yardımla Afganistan cihadına katılmak üzere Arapları devşiren Afgan Hizmet Bürosu'nu kurmuştur. Kraliyet ailesi ile yakın ilişkisi olan bin Ladin Grubu Şirketi, Usama bin Ladin'e Suudi Arabistan içinde ekonomik anlamda bir statü sağlamış olsa da ailenin güney Yemen'den Hadramut bölgesinden gelmiş olması, kabile kökeni açısından, bin Ladin'e yüksek bir statü sağlamamaktadır. Bu dönemde hem Suudi Arabistan'da hem Afganistan'da yaşayan bin Ladin Afganistan'daki mücadelede bir kahramana dönüşmüştür. Komite'nin Londra'daki sözcüsü Halid el-Favaz diğer Suudi muhalefet grupları Londra'ya gelmeden önce kendilerinin burada gizli varlıklarını sürdürdüklerini belirtmektedir.⁸⁹

Allah'ın kurallarının yaşamın her alanında uygulanması gerektiğini savunan Komite cahiliye kurallarının tamamen kaldırması gerektiğini; gerçek İs-

⁸⁷ Mamoun Fandy, a.g.e., s. 159-175; Peter W. Wilson, Douglas F. Graham, a.g.e., s. 79; Larbi Sadiq, a.g.m., s. 42; Mark Huband, *Warriors of the Prophet, The Struggle for Islam*, Westview Press, Boulder, 1999, s. 112-113; Gilles Kepel, a.g.e., s. 251-254.

⁸⁸ Usama bin Ladin, Kral Abdul Aziz Üniversitesi'nde ekonomi ve iş idaresi eğitimi almış, ancak üçüncü sınıfta üniversiteyi terk etmiştir. 1973'ten itibaren güney Yemen'deki İslamcı grupları mali açıdan destekleyen bin Ladin, 1984'te Filistin asıllı Ürdünlü Abdullah Azam'la birlikte Afganistan'daki savaşa katılacak yabancıları, ağırlıklı olarak Arapları, örgütlemek üzere Afgan Bürosu olarak da bilinen Afgan Hizmet Bürosu'nu kurmuştur. Bu dönemde Suudi Arabistan ve Pakistan istihbarat örgütleri ile yakın ilişki içinde olan bin Ladin, 1980'lerin sonunda Mısır İslami Cihad ve Cemaati İslami örgütleri ile ilişkilerini geliştirmiş ve 1986'da Peşaver'de karşılaştığı Mısır İslami Cihad liderlerinden Ayman Zevahiri'den etkilenmiştir. Daha sonra Zevahiri, el-Kaide örgütünün Şura üyesi ve Fetve Komitesi başkanı olmuştur. Bu dönemde Suudi Arabistan ile Afganistan arasında gidip gelen bin Ladin, 1991'de Suudi yetkililerce tutuklanacağını haber alınca burayı terk ederek Suudi yönetimine karşı silahlı eylemlere başlamıştır. 1994'te Suudi Arabistan vatandaşlığından çıkarılan ve içerideki parasal varlığı dondurulan bin Ladin, 1996'da Pakistan'ın da kendisi için güvenli bir yer olmadığını gerekçe göstererek Afganistan'a geçmiş ve kısa süre sonra kurulan Taliban yönetiminin Kuzey İttifakı'na karşı mücadelesini desteklemiştir. 1996'dan itibaren Suudi yönetimi dışında Amerika'yı hedef alan bin Ladin ve örgütü el-Kaide, 11 Eylül saldırılarının sonra 2001'de ABD'nin Afganistan'a müdahale ederek Taliban yönetimini devirmesinden sonra da Amerikan karşıtı eylemlerine devam etmiştir. Usama bin Ladin'e göre ABD'nin kutsal topraklardaki varlığı, Irak üzerinden Hristiyan-Siyonist ittifakın Müslümanları öldürüp aşağılaması ve tüm bu eylemleri hem dini ve ekonomik nedenlerle hem de İsrail'i korumak için yapıyor olması ve dikkatleri işgal altındaki Kudüs'ten ve orada öldürülen Müslümanlardan başka bölgelere kaydırması nedeniyle ABD ana hedeftir. Bin Ladin'e göre Amerikalıların öldürülmesi her Müslüman'ın görevidir. Rohan Gunaratna, *Inside Al Qaeda*, Berkley Books, New York, 2003, s. 22-57; Michael Griffin, *Reaping the Whirlwind*, Pluto Press, London, 2001, s. 133-140, 186-187, 212-217; Ahmed Rashid, *Taliban, Militant Islam, Oil, and Fundamentalism in Central Asia*, Yale University Press, New Haven, 2000, s. 131-140.

⁸⁹ Mamoun Fandy, a.g.e., s. 179-181.

lami adaletin sağlanarak tüm adaletsizliklerin yok edilmesini; Suudi sisteminin reforme edilerek yolsuzluk ve adaletsizlikten arındırılmasını; üst düzey ulema tarafından yönlendirilen hezba sisteminin vatandaşların İslam'dan sapma gördüklerinde yöneticiler de dahil olmak üzere herkese karşı dava açma hakkı ile yenilenmesi gerektiğini öne sürmektedir. Suudi siyasal sisteminin Sünni İslam öğretisine gereken önemi vermediği, yeterli bir savunma sistemi geliştiremediği, devlet fonlarını kötüye kullandığı, ülkenin savunmasında Müslüman olmayan güçlere bağımlı olduğu için eleştirmekte ve Fahd'ın görevden ayrılmasını istemektedir. Suudi devletinin kafirlerle işbirliği yaptığını öne süren, cihad'ı en önemli değer olarak öne çıkaran bin Ladin, Körfez Krizi sırasında Amerikan askerlerini kutsal topraklara çağırmak yerine Arap Afganlardan oluşacak bir ordu kurup Suudi Arabistan'ı bu ordu ile savunmak istemiş ama yönetim bu öneriyi reddetmiştir.⁹⁰

Usama bin Ladin'in Suudi Arabistan'daki tabanına baktığımızda kendisine bağlı küçük bir grup ve onların etrafında örgütün bir parçası olmasa da bin Ladin'in fikirlerine yakın bir halka bulunmaktadır. Ama asıl önemli destek halkası "Suudi Afganlar" denilen, Afganistan'daki savaşa katılmış ve Suudi Arabistan'a geri dönmüş, burada komünizmi yenmelerine rağmen hak ettikleri ilgiyi görmediklerini düşünen kişilerden oluşmaktadır.⁹¹

Fahd yönetimi Sünni İslami gruplarla sorunlar yaşarken, Şii muhaliflerle uzlaşma zemini aramış, 40'tan fazla Şii siyasi tutuklu serbest bırakılmış, sürgündeki muhaliflerin dönmesine izin verilmiştir. Fahd ile merkezi Londra'da olan Şii Reform Hareketi üyeleri de dahil olmak üzere bazı Şii liderler arasında yapılan görüşme sonunda resmi olmayan bir anlaşmaya varılmış, Şiiler Suudları eleştiren yayınlara son vermeyi kabul ederken Fahd da siyasal tutukluları serbest bırakma, 3.000 den fazla Şii Suudi'ye pasaport verme, Şiilerin yaşam koşullarını iyileştirme ve Şiilerin devlet ve işyeri düzeyinde karşılaştıkları ayrımcılığı sona erdirmeye söz vermiştir.⁹²

1975'te radikal bir örgüt olarak kurulan Şii Reform Hareketi 1988'den itibaren demokratikleşme ve insan hakları temelinde muhalefet yapmaya başlamıştır. Hareketin sözcülerinden Hamza el-Hasan resmi görüşün öne sürdüğü gibi Şiilerin Irak ya da İran kökenli olmadığını aksine Suudi Arabistan'ın yerlisi olduğunu savunmaktadır. Suudi Arabistan Krallığı'nın kuruluş sürecini Nacdzasyon olarak değerlendiren el-Hasan, Suud yönetiminin yerel kimliklerin gelişmesine olanak vermediğini tersine tabiyet, otorite ilişkisi ile

⁹⁰ Mamoun Fandy, *a.g.e.*, s. 181-182; 186-192; Rohan Gunaratna, *a.g.e.*, s. 37.

⁹¹ Mamoun Fandy, *a.g.e.*, s. 183.

⁹² Peter W. Wilson, Douglas F. Graham, *a.g.e.*, s. 80.

farklı bölgeleri ilhak ettiğini öne sürmektedir.⁹³ Ancak 1990'da Şeyh Hasan el-Saffar İslam'da Çoğulculuk ve Özgürlük başlıklı kitabında hareketin yeni çerçevesini belirlemiş ve insan hakları, hoşgörü, özgürlükler gibi konulara ağırlık vermiştir.⁹⁴

Suudi Arabistan'da 1990'larda açığa çıkan muhalefetin en önemli özelliklerinden biri üyelerinin eğitim düzeyi ve sosyo-ekonomik konumudur. Bu muhalefetin üyeleri yoksul, niteliksiz işçiler değildi. Çoğu farklı kabile kökenlerinden gelen öğrenci, akademisyen ve üniversite mezunu, meslek sahibi kişilerdi. 1990'lardaki muhalefetin ayrıncı niteliklerinden bir diğeri de yeni genç bir ulema grubunun muhalefet içindeki ağırlığıydı. Ayrıca dini hiyerarşide çalışmayan ama yeterli dini bilgiye sahip ve Müslüman Kardeşler gibi farklı dini gruplar ile ilişkisi olmuş genç insanlardan oluşan bir taban da vardı.⁹⁵

Suudi yetkililerin bu muhalefet hareketine karşı tepkisi ilk olarak muhalefetin eylemlerini sınırlamaktı. Muhalefete katılanları tutukladı, kasetlerin dağıtılmasını yasakladı, eylemlerine yasak getirdi. İkinci olarak muhalefeti bölmeye çalıştı. Üçüncü olarak da ulema aracılığıyla muhalefeti İslami olmakla suçladı. Yurtdışındaki Suudilere dini hizmet vermek ve içeride de camileri kontrol altına almak için 1994'te iki yeni kurum oluşturuldu.⁹⁶ Yurtdışındaki muhalefeti zayıflatmak amacıyla bulundukları ülkelerin hükümetlerine baskı yaparak muhaliflerin buralardan çıkarılmasını sağlamaya çalıştı.⁹⁷ Diğer yandan temsili nitelikte olmasa da Meclis el-Şura çalışmaya başladı, Fahd araba kullanma eylemi nedeniyle üniversiteden atılan kadın akademisyenlerin üniversiteye dönmesine olanak verdi ve bu dönemdeki maddi kayıpları tazmin edildi.⁹⁸

⁹³ Madawi Al-Rasheed, "Legitimacy and the Production of History: The Case of Saudi Arabia", *New Frontiers in Middle East Security*, Ed. Lenore G. Martin, St. Martin's Press, New York, 1999, s. 40-42.

⁹⁴ 1994'te Suud yönetimiyle yapılan anlaşma sonucu, sürgünde olan 4 Şii muhalif lider Suudi Arabistan'a dönmüş ve Kral tarafından kabul edilmişlerdir. Ayrıca daha önce Şii'lerle tokalaşmayı bile reddeden Baş Müftü Abdul Aziz ibn Baz da, el-Saffar'la görüşmüştür. *Reform Hareketi için bkz. Mamoun Fandy, a.g.e., s. 195-228.*

⁹⁵ Joseph Kostiner, a.g.m., s. 80-81.

⁹⁶ Bu kurumlar Prens Sultan yönetiminde İslam İşleri Üst Meclisi (el-Meclis el-Ala lil-Şuun el-İslamiye) ve İslam İşleri, Dini İrşad ve Vakıflar Bakanı Abdullah el-Turki'nin yönetiminde İslami Dava ve İrşad Meclisi (el-Meclis lil Dava vel-İrşad) idi. Joseph Kostiner, a.g.m., s. 87.

⁹⁷ Suudi Arabistan Muhammed el-Masari ve Halid el-Favaz'ın (Tavsiye ve Reform Komitesi) Londra'da üslenen muhalefetini zayıflatmak amacıyla İngiltere'ye baskı yaparak bu kişilerin topraklarından çıkarılmasını istemiş; ancak üçüncü ülkelere ihracın can güvenliği sorununu doğuracağını belirten mahkeme bu isteği reddetmiştir. Aynı dönemde Usama bin-Ladin de Sudan'da bulunmaktadır ve aynı tür baskılar Sudan hükümetine de yapılmış, sonunda bin Ladin buradan ayrılmak zorunda kalmıştır. Mark Huband, a.g.e., s. 115-116.

⁹⁸ Mordechay Abir, *Saudi Arabia, Government...*, s. 193.

Muhalefetin çerçevesi din temelinde çizildiğinden kullanılan kavram demokrasi değil ıslah'dır. Burada laik bir dil veya fikirler söz konusu değildir. Muhalefet resmi İslam'ın ekonomik, siyasal, toplumsal hatta güvenlik düzeyinde uygulamalarını düzelterek siyasal sistemi reforme etmeye çalışmaktadır. Ancak bu Suudi yönetiminin bir bütün olarak sorgulanmasını önlemektedir.⁹⁹

Nehme'nin belirttiği gibi saf inancın temsilcisi olmak iki tarafı keskin bir kılıçtır; hem kraliyet ailesine meşruiyet sağlar hem de dinsel doğru olarak tanımlanan öğeyle çatıştığı öne sürülen her hangi bir şey kolayca eleştirel bir muhalefete yol açar.¹⁰⁰

VI. YENİ SİYASAL YAPI?

Kral tarafından 1992'de ilan edilen "Temel Yönetim Kanunu" ile Suudi Arabistan Krallığı'nın yönetim biçiminin monarşi, dininin İslam; anayasasının Kuran ve Sünnet, dilinin Arapça olduğu bir kez daha belirtilmiştir. Bu kanunla İslam ve şariat Suudi sisteminin omurgası olmaya devam ederken Suud krallığının mutlakiyeti vurgulanmıştır.¹⁰¹

Yönetimin en tepesinde kral vardır ve kral naibini kendi atar ve görevden alır. Kraliyetin Abdul Aziz'in soyundan devam edeceğinin belirtildiği kanunda naib kral olduğunda yeni naibin nasıl seçileceği konusunda bir mekanizma tanımlanmamıştır. Geleneksel olarak ikinci sıradaki Prens bu konuma getirilmekle beraber bazı aile üyeleri bunun otomatik bir uygulama olmadığını, ailenin toplanarak buna karar vereceğini savunmaktadır.¹⁰²

Kanunda eğitim, sağlık ve savunma konularında devletin rolü vurgulanmış ve bazı temel haklara yer verilmiştir. Örneğin devletin tüm vatandaşlarının güvenliğini sağlayacağı, konutlarda izinsiz arama yapılamayacağı, "kanunla belirtilen haller dışında" haberleşmenin gizliliği kuralına uyulacağı belirtilmiştir. Ancak basın, ifade, toplantı özgürlüğü gibi konularda çok sınırlı kalan kanun din özgürlüğüne de değinmemektedir.¹⁰³

Danışma Meclisi (Meclis el-Şura)

1992'de Fahd'ın çıkardığı Meclis el-Şura Kanunu ile Kral tarafından seçilecek, 30 yaş üstü, erkek, 60 Suudi vatandaşından oluşacak yasama yetkisi olmayan Meclis, genel devlet politikaları konusunda başbakana görüşlerini bildirebilir; özellikle genel ekonomik ve sosyal gelişme planlarını; bakanlık

⁹⁹ Larbi Sadiki, a.g.m., s. 35

¹⁰⁰ Michael G. Nehme, a.g.m., s. 283-284.

¹⁰¹ Peter W. Wilson, Douglas F. Graham, a.g.e., s. 71.

¹⁰² Mamoun Fandy, a.g.e., s. 32-33.

¹⁰³ Peter W. Wilson, Douglas F. Graham, a.g.e., s. 72.

ve diğer hükümete bağlı kurumların yıllık raporlarını tartışıp önerilerde bulunabilir. Ayrıca kanun, düzenleme, anlaşma, uluslararası antlaşma ve verilen ayrıcalıkları inceler ve görüş bildirir (Md. 15). Meclis'in alacağı kararlar başbakana gönderilir. Bakanlar Kurulu'nda görüşülür ve burada uygun bulunursa Kraliyet onayı ile karar çıkarılır. Eğer Bakanlar Kurulu Meclis ile aynı fikirde değil ise kararı Kral verir (Md. 17).¹⁰⁴

4 seneliğine seçilen Meclis üyeleri en azından 15 günde bir kapalı görüşme yaparlar. Gündem Meclis Başkanı, başkan yardımcısı ve komite başkanlarıncı belirlenir.¹⁰⁵ İlk kez 1993'te Kral Fahd tarafından atanan Meclis üyeleri başka hükümet görevlerinde bulunamazlar ve ancak kralın izni ile ekonomik projelere katılabilirler.¹⁰⁶ Meclisin üye sayısı 1997'de 90'a, 2001'de de 120'ye çıkarılmıştır.¹⁰⁷ Meclis üyelerinin %40'ı Nacd veya orta bölgeden, %31.1'i Hicaz bölgesinden gelmektedir. İlk Meclis'te üyelerin %68.3'ü Batı üniversitelerinde, çoğunlukla ABD'de, eğitim görmüştür ve yine üyelerin %58.3'ü doktora derecesine sahiptir.¹⁰⁸ Meclis'te muhalif isimler yoktur ve sadece iki Şii üye vardır. Üyelerin çoğu kabile liderleri ve çilemadan seçilmiştir ama üyeleri arasında teknokrat, iş adamı, emekli asker ve polis de vardır.

Yukarıda açıkça görüldüğü gibi Kral Meclis üyelerini atama ve görevden alma hakkını elinde tutmaktadır. Bazı yazarlar Meclis el-Şura'nın seçime dayalı bir parlamento olmadığını ama uzun sürede oluşabilecek parlamento-nun çekirdeği olduğunu, bunun da Suudi sitemi içinde önemli bir adım olduğunu belirtmektedir. Bu yazarlara göre Şura bir siyasi iletişim mekanizması yaratırken ilk kez ulusal bir tartışma forumu oluşturulmuş sınırlı da olsa karar alma sürecine katılım sağlanmıştır.¹⁰⁹

Aslında pek çok Suudi yönetici enformel şura geleneğini sürdürmekte burada sıradan vatandaşlar sorunlarını doğrudan yöneticilere iletmektedir. Ama Meclis asla farklı ulusal ve siyasal reformların tartışılacağı ya da iktidarın sınırlandırılacağı bir platform değildir. Aslında Meclis el-Şura da Suudi Arabistan için yeni bir örgütlenme değildir. Halk Meclisi Hicaz'ın fethinden sonra kurulmuş, Krallığın diğer bölgelerine yayılmış ve azalan gücüyle birlikte ismi de kanunla bir kaç kez değiştirilmiştir. Yeni Meclisi'nin de önemli bir gücü yoktur. Eskisinde olduğu gibi burada da üyeler Kral tarafından atanmakta, sadece kendisine verilen konularda görüş bildirmekte, tavsiyeleri de

¹⁰⁴ Meclis El-Şura Kanunu için bkz. www.saudinf.com/mair/c520.htm.

¹⁰⁵ David E. Long, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁰⁶ Peter W. Wilson, Douglas F. Graham, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁰⁷ Larbi Sadiki, *a.g.m.*, s. 46.

¹⁰⁸ Mamoun Fandy, *a.g.e.*, s. 39-41.

¹⁰⁹ Peter W. Wilson, Douglas F. Graham, *a.g.e.*, s. 74; Mamoun Fandy, *a.g.e.*, s. 41.

kralın onayına tabi olmaktadır.¹¹⁰

Bakanlar Kurulu

1953'te kurulan ilk Bakanlar Kurulu'na Abdul Aziz oğulları Suud ve Fay-sal'ı Kurul başkanı ve başkan yardımcısı olarak atamıştır. Savunma, İçişleri ve Dışişleri Bakanlığı daima kraliyet ailesinin kontrolünde olmuştur. Bakanlık görevi kraliyet ailesine dahil olmayan kişilere de açıktır ve bu kişiler genellikle sisteme bağlı, önemli ailelere mensuptur. Ancak önemli kararlar yine de kraliyet ailesi tarafından alınmaktadır. Bakanlık koltuğunda kraliyet ailesine mensup olmayan bir kişi oturuyorsa Suud ailesi "Üst Konsey" uygulaması ile bu bakanlığın uygulamalarını kontrol altına alabilir. Bu uygulamada "Üst Konsey" başkanı mutlaka Suud ailesinden olacaktır. Bir başka deyişle Suud ailesi teknokratlara bu unvanı verirken asıl iktidar Suud ailesinde kalmaktadır.¹¹¹

Bugün Bakanlar Kurulu'na başbakan olarak Kral başkanlık eder. Bakanlar birbirinden bağımsızdır ve Kral tarafından atanırlar. Yeni kanun ile Bakanlar Kurulu'nun ortak olarak borç verme anlaşmalarını (kral kararı ile), ulusal bütçe, uluslararası antlaşmalar ve ayrıcalıkları onaylaması kabul edilmiştir.¹¹² Çıkar çatışmasını önlemek amacıyla bakanlar kamu ya da özel sektörde başka görev alamazlar ve kamu mallarını almaları, satmaları, kiralamaları yasaktır. Kral tarafından uzatılmadığı sürece 4 yıldan fazla görev yapamazlar.

Uygulamada bakanlıklar görece olarak birbirinden bağımsız hareket etmekte ve sonuçta da pek çok kere görev çakışmaları yaşanmaktadır. Örneğin Prens Sultan Savunma Bakanı olmasına rağmen, normal şartlarda Dışişleri Bakanlığı'nın sorumluluk alanı olan, Suudi Arabistan Yemen ilişkilerinde yönlendirici/belirleyici rol oynamıştır. Bireysel, yüz yüze ilişkilerin hakim olduğu siyasal arenada bakanlar kaynaklara ulaşmada birbiriyle ciddi rekabet halinde iken görev dağılımında şahsi tercihler önemli rol oynamaktadır.¹¹³

Ulusal siyaset düzeyinde bakanlar kurulu önemli bir konuma sahip değildir. Hâlâ Kraliyet ailesi ve kralın yüz yüze ilişkiler temelinde kullandığı geleneksel ilişkiler ağı bu düzeyde belirleyicidir. Diğer yandan gerekli olan teknik bilgi ihtiyacı ile birlikte bakanlıklar kurumsallaşmaya ve ilişkiler resmi sorumluluk temelinde şahsiliikten çıkmaya başlamıştır.

¹¹⁰ Michael G. Nehme, a.g.m., s. 287.

¹¹¹ Mamoun Fandy, a.g.e., s. 38-39

¹¹² 12 Mayıs 1958'de Bakanlar Kurulu'nun görevlerini düzenleyen Kral kararına göre Bakanlar Kurulu bütçe ve içişlerinden sorumluydu ve sadece kral kanun çıkarabilir, anlaşmaları, ayrıcalıkları onaylayabilirdi.

¹¹³ David E. Long, a.g.e., s. 56.

Bölgeler Kanunu

Bölgesel idare konusunda ilk düzenleme Ekim 1963'te çıkarılan bir Kral kararı ile yapılmıştır. Bu karara göre Suudi Arabistan 6 bölgeye ayrılmış ve her bölgeye kral tarafından bir prens vali atanmıştır. Bir vali yardımcısı ve Bakanlar Kurulu tarafından seçilen 30 üyeden oluşan yerel meclis danışma kurulu niteliğindeydi.¹¹⁴

1992'de çıkarılan Bölgeler Kanunu ile ise ülke 13 vilayete ayrılmış ve buralarda vilayet meclisleri oluşturulmuştur. Vilayet meclislerinde meclis başkanı olarak vali prens, onun yardımcısı, bakanlıkların yerel temsilcileri ve İçişleri Bakanlığı'nın denetiminde Kral tarafından atanan en az 10 "nitelikli ve deneyimli" Suudi vatandaşı olacaktır. Yerel meclisler sadece bütçe ve bölgenin gelişme, planlama ihtiyaçlarını tartışacaktır.¹¹⁵

1992'de çıkarılan "Temel Yönetim Kanunu" aslında var olan siyasal ilişkileri değiştirici, dönüştürücü bir niteliğe sahip değildir. Hâlâ siyasi parti kurmak yasaktır, hiç bir kurum için seçim yoktur, parlamento yoktur. Kuran kutsal anayasa olarak kabul edildiğinden anayasa fikrine Suudi siyasal eliti daima muhalif olmuştur. Siyasal muhalefeti yasaklayan sistem sendikaları yasadışı kabul etmiş ve grevi yasaklamıştır. İfade özgürlüğü ya da örgütlenme özgürlüğünün olmadığı bu yapıda doğal olarak siyasal katılımı sağlayacak yasal kanallar da yoktur.¹¹⁶

Getirilen sistemde mutlak iktidar kralda kalarak, fonksiyonların -Danışma Meclisi (yasama), Bakanlar Kurulu (yürütme) ve yargı- ayrıldığı görülür. Bir başka deyişle yapılan düzenlemelerle yeni bir siyasal yapı kurulmadığı gibi iktidarın paylaşılması da söz konusu değildir.¹¹⁷

VII. SONUÇ YERİNE

1995'te felç geçiren Kral Fahd'ın yönetimdeki etkinliği ciddi olarak sınırlanmıştır. Kral naibi Abdullah'ın kendi konumunu güçlendirme süreci, özellikle 11 Eylül saldırıları ile iyice açığa çıkan radikal Suudi İslamcı gruplar ve bunların rejim değişikliği talepleri bir yandan geleneksel olarak ABD ile Suud ailesi arasında var olan iyi ilişkileri gerginleştirirken, diğer yandan da içerde artan silahlı saldırılar¹¹⁸ Suud yönetiminin devam edebilirliği konusunda ciddi şüpheler doğurmuştur.

¹¹⁴ Ghassan Salamé, a.g.m., s. 73-74.

¹¹⁵ Peter W. Wilson, Douglas F. Graham, a.g.e., s. 72-73.

¹¹⁶ Michael G. Nehme, a.g.m., s. 286-287, 290.

¹¹⁷ Michael G. Nehme, a.g.m., s. 289.

¹¹⁸ Örneğin 9 Kasım 2003'te Riyad'daki intihar saldırısında 18 kişi ölmüş, 120 kişi yaralanmıştır. Mayıs ayındaki saldırıda ise 35 yabancı uyruklu çalışan ölmüştür.

ABD ile olan gerginlikte Suud rejimi, bir yandan kendi yönetimi için de tehdit olarak gördüğü radikal grupları baskı altına almaya başlarken diğer yandan da, ABD'nin İran deneyimini unutmadığını, Suud ailesinin ülkede kontrolü kaybedebilme olasılığına karşı reform taleplerine yakın durduğunu açıkça görmektedir. Ancak iki taraf da bu reformun Suud ailesi kontrolünde yapılmasından yanadır. Çünkü Suud ailesine alternatif güçlü bir oluşum ufukta görünmemektedir.

Suudi yönetimi bir yandan kendine yönelik eleştirilerin merkezinde olan ülkedeki Amerikan askeri varlığını, ABD ile anlaşarak, azaltmaya çalışırken diğer yandan da, sistemin özüne dokunmadan yönetimde farklı seslerin temsil edilebilmesinin mekanizmalarını aramaktadır. Bazı yazarlar daha milliyetçi bir retorik kullanan Prens Abdullah'ın radikal muhalefete karşı önemli bir güç merkezi oluşturabileceğini öne sürmektedir.¹¹⁹

İçerideki muhalefet ise farklı düzeylerde yönetimde reform yapılması gereğini vurgulamaktadır. 11 Eylül saldırılarından sonra İslami muhalefete karşı bir kez daha "liberalerin" ön plana çıktığı görülmektedir. "Liberal" olarak adlandırılan bu grup temelde entelektüeller, işadamları ve sistemin özüne sadık ulemeden oluşmaktadır. Grup, Suudi monarşisini Suudi Arabistan'ın tarihsel, sosyal, siyasal meşru gerçekliği olarak kabul etmektedir. Yukarıdan reformları savunan bu gruba karşı "radikal" olarak adlandırılan ve temelde genç ilahiyatçılara dayanan farklı İslamcı gruplar ise mevcut rejimin devrilecek ulema önderliğinde yeni İslami bir devletin kurulmasını savunmaktadır.¹²⁰

1990'larda meşru siyasal eylem biçimini alan dilekçe verme 2000'li yıllarda da devam etmektedir. Ocak 2003'te 104 imzalı "Rüya" başlıklı bir dilekçe verilmiş ve burada Şura için seçim yapılması, sosyal adalet, insan hakları kurumlarının yaratılması, yolsuzluklara son verilmesi, ekonominin çeşitlendirilmesi talep edilmiştir. Aynı yıl Nisan ayında 450 Şii kadın ve erkeğin imzaladığı "Bir Milletin Ortakları" başlıklı ikinci dilekçe verilmiştir. Ocak ayında verilen dilekçedeki görüşleri paylaştığını belirten bu Şii grup, İslami ve milli birliği vurgulayarak kraliyet ailesine destek vermekte ve yapısal değişimle "adalet, güvenlik, eşitlik, istikrar" istemektedir. Şiiler, Meclis'te dahil olmak üzere Bakanlar Kurulu'nda, diplomatik görevlerde, ordu ve güvenlik güçlerinde, yönetimde eşit temsil edilmeyi, kanunsuz tutuklama ve sorgulamalara son verilmesini, eğitim reformu ile hoşgörü, insan hakları, düşünce ve din özgürlüğü gibi değerlerin yaygınlaştırılmasını, Şiilere eşit yurttaşlar olarak mu-

¹¹⁹ Gwenn Okruhlik, "Understanding Political Dissent in Saudi Arabia", www.merip.org/mero/mero102401.html.

¹²⁰ Toby Jones, "Violence and the Illusion of Reform in Saudi Arabia", www.merip.org/mero/mero111303.html.

amele edilmesini ve saygı gösterilmesini istemektedirler.¹²¹ 24 Eylül 2003'te 306 liberal Sünni ve Şii, kadın ve erkeğin imzaladığı "Milletin Savunması"nda ise siyasal reformlar, güçler ayrılığı, ifade, örgütlenme ve din özgürlüğü talep edilmekte ve şiddet kullanan muhalefetin tasfiyesinde sadece güvenlik önlemlerinin çözüm olmadığı öne sürülerek kökten reform çabasının gerekliliği vurgulanmaktadır.¹²²

Bu talepler karşısında Prens Abdullah 2003'ün yaz aylarında Riyad'da "Diyalog için Ulusal Forum" adında bir toplantı düzenlemiş ve toplantıya sadece Hanbeli değil Şii (12 imam ve İsmaili), Maliki ve Şafi'lerden de din adamları katılmıştır. Suudi Arabistan tarihinde ilk kez gerçekleştirilen böyle bir toplantıda ulusal bütünlük ve İslam hukuku temelinde din adamlarının önemi tartışılmıştır. Ulusal birliği tehdit eden güçlere karşı işbirliği, düşünce düzeyinde çoğulculuk, toplumda kadının hak ve sorumlulukları, ifade özgürlüğü, çağdaş fetva kurumu ve bu kurumun ulusal birlik ve bütünlüğe etkisi diğer tartışma başlıklarıdır.¹²³ 13 Ekim 2003'te de Meclis el-Şura bir senede içinde kısmi olarak yerel seçimlerin yapılabileceğini açıklamıştır.

Bir bütün olarak bakıldığında Krallığın kuruluşundan itibaren yönetime meşruiyet sağlayan ve sistemin ana çerçevesini çizen Vahhabi İslam, Suudi Arabistan'ın bugün geldiği noktada değişimin önünde ciddi bir engeldir. Bir yandan Vahhabi İslam çoğulculuğa ne düşünce ne de uygulama düzeyinde açıktır. Dolayısı ile bu dini yapı temelinde Şiilerin ve kadınların taleplerinin karşılanması son derece güçtür. Diğer yandan Suud ailesi varlığını Vahhabi İslam temelinde meşrulaştırdığından bu yapıyı tasfiye etmesi kendi meşruluk alanını yok etmesi anlamına gelir ki bu, aile açısından başka bir düzeyde meşruiyet sağlanmadan, hele tarihinin en kötü ekonomik koşulları altında, tercih edilebilecek bir olasılık değildir.

Anayasası Kuran, meşruiyet temeli Vahhabi İslam olan bir yapı içinde, din temelli muhalefet meşru kabul edilen bir zeminde oluşmakta ve bu durumda İslami muhalefete geniş bir manevra alanı sağlamaktadır. Rejim tarafından üst düzey ulema ile karşılanmaya çalışılan İslamcı muhalefet ekonomik, siyasal rahatsızlıkları kolaylıkla dini kavramlar temelinde sistemin özüne yönelik bir eleştiriye dönüştürebilmektedir. Çok açıktır ki Suudi Arabistan yönetimi var olan bu gerilim içinde kısmi reform hareketleri ile Suud ailesinin denetimini korumaya çalışmaktadır. Suud ailesine alternatif olabilecek güçlü bir muhalefet kaynağının yokluğu bugün için aileyi yönetimde tutabilmekte ise de Suudi yönetiminin bu gerilimi aşma ya da aşamama biçimi bir bütün olarak Suudi Arabistan'ın geleceğini belirleyecektir.

¹²¹ Toby Jones, "Seeking a Social...

¹²² Toby Jones, "Violence and...

¹²³ Toby Jones, "Seeking a Social...

KRAL HÜSEYİN'DEN II. ABDULLAH'A ÜRDÜN

Erhan Keleşoğlu

Beş milyonu biraz aşan nüfusuyla küçük bir ülke olan Ürdün, I. Dünya Savaşı sonrasında emperyalist güçlerce sınırları çizilen Arap Ortadoğusu'ndaki diğer ülkelerden çok daha yapay bir biçimde inşa edilmiştir. Bölgedeki devletlerin pekala bölgesel ve yerel etkenlere dayalı bir tarihselliğe dayandığı iddia edilebilirse de, aynı sav Ürdün özelinde pek geçerli olmayacaktır.¹

Fransız mandasına bırakılan Suriye ve Lübnan dışında bütün Arap Ortadoğusu'na hakim olan Britanya, I. Dünya Savaşı sırasındaki hizmetlerinin karşılığı olarak Mekkeli Haşimi ailesinden Şerif Hüseyin'in oğulları olan Faysal'ı Irak'ın; Abdullah'ı ise Ürdün'ün manda yönetimlerine emir olarak atamıştır. 1923 yılında mandası altında olduğu Britanya tarafından sınırları çizilerek Maver-i Ürdün Emirliği adıyla özerklik verilen bu küçük ülke, 1946 yılında Kral I. Abdullah'ın yönetiminde bağımsız bir devlet olarak Maver-i Ürdün Krallığı'na dönüşmüştür. 1949 yılında devlet, bugünkü Haşimi Ürdün Krallığı (El Memleke el-Urduniyye el-Haşimiyye) ismini almıştır.

İsrail, Suriye, Irak ve Suudi Arabistan arasındaki konumu, jeopolitik açıdan ülkeyi çok önemli kılmaktadır.² Konumu yüzünden sorunun başlangıcından beri Filistin-İsrail, daha geniş anlamda da Arap-İsrail çatışmasının merkezinde yer alan ülkelerden biri olmuştur. Ürdün'ün 1946 yılındaki kuruluşundan hemen bir yıl sonra, Filistin'i Yahudiler ve Filistinliler arasında paylaştırmaya yönelik BM planı gündeme gelmiş, 1948 yılında da İsrail bağımsızlığını ilan etmiştir. İlanın hemen ardından Filistin'de başlayan çatışmaya dahil olan

¹ İliya Harik, "The Origins of the Arab State System", *The Foundations of the Arab State*, Croom Helm, New York, 1987, s. 22-35.

² Gabriel Ben-Dor, "Jordan and Inter-Arab relations: An Overview", *Jordan in the Middle East: The Making of a Pivotal State 1948-1988*, Ed. Joseph Nevo ve Ilan Pappé, Frank Cass, Essex, 1994, s. 189.

ordulardan biri de Ürdün'ün Arap Lejyonu'dur. İsrail'in zaferinin ardından Ürdün, tarihi Filistin'de işgal ettiği topraklardan (Doğu Kudüs ve Batı Şeria) çekilmemiş; 1950 yılında da bu toprakları ilhak etmiştir. Bu hareket, I. Abdullah'ın sonunu hazırlamış, Temmuz 1951 yılında, Kudüs'te Mescid-i Aksa'ya girerken bir Filistinli milliyetçi tarafından öldürülmüştür. Yerine geçen oğlu Talal,³ geçirdiği ruhsal rahatsızlık sonucu kısa süren hükümranlığından sonra 1953 yılında yerini oğlu Hüseyin'e bırakmıştır. Kırk altı sene tahtta kalan (1953-1999) Kral Hüseyin dönemi Ürdün için tam bir hayatta kalma mücadelesi olmuştur. İçeride pan-Arabist milliyetçi akımlar Haşimi rejimini tehdit etmiş, bu durum 1958'de ciddi bir uluslararası bunalıma dönüşmüştür. Yine bu dönemde dört tane Arap-İsrail Savaşı (1956, 1967, 1973 ve 1982) yaşanmıştır. Özellikle 1967 Savaşı Ürdün için büyük bir yıkımdır. Bu savaşta Ürdün, Doğu Kudüs ve Batı Şeria'yı kaybetmiş, ayrıca 1948 yılında gelen Filistinli mültecilere eklenen yeni bir mülteci dalgası, Ürdün'deki toplumsal ve siyasal dengeleri alt üst ederek, Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) ve Ürdün ordusu arasında bir iç savaşa (1970-71) sebep olmuştur. Bu savaşın Filistinliler ve Ürdünlüler arasında yarattığı gerilimin izleri bugün dahi izlenebilmektedir.

Ürdün, fosfat madeni dışında yeraltı ve yerüstü kaynakları açısından son derece fakir bir ülkedir. Topraklarında petrol bulunmayan bu küçük Ortadoğu ülkesi ayakta kalabilmek için dış yardım ve kaynaklara muhtaçtır. Doksanlı yılların başından itibaren IMF destekli ekonomi politikaları uygulanan ülkede fosfat, ticaret, turizm ve eğitim belli başlı gelir kalemleridir.⁴

İdeolojik açıdan Haşimi rejimi, yakın çevredeki milliyetçi rejimler açısından Batılı güçlerle çok yakın ilişkiler içerisinde olan suni bir rejim olarak değerlendirilmektedir.⁵ Devamlı dış müdahalelere açık olması (1958 ve 1970 krizleri gibi) ve dış yardımlara olan yaşamsal ihtiyacı bu ülkenin yapaylığı algısını yerleştirmiştir. Her ne kadar altmış yıla yaklaşan bir süredir bu "sunî" devlet ayakta kalmayı becermişse de, milliyetçi ve son dönemde İslamcı Araplar arasında da bu algılaşma devam etmektedir.

1. ÜRDÜN'DE KİMLİK SORUNU

Kimlik, Ürdün'de en hassas konulardan birisini teşkil etmektedir. Ürdün, Maverai-Ürdün (Transjordan) ismiyle -Britanya mandası altında sınırlı özerklik verilerek- 1923 yılında yaratıldığında, Ürdün Nehri'nin doğu yakasında yaşayanlar Maverai-Ürdünlü olarak addedilmiştir. Ancak 1948 yılında Filistinli mültecilerin gelişi ve hemen sonrasında Kral I. Abdullah'ın Batı Şe-

³ Uzun bir süre İstanbul'da tedavi gören Talal, 1972'de aynı şehirde ölmüştür.

⁴ Zengin Arap ülkelerinden gelip Ürdün'ün modern üniversitelerinde eğitim gören öğrenciler ve yine aynı ülkelerden yazlarını geçirmek üzere gelen Arap turistler, Ürdün ekonomisine kayda değer katkılar sağlamaktadır.

⁵ Gabriel Ben-dor, *a.g.m.*, s. 189.

ria'yı ilhakı işleri karmaşıklaştırmıştır. Nehrin her iki yakasından gelen Araplar da rejim tarafından Ürdünlü sayılmaya başlanmıştır. Ancak Filistinli kitleler içinde kabul görmeye başlayan Filistinli ulusal kimliği, Ürdün'ün kendi ulusal kimliğini oluşturma süreci ile çakışmıştır. Bu da Ürdün'ün uluslaşma sürecinin daha başlangıcında önemli bir kırılma yaşamasına neden olmuştur.

Ulusal kimliklerin inşa veya hayal edilen kimlikler olduğu, milliyetçilik kuramlarınca bugün yaygın kabul görmektedir. Grup veya etnik kimliğin unsurları kolektif isim, ortak soy miti, ortak tarih, özel ortak kültür, belli bir toprak parçası ile özdeşleşme ve dayanışma duygusu olarak gösterilebilir.⁶ Ancak belirtilmelidir ki her etnik veya grup kimliği de ulusal bir kimlik oluşturmaz. Birincisi, devletlerin ve hareketlerin resmi ideolojileri en sadık yurttaşların veya yandaşların bile zihinlerindeki düşünceleri yeterince yönlendiremez. İkincisi, çoğu insan için ulusal kimliğin toplumsal varlığı oluşturan diğer kimlikler kümesini dışladığını ya da daima veya herhangi bir zamanda diğer kimliklerden üstün olduğunu varsayamayız. Aslında ulusal kimliğin, diğer kimliklerden üstün olduğunun hissedildiği zamanlarda bile başka türde kimliklerle birleştiği unutulmamalıdır. Son olarak da ulusal kimlik ve bu kimliğin içerdiği unsurlar zamanla, oldukça kısa dönemlerde bile değişime uğrayabilir.⁷

Filistinli ve Ürdünlü kimliklerinin oluşması da yukarıda anlatılanlar doğrultusunda tarihsel bir süreç olarak algılanmalı ve bu doğrultuda değerlendirilmelidir. Örneğin İsrail eski Başbakanı Golda Meir altmışlı yılların sonlarında Filistinlilerin olmadığını,⁸ yalnızca Araplardan bahsedilebileceğini söylemekteydi. İsrail, seksenli yıllara kadar ayrı bir Filistinli kimliği olduğunu kabul etmemekte, bu 'Arap' mültecilerin ikamet ettikleri Arap devletleri içinde entegre olarak sorunun bitmesini beklemekteydi. İsraillilere göre Arap etnik kimliğine sahip Filistinliler pekala çevre Arap devletlerine entegre olabilirlerdi. Oysa bu 'Arap' mülteciler ısrarla Filistinli kimliğine sahip çıkarak, yaşadıkları Arap toplumları içinde eriyip asimile olmadılar. Fawaz Türki "Filistin Sürgünü- Bir Mültecinin Anıları"nda mültecilerin ruh halini çok güzel anlatır:

"Mülteciydik ne de olsa. Bu tılsımlı sözcükler bizim için anlaşılmasız olan her şeyi açıklamaya yetiyordu sanki. Bu sözcüklerin anlamını yaşayarak öğreniyorduk. Yabancı uyrukluyduk. Parya gibi görülüyorduk. Toplumun dışında tutuluyorduk. Ama ruhlarımızın derinliğinde, bilincimizin derinliğinde ayrı kalmayı ve terk etmek zorunda kaldığımız ülkemizle bağımızı,

⁶ Anthony D. Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, Dost Kitabevi, Çev. Hülya Kendir, Ankara, 2002, s. 47-57.

Eric Hobsbawm, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, Çev. Osman Akinhay, Ayrintı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 25-26.

⁸ *The Sunday Times*, 15 June 1969, aktaran: Jamal R. Nassar, "The Culture of Resistance: The 1967 War in the Context of the Palestinian Struggle", *Arab Studies Quarterly*, Summer 1997, s. 80.

üzerine titreyerek ve dişlerimizi göstererek canlı tutmayı istiyorduk. Bizi dağılmış olan Filistinli kardeşlerimize bağlayan ve sorunumuzun boyutunu belirleyen manevi değerleri bırakmıyorduk. Çaresizliğin sınırları içinde hapsolsak da, duvarlara inat varlığımızı sürdürüyorduk."⁹

Asimile ol(a)mayan Filistinli mültecilerin yaşadıkları Arap devletlerinin de -ki Ürdün bunlardan biriydi- o tarihlerde kendi ulusal kimliklerini ve ulus devletlerini yeni oluşturma çabası içinde oldukları bilinmelidir. Bu anlamda Ürdün'de Filistinlileri asimile edeceği güçlü bir kimliğin ve devletin yokluğu göz ardı edilmemelidir.

1948'de 700.000 kadar Filistinlinin mülteci konumuna düştüğü Arap-İsrail Savaşı'ndan sonra, bu mültecilerden 70.000'i, o dönemde nüfusu 440.000 kişiden ibaret olan Ürdün'e gelmiştir. 1950 sonrasında Kral I. Abdullah'ın Batı Şeria'yı ilhakiyla beraber 790.000 Filistinli (Bu rakamın 440.000'i Batı Şeria'nın yerlisi, 280.000'i Batı Şeria'da mülteci ve 70.000'i de doğrudan bugünkü Ürdün'e geçenlerdi), Ürdün vatandaşı olmuştur.¹⁰ 1967'de Batı Şeria'nın kaybindan sonra Ürdün hakimiyeti altında yaşayan Filistinlilerin sayısı azalsa da bugünkü Ürdün nüfusunun yarısından fazlasını oluşturdıkları söylenebilir.

İlhaktan sonra, az sayıda yerli Ürdünlü kamu görevlisi ve işadamları dışında Batı Şeria ezici bir çoğunlukla Filistinliydi, bu anlamda kimlik sorununun asıl boy verdiği yer Ürdün oldu. Oysa ilhak sırasında Ürdün nüfusu da kendi içinde homojen değildi. Çerkezler, Çeçenler, Kürtler, Ermeniler, Hristiyan Araplar, Suriye ve Lübnan kökenli Araplar ve çok az sayıda olmak üzere Türkler¹¹ Ürdün'de yaşamaktaydı. Hicaz kökenli Haşimi sülalesinin de yerlisi olmadığı bu topraklarda bir anda çoğunluk haline gelen Filistinliler, kendilerinden önce nehrin doğu yakasında oturmakta olan bu grupların kendi aralarındaki ayrımları unutmalarına neden oldu. Bir anlamda yerli Ürdünlü (Mavera-i Ürdünlü) kimliği Filistinlilere karşı şekillendi.

Yerli Ürdünlü (Mavera-i Ürdünlü) Kimliği

Ulusal kimliğin Ürdünlüler içinde gelişimini analiz ederken karşımıza belirgin zorluklar çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, Ürdün tarihini Arap-İsrail çatışmasına bakarak yazmaya çalışan yabancı tarihçiler, ikincisi ise Ürdün tarihini Filistin Sorunu ve Filistin tarihi ile iç içe anlatan Ürdün ulusal yazınıdır. Bunların ötesinde iki tarafın ulusal hareketlerinin eşanlı gelişimi analizi daha da zorlaştırmaktadır. Bir örnek verecek olursak Filistinli ulusal kimliği için bir sembol olan Karame Muharebesi (1968), Ürdün için de bir ulusal

⁹ Fawaz Türki, *Filistin Sürgünü-Bir Mültecinin Anıları*, Çev. Selahattin Erkanlı ve Nurettin El Hüseyini, Metis Yayınları, İstanbul, 1986, s. 63.

¹⁰ Laurie A. Brand, "Palestinians and Jordanians: a crisis of identity", *Journal of Palestine Studies*, 1995, Vol. 24, No. 4, s. 46.

¹¹ Türklerin sayısının 4.000 kadar olduğu tahmin edilmektedir.

mitostur. Bu muharebede Ürdün Vadisi'nde İsrail'e akınlar yapmakta olan Filistinli gerilla gruplarına yönelik Ürdün sınırları içine hareket düzenleyen İsrail kuvvetlerine karşı Filistinliler, Ürdün ordusuna bağlı düzenli kuvvetlerle birlikte direnmişlerdir. İsrail, hareketinin hedeflerine (gerilla kamplarının tahribi) büyük oranda ulaşamamış ve geri çekilmiş; bu arada da bazı kayıplar vermiştir. 1967 Savaşı'nın Araplar açısından yıkıcı sonuçları hatırlandığında bu muharebenin büyük bir zafer olarak tanımlanmasına gerek Filistinlilerin gerekse de Ürdünlülerin çok ihtiyaç duydukları açıktır. Başlangıçta Filistin gerilla gücünün saldırılarını destekleyen ve onlara topraklarını açan Kral Hüseyin, bu "zaferin" kazanılmasında aslan payını kendilerine çıkaran Filistinlilere ses çıkarmamışsa da, sonraki gelişmelerle Karame¹² Muharebesinin tarihi yeniden yazılmış ve Ürdünlüler için bir ulusal mitos haline getirilmiştir. Bugün Karame'de üzerinde şehit Ürdünlülerin isminin olduğu bir meşhul asker anıtı yükselmektedir.¹³

İşte bu nedenlerle yerli Ürdünlü kimliğini tanımlarken kesin bir yargıya varmak çok kolay değildir. Bunun belki de en önemli nedeni "devlet" kurulduktan sonra bu devlete ait bir ulusal kimliğin inşasına girilmesi. Yerli Ürdünlü kimliğinin gelişiminde çok çeşitli yerel ve bölgesel tarihsel öge etkili olmuştur. Ürdün'ün heterojen nüfus yapısının yanı sıra güney-kuzey bölgeleri ve aşiretler arasındaki rekabete dayalı ayrımlar, bazı aşiretlerin Suriye, Filistin, Irak, Suudi Arabistan gibi ülkelerle tarihsel bağları, aşirete bağlılık gibi etkenler nüfus içersinde devlet aidiyetinin gelişiminde belirgin bir zorluk oluşturmuştur.¹⁴

Yerli Ürdünlü kimliği yaratılırken pan-Arap bir kimlikle de kaynaştırılmaya çalışılmıştır. Bu hem yukarıda belirtilen tarihsel bağlara hem de Haşimi sülalesinin kendisinin de Ürdün'ün yerlisi olmamasına bağlı olarak kaçınılmaz olmuştur. Ayrıca 1950 yılında Batı Şeria'nın ilhakı yerli Ürdünlü (mave-ra-i Ürdünlü) kimliğinin güçlenmesini engellemiştir. İlhaktan sonra devlet nehrin iki tarafı için de melez bir Ürdünlü kimliği yaratmaya girişmiştir. Bu kimliğin belli başlı dört ögesi vardır: Birincisi monarşinin Ürdün'ün sembolü olarak görülmesi, ikincisi Araplık vurgusu, üçüncüsü Filistin davasına bağlılık, sonuncusu ise iki halkın aynı soyağacının iki dalı olduğu tasviridir. Melez Ürdünlü kimliği yaratma iddiasından geçmişten bugüne vazgeçilmemişse de 1970-71 İç Savaşı yerli Ürdünlü kimliğinin güçlenmesinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Bir "öteki"nin güçlü biçimde kendini göstermesinden

¹² Karame Arapça'da "onur" anlamına gelmektedir.

¹³ Karame Muharebesi ve nasıl bir mitos haline dönüştüğünü görmek için bkz. Andrew W. Terrill, "The Political Mythology of the Battle of Karameh", *The Middle East Journal*, 2001, V. 55, Issue: 1, s. 91.

¹⁴ *The Jordanian-Palestinian Relationship: The Domestic Dimension*, University of Jordan Center for Strategic Studies, The University of Jordan Printing Press, Amman, 1996, s. 6.

sonra, özellikle aşiretler aralarındaki rekabet ve ayrılığın ötesinde birleştirici yerli Ürdünlü kimliğine daha da fazla sarılmışlardır.¹⁵

Yerli Ürdünlü kimliği dendiğinde akla ilk gelen aşiretler olmaktadır. Gerçekten de aşiret bir prestij, patronaj kaynağıdır ve Ürdün'ün yerli vatandaşlarının bir çoğunun kimliği için merkezi önemini Ürdün'ün kurulduğu günden bugüne kadar muhafaza etmiştir. Rejim, aşiretleri ödüllendirme ve hizmete alma stratejisi ile yerli Ürdünlü kimliğinin güçlendirilmesine olanak sağlamıştır.

Laurie Brand, yerli Ürdünlü kimliğinin oluşmasında yerli Ürdünlülerin devlet aygıtında sivil ve askeri alanlarda görev almalarının çok önemli bir yeri olduğunun altını çiziyor. 1948'den de öncesinden başlayarak gerek I. Abdullah gerekse de Hüseyin, yerlerinden yurtlarından edilmiş Filistinlilere göre daha sadık ve güvenilir olacakları gerekçesiyle yerli Ürdünlü nüfustan asker devşirme yoluna gitmişlerdi.¹⁶ Özellikle 1970-71 İç Savaşı'ndan sonra yerli Ürdünlülere öncelik verilmesi politikası neredeyse tavizsizce uygulanmıştır. Yerli kavramını açıklamakta sadece yerli Ürdünlü aşiretlerin altını çizmek yanlış olacaktır. Ürdün'deki Kafkasyalılar, Kürtler ve Türkler gibi azınlıklar için de aynı süreç geçerlidir. Bir anlamda Ürdünlü olmanın en önemli bileşenlerinden biri devlet aygıtında -özellikle askerlik, güvenlik ve istihbaratla ilgili alanlarda- hizmet vermek olmaktadır.

Filistinlilerin Filistin kimliğini vurgulayan örgütlenmelere gitmelerine müsaade edilmezken, azınlıkların grup kimlikleriyle dernekler kurmalarına izin verilmesi azınlıkların yerli Ürdünlü kimliğini sahiplenmesinde önemli olmuştur. Rejimin kendilerine yaklaşımı bu unsurların rejime bağlılıklarını ve yerli Ürdünlü kimliğini sahiplenmelerine neden olmuştur.

Filistinli Kimliği

Filistinli kimliğini oluşturan unsurlar; köy veya kasaba gibi yerleşik bir yapıdan gelmeleri, ortak bir yitirilmiş vatan, uluslararası toplum eliyle büyük bir haksızlığa uğratılmışlık duygusu ve geriye dönüş fikridir. Ürdün'deki Filistinliler, Filistinli ve Ürdünlü kimliklerini masaya yatırırken dört ana gruba ayrılarak incelenebilir. Birinci grupta 1948 ve 1967 yılında gelmiş ve mülteci kamplarında yaşayan Filistinliler bulunmaktadır. Bu kamplardan bazıları bugün şehirlerin mahallelerine (Amman'daki Vahdet Mahallesi gibi), bazıları ise büyücek kasabalara (Bekaa Mülteci Kampı gibi) dönüşmüşlerse de, yoksunluk duygusuyla birleşerek Filistinliliğin en fazla hissedildiği yerler olma özelliklerini korumaktadırlar. Buralarda yaşayanların ezici çoğunluğu, tarihi Filistin'in köy kökenli mülksüzleri ve vasıfsız işçilerinden oluşmaktadır. Bu

¹⁵ Hussein Sirriyeh, "Jordan and Legacies of Civil War 1970-71", *Civil Wars*, 2000, Vol. 3, No. 3, s. 78.

¹⁶ Laurie A. Brand, a.g.e., s. 46-62.

anlamda geride bıraktıkları ülkelerindeki sınıfsal konumları buraya da yansıtmıştır. Ürdünlülük kimliği en az buralarda sahiplenilmektedir.

İkinci grup, orta sınıf Filistinli tüccar ve alt seviye devlet memurlarından oluşmaktadır. Bunlar Filistinli kimliğini güçlü bir şekilde sahiplenmekle birlikte toplumsal hayata entegre olmaları ve içinde bulundukları nispeten iyi ekonomik koşullardan ötürü, Ürdünlü kimliğine çok da tepkili yaklaşmamaktadırlar. Bunun istisnası ise bu grubun içinde bir dönem Filistinli gerilla gruplarında bulunmuş kesimlerdir.

Üçüncü grup önemli ticari başarılar elde etmiş ve bazı durumlarda bürokrasinin yüksek mevkilerine yükselmiş Filistinlileri kapsamaktadır. 1970-71 arasındaki iç savaştan sonra Filistin burjuvazisinin tavrı siyasete karışmamak ve işlerini yürütmelerine olanak sağlayan istikrarlı bir rejimin nimetlerinden yararlanmak olmuştur. Bu grup yerli Ürdünlülerden oluşan ordu ve güvenlik güçleriyle birlikte rejimin dayandığı payandalardan birini oluşturmaktadır. Özellikle petrol fiyatlarının arttığı yetmişli yıllarda zenginleşen bu grup, kendilerini hem Filistinli hem Ürdünlü olarak tanımlamakta bir sakınca görmemektedir.

Petrol zengini Körfez ülkelerine çalışmaya giden Filistinliler dördüncü ve son grubu oluşturmaktadır. I. Körfez Savaşı'ndan (1990-1991) sonra geri dönmek zorunda kalan bu Filistinliler, taşıdıkları Ürdün Pasaportu dışında bu ülkeye herhangi bir aidiyet duymamaktaydılar. Sayılarının 200.000 kadar olduğu tahmin edilen bu grup üyeleri güçlü bir Filistinlilik aidiyetine sahiptirler. Bu gruptakiler diğer Filistinlilerden farklı olarak çalıştıkları topraklardan çıkarılmalarına sebep olduğu için Saddam Hüseyin'den nefret etmekteydi.

Kimlik ve aidiyet tekrar tekrar yenilenen, inşa edilen kategorilerdir. Bu anlamda yukarıda saydığımız grupların analitik kategoriler olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Biraz daha açmak için örnek verecek olursak, orta sınıf Filistinlilerin çocuklarında Ürdünlülük hissiyatının gelişimi çok açık gözlemlenmektedir. Birçoğu Filistinli olmalarıyla gurur duysa da geleceğini ömrünün geçtiği Ürdün'de görmektedir. Hiç görmedikleri Filistin'e geriye dönüş onlar için romantik bir hayalden fazlasını ifade etmemektedir. Üniversitelerde Filistin'deki İsrail baskısını protesto etmek için yapılan mitinglerde, Ürdün'de Filistin ve Ürdünlülerden oluşan iki halk değil tek halk olduğu yönündeki sloganlar taktik amaçlı olduğu varsayılsa da anlamlıdır.¹⁷ Ayrıca Filistinli ve

¹⁷ Slogan düzeyindeki bu birlik çağrılarına rağmen gösteriler sırasında tanıdığım Filistinli gençlere bu sloganlara inanıp inanmadıklarını sorduğumda yanıtları olumsuz olmuştur. Zaten yerli Ürdünlülerin bu gösterilere katılımı da son derece sınırlıydı. Filistinlilerin siyah beyaz kufiyelerle üniversiteye gelmelerine tepki olarak, yerli Ürdünlüler kırmızı beyaz kufiyeler takarak karşılık veriyorlardı.

Ürdünlü gençler arasında evliliklerin artıyor olması, iki toplum arasındaki gerginliğin geleceğine etki yapacaktır.

II. FİLİSTİNLİLER VE ÜRDÜNLÜLER: TARİHE KISA BİR BAKIŞ

Ürdün'ün tarihi başından itibaren Filistin tarihi ile iç içe geçmiş bir tarihtir. Aynı manda altında yönetilen iki birim, Britanya'nın çekilmesinden sonra ayrılmıştır. Kral I. Abdullah'ın Arap Lejyonu, 1948'de tarihi Filistin'in sınırlarına girdiğinde genç Maverai-i Ürdün Devleti salt sınırlarını genişletmekten çok daha fazlasıyla karşı karşıya gelmiştir. Son derece tehditkar bir devletle komşu olunmuş, hakimiyet altında tutulan nüfus iki katına çıkmıştır. Naşası-biler¹⁸ gibi Filistin'in ileri gelen aileleriyle uzun zamandır süren iyi ilişkiler kralı Filistinlilerle entegrasyonun çok kolay olacağına inandırmış olabilir. En azından I. Abdullah'ın -Filistinlilerin ülkenin ince siyasal dengelerini bozacağını düşünen Lübnanlı liderlerin tersine- Batı Şeria ve üzerinde yaşayan Filistinlileri yönetimi altına almanın, hanedanının ve devletin temellerine zarar vermeyeceğine inandığı açıktır.¹⁹ 1950 yılında Batı Şeria'nın ilhakından sonra Kral, bir yandan Ürdün'ü Arap Filistin'in mirasçısı ilan edip, Filistin kelimesinin resmi belgelerde kullanılmasını yasaklarken diğer yandan da özerk bir Filistin siyasal oluşumuna gidebilecek örgütlenmeleri dağıtmıştır. Yerel liderler ve eşrafın ileri gelenlerinden bir kısmının ise, Ürdün devlet bürokrasisine devşirilerek El-Nabulsi ve Masri gibi başbakanlığa kadar yükselmelerine imkan verilmiştir. Ancak belirtilmelidir ki, gerek I. Abdullah gerekse de torunu Hüseyin zamanında, Filistin ulusal kimliğinin kamusal alanda dile getirilmesine devlet eliyle yoğun baskı uygulanmıştır. Özellikle Abdullah'ın 1951 yılında bir Filistinlinin kurşunlarına kurban gitmesinin ardından bu baskı yoğunlaşmıştır. Baskıların ötesinde uyumlu bir "Ürdün toplumu" yaratmak için nehrin iki tarafında örgütlenen eğitim sistemi ve Filistinlilere yönelik kalkınma programları sayesinde, Ürdünlü kimliğinin sahiplenilmesinde kısmi başarılar sağlanmışsa da, bu çabalar sonuçsuz kalmıştır. Bunun en belirgin nesnel nedeni, nispi olarak küçük ve güçsüz bir devletin; kendisinininki-ne oranla daha yerleşik, daha eğitilmiş ve kalabalık -ilhakla beraber bir Ürdünlüye iki Filistinli düşmekteydi- bir toplumu entegre etmek istemesidir.

Filistinlilerin çoğu nehrin iki yakasının birleşmesine muhalif olsa da özellikle üst sınıflar Ürdün'de nispeten daha rahat bir yaşam sürmelerinin en iyi seçenek olduğunu düşünüyorlardı. Devletsiz olmanın getirdiği güvensizlik ve sakıncalardan burada kurtulmuşlardı. Diğer Arap devletlerinden farklı olarak, 1954 Ürdün Uyruluk Yasası uyarınca Filistinlilere vatandaşlık hakkı

¹⁸ Kudüslü bu aile, Hüseyini ailesiyle aralarında uzun yıllardır devam etmekte olan rekabetle bilinirdi.

¹⁹ Baruch Kimmerling, Joel S. Migdal, *The Palestinian People*, Harvard University Press, Cambridge, 2003, s. 219.

verilmişti.²⁰ Bu entegrasyon politikasının amacı ilhaktan sonra Ürdün rejimine yönelebilecek bir Filistin hareketinin önünü kesebilmektir. Ancak, bu entegrasyon sembolikti, belli başlı güç merkezleri Ürdünlülerin elinde kalmaya devam etmişti. Mültecilere vatandaşlık hakkının verilmesi, niyetlerinden şüphe duyularak sürekli gözlem altında tutulmalarını engellememişti.²¹

Kent kökenli Filistinliler doğu yakasında oturan Ürdünlülere göre genellikle daha eğitimliydi. Britanya mandası altında ticari yeteneklerini daha da geliştirme fırsatı bulmuşlardı. Kral Hüseyin tahta çıktıktan sonra Doğu Yakalılar ve Batı Şeriatlılar arasındaki gergin ilişkileri, ileri gelen ailelere ve aşiret önderlerine hükümette yer vererek yumuşatmaya çalışmıştı. Batı Şeria'dakiler, kalkınma projelerinin daha çok Ürdün Nehri'nin doğusuna yöneltildiğinden ve askeri, sivil bürokraside kendilerine yer verilmemesinden şikayetçi olsalar da Filistinliler Ürdün'de özellikle ticari alanda etkin olma fırsatını yakaladılar. 1960'lı yıllarda ekonomi hızla büyürken mülksüzleştirilmiş Filistinli mülteciler bile hayat standartlarını yükseltme fırsatını bulmuşlardı.²²

1957-58 yıllarında Kral Hüseyin ve Ürdün rejimi önemli bir sınavdan geçti. 1952 yılında Mısır'da gerçekleşen Hür Subaylar Darbesi'nden kısa bir süre sonra Nasır önderliğinde yükselen anti-emperyalist pan-Arap milliyetçiliği, bölgenin Arap halkları nezdinde gittikçe daha fazla itibar görmekteydi. Ellili yılların ortalarında Ürdün'de yaşayan Filistinliler ve Maverai Ürdünlüler arasında Nasirizm ciddi bir desteğe erişti. Hüseyin'in 1955 yılında bir diğer Haşimi Krallığı olan Irak'la birleşme ve Bağdat Paketi'ne girme yönündeki girişimleri Filistinlilerin başını çektiği kitlesel gösterilerle engellendi. Ordu içinde rahatsızlık başladı ve 1957 yılında Kral Hüseyin'e karşı Maverai Ürdünlü Nasırcı bir subay olan Ebu Nuvar önderliğinde başarısızlıkla sonuçlanan bir darbe girişimi yapıldı. Toplumsal huzursuzluk devam etti ve 1958 yılında Britanya Kral Hüseyin'e destek amacıyla Ürdün'e kuvvet göndermek zorunda kaldı.

Bunalımın atlatılmasının ardından gelen 1967 Savaşı gerek Ürdünlüler gerekse Filistinliler açısından bir dönüm noktası oldu. Bu savaşa kadar Nasır'ın Arap milliyetçiliğinden etkilenmiş Filistinli kitleler, kendi ulus devletlerini kurma fikriyle donanmış Filistinli milliyetçi elitlerin etkisine girmeye başladılar. Özellikle Karame Muharebesi'ndeki rollerinin yüceltilmesiyle bu gruplara kitlesel katılımlar oldu. 1969'da FKÖ'nün yönetiminin Filistinli ge-

²⁰ 1967 Savaşı'ndan itibaren Gazze Şeridi'nden gelen mültecilere vatandaşlık verilmemiştir. Özellikle 1990'dan sonra Körfez ülkelerinden gelen Gazze Şeridi kökenli Filistinli işçiler vatanı sayıldıkları için mağdur konumdadırlar.

²¹ Elia Zureik, *Palestinian Refugees and the Peace Process*, Institute of Palestine Studies, 1996.

²² Lawrence Tal, "Is Jordan doomed?", *Foreign Affairs*, 1993, Vol. 72, Issue 5, s. 48.

rilla gruplarının eline geçmesiyle, Filistin ulusal hareketi için yeni bir dönem başladı.

FKÖ, 1964'te Filistin sorununun üzerlerinde yarattığı baskıyı azaltması için, bizzat kendi aralarında da ciddi bir rekabet bulunan Arap devletleri eliyle kurulmuştu. 1967 Savaşı'nın Arap devletlerini güçsüz düşürmesiyle doğan boşlukta Filistinli gerilla örgütleri, Arap devletleri arasındaki rekabetten de yararlanarak bu devletlerden bağımsız hareket edebilecekleri bir alan yaratmayı başarmıştı. Bu örgütlerin görece bağımsız bir hareket alanı elde etmelerinin en somut örneği Suriye, Lübnan ve Ürdün'ün bu örgütlerle yaptığı, onlara kendi topraklarından İsrail'e akın yapabilme, özerk üs kurma ve askeri faaliyette bulunma imkanı veren antlaşmalardır.

Blindiği üzere gerilla kuvvetleri daima eğitimlerini yapacakları, barınacakları, sığınacakları güvenli bölgelere ihtiyaç duyarlar. İşte Ürdün de FKÖ için bir sığınak görevi görmüştü. Hemen şunu da belirtmek gerekir ki, bu tür hareketleri barındıran ülkeler açısından bu maliyetli bir iştir. Bu maliyet yalnızca gerillaların topraklarına saldırı düzenlediği ülkenin karşı saldırısından ibaret değildir. Bu hareketler düzen karşıtı bir öze sahip olduklarından, bulundukları ülkede muhalif güçlerin gelişmesi açısından bir katalizör görevi görüp, hakim toplumsal sınıflar açısından ciddi bir tehlike oluşturabilir. 1967'de ağır bir yenilgiye uğrayan Batı Şeria ile Kudüs'ü kaybeden, içte ve dışta her anlamda zayıf düşen Ürdün devleti, Filistinli gerilla gruplarının faaliyetlerini engelleyememişti. Bu gruplar, İsrail'in yoğun saldırıları neticesinde taraflar arasındaki anlaşmalarla belirlendiği üzere bulunmaları gereken sınır boylarını terk etmiş, şehir merkezlerine gelmişlerdi. Silahlı grupların şehirlerdeki kanunsuz davranışları gerginliği arttırmış, ikili bir iktidarın nüveleri ortaya çıkmaya başlamıştı.²³ 1970 yılına gelindiğinde kral, aşiret ittifakları ve sivil-askeri bürokrasiden oluşan Ürdün iktidar bloğu, siyasal iktidarı yitireceği endişesine kapılmıştı.²⁴ Filistin Halk Kurtuluş Cephesi'nin aynı yıl Eylül ayında kaçırdığı uçakları Ürdün'e indirip havaya uçurması, Ürdün ordusuna, mevcut rejimi tehdit eden FKÖ güçlerine karşı saldırıda bulunması için gerekli bahaneyi sağladı. Yaşanan iç savaş neticesinde Filistin gerilla örgütleri, ağır silahlarla donanmış Ürdün ordusu karşısında büyük kayıplar vererek yenildi ve 1971'de Ürdün, FKÖ için bir üs olmaktan çıktı.

Filistinlilerce Kara Eylül olarak adlandırılan bu iç mücadele Ürdün tarihinde bir dönüm noktası oldu. Bu olayla Filistinliler ve Ürdünlüler arasındaki ayrımlar keskinleşti. Bir kısım Ürdünlünün de FKÖ'yü desteklemesine rağmen, Ürdünlülerin ezici çoğunluğu için Filistinliler kendilerine kucak açanla-

²³ Adnan Abu Odeh, *Jordanians, Palestinians and the Hashemite Kingdom*, United States Institute of Peace Press, Washington DC, 1999, s. 174.

²⁴ Konu ile ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz. Clinton Bailey, *Jordan's Palestinian Challenge, 1948-1983: A Political History*, Westview Press, Boulder, 1984.

ra vefasızlık göstermiş, ihanet etmişti. Filistinlilerse Kral Hüseyin'i Kudüs ve Batı Şeria'nın kaybından ve iç savaş sırasında binlerce kişinin ölümünden sorumlu tutuyorlardı.²⁵

İç savaştan sonra Kral Hüseyin'in çevresindeki danışmanlar "Önce doğu yakası" denen bir yaklaşımı formüle etmişlerdi. Onlara göre Batı Şeria'nın İsrail'e işgali ve 1970-71 savaşından sonra Filistin meselesine dahil olmanın getiri ve götürüleri yeniden gözden geçirilmeliydi. Arap devletlerinin 1974 Rabat Zirvesi'nde FKÖ'yü Filistinlilerin yegane temsilcisi seçmelerinin ardından Ürdün milliyetçileri, Kral Hüseyin'den Batı Şeria'daki haklarından vazgeçmesini istemişlerdi. Hatta bazıları Filistinlilere verilen vatandaşlık haklarının geri alınmasını talep ediyorlardı. Milliyetçilere göre içinden çıkılmaz bir hal alan Filistin Sorunu FKÖ'ye bırakılmalı, Ürdün Nehri'nin doğu yakasında rejim güçlendirilmeliydi. Ancak Kral Hüseyin her şeye rağmen Filistinlilerle ilişkisini koparmak istemiyordu. Herşeyden önce Batı Şeria'nın kaybından kendini bireysel olarak sorumlu hissediyordu. Peygamber soyundan geldiğini iddia eden bir kral olarak dedesi ve büyük dedesi Şerif Hüseyin'in kabrinin ve Mescid-i Aksa'nın bulunduğu Kudüs'ü geri almayı umut ediyordu.²⁶ İkincisi ve çok daha önemlisi, Ürdün'ün yaşaması için ihtiyacı olan maddi yardım büyük oranda zengin Arap devletlerinden gelmekteydi. Bu devletler de Filistin meselesiyle ilintili olarak bu yardımı arttırıp azaltmaktaydılar. Kral'ın kararının isabeti 1970'li yıllarda kanıtlandı. Petrol fiyatlarında artışla beraber Arap ülkelerinden gelen yardımlar, bu ülkelerde çalışan Ürdünlü işçilerin gönderdiği paralarla birleşince daha önce benzeri görülmemiş bir bolluk dönemi yaşandı. Ancak, ekonomik yaşamda görülen bu rahatlamaya rağmen reform talepleri artmaya başladı. Kimi kesimler, Filistin meselesine dahil olmanın bölge ve ülke için devamlı bir istikrarsızlık yarattığını savunmaktaydı. Eleştirilere göre bu istikrarsızlık krallığı dış yardımlara daha da bağımlı hale getiriyordu, güçlü bir tarımsal ve sınai alt yapı kurulamamıştı, yolsuzlukların önü alınamıyordu.

Kral Hüseyin'in politikaları 1980'li yıllara gelindiğinde çıkmaza girdi. Bunun en önemli sebebi petrol fiyatlarında yaşanan düşüştü. Ürdün'ün rantiyeye ekonomisi bozuldukça patronaj sistemini sürdürmeye yarayacak kaynaklar da azalmaktaydı. Bu da rejim üstündeki baskıyı arttırıyor, basıncı azaltmak için demokratik reformlar kaçınılmaz hale geliyordu. Ürdün'ün politikalarında değişim için ana uyarıcı etken dışarıdan geldi. Aralık 1987'de işgal altındaki topraklarda intifada'nın patlak vermesiyle Hüseyin, Batı Şeria'dan vazgeçmeyi tekrar düşünme fırsatını buldu. İsrail işgali altında geçen yıllar bo-

²⁵ Tarafların birbirini katliam yapmakla suçlayan iddialarına rağmen, gerek Filistinlilerin gerekse de Ürdünlülerin büyük çoğunluğu mücadeleyi kenardan seyretmiştir, bu anlamda savaş iki topluluğun birbirini katlettiği bir çatışmaya dönüşmemiştir.

²⁶ Lawrence Tal, a.g.e., s. 50.

yunca Filistinliler, kendi çabalarıyla ulusal kurumlar ve taban örgütlenmeleri yaratmayı başarmışlardı. Bu anlamda artık Ürdün idaresine ihtiyaçları yoktu. İntifada, İsrail işgaline olduğu kadar Ürdün idaresine de karşıydı. Kral, Temmuz 1988'de Batı Şeria üzerindeki bütün haklarından vazgeçtiğini açıkladı. Parlamentodaki Batı Şeria kontenjanları kaldırıldı, burada çalışan hükümet görevlilerinin maaşları kesildi.

1989 Nisan'ında darboğaza giren ekonomi neticesinde, IMF ile varılan antlaşmanın getirdiği kemer sıkma politikalarına karşı Güney Ürdün'de ayaklanmalar patlak verdi. Haşimi rejimi tarihinde ilk defa yerli Ürdünlülerden gelen bir tepkiyle karşı karşıya kaldı. Ordunun ve bürokrasinin fideliğini oluşturan kesimden gelen bu meydan okuma, Kral Hüseyin'e demokratik reformlara gidilmesinin zamanının geldiği mesajını verdi. Zira kaynak yokluğunda patrimonyal baba rolünü oynayamamaktaydı. Bu da rejimin meşruyetini tehlikeye düşürmekteydi. Her kesimden Filistinliler ise, yaşananları Ürdünlüler arasındaki bir mesele olarak görüp seyirci kalmayı tercih etmişlerdi.

Kral, olanlar karşısında çaresiz kalmıştı; 1967'den beri ilk defa seçimlere gidilmesine karar verdi. Rejim üzerindeki baskıyı hafifletmeye yönelik bu girişim, süreç içerisinde siyasal partilerin yasal hale gelmesini (1957'den beri siyasal parti kurmak yasaktı), 1967 Savaşı'ndan beri yürürlükte olan sıkıyönetimin kaldırılmasını ve yeni bir seçim yasasının onaylanmasını getirdi. Bununla beraber Filistinliler sorunu, daha demokratik bir siyasal sistemin önünde engel teşkil etmeye devam etti.

1989 seçimlerine geçmeden önce Ürdün'deki siyasal sistemin önemli yönlerinden biri olan siyasal patronaj ve siyasal yapının temel özellikleri üzerinde kısaca durmak yararlı olacaktır.

III. ÜRDÜN'DE SİYASAL YAŞAMIN TEMEL DİNAMİKLERİ

Neopatrimonyal Bir Baba: Kral

Kral I. Abdullah, 1923 yılında Ürdün'ü yönetmeye başladığında, kıt kaynaklara sahip bu ülkede yönetimin meşruiyetini "satın almak" için patronaj ağı oluşturma yoluna gitmişti. Manda döneminde I. Abdullah diğer Ortadoğu ülkelerinde de benzerleri görüldüğü üzere hakim emperyal güçle yerel toplumsal yapı arasında aracı rolünü oynamaktaydı. Manda yönetiminin Abdullah eliyle yönettiği kaynak dağıtımından kimin en fazla yararlanacağı, aşiretler ile eşraf arasında rekabetin ana nedenlerinden biriydi. Kral, bu rekabetin üzerinde konumlanıp düzenleyici rolünü üstlenmişti. Bu yolla hem aşiret sistemi ayakta tutularak toplumsal kontrol sağlanıyor, hem de aşiretlerin bağlılığı sağlanıyordu. I. Abdullah zamanında temelleri atılan bu siyasal ilişki biçimi, Kral Hüseyin ve II. Abdullah döneminde de değişim ve dö-

nüşümlere uğramışsa da varlığını sürdürmektedir. Ancak özellikle II. Abdullah'ın global ekonomi ile bütünleşme doğrultusunda uyguladığı liberal iktisadi politikalar patronaj politikalarında bir çözülmeyi de beraberinde getirmektedir.

Patronajla yürütülen bir siyasal sistemde, yani Weberyen anlamda patrimonyyal mantıkla ayakta tutulan bir yapıda, siyasal hiyerarşide aşağı konumda bulunan aslar, resmi olarak sınırlı güçleri ve tanımlanmış görevleri nedeniyle bir tabiyet ilişkisi içinde bulunanlar değil; tersine sistemden yararlanan ve konumunu tabi olduğu öndere borçlu olanlardır. Bu sistem, idari görev ve işlevler hiyerarşisinden ziyade, sadakat sözü veya akrabalık ilişkileri (çoğu zaman sembolik veya kurgusal) aracılığıyla bir arada tutulur.²⁷

Bölge içinden ve dışından müttefik ülkeler tarafından sağlanan kaynaklar, Ürdün'ün hiyerarşik siyasal yapısı ve krala doğrudan bağlı baskı aygıtıyla birleşerek, rejimin üzerine bina edildiği toplumdan siyasal ve ekonomik anlamda önemli bir özerklik elde etmesine yardım etmiştir. Dışarıdan kaynak sağlama imkanı bulan rejim, bu kaynakları neopatrimonyal ilişkileri finanse etmek ve destekçilerine istihdam olanağı sağlayan bir kamu sektörü oluşturmak için kullanmıştır. Ekonomik kaynakların kontrolü ve kimin ne kadar alacağına karar veren "hakem" rolü, Haşimi yönetiminin toplumun değişik kesimlerinden, özellikle Filistinli üst-orta sınıflardan destek almasında önemli etken olmuştur. Aynı politika ve teknikler toplumun değişik katmanlarının ulusal entegrasyon seviyelerinin artırılmasında ve rejimin toplumsal meşruiyetinin sağlanması için de kullanılmıştır. Dış kaynaklar, sosyo-ekonomik politikaların hayata geçirilmesi doğrultusunda yapılacak devlet harcamalarının finansmanı için rejimin ihtiyaç duyduğu yüksek vergilerden kaçınma olanağını sağlamıştır. Gerek enflasyon gibi dolaylı vergilerin gerekse de gelir vergisi gibi dolaysız vergilerin düşük olması rejimin toplumun çeşitli kesimlerinden yükselebilecek tepkilerin önüne geçebilmesine imkan vermiştir.

Yukarıda anlatılan politikaları ustalıkla hayata geçiren Kral Hüseyin, bir çok açıdan Ürdün devletinin inşa ve bekasında çok önemli bir rol oynamıştır. Geleneksel, dinsel ve ulusal pan-Arap sembolleri başarıyla kullanan Hüseyin, rejimin konsolide olup meşruiyet kazanmasını sağlamıştır. Kendisini ülkenin kralı olduğu kadar bir ailenin de- ki o aile Ürdün'dür- başı olarak takdim edip, özellikle bedevi aşiretleri gibi toplumun en geleneksel kesimlerinin desteğini sağlamak için varolan ataerkil toplumsal yapıdan yararlanmıştır.²⁸ Aynı şekilde Haşimi sülalesinin Hz. Muhammed'in soyundan gel-

²⁷ Christopher Clapham, *Third World Politics*, University of Wisconsin Press, Madison, 1985, s. 48.

²⁸ Bassel F. Sallouk, "State strength, permeability, and foreign policy behavior: Jordan in theoretical perspective", *Arab Studies Quarterly*, Spring 1996, s. 45.

mesi ve İslam'ın kutsal mekanlarının koruyucusu olması gibi dinsel temaları, toplumun muhafazakar kesimleri ile bedevi aşiretlerine hitap edecek şekilde kullanmıştır.²⁹ Son olarak da Haşimilerin Ürdün'ün yerlisi olmamalarından kaynaklanan bir dürtüyle ulusal kimlik oluşturulurken, pan-Arap söylemi öne çıkarmıştır. Bugün bile başta Amman olmak üzere Ürdün'ün büyük şehirlerinde, tek bir haritada yirmi iki Arap ülkesini birleşik gösteren dev panolar göze çarpmaktadır.

Haşimiler yukarıda bahsedilen mekanizmalarla bedevi ve diğer yerel aşiret liderleriyle güçlü kişisel bağlar oluşturmayı başarmıştır. Önde gelen bedevi kabileleri ve güçlü aşiretlerin temsilcileri "Haşimi Krallık Divanı" adı verilen bir nevi üst aşiret meclisinde temsil edilmektedir. Böylelikle aşiretlere ilişkin meselelere çözüm aranmakta ve anlaşmazlıkların önüne geçilerek aşiretlere bağlı kitlelerin rejime sadakatlerinin devamı sağlanmaya çalışılmaktadır.

Ürdün'de Demokratikleşme ve Siyaset

Nisan 1989'daki ayaklanmalardan sonra Kral Hüseyin ve çevresindeki bir grup ılımlı danışmanı tarafından alınan seçimlere gidilmesi kararı, Ürdün'de demokratikleşme açısından bir dönüm noktası oldu. Bu karar, rejimin hayatta kalma stratejisinin ne olduğunu ifade ediyordu. Ekonomik kriz karşısında istikrarı koruma ve toplumsal kontrolü elden bırakmamak için krizin mağdurları tatmin edilmeliydi. Glenn Robinson'a göre bu "savunmacı demokratikleşme", rejimin kontrolünün, istikrarsızlığı önleyici reformlar yoluyla yeniden sağlanması hamlesiydi. Bu hamle yapılırken belirlenen resmi siyasal alan dışında siyasal mobilizasyon sınırlandırılıyordu.³⁰

Katılımın % 54 gibi düşük bir oranda olduğu son otuz yılın bu ilk seçimlerinde İslamcılar seksen sandalyenin otuz dördünü kazandılar.³¹ Seçimler Batı Şeria'yı dışlayan ilk seçim olsa da, Filistinlilerin iç politikada etkinliklerini arttırması bekleniyordu; oysa beklenenin tersine, meclise az sayıda Filistin kökenli girebildi. Filistinlilerin seçime fazla ilgi göstermemelerine sebep ola-

²⁹ Kral Hüseyin, Ürdün'ün 1988'de Batı Şeria'daki tüm haklarından vazgeçmesinden sonra bile Kudüs'teki kutsal Harem ül-Şerif'le ilgilenen vakfa destek olmayı sürdürmüştür. Bilindiği üzere dedesi Şerif Hüseyin'in mezarı da buradadır.

³⁰ Glenn Robinson, "Defensive Democratization in Jordan", *International Journal of Middle East Studies*, 1998, Issue 30, s. 387-410.

³¹ Ürdün'de yasama organı (Meclis ül-Umma); Ayan Meclisi (Meclis ül-Ayan) ve Temsilciler Meclisi'nden (Meclis ül-Nuvab) oluşmaktadır. Ayan Meclisi'ne senato da denebilir, toplumun ileri gelenlerinin içinden Kral tarafından atanan kırk üyeden müteşekkildir. Temsilciler Meclisi ise nispi temsil esasına göre halk tarafından seçilen yüz on üyeden oluşur. İki mecliste de hizmet süresi dört sene ile sınırlanmışsa da, Kral istediğinde meclisi lağvedebilmekte ve seçimleri erteleyebilmektedir. Dolayısıyla milletvekillerinin hizmet süresi uzayıp kısalabilmektedir. Örneğin 4 Kasım 1997'de yapılan seçimlerden sonra Kasım 2001'de yapılması gereken seçimler ertelenerek 17 Haziran 2003'de yapılmıştır. Kral, hükümeti atama ve görevden alma yetkisine sahiptir.

rak ileri sürülen savlardan birine göre eğer Filistinliler yoğun bir şekilde mecliste temsil edilirse, İsrail, Ürdün'ün Filistin olduğu iddiasına dayanak bulabilir, muhatap olarak Ürdün'deki siyasetçileri gösterebilir, FKÖ'nün Filistinlilerin yegane temsilcisi olduğu yönündeki savını çürütebilirdi.³²

İslamcıların başarısı hükümetten çok FKÖ ve sol için bir tehdit teşkil ediyordu. Mülteci kamplarının birçoğunda İslamcı adaylar kazanmıştı. Hükümet, Nisan ayındaki olaylardan solu sorumlu tutmuş, ancak, ayaklanmaların yaşandığı şehirlerdeki seçimlerde sol hiçbir varlık gösterememişti. Solcu ve ulusalcı partiler yaklaşık otuz senedir süren partileşme yasağından mustaripken, İslamcılar hayır cemiyetleri adı altında faaliyetlerini devam ettirmişti. Bütün bunların ötesinde seçmen, İslami kimliğe sahip adayların solculara oranla "devlet katında" rahatsızlık yaratmayacağı, böylece gerçekten temsil edilebileceği algısına sahipti.

İslamcılar devlet tarafından teşvik edilmese bile uzun senelerden beri tam bir serbestlik içerisinde faaliyetlerini sürdürmelerine izin verilmekteydi. İslami kamptaki en büyük ve en eski grup olan Müslüman Kardeşler (İhvan el-Müslimin), hayır işleri gören bir örgüt olarak değerlendirilerek 1957'den beri süren siyasal partiler yasağından etkilenmemiş, siyasi çalışmalarına devam edebilmişti. Bu sayede camiler, eğitim ve sağlık kurumlarından oluşan ağını genişleterek ortalama Ürdünlü nezdinde belirgin bir destek kazanmıştı. Bütün bunların ötesinde seçime giren diğer adayların aksine, hükümet tecrübesi olmayan İslamcı adaylar yolsuzluğa bulaşmamış, "temiz" adaylar olarak sunulunca başarıları kaçınılmaz olmuştu.

Cezayir örneğinin aksine Ürdün'de Müslüman Kardeşler Örgütü (kısaca İhvan) devlet ile en başından beri işbirliği içindeydi, en kötü zamanlarda uyumlu bir iktidar-muhalefet ilişkisi görülmüştü. Bu anlamda seçim sonuçları bir gerginliğe dönüşmedi. İhvan'ın rejimle ilişkisini anlayabilmek için kısaca hareketin tarihine bakmak yararlı olacaktır.

Ürdün Müslüman Kardeşler Örgütü (İhvan el-Müslimin)

İhvan, Ürdün'de halihazırdaki siyasal sistemi alaşağı etme amacı gütmeksizin 1945 yılında kurulmuştur. Reformist olarak tanımlanabilecek örgütün stratejisi öncelikle bireylerin hayatının İslami bir dönüşüme tabi tutulmasını, bu doğrultuda eğitim ve hayır işleri faaliyetine önem verilmesini, bunun ertesinde ailenin, en sonunda da toplumun bütün kesimlerinin İslamileştirilerek, İslami şeriatın devlet işlerine hakim kılınmasını öngörmektedir. İhvan'ın Ürdün'de önde gelen liderlerinden biri olan İshak Farhan, Ürdün'deki istikrara çok önem verdiklerinin altını çizmekte ve "İslami hareket ve resmi duruşlar arasındaki siyasal farklılıklar ne kadar değişik olursa olsun,

³² Stephen Hubbell, "King Hussein's surprise: Jordan votes the Islamic ticket", *The Nation*, 25, December 1989, Vol. 249, N. 22, s. 786.

işler hiç bir zaman şiddet ve karşı şiddetle sonuçlanmamalıdır" demektedir. Gerçekten İhvan hukuka ve kurumlarına saygılı davranmakta ve İslami şeriatın aşamalı olarak toplumca benimsenmesini sağlamaya çalışmaktadır.³³

Tarihsel olarak Ürdün'deki İhvan, Nasır, Sedat ve Mübarek'le şiddetli çatışmalara giren Mısır'dakilerin aksine rejimin iktidarı ve meşruiyetine karşı bir harekete hiç girişmemiş, Haşimi iktidarı ile yakın ilişkiler geliştirmiş ve işbirliği içinde davranmıştır. Hareketin kuruluşuna izin veren I. Abdullah, İhvan'ı dindar-muhafazakar duruşuyla solcu ve komünist güçlere karşı stratejik bir müttefik olarak değerlendirmekteydi. Buna karşılık İhvan da, Haşimilerin dinsel iddialarını ve Batı Şeria'nın ilhakını desteklemişti. İki tarafın ilişkileri zaman zaman gerilse de İhvan, kriz dönemlerinde Haşimi rejimini daima desteklemişti. 1957-58'de darbe girişimiyle patlayan krizde İhvan, Kral Hüseyin'e sadakatini ilan etmiş ve "istikrarı bozucu" hareketler olarak Nasırcılar, Baasçılar, solcu ve komünistlere karşı sıkıyönetimi savunmuştu. İhvana göre bu hareketlerin laik/seküler özlerine karşı durulmalıydı. İhvan'ın Kral'a desteği 1970-71 yılında da tekrarlandı ve hareket çatışmanın dışında kalarak istikrarın devamından yana tavrını bir kez daha ortaya koydu. Daha yakınlarda 1989 ve 1996 yılında yaşanan ve temel tüketim maddelerine devlet sübvansiyonlarının azaltılmasına karşı çıkan ayaklanmalarda da İhvan, Kral Hüseyin'i eleştirmekten kaçınırken eleştiri oklarını hükümete yöneltti. İhvan bu olaylar sırasında tansiyonu düşürmeye çalışırken, kamuoyuna Kral'ın bilge kişiliğine atfı yapan açıklamalarda bulundu. Buna karşılık 1996 yılında halka açık bir konuşmasında Kral Hüseyin, olaylar sırasında İhvan'ın ayaklanmaları sınırladığını kabul etti. 1990 yılında yaşanan başka bir olayda rejim, İsrail'in Tel Aviv'de on iki Filistinliyi öldürmesi üzerine Filistin kamplarında patlak veren şiddetli gösterileri bastırabilmek için İhvan'dan doğrudan yardım istemişti. İhvan'ın mülteci kamplarındaki etkisi bilinmekteydi; gelen bu talep doğrultusunda harekete geçen İhvan gösterileri yatıştırmayı başardı.

İhvan, ılımlı tavrıyla rejimin radikal İslami gruplara karşı mücadelesinde de işine yaramaktaydı; bu anlamda sistemde devrimci dönüşümler talep eden radikal grupları marjinalize edici bir işlev üstleniyordu.³⁴ Tarihin bir ironisiyle radikal İslamcı hareketlerin içine doğdukları elverişli ortamı yaratmış olan İhvan, statükocu muhafazakar yapısıyla onların kitleleşmesinin önündeki en büyük engeli de temsil ediyordu. Bu yüzden toplumsal tepkiyi İslami kaynaklarla devrimci bir çizgiye çevirmek isteyen her hareket, öncelikle İhvan'ın toplumsal etkisini kırmak zorundaydı. Bu da doğal olarak İh-

³³ Farhan'ın yayınlanmamış bir makalesinden aktaran: Quintan Wiktorowicz, "Islamists, the state and cooperation in Jordan", *Arab Studies Quarterly*, 1999, Vol. 21, Issue 4, s. 3.

³⁴ Q. Wiktorowicz, *a.g.m.*, s. 5.

van'ın rejime karşı yönelen hareketlere karşı bir tampon rolü oynamasını beraberinde getirmekteydi.

İhvan ve rejim ilişkisinde zaman zaman gerginlikler ve karşı çıkışlar da olmamış değildi. İhvan, 1956 yılında Ürdün'de İngiliz askeri varlığına izin veren politikalara karşı gösteriler düzenlemişti. 1979 İran İslam Devrimi'nin hemen öncesinde Kral Hüseyin'in Şah yanlısı tutumu da İhvan tarafından eleştirilmişti. Benzer şekilde Mısır'ın İsrail'le Camp David Antlaşması'nı (1979) imzalamasından sonra Kral Hüseyin'in Arap devletlerinin çoğunun aksine Mısır'la ilişkiyi kesmeyi reddetmesi, İhvan'ın kralın tutumunu tenkit etmesine yol açmıştı. Bugün de barış süreci, demokratikleşme ve Batı ile ilişkilere ilişkin politikalar konusunda rejimle çatışan politikalar savunulsa da, rejimin kendisine ve iktidarın meşruiyetine ilişkin bir tutum söz konusu değildir.

Ürdün'deki İhvan el-Müslimin hareketi tarihsel gelişimi içinde reformist çizgisini devam ettirmiştir. Hareket içinden çıkabilen "şahin" unsurlara rağmen bugün de rejimle uzlaşmaz bir çizgiye yönelebileceğine ilişkin bir gösterge bulunmamaktadır. Siyasal alanda İslami Hareket Cephesi ismiyle temsil edilmektedir.

1989 Seçimlerinden Günümüze Siyaset

1989 seçimlerinden sonra başbakan koltuğuna İhvan'la iyi ilişkileriyle tanınan Mudar Bedran oturdu. Demokratikleşmeye ilişkin açılımlar yapılmaya başlandı. Siyasal nedenlerle kamudaki görevlerinden alınanların görevlerine dönmelerine müsaade edildi. Filistinlilerin İntifada'ya destek için gösteri yapmalarına izin verildi. 9 Temmuz 1991'de anayasaya ek olarak Ulusal Şart adında bir belge kabul edildi. Bu belge ile Haşimi monarşinin kabulü önkoşuluyla çoğulcu demokratik sistem kabul edilmekteydi. Böylece sistem içinde kalmak isteyen solun ve Arap milliyetçilerinin ellili yıllardan beri monarşiyi hedef alan programları değişmek zorunda kaldı. Ağustos 1990'da Körfez Krizi'nin patlak vermesiyle birlikte ülkenin her yerinde yürüyüşler, gösteriler düzenlenmeye başladı. Ürdün kamuoyu Saddam Hüseyin'i desteklemekteydi. Kral, ya demokratik açılımı sona erdirecek ya da Irak'ın yanında yer alacaktı. Kral Hüseyin ikinci şıkkı tercih etti. Tercih etmesi de bir anlamda kaçınılmazdı. Hem Filistinliler hem de Maverai Ürdünlüler Saddam'a büyük bir sempati besliyorlardı. Daha önce belirtildiği gibi, sadakati sağlamak için dağıtacağı kaynaklar sınırlanmıştı. Rejimin ayakta kalması ve meşruiyetini devam ettirebilmesi açısından Krala izleyecek başka bir yol kalmamıştı.

1991 Ocak'ında yani savaşın hemen öncesinde Bedran hükümetinde bir değişiklik yapılarak hükümetteki beş bağımsız İslamcının yerine İhvan üyeleri getirildi. Ancak Haziran ayına gelindiğinde Irak'ın yenilgisiyle demoralize olmuş ve ağır ekonomik bunalımın altında ezilmiş hükümet görevden alın-

dı. Bunda İhvan üyesi Eğitim ve Sosyal Gelişme bakanlarının kamudaki cinsiyet ayrımcı politikalarının seküler çevrelerde büyük tepki toplamasının da büyük etkisi vardı. 1991 yazında Nablus doğumlu bir Filistinli olan Tahir El-Masri başbakan olarak atandı. Bu kararın arkasında iç politikanın yanı sıra dış politikadaki önemli gelişmeler de yatıyordu. Madrid Barış Konferansı'nın toplanacağı az çok belli olmuştu. Böyle bir dönemde yerli Ürdünlüler kolaylıkla barış görüşmelerine katılan hainler olarak damgalanabilecekken, başbakanın Filistin kökenli olması tepkileri en aza indirebilirdi. Masri görevde kaldığı dönemde sıkıyönetimle gelen yasaların birçoğunu kaldırdı. Kamusal özgürlüklere getirilen sınırlamaları daralttı. Ancak demokratikleşme hamlesi kısa sürdü. Madrid Barış Konferansı'ndan sonra demokratik haklar yeniden kısıtlandı. Barış görüşmelerine karşı çıkan solcu ve İslamcı milletvekillerinin ve Filistinli kimliğine sahip Masri'den hiç hoşlanmayan statüko yanlısı yerli Ürdünlü milletvekillerinin -"Anayasal Blok"- oylarıyla hükümet düşürüldü. Masri'den sonra hükümeti kuran mareşal Zaid Bin Şakir'in muhafazakar tutumu, İhvan'ın Masri'ye göre ona daha yakın durmasını beraberinde getirirken, İhvan temsilcileri hükümette yer almadılar. Şakir, Bedran ve Masri ile karşılaştıramayacak kadar güçlü bir şahsiyetti. Askeri kökeni ve kralın kuzeni olması dolayısıyla askeri-sivil bürokrasi, Haşimiler ve aşiretler ittifakından oluşan egemen bloğa çok yakındı. O yüzden selefleri kadar kolay karşı çıkılabilecek bir politikacı değildi. Madrid Barış Konferansı'nın bitmesinden sonra gözler yeniden iç politikaya döndü. Barış görüşmeleri sonrasında gelen kısıtlamalar yerini yeni açılımlara bıraktı. 1992'de Siyasal Partiler Yasası, 1993'te de Basın-Yayın Yasası kabul edildi. Böylece 1957'den beri yasak olan partilere resmi izinle kurulma imkanı veriliyor, basın daha özgür bir çalışma ortamına kavuşuyordu.

Kral Hüseyin, barış görüşmeleri sonuçsuz kalsa bile ABD'nin Arap-İsrail çatışmasında barışa ulaşılmaşı için ne kadar ısrarcı olduğunun farkındaydı; geldiğini gördüğü barış sürecine karşı içeride hazırlıklı olması gerektiğini biliyordu. Bu doğrultuda 1993'te yapılması gereken seçimlerde 1989 dönemindeki milletvekillerinin aksine, "barış" taraftarlarının ağırlıkta olmasını garanti etmenin yollarını aramaktaydı. 1993 Mayıs'ında Kral, Madrid Barış Konferansı'nda Ürdün delegasyonuna başkanlık eden Ürdün Üniversitesi eski rektörü Abdüsselam El-Mecali'yi başbakan olarak atadı. Böylece Kral barıştan yana tavrını açıkça ortaya koymaktaydı. Hiç de tesadüfi olmayan bir zamanlamayla meclisin kapalı olduğu bir dönemde atanan Mecali, İhvan haricinde değişik siyasal eğilimlerden oluşturduğu kabineyle seçimler yapılınca kadar hükümet etmeyi ve meclisteki İslamcılarının sayısını azaltacak bir seçim yasası yapmayı hedeflemekteydi. Seçim yasasındaki değişiklik yamsal önemdeydi, çünkü, 1989 seçimlerinde her seçmene bölgesindeki

temsilci sayısı kadar oy hakkı tanınmış, böylece ikiden sekize kadar ayrı oy kullanılmasına izin verilmişti. Bu sistemle aşiretler, siyasal gruplar arasında tabir yerindeyse oy ticareti yapılıyor, bundan da büyük ölçüde İslamcılar yararlanıyorlardı.³⁵ Temmuz 1993'te İhvan'ın partisi İslami Hareket Cephesi ile beraber tavır alan ulusalcı ve solcu partiler, meclis feshedilir ve yasa değiştirilirse seçime girmeyeceklerini ilan ettiler. Kral, meclisi feshetti ve seçim yasasının değişmeyeceğini ilan etti. Ancak iki hafta sonra her seçmene tek oy hakkı veren değişiklik bir Kral yönergesi ile gerçekleşti. Bütün siyasal unsurlar buna boyun eğmek zorunda kaldılar. Kasım ayında yapılan seçimlerde Kral Hüseyin değişikliğin ötesinde bazı seçim bölgelerinin nüfusları ile orantılı olmayan oranlarda temsil edilmesini sağlama yoluna gitti. Örneğin Filistinlilerin çoğunlukta olduğu ikinci seçim bölgesinde 391.849 seçmen parlamentoya üç temsilci gönderirken Haşimi rejiminin en önemli destekçilerinden Maan kentinde 79.090 kişi meclise beş temsilci göndermişti. Yine rejimin en önemli destekçilerinden azınlıklara (Hristiyan Araplar, Çerkezler ve Çeçenler) ve bedevi aşiretlerine konulan kotalarla sayılarına nispetle daha fazla milletvekiliyle temsil edilme olanağı sağlanmıştı.³⁶

Toplam seçmenlerin yüzde 68'inin oy kullandığı seçimler sonrasında oluşan meclis kompozisyonu, Kralın büyük oranda amacına ulaştığını gösteriyordu. 1989 seçimlerinde seksen sandalyenin yirmi ikisini kazanan İslami Hareket Cephesi (İHC) bu seçimlerde ancak on altı sandalye alabilmişti. Meclise girebilen Filistinli kökenlilerin sayısı dokuzu İslamcı olmak üzere on dörtte kalmıştı.³⁷ Oransal olarak en önemli düşüşü yaşayan ulusalcı/solcu partiler geçen seçimde on üç sandalyeye sahipken 1993'te yedi sandalye kazanabildiler. Merkezdeki partiler ise sekiz sandalyeye sahip oldu. Görüldüğü gibi seksen sandalyeli Ürdün Meclisi'nde, parti listelerinden sadece otuz bir aday milletvekili olabiliyordu. Seçimin asıl galipleri aşiretlerin aday gösterdiği ve kimlik siyaseti yapan bağımsız adaylar oldu. Seçim yasasındaki değişikliğin ardından, adayların siyasal aidiyeti yerine aşiret ve bölge aidiyeti öne çıkarak seçmenlerin onlara oy vermesinde en önemli etken oldu. Filistinliler ve yerli Ürdünlüler olarak tezahür eden genel kategoriler dışında adaylar mensup oldukları büyük aileler ve aşiretlere yönelik bir kampanya yürüttüler. Bunlara merkez partilerin adaylarının bir çoğunun listeler haricinde seçime girmeleri de eklenince meclisin seksen sandalyesinden kırk dokuzu bağımsızlardan oluştu. Köklü bir parti geleneğinin de olmadığı düşünüldüğünde ve politize olmamış aşiret oylarına ulaşabilmenin nispi kolaylığı

³⁵ Abl M. Amawi, "The 1993 Elections In Jordan", *Arab Studies Quarterly*, 1994, Vol. 16, Issue 3, s. 15-28.

³⁶ Abl M. Amawi, *a.g.m.*

³⁷ David Schenker, "Jordan's new election law: New tactics, old strategy", *Policywatch*, number 546, www.washingtoninstitute.org/watch/policywatch/policywatch2001/546.htm.

göz önüne alındığında bu sonuç anlaşılabilir olmaktadır.³⁸ Mecali hükümeti, seçimlerden sonra da kabinede hiç milletvekili bulunmamasına rağmen görevde kalmaya devam etti. 28 Haziran'da Mecali kabineye on milletvekili olarak Meclisten soyutlanma eleştirilerini hafifletti. 1993 Eylül'ünde Oslo Barış Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Ürdün-İsrail barışının geleceği aşıkardı; Kral Hüseyin önce Filistinlilerin barış yapmasını beklemişti. 1994 Temmuz'unda Washington Deklarasyonu ile İsrail'le barış antlaşması imzalanması konusunda anlaşmaya varıldı. Hemen ertesinde Cuma hutbelerinde barışa karşı çıkan üç İHC milletvekili gözaltına alındı ve mahkemeye sevk edildi. 10 Ağustos'ta İHC, İsrail'le imzalanacak barış antlaşmasına karşı bir ulusal İslami cephe kurulması için sonuçsuz bir çağrıda bulundu. 25 Ekim 1994'te İsrail-Ürdün Barış Antlaşması imzalandı ve hemen sonrasında mecliste onandı.

"Savunmacı demokratikleşme" İsrail ile olan barış sürecine göre bir seyir izliyordu. Hükümet, İsrail'le ilişkileri güçlendirip batı kökenli dış yardım ve yatırımları hedeflerken, aynı zamanda turizm gelirlerinin de Ürdün'ün İsrail'e gelen turlara ortak edilmesiyle arttırmayı hedeflemekteydi. Ancak bu tür politikaların 1989 meclisi gibi bir meclisle sürmesinin ve barışa karşı tepkilerin özgürlükçü bir basın ortamında dile getirilmesinin de mümkün olmadığı açıktı. "Savunmacı demokratikleşme"nin sınırlarına varılmıştı.

İslamcılar Temmuz 1995'te yapılan yerel seçimleri barış süreci için bir referandum olarak sunup güçlerini yeniden göstermek istedilerse de umduklarını elde edemeyip 259 belediyeden ancak sekizini kazanabildiler.³⁹

1996 Ocak'ında eski bir bakan olan Abdülkerim Kabariti başbakanlığa getirildi. Demokratikleşmeye yönelik reformlara devam edileceği vaadinde bulundaysa da, arkası gelmedi. "Barışla" birlikte gelmesi beklenen ekonomik düzelme bir türlü gerçekleşmeyince, artan huzursuzluk 1996 Ağustos'unda ekmek fiyatlarında yüzde yüze varan artışla doruğa çıktı ve 1989 benzeri ayaklanmalar patlak verdi. Kabariti hükümeti çok zor durumda kaldıysa da Kral, ağırlığını koyarak ayaklanmaları yatıştırmayı bildi. Bu dönemde İsrail cephesinde de önemli gelişmeler yaşanıyordu. 1996 Eylül'ünde İsrail'in Mescid-i Aksa altında tünel açma çalışması Filistin'de yoğun çatışmalara yol açmış, Ürdün'de de büyük infial yaratmıştı. İsrail'le ilişkilerin düzelmesine yönelik muhalefet gittikçe sesini yükseltmekteydi. Ürdün, vaat edildiği üzere barışın ekonomik nimetlerinden yararlanamamıştı. İsrail'in işgal altındaki topraklarda yeni yerleşimler inşa etmesi İsrail'e yönelik şüphelerin artmasına yol açmıştı. 13 Mart 1997'de sınırdaki Ürdünlü bir askerin Ürdün Vadisi'nde piknik yapmakta olan İsrailli öğrencilere ateş açması sonucu ölenlerin ailele-

³⁸ Laurie A. Brand, "The effects of the peace process on political liberalization in Jordan", *Journal of Palestine Studies*, 1999, Vol. 28, Issue 2, s. 52.

³⁹ Bunların arasında İrbid, Kerak ve Madaba gibi önemli şehirler de vardı.

rine Kral Hüseyin'in bizzat taziye ziyaretinde bulunması Ürdün'de çok yarattı. İsrail'le ilişkilerin düzelmesine karşı olanların başlattığı kampanya ile yedi öğrenciyi öldüren Ahmet Dakamse isimli asker neredeyse kahraman ilan edildi.⁴⁰ Meclisteki muhalefet üyeleri askerin kamuoyu önünde linç edilmek istendiğini söyleyerek hükümeti suçladı. Kralın eleştirilmesinin pek mümkün olmadığı Ürdün'de hükümetler krala yönelik eleştirileri üzerlerine çekerek paratoner görevi görmektedir. Kabariti, olayı şiddetle eleştirmekle birlikte Netanyahu hükümetini yeni yerleşimler yaparak provokasyon yapmakla suçlayınca kendi sonunu hazırladı ve görevden alındı. Yerine eski başbakanlardan Abdüsselam Mecali atandı (19 Mart 1997). 1993'te kendi hükümeti döneminde çıkarılan ve baskıcı niteliğiyle eleştiri konusu olan basın-yayın yasasında kısıtlamalar getiren yeni değişiklikler yaptı. Yeni düzenlemelerle yasayı ihlal edenlere çok ağır tazminatlar ödeme zorunluluğu getirildi. Ayrıca basın ve basım şirketlerinin zorunlu sermayeleri arttırıldı.

Tek kişiye tek oy üzerine kurulu 1993 Seçim Yasası ve Basın-Yayın Yasası'nda yapılan değişiklikleri protesto eden İHC Temmuz ortasında, 1997 Kasım ayında yapılacak seçimleri boykot edeceğini açıkladı. Soldan ve sağdan on parti de boykota katılacağını bildirdi. 1997 Kasım'ında yapılan seçimlere katılım yüzde 54.6 olarak gerçekleşti. Kazananlar hükümet ve aşiret adayları oldu.⁴¹

1998 Ağustos'unda Fayiz Taravne, Mecali'nin yerine başbakanlığa getirildi. İlk icraatı anayasaya aykırı bulunan basın-yayın yasasının yenilenmesi oldu. Önceki yasa kadar olmasa da baskıcı hükümler bu yasa da korunmuştu. Kralın, dost ve müttefik devletlerin eleştirilmesi yasaklanmıştı. Zaten Ürdün'ün en büyük iki gazetesi *El-Rai*'nin tamamına yakını ve rakibi *El-Düstur*'un da yüzde 25 hissesi devlet kontrolündeydi. Küçük sermayeyle basın-yayın faaliyeti yapmak da yasa ile sınırlanınca ifade özgürlüğü ciddi biçimde kısıtlanmış oldu.⁴²

Bu yıl içerisinde Kral Hüseyin'in sağlığının kötüye gittiği artık iyice anlaşılmıştı. Onun yerini kimin alacağı daha hastalığı sırasında tartışılmaya başlandı. Tedavi için Amerika'ya giderken yerine bıraktığı kardeşi Velihaht Prens (Emir) Hasan, vekalet görevini fazla ciddiye almış, muhalefetle pazarlıklara başlamış, dedikodulara göre karısı kraliyet sarayının dekorasyon işine bile girişmişti. Kral Hüseyin, hasta yatağında zehir zemberek bir mektup yazarak Prens Hasan'ı azledip velihaht olarak büyük oğlu Abdullah'ı tayin ettiğini bildirdi. Kamuya da malolan elyazısıyla yazılmış bu mektup Haşimi ailesi içindeki rekabeti bütün çıplaklığı ile gözönüne sermişti. Kimilerine göre kral, İs-

⁴⁰ Paul L. Scham & Russell E. Lucas, "Normalization and anti-normalization in Jordan: The public debate", *Middle East Review of International Affairs*, 2001, Vol. 5, N. 3, s. 65.

⁴¹ Laurie A. Brand, *a.g.m.*

⁴² "Censored: Jordan", *The Economist*, 12 September 1998, Vol. 348, N. 8085, s. 53.

lamcılarla yakın ilişkileri bulunan Prens Hasan'dan A.B.D'nin rahatsız olacağını düşünmüştü. Ayrıca Filistinli karşıtı tutumu bilinen Hasan ciddi bir hoşnutsuzluk yaratabilirdi. Abdullah ise gerek Batılılarla gerekse Körfez emirlikleriyle geliştirdiği yakın ilişkilerle öne çıkmış olabilirdi.⁴³ Hüseyin belki de bütün bu sebeplerin ötesinde sadece arkasından oğlunun hükmetmesi arzusu- nu hayata geçirmek istemişti.⁴⁴

Tahta çıktıktan sonra II. Abdullah'ın ilk işi Haşimi ailesinin içerisinde birlik beraberliğin devam ettiğini göstermek oldu. Ancak kendisine bağlı olduğunu açıklayan amcası Prens Hasan'a saygılı davranışlarda bulunsa da ona yakınlığı ile bilinen isimleri ordu ve bürokrasi kademelerindeki önemli görevlerden uzaklaştırdı. Buna karşılık taht krizi sırasında kendi tarafında yer alan isimleri yüksek mevkilere getirdi. 1999 Mart'ında Kral Abdullah, muhafazakar bir Ürdün milliyetçisi olan Abd-ül Rauf Ravabde'yi başbakan olarak atadı. Bu yeni kralın demokratikleşme konusunda ciddi adımlar atacağını düşünen reform yanlısı çevrelerde ciddi bir hayal kırıklığına yol açtı. Kral, bir yandan demir yumruk politikaları kullanarak piyasa ekonomisi kurallarını katı bürokrasiye dayatmak diğer yandan da yerli Ürdünlülerin Filistinliler sorununu karşısındaki endişelerini azaltmak istiyordu.⁴⁵ Ravabde'nin en önemli icraatlarından birisi 1999 sonbaharında ülkedeki Hamas bürolarının kapatılması oldu. Amerikan yanlısı politikalara ve İsrail'le ilişkilerin normalleşmesine en ciddi muhalefeti gösteren Ürdün Müslüman Kardeşler Örgütü buna sert bir tepki vermedi. Ancak çok pasif kalındığı yolunda tabanından gelen eleştirileri hafifletmek için 2000 Şubat'ında meclise bir önerge getirerek şeriat hükümlerinin daha fazla alanda uygulanmasını istediler. Muhafazakar ağırlıklı seksen sandalyeli mecliste⁴⁶ 53 kişinin imza attığı bu önerge, kral ve hükümetin müdahalesi sonucu imzacılardan bir düzineden fazlasının imzasını geri çekmesiyle sonuçsuz bırakıldı.

2000 Haziran'ında halen başbakanlık görevini yürütmekte olan Ali Ebu El-Ragıp, başbakanlığa getirildi. 23 Haziran 2001'de Kral yeni seçim yasasını onayladı ve bu yasayla milletvekili sayısı 80'den 110'a, seçim bölgelerinin sayısı da 23'ten 45'e yükseltildi.

2000 Eylül'ünün sonunda II. İntifada'nın patlak vermesiyle Ürdün rejimi ve Filistinliler arasındaki ilişkiler bir kez daha gerildi. Kral, 2001 yılında yapılması gereken seçimleri "nazik iç ve dış siyasal durum" sebebiyle ertelediğini açıkladı. 2003 Haziran'ında yapılan seçimlere 1997 yılında yapılan son se-

⁴³ Arapçayı şive ile konuşan Abdullah, mükemmel İngilizcesi ile dikkat çekmektedir.

⁴⁴ Lamis Andoni, "Report From Jordan King Abdallah: In His Father's Footsteps?", *Journal of Palestine Studies*, 2000, Vol. 29, Issue 3, s. 77.

⁴⁵ Lamis Andoni, *a.g.m.*

⁴⁶ Bu sayı daha sonra 110'a yükseltilmiştir.

çimleri boykot eden İslami Hareket Cephesi de katıldı. Seçim sonuçları İHC açısından tam bir bozgundu; oyların ancak yüzde 10.7'sini alabilen İHC 17 milletvekilliği kazanabilmişti. Meclis'e İHC'ninkiler de dahil olmak üzere 25 parti adayı girebildi. Seçimin esas galibi beklendiği üzere bağımsız aşiret adayları oldu.⁴⁷ Ülke genelinde katılım oranı yüzde 58.8 iken Filistinlilerin yoğun olarak yaşadığı Amman'da % 44.6 olarak gerçekleşti. Özellikle yerli Ürdünlü aşiretlerin yaşadığı kırsal bölgelerde katılım oranlarının yüksek olduğu gözlemlenmektedir. Tüm bu rakamların gösterdiği üzere Filistinlilerin büyük bir kesimi seçimlere katılmayı anlamsız bulmakta -bir anlamda hayatlarında bir değişim getirmeyeceğini düşünmektedirler.

IV. SONUÇ YERİNE

Az nüfuslu, kıt kaynaklara sahip küçük bir ülke olan Ürdün, salt jeostratejik konumu sebebiyle küresel ve bölgesel politikalar açısından önemli bir roledir. Ürdün'de iç ve dış politika ile ilgili ana yönelimleri anlayabilmek açısından iki husus yaşamsal önem arz etmektedir. Bunlardan birincisi kurulduğu tarihten itibaren Filistin sorununun -hem iç hem de dış politika açısından- bölgedeki hiçbir devlet için olmadığı kadar belirleyici olmasıdır.

İkincisi ise diğer Arap ülkeleriyle karşılaştırıldığında son derece kıt kaynaklara sahip Ürdün ekonomisinin bir rantie ekonomisi oluşudur. Rantie ekonomi kavramı, gelirlerinin büyük çoğunluğunu dış yardım ve bağışlar, yurtdışında çalışan işçilerin gönderdiği paralar, boru hattı kiralrı ve buna bağılı maddeler gibi üretici olmayan kaynaklardan sağlayan ekonomiler için kullanılmaktadır. Bu anlamda yeraltı kaynakları fosfat dışında son derece sınırlı olan, gelişmiş bir endüstriye, ticaret ve turizm gelirlerine sahip olmayan, dış yardımlarla ayakta duran Ürdün'ün bir rantie ekonomisi olduğu rahatlıkla söylenebilir.⁴⁸

Manda yönetiminin (1921-1946) bitip bağımsızlığın ilanından sonra da Ürdün ve Britanya arasındaki bağımlılık ilişkisi devam etmiştir. Dış yardıma yaşamsal ihtiyaç duyan Ürdün, mandası altında olduğu Britanya'nın 1957'ye kadar artarak süren yardımlarıyla hayat bulmuştu. Ürdün'ün dış yardıma bağımlı ekonomisinde 1957 yılında önemli bir değişim yaşanmıştır. Eisenhower Doktrini çerçevesinde "komünizm"in Ortadoğu'da yaygınlaşmasını engellemek isteyen A.B.D, Ürdün'e yardım yapan en önemli kaynak ola-

⁴⁷ "Tribal, independent figures win most of Lower House seats", *Jordan Times*, 19 June 2003.

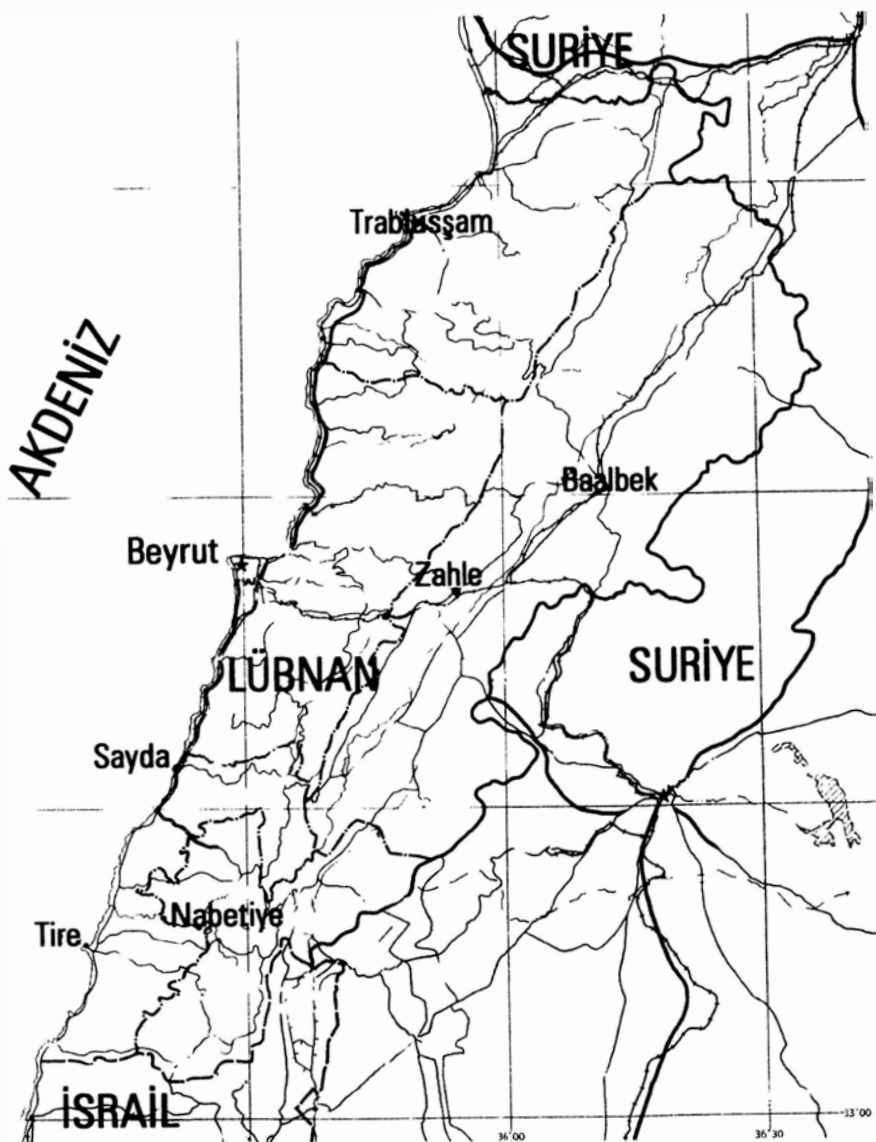
⁴⁸ Bkz. Rex Brynen; "Economic Crisis and Post-Rentier Democratization in the Arab World: The Case of Jordan", *Canadian Journal of Political Science*, March 1992, s. 69-98 ve Laurie Brand; "Economic and Political Liberalization in a Rentier Economy: The Case of The Hashemite Kingdom of Jordan", *Privatization and Liberalization in the Middle East*, Ed. İliya Harik and Dennis J. Sullivan, Indiana University Press, Bloomington, 1992, s. 167-88.

rak Britanya'nın yerini almıştır.⁴⁹ Yetmişli yıllarda petrol fiyatlarındaki artışla birlikte Ürdün yüzünü Körfez ülkelerine dönmüş ve seksenli yılların ortalarına kadar da bu zengin Arap ülkelerinden gelen yardımlarla ekonomisini ayakta tutmuştur. 1990-91 I. Körfez Savaşı'nda Irak'ın yanında yer almasından sonra mali yardım kaynakları kuruyan Ürdün, İsrail ile girdiği barış süreci sonrasında A.B.D ile ilişkilerini düzelterek bu ülkeden aldığı yıllık yardımı 2000 yılı itibariyle yaklaşık 200 milyon \$'a yükseltmiştir.⁵⁰ 2003 Irak Savaşı sırasında A.B.D-İngiltere koalisyonu yanlısı tutumu sebebiyle daha fazla Amerikan yardımı alması beklenmektedir.

En başından itibaren Kral II. Abdullah kendisini pan-Arap milliyetçiliği ve Arap-İsrail çatışmasının sınırları dışına taşıyabilen yeni tarz bir Arap lideri olarak göstermek istemiştir. Bu yüzden tahta çıkışından itibaren babası gibi barış sürecinin her detayıyla uğraşmak yerine yapısal reformlara yönelmiş, serbest pazar ekonomisine, IMF kaynaklı liberal reçetelere ve bölgedeki Amerikan politikalarına kayıtsız destek vermiştir. Kalkınma ve refahın global ekonomiye eklemlenmekle olacağına yönelik söylemleri tekrarlayan Abdullah, bu doğrultuda özelleştirme faaliyetlerine hız verdi ve 2000 yılında dış ticaret rejimindeki sınırlamaları azaltarak Ürdün Dünya Ticaret Örgütü'ne katıldı. Aynı sene içerisinde A.B.D ile serbest ticaret antlaşması imzalayan Ürdün, 1994 İsrail-Ürdün Barış Antlaşması uyarınca vaat edilen A.B.D'ye gümrüksüz ticarete imkan veren serbest ticaret bölgelerini yaşama geçirdi. Ürdün'ü bölgesel bir ticaret merkezi haline getirmek isteyen II. Abdullah'ın politikaları kısa vadede bu faaliyetlerin halkın refah düzeyini arttırmakta, gayri-resmi rakamlara göre yüzde 25-30 civarında seyreden işsizlik oranlarını azaltmakta başarısız kalmış görünmektedir. İsrail'le ilişkilerin normalleşmesi karşılığında vaadedilen ekonomik iyileşmenin gerçekleşmemesi rejimi gittikçe daha da zorlamaktadır. Ham petrolün bedelsiz alınması karşılığında Irak'ın dışa açılan kapısı olma rolünü üstlenen Ürdün ekonomisini 2003 Irak Savaşı sonrasında zor günler beklemektedir.

⁴⁹ Lawrence Tal, "Jordan", *The Cold War and the Middle East*, Eds. Yazid Sayigh, Avi Shlaim, Clarendon Press, Oxford, 1997, s. 107.

⁵⁰ Bu rakam sadece USAID kanalıyla verilen miktarı yansıtmaktadır. Kaynak: www.usaid.gov.

LÜBNAN

KÜÇÜK ÜLKE BÜYÜK SORUNLAR: LÜBNAN

Fulya Atacan

Sadece 10.452 kilometrekarelik küçük bir ülke olan Lübnan Ortadoğu'da var olan pek çok çatışma unsurunu içinde barındırdığı gibi farklı bölge güçlerinin de çatışma zemini olmuştur. Bu temelde bakıldığında farklı dini grupların yaşadığı bir ülke olarak Lübnan, aynı zamanda yasal açıdan siyasal temsilin dini cemaat temeline dayandığı ve bu anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın sonunda getirdiği yapıyı¹ bazı değişikliklerle koruyan tek ülkedir. Lübnan özellikle Suriye ve İsrail açısından farklı nedenlerle önemli olarak değerlendirilmiş ve bu iki ülke kendi aralarında varolan sorunları Lübnan üzerinden çözmeye çalışmıştır. Bu karmaşık tabloya bir de soğuk savaş dönemi politikaları, Fransa ve özellikle Amerika Birleşik Devletleri müdahaleleri eklendiğinde bu küçük ülke Ortadoğu'nun en kanlı iç savaşına sahne olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda millet sistemi çerçevesinde din temelinde oluşturulan hiyerarşik yapı içinde İslam dinine mensup olmayan teba kendi dini inancı ile tanımlanmış ve kendi dini hukuku içinde devlet tarafından tanınan dini otoritelerce temsil edilmiştir. Bugün de Lübnan bu yapıyı korumakta ve farklı hukuklara sahip 16 dini grup sayılmaktadır.²

¹ 16. ve 17. yüzyılda Maruniler Lübnan'da en büyük nüfusa sahip mezheptir. Süreç içinde geleneksel Dürzi hakimiyeti azalmış ve çıkan Dürzi-Maruni çatışması sonunda Lübnan iki idari bölgeye ayrılarak kuzeydeki Maruni bölgesine Maruni, güneydeki Dürzi bölgesine de Dürzi kaymakam atanmış ve Lübnan'da iki kaymakamlık dönemi başlamıştır. 1860'da Maruniler ile Dürziler arasında yaşanan şiddetli çatışmalardan sonra Osmanlı İmparatorluğu Lübnan mutasarrıflığını oluşturmuş ve 1861'de yönetimine Hristiyan bir mutasarrıf altında dini cemaat temelinde temsile dayalı 12 kişilik (4 Maruni, 3 Dürzi, 2 Rum Ortodoks, 1 Rum Katolik, 1 Sünni ve 1 Şii) bir Meclis atamıştır. İrfan C. Acar, *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları XXIV, Dizi-Sayı: 5, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 7-23

² Elizabeth Picard, *Lebanon, A Shattered Country*, Holmes & Meier, New York, 1996, s. 10-16. Picard bu listeye Nusayrilerin de eklenmesi gerektiğini öne sürmektedir.

Bunlar Osmanlı döneminde Lübnan nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Maruniler,³ Rum Katolikler ve Dürzilerin⁴ yanı sıra başlangıçta nüfusları bunlara yakın olan Sünni Müslümanlar, Rum Ortodokslar ve Şii Müslümanlardır. Ayrıca nüfusları oldukça az olan Roma Katolikleri, Protestanlar, Suriye Ortodoks Kilisesi, Suriye Katolik Kilisesi mensupları, Nasturiler, Keldaniler, Yahudiler, Ortodoks Gregoryan Ermeniler, Katolik Ermeniler, Gregoryan Protestan Ermeniler vardır.

1919'da Fransa *de facto* olarak Lübnan ve Suriye'yi denetimi altına almış ve bu iki ülke idari olarak birlikte değerlendirilmiştir. 1922'de Milletler Cemiyeti her iki ülkeyi tek siyasi birimin ayrı parçaları olarak yönetilmesi kaydı ile Fransız mandası altına almıştır. Ancak Fransa ülkeyi otonom devletlere bölmüş bu noktada da kendi kaygıları rol oynamıştır. Bölgedeki İngiliz nüfuzunu dengeleyebilmek ve Fransa'nın gerçek bir Akdeniz gücü olabilmesi için Levant'ı kontrol etmek stratejik açıdan önemli görülmüştür.⁵

Diğer yandan Fransa önemli Hristiyan nüfusu ile Lübnan'ın gelişen Arap milliyetçiliğine karşı bir set oluşturacağını düşünmüştür.⁶ Bu yine de bağımsız bir ülke oluşturma çabası değildir. Bu nedenle Lübnan bir yandan yeterli sayıda Hristiyan nüfusu ile ayrı bir devlet olmayı haklı çıkaracak bir yapı iken diğer yandan bu nüfusun sürekli korunmasını gerektirecek kadar Müslüman nüfus bu yapıya dahil edilmiştir. Bu amaçla büyük Lübnan yaratılmıştır.⁷ Eski mutasarrıflık olan Lübnan dağları Hristiyanların yaşadığı ana bölge iken, buna 1920'de nüfusun çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu Beyrut, kuzeyde Trablusşam, güneyde Sayda, Şiiilerin çoğunlukta olduğu Filistin sınırına kadar olan bölge, Müslüman ve Rum Ortodoksların yaşadığı verimli

³ Marunilerin inanç sistemi hakkında bkz. Fuad I. Khuri, *Imams and Emirs, State, Religion and Sects in Islam*, Saqi Books, London, 1990, s. 153-160, 211-216.

⁴ Dürzilerin inanç sistemi hakkında bkz. Fuad I. Khuri, *a.g.e.*, s. 132-136, 141-146, 202-209.

⁵ William L. Cleveland, *A History of the Modern Middle East*, Westview Press, Boulder, 1994, s. 203.

⁶ 19. yüzyıldan itibaren Maruni Lübnan milliyetçiliği iki ekseninde gelişmiştir. Bir grup "küçük Lübnan"da Hristiyan, bağımsız bir yapı isterken bu grup daha sonra Fransa yanlısı olarak manda yönetimini desteklemiş ve 1943'ten sonra da Batı yanlısı demokratik, bağımsız Lübnan'ı savunmuştur. Diğer grup ise "büyük Lübnan"ı Hristiyanlar için bir yaşam alanı olarak değerlendirmiştir. Üçüncü bir eğilim ise Lübnan'da Müslüman Hristiyan biraradalığını ve "ılımlı Arap milliyetçiliği"ni savunmuştur. Walid Phares, *Lebanese Christian Nationalism*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1995, s. 181-183.

⁷ Büyük Lübnan'ın yaratılması bir yandan Suriye'nin toprak kaybı olarak görülmüş ve hatta ileride Suriye'nin Lübnan iç savaşına müdahale etmesinde bu geçmişin izleri aranmıştır. Hiç şüphe yok ki Büyük Lübnan'ın yaratılması ülkedeki dini topluluk yapısını radikal olarak değiştirmiş ve o zamana kadar Maruniler ile Dürziler arasında var olan ikili yapı Sünni, Şii Müslüman ve Rum Ortodoksların katılımı ile farklı bir nitelik almıştır. Elizabeth Picard, *a.g.e.*, s. 32-33.

toprakları ile Bekaa vadisi eklenmiştir. Fransızların kontrol ettiği Lübnan'da en büyük dini grup Marunilerdir.⁸ Ülkede Hristiyan-Müslüman dengesini korumak için göç etme yasağı getirilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Lübnan özellikle ipek ve tarımsal ürün ihracı yolu ile dünya kapitalist sistemine eklenmiş ve özellikle Fransız sermayesi iletişim, elektrik, limanlar, bankacılık vb. alanlara yatırım yapmıştır. Osmanlı tapu sisteminin yerine 1930'da başlatılan kadastro çalışması ile özellikle Bekaa, Hermil, Akkar da kamu toprakları bu bölgelerdeki önemli aileler ve aşiret liderleri adına kaydedilmiş ve toprak mülkiyetinin belirli ellerde yoğunlaşması sağlanmıştır. Fransız girişimciler ve Manda yönetimi bir yandan Lübnan'ı Fransız malları için hızla pazar haline getirirken diğer yandan da yüksek kâr sağlayan sektörlerle yatırım yapmış ve özünde Lübnan ticaret ekonomisi üzerine yapılanmıştır.⁹

1926'da manda yönetimi altında hazırlanan ilk Anayasa ile Lübnan Cumhuriyeti kurulmuştur. 1927'de tek meclisli bir yapıya geçilmiş ve burada da milletvekilliği dağılımı hiç bir dini grubun diğerlerinin önemli oranda desteğini almadan hâkimiyet kuramaması esasına göre düzenlenmiştir. Daha sonra yazılı olmayan ama gelenek haline gelen uygulama ile Lübnan devlet başkanı daima Maruni, başbakanı ise Sünni liderlerden seçilmiştir.¹⁰

1943'te Lübnan'da bağımsızlık ilan edilmesine rağmen Fransa ayrıcalıklı bir konum edinmeden Lübnan'dan çekilmeyi reddetmiş ve savaş sonrası 1946'da Suriye ve Lübnan Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne başvurarak tüm yabancı güçlerin ülkelerinden çekilmesini talep etmiştir. Britanya, Fransa, Suriye ve Lübnan arasındaki görüşmeler sonunda Fransa Suriye'den Nisan, Lübnan'dan ise Aralık 1946'da askerlerini çekmiş ve 1947'de Lübnan tam bağımsızlığını kazanmıştır.

Bu dönemdeki siyasal yaşama bakıldığında komünistler dışında belirli bir programı ya da hedefi olan siyasal bir örgütlenme yoktur. Seçimlerde genellikle büyük toprak sahibi, dinsel anlamda önemli ailelerin temsilcileri aday olmuş ve bunlar da hem patronaj ağlarını hem de gerektiğinde tehdit ve şiddet kullanarak gerekli oyu sağlamıştır. Herkesin doğdu yerde oy kullanmasını öngören seçim kanunu temelinde göç etmiş pek çok kişinin köylerine dönmesi bugün bile sıklıkla patron-adaylar tarafından sağlanmaktadır. Unutulmamalı ki Lübnan'da her seçime hile ve yolsuzluk karıştığı öne sürülmüş ve bu tür ciddi iddialar seçimlere gölge düşürmüştür.

⁸ 1215'ten beri Roma ile geliştirilen özel ilişkiyle Maruniler Katolik Kilisesi'nin parçası haline gelmiştir. 16. yüzyılın sonunda Papa XIII. Gregory Roma'da Marunilerin din adamlarının yetiştirileceği özel bir bölüm kurmuş ve 1649'da da Sultan fermanı ile Fransa Marunilerin koruyucusu olmuştur.

⁹ Elizabeth Picard, a.g.e., s. 37-43.

¹⁰ Manda yönetimi altında Lübnan için bkz. Charles Winslow, *Lebanon, War and Politics in a Fragmented Society*, Routledge, London, 1996, s. 62-74.

1930'larda siyasal parti olarak adlandırılmayacak ancak belirli konular etrafında oluşan kümeleşmeler başlamıştır. Bunlardan en önemlileri 1932'de kurulan Ulusal Blok ve Anayasal Blok'tur. Emile Edde'nin liderliğinde kurulan Ulusal Blok, Arap ülkeleri ile ilişkilerin sınırlanması gerektiğini, Lübnan'ın Hristiyan Batı ile Müslüman-Arap doğu arasında kültürel bir köprü olduğunu öne sürerek bu çerçevede bağımsızlığı savunmuştur. Bışara el-Huri liderliğindeki Anayasal Blok ise ülkenin tam bağımsızlığını ve Suriye'deki Arap milliyetçileri ile Fransa'ya karşı işbirliğini savunmaktadır. Her iki Blok'un da liderleri Maruni'dir ve Blokların ne ciddi anlamda üyeleri vardır ne de bir platform oluştururlar. Daha çok seçim dönemlerinde aktiftirler.¹¹

Siyasal sistemin özü Lübnan'da tek resmi nüfus sayımı olan 1932 sayım sonuçları temel alınarak Meclis'teki sandalye sayısının dini cemaatler arasında belirli bir oran temelinde dağıtılması esasına dayanır. Meclis'teki sandalye sayısı zaman içinde değişse de daima 11'in katlarıdır. Buradaki oran 5 Müslüman ve Dürzi'ye karşı 6 Hristiyan'dır. Hükümet ve kamu görevlilerinde bu oran % 50-% 50'dir. Devlet başkanı ve Genel Kurmay Başkanı Maruni, Başbakan Sünni, Meclis Başkanı Şii, Devlet başkanı yardımcısı Rum Ortodoks'tur. Savunma Bakanı genellikle Dürzi, Dışişleri Bakanı ise Hristiyan'dır. Dini cemaatlerin "eşit temsili" temelinde siyasal hiyerarşinin her alanı dinsel çizgide bölünmüştür; idare, yargı aygıtı, yerel yönetim meclisleri, ordu, vs.¹²

1943'te yazılı olmayan üzerinde uzlaşılan Misak el-Vatani (Ulusal Pakt) ile bu oranlar kabul edilmiş ve kabinede de bu oranlara uyulması benimsenmiştir. Misak ile şu 4 konuda uzlaşma sağlanmıştır; 1) Lübnan'ın bağımsızlığı, tarafsızlığı ve egemenliği; Hristiyanlar Batı'dan özellikle Fransa'da koruma aramayacaklar Müslümanlar da Suriye ile ya da başka tür bir Arap birliği'ne gitmeyecektir; 2) Ayrı kimliğini koruyarak Lübnan bir Arap ülkesidir. Arap ülkesi olmasına rağmen Batı ile varolan kültürel ilişkilerine son vermeyecektir; 3) Lübnan bağımsızlığını ve egemenliğini tanıyan tüm Arap ülkeleri ile işbirliği yapacak ve 4) Güçlü bir yürütme ile Devlet başkanı Maruni, Başbakan ise Sünni Müslümanlardan olacaktır. Ayrıca yürütme ve yasamada yukarıda belirtilen cemaat temsil oranlarına uyulacaktır.¹³

Lübnan'da yönetici elit bağımsızlık sürecinde Misak el-Vatani ile siyasal temsil ve iktidarın dini cemaat temelinde bölüşülmesi konusunda uzlaşmaya varmıştır. Buradaki yenilik Osmanlı sistemi içinde İslam dinine mensup olmayanlar için kullanılan dini cemaat yapısının İslam'ı da içine alacak şekilde genişletilmesi ve geçmişte hâkim dine mensup olan Sünni, Şii ve Dürzile-

¹¹ Elizabeth Picard, a.g.e., s. 55.

¹² Charles Winslow, a.g.e., s. 80-81; Elizabeth Picard, a.g.e., s. 70.

¹³ Samir Khalaf, *Civil and Uncivil Violence in Lebanon*, Colombia University Press, New York, 2002, s. 285. Ayrıca Judith Palmer Harik, "Democracy (Again) Derailed: Lebanon's Ta'if Paradox", *Political Liberalization and Democratization in the Arab World*, Vol. 2, Eds. B. Kory, R. Brynen, P. Noble, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1998, s. 130-131.

rin de bu konumu kabul etmeleridir. Aslında bu gruplar getirilen bu yeni konuma direnmişler ve ancak bağımsızlıktan sonra Sünniler 1955'te, Dürziler 1962'de, Şiiler de 1967'de resmi statü kazanmışlardır.

Anayasanın 24. Maddesi ve seçim kanunu parlamentoda dini cemaatler arasındaki dengeyi sağlarken, 95. Madde de kamu hizmetinde ve bakanlıkların oluşumunda dini cemaatlerin eşit biçimde temsil edileceği belirtilmiştir.¹⁴ Nüfus yapısındaki değişmelere rağmen bu yasal düzenlemeler değiştiril(e)memiş ve bu statik yasal yapı ile Lübnan toplumunun cemaatler topluluğu olarak değerlendirilmesinin yasal zemini hazırlanmıştır.

Altı yıl için seçilen Devlet başkanının geniş yetkileri vardır. Buna göre devlet başkanı sadece hükümeti ve üst düzey bürokratları atama yetkisine sahip, başkomutan ve güvenlik güçlerinin başı değil aynı zamanda parlamentoda onaylanmayan kanun hükmünde kararname çıkarma ve parlamento tarafından kabul edilen kanunları veto etme yetkisine de sahiptir. Mecliste ilk turda üçte iki, ikinci turda çoğunluk oyu ile seçilen Devlet başkanları seçim sürecinde kendisine oy verebilecek milletvekilleri üzerinde özellikle bakanlık dağılımı ve benzer mekanizmaları kullanarak bir takipçi grubu oluşturmuştur. Devlet başkanları hükümetin kuruluş aşamasında da patronaj ağını kullanmış ve özellikle güvenlik ve iş sağlama gibi çeşitli kaynaklar aracılığıyla ayrı bir klientalist ağ oluşturabilmiştir.¹⁵

I. SİYASAL KRİZLER

1943-1952 arasında devlet başkanı olan Bışara el-Huri'nin benimsediği liberal politikalarla Lübnan ekonomide önemli bir gelişme kaydetmiştir. Ancak bu dönemde el-Huri'nin akraba ve destekçilerinin yaptığı yolsuzluklar belirgin bir muhalefetin oluşmasını sağlamıştır. Ayrıca el-Huri'nin Meclis seçimlerini manipüle etmesi bu muhalefeti daha da arttırmış ve muhaliflerin düzenlediği genel grev sonunda el-Huri 1952'de istifaya zorlanmıştır.

"Gülsuyu devrimi" olarak adlandırılan bu olaydan sonra Kamil Şamun devlet başkanı olarak seçilmiştir. Batı yanlısı, liberal ekonomik politikaları benimseyen Şamun'un yönetiminde olduğu dönem aynı zamanda bölgede Soğuk Savaş'ın getirdiği çekişmelerin ve tüm Ortadoğu'da Nasır milliyetçiliğinin yükseldiği bir dönemdir. Lübnan'da da Müslümanlar nüfus dengesinin değiştiğini öne sürerek yeni nüfus sayımının yapılmasını ve kendilerine verilen idari makamların ve kamu olanaklarının artırılmasını talep etmektedirler.¹⁶

Bu dönemde Lübnan'ın Batı yanlısı mı yoksa Arap milliyetçileri ile birlikte Mısır ve Suriye yanlısı mı olacağı Lübnan'daki ana çatışma konularından biriydi. Şamun'un Maruni taraftarları tamamen Batı yanlısı olmayı savunurken

¹⁴ Elizabeth Picard, *a.g.e.*, s. 64.

¹⁵ Elizabeth Picard, *a.g.e.*, s. 58-61.

¹⁶ Charles Winslow, *a.g.e.*, s. 101-106; William L. Cleveland, *a.g.e.*, s. 315-316.

Müslümanlar da Nasır'ın artan pan-arabizminin etkisi altına giriyordu. Şamun Bağdat Paketi'ne girmeyi reddederken, 1956 Süveyş krizinde Britanya ve Fransa ile diplomatik ilişkileri de kesmedi. Bu durumun yarattığı gerginlik Şamun'un ikinci dönem seçilebilmesini sağlayacak Anayasa değişikliğine gideceği yönündeki iddialarla birleşince 1958'de Beyrut, Trablusşam, Sayda, Baalbek gibi şehirlerde ayaklanmalar başladı. Şamun ayaklanmayı bastırmak için orduya emir verirken Genelkurmay Başkanı General Fuad Şehab iç çatışmalarda ordunun kullanılmasına karşı çıktı ve bunun üzerine Şamun ülkenin Nasır yanlılarının eline geçmesini önlemek üzere Eisenhower doktrini çerçevesinde Amerika'dan yardım istedi.¹⁷

Lübnan'da kendine yakın bir yönetimi korumakta kararlı olan ABD 15.000 asker gönderdi. Müslümanların eleştirisini getiren bu durum sonunda başkanlık dönemi Eylül ayında biten Şamun görevden ayrıldı ve Mecliste Fuad Şehab yeni devlet başkanı olarak seçildi. Falanjistler Şehab'ın Raşid Kerami başkanlığında atadığı kabineye karşı çıktı ve bir kaç hafta süren çatışmalar oldu. Bunun üzerine Şehab, Ekim ayında muhalefeti temsil eden dört liderden oluşan bir kabine kurdu. Burada Raşid Kerami ve Hüseyin Kueni Müslümanları, Raymond Edde ve Falanjistlerin başkanı Pierre Camayel'de Hristiyanları temsil ediyordu. Bu kabinede eşit sayıda Müslüman ve Hristiyan temsili aslında yazılı olmayan Misak el-Vatani'de önemli bir değişiklikti. "Kurtuluş Hükümeti"ne altı ay için parlamento tarafından ek yetkiler verildi.

1958'in sonunda ABD askerleri Lübnan'dan çekildi ve yaşam normale döndü. Bu hükümet de Lübnan'da siyasi temsilin dini aidiyetler üzerinden tanımlanması konusunda bir değişiklik getirmedi.

İç Savaşa Giden Yol

Merkezi hükümetin gücünü arttırmaya çalışan Şehab, devlet harcamalarını arttırarak yeni yolların, elektrik ve su şebekesinin kırsal alanlara da yayılmasını sağladı. Şehab döneminin özgünlüğü sadece izlediği sosyo-ekonomik politikada değildi. Bu dönemde siyasetçiler iktidarı ordu ile paylaşmak zorunda kaldılar. Şehab ordu istihbaratı olarak kurdurduğu İkinci Büro (Maktab Teni) kanalı ile geleneksel siyasetçilerin gücünü kırmaya ve radikalleri de kontrol etmeye çalıştı. Sadece kendisine sadık, eski sistemle organik bağı olmayan teknokrat ağırlıklı bir danışmanlar grubu oluşturdu. Ordunun gücü bürokrasi ve eski siyasetçiler tarafından açıkça hissedildiyse de Şehab Maruni ağırlıklı yönetim kademesi nedeniyle orduyu aktif siyasetin merkezine oturtmadı.¹⁸

1964'te Charles Helu yeni devlet başkanı olarak seçildi. Helu sosyal ve ekonomik dönüşümlerden çok idari reform üzerine yoğunlaştı ve farklı

¹⁷ William L. Cleveland, *a.g.e.*, s. 316.

¹⁸ Charles Winslow, *a.g.e.*, s. 135-146.

gruplar arasında aracı rolü üstlenmeyi tercih etti. Şehabist reform döneminin sona ermesi ve onun ön plana çıkardığı teknokratlar ve bu kanalla gelen yeni elitlere karşı 1970'te devlet başkanı seçilen Süleyman Faranjiye "patronların patronu" olarak niteleniyordu. Faranjiye ilk iş olarak yakınlarını ve tek özelliği kendine sadık Maruni olmak olan pek çok kişiyi önemli görevlere atadı. Kendi geleneksel patronaj ağını güçlendirmeye çalışan Faranjiye güçlü klientalist ağı olmayan Sünni bir başbakan tercih ederek dini cemaatler arasındaki dengeyi kendi lehine genişletmeye çalıştı. Bu bağlamda Sünniler katılım talebinde bulunurken Şiiler, Lübnan'ın değişen demografik yapısı ve kendilerinin hâlâ toplumun en alt kesimini oluşturmaları gerçeğinden hareketle 1943 Misak'ının gözden geçirilmesini istiyorlardı.¹⁹

Bağımsızlıktan itibaren benimsenen liberal ekonomi politikaları Lübnan ekonomisinin temelde servis sektörüne dayalı bir yapı almasına yol açmıştır. Beyrut bölgede ana liman ve ticaret, finans, turizm, eğitim ve sağlık merkezi haline gelmiştir. Arap sermayesini de çeken bu ticari yapı aslında oldukça kırılıgandır. Lübnan'da hızla büyüyen zenginlik üretken olmayan bu ticaret yapısının gelişmesine bağlıdır. Servis sektörü ile endüstri arasındaki dengesizlik, artan işsizlik ve tarım sektöründeki durgunlukla yan yana gitmiştir. İthalat açısından Batı'ya ve sermaye girdisi açısından Arap ülkelerine bağımlı olan Lübnan ekonomisi aynı zamanda dış baskılara ve müdahalelere açık hale gelmiştir.²⁰

Bu dönemde Lübnan için kullanılan "Tüccar Cumhuriyet" tanımı ekonomisi servis sektörü ağırlıklı, dışa açık ve kuralsız bir ekonomik yapıya işaret ediyordu. Aynı dönemde Lübnan mucizesinden söz edenler ise Lübnan'ın dışa dönük ekonomisinin belirli bir ekonomik düzeni kurumsallaştırdığını, güçlü para, içerideki sermayenin mobilizasyonu, dış yatırımı cezbetmesi ve hızla büyüyen, servis ihraç eden bir yapıyı vurguluyorlardı. Ancak bu ekonomik yapıda en büyük sorun -kısmen Şehab dönemi dışında- çoğunluğun temel ekonomik ihtiyaçlarının karşılanmamış olmasıydı.²¹

Bu dönemde Lübnan'ın karşı karşıya kaldığı en önemli sorunlardan biri de Filistinli sığınmacılar sorunudur. 1948'de İsrail'in kurulması ile Lübnan'a kaçan yaklaşık 140.000 Filistinlinin yasal konumu belirsizdi. Lübnan, Filistinli mültecilere vatandaşlık hakkı vermedi. Bu noktada Filistinlilerin Lübnan'ın hassas nüfus dengesini bozacağı endişesi önemli rol oynadı. Ancak Lübnanlı yöneticiler Filistinlilerin yabancı muamelesi görmeyeceğini belirtiyordu. 1951'de Sosyal İşler Bakanlığı çalışma izni olmaksızın Filistinlilerin çalışmasını yasaklayan bir karar çıkardı. 1962'de İçişleri Bakanlığınca Filistinliler özel kategori yabancılar olarak tanımlandı ve serbest meslek de dahil olmak üze-

¹⁹ Elizabeth Picard, *a.g.e.*, s. 97-99; Judith Palmer Harik, *a.g.m.*, s. 132.

²⁰ Elizabeth Picard, *a.g.e.*, s. 45-47.

²¹ Samir Khalaf, *a.g.e.*, s. 155, 157.

re herkese çalışma izni alma zorunluluğu getirildi. Mülteci kamplarında başlayan ayaklanmalar ve bunların Lübnan Ulusal Hareketi tarafından da desteklenmesi sonunda 1969 Kahire Anlaşması ile Filistinlilerin ulusal ve sivil hakları tanındı ama bu anlaşma hiç bir zaman Lübnan Meclisi tarafından onaylanmadı ve 1988'de de tek taraflı olarak lağvedildi.²²

Lübnan'a gelen Filistinli mültecilerin yarısı Birleşmiş Milletler'in denetiminde Beyrut, Trablusşam, Sayda, güneyde ise Tire ve Nabatiye yakılarında 15 mülteci kampına yerleştirilmiştir. Kalanlardan yoksul olanların büyük bölümü Beyrut yakınında Sabra ve Şatila, güneyde ise tarımsal alanlarda yarı kamp benzeri alanlara yerleşmiştir. İsrail'in geri dönmelerine izin vermemesi sonucu Lübnan'da kalıcı hale gelen Filistinlileri Lübnan yetkilileri derhal cemaatleştirmiş ve Hristiyan olanları Beyrut'un kuzeyinde iki mülteci kampına toplamıştır. Filistinli mültecilerin çoğu köylüydü. Siyasal ve sosyal haklardan yoksun bu ucuz işgücü Lübnan'da büyük toprak sahiplerinin topraklarında ve servis sektöründe çalışmaya başladı. Belirli bir sermayeye sahip olan Filistinliler ise girişimci olarak Lübnan toplumunda yerini aldı.²³

Özellikle 1967 Arap-İsrail savaşından sonra kamplardaki mülteciler İsrail'le savaşmak üzere gerilla örgütlenmesine başladılar. Bu gelişme Filistinli mülteciler sorununu Lübnan siyasal yaşamında daha tartışılmalı hale getirdi. Aralık 1968'de İsrail'in, Filistinli gerillaların Atina havaalanında gerçekleştirdiği saldırıya misilleme olarak Beyrut havaalanına saldırıp Ortadoğu Hava Yolları'na ait 13 uçağı harap etmesiyle durum daha da gerginleşti. Lübnanlıların bir bölümü ülkeyi İsrail saldırılarına açık hale getirdiği için Filistinlilerin hareketlerinin sınırlandırılmasını savunurken bir bölümü de Filistinlilerin mücadelesine tam destek verilmesi gerektiğini savunuyordu. Bu çekişme hükümetin düşmesine ve yaklaşık bir sene yeniden kurulamamasına yol açtı.

Filistinliler ile Lübnanlılar arasındaki çatışmalar siyasal bir bölünmeyi getirirken devlet başkanı Charles Helu Filistinlilerin bir "oldu bittisi" ile karşı karşıya kaldığını öne sürüyor, Raşid Kermi ise Müslümanların lideri olarak buna katılmıyordu. Lübnan güvenlik güçleri ile Filistinliler arasındaki silahlı çatışmalar artınca hükümet Ekim 1969'da Mısır devlet başkanı Abdül Nasır'ın arabuluculuğunu istedi ve 13 Kasım 1969'da "Kahire Anlaşması" adı verilen belge Lübnan Genelkurmay Başkanı Emile Bustani ile Filistin Kurtuluş Örgütü lideri Yaser Arafat arasında imzalandı.

Bu anlaşma ile Filistinlilere Lübnan'da "silahlı mücadele ile Filistin devriminde" yeralma yetkisi tanınmış, "Filistin silahlı mücadelesinin Filistinlilerin ve tüm Arapların çıkarına olduğu gibi Lübnanlıların da çıkarına hizmet etti-

²² Rosemary Sayigh, "Palestinians in Lebanon: Uncertain Future", *Peace for Lebanon? From War to Reconstruction*, Ed. Deirdre Collings, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1994, s. 97-98.

²³ Elizabeth Picard, a.g.e., s. 79.

ği" belirtilmiş ve mülteci kamplarının içinde yetki FKÖ'ye verilmiştir. Filistinli gerillalara Lübnan içinde serbest dolaşım hakkı verilirken ülkedeki Lübnan sivil ve askeri otoritesinin ülke genelinde sorumluluğu ve yetkisi olduğu FKÖ tarafından kabul edilmiştir. Kahire Anlaşması FKÖ açısından büyük bir başarıydı. Bu anlaşma ile Filistinlilerin kontrolü FKÖ'ye verilmiş oluyordu.²⁴ Anlaşma Hristiyan gruplar arasında büyük hoşnutsuzluk yarattı. Raymond Ede bu anlaşmanın İsrail'in Lübnan'a saldırması için bir bahane olacağını söylerken Kemal Canbulat FKÖ'nün desteklenmesi gerektiğini savunuyordu.

Ürdün'de yaşanan Kara Eylül olayı sonucu buradan ayrılan Filistinli gerillalar Lübnan'a geçti²⁵ ve bir kaç ay sonra da güney Lübnan'ı İsrail'e karşı saldırılarında bir üs haline dönüştürdü. Bu saldırılar İsrail'in misilleme olarak güney Lübnan'a saldırmasına yol açtı. Filistinli gerillalar buralarda yaşayanların mülklerini işgal etti, araçlarına ve mallarına el koydu, haraç aldı, adam kaçırdı, denetim yaptı.²⁶ Bu uygulamaların iki temel sonucu oldu; ilk olarak Filistinlilerin giderek radikalleşmesi ve artan şiddet Lübnan'da iç bölünmelere ve toplumda varolan çatlakların derinleşmesine yol açtı. İkinci olarak şiddetin karakteri hızla değişmeye başladı.²⁷

Raymond Ede Kahire Anlaşması'nın iptalini isterken FKÖ'yü destekleyen Müslüman liderler buna karşı çıktı. Suudi Arabistan'ın aracılığı ile Haziran 1972'de FKÖ'nün güneydeki eylemlerini geçici olarak durdurması ve güneyde kentsel ve kırsal alanlardan çekilmesi konusunda uzlaşma sağlandı. Haziran 1972 anlaşması güney Lübnan'da gerginliğin azalmasını sağlayamadı ve Filistinlilerin de taraf olduğu siyasal bir kriz doğdu. Grevler, öğrenci eylemleri, Lübnan sağ ve solu arasındaki çatışmalar ülkeyi iyice istikrarsızlaştırdı. Hükümetin mevcut sorunları ve çatışmaları çözmemesi güneyde artan İsrail saldırıları ile birleşince 1970'te seçilen devlet başkanı Süleyman Faranjiye'ye olan güven iyice sarsıldı. Şubat 1973'te İsrail komandoları Lübnan sınırının yaklaşık 100 mil ötesindeki Filistin gerilla kampına saldırıp, Beyrut'ta da üç FKÖ liderini evinde öldürünce hükümet istifa etti. Bu süreçte Hristiyan ve Müslüman gruplar kendi milis güçlerini oluşturarak silahlanmaya başladılar. Lübnan 1973 Arap-İsrail savaşına doğrudan katılmadıysa da güney Lübnan'a yönelik İsrail saldırıları devam etti. 1973-74'te pek çok Lübnanlı Filistinliler ile İsrail arasındaki çatışmada hayatını kaybetti. Bu olgunun Filistin yanlısı ve Filistin karşıtı gruplarca farklı değerlendirilmesi toplumda derin bölünmeler getirdi.

²⁴ Elizabeth Picard, *a.g.e.*, s. 86.

²⁵ FKÖ Araştırma Merkezi'ne göre 1970'de Lübnan'da 240.000'den fazla Filistinli vardı ve 1970-1972 arasında Ürdün'den yaklaşık 100.000 Filistinli geldi. Aktaran Elizabeth Picard, *a.g.e.*, s. 81.

²⁶ S. Khalifa, *a.g.e.*, s. 218-220.

²⁷ Samir Khalaf, *a.g.e.*, s. 222.

Falanjistler, Ulusal Liberaller gibi sağıdaki Hristiyan gruplar Filistinli "davetsiz misafirler" in ülke yasalarına saygı göstermediğini ve egemenliğin bu gruba teslim edilemeyeceğini öne sürüyordu. Müslüman muhafazakarlardan sol gruplara kadar - ki pek çoğu Hristiyan idi- Filistin hareketini destekleyenler ise Filistin sorununun tüm Arapları ilgilendirdiğini savunuyordu.

II. 1975-1976: İÇ SAVAŞ

Çatışmalar 1975'te iç savaş boyutuna ulaştı ve ondokuz ay süren iç savaşın başlamasında iki olay önemli rol oynadı. Bunlardan ilki 13 Nisan 1975'te Beyrut yakınlarındaki Ayn el-Rumana'da Pierre Camayel'in de katıldığı bir kilise açılışında cemaatin üzerine ateş açılması ve Camayel'in bir koruması da dahil olmak üzere üç Falanjistin öldürülmesiydi. Falanjistler bunun intikamını birkaç saat sonra aynı bölgeden geçen bir otobüs dolusu Filistinliye ateş açıp, 27 Filistinliyi öldürerek aldılar.²⁸ İkinci olay ise Şubat ayında Sayda'da balıkçıların grevi ile başladı. Çoğunluğu Müslüman olan küçük balıkçılar Kamil Şamun liderliğinde Kuveyt-Lübnan sermayesiyle kurulmuş Proteine Şirketi'nin bölgede büyük bir balıkçılık endüstrisi kurma girişimine karşı çıktılar. Küçük balıkçıların haklarını savunan ve sevilen yerel bir politikacı olan Maruf Saad'ın vurulması ile çatışmalar başladı. Bu iki olayda Filistin karşıtları ile taraftarları arasındaki çatışma ve Hristiyan olarak algılanan elit ile genellikle yoksul Müslüman çalışanlar arasındaki çatışma açıktır. Başta neredeyse teşadüfi olan dinsel farklılıklar iç savaş ilerledikçe keskinlik kazanmaya başladı.²⁹

1975'in sonlarına doğru Suriye'nin müdahalesi ile tüm dini grupların temsil edildiği bir Ulusal Diyalog Komitesi kuruldu ve şiddeti kınayan, bir arada yaşamayı savunan bir bildiri yayınlandı. Bu bildiriye rağmen çatışmalar artmış ve Lübnan ordusu 1976 Ocak'ına kadar çatışmalara müdahale etmemiştir. 1958'de Şehab'ın ortaya koyduğu tarafsızlık ilkesine ordu sadık kalırken diğer yandan da üst kadroları Hristiyanlardan oluşan ordunun dinsel grup çatışmasına müdahale etmesi onun en azından bir grubu tutmak ile suçlanmasına yol açacağından çekinilmiştir. Ancak Ocak 1976'da bu tutum değişmeye başlamıştır. Önce Beyrut girişinde bloke edilen bir askeri konvoyu kurtarmak için hava kuvvetleri kanalı ile müdahale edilmiştir. Ordunun bu müdahalesi Müslüman başbakanla Hristiyan devlet başkanı arasında gerginlik yarattı, Müslüman liderler durumu protesto etti. Birkaç gün sonra Sünni teğmen Ahmet Hatib, Arap Lübnan ordusu adı ile Müslüman-sol koalisyonuna katılmak üzere bir birim oluşturdu. Bu birim ordu

²⁸ Theodor Hanf, *Coexistence in Wartime Lebanon*, I.B. Tauris & Co. Ltd., London, 1993, s. 204-205.

²⁹ Samir Khalaf, a.g.e., s.227-228; Sınıf temelinde iç savaşı analizi eden bir çalışma için bkz. B. J. Odeh, *Lübnan'da İç Savaş*, Çev. Yavuz Alogan, Belge Yayınları, İstanbul, 1986.

içinde yaygınlaştı ve Hatib orduda iddia ettiği Hristiyanların ayrıcalığına son verecek bir reform talep etmeye başladı.

1976'da Lübnan'daki çatışmalar komşu ülkelerinde taraf olduğu bir çatışma haline geldi. Canbulat'ın Hristiyan sağa karşı kesin askeri başarı isteği Suriye'nin müdahalesine yol açtı ve Marunileri destekleyen Suriye, askeri güç dengesini Hristiyanlar lehine değiştirdi. Faranjiye ve Camayel'in talebi üzerine Suriye, Hristiyan ve Müslüman güçler arasında dengeyi yeniden sağlamak için Hristiyanlar lehine Lübnan'a müdahale ederek asker gönderdi.³⁰ Diğer Filistinli grupların yardımıyla kısa süreli bir ateşkes sağlandı. Bu süreçte devlet başkanı Faranjiye Şam'ı ziyaret ederek yeni bir "eylem planı" ile döndü. Buna göre en üst düzeydeki üç mevki Maruni, Sünni ve Şiiler arasında bölünmeye devam edecek ancak parlamentodaki sandalyeler Hristiyanlarla Müslümanlar arasında eşit paylaşılacaktı. Devlet başkanının gücünü sınırlamak üzere tüm kararların üçte iki parlamento çoğunluğu ile onaylanması şartı getiriliyordu. Devlet başkanı tarafından önerilen başbakan parlamentoda seçilecek, Anayasa Mahkemesi ve Gelişme ve Planlama Yüksek Konseyi kurulacaktı.

Şamun'un Ulusal Liberal Bloğu reformları kabul etti ancak radikal Hristiyan gruplar buna karşı çıktı. Müslüman liderler de reform konusunda bölündüler ve Canbulat reformların istenildiği kadar ileri gidemediğini savundu. Bir yandan ölü sayısı ve yıkım artarken diğer yandan da uluslararası etkileri ile iç savaş daha karmaşık hale geldi. Bazı siyasetçiler etrafında Lübnan siyasal yaşamı kutuplaştı. Örneğin Faranjiye, Şamun ve Camayel sol tarafından düşman olarak görülürken, Hristiyanlar Canbulat ve Filistinli liderleri ana düşman olarak tanımladılar. Şiddeti azaltmak üzere Suriye Lübnan Meclisi'nin Anayasayı değiştirmesini ve yeni seçimler yapılmasını önerdi.

Suriye'nin müdahalesi diğer Arap ülkelerini de harekete geçirdi; örneğin Irak Müslümanları desteklemek üzere asker gönderdi. Mısır Suriye ilişkileri kötüleşirken taraflar birbirini Arap davasını satmakla suçladı. Moskova Şam ilişkileri gerginleşti, İsrail müdahale tehdidinde bulundu.

8 Mayıs 1976'da ılımlı, çatışan gruplarla özdeşleşmemiş, üst düzey devlet görevlerinde bulunmuş bir kişi olarak Elias Sarkis devlet başkanı seçildi. Yine de Sarkis'in başkanlığı Müslüman-sol güçleri Suriye yanlısı ve karşıtları olarak böldü.

Arap ülkeleri arasında beliren çatışma olasılığı ve muhtemel İsrail müdahalesi Suudi Arabistan'ı harekete geçirdi. 1976 Haziran'ında Suriye ve Mısır

³⁰ Marunilerle yapılan anlaşmaya göre Hafız Esad Marunileri Dürzilere, FKÖ'ye ve sol güçlere karşı koruyacak onlar da Suriye'nin Lübnan'daki "özel rol"ünü kabul edecekti. Meir Zamir, "From Hegemony to Marginalism: The Maronites of Lebanon", *Minorities and the State in the Arab World*, Eds. Ofra Bengio, Gabriel Ben-Dor, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1999, s. 119-120.

devlet başkanları ile görüşmeler yapıldı ama Kahire-Şam çekişmesi ve Lübnan'da iç savaş devam etti. Ekim 1976'da Suudi Arabistan'ın girişimi ile Suriye, Mısır, Lübnan devlet başkanları, FKÖ lideri ve Kuveyt emiri Riyad'da buluştu. Bu mini zirvede yapılan anlaşmaya göre hemen ateşkes ilan edilecek ve 300.000 kişilik Arap Barış Gücü oluşturulacaktı. Bu gücün başkanı Lübnan devlet başkanı Sarkis olacak ve askerlerin üçte ikisi de Suriye askerleri olacaktı. 1975-76 iç savaş süresince Lübnan'daki siyasal gruplar temelde iki ana kampa ayrılmıştı; Lübnan Güçleri Cephesi ve Ulusal ve Sol Güçler Cephesi.

Lübnan Güçleri görece olarak daha homojen ve bütüncül idi. Aralarında en büyük grup Pierre Camayel'in Falanjist Lübnanlılar (Ketaib) grubu idi. 1936'da bir gençlik örgütü olarak kurulan Falanjistlerin amacı Lübnanlılık bilincini bir disiplin içinde arttırmaktı. 1930'larda Avrupa'daki faşist örgütlenmelerden etkilenen Falanjistlerin üyelerinin büyük çoğunluğu Hristiyan orta sınıftan geliyordu. "Herşeyin üzerinde Lübnan" ve "Tanrı, vatan, aile" sloganları ile Lübnan'ın Arap dünyasında erimesine karşı çıkan Falanjistler, ekonomide özel sektörün önemini vurgularken siyasal alanda anti-komünist ve Filistin karşıtı idiler. Silahlı militanlarının askeri eğitime önem veren Falanjistler siyasal kriz dönemlerinde bu milislerini etkin olarak kullanmışlardır.³¹

Ulusal Liberal Parti (Kamil Şamun) ve Zogharta Özgürlük Ordusu (Süleyman Faranjiye) belirli bir ideolojiden çok kişiler ve aileleri etrafında şekillenmişti. Bunların dışında Tanzim gibi bazı küçük örgütler vardı ki bunların da temel amacı Lübnan'ın Hristiyan niteliğini korumaktı.

Ulusal ve Sol Güçler Cephesi ise daha hetorejen bir koalisyondur ve çok farklı grupları bünyesinde barındırıyordu. Bu gruplardan sadece ikisi Lübnan siyasal yaşamı bağlamında önemliydi; İlerlemeci Sosyalist Parti ve Suriye Sosyal Milliyetçi Parti. Hem Irak hem Suriye Baasçıları ve komünistler de açık bir ideolojiye sahipti ama Lübnan'da çok etkili değillerdi. Ulusal ve Sol Güçler Cephesi Kemal Canbulat liderliğinde hareket ediyordu. Milliyetçiler, solcular, Müslümanlar, Filistinliler koalisyonunu bir arada tutmada önemli rol oynayan Kemal Canbulat'ın 1977'de bir suikaste kurban gitmesiyle Cephe'de birliktelik gevşemeye başladı. 1949'da kurulan İlerlemeci Sosyalist Parti'nin lideri Kemal Canbulat idi. Canbulat Avrupa solu ile Gandi'nin pasifizmini ideolojisinde sentezlemeye çalıştı. Önemli bir Dürzi aileden gelen Canbulat'ın partisi temelde önce Dürzilerden ve aile ağından destek alırken zaman içinde tabanını Dürzi olmayan gruplar arasında da genişletti. Hem Arap milliyetçisi hem de sosyalist eğilimli entelektüelleri cezbeden Parti, Lübnan için radikal sayılacak bir ideolojiye sahipti. Parasız eğitim ve sağlık hizmeti, konut politikası, işsizlik sigortası, basın özgürlüğü ve millileştirmeyi savunan Parti, dış politikada da "bağılantısızlar" grubuna yakındı. Parti refah

³¹ Elizabeth Picard, a.g.e., s. 56.

devleti temelinde dini cemaatlere dayanmayan laik bir Lübnan istiyordu. Filistin hareketinin en ateşli savunucularından olan Canbulat, FKÖ'ye İsrail saldırılarında tam hareket serbestisi tanınmasından yanaydı.³²

Suriye Sosyal Milliyetçi Parti ise Rum Ortodoks bir aileden gelen Anton Sadeh'in 1932'de kurduğu "büyük Suriye"yi³³ savunan bir parti idi. Cemaat yapılarını, büyük toprak sahipliğini dağıtarak laik, homojen bir Suriye yaratmak isteyen Parti, katı bir disiplin içinde tüm üyelerin Sadeh'in "bilimsel felsefesini" desteklemesini istiyordu. Suriye ve Lübnan'da zaman zaman yasaklanan Partinin üyelerinin çoğu Rum Ortodokslardı.³⁴

Sovyetler Birliği çizgisinde bir politika izleyen Lübnan Komünist Partisi, FKÖ ve Filistin hareketine "maceracı politikaları" nedeniyle karşıydı. 1973 savaşından sonra Sovyetler Birliği'nin Filistin politikasındaki değişme sonucu Parti Filistin hareketine daha az düşman hale geldi. İç savaş sırasında Canbulat'ın İlerlemeci Sosyalist Partisi, Lübnan Komünist Partisi ve daha küçük Marksist bir grup olan Lübnan Komünist Eylem Örgütü Ulusal ve Sol Güçler Cephesinin temelini oluşturdu.

Bu Cephe içinde yer alan Şii AMAL (Afwaj el-Mukavemet al-Lübnaniyeh) örgütü 1960'ların sonunda Lübnan asıllı bir aileden İran'da doğup büyüyen 1959'da Kum'dan Lübnan'a dönen İmam Musa el-Sadr tarafından kuruldu.³⁵ Sadr ailesi Şii dünyasında önemli bir ulema ailesi idi. 1960'ların sonunda Şiiler çoğunlukla toplumun en yoksul, en alt kesimini temsil ederken diğer yandan da eğitilmiş bir orta sınıf ve Batı Afrika'ya göç edip para biriktirdikten sonra Lübnan'a dönmüş görece zengin bir Şii grup vardı. Bu iki grubun ve kentlere göç eden Şiilerin toplumda kendilerine yer açma çabaları ile birleşen el-Sadr'ın talepleri Şiiler için en önemli örgütün yolunu açtı. Temelde reformist olan Sadr, Şiilerin sosyal problemleri üzerine yoğunlaştı ve Şiileri devlet katında temsil edecek bir örgüt kurma fikrini yeniden canlandırarak kendisinin başkanlığını yapacağı Yüksek Şii Konseyi'ni 1969'da kurdu.³⁶ El-Sadr 1978'de Libya'ya yaptığı ziyaret sırasında kayboldu. Sadr'ın

³² Theodor Hanf, a.g.e., s. 188-189.

³³ Büyük Suriye başlangıçta Lübnan, Filistin, Ürdün ve Suriye'yi içerirken daha sonra buna Irak, Kuveyt ve Kıbrıs da eklendi.

³⁴ Elizabeth Picard, a.g.e., s. 55; Daniel Pipes, *Greater Syria, The History of an Ambition*, Oxford University Press, New York, 1990, s. 41-43, 49-51.

³⁵ Musa el-Sadr ve AMAL konusunda bkz. Fouad Ajami, *The Vanished Imam, Musa al Sadr and the Shia of Lebanon*, I.B. Tauris, London, 1986; Augustus Richard Norton, "Shi'ism and Social Protest in Lebanon", *Shi'ism and Social Protest*, Eds. J.R.I. Cole, N.R. Keddie, Yale University Press, New Haven, 1986, s. 156-178; Augustus Richard Norton, "Harakat Amal (The Movement of Hope)", *Religion and Politics*, Ed. Myran J. Aranoff, Transaction Books, New Brunswick, 1984, s. 105-131.

³⁶ Bu tarihe kadar Şiilerin kurumsal bir temsilcisi yoktu ve Müslümanları Sünniler temsil ediyordu. Hristiyan politikacıların bir bölümü Müslümanları böleceği için bu kurumun tanınması yönünde çaba sarfederken bir bölümü de Şiilerin ülkenin siyasal yaşamında yer alması gerektiğine inanıyordu.

yerine avukat Hüseyin el-Husuni geçti ve 1984'te yapılan seçimde yerini Nebih Berri'ye bıraktı. Berri hareketin siyasal yönünü güçlendirirken Şiilerin sorununu barışçıl yoldan çözme yi savundu. İsrail işgalinden sonra Berri'nin ılımlı tutumu ve ABD'ye yakınlığı hareket içinde bölünmeye yol açarak İran yönetimine yakın olan Hüseyin Musavi İslami AMAL'ı kurdu.

Bu Cephe'deki diğer gruplar ise muhafazakarlardan Nasırcılara kadar geniş bir yelpazeyi içeriyordu. Nasırcı Halk Örgütü, 24 Ekim Hareketi, Bağımsız Nasırcılar gibi küçük Nasırcı gruplar ile birlikte Arap Sosyalist Birliği, bazı Basıcı gruplar da bu Cephe'nin içindeydi.

İç savaşın sonrasında yaklaşık 5 yıl bir ateşkes dönemi yaşandı. Bu süreçte Maruniler kuzeyi, Suriye ordusu doğuyu, FKÖ güney Lübnan'ı kontrol ediyordu. Beyrut ikiye ayrılmıştı ve Doğu Beyrut Falanjistlerin, Batı Beyrut ise FKÖ ve taraftarlarının denetiminde idi. Devlet otoritesi hemen hemen ortadan kalkmıştı. FKÖ'nün güney Lübnan'daki güçlü konumu İsrail ile çatışmaları arttırdı ve İsrail 1978'de Lübnan'ı işgal etti. Birleşmiş Milletler 425 sayılı kararı ile İsrail'in derhal çekilmesine ve BM Barış Gücü'nün Lübnan'a gönderilmesine karar verdi. Uluslararası baskılar sonucu İsrail Lübnan'dan, Lübnan toprağının yaklaşık % 10'unda oluşturduğu bir güvenlik şeridi ve bu alanda kendine bağlı Rum Katolik binbaşı Saad Haddad³⁷ tarafından kurulan milis gücü, Güney Lübnan Ordusu'nu örgütleyerek çekildi.

III. İSRAIL İŞGALİ VE İÇ SAVAŞ

Filistin sorununa kendi çözümünü uygulamak üzere, bir başka deyişle FKÖ'yü askeri ve siyasi yönden çökertmek ve Lübnan'da kendine yakın olabilecek bir yönetim kurmak üzere İsrail Haziran 1982'de Lübnan'ı tekrar işgal etti. Müslümanların ve FKÖ'nün kontrolündeki Batı Beyrut abluka altına alındı. ABD'nin aracılığı ile yapılan pazarlıkta FKÖ'nün Beyrut'u terk etmesi ve Filistinli sivillerin güvenliğinin Lübnan hükümeti ve ABD tarafından garanti altına alınması koşulu ile abluka kaldırıldı.

23 Ağustos 1982'de İsrail'in desteği ile Beşir Camayel Lübnan devlet başkanı seçildi. İsrail Başbakanı Menahem Begin ve Ariel Şaron Camayel'in başkanlığında Lübnan ordusunun kurulacağını ve bu ordunun yönetimi İsrail'den devralacağını, Suriye'yi Beyrut'tan uzak tutacağını, FKÖ'nün tekrar mülteci kamplarında taban kazanmasını önleyeceğini ve nihayet İsrail ile barış anlaşması imzalayacağını umuyordu.³⁸ Bu arada Batı yanlısı yeni hükümeti desteklemek üzere Amerikan askerleri de Ağustos 1982'de Lübnan'a geldi.

³⁷ 1984'de Haddad'ın ölümü üzerine Güney Lübnan Ordusu'nun başına Anton Lahad geçti.

³⁸ Beşir Camayel ve Lübnan Güçleri ile İsrail arasındaki ilişki yeni değildi. Maruniler 1976'da İsrail ile yakın ilişki kurup İsrail'den silah ve askeri eğitim aldılar. Ancak bu sınırlı bir işbirlikti çünkü İsrail İşçi Partisi hükümeti Lübnan'daki iç savaşa doğrudan karışmak istemiyordu. Bkz. Meir Zamir, *a.g.m.*, s. 120-121.

Amerikalı uzmanlar yeni Lüban ordusunu -doğrudan Camayel'in ve Maruni genelkurmay başkanı İbrahim Tanus denetiminde- eğitmeye başladılar.

Camayel bu gelişmeyi Müslüman siyasi rakiplerini yıpratmak ve hatta siyaset sahnesinden silmek üzere kullanmaya başladı. Babasının Falanjist Partisi'nin yaptığı saldırılara göz yumdu. Batı Beyrut'da yaklaşık 1000 Müslüman ve Filistinlinin kaybolmasından sonra orduya saldırılar başladı. Bunun üzerine Camayel akşam sekizden itibaren dışarı çıkma yasağı getirdi. Şuf bölgesinden İsrail ordusunun çekilmesi ile doğan boşluğu bir yandan Velid Canbulat önderliğindeki Dürziler kendi topraklarından Falanjistleri çıkarmak için bir olanak olarak görüp değerlendirmeye çalışırken, diğer yandan da Falanjistler ve Camayel'in ordusu bu durumu Hristiyanların ve hükümetin kontrolünü bu bölgeye genişletme olanağı olarak gördüler. Şiiler, Sünniler ve Suriye Dürzileri desteklerken, Amerikan askerleri de Camayel'i destekledi. Böylece ABD doğrudan çatışmanın taraflarından biri haline geldi.

14 Eylül 1982'de Beşir Camayel bir suikast sonucu öldü. Beşir Camayel'e işgal planında temel bir rol biçen İsrail telaşla Beyrut'u yeniden işgal etti. Ariel Şaron yönetimindeki İsrail ordusu FKÖ Araştırma Merkezi ve Sabra, Şatilla mülteci yerleşim yerlerini hedef aldı. FKÖ Araştırma Merkezi'nde 1948 öncesi haritalar, Filistinli ailelerin tapuları, fotoğrafları, Filistinlilerin arşivleri vardı ve bu belgeler alındı.³⁹

Sabra ve Şatila mülteci kampları ise 1970'ten beri FKÖ desteğinin en güçlü olduğu yerlerdi. 16 Eylül'den 18 Eylül'e kadar kamplarda Falanjistler tarafından katliam yapıldı ve nihayet 18 Eylül'de İsrailliler katliam yapıldığını keşfettiler. İsrail ordusu Falanjistlerin kampları terk etmesini istedi. Kızılhaç yetkilileri yaklaşık 800-1000 kişinin öldürüldüğünü bildirdi. İsrail askerleri bu süreçte hiç bir şey duymadıklarını ve katliamdan habersiz olduklarını iddia ettiler.⁴⁰

Beşir Camayel'in ölümünden sonra kardeşi Emin Camayel devlet başkanı seçildi. 17 Mayıs 1983'de Emin Camayel hükümeti İsrail ile bir barış anlaşması imzaladı ama Suriye'nin baskısı ile bu anlaşma hiç bir zaman hayata geçirilemedi. Barış anlaşmasının uygulanamazlığı ortaya çıkınca İsrail tek taraflı olarak Lübnan'dan çekilmeye başladı ve bu çekilme 1985'e kadar sürdü.

Başlangıçta FKÖ'nün baskısından ve kendi topraklarını savaş alanı olarak kullanmasından memnun olmayan güneydeki Şiiler İsraillileri kurtarıcı olarak gördüler. FKÖ'nün güney Lübnan'dan çıkarılması üzerine buradan göç edenler geri döndü, inşaat sektörü canlandı ve köylüler ekonomik anlamda görece olarak durumlarını düzeltmeye başladılar. Aslında hem İsrail, hem

³⁹ Thomas L. Friedman, *From Beirut to Jerusalem*, Anchor Books, New York, 1990, s. 157-160.

⁴⁰ Şatila kampının kuruluşu ve katliam konusunda sözlü tarih temelinde yapılan bir araştırma için bkz. Rosemary Sayigh, *Too Many Enemies*, Zed Books Ltd., London, 1994, s. 35-122.

AMAL lideri Nebih Berri hem de güneydeki Şiiler aynı şeyi yani FKÖ gerilla eylemlerinin son bulmasını, güvenliğin sağlanmasını istiyorlardı.

Ancak İsrail'in Lübnan'ı terk etmeye pek hevesli olmadığı ortaya çıkmaya başlayınca bu tutum da değişti. İsrail Savunma Gücü 1983'te "Bütünleşmiş Güney Organizasyonu" planının ilk taslağını açıkladı. İsrail'in Batı Şeria'da uyguladığı gibi, bu plana göre de bölgeyi yönetmek için köy ve kasabalarda komiteler kurulacaktı. Bu komiteler yeni kurulan milislerce, ki bu milisleri İsrail Savunma Gücü oluşturacaktı, desteklenecekti. "Ulusal Muhafız Alayı" adı verilecek bu güç, İsrail tarafından silahlandırılıp eğitilecekti. Bu gücün kuruluş amacı İsrail'i korumak ve Filistinli gerillaların güney Lübnan'a tekrar dönmelerini engellemekti. Bu planı uygulamak için bölgedeki ailelere İsrail baskı yapmaya başladı. Bu noktadan itibaren İsrail'i kurtarıcı olarak gören Şiiler için onlar artık işgalci idi. 16 Ekim 1983'te Nabatiya'da Aşure törenleri sırasında İsrail askerlerinin kalabalığı yararak köyden geçmek istemesi üzerine çıkan çatışmada 2 kişi öldü 15 kişi yaralandı. Bunun üzerine Beyrut'taki Yüksek Şii Konseyi Başkanı Şeyh Mehdi Şemseddin, halkı direnişe çağırdı. İsrail'e karşı saldırılar arttıkça İsrail baskıyı arttırdı ve güney Lübnan'ı ülkenin kalan bölümünden soyutlamaya çalıştı.⁴¹

Küçük bir grup eylemci tarafından oluşturulan grup büyümeye başladı ve Lübnan Ulusal Direnişi olarak adlandırılan direniş örgütü kuruldu ve bu örgüt AMAL'in hâkimiyetine girdi. Daha önce varlığını hissettirmekle birlikte 1985'te Hizbullah varlığını ve askeri kanadını -İslami Mukavemet- resmen ilan etti. Askeri kanadın liderleri Necef'te eğitim görmüş ilahiyat öğrencileriydi. Hizbullah'ın amacı temelde İsrail işgaline karşı ayaklanmak ve sonuçta da Lübnan'daki Batılı güçlerin varlığına ve etkisine son vermektir. Hizbullah İsrail'e karşı savaşırken İran ve Suriye'den doğrudan destek aldı.⁴²

Kayıtsız şartsız Emin Camayel'i destekleyerek, İsrail'in Lübnan'ı işgaline göz yuman Regan yönetimi açıkça Lübnan'da bir taraf lehine -Maruniler- ve diğerleri aleyhine -Müslümanlar, Dürziler, vs.- çatışmaya müdahale ediyordu. Ayrıca Lübnan-İsrail Barış Anlaşmasını destekliyerek, geleneksel olarak Lübnan'ı doğal parçası olarak gören ve Golan Tepeleri'nin işgali nedeniyle

⁴¹ Hala Jaber, *Hezbollah, Born with a Vengeance*, Colombia University Press, New York, 1997, s. 14-17.

⁴² Örneğin 1982'de İsrail işgalinden sonra İran Bekaa Vadisi'ne 1500 İran Devrim Muhafızı gönderdi ve Baalbek'deki kamplarda Hizbullah milisleri eğitildi. Hâlâ Jaber, a.g.e., s. 20. İsrail'in varlığını Batılıların Ortadoğu'ya yerleştirdikleri bir komplo olarak gören Hizbullah'a göre İsrail'le savaşmak sadece milli değil aynı zamanda dini bir görevdir. İsrail'in Lübnan'daki varlığı sona erene kadar savaşacağını söyleyen Hizbullah'a göre bu ülke ile pazarlık yapmak ya da barış görüşmelerine katılmak anlamsızdır. Çünkü İsrailliler sadece şiddeti bilirler ve yine sadece şiddetin dilinden anlarlardı. Lübnan'ın İsrail ile barış antlaşması yapmasına karşı çıkan Hizbullah, daha sonra barış görüşmelerinde Suriye ile birlikte hareket edilmesi gerektiğini savunmuştur. Amal Saad-Ghorayeb, *Hizbu'llah, Politics, Religion*, Pluto Press, Sterling, 2002, s. 112-186.

İsrail'le sorunu olan Suriye'yi resmin dışında bırakan ABD Lübnan'daki hatalarını arttırıyordu. Ekim 1983'te ABD askerlerine karşı düzenlenen intihar saldırısı sonucunda 241 asker öldü ve ABD askerleri Şubat 1984'te Lübnan'dan tamamen çekildi.⁴³

Şii ve Dürzilerin Lübnan ordusunu yenmesi ile Emin Camayel tek başına Lübnan'ı yönetemeyeceğini anladı ve Suriye'nin baskısı ile 30 Nisan 1984'te kurulan Raşit Kerami başkanlığındaki kabineye katılmaları için diğer milis liderlerini de davet etti. Ancak doğu ve batı Beyrut'ta çatışmalar devam etti.

1982-1984 arasındaki çalkantılı dönemden sonra Lübnan bir kez daha İsrail ile Suriye arasında çatışma alanı haline geldi. Suriye'nin Golan Tepeleri'ni kaybetmesinden sonra 1974'ten beri İsrail ile Suriye sınırı görece olarak istikrarlı bir yapıda devam etti. Ancak Suriye Lübnan'ı İsrail'le olan çatışmasında aktif olarak kullanmaya başladı. Bir yandan hem İsrail hem Suriye Lübnan'daki farklı grupları kullanarak aralarındaki çatışmayı sürdürürken diğer yandan da İsrail Lübnan'da kendi çözümlerini empoze edemese de Suriye'nin çözümlerini en radikal Hristiyan grupları destekleyerek engelleme olanağını yakaladı.⁴⁴ Ama Lübnan işgali sonunda, İsrail artık Lübnan'daki Filistinliler sorunundan değil Şii sorunundan bahsetmeye başladı. Libya ve Mısır kendine yakın gruplar aracılığıyla Filistinli gerillaların Lübnan'a dönmesine yardım ederken Suriye eleştirilere rağmen Filistinli gerillalarla çatıştı.

1985 yılında Suriye ve Suudi Arabistan'ın çabaları ile İsviçre'de iki konferans toplandıysa da başarı sağlanamadı. Bunun üzerine 28 Aralık'ta Hristiyan ve Müslüman koalisyonunun temsilcisi liderler üçlü bir barış imzaladılar. Bu komite Lübnan Güçleri Yönetim Komitesi başkanı Eli Hubayka, Dürzi lider Velid Canbulat ve AMAL örgütü lideri Şii Nebih Berri'den oluşuyordu. Daha sonra Taif'te yapılacak anlaşmaya oldukça benzer olan bu barış planı Hristiyan güçler arasında çatışmayı şiddetlendirdi. Anlaşma Marunilerin büyük çoğunluğunca kabul edilmedi ve uygulanamaz hale geldi.⁴⁵

1986-87 yıllarında Lübnan farklı grupların çatışma zeminine dönüştü. Suriye'nin desteklediği Şii AMAL, FKÖ taraftarları ile çatışırken İsrail destekli Güney Lübnan Ordusu, Suriye Sosyal Milliyetçi Parti, Komünistler ve Hizbullah ile çatışıyordu. 1988-89'da özellikle Beyrut'ta ve ülkenin Şii nüfusunun yoğun olduğu güneyde AMAL ve Hizbullah, farklı bölgelerde AMAL ve Filistinliler, Lübnan Güçleri ve Falanjistler, Selm el-Hos'un milisleri ve Michael Aun'un milisleri çatışma halindeydi.⁴⁶

⁴³ T. L. Friedman, *a.g.e.*, s. 191-211.

⁴⁴ Elizabeth Picard, *a.g.e.*, s. 130-133.

⁴⁵ Judith Palmer Harik, *a.g.e.*, s. 134.

⁴⁶ Charles Winslow, *a.g.e.*, s. 257-273.

Eylül 1988'de Emin Camayel'in devlet başkanlığı süresi sona erdiğinde Müslüman ve Hristiyan milletvekilleri yeni başkan konusunda anlaşamadılar. Emin Camayel, Maruni Lübnan ordusundan General Michael Aun'u seçim yapılabileceği kadar başbakan atadı ve Aun da üç askerden oluşan bir kabine kurdu. Müslümanlar Aun'u reddederek başbakan Selim el-Hos'u bu göreve getirdiler. Böylece Lübnan'da doğu Beyrut'ta Michael Aun hükümeti, batı Beyrut'ta ise Selim el-Hos hükümeti olmak üzere iki hükümet kuruldu.

Suudi Arabistan, Cezayir ve Fas'tan oluşan Arap Komitesi Lübnan sorununu çözmek üzere pek çok toplantı yaptı. Komite 1989'da Lübnan Parlamantosunun Lübnan dışında toplanmasını ve yeniden diyaloga başlanmasını, yeni devlet başkanlığı seçiminin yapılmasını ve bir geçiş hükümetinin kurulmasını önerdi. Ancak bu çabalar Lübnan'da kontrolü kaybetmek istemeyen Suriye tarafında sekteye uğratıldı.

30 Eylül 1989'da Suudi Arabistan'ın çabası ile Lübnan Meclisi Taif'te toplandı ve Taif Anlaşması adı verilen bir uzlaşmaya varıldı. Dini cemaatler temelinde siyasi temsili onaylayan bu anlaşma Meclis'te Hristiyanlarla Müslümanlara eşit sayıda temsil edilme olanağı tanıdı. Suriye ile Lübnan arasındaki özel ilişkiye değinen anlaşma, Suriye ordusunun yardımı ile tüm milislerin silahsızlandırılmasını istiyordu.

Suriye'ye Lübnan'ın iç işlerinde sağladığı etki nedeniyle Taif Anlaşması'na karşı olan Michael Aun kendisini Lübnan milliyetçisi olarak sunarak Suriye'ye karşı bağımsızlık savaşı yürüttüğünü öne sürdü. İki yıl süren bu çatışma Lübnan'daki iç savaşın en kanlı dönemlerinden biriydi. Tüm Hristiyanlar üzerinde otoritesini yerleştirmeye çalışan Aun'un milisleri, aynı iddiada olan ancak cemaat temelli "federal Lübnan"ı savunan Samir Ja'ja'nın önderliğindeki Lübnan Güçleri ile kanlı çatışmalara girdi ve binlerce Maruni bu çatışmalarda yaralandı, öldü, ülkeden göç etti.⁴⁷ Başlangıçta farklı kesimlerden Suriye'ye karşı destek bulan Aun'un kanlı ve sivilleri önemsemeyen mücadelesi Maruni gruplar da dahil olmak üzere pek çok grubun desteğini çekmesine yol açtı ve Aun'un isyanı 1990'da sona erdi. Herkesin Kuveyt'in işgaline yoğunlaştığı sırada, ABD'nin açıkça Lübnan'da Taif Anlaşması'nın uygulanmaya koyulduğunu görmek istediğini belirtmesi ve Suriye'nin Lübnan'a müdahalesinin İsrail müdahalesini getirmeyeceği güvencesini vermesinden sonra Suriye hava ve kara kuvvetleri Aun'a saldırdı ve Aun Fransız elçiliğine sığındı.⁴⁸

Uzun süren bu savaş hali Lübnan'da kendi alt kültürünü ve kurumlarını yaratmıştır. Herşeyden önce devlet otoritesinin yok olması savaşın kendi ku-

⁴⁷ Charles Winslow, *a.g.e.*, s. 276-279.

⁴⁸ William W. Harris, *Faces of Lebanon, Sects, Wars and Global Extensions*, Markus Wiener Publishers, Princeton, 1997, s. 276.

ralları ve yapılarıyla kendi gruplarını ve ağlarını yaratmasına, kurumsallaştırmasına olanak sağlamıştır. Silah, temel ihtiyaç maddeleri, bilgi, kaçak mallar vs.ye ulaşabilen bireyler ve örgütler statü ve güce giden kısa yolu keşfetmişlerdir. Enformel, paralel savaş ekonomisi savaş lordlarının ve savaştan kâr edenlerin gelirini arttırmış ve doğal olarak da bu gruplar ayrıcalıklarının ve güçlerinin kaynağını savaşın devamında bulmuştur. Uyuşturucu ticareti bu zenginliği arttırmış ve Lübnan'a müdahale eden ülkeler de bu ticaretten payını almıştır.⁴⁹

İç savaş süresince çeşitli Hristiyan ve Müslüman milisler sadece farklı dinsel grupların çıkarlarını temsil eden özel ordular değildi. Aynı milisler alt gelir grupları için ekonomik ve sosyal mobilite kanalı haline geldiler. Milis tüccarlar kontrol noktaları ve özel ticari alanları ile çeşitli mal ve hizmetlerin bölüşümünü askeri güçleri kanalı ile kontrol ederek para kazanmaya başladılar. Eğitimsiz, işsiz gençlerden devşirilen milisler bu kanalla hem ailelerine düzenli bir gelir, hem de onların güvenliğini sağladılar. Lübnan'da zengin burjuvazi savaş sırasında ülkeyi terk ederken ücretli işçilerin çoğu işini kaybetti ve önemli bölümü yerel ya da cemaat milislerine gönüllü olarak katıldı.⁵⁰ Milis liderleri ise devlet başkanlığından bakanlıklara kadar siyasal yapıda önemli yerler kazandılar. Taif Anlaşması da bu anlamda geçiş hükümeti temelinde bu liderleri Meclis'e milletvekili olarak taşıdı.⁵¹

IV. TAİF ANLAŞMASI: LÜBNAN'DA NE DEĞİŞTİ?

Taif Anlaşması 1943 Misak'ına geri dönüşü ifade ediyordu. Şu farkla ki, Picard'a göre, 1943'teki Misak resmi olmayan farklı dini grupların birarada yaşamasına dair bir uzlaşma iken Taif Anlaşması açıkça "paylaşılmış varlık paktı" idi ve iktidarın meşruluğu yeni pakta dayalı olarak belirleniyordu.⁵² Ulusal Uzlaşma Metni'ni destekleyen ve imzalayanlar gerçek anlamda Lübnan'daki dini cemaatlerin temsilcileriydi. Güvenilirliklerini yitiren ve devlet yönetiminde etkisizleşen bu kişiler Taif sürecinde karar vericiler olarak konumlarını yeniden güçlendirdiler. Doğal olarak kendilerine yeniden meşruluk ve güç sağlayacak bu olanağı kaçırmadılar. Dini cemaat temelli yapı bölge ülkelerinden Suudi Arabistan ve Suriye'nin de arzuladığı bir durumdu. Suudi Arabistan laik bir rejim yerine bölgede dini -Hristiyan bile olsa- yönetimleri tercih ederken, Suriye de Lübnan'da çatışan dini gruplar arasında arabulucu rolünü sürdürebileceği cemaat yapısını tercih ediyordu.⁵³

Taif Anlaşması'nın Lübnan siyasal yaşamına getirdiği en önemli değişik-

⁴⁹ Samir Khalaf, *a.g.e.*, s. 251-253.

⁵⁰ Elizabeth Picard, *a.g.e.*, s. 146, 151.

⁵¹ Georges Corm, "The War System: Military Hegemony and Reestablishment of the State", *Peace for Lebanon...*, s. 215-230.

⁵² Elizabeth Picard, *a.g.e.*, s. 157.

⁵³ Elizabeth Picard, *a.g.e.*, s. 157.

liklerden biri devlet başkanının gücünün azaltılması onun yerine devlet başkanı (Maruni), başbakan (Sünni) ve Meclis başkanı (Şii) tarafından paylaşılan üçlü iktidar yapısını getirmesidir. Burada her birinin diğerinin kararlarını veto yetkisi vardı. Yürütme gücü devlet başkanından Bakanlar Kurulu'na geçerken, Meclis Başkanı da 4 sene için seçiliyordu. Ayrıca devlet başkanı başbakanı atarken Meclis başkanına danışacaktı.⁵⁴

Taif Anlaşması Hristiyanlar lehine olan Meclis'teki 6 ya 5 temsil oranını değiştirerek Müslümanlarla Hristiyanlara eşit sayıda temsil olanağı veriyordu. Bu aslında nüfus yapısında yaşanan değişimin kısmen de olsa tanınmasıydı. Dini cemaat temelinde siyasi temsili ortadan kaldırmayan Taif Anlaşması tersine dini kimlikleri Lübnan siyasal yaşamının özü olarak onaylamaktadır.

Daha büyük ve farklı grupları içermeye yönelik seçim bölgelerini yeniden düzenleyen yeni bir seçim kanunu getiren Taif Anlaşması'nda Anayasa Mahkemesi, Sosyal ve Ekonomik Konsey'in oluşturulmasına yönelik maddeler de vardı.⁵⁵ Maila, Anlaşmada dini cemaat yapısının bir geçiş dönemi ögesi olarak görüldüğünü, bu yapının kaldırılmasının önerildiğini ve bu yönde de bazı adımlar atıldığını belirtmektedir. Buna göre kamu görevlilerinin üst kademe hariç dini cemaat temelinde işe alımının kaldırılması, kimliklerde din hanesinin çıkarılması önerilmektedir. Dini cemaat temelli yapının tamamen ortadan kaldırılması ise Lübnan devlet başkanı idaresinde kurulacak bir ulusal komiteye bırakılmaktadır.⁵⁶

Bu anlaşmada Suriye ile Lübnan arasındaki özel ilişkiye değinilerek tüm milislerin silahsızlandırılacağı ve bu sürecin de Suriye ordusu yardımı ile gerçekleştirileceği belirtilmiştir. Ayrıca Anlaşmada iki yıl içerisinde Lübnan ile Suriye arasında kurulan bir komisyon aracılığıyla Suriye'nin Lübnan'dan çekilmesi öngörülmüştür.

Lübnan'da iç savaş sonrası oluşan siyasal yapının en temel özelliklerinden biri Suriye ile kurulan yapısal ittifaktır. Mayıs 1991'de Dostluk ve İşbirliği Anlaşması imzalandıktan kısa bir süre sonra ekonomi, savunma, kültür, enerji vb. konularda işbirliğini sağlamak üzere karma bir Yüksek Kurul kurulmuştur. İsrail işgali 2000 yılında tek taraflı olarak İsrail'in Lübnan'dan çekilmesiyle son bulurken Suriye Lübnan siyasal yaşamında merkezi bir konum edindi. Suriye'nin denetiminde olmayan ya da onun onaylamadığı bir anlaşmaya Lübnan'da varılamadı ve Suriye askeri olarak da Lübnan'a yerleşti.⁵⁷

Taif Anlaşması ile Suriye'nin gözetiminde kurulan siyasal yapının Lübnan'da var olan cemaatler arası gerilimleri tamamen ortadan kaldırdığını

⁵⁴ Samir Khalaf, *a.g.e.*, s.294-95; Elizabeth Picard, *a.g.e.*, s. 158.

⁵⁵ Joseph Maila, "The Ta'if Accord: An Evalation", *Peace for Lebanon...*, s. 35.

⁵⁶ Joseph Maila, *a.g.m.*, s. 36.

⁵⁷ Elizabeth Picard, *a.g.e.*, s. 133-134.

öne sürmek pek doğru değildir.⁵⁸ İç savaş ciddi bir nüfus hareketi yaratmış⁵⁹ ve yerlerinden edilen kişiler aynı dine mensup grupların yaşadığı bölgelere göç etmiş, burada daha homojen, içine kapalı ve dışlayıcı mekânlarda cemaat dayanışması artmış, dini kimlikler güçlenmiştir. Dini cemaat kimliği, kişilerin varlığını ifade etme ve en temel ihtiyaçları karşılamada hayati bir araç haline gelmiştir. İç savaştan önce köy ve kentlerin % 44'ü bir dini gruptan fazlasını barındırıyordu. Güney'de Lübnan dağı bölgesinde 1975'te yaşayan Hristiyanlar nüfusun % 55'ini oluştururken bu oran 1980'lerin sonunda % 5'e düşmüştür. Doğu Beyrut'ta yaşayan Müslümanlar nüfusun %40'ını oluştururken bu oran da % 5'e düşmüştür. İç savaş boyunca ve sonrasında Lübnanlıları homojen hale getiren öğeler korku, keder ve travma olmuştur.⁶⁰

V. TAİF SONRASI LÜBNAN SİYASAL YAŞAMI

Taif Anlaşması çerçevesinde 1990'da Ulusal Birlik Hükümeti kuruldu ve 1992'ye kadar devlet başkanı İlyas Hıravi⁶¹ ve başbakan Ömer Kerami içeri de Suriye'ye bağımlı bir politika izledi. Yeni devlet başkanı İlyas Hıravi denetiminde Suriye yanlısı hükümet, milisleri silahsızlandırma ve Lübnan ordusunun otoritesini yeniden tesis etme çalışmasına başladı. Mart 1991'de Suriye ordusunun yardımı ile güneyde İsrail'e karşı "özgürlük savaşı" yürüttüğü belirtilen Hizbullah hariç tüm milislerin silahları toplandı. Yine Suriye'nin desteği ile Temmuz'da Lübnan ordusu yeniden yapılandırıldı.⁶²

Hükümet savaş sonrası ülkede ekonomik yeniden yapılanma için ciddi bir adım atmadı ve artan enflasyon, ücretlerdeki hızlı erime gösterilere yol açtı. Kerami hükümetinin kamu hizmetlerini yeniden sağlama konusunda ciddi bir programı yoktu ve ufukta dış ekonomik destek de görünmüyordu. Baskılar karşısında Kerami hükümeti istifa etti ve Taif Anlaşması'nı bu hükümetle istediği gibi uygulayamayacağını gören Suriye de tercihini yeni seçimler yönünde kullandı.⁶³

⁵⁸ Aralık 1995'de Vatikan'ın desdeği ile yapılan Sinod'da Marunilerin bakışını yansıtan Suriye'nin çekilmesini öneren ve "kültürel çoğulculuk" ve "konsensüse dayalı demokrasi" terimlerinin kullanıldığı açıklama Sünni ve Şii dini liderlerce tepkiyle karşılanmıştır. Sünni Şii gerginliğinin su yüzüne çıktığı ilginç bir olay da futbolda izlenebilir. Başbakan Hariri'nin koruyuculuğundaki Ansar futbol takımı ile Hizbullah'ın koruyuculuğundaki Najma takımı karşılaşmaları taraftarlar arasında ciddi çatışmalara yol açmıştır. William W. Harris, a.g.e., s. 297.

⁵⁹ 1975-89 arasında yaklaşık 827.000 kişi yerinden edilmiştir ki bu ülkede yaşayan nüfusun yaklaşık üçte biridir. Bunların 670.000'i Hristiyan, 157.500'ü Müslümandır. Samir Khalaf, a.g.e., s. 301.

⁶⁰ Samir Khalaf, "Culture, Collective Memory, and the Restoration of Civility", *Peace for Lebanon...*, s. 277. Samir Khalaf, a.g.e., 243-248.

⁶¹ Taif Anlaşmasından sonra 5 Kasım 1989'da Réne Muavad devlet başkanı olarak seçilmiş ancak 22 Kasım'da bombalı saldırı sonucu ölmüştür. Bunun üzerine 24 Kasım'da İlyas Hıravi yeni devlet başkanı olarak seçilmiştir.

⁶² Elizabeth Picard, a.g.e., s. 160.

⁶³ William W. Harris, a.g.e., s. 280-281.

Yine Suriye'nin denetiminde, 1992'de, 20 yıl sonra, yapılan ilk seçimde 128 kişilik yeni parlamento oluştu.⁶⁴ Suriye'nin Lübnan'dan çekilmemesi nedeniyle seçimleri boykot eden Marunilere rağmen seçimler yapıldı⁶⁵ ve yeni hükümet başkanı Lübnan siyasal yaşamında yeni bir isim olan Lübnan kökenli Suudi iş adamı Refik el-Hariri oldu. Meclis başkanlığına ise AMAL lideri Nebih Berri seçildi.

1992 seçimlerinde 8 sandalye kazanan Hizbullah artık sadece bir direniş örgütü değil aynı zamanda yasal bir parti konumuna gelmişti. Bu durum, Suriye'ye sürekli maruz kaldığı Amerikan baskısına karşı Hizbullah'ı savunmada önemli bir yasal dayanak kazandırmıştır. Hafız Esad, Hizbullah'ı İsrail ve Washington'a karşı önemli bir güç olarak kullanmaya devam etmiştir. İsrail işgali pek çok Lübnanlının gözünde Hizbullahı meşrulaştırmış ve bu güç karşı savaşı Hizbullah desteklenmiştir. Diğer yandan Taif Anlaşması'nı Lübnan'da eskiden beri var olan cemaat temelli siyasal yapıyı yasallaştırdığı ve Maruni azınlığın "ayrıcılıklarının" devamını kısmen de olsa sağladığı için eleştiren Hizbullah, Lübnan'da dini cemaat temelli siyasal yapının tamamen kaldırılması gerektiğini savunmaktadır. Sorunlarına rağmen Taif Anlaşması'nın bu yönde bazı maddeler içerdiğini ve siyasal yapıda cemaatlerin temsili konusunda belirli bir iyileşme sağladığını kabul eden Hizbullah, sistem içinde "yapıcı muhalefet" olacağını açıklamıştır.⁶⁶

Muhasebeci olarak 1966'da Suudi Arabistan'a giden ve orada kraliyet ailesi ile yakınlık kurarak büyük bir servet edinen Hariri, kendi iş çevresi ekseninde çalıştığı için eski geleneksel Sünni aileleri de rahatsızlık yaratmıştır. Kendi şahsi servetini ve başbakan konumunu kullanarak Batı Beyrut'ta patronaj ağını genişleten⁶⁷ Hariri'nin kabinesi Suriye yanlılarından ve teknokratlardan oluşuyordu. Hariri'nin programında Lübnan'da kamu düzeninin sağlanması, kamu hizmetlerinin yeniden düzenlenmesi, ordunun ihtiyaçlarının karşılanması, Beyrut merkezinin yeniden inşası, mali dengelerin sağlanması gibi konular vardı. 1992-96 yılları arasında Hariri "Horizon 2000" adını verdiği bir "yeniden yapılanma" planı çerçevesinde kişisel ilişkilerini de kullanarak özellikle Körfez ülkelerinden ve Lübnan diasporasından Lübnan'a gelen yatırımcıları destekledi. Hariri mümkün olduğu kadar çok tanıdığını önemli mevkilere atadı. Ayrıca şirketlerinin yeniden inşa sürecinden aktif pay alması halkı rahatsız etti. Yeniden

⁶⁴ Bu Meclis'de 64 Hristiyan, 64 Müslüman milletvekili vardı. Bunların 34'ü Maruni, 14'ü Rum Ortodoks, 8'i Rum Katolik, 6'sı Ermeni, 2'si Hristiyan diğer gruplardan ve 27'si Sünni, 27'si Şii, 8'i Dürzi, 2'si Nusayri idi. Aktaran Elizabeth Picard, a.g.e., s. 186 dipnot 9.

⁶⁵ Seçime katılma oranı % 30.34 idi ve Parlamente'ye seçilenlerin sadece 41'i bir siyasal partiden adaydı diğer 87 milletvekili ise seçime bağımsız aday olarak katılmıştı. Bu seçimlerde Hizbullah 8, Suriye Sosyal Milliyetçi Parti 6, Ermeni Taşnak Partisi 5, AMAL 5, İlerlemeci Sosyalist Parti 4, El-Cemaat el-İslami 3, Baas 2, sekiz küçük partide birer milletvekili (toplam 8) kazanmıştır. Abdo Baaklini, Guilain Denoeux, Robert Springborg, *Legislative Politics in the Arab World*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1999, s. 99-100.

⁶⁶ Amal Saad-Ghorayeb, a.g.e., s. 25-33.

⁶⁷ William W. Harris, a.g.e., s. 306.

inşa çalışmalarında tercihin kırsal alandan çok kentlere yönelmesi, temel alt yapı işlerinin yavaş yapılması bu rahatsızlığı arttırdı. Üst gelir gruplarının yararlandığı büyüme alt gelir gruplarına mali disiplin kanalıyla ücretlerde düşüş ve yaşam koşullarının kötüleşmesi olarak yansıdı. Eğitime ve sosyal harcamalara ayrılan pay sürekli azaldı. Suriye'nin varlığı özellikle entelektüeller üzerinde ciddi bir otosansüre yol açtı.⁶⁸

Bu dönemde Lübnan Meclisi'nde Maruniler açısından saygın, güvenilir liderler olmadığı için Meclis kararları bu grup tarafından pek meşru kabul edilmedi. Buna Suriye'nin milletvekilleri üzerindeki etkisi de eklenince Meclis'in bağımsızlığı şüpheli hale geldi. Ancak Suriye Lübnan'ın günlük işlerinden çok İsrail'le başlayan barış süreci, bu noktada Lübnan'ın temsili ve alaçağı kararlar konusu ile ilgiliydi.⁶⁹

Suriye ile Lübnan arasında yapılan anlaşmalar çerçevesinde kurulan Yüksek Kurul dört temel konuda iki devlet arasında sürekli bir kurumsal yapının oluşturulmasını sağlayacaktı. Bu alanlar başbakanlıkların "koordinasyonu"; dış işleri; ekonomik ve sosyal politika; savunma ve güvenlikti. 1991'de yapılan "Savunma ve Güvenlik Paketi" ile Suriye'nin açıkça Lübnan ordusunu, haberalma teşkilatını, güvenlik teşkilatını ve İçişleri Bakanlığı'nı kendine bağlamayı amaçladığı görülüyordu. Eylül 1993'ten Ekim 1994'e kadar Lübnan ile Suriye arasında 10 anlaşma imzalandı. Bu anlaşmalar tarım ve endüstriyel gelişmenin koordinasyonundan iki ülke arasında seyahat ve yerleşim özgürlüğüne, "sermayenin serbest dolaşımına" kadar geniş bir alanı kapsıyordu. Yapılan bir başka anlaşma ile Lübnan'da çalışan Suriyelilerin yasal konumları güçlendirildi.⁷⁰

1996'da devlet başkanı Hıravî'nin süresi doluyordu. Ancak Suriye Hıravî, Hariri ve Berri'den oluşan üçlü yönetimi mevcut şartlarda en optimum ittifak olarak değerlendiriyordu. 1995'te Suriye'nin müdahalesi ile Meclis'te yapılan Anayasa değişikliği sonucu Hıravî'nin süresi 3 yıl daha uzatıldı.⁷¹

1996 Milletvekili seçimlerinden birkaç gün önce Lübnan dağında var olan olağanüstü durum ve güvenlik gerekçe gösterilerek buradaki seçim çevresinin ülkenin diğer bölümünden farklı olarak ilçe biriminde oluşması kabul edildi ki buradaki asıl amaç Dürzi lider Velid Canbulat, İçişleri Bakanı Michel el-Mur, Dışişleri Bakanı Faris Buayz gibi bazı siyasetçilerin kendi dini gruplarının yoğunlaştığı ilçe düzeyinde seçilebilmelerini garanti altına almaktı. Aslında bu değişiklik daha önce yapılmış ancak bir grup Hıristiyan

⁶⁸ William W. Harris, *a.g.e.*, s. 284-291; Judith Palmer Harik, *a.g.m.*, s. 144-145.

⁶⁹ Abdo Baaklini, Guilain Denoeux, Robert Springborg, *a.g.e.*, s. 101-103.

⁷⁰ William W. Harris, *a.g.e.*, s. 292-295. 1994'de 500.000 olarak verilen Suriyeli çalışan rakamı 1995'de bir milyona çıkmıştır. Suriyeli işçiler Hariri hükümetinin yeniden inşa programına ucuz iş gücü sağlamıştır.

⁷¹ William W. Harris, *a.g.e.*, s. 295-296.

milletvekili Anayasa Mahkemesi'ne kanunun iptali için başvurmuştu. Mahkeme kanunu Anayasaya aykırı bularak iptal etmiş ve bunun üzerine hükümet kanuna "bir defalık" ibaresini ekleyerek yeniden çıkarmıştır.⁷²

Sürgündeki dört Hristiyan muhalefet lideri (Raymond Edde, Emin Camayel, Michel Aun, Dory Şamun) seçimleri protesto çağrısında bulunduyorsa da Lübnan içinde yaşayan liderler seçime katılma kararı aldı. 1996 seçimlerine katılma oranı % 44'tü. Seçim sonuçları Hariri hükümetinin ve onun politikalarını destekleyenlerin zaferi ile sonuçlandı. Hariri pek çoğu işadamları ve daha önce siyasette yer almamış 20 kadar şahsi arkadaşından oluşan bloğun başkanı olarak Meclis'e girdi. Hizbullah ise Suriye tarafından AMAL ile bir koalisyona zorlanarak Meclis'e daha az sayıda, yedi milletvekili ile girebildi ama Şii tabanda geliştirdiği sosyal yardım ağları ile en güçlü siyasal grup olmaya devam etti. Özellikle 22-24 Mayıs 2000'de İsrail'in tek taraflı olarak Lübnan'dan çekilmesi (Şiba çiflikleri hariç) pek çok Lübnanlı'nın gözünde Hizbullah'ın işgale karşı uyguladığı stratejinin başarılı olduğunu gösterdi.⁷³

24 Kasım 1998'de Emile Lahud devlet başkanı oldu⁷⁴ ve Selim el-Hos'u 4 Aralık'ta başbakan olarak atadı.⁷⁵ Hariri yönetimi sonunda Lübnan'ın iç ve dış borçları artmış, bütçe açığı büyümüş, dolaylı vergiler artmış, büyüme oranı ise düşmüştü. El-Hos hükümeti de temelde Hariri'nin ekonomi politikalarını devam ettirdi. Ancak ekonomide gözlenen yavaşlama 1999 yılında yerini durgunluğa bıraktı.⁷⁶

2000 Milletvekili seçimleri diğer seçimlere kıyasla daha düzenli bir seçim oldu. Ancak seçim öncesi Suriye ve Lübnan yetkililerinin ittifaklar konusunda müdahalesi ile bir kaç milletvekili dışında Meclis'te çoğunluk Suriye yanlılarından oluştu ve Refik el-Hariri yeniden başbakan oldu.⁷⁷ Hizbullah kurduğu ittifaklarla Meclis'te 8 sandalye kazandı.⁷⁸ ABD'nin Irak'ı işgali ve arkasından Suriye'ye uyguladığı baskılar sonunda Lübnan'da da başbakan Ha-

⁷² Judith Palmer Harik, *a.g.m.*, s. 147; Abdo Baaklini, Guilain Denoeux, Robert Springborg, *a.g.e.*, s. 104.

⁷³ Adham Saouli, "Lebanon's Hizbullah", *World Affairs*, 2003, V. 166, Issue 2, s. 71-81.

⁷⁴ Lübnan'da 2004'de Lahud'un görev süresi sona erecek ve yeni devlet başkanı seçilecek.

⁷⁵ Yine 1998'de 35 yıl aradan sonra ilk defa yerel seçimler yapıldı.

⁷⁶ Sami E. Baroudi, "Continuity in Economic Policy in Postwar Lebanon: The Record of the Hariri and Hoss Government Examined, 1992-2000", *Arab Studies Quarterly*, 2002, V. 24, Issue 1, p. 63-91.

⁷⁷ Farid El-Khazen, "Lebanon-Independent No More", *Middle East Quarterly*, Winter 2001, s. 48.

⁷⁸ Suriye'nin baskısı ve kendi iç politika hesapları sonunda Hizbullah tüm seçim bölgelerinde AMAL'la ve bazı bölgelerde de Baas ve Suriye Sosyal Milliyetçi Parti ile koalisyon yaptı. Ayrıca seçimlerden hemen önce Babda Alay seçim bölgesinde bir dönem İsrail yanlısı Lübnan Güçleri komutanlarından Eli Hubayka ve Baalbek-Hirmil bölgesinde de yine Lübnan Güçleri'nden bir başka adayla oy değişimine gideceğini açıkladı. Adham Saouli, *a.g.m.*, s. 71-81, Amal Saad-Ghorayeb, *a.g.e.*, s. 189.

riri 15 Nisan 2003'te istifa etti ve ertesi gün yeniden başbakan olarak atandı. Hariri, Bakanlar Kurulu'nu yeniledi, Hizbullah ve Maruni sağ milletvekilleri yeni kabineye alınmadı.⁷⁹

VI. SONUÇ YERİNE

Lübnan'da değişen nüfus yapısı ve bu değişimin siyasal temsil düzeyine yansıtılamaması ciddi bir çatışma potansiyeli taşımaktadır. Buna Suriye'nin Lübnan'daki varlığı, Filistinli mülteciler sorunu ve İsrail'in mevcut tutumu da eklendiğinde bu çatışma potansiyelinin daha karmaşık dengeler üzerine oturduğu açıktır.

Lübnan'da yerleşik bir aktör haline gelen Suriye'ye yönelik içeride ciddi bir rahatsızlık mevcutsa da bu henüz açık, keskin bir muhalefet haline dönüşmemiştir. Bu noktada baskıcı yapının önemli bir rol oynadığı gerekse de yönetici elitin Suriye ile varolan yakın ilişkisi bu varlığı meşrulaştırmaya devam etmektedir.

Lübnan hâlâ Suriye ile İsrail'in kendi kozlarını paylaştıkları çatışma alanıdır. Bu gerçeğin en yakın ifadesi Irak işgalinden sonra ABD'nin Suriye üzerinde arttırdığı baskı ve tehdit, İsrail'le başlatılması planlanan geniş katılımlı barış süreci Suriye'nin bir kez daha Hizbullah kanalı ile İsrail'le çatışmaları başlatmasına yol açmıştır.

Barış süreci ile yakından ilgili olan bir diğer sorun da Lübnan'daki Filistinli varlığıdır. İsrail'in kurulacak bir Filistin devletine Filistinli mültecilerin dönüş hakkını tanımama konusundaki ısrarı Filistinlileri zorunlu olarak Lübnan'da kalıcı nüfus haline getirmektedir.⁸⁰ Filistinlilerin zayıflayan konumu⁸¹ ile birlikte Lübnan'da 1982 öncesi duruma dönmek konusunda güçlü bir konsensüs vardır.

Lübnan'da siyasal temsil dini cemaate dayandığı için nüfus kuruluşundan bugüne nazik bir konudur. 1932'den bu yana nüfus sayımı yapı(a)mayan

⁷⁹ Serene Assir, "Lebanon's new government risks national unity", http://www.metimes.com/2K3/issue2003-17/reg/lebanons_new_government.htm.

⁸⁰ Lübnan'da yaşayan Filistinli mültecilerin sayısı konusundaki veriler çok sağlıklı değildir. UNWRA'ye göre 317.376 kayıtlı mülteci vardır. Filistin Kızılay'ına göre bu rakam yaklaşık 600.000 dir (70.000'i Lübnan dışında), Filistin Mülteci İşleri Başkanlığı'na (FMİB) göre ise bu sayı 350.000'dir Lübnan'da UNWRA'e kayıtlı olmayan Filistinliler vardır. Kayıtlı olmayanların bir bölümü "yasal" oturma iznine sahip olanlardır ki sayıları 20.000 civarında tahmin edilmektedir, bir bölümü de yasal olmayan biçimde burada yaşayan Filistinlilerdir. Ayrıca ne UNWRA ne de FMİB Başkanlığı Lübnan dışına göç eden Filistinlilerin kaydını tutmaktadır. Ek olarak FMİB ikinci bir vatandaşlık alan Filistinlilerin isimlerini mülteci listesinden çıkarmaktadır ki 1990'ların başında bu sayı 40.000 civarındadır. R. Sayigh, *a.g.m.*, s. 99-100.

⁸¹ Filistinlilerin Lübnan'daki konumlarının zayıflamasından sadece FKÖ'yü sorumlu tutmak doğru değildir. FKÖ'nün yanında çatışmaları destekleyerek kendi siyasal konumlarını güçlendirmeye çalışan Maruni ve Şii liderler, FKÖ'yü zayıflatmak için İsrail'in başlattığı gizli istikrarlaştırma operasyonları, farklı Arap ülkelerinin gizli servisleri bu süreçte önemli rol oynamıştır. Rex Brynen, "Palestinian-Lebanese Relations: A Plitical Analysis", *Peace for Lebanon...*, 1994, s. 86.

ülkede nüfus kompozisyonunun değiştiği açıktır. 1932 nüfus sayımından hareketle yapılan öngörülerle bugün Lübnan'da en büyük dini grubun Şiilerden oluştuğu bilinmektedir.⁸² Bu değişim Meclis'te temsil düzeyine yansımadağı gibi İran'da devrim sonrası ortaya çıkan siyasal yapı ve Irak'ta henüz belli olmayan yönetim biçiminde Şiilerin oynayacağı rol ve konum, Lübnan'daki bu değişimi tanımayı neredeyse bugün için imkansız hale getirmektedir. Ancak Lübnan Şiilerinin bu değişimin tanınması yönündeki talepleri farklı biçimler almaktadır. Bu talep mevcut yapı içinde Şiilerin payının arttırılması biçiminde olabildiği gibi, Hizbullah örneğinde olduğu gibi dini cemaat yapısının tamamen kaldırılması biçimini de alabilmektedir.

Diğer yandan 20 Haziran 1994'te Hariri hükümetinin çıkardığı yasa çerçevesinde yaklaşık 60.000 kişiye Lübnan vatandaşlığı verilerek nüfus yaklaşık % 1.6 artmıştır ki bunların yaklaşık % 80'i Müslümandır. Nüfus dengelerinin sistemin temelinde olduğu bir yapıda bu gelişmelerin Hristiyanları ve özellikle Marunileri rahatsız ettiği açıktır.⁸³

Kendilerini Lübnan'ın kurucu unsuru ve "gerçek Lübnan milliyetçisi" olarak gören pek çok Maruni için bugünkü konumları "savaşta ve barışta kaybettik"lerini göstermektedir. Maruniler Taif sonrası getirilen sistemde siyasal olarak yeterince temsil edilemediklerini, yabancılaştırıldıklarını ve hem hükümetten hem de yeni sistemi kabul eden Hristiyan partilerden dışlandıklarına inanmaktadırlar.⁸⁴ Maruniler hem gerçek anlamda temsilcilerini Meclis'e gönderemedikleri için, hem Suriye'nin Lübnan'daki varlığının kendilerinin sistemdeki rollerini azaltmaya yönelik olduğunu düşündükleri için, hem de nüfus artışı kendi aleyhlerine işlediği için rahatsızdırlar.⁸⁵ Ancak yine Maruniler arasında Suriye'yi Lübnan'da kendi konumlarının devamı için bir tür garantör olarak gören gruplar da vardır.

1989 Taif Anlaşması ile iç savaş sürecinde güçlenen cemaat yapısı ve bu yapılar temelinde iktidar paylaşımı formel hale getirilmiştir.

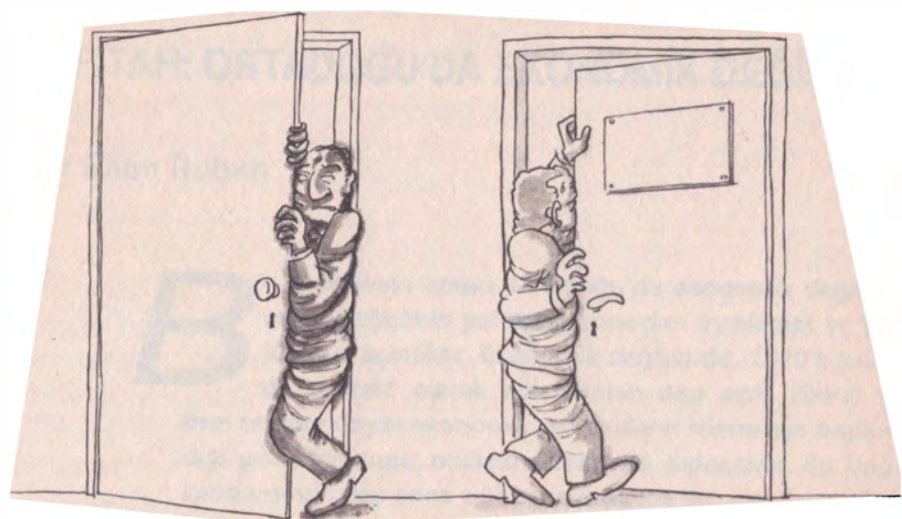
Bugün Lübnan'da dini cemaat temelinde siyasal temsile dayanan siyasal yapının değiştirilmesi yönünde ciddi bir çalışma mevcut değildir. Cemaat temelli örgütlenme yakın gelecekte de taşıdığı çatışma potansiyeliyle varlığını devam ettirecek gibi görünmektedir.

⁸² 1994'de yapılan bir tahmine göre Lübnan'ın nüfusu 3.600.000'dir. Nüfusun % 57'si Müslüman, % 43'ü Hristiyandır. Şiiler 1.100.000, Maruniler 700.000, Sünniler 650.000, Dürziler 210.000, Rum Ortodokslar 190.000, Rum Katolikler ise 160.000'dir. Aktaran Charles Winslow, *a.g.e.*, s. 303, dipnot 1.

⁸³ William W. Harris, *a.g.e.*, s. 310; Farid El-Khazen, *a.g.m.*, s. 49

⁸⁴ Simon Haddad, "The Maronite Legacy and the Drive for Preeminence in Lebanese Politics", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 2002, V. 22, N. 2, s. 325-328

⁸⁵ Farid El-Khazen, *a.g.m.*, s. 43-50

İNFİTAH: ORTADOĞU'DA EKONOMİK DEĞİŞİM

Ester Biton Ruben

Bu makalenin amacı Ortadoğu'da ekonomik değişimi ve bu değişimin yol açtığı sonuçları incelemek ve tartışmaya açmaktır. Ekonomik değişimde, 1970'li yıllarda "infithah" olarak adlandırılan dışa açık, liberal ve özel sektöre dayalı ekonomik politikaların izlenmeye başlandığı yıllar başlangıç noktası olarak ele alınacaktır. Bu bağlamda girişi takip eden bölümde bölgede yer alan bazı ülkelerde uygulanan ekonomik değişim politikaları anlatılacak, ve bunların sonuçları tartışılacaktır. İncelenen ülkeler sırasıyla, Mısır, İran, Suriye, Ürdün, Lübnan, Suudi Arabistan, Irak ve İsrail'dir. Son bölümde bu politikalar ışığında genel bir değerlendirme yapılacaktır.

I. MISIR

Mısır'da 1952 - 1970 yıllarını kapsayan Nasır dönemi, siyasi açıdan olduğu kadar iktisadi açıdan da bir devrim niteliğini taşıyordu. Mısır'ın sanayileşme tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilen bu dönem, ekonomide kamu ağırlığının arttığı, devletçi kalkınma planlarının uygulandığı ve millileştirmenin önem kazandığı bir dönem olmuştur. Nasır'ın ölümüne kadar 18 yıl süren ve yoğun devletçiliğe ve millileştirmeye dayalı bir çeşit "Arap Sosyalizmi" veya "Devlet Kapitalizmi" olarak nitelendirilen bu dönemin ardından dışa açılma, liberalleşme ve özelleştirme politikalarının yavaş yavaş uygulanmaya başlandığı bir döneme geçildi. Halen içinde bulunduğumuz bu dönemi iki temel başlık altında inceleyeceğiz. Birincisi 1970 - 1981 yılları arasında damgasını vuran Sedat dönemi, diğeri de 1981'den günümüze kadar uzanan Mübarek dönemi.

Sedat Dönemi

Nasır'ın 1970 yılında ölümünden sonra iktidara gelen Enver Sedat, ekonomide daha dışa açık ve daha liberal bir politika izleneceğinin ipuçlarını vermektedir.

Arapça "açık kapı" anlamına gelen *infitaḥ* sözcüğü, ekonomik politikalar da dışa açıklığın ifade edilmesi amacıyla ilk defa bu dönemde Mısır'da kullanılmıştır. Bu dönemdeki ekonomik liberalleşme 1974 yılında çıkartılan 43 sayılı kanunla ve 1977 yılında çıkartılan 32 sayılı kanunla somutlaştırılmıştı. Bu kanunlar Mısır ekonomisinin yabancı yatırımlara açılmasını öngörmektedirler. Yatırımların millileştirmeye karşı korunması, yeni yatırımların vergiden muaf olması, özel şirketlerin kamu kuruluşlarının ve çalışanlarının tabi oldukları kanun ve düzenlemelere tabi olmamaları yeni düzenlemeler arasında sayılabilir.¹ Sedat rejimi boyunca bu ekonomik değişim politikalarının finansmanı belli başlı üç kaynaktan sağlanmıştı. Bunlardan birincisi 1979 yılına kadar yoğun olarak akan Arap yardımı ve yatırımıydı. Her ne kadar 1979 yılında Mısır - İsrail arasında imzalanan barış anlaşmasını boykot etmek amacıyla Arap yardımı ve yatırımı durmuşsa da bunun yerini hemen hemen aynı miktarlarda Amerikan yardımı almıştır. İkinci olarak söz konusu dönemde Mısır'ın petrol ihracatından dolayı artan geliri ve üçüncü olarak da Süveyş Kanalı gelirleri ekonomik değişimin finansmanında kullanılmıştı.

Ekonomide özel sektörün rolünün artması ve yabancı yatırımlara açılması tüm sektörleri kapsamaktaydı. Buna rağmen yabancı yatırımcılar sadece petrol sektörüyle kısmen de turizm sektörüyle ilgilendiler.²

Bu değişimler önemli olmakla birlikte tam bir liberalleşmeyi ve dışa açılmayı sağlayamadılar. Ülkenin dış yatırımlara kapısını açtığı doğrudu ama devletin ekonomideki rolünü azaltmak için çok az şey yapılmıştı.³ Sedat rejimi pek çok yönüyle Nasır döneminde uygulanan ekonomik politikaları sürdürüyordu. Örneğin üniversite mezunlarına çeşitli devlet kademelerinde iş bulunması, genç işgücünü özel sektöre yönlendirmekten uzaktı. Bu politika sonucu 1960'lı yıllarda % 9 oranında olan kamu sektörü istihdamı 1976'da % 27 oranına, 1981'de de % 32 oranına yükseldi.⁴ Bu dönemde alınan önlemler sanayi sektörünü geliştirme konusunda da başarı sağlayamadı. Yerli enerji fiyatlarının dünya enerji fiyatları düzeyine yükseltilmesi, faiz oranlarının yükseltilmesi ve ithalatın serbestleşmesi gibi dönem içinde uygulanan ekonomi politikaları yerli sanayinin gelişmesini engelleyen fak-

¹ Tim Niblock ve Emma Murphy, *Economic and Political Liberalization in the Middle East*, British Academic Press, New York, 1993, s. 59

² Roger Owen, Şevket Pamuk, *A History of Middle East Economies in the Twentieth Century*, I.B. Tauris Publishers, London, 1998, s.135

³ Tim Niblock, Emma Murphy, a.g.e., s. 59

⁴ Roger Owen, Şevket Pamuk, a.g.e., s. 137

törler arasında sayılabilir.⁵

Springborg (1993)'e göre Mısır'ın bu dönemde uyguladığı *infitah* politikası ulusal, bölgesel ve uluslararası olmak üzere üç boyutta ele alınabilir. Bu politikaların ulusal boyuttaki önemi Mısır'ın sosyalist deneyiminin artık sürdürülemeyeceği yönündeydi. Bölgesel düzeyde petrole dayalı Arap ekonomisinin, özellikle 1973 petrol fiyatları artışından sonra, Mısır'ın liberal ekonomi politikasını sermaye ve işgücü akımları yoluyla beslemiş olması önemliydi. Uluslararası düzeyde ise bölgede Amerikan hegemonyasının baskın hale gelmesi ve Mısır'ın gerek İsrail'le barış konusunda gerekse ekonomik model açısından diğer ülkelere model olması ve Sovyet yakınlığının terk edilmesi konularında örnek oluşturması önemliydi.⁶

Mübarek Dönemi

1981 yılında Enver Sedat'ın öldürülmesi sonucu iktidara gelen Hüsnü Mübarek, 1980'li yılların başlarında boy gösteren bazı ekonomik sorunları da devralmış oluyordu. 1980'lerin ortalarına doğru petrol fiyatlarındaki düşüşler tüm bölgenin ekonomisini olduğu gibi Mısır ekonomisini de olumsuz etkilemişti. Hem petrol üretiminden elde edilen gelirlerin, hem de ülkede etkinlik gösteren yabancı petrol şirketlerinden elde edilen vergilerin azalması sonucu bütçe açıkları büyümüştü. 1980'li yılların ikinci yarısında bütçe açığı GSYİH'nın % 15'ine ulaşmış ve enflasyon % 20 düzeyine yükselmişti. 1980 yılında 19.13 milyar dolar olan dış borç, 1986'da 39.85 milyar dolara, 1988'de 46.08 milyar dolara yükselmişti.⁷ Bu krizin üstesinden gelebilmek için IMF ve Dünya Bankası politikalarına başvuruldu. 1985 yılında başlayan görüşmeler 1987 yılında anlaşmayla sonuçlandı. 1987 ekonomik istikrar programıyla temel olarak kalıcı bir ekonomik büyüme sağlamak, enflasyon oranını düşürmek ve ödemeler bilançosundaki açığı kapatmak hedefleniyordu.⁸ Bunun için önerilen ekonomik önlemler, bazı sübvansiyonların ve ithalat üzerindeki tarifelerin azaltılmasını, fiyat ve ithalat kontrollerinin kısmen kaldırılmasını, faiz oranlarında mütevazı bir yükselmeyi ve özelleştirmeyi temel alan bir kamu sektörü reformunu kapsıyordu.

Her ne kadar IMF bu önlemlerin katı bir şekilde uygulanmasını istediye de, Mısır hükümetinin tepkisi sonucunda, önlemler IMF'nin öngördüğü katılıklı uygulanmamıştır. Bu program Mısır'ın ekonomik reform programını uygulamada çok yavaş olduğu ve performans kriterlerinin sağlanamadığı gerekçesiyle sona erdirilmiştir.

⁵ Gouda Abdel-Khalek, *Stabilization and Adjustment in Egypt*, Edwar Elgar Publishing, Massachussetts, 2001, s. 22

⁶ Robert Springborg, "Egypt", *Economic and Political Liberalization in the Middle East*, Eds. Tim Niblock ve Emma Murphy, British Academic Press, London, 1993, s. 145-146

⁷ Eberhard Keinle, *A Grand Delusion: Democracy and Economic Reform in Egypt*, I.B. Tauris Publishers, London, 2000, s. 146.

⁸ Gouda Abdel-Khalek, *a.g.e.*, s. 25

1996 yılı İnsani Gelişme Endeksine göre 1981 - 1991 yılları arasında yoksulluk önemli ölçüde artmıştı. Kırsal alanda en düşük yoksulluk sınırının altındaki nüfusun toplam nüfusa oranı 1981 yılında % 16.1 iken 1991'de % 28.6'ya yükselmiştir. Kentsel alanda ise bu oran 1981'de % 18.2'den 1991'de % 20.3'e yükselmiştir. Yoksulluk sınırı bir üst düzeye çıkarıldığında ise aynı oranların kırsal alan için % 26.9'dan % 39.2'ye çıktığını, kentsel alan içinse % 33.5'tan % 39.2'ye yükseldiği gözlenmektedir. Gelir dağılımı dengesizliğinin bir ölçüsü olan Gini katsayısı ise, aynı dönemlerde kırsal alanda 0.27'den 0.35'e çıkarken, kentsel alanda da 0.32'den 0.34'e yükselmiştir.⁹ Bu da incelenen dönemde gelir dağılımı dengesizliğinin arttığını göstermektedir. Dünya Bankası tarafından hazırlanan kalkınma raporunda Mısır ilk defa orta gelirli ülkeler grubundan çıkarılıp düşük gelirli ülkeler grubunda sınıflandırılmıştır.

1990 yılından itibaren Mısır'da ekonomik reformlar hız kazanmış ve 1991 yılında IMF ile yeni bir anlaşma imzalanmıştır. Aynı yıl Dünya Bankası ile de yapısal uyum programı üzerinde anlaşmaya varılmıştır. Bu iki anlaşma "ERSAP"¹⁰ olarak bilinen reform programının temelini oluşturmaktaydı. ERSAP Mısır'ın tam anlamıyla özel sektör ağırlıklı bir piyasa ekonomisine geçmesini amaçlamaktaydı. ERSAP temelde üç grup politika üzerine kuruluydu. İstikrar, yapısal uyum ve sosyal politikalar. Bunların bileşenleri de a) makro-ekonomik reformlar b) kamu sektörü reformları c) yurt içi fiyatların liberalizasyonu d) dış ticaret liberalizasyonu e) özel sektör reformu f) kalkınma sosyal fonu olarak düzenlenmişti.

Makroekonomik reformun en önemli bölümü mali uyumun sağlanmasıydı. Amaç bütçe açığını 1990-91 dönemindeki GSYİH'nın % 22'si oranından 1995-96 döneminde % 1.5 oranına düşürmektir. Ayrıca gıda ve gübre sübvansiyonlarına son vermek ve kamu yatırımlarının azalması da makro-ekonomik reformun önemli bir unsuruydu. Kamu yatırımlarının azaltılmasının özel sektör yatırımlarını arttıracığı bekleniyordu.

ERSAP, kur oranlarıyla ilgili olarak bir devalüasyon ve kur sistemini sadeleştirilmesini içeriyordu. Bu bağlamda 1991 yılında "kirli dalgalanma"¹¹ sistemine geçildi ve Mısır poundu ABD dolarına bağlandı. Uluslararası işlemler üzerindeki kısıtlamalar gevşetildi ve Mısır sermaye dolaşımında tam bir serbestiye geçti.¹² Kamu sektörü reformuyla ilgili olarak kamu kuruluşlarının özelleştirilmesine olanak veren bir yasa çıkarıldı. Ayrıca kamu kuruluşları,

⁹ Eberhard Keinle, a.g.e., s. 147

¹⁰ ERSAP'ın İngilizce açılımı Economic Reform and Structural Adjustment Program (Ekonomik Değişim ve Yapısal Uyum Programı)dır.

¹¹ Kirli dalgalanma, dalgalı kur sisteminin bir çeşidi olup, ulusal paraların dolar karşısında değer kazanmasını sınırlamak için merkez bankalarının döviz piyasalarına sürekli müdahalede bulunması anlamına gelir.

¹² Gouda Abdel-Khalek, a.g.e., s. 47

özel sektör kuruluşlarıyla aynı kurallara tabi olacak ve yöneticileri yatırım, üretim, fiyatlama, personel politikası konusunda tam bir karar verme özgürlüğüne sahip olacaklardı.

ERSAP kapsamında sadece çok temel gıda maddelerinde fiyat kontrolleri uygulanabilecekti. 1995 yılına kadar hemen hemen tüm sanayi ürünleri üzerindeki fiyat kontrolleri kaldırılmış olacaktı. Ayrıca petrol ve doğalgaz fiyatlarının da mevcut kurdan dünya fiyatları düzeyine getirilmesi amaçlanmıştı.

ERSAP geniş kapsamlı bir dış ticaret liberalizasyonunu da içeriyordu. Bu bağlamda dış ticarete korumacı politikaların yavaş yavaş terk edilmesi, gümrük tarife oranlarının düşürülmesi ve tarife dışı engellerin kaldırılması söz konusuydu. Ülkede özgürce etkinlik gösteren bir özel sektörün oluşturulması ERSAP'ın en önemli amaçlarından biriydi. Kalkınma Sosyal Fonu ise bu reformlardan olumsuz etkilenecek halk kesimine kısa dönemli tazminat sağlayacak geçici bir önlem olarak oluşturulmuştu.¹³

Bu reformlar sonucunda 1998 yılında enflasyon 1991 yılındaki % 20 oranından % 4 oranına geriledi. Mısır poundu değer kazandı, bütçe açığı GS-YİH'nın % 15'inden % 1.3'üne geriledi. 314 şirketin özelleştirilmesini öngören bir yasa çıkarıldı. Fakat özelleştirme çalışmaları çok yavaş bir hızla ilerlemeye devam etti. 2000 yılına gelindiğinde özelleştirilmesi öngörülen 314 kuruluşun yarısından daha azı özelleştirme çalışmalarına konu olmuştu. 1998 yılında kamu bankalarının ve sigorta şirketlerinin de özelleştirilmesini kapsayan yasalar kabul edildi, fakat henüz bu konuda herhangi bir ilerleme kaydedilmedi.¹⁴

2001 yılının Eylül ayında hükümet Mısır Telekom'un ve elektrik dağıtım şirketlerinin % 15'ini, petrol dağıtım şirketlerinin de % 40'ını satışa çıkaraçağını ilan etmiş fakat bu da bir takvime bağlanmamıştır.¹⁵ Her ne kadar özelleştirme amaçlandığı düzeye ulaşamamışsa da, 1990 yılından sonra özel sektörün önemi çok artmıştır. Bu çabaların sonucunda 1995 yılında Mısır, Dünya Ticaret Örgütü'ne de (DTÖ) üye olmuştur.

Tüm bu gelişmelere rağmen Mısır halkının yaşam standartlarında olumlu bir gelişme gerçekleşmedi. Hemen hemen tüm sanayi dallarında reel gelirler düşmeye devam etti. 1989 yılında sayısı 1490 olarak belirlenen şirket iflasları, 1992'de 1621'e, 1995'te de 3070'e ulaştı. İşsizlik 1990'daki % 8.6 oranından 1995'te % 11.3'e yükseldi. Yoksulluk sınırının altında olanların toplam nüfusa oranı kırsal alanda % 50.2'ye kentsel alanda ise % 45'e ulaştı.¹⁶

¹³ Gouda Abdel-Khalek, a.g.e., s. 51

¹⁴ *Coutry Profile: Egypt*, EIU (Economist Intelligence Unit), 2002, s. 26

¹⁵ *Coutry Profile: Egypt...*, s. 27

¹⁶ Eberhard Keinle, a.g.e. s. 149

Sonuç olarak Mısır'da 1970'li yılların ilk yarısında başlayan *infıtah* hareketi oldukça yavaş ilerlemekle birlikte, özelleştirmeyi gündemin baş konusu haline getirmiştir. Liberal ekonomi politikaları izlemeye özen gösteren Mısır'da ERSAP programıyla makroekonomik denge sağlanmışsa da, bu halkın yaşam standardında bir ilerlemeye yol açmamıştır. Diğer bir deyişle Mısır örneğinde bir kez daha, daha büyüğün daha iyisi için yeterli olmadığı kanıtlanmıştır.

II. İRAN

İran'da 1990 sonrası başlayan ekonomik dışa açılma eğilimini açıklayabilmek için önceki dönemler üzerinde kısaca durmamız gerekmektedir. Bu nedenle önce Şah döneminin son 20 yılında uygulanan ekonomik politikalara değinilecek, ardından İslam devrimi sonrasını takip eden 10 yıllık dönemde uygulanan ekonomik politikalar özetlenecektir.

Şah Rıza Pehlevi Dönemi

Şahlık rejiminin 1963-1979 yıllarını kapsayan son döneminde iç ekonomide oldukça sıkı bir korumacılığı gerektiren ithal ikameci sanayileşme politikası (IISP) izlenmişti. Söz konusu dönemde uygulanan IISP ekonomik açıdan iki önemli sonuca yol açmıştı. Bunlardan birincisi, İran ekonomisinin giderek artan oranda petrol ihracatından elde edilen gelirlere bağımlı hale gelmesiydi. Bilindiği gibi IISP, daha önce yurt dışından ithal edilen ürünlerin yurt içinde üretilmesine dayanan bir politikadır. Bu yolla, henüz olgunlaşmamış yurt içi sanayilerin korumacılık duvarları içinde büyümesi amaçlanır. İlk aşamada temel tüketim mallarının üretimine dayanan bu politikanın ikinci aşaması, daha sermaye yoğun ağır sanayi ürünlerinin yurt içinde üretimini gerektirir. Bu da çoğu zaman IISP'nin amacıyla çelişir çünkü sermaye yoğun ağır sanayi ürünleri için gerekli hammadde ve teknolojinin ithalini gerektirdiği için ithalatı arttırır. İran örneğinde bu şekilde artan ithalatın finanse edilmesi ancak petrol ihracatından sağlanan gelirlerle mümkün olabilmektedir. Bu da ekonomik büyüme ve sanayileşmeyi petrole bağımlı hale getirmiştir. Bunun yanı sıra imalat sanayiinin yüksek tarife oranlarıyla korunması, bu sanayilerin uluslararası piyasalarda rekabet edebilecek etkinliğe kavuşamamasına neden olmuştur.¹⁷

Petrol ihracatından elde edilen yüksek gelirler, petrol dışı sanayiinin geliştirilmesi ve ihracata yönlendirilmesini geciktirmiş ve hatta gereksiz kılmıştır. Bu da petrol dışı sanayilere yatırım yapılmamasına yol açarak, yazında "Hollanda hastalığı" olarak bilinen durumun oluşmasına neden olmuştur. Örneğin 1972-73 döneminde 2.8 milyar dolar olan petrol gelirleri, 1974-75

¹⁷ Massoud Karshenas, Hashem Pesaran, "Economic Reform and the Reconstruction of the Iranian Economy", *Middle East Journal*, 1995, Vol. 49, N. 1, s. 94

döneminde 17.8 milyar dolara ulaşmıştı.¹⁸ Bununla birlikte sermaye sahipleri sadece inşaat ve yüksek kâr getiren bazı hafif sanayi dallarına yatırım yapmışlar ve petrol dışı ağır sanayi dallarına ilgi göstermemişlerdir. Ayrıca artan petrol gelirleri devletin gelir elde etmek amacıyla etkin bir vergi sistemi yaratmasını da gereksiz kılmıştır. Bu da İran'da hem gelirin yeniden dağıtılması mekanizmasını yavaşlatmış hem de sermaye yoğun teknolojilerin kullanımına olanak veren korumacı sanayileşme politikalarını yaygınlaştırarak gelir dağılımında dengesizliğin artmasına katkıda bulunmuştur.¹⁹

IISP'nin dönemin İran ekonomisi açısından ikinci önemli sonucu ise ekonomide devletin rolünün artmış olmasıdır. Örneğin 1970'li yılların sonlarına doğru ülkedeki işgücünün % 10'undan fazlasını devlet istihdam etmekteydi. Toplam yatırımların % 70'i de devlet kaynaklıydı. Her ne kadar devrim öncesi İran ekonomisi özel sektör ağırlıklı olarak bilirse de, özel sektöre temel oluşturan sermayenin önemli bölümü devlet tarafından sağlanmaktaydı.²⁰

Devrim Sonrası İran Ekonomisi

Gelir dağılımındaki dengesizlik, esnek olmayan sanayi yapısıyla birleşince sanayiinin yeniden yapılanması konusundaki yoğun istek ve gelir dağılımı dengesizliğine olan tepki 1976 yılından itibaren kendini göstermeye başlamıştı. 1979 devrimine zemin hazırlayan bu gelişmeler, petrol fiyatlarındaki düşüşle daha da şiddetlenmişti. Devrim sonrası hükümetin, 1980'li yıllarda izlediği ekonomik politikalar sonucu şahlık rejiminden devralınan etkinsiz ve katı sanayi yapısı daha etkinsiz ve katı kılınmıştı.²¹

1979 devrimi, sonrasındaki İran - Irak savaşı ve dini rejimin ülkeyi siyasi ve ekonomik açıdan Batıdan tümüyle soyutlaması, İran ekonomisinde çok önemli değişimlere yol açtı. En önemli değişimlerden biri büyük ölçekli sanayiinin, iletişim, ulaşım, bankacılık ve sigortacılık kurumlarının tamamının millileştirilmesiydi. Yeni anayasa özel sektöre ikincil bir rol biçmişti. Öyle ki anayasa da açıkça özel sektörün, ancak devletin iktisadi etkinliklerinde tamamlayıcı rol oynamasının söz konusu olabileceği belirtilmişti.²² Aslında bu yeni rejim için neredeyse bir zorunluluktan dolayı fabrika, dükkan ve diğer tüm üretim birimlerinin sahipleri dini devrim nedeniyle ülkeyi terk etmişlerdi. Bu nedenle ekonominin çökmesini engellemenin en hızlı ve sağlam yolu

¹⁸ Anoushiravan Ehteshami, "Iran", *Economic and Political Liberalization ...*, s. 217

¹⁹ Massoud Karshenas, Hashem Pesaran, *a.g.m.*, s. 95

²⁰ Anoushiravan Ehteshami, *a.g.m.* s. 216

²¹ Massoud Karshenas, "Structural Adjustment and the Iranian Economy", *Economic Challenges Facing Middle Eastern and North African Countries*, Ed. N. Shafik, McMillan Press, London, 1998, s. 206

²² Anoushiravan Ehteshami, *a.g.m.*, s. 218

bu kurumları millileştirmekti. İslam devriminin İran'daki en önemli sonuçlarından biri de bu şekilde kapitalist sınıfın gücünü yok etmiş olmasıydı.

1980-1990 döneminde İran - Irak savaşının da etkisiyle ekonomik yaşamda devlet kontrolünün etkisi sürekli olarak artmıştı. Bu kontrol sadece özel kurumların devletleştirilmesiyle sınırlı kalmamış, ekonominin tüm alanlarına yayılmıştı. Faiz oranları, banka kredileri, fiyatlar devletin sıkı kontrolü altındaydı. Burada üzerinde durulması gereken bir nokta sürekli artan devlet kontrolünün, planlamaya dayanmamasıydı. Öyle ki 1949'dan beri ilk kez İran ekonomisinde bir kalkınma planı uygulanmıyordu.²³ Dış açıklar ithalatın kısılması ve katı döviz kontrolleriyle aşılmaya çalışılıyordu. Tüm bu olumsuzluklara petrol gelirlerindeki azalma da eklenince enflasyonist baskılar kendini iyice hissettirmeye başlamış, İran'a uygulanan ekonomik ambargo ve savaşın da getirdiği zararlarla ekonomik çöküntüye doğru hızla gidilmeye başlanmıştı. 1963-75 döneminde % 11.6 olan imalat sanayiinin ortalama yıllık büyüme oranı 1975-90 döneminde % 1.5'a düşmüştü. Bu düşüşe rağmen 1980'li yıllar boyunca imalat sanayiinde istihdam artışları sürdü. Bu da emek verimliliğinde önemli düşüşlere yol açtı. 1977-90 döneminde emek verimliliği yılda % 2.3 oranında azaldı. Öyle ki 1980'lerin sonlarında verimlilik 1960'lı yıllar düzeyine geriledi.²⁴

İran'da Ekonomik Dışa Açılma

1988 yılında Irak'la ilişkilerin yumuşamasıyla birlikte İran'da bir ekonomik yeniden yapılanma dönemi başladı. Günümüzde de devam eden bu gelişmeleri 3 ana dönemde incelemek mümkün. Mussavi dönemi, Rafsancani dönemi ve Hatemi dönemi.

Mussavi Dönemi

Mussavi'nin yeniden başbakan olarak seçildiği Mayıs 1988 - Ağustos 1989 arası kısa dönemi kapsar. Bu dönem ekonomik liberalizasyon ve yeniden yapılanmanın temelini oluşturması bakımından önemlidir. Bu dönemde ekonomik liberalizasyonun ilk aşamasını pek çok ürün üzerindeki ithalat kısıtlamalarının kaldırılması oluşturdu. Ardından Nisan 1989'da kapsamlı bir özelleştirme programı yürürlüğe girdi. Bu özelleştirme programı çerçevesinde "temel ve stratejik olmayan" konularda etkinlik gösteren tüm kuruluşların özel sektöre devredilmesi söz konusuydu. Haziran 1989'da İran'ın yatırım yapmak amacıyla yurt dışından borç alabileceği dönemin ekonomi ve maliye bakanı Iravani tarafından ilan edilmişti.²⁵ Kısa süren Mussavi hükümeti döneminde alınan bu kararlar uygulamada oldukça kısır kalmakla birlikte bu yolda atılan bir ilk adım olmaları bakımından önemlidir.

²³ Massoud Karshenas, Hashem Pesaran, *a.g.m.* s. 97

²⁴ Massoud Karshenas, *a.g.m.*, s. 208

²⁵ Anoushiravan Ehteshami, *a.g.m.*, s. 226

Rafsancani Dönemi

Rafsancani'nin iktidara geldiği 1989 yılı sonlarıyla 1997 yılı arasındaki dönemi kapsar. Bu dönemin başlarında dini lider Humeyni'nin ölümü ve Rafsancani - Hamaney çizgisi çevresindeki olumlu birliktelik, ekonomik liberalizasyon politikalarının daha güçlü ve hızlı bir şekilde uygulanmasına elverişli bir ortam hazırlamıştı. 10 yıllık bir plansız dönemden sonra, kapsamlı bir 5 yıllık kalkınma planı (1989-93) hazırlanmıştır. Bu plan fiyat kontrollerinin kaldırılmasını, temel tüketim ürünleri ve enerji üzerindeki fiyat sübvansiyonlarının aşamalı olarak kaldırılmasını, döviz kuru sisteminde reformu ve dış ticaretin yavaş yavaş liberalize edilmesi konularını kapsamaktaydı. Ayrıca 800 kamu kuruluşunun özelleştirilmeye aday olması söz konusuydu. Birinci 5 yıllık kalkınma planının ekonomik sonuçları genellikle olumluydu. 1989-93 döneminde ortalama yıllık büyüme oranı % 7 idi.²⁶ Bu dönemde Tahran borsasının yeniden canlanması da liberalizasyon politikalarının önemli sonuçlarından biriydi. Yine bu dönemde 150 kadar maden yatağı özel sektöre devredildi.²⁷ Aralık 1989'da hükümet çok büyük ve stratejik öneme sahip sanayilerin dışında kalan tüm sektörlerin özel sektöre açılacağını açıkladı. Bu konudaki ilk gelişme 1992 yılında İran'ın 1979'da millileştirilen belli başlı otomotiv ve diğer ağır sanayi kuruluşlarının özelleştirilmesi kararının alınması oldu. Ayrıca özel sektörün yeni sanayi yatırımları yapabilmesi için teşvik sistemi getirildi. Birinci 5 yıllık plan çerçevesinde hükümet 20 milyar dolarlık yabancı yatırım yapılmasını planlamıştı. Bunu kolaylaştırmak için de eski yabancı yatırım kanunu yenilendi ve yabancı bir ortağın toplam hisselerin % 49'una kadar sahip olabilmesi karara bağlandı.²⁸ 1989-91 yılları arasında kamu sektörü yatırımlar da yılda % 30 oranında artış gösterdi. Yine aynı dönemde özel yatırımlar yılda % 20 oranında arttı.

1993 yılında döviz kuru rejiminde de önemli düzenlemeler yapıldı. Çoklu kur uygulamasından tekli kur uygulamasına geçildi. Böylece bankacılık işlemlerinde kullanılan resmi döviz kuruyla bankacılık dışı ekonomik işlemlerde kullanılan serbest kur arasındaki fark ortadan kalktı. Fakat bu uygulama yüksek oranlı devalüasyonlara ve bunun sonucunda ithal girdi kullanan sanayilerin olumsuz etkilenmesine neden oldu. Bu olumsuz gelişmenin sonucunda doğan tepkilerin de etkisiyle 1995 yılında yeniden çoklu kur uygulamasına geçildi. Aynı yıl özelleştirme programı da askıya alındı. Yine Rafsancani döneminde yürürlüğe konan ikinci 5 yıllık kalkınma planı birinci planın devamı niteliğinde olmakla birlikte uygulamada çok daha kısır kalmıştı.

²⁶ Massoud Karshenas, *a.g.m.* s. 213

²⁷ Anoushiravan Ehteshami, *a.g.m.*, s. 230

²⁸ Anoushiravan Ehteshami, *a.g.m.*, s. 231

Hatemi Dönemi

1997 yılında Hatemi'nin devlet başkanı olmasıyla birlikte 2000-05 yıllarını kapsayan yeni bir 5 yıllık plan oluşturuldu. Bu plan ekonomik büyümeyi sağlayacak mali, parasal ve yapısal reformları içermektedir. Planın en önemli politikaları özel sektörü desteklemek, istihdam yaratmak ve İran'ın petrol ihracatına dayanan sanayi yapısını çeşitlendirmek olarak belirlendi.²⁹ Planda yıllık % 6 düzeyinde bir büyüme hedeflenmektedir. Bunun yanı sıra 2005 yılından itibaren enflasyonun % 10 düzeyine çekilmesi ve yıllık yatırımlarda % 7'lik bir artışın sağlanması öngörülmektedir (DEİK, 2002: 5). Ayrıca plan çerçevesinde ekmek, pirinç, şeker gibi bazı temel ihtiyaç ürünlerine uygulanan sübvansiyonların azaltılması hedeflenmektedir. 2000-2001 döneminde yıllık ortalama % 6 oranında büyüme sağlanmıştır. Henüz içinde bulunduğumuz bu dönemde gerçekleştirilmiş olan bazı reformlar ise şunlardır:

Şubat 2002'de Meclisten geçen yasa uyarınca, yabancı ve yerli yatırımcılar için önemli bir engel oluşturan yüksek vergilerde indirime gidilmiştir. Bu bağlamda yabancı ve yerli firmalardan alınan kurumlar vergisi % 60'tan % 25'e indirilmiştir. Vergi yasasının getirdiği diğer bir yenilik "bonyad" olarak adlandırılan vakıf nitelikli fakat ticari etkinlikte bulunan kuruluşların da vergiye tabi olmasıdır.³⁰

İran'da 1979 yılından beri ilk özel banka Ocak 2002'de faaliyete başlamıştır. Daha önce bankacılık işlemleri dışında kredi kuruluşu olarak hizmet veren "Karafarin Bank" cari işlemler yapan bir özel banka konumuna getirilmiştir. Kısa bir süre önce "Bank Persian" ve Bank Eqtesad-e- Novin adlı bankalar da lisans almışlar ve işlemlere başlamaları beklenmektedir.³¹ Yaklaşık 40 kuruluş da bankacılık lisansı almak için başvurmuştur.

Tüm bu gelişmelere rağmen İran'da reform hareketleri önünde önemli engeller vardır. Örneğin "Bonyad" adı verilen dini ve tekelci vakıflar diğer şirketleri denetim altında tutmakta, kamu desteklerinin keyfi olarak dağıtılmasından, bazı şirketlerin etkinliklerinin sona erdirilmesine kadar pek çok müdahalede bulunmaktadır.³² Bankacılık alanında yapılan reformlar da dini engellerle karşılaşmaktadır. Bazı güçlü siyasi gruplar bankaların özelleştirilmesine, devletin iktisadi gücünü azaltacağı endişesiyle karşı çıkmaktadırlar.³³ Ayrıca bürokratik engeller de önemi yadsınamayacak düzeydedir. İran ekonomisinin alacağı seyrin bölgedeki siyasal ve sosyo-ekonomik gelişmelere bağlı olması beklenmektedir.

²⁹ *Country Profile: Iran*, EIU, 2002, s. 25

³⁰ *İran Ülke Raporu*, DEİK (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu), 2002, s. 5

³¹ "Country Report: Iran", *The Middle East*, May 2002, s. 37

³² Sema Kalaycıoğlu, "Suriye Ekonomisi", *Ortadoğu Ekonomileri*, S. Kalaycıoğlu ve E. Ruben, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 178

³³ *Country Report: Iran...*, s. 39.

III. SURİYE

Suriye, bağımsızlığını kazandığı 1940'lı yıllardan 1950'li yılların sonlarına kadar özel girişimi destekleyen ekonomik politikalar izlemiştir. 1958-61 yılları arasında Mısır'la birlikte oluşturduğu Birleşik Arap Cumhuriyeti döneminde devletin rolü belirginleşmişti. Suriye'nin bu üç yıllık döneminde Mısır devlet başkanı Nasır'ın etkilerini görmek mümkün. Örneğin 1960 yılında bir planlama bakanlığının kurulması, ilk beş yıllık kalkınma planlarının hazırlanması, 1958 yılındaki Toprak Reformu bu etkiler arasında sayılabilir.³⁴ 1961 yılında, ülkenin ekonomik açıdan seçkin gruplarının yoğun tepkisi nedeniyle sona eren bu birliktelik, kısa bir süre sonra, 1963 yılında yerini Baas partisi iktidarına bırakmıştı.

Suriye'de Baas rejimi sosyo-ekonomik açıdan köklü değişimlere yol açmıştı. Her şeyden önce ülkede geniş çaplı bir millileştirme hareketi başladı. İlk olarak bankalar, ardından büyük ticari ve sınai kuruluşlar millileştirildi. Bunu izleyen Toprak Reformu Suriye'de burjuvazinin ve özellikle de toprak sahibi üst sınıfın sosyal gücünü önemli ölçüde azalttı. Burjuva sınıfının büyük bir bölümü ülkeyi terk edip Beyrut'a göç etti. Bununla birlikte eğitim ve istihdam politikalarının yardımıyla yeni bir orta sınıf yaratıldı. Böylelikle "küçük burjuva"nın sosyal gücü artırıldı.³⁵

Millileştirme hareketinin en önemli sosyal sonucu, ekonomik hayatta kamu sektörünün rolünün önemli ölçüde artması olmuştur. Bununla birlikte millileştirilmiş kuruluşların iktisadi başarısında düşüşler kaydedilmişti. Bunun en önemli nedeni eğitimli işgücünün ülkeyi terk etmesi ve hükümetin bunu ikame edememesiydi.³⁶ 1963 yılında GSYİH'nin % 23'ü oranındaki devlet harcamaları, 1970 yılına gelindiğinde % 41'e ulaşmış ve devlet ekonominin baş aktörü durumuna gelmişti.

Hafız Esad Dönemi

Baas rejiminin savunma bakanı Hafız Esad 1970 yılında ülkenin yönetimini ele geçirdiğinde "düzenleyici devrimler" adı altında bir dizi yenileştirme girişiminde bulunmayı hedeflemişti. Bu yenileştirme girişimleri özel sektörü ve yabancı yatırımları desteklemeyi öngören ve Suriye'nin yüzünü doğudan batıya çevirmeyi hedefleyen bir "infatih" hareketiydi. Suriye'nin Hafız Esad dönemindeki infatih hareketini, 1971 yılında başlayan birinci infatih ve 1980'li yıllarda oluşan ikinci infatih olarak iki bölümde inceleyeceğiz.

Birinci İnfitah Hareketi

Esad yönetimi, liberal ekonomiye ilk adımı bazı ürünlerin üzerindeki it-

³⁴ Roger Owen, Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 153

³⁵ Raymond Hinnebusch, "Syria", *Economic and Political Liberalization...*, s. 181.

³⁶ Volker Perthes, *The Political Economy of Syria under Asad*, I.B. Tauris Publishers, Londra, 1997, s. 40

halat kısıtlamalarını gevşeterek attı. Ocak 1971'de, daha önceden yasak olan sermaye çıkışları af kapsamına alındı. 1964-65 yıllarındaki millileştirme sonucunda ülkeyi terk eden işadamlarının geri dönmesini sağlamak amacıyla özel sektöre teşvik ve güvence verildi. Bu bağlamda Suriye'nin 1973 anayasası açık bir şekilde özel sektörü güvence altına aldı.³⁷ 1973 yılından sonra infitah hareketi kapsamını daha genişleterek devam etti. Bu hareketin finansmanı tıpkı Mısır durumunda olduğu gibi artan petrol gelirleri, Arap ülkelerinin yardımları ve yabancı yatırım girişleriyle sağlanmıştı. Bu dönemin en önemli özelliği kalkınma hedefine ulaşmada devletin öneminin yadsınmamasıydı. Kalkınmayı sağlamak devletin göreviydi ama devlet bu amaca ulaşabilmek için özel sektöre önemli bir rol vermişti. Özel sektörün göreceli olarak daha az sermaye yoğun sektörler olan ticaret, hizmetler, hafif sanayi ve inşaat dallarında etkinlik göstermesine izin verilmişti. Bankacılık ve sigortacılık, madencilik ve petrol sanayii ve bazı stratejik imalat sanayi sektörleri özel sektörün kapsamı dışında bırakılmıştı. Döviz kontrolleri büyük ölçüde gevşetilmiş ve özel sektöre kredi kolaylıkları sağlanmıştı.

Tüm bu gelişmelerin sonucunda 1970'li yıllarda özel sektör önemli ölçüde büyüdü. Özel sektör yatırımları kamu yatırımlarını aştı, özel sınai ve ticari kuruluşlar iki katına çıktı. Bununla birlikte 1970'li yıllar önemli eleştirilere de hedef oldu. Örneğin ithal teknolojiye ciddi yatırımlar yapıldığı halde, yerel araştırma geliştirme harcamaları yok denecek kadar azdı. Bu nedenle ağır sanayiinin gelişimi ve ithal makineler için yedek parça sektörünün oluşumu sağlanamadı. Suriye sanayileşmesini gerçekleştirmediği gibi üretimde büyük ölçüde ithalata bağımlı hale geldi. Bu ithalat bağımlılığı 1977 yılından itibaren Suriye'nin dış ödemeler bilançosunda sürekli artan açıklara yol açtı. 1980'li yılların başlarında azalan Arap yardımının da etkisiyle ciddi bir döviz krizi ve bunu izleyen bir mali kriz yaşandı. Beklenmedik bu gelişmeler ithalat engellerinin yeniden sıkılaştırılmasına ve üretim kayıplarının yaşanmasına neden oldu. Kendilerine güvence verilen özel sektör de hayal kırıklığına uğradı ve Suriye'nin birinci infitah hareketi tükenme noktasına geldi.

İkinci İnitah Hareketi

Bozulan ekonomik durumu iyileştirmek için 1980'lerin başlarından itibaren bir dizi önlem alındı. Bu ekonomik önlemler her ne kadar iç kaynaklı ise de IMF ve Dünya Bankası politikalarıyla önemli ölçüde benzerlik göstermekteydi. Önlemlerin 1982-85 yılları arasında geçen ilk aşamasında bütçe açığının kapanabilmesi için kamu harcamalarının kısılmasına önem verildi. 1986 yılında başlayan ve ikinci infitah hareketi olarak bilinen ikinci aşamasında

³⁷ Volker Perthes, a.g.e., s. 50-51

ise seçici bir liberalizasyon uygulanarak tarım ve ticarete özel sektörün rolünün artırılması yoluna gidildi.³⁸

İkinci infitah hareketi niteliği bakımından birincisinden farklıydı. Daha önce de belirtildiği gibi ilk infitah hareketinde devletin infitah politikasını finanse edecek kaynakları boldu ve ekonomi tamamen devletin yönetimi altındaydı. Özel sektör ancak devletin izin verdiği ölçüde ekonomiye katkı yapabiliyordu. İkinci infitah hareketindeyse birincisinin tersine devletin kaynakları çok kısıtlıydı ve bu yüzden ekonomik manevraların bir kısmını özel sektöre devretmek zorunda kalmıştı. Yani ikinci infitah hareketiyle birlikte devlet ekonomideki mutlak kontrolünü yitirmiş ve bunu özel sektörle paylaşmak durumunda kalmıştı. İkinci infitah politikası kapsamındaki önemli yeniliklerden biri döviz kuru sisteminin gevşetilmesi idi. 1980'li yılların başlarında Suriye'nin devlete ait Ticaret bankasının, özel sektör ithalatını finanse etmesi gittikçe zorlaştı. 1983 yılında imalat sanayiinde etkinlik gösteren özel sektörün ihracat gelirlerinin yarısını ithalata ayırmasına izin verildi. İhracat gelirlerinin kalan yarısı ise resmi kurdan Ticaret bankasına satılacaktı.

1987 yılında bu önlem bütün özel sektör ihracatçılarını kapsayacak şekilde genişletildi. Buna ek olarak ihracatçıların ithalatı finanse etmek için kendilerine tutabilecekleri oran da % 50'den %75'e çıkarıldı.³⁹ Gerek Suriye vatan daşı olanlara gerek olmayanlara Ticaret bankasında döviz hesabı açtırma izni verildi. Tüm bu önlemler sonucunda o zamana kadar döviz arzını belirlemede yasal bir tekel konumunda olan devlet gücünü kaybetti ve bir döviz karaborsası oluştu. Buna karşı da caydırıcı önlemler alınmasına rağmen, döviz karışı yoğun talep nedeniyle karaborsa engellenemedi ve hâlâ önemli bir sorun olmaya devam ediyor. İkinci infitah hareketi, dış ticaret ve döviz kuru düzenlemelerinin dışında tarımın liberalleşmesini de içeriyordu. Bu dönemde tarımda özel mülkiyete izin verilmişti. Ayrıca turizm sektöründe yatırımların artması için vergi muafiyetleri tanınmıştı. 1988 yılından itibaren özel yatırımların artması için de daha geniş önlemler alınmıştı. Örneğin özel yatırımların hangi alanlarda yapılabileceğini belirten liste yerine, hangi alanlarda yapılamayacağını belirten bir liste hazırlanmıştı. Bu, özel yatırımcılar için daha belirli bir ortamın yaratılması anlamına geliyordu. Buna rağmen sanayi dallarının büyük bir kısmı kamu sektörüne ayrılmıştı. Bu alanda daha büyük bir değişiklik 1991 yılında yapıldı. Hem Suriyeli hem yabancı yatırımcılara Suriye ekonomisinin herhangi bir alanında özel veya karma yatırım yapma izni verilmişti. Ayrıca yatırım projelerinin değerlendirileceği bir yatırım ofisi kurulmuştu. Yatırım ofisi tarafından uygun görülen projelere 7 yıllık bir vergi muafiyeti tanınmıştı, bu yatırımlar ithalat kısıtlamalarından da

³⁸ Roger Owen, Şevket Pamuk, a.g.e., s. 155

³⁹ Volker Perthes, a.g.e., s. 54

muaf tutulacaktı. Bu yatırım yasası her ne kadar uygulamada cılız kaldıysa da liberalleşme yolunda atılan önemli bir adım olarak değerlendirilebilir.

Beşar Esad Dönemi

Suriye ekonomisindeki son önemli reform dalgası 2000 yılında Beşar Esad'ın ölen babasının yerine yönetimi devralmasıyla gerçekleşti. Halen içinde bulunduğumuz bu dönemde gerçekleşen en önemli gelişmelerden biri Suriye'de özel bankaların kurulmasına izin verilmesi oldu. Bu gelişme ancak belli kısıtlamalar altında mümkün olabilmektedir. Örneğin kurulacak özel bankanın % 51'inin yerli olması, en az % 25'inin de devlete ait olması gerekmektedir.⁴⁰ Özellikle Lübnan bankaları Suriye'de şube açma isteklerini belirtiyorlar, fakat bürokrasi ve yasal boşluklar her zamanki gibi bu konuda önemli bir engel yaratıyor.⁴¹ Ayrıca Suriye'de bankacılık sistemi son derece ilkel bir teknolojiye sahip. Bilgisayar kullanımı yaygın değil, çok az olan internet bağlantıları ise devletin sıkı kontrolü altında. Yeni Esad bu konuda da değişim ümidi vermekte. Elektronik haberleşme sektöründe yatırım çalışmalarını başlatan Beşar Esad, Suriye'nin kapılarını daha fazla dışarıya açmak için de çaba göstermekte. Örneğin bu dönemde gerek komşu ülkelerle gerekse AB ülkeleriyle ticaret ve yatırım anlaşmaları yapıldı. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla birlikte AB Suriye'nin en büyük ticaret ortağı haline geldi. Suriye'nin inftah hareketindeki önemli bir nokta kamu kuruluşlarının özelleştirilmesinin söz konusu olmaması. Fakat yeni kurulacak sanayiler için özel sektör teşvik ediliyor. Başka bir deyişle özelleştirme için değil, özel sektörün gelişimi için çaba harcanıyor.

Tüm bu değişimler sonucu, 1990'ların ilk yarısında ekonomi yılda ortalama % 7 oranında bir büyüme kaydetti. Bu dönemde kişi başına düşen milli gelir de ortalama % 3 oranında arttı. Bununla birlikte 1990'ların ikinci yarısında büyüme yıllık ortalama % 2.5 düzeyinde kaldı.⁴² Bu düşüşün en önemli nedenlerinden biri 1991 yılında yürürlüğe konan yatırım yasasının yarattığı iyimserliğin, bu yasanın istenildiği düzeyde işlerlik kazanamamasıyla kötümserliğe dönüşmesi olarak dikkati çekiyor. Ekonomi 2000 yılında % 1.5 oranında büyüdü. 2000 yılında petrol fiyatlarının yeniden artmasıyla ekonomik reformların finansmanı daha kolay hale geldi. Özel sektör Suriye GSYİH'sinin yarısından fazlasını oluşturur hale geldi. Beşar Esad'ın yönetimiyle devletin ekonomideki rolü azaldı. Kararlı bir ekonomik reform dönemine girdiği izlenimini veren Suriye'de inftah hareketinin alacağı yol ve bunun yaratacağı sosyo-ekonomik sonuçlar önümüzdeki yıllarda daha net bir şekilde gözlenebilecek ve değerlendirilebilecektir.

⁴⁰ *Coutry Profile: Syria*, EIU, 2001, s. 15

⁴¹ "Slow but Steady Progress in Syria", *The Middle East*, December 2001, s. 36

⁴² *Coutry Profile: Syria...*, s. 18

IV. ÜRDÜN

Ürdün ekonomisinin şimdiye kadar incelenen ülke ekonomilerinden önemli bazı farklılıkları var. Örneğin petrol gibi önemli bir doğal kaynağa sahip değil. Ortadoğu'da yer alıp petrole sahip olmamanın getirdiği hem olumsuz hem de olumlu bazı ekonomik sonuçlar söz konusu. Bir doğal kaynak olarak petrole sahip olmayan ülkeler bu ürünü ihraç etme ve önemli dış fazla yaratma, dış açıklar söz konusu olduğunda da bunları petrol ihracıyla (özellikle fiyatların arttığı dönemlerde) kolaylıkla kapatma olanağına sahip değiller. İhracat gelirlerinden yoksun kalmanın ötesinde dış dünyaya karşı ellerinde bulunabilecek ve gerektiğinde kullanabilecekleri bir silahtan da mahrum kalmış oluyorlar.

Bununla birlikte bu durumun olumlu bazı sonuçları da var. Petrol gibi ekonomilerini dayandırabilecekleri tek ama çok önemli bir ürüne sahip olmayınca ekonomilerini çeşitlendirmekten başka çareleri kalmıyor. Bu da sağlıklı bir ekonomik yapı için olmazsa olmaz bir özellik. Ayrıca böyle stratejik öneme sahip bir ürünü ellerinde bulundurmadıkları için hem ekonomik yapılarında özel sektöre de gerektiği kadar yer veren, hem de daha dışa açık bir politika izlemeyi tercih ediyorlar.

Petrol denizinde petROLSÜZ Ülkelerden biri olan Ürdün’de sözünü ettiğimiz bu özelliklerin tümünü görmek mümkün. Ürdün, petrol üreten Ortadoğu ülkelerine kıyasla ekonomisini çeşitlendirmiş, eğitilmiş işgücü yetiştirmeye önem vermiş, tarihinde her zaman özel sektöre de yer veren ve daha dışa açık politikalar izlemiş bir ülke.

1990 Öncesi Dönem

1948 yılında İsrail devletinin kurulmasıyla birlikte Ürdün, ilk büyük göç dalgasıyla karşı karşıya kaldı. O yıllarda nüfusu 375.000 kadar olan Ürdün'e 350.000 civarında Filistinli mülteci göç etti. Bunun olumsuz ekonomik sonucu ücretlerin düşmesi ve işsizliğin artması olmuştu. Bu göç dalgasının olumlu sayılabilecek sonuçları da vardı. Mültecilerin varıl olanları küçük ve orta ölçekli işyerleri açabilecek kadar sermayeyi yanlarında getirmişlerdi. Ayrıca bu büyük göç dalgası konut inşaatı sektöründe de patlamaya yol açmıştı Ürdün bu göç dalgası nedeniyle hem bazı Batı Avrupa ülkelerinden hem de Arap ülkelerinden önemli destek almıştı. Bu mali destekler sayesinde altyapı yatırımlarını tamamlamış ve imalat sanayiine yatırımlar yapmıştır. Daha da önemlisi bu mali destek sayesinde ithalata dayalı ekonomisini sürdürebilme olanağı bulmuştur. 1967 yılına kadar süren dönemde elbette bazı ekonomik sorunlar da söz konusuydu. İşgücünün üçte birine iş imkanı sağlayan tarım sektöründe verimlilik son derece kıt ve istikrarsız olan yağışlara bağlıydı. İmalat sanayiinde ise üç büyük sorun söz konusuydu. Yüksek enerji fiyatları, hammaddelerin ithalata dayalı olması ve iç piyasanın darlığı.

Ayrıca savunma harcamalarının da yüksekliği söz konusuydu. Örneğin 1954 yılında bütçenin % 15'i savunma harcamalarına ayrılırken bu oran 1964 yılında % 22.5'a yükselmişti.⁴³

Bu dönemde önemli sosyo-ekonomik başarılar, tarımda sulama sisteminin kısmen de olsa yerleştirilmiş olması ve ulusal bir eğitim sisteminin kurulmuş olmasıdır. 1963-1967 yıllarını kapsayan ilk beş yıllık kalkınma planı da Ürdün ekonomisinin dışa bağımlılığını azaltmayı hedefliyordu. Ürdün 1949-1966 yılları arasında ortalama % 8 oranında büyüdü.⁴⁴

1967 yılındaki Arap - İsrail savaşı Ürdün için bir yıkım olmuştu. Ürdün, bu savaşta hem toprak kaybetmiş, hem savunma harcamalarını arttırmak zorunda kalmıştı. Ayrıca hem savaş esnasında hem de savaştan sonra yaklaşık 300.000 civarında yeni Filistinli mülteci Ürdün'e göç etmişti. Bu dönemde GSYİH büyümeye devam etmiş fakat göç nedeniyle kişi başına düşen GSYİH sabit kalmıştı. Bu dönemde (1967-1978) Arap yardımının 2 kat kadar artması Ürdün ekonomisini daha kötü bir duruma düşmekten kurtarmıştı. 1970'li yıllarda artan turizm gelirleri, fosfat satışlarından elde edilen büyük kârlar ve zengin petrol ülkelerinde çalışan Ürdünlülerin ülkelerine gönderdikleri paralar Ürdün için önemli bir döviz kaynağı oluşturmuştur. Bu dönemdeki diğer önemli ekonomik gelişmeler 1972 yılında yabancı yatırımı destekleme yasasının çıkarılması ve 1978 yılında Amman borsasının açılması olmuştur.

Tüm bu olumlu gelişmelere rağmen 1980'de GSYİH'nin % 8'i oranına ulaşmış olan bütçe açığı Ürdün için önemli bir sorun olmaya devam ediyordu. 1982 yılından itibaren petrol fiyatlarının düşmesi petrol üreten ülkeleri etkilediği kadar Ürdün'ü de etkiledi. Öncelikle petrol zengini Arap ülkelerinin Ürdün'e yaptıkları mali yardımlarda düşüşler oldu. Bu ülkelerde çalışan Ürdünlülerin gönderdikleri paralarda da önemli azalmalar meydana geldi. Bunun Ürdün için ekonomik sonucu hem özel hem devlet yatırımlarının azalması, işsizliğin artması ve GSYİH'daki büyümenin düşmesi şeklinde kendini gösterdi. İthalata dayalı Ürdün ekonomisinin bu koşullar altında ödemeler dengesi de açık verince 1980'li yılların sonlarında IMF ile pazarlık masasına oturdu.

1990 Sonrası Gelişmeler

IMF ve DB işbirliği ile oluşturulan ilk yapısal uyum programı kamu sektöründe ücretlerin dondurulması, temel ürünlere yapılan devlet yardımlarının kesilmesi gibi kamu harcamalarını azaltmaya yönelik unsurlar içeriyordu. Fakat bu program 1990 yılında Körfez Savaşının başlaması nedeniyle uygulanamadı. Körfez krizi dış ticaretinin önemli bir bölümünü Irak'la yapan Ür-

⁴³ Roger Owen, Şevket Pamuk, a.g.e., s. 188

⁴⁴ Shaul Mishal, Ranan Kuperman ve David Boas, *Investment in Peace*, Sussex Academic Press, London, 2001, s. 30

dün'ü çok olumsuz etkiledi. Bu savaş esnasında Irak'tan 750.000 kadar mülteci Ürdün'e göç etti. Ayrıca Kral Hüseyin'in Irak'ı desteklemesi sonucu Körfez ülkeleri Ürdün'e mali yardımı kestiler ve bu ülkelerde çalışan Ürdünlüler de sınır dışı edildi. Böylece Ürdün iki çok önemli gelir kaynağından mahrum kalmış oldu: Dış yardım ve körfezde çalışan işçilerin gönderdikleri gelir. Körfez ülkelerinden sınır dışı edilen Ürdünlülerin de ülkelerine dönmeleleriyle Ürdün nüfusu % 10 kadar arttı. Bu da işsizlik oranını % 25'e yükseltti.⁴⁵

Savaşın sona ermesiyle birlikte yeniden IMF ile bir anlaşma yapıldı ve ikinci yapısal uyum programı oluşturuldu. Bu program da bir önceki gibi kamu sektörü harcamalarının önemli ölçüde kısılmasını ve özel sektör yatırımlarının artırılmasını öngörüyordu. 1999 yılına kadar devam eden bu program vergi artırımları ve temel ürünlere olan devlet yardımlarının azaltılması nedeniyle halk direnciyle karşılaştı. Sert protesto gösterilerine dönüşen bu direnç sonucunda 1996 yılında ekmek üzerindeki devlet yardımının yeniden artırılmasıyla sonuçlandı.⁴⁶

Makroekonomik göstergeler açısından bakıldığında ikinci yapısal uyum programı olumlu sonuçlar vermiştir. Örneğin 1992-1995 arası GSYİH yıllık ortalama % 9 oranında, 1996-1999 yılları arasında % 3 oranında, 2000-2001 arasında da % 4 oranında büyümüştür. 1998 yılına kadar da enflasyon, ihracat, para ve maliye politikası gibi IMF hedefleri tutturulmuştur. Bu hedeflerin tutturulmasında birden fazla faktör rol oynamıştır. Ürdün ekonomisinin serbestleşmesi, Körfez ülkelerinden ülkelere dönen Ürdünlülerin yanlarında getirdikleri sermayeyi yatırıma dönüştürmeleri, İsrail - Filistin arasında başlayan barış görüşmelerinde Ürdün'ün arabulucu rolü oynaması sayesinde elde ettiği dış destekler bunlar arasında sayılabilir. Ürdün 1995 yılında yabancı yatırımı destekleyici önemli adımlar da atmıştı. Yabancı yatırımlara vergi indirimleri sağlanmış, ve bürokratik engellerde basitleştirmeye gidilmişti. Devletin ekonomideki rolünü azaltmaya yönelik adımlar da atılmıştır. Örneğin 1998 yılında Ürdün çimento fabrikalarının % 33'lük hissesi özel sektöre satılmıştır. 1999 yılında Ürdün Telekomünikasyon Şirketinin % 40'luk hissesi Fransız Telekom Şirketine satılmıştı. Ayrıca 1992 yılında yoksulluk oranı nüfusun % 14.4'ü kadar iken 1997 yılında bu oran % 11.7'ye düşmüştür. Buna rağmen bu yıllar arasında yoksulların sayısında bir azalma olmamıştır.⁴⁷

⁴⁵ Shaul Mishal, Ranan Kuperman ve David Boas, *a.g.e.*, s. 32-33

⁴⁶ *Coutry Profile: Jordan*, EIU, 2002, s. 19

⁴⁷ Radwan A. Shaban, *Poverty Alleviation in Jordan: Lessons for the Future*, World Bank, Washington D.C., 2001, s.13

Ürdün, 1999 Şubatında Kral Hüseyin'in ölümü üzerine yerine geçen oğlu Abdullah 1999 yılının Nisan ayında IMF ile yeniden bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşmaya göre ekonomik büyümenin % 3-4 oranında gerçekleşmesi, bütçe açığının GSYİH'nin % 4'üne düşmesi, vergi sisteminde reform yapılmasını, ithal mallara uygulanan tarife oranlarının % 30'a düşürülmesi ve özelleştirilmenin hızlandırılması hedeflenmiştir. Bu hedeflerin de önemli bir kısmı gerçekleşmiştir. Örneğin ithal mallara uygulanan tarife oranları % 40'lardan % 30'lara indirilmiş, vergi sisteminde reform gerçekleşmiş, söz konusu dönemlerde büyüme % 3.7 oranında gerçekleşmiştir.⁴⁸

Bu dönemin en önemli başarısı Ürdün'ün 2000 yılında Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olmuş olmasıdır. En önemli başarısızlık ise işsizliğin artması olmuştur. 1998 yılında % 12.7 olan işsizlik oranı 2001 yılında % 14.7'ye yükselmiştir. İşsizlik artışına rağmen büyümedeki artış ve ekonomik istikrar, Ürdün'ü doğrudan etkileyen iki önemli olumsuz dış faktöre rağmen gerçekleşmiştir. Bu dış faktörlerden biri İsrail - Filistin barış sürecinin sekteye uğraması, diğeri de ABD'nin Irak politikasıdır. 2002 yılının son çeyreğinde Ürdün ve Irak arasında sınai, ticari ve tarımsal alanlarda işbirliği yapılması kararlaştırılmıştır. Örneğin Kasım 2002'de petrol konusunda bir teknik işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre Irak, Ürdün'e ham petrol sağlayacak, Ürdün de ham petrolü rafine edip Irak'a geri gönderecektir.⁴⁹

Özetleyecek olursak, 1990'lı yıllara gelindiğinde Ürdün ekonomisini ayakta tutan iki önemli faktör vardı: Dış yardımlar ve işçi dövizleri. Bu unsurlardaki herhangi bir azalma Ürdün ekonomisinde önemli bütçe açıklarına yol açıyor ve ekonomik krizlere neden oluyordu. Ürdün 1990'lı yıllarda, ekonomisini dış etkenlere fazla bağımlı olmaktan kurtarabilmek için çaba harcamaya başlamıştır. Fakat bir yandan dış borç yükümlülüğü, bir yandan ekonomisini çeşitlendirmek için gerekli finansman Ürdün'ü bu kez de bir başka dış etkiye, IMF'ye bağımlı kıldı. Ürdün için 1990'lı yıllar IMF ve DB politikalarının uygulandığı bir dönem oldu. Bu dönem halen devam etmekte. Ortadoğu'nun yoğun çalkantılara sahne olduğu günümüzde, Ürdün'ün istikrarlı ekonomik performansını sürdürüp sürdüremeyeceği bölgedeki gelişmelerden bağımsız olmayacaktır.

V. LÜBNAN

Lübnan ekonomisinin değişim sürecinde "ekonomide dışa açılma" veya "infitah" terimlerini kullanmak doğru olmaz çünkü Lübnan, Fransa'dan bağımsızlığını elde ettiği 1943 yılından beri hep dışa açık ve liberal bir ekonomi politikası izledi. Bu yönüyle Lübnan, şimdiye kadar incelenen tüm ülkelerden ayrılmakta. Lübnan, son derece düzgün işleyen bir liberal ekonomik

⁴⁸ *Coutry Profile: Jordan...*, s. 24

⁴⁹ "Bouncing Back", *The Middle East*, February 2003, s. 54

sistemin yanında siyasi istikrara da sahipti ve bu iki özelliğiyle bir yabancı yatırım cenneti haline gelmişti. Petrol üreten bir ülke olmamakla birlikte, petrol fiyatlarının değişimlerinden doğal olarak etkileniyordu. Bölgedeki diğer ülkelerin petrol gelirleri arttığı zaman Lübnan'a yapılan yatırımlar ve körfezde çalışan Lübnanlıların ülkelere gönderdikleri işçi dövizleri artıyor, bu da büyümeyi olumlu etkiliyordu. 1950-1964 yılları arasında Lübnan'da ekonomik büyüme yıllık ortalama % 7 dolayında gerçekleşti. 1965-70 arasında azalan büyüme, 1970'li yılların ilk yarısında yıllık ortalama % 10'lara ulaştı. Kişi başına düşen gelir artışı da 1950-74 arasında ortalama % 3-4 oranındaydı.

Bu dönemde Lübnan hizmet ekonomisi alanında çok gelişmişti. Bunu da bankacılık ve ticaret sektörlerindeki hızlı büyümeye borçluydu. Bankacılık ve finansal hizmetlerdeki ünü o kadar yaygındı ki Lübnan'a o dönemde "Ortadoğu'nun İsviçre'si" denilmekteydi. Özetlemek gerekirse, iç savaşın başladığı 1975 yılına kadar Lübnan ekonomisi bölgenin en dışa açık, en liberal, en istikrarlı ve dolayısıyla en güvenilir ekonomisiydi.

İç Savaş Dönemi (1975-1990)

1960'lı ve 1970'li yıllarda zaman zaman baş gösteren şiddet hareketleri, 1975 yılında Lübnan'ı derinden etkileyecek bir iç savaşa sürükledi. İç savaş Lübnan ekonomisi için tam anlamıyla bir yıkım oldu. Üretimde, milli gelirde, ticarete ve turizmde çok önemli düşüşler yaşandı. Bu düşüşler özellikle İsrail işgalinin olduğu 1975-76 yıllarında, 1982-84 yıllarında ve iç savaşın en yoğun olduğu 1989-90 döneminde çok sert oldu. İç savaşın devam ettiği 15 yıl boyunca çoğunluğu iyi eğitilmiş olan bir milyon kadar Lübnanlı ülkeyi terk etti.⁵⁰ Lübnan eğitilmiş işgücünün önemli bir bölümünü bu şekilde kaybetti. Bu dönemde GSYİH yarı yarıya azaldı. Bu azalma tarım ve sanayiinin de GSYİH içindeki payları için de geçerliydi.

1990 Sonrası

Savaşın sona ermesiyle birlikte, Lübnan ekonomisi 1993 yılında hükümet tarafından başlatılan "HORIZON 2000" adındaki yeniden yapılanma programı çerçevesinde onarım çabasına girişti.⁵¹ Bu planın üç önemli ayağı bulunmaktadır. Birincisi, Beyrut'un eski ticari ve turistik önemini yeniden inşa etmeye aday, Arap dünyasının en büyük emlak şirketi "Solidere". İkincisi ulaşım ve haberleşme sistemini içine alan geniş çaplı bir altyapı programı. Bu program, yılda 6-7 milyon yolcu alabilecek bir hava alanının yapılmasını, Beyrut'u Ortadoğu'nun diğer önemli başkentlerine bağlayan bir anayolun yapımı, bir milyon telefon hattı ve cep telefonu sisteminin oluşturulmasını

⁵⁰ Roger Owen, Şevket Pamuk, a.g.e., s. 162

⁵¹ Lübnan ülke raporu, DEİK 2002, s. 1

kapsıyor. Planın üçüncü ayağı ise uluslararası, özellikle de Arap sermayesini Lübnan'a çekmek amacıyla vergi sisteminde bir reformu içeriyor.⁵² "HORIZON 2000"ün büyüme hedefi ise 1994-2007 yılları arasında yılda % 7-8 oranında bir büyüme sağlamak olarak belirlendi. "HORIZON 2000" programının uygulanmasından Lübnan Onarım ve Gelişim Konseyi adlı devlet organı sorumlu. Bu programın finansmanını % 16'sı DB tarafından, % 15'i İtalya, % 13'ü Avrupa Yatırım Bankası, % 12'si Arap Fonu, % 7'si Kuveyt fonu, % 7'si Fransa ve % 5'i Suudi Arabistan tarafından sağlanıyor. Geri kalan kısmı İslam Kalkınma Bankası, Avrupa Komisyonu, Almanya, Birleşik Arap Emirlikleri ve OPEC fonu tarafından karşılanmakta.

Bu programın sonucunda, GSYİH 1994 yılında % 8, 1995 yılında ise % 7'lik büyüme kaydetmiştir. 1996-2000 yılları arasında, İsrail'in askeri hareketi nedeniyle sarsılan güven sonucu, ekonomik büyüme yavaşlamış ve 2000 yılında % 1 olarak gerçekleşmiştir.⁵³ Ayrıca 1990'lı yıllarda % 100 oranlarında seyreden enflasyon sıfıra düşmüştür. Bu kapsamda hükümet harcamalarının kısılması, vergilerin artırılması ve özelleştirme programının uygulanmasını ekonomik politikalarının öncelikleri olarak belirlenmiştir. Bu arada Menkul Kıymetler Borsası 1990 yılında yeniden açılmış ve uluslararası bankalar ile finans kuruluşları ülkeye geri dönmeye başlamışlardır. Irak'la ABD arasındaki ilişkilerin gerginleşmesi ve savaşa dönüşmesi, güvenin yeniden sarsılmasına yol açtı ve 2001 ve 2002 yıllarında büyüme % 1 olarak gerçekleşti. Son yıllarda yoksulluk oranında artış kaydedilmedi, ama yoksulların durumlarında da önemli bir gelişme sağlanamadı. Lübnanlı ailelerin % 25'i ayda 620 doların altında bir gelirle yaşamlarını sürdürürlerken, ailelerin % 5'ten fazlası mutlak yoksulluk sınırı olarak belirlenen ayda 300 doların altında bir gelirle yaşamlarını sürdürmektedir.⁵⁴ Gelir dağılımının savaş öncesine oranla daha bozuk olduğu ve orta gelir grubundaki insanların büyük bir bölümünün OECD ülkelerine göç etmeyi düşündükleri de güncel bilgiler arasında.⁵⁵

VI. SUUDİ ARABİSTAN

Suudi Arabistan, Ortadoğu'nun ve dünyanın petrol bakımından en zengin ülkesidir. Dolayısıyla ekonomisi hemen hemen tamamen petrol üretimi ve ihracatına dayanmaktadır. Bununla birlikte Suudi Arabistan ekonomisinde modern gelişme 1964 yılında Kral Faysal'ın başa geçmesiyle başlamıştır. Bu dönemde devlet harcamaları tamamıyla altyapı, haberleşme ve sosyal hizmetler alanına yöneltilmiştir. Buna rağmen ülkenin geniş yüzölçümü,

⁵² Georges Corm, "Reconstructing Lebanon's Economy", *Economic Challenges Facing Middle...*, s. 120

⁵³ *Lübnan ülke raporu...*, s. 1

⁵⁴ *Coutry Profile: Lebanon*, EIU, 2002, s. 26.

⁵⁵ Georges Corm, *a.g.m.*, s. 131

1970 yılı öncesi mütevazı petrol gelirleriyle birleşince, 1970 yılına kadar hızlı bir ekonomik kalkınma gerçekleştirilemedi. Nitelikli insan kaynağı eksikliği de söz konusu dönemde ekonomik gelişmenin istenilen hızda sağlanamamasına yol açmıştı.⁵⁶ 1970 yılına gelindiğinde Suudi Arabistan "tarım ekonomisi" görünümünü koruyordu. Ekonomik açıdan etkin nüfusun % 50'si tarım sektöründe çalışmaktaydı.

Bu dönemde petrol üretimi bir Arap - Amerikan ortaklığı olan ARAMCO şirketinin elindeydi. Petrol, devlet gelirlerinin çok önemli bir bölümünü oluşturuyordu fakat bu sektörde çalışanlar genellikle yabancılardı. Petrol, S. Arabistan'ın çok hızlı bir şekilde zenginleşmesine yol açtı. 1946 yılında 10.4 milyon dolar olan petrol gelirleri 1960 yılında 333.7 milyon dolara, 1970 yılında 1214 milyon dolara ve 1980 yılında 104 milyar dolara ulaştı. 1970 yılında devlet gelirlerinin % 88'i petrolden sağlanmaktaydı.⁵⁷ Bu gelirlerin büyük bir kısmı altyapı yatırımlarına harcanmaktaydı. 1962 yılında kurulan ve devletin petrol şirketi olan Petromin ve 1965 yılında kurulan Merkezi Planlama Kurulu (MPK) da dönemin önemli gelişmeleri arasında sayılabilir.

1970'li Yıllar

1967-68 mali yılında Suudi Arabistan bütçesi açık verdi. Yedi yıldan beri fazla veren bütçe ilk defa açık veriyordu. 1967 Arap - İsrail savaşı nedeniyle Suudi Arabistan'ın Arap ülkelerine verdiği destek, bu açığın en önemli nedeni olarak gösteriliyordu. Bu desteğin iki zıt etkisi olmuştu. Bir yandan Suudi Arabistan hükümetinin Arap dünyasındaki konumunun yükselmesine yol açarken, öte yandan kendi ülkesinde gerçekleştirme taahhüdünde bulunduğu sosyal projeleri ertelemesine neden olmuştu. Ekonomik durumdaki bu bozulmaya bir önlem olarak, Kral Faysal MPK'yı daha da güçlendirecek bir düzenlemeye gitmiş ve bu konuda gelişmiş batı ülkelerinden de destek almıştır.⁵⁸ Ağustos 1970'te MPK 1970-75 yıllarını kapsayan birinci 5 yıllık kalkınma planını (BBYKP) hazırladı. BBYKP geniş anlamda Suudi toplumu için dini öğelerin de korunabildiği bir sosyal ve ekonomik kalkınma politikası oluşturmayı amaçlıyordu. Yaşam standartlarında iyileşme, iktisadi ve siyasi istikrar programının önemli amaçlarındandı. Bu amaçlar yıllık % 10 düzeyinde bir büyüme hızı, insan kaynaklarının geliştirilmesi, üretimde çeşitliliğin sağlanarak petrole bağımlılığın azaltılması ile gerçekleştirilecekti. Planın uygulandığı ilk yıllarda üretimde çeşitliliğin artırılması ve petrole bağımlılığın azaltılması yönünde somut adımlar atılmamıştı. Planın uygulandığı ilk dönemde tarımsal işgücü yılda % 1 oranında azalmaktaydı. Bunun nedeni

⁵⁶ Robert Looney, *Saudi Arabia's Development Potential: Application of an Islamic Growth Model*, Lexington Books, Lexington, 1982, s. 199

⁵⁷ Roger Owen, Şevket Pamuk, a.g.e., s. 210

⁵⁸ Michael Nehme, "Saudi Development Plans between Capitalist and Islamic Values", *Middle Eastern Studies*, 1994, Vol. 30, N. 3, s. 634

çiftçiler arasında yoksulluğa yol açan enflasyon ve yeni gelişen inşaat sektörüne emek talebinin artmasıydı. BBYKP, inşaat sektöründe bir patlama yarattı. Kırsal alandaki işsizlik, halkı şehirlere göç etmeye zorladı, bu da yeni konutlara olan talebi arttırdı. İnşaat sektöründeki bu hızlı büyüme tamamlayıcı sektörler olan mobilya, cam, tekstil, elektrikli ev aletleri gibi sektörlerde de talebi canlandırdı. Fakat bu canlanan talebin yalnızca çok küçük bir kısmı yurt içi üretimle karşılanabildi, önemli bir kısmı ithalatla karşılandı. BBYKP, bu şekilde şehirleşmeyi hızlandırdı, aynı zamanda orta sınıfın nüfus içindeki payını da artırmış oldu. 1975 yılına gelindiğinde ülkenin sosyal yapısı önemli ölçüde değişmişti.⁵⁹ BBYKP'nin etkisi hemen hemen yalnızca kentlerde görülmüştü. Kırsal alanda yaşamaya devam eden nüfus ne şehirlerdeki değişimden etkilenmiş ne de kendi yaşam tarzlarında bir değişim olmuştu.⁶⁰ Bu aynı zamanda Suudi Arabistan'da ikili bir yapının doğmasına da yol açtı. Plan boyunca ekonomik üretimin çeşitlenmesi sürecine bakıldığında, özel sektörün yalnızca kısa dönemli yatırımlar yaptığını, bu yatırımların da emlak, inşaat ve ticaret sektörlerinde gerçekleştiği görülmekte. Yani sanayinin çeşitlenmesi yönünde önemli bir yol alınmadığı gibi, devlet harcamalarına bağımlı zengin bir tüccar sınıfının bu dönemde doğduğu belirtilmekte.⁶¹

1974 yılında petrol dışı etkinlik gösteren sanayi firmalarının sayısı 9360 idi. Bunların 3563'ü dokuma sanayiinde, 1474'ü mobilya, 864'ü metal ürünler ve 793'ü metal olmayan madenler sektöründe etkinlik göstermekteydi. Tüm bu yetersiz gelişmelere rağmen BBYKP'nin hedeflerinden biri olan yıllık % 10'luk büyüme hızı, bu dönemde gerçekleştirilmişti. Bu büyüme ekonomik üretimin çeşitlenmesinden değil, tamamen 1973 yılı sonrası petrol üretimi ve ihracatındaki artıştan kaynaklanmaktaydı. Teknoloji yoğun sektörde daha çok yabancılar çalışmaktaydı. Bu dönem boyunca eğitim alanında, okullaşma oranlarında iyileşme görülmüştü. Kitle iletişim hizmetleri ve sosyal hizmetler alanlarında da ilerlemeler söz konusuydu.⁶²

25 Mart 1975 tarihinde Kral Faysal'ın öldürülmesinden 2 ay sonra 1975-1980 yıllarını kapsayan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (İBYKP) uygulanmaya kondu. İlk planda özel sektörün başarısızlığına rağmen, ikinci planda ağırlık yine özel sektöre verilmişti. Bu planda petrol üretiminin sınırlandırılması ve elde edilen gelirin yurt dışı yatırımlarda kullanılması birbirine bağlı iki önemli karardı. Dış yatırımların, ekonominin petrole bağımlılığını azaltması, petrol fiyatlarının düşmesi ve petrol gelirlerinin azalması durumunda ekonomik büyümeyi finanse etmesi bekleniyordu. Bu yıllarda elde edilen ka-

⁵⁹ Michael Nehme, *a.g.m.*, s. 637

⁶⁰ Robert Looney, *a.g.e.*, s. 200

⁶¹ Michael Nehme, *a.g.m.*, s. 636

⁶² Michael Nehme, *a.g.m.*, s. 638

zancın % 90'ı ABD, Batı Avrupa ülkeleri ve Japonya'da yatırım olarak değerlendirilmişti.

İkinci planda değinilen bir başka nokta önemli oranda yabancı işçi ithal edilmesi idi. Yabancı işçi meselesi Suudi Arabistan açısından hep sorunlu bir alan olmuştur. Hem Suudi Arabistan vatandaşları arasında işsizliği artırmış, onların teknoloji yoğun sektördeki istihdamını sınırlı tutmuş, hem de geleceğine bağlı Suudi halkı için bir tehdit oluşturmaya devam etmiştir. Bir başka deyişle, yabancı işçi ithali Suudi vatandaşlarını kendi ülkelerinde ikinci sınıf vatandaş durumuna düşürmüştür. Bu da yukarıda sözü edilen ikili yapının oluşmasına katkıda bulunmuştur. Bu yıllarda devletin tarım sektörüne tanıdığı kolaylıklar ve destekler de Suudi işgücünün modern sektöre kaymasını zorlaştırmıştır.⁶³ İkinci plan döneminde Suudi Arabistan'ın en önemli kamu sanayi kuruluşlarından biri olan SABIC (Saudi Basic Industries Corporation) kuruldu.⁶⁴

İkinci planın birinci plandan daha başarılı olmasına rağmen, her iki plan da temel amacına ulaşamadı. Her iki plan da özel sektöre ağırlık vermesine rağmen devlet ekonomideki en önemli güç olmaya devam etti. Özel sektöre her zamankinden daha çok devlet harcamalarına bağımlı hale gelmişti. Birinci ve ikinci plan sonucu, Suudi Arabistan ekonomisi tamamen petrol fiyatlarının seyrine bağlı hale gelmişti. Ne ekonomi yeteri kadar çeşitlenebilmiş ne de özel sektör gerekli atılımı gösterebilmişti.

1980'li Yıllar

Suudi Arabistan'da 1980-85 yılları arasında uygulanan Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (ÜBYKP) ile 1985-90 yılları arasında uygulanan Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (DBYKP) daha önceki planlarla büyük ölçüde benzerlik gösteriyordu. ÜBYKP'nin bir farklı noktası işgücünün Suudileştirilmesine verilen önemdi. Bu bağlamda hem yabancı işçi ithaline kısıtlamalar getirildi hem de insan kaynağına daha fazla yatırım yapıldı. Bu planlarda da öncelikle özel sektöre önem verildi ve ekonominin çeşitlendirilmesi üzerinde duruldu. Bu dönemde bütçe üzerinde de İran - Irak savaşı nedeniyle artan askeri harcamaların etkisiyle büyük bir yük oluştu. Devlet yatırımlarında da artışlar görüldü. 1970'te % 53 olan devlet yatırımları 1980'de % 72.6 oranına yükseldi. Aynı şekilde 1960'lı yıllarda % 20 dolaylarında olan kamu harcamaları 1980'lerin sonuna doğru % 45'lere ulaşmıştı.⁶⁵ Yani tüm "özel sek-

⁶³ Robert Looney, *a.g.e.*, s. 204.

⁶⁴ Roger Owen, Ş. Pamuk, *a.g.e.*, s. 212

⁶⁵ Robert Looney, "Real or Illusory Growth in an Oil-Based Economy: Government Expenditures and Private Sector Investment in Saudi Arabia", *World Development*, 1992, Vol. 20, N. 9, s. 1368

tör" söylemlerine karşın Suudi Arabistan'da kamu sektörü ağırlığını arttırmıştır. Ayrıca özel sektör, kamu sektörünün girişimciliğine bağımlı kalmıştır. Devlet harcamaları ise petrol gelirine bağımlı kalmaya devam etmiş ve ekonomide çeşitlenme bu dönemde de sağlanamamıştır. Üçüncü ve dördüncü plan döneminde altyapı çalışmaları tamamlanmış, okula gidenlerin oranında % 50'ye varan artışlar kaydedilmiştir. Dördüncü plan 1986 yılında petrol fiyatlarındaki düşüş sonucu kesintiye uğradı. Böylece bir kez daha ekonominin petrol fiyatlarına bağımlılığı kanıtlandı.

1990'lı Yıllar ve Sonrası

1990'lı yıllar boyunca Suudi Arabistan ekonomisi petrole bağımlı kalmaya devam etti, devlet gelirlerinin % 75'ini ve ihracat gelirlerinin % 85'ini oluşturdu.⁶⁶ 1990-95 yılları arasında uygulanan Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planında (BBYKP) ekonominin her alanında özel sektörün rolünün artması gerektiği önemle vurgulandı, fakat bu alanda yine kayda değer bir adım atılmadı. 1990 yılında Irak'ın Kuveyt'i işgaliyle başlayan savaş sonucu Suudi Arabistan, bu kalkınma planı için ayırmış olduğu bütçenin önemli bir bölümünü savunma harcamaları için kullandı. 1995 yılında uygulamaya konulan 6. planda savunma sanayiinin geliştirilmesi, devlet harcamalarının özel sektör etkinliklerine dayandırılması, insan kaynaklarını geliştirme yolundaki engellerin kaldırılması gibi konulara önem verildi. Bu planda elektrik sektörüyle ilgili bir özelleştirme niyeti de yer almış fakat belirgin bir takvime bağlanmamıştı. 1990'ların sonlarına doğru petrol fiyatlarındaki düşüşler nedeniyle kişi başına düşen GSYİH'da % 40 oranında bir azalma görülmüştü. Aynı dönemde hükümet tarım, sulama projeleri ve turizm konularında yabancı yatırımı desteklemiştir. Bu dönemde de petrol dışı imalat sanayiine yeterli yatırım yapılmamıştır. 2000-2005 yıllarını kapsayan 7. plan bir kez daha ekonomide çeşitlenmeye, özel sektörün rolünün artmasına, özelleştirmeye ve işgücünün Suudileştirilmesine dayalıdır. Kitle iletişim sektörü ve Suudi Arabistan havayollarının özelleştirilmeye aday oldukları belirtilmektedir.⁶⁷

2001 yılında yeni bir yabancı yatırım kanunu yürürlüğe girmiş ve yabancılara imalat sanayii yatırımlarında % 100'lük pay hakkı tanınmıştır. Bundan önceki kanunda yabancı ortaklara tanınan pay hakkı sadece % 49 idi.

7. plan Suudi Arabistan vatandaşları arasında sürekli artan işsizlik sorununa da değinmektedir. Resmi işsizlik oranı % 15 olarak açıklanmış, ayrıca her yıl işgücüne 120.000 kişinin katıldığı ve bunların ancak 60.000'inin iş bulabildiği belirtilmiştir.⁶⁸ Yabancı işçiler sanayideki toplam işgücünün % 65'ini oluşturmaktadır. Eğer bunlar herhangi bir nedenden dolayı ülkelerine

⁶⁶ *Coutry Profile: Saudi Arabia*, EIU, 2002, s. 25

⁶⁷ *Coutry Profile: Saudi ...*, s. 30

⁶⁸ "Special Report: Saudi Arabia", *The Middle East*, 2002, s. 30

geri dönme kararı alırlarsa, üretimde bir çöküş yaşanma olasılığı çok yüksektir. Bu yüzden ülke ihtiyacını duyduğu işgücünü kendi kaynakları ile karşılama konusunda son yıllarda bazı somut adımlar atmıştır. Örneğin bazı işlerde belli pozisyonların sadece Suudi vatandaşlarına verilmesini öngören kararnameler yürürlüğe konmuştur. 20 kişiden fazla çalışanı olan firmalar için, çalışanlarının en az % 30'unun Suudi vatandaşlarından oluşması zorunluluğu getirildi. Yürürlükteki plan 2004 yılına kadar 817.000 Suudi vatandaşına iş sağlanmasını içeriyor. Bunların 300.000 kadarının yeni açılacak işlere yerleştirilmesi, kalanının ise çalışmakta olan yabancıların yerini alması planlanmış durumda.

Özet olarak şimdiye kadar hazırlanan tüm kalkınma planlarında özel sektöre ağırlık verilmiş, ekonominin petrol dışında çeşitlendirilmesi konusu gündeme gelmiş, bununla birlikte geleneklere ve dini değerlere bağlılık her planda önemle vurgulanmış. Bir başka deyişle Suudi kalkınma planları kapitalist sistemin değerleriyle İslami değerler arasında kalmış planlar olarak görülebilir. Planlarda özel sektöre ağırlık verilmesine karşın uygulamada özel sektörün etkisi kısıtlı ve devlete bağımlı kalmış, kamu sektörü ekonomideki ağırlığını korumuştur. Ekonomide çeşitlendirme istenilen düzeyde olmamış, ülke ekonomisi her geçen gün daha fazla petrole bağımlı hale gelmiştir. Sanayi sektöründe daha çok yabancıların istihdam edilmesi, ülkenin sürekli artan genç nüfusuyla birleşince yoğun bir işsizliğe yol açmış ve son yıllarda işgücünün Suudileştirilmesi politikaları önem kazanmıştır.

Suudi Arabistan son yıllarda ekonomisini daha fazla dışa açma girişimlerinde bulunmuş, yabancı sermaye yatırımlarına çeşitli kolaylıklar tanımıştır. Önümüzdeki yıllarda DTÖ'ye üye olması beklenmektedir. Suudi Arabistan ekonomisinin geleceği petrol politikalarına ve bölgedeki siyasi istikrara sıkı sıkıya bağlıdır.

VII. IRAK

İkinci Dünya Savaşının sonundan bu yana Irak ekonomisini petrol yönlendirmektedir. Dünyadaki bilinen petrol rezervlerinin % 10'una sahip olan Irak, bu bakımdan Suudi Arabistan'dan sonra ikinci sırada yer almaktadır. 1990'a kadar ham petrol üretiminde de gerek dünyada gerek Ortadoğu'da ilk sıralarda yer alan Irak'ın üretimi bu yıldan sonra Körfez Savaşının etkisiyle hızla düşmeye başladı. 1985'te 69.2 milyon ton olan ham petrol üretimi 1989'da 138.5 tona yükselmiş, 1995'te ise 26.4 milyon tona düşmüştür.⁶⁹

Ortadoğu'da uzun süre Arap sosyalizminin bekçiliği görevini üstlenen Irak 1960'lı yıllarda büyük çaplı devletleştirme hareketleri gerçekleştirdi. Örneğin 1964 yılında 30 büyük sanayi kuruluşunun, önde gelen banka ve si-

⁶⁹ Ester Ruben, "Ortadoğu'da Doğal Kaynaklar", *Ortadoğu Ekonomileri...*, s. 21

gorta şirketlerinin devletleştirilmesi kararı alındı. Bu yıllarda uygulanan politikalar aynı dönemde Mısır'da uygulanmakta olan Nasır politikalarının bir benzeriydi ve o dönemde Nasır'ın iki ülkenin birleşmesi ile ilgili gerekli gördüğü ön koşulların bir sonucuydu. Bu dönemde kamu sektöründe hemen hemen her alanda yoğun yatırımlar yapıldı. Bunu Irak Petrol Şirketi'nin millileştirilmesi izledi. 1973 yılında petrol fiyatlarının yükselmesi sonucu 1974 yılında 6 milyar dolar olan petrol gelirleri 1980 yılında 26.5 milyar dolara yükseldi.⁷⁰ Bu ani ve çok büyük oranda gelir artışı devlete sanayiden tarıma, eğitimden sağlığa, altyapıdan savunmaya hemen her alana yatırım yapabilme olanağı tanımıştı. Uygulamada bu büyük gelir artışından en fazla payı devlet sektörü aldı. Bu sayede kamu sektöründe çalışanlarda % 50 oranında bir artış oldu. Bir diğer gelişme de hem özel hem kamu sektöründe etkinlik gösteren inşaat sektöründe oldu. Elde edilen gelirin önemli bir kısmı tarım reformu için harcandı. Tarımsal alanların kamulaştırılması tamamlandı ve yeni tarım kooperatifleri kuruldu. Bu dönemde Irak'ın kişi başına düşen milli gelirinde aşırı derecede bir artış söz konusudur. 1950'de 84 dolar olan kişi başına gelir, 1970'te 290 dolara ve 1979'da 2312 dolara yükselmiştir. 1960'lı yıllardan başlayarak 1980'e kadar sağlık, eğitim ve yaşam standartları konusunda önemli ilerlemeler kaydedildi. Bu yıllar arasında okul çağındaki çocukların tümü ilkökula, % 60'ı ortaokula devam etti.⁷¹ Ekim 1980'de başlayan İran - Irak Savaşı tüm bu olumlu toplumsal gelişmelerin üzerine gölge düşürdü.

1980 Sonrası

Irak'ın 1980 ve sonrasında sosyal ve ekonomik yaşamını belirleyen en önemli unsur savaş oldu. 1980-88 yılları arası İran - Irak Savaşı, 1990 yılında Irak'ın Kuveyt'i işgaliyle başlayan Körfez Savaşı, ve son olarak şu anda yaşanan ABD - Irak Savaşı. 1980 yılından beri neredeyse kesintisiz olarak savaşmakta olan bu ülkede kapsamlı bir ekonomik değişimden söz etmek çok anlamlı değil. Çünkü herhangi bir ekonomik oluşumun savaştan etkilenmesi mümkün değil. Buna rağmen Irak'ın ekonomik politikalarında bazı dönüşümler görmek olanaklı. Bunlardan kısaca söz edeceğiz. Öncelikle 1980 yılından sonra Irak'ın ekonomik göstergelerinde önemli bozulmalar görüldü. Milli gelir ve kişi başına düşen milli gelirde önemli düşüşler yaşandı. Bunun nedenleri, kolayca tahmin edilebileceği gibi, savaş maliyetinin Irak bütçesine olumsuz etkisiyle ve o dönemde petrol fiyatlarında yaşanan düşüşlerle birlikte, savaş sırasında önemli petrol merkezlerinin bombalanması sonucu büyük ölçüde azalan petrol gelirleriyle açıklanabilir. Bir yandan petrol

⁷⁰ Roger Owen, Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 166

⁷¹ Roger Owen, Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 170

gelirlerinin azalması, öte yandan savunma harcamalarının artması, özelleştirme politikalarını gündeme getirdi. Özelleştirme 1983'te tarım sektörüyle başladı. Devlete ait tarımsal işletmeler ve daha önce devletleştirilen topraklar yeniden özelleştirilmeye başlandı. Bu hareket sonucunda 1989 yılına gelindiğinde ülkenin tüm tarımsal toprakları ya özelleştirilmiş ya da devlet tarafından özel sektöre kiralanmıştı.⁷² Tarımda yaşanan özelleştirme Irak'ın kırsal kesiminin toplumsal yaşantısında dönüşüme yol açtı. Kolektif çiftlik ve kooperatif yaşamı sona erdi. Devlet tarımsal üretimi desteklemek amacıyla 1989 yılında buğday, pirinç, mısır ve tütün üretimi için sağladığı sübvansiyonları iki katına çıkardı.⁷³ 1983 yılında tarım sektöründe başlayan liberal hareket 1987 yılından itibaren daha geniş kapsamlı olarak uygulanmaya başladı. Yetmiş yakın devlet kuruluşu özelleştirildi. Özel sektöre ve ihracat kesimine destek sağlandı. Özel sektör kuruluşlarına serbest ihracat hakkı tanındı. İmalat sanayiinde etkinlik gösteren kuruluşlara modern üretim için gerekli hammadde ve makinaları ithal edebilmeleri için kolaylıklar sağlandı. Kamu sektörüne ait her tür kuruluş - petrol istasyonları, çiftlikler, oteller, gıda işleme şirketleri- satışa veya uzun dönemli kiralamaya sunuldu. Bu satışların gerçekleşebilmesi için bankalar ucuz kredi olanakları sağladılar. Sanayi kuruluşlarının ve otellerin çoğu 1988 ve 1989 yıllarında özelleştirildiler. Ağustos 1988'de yumurta, tavuk, et gibi tüketim malları üzerindeki fiyat kontrolleri kaldırıldı. 1988 yılının sonunda finansal sektörde liberalizasyon başladı, bu kapsamda özel bankalara da lisans verilmeye başlandı.⁷⁴ Özel sektörde etkinlik gösteren firmalara 10 - 15 yıllık vergi muafiyeti verildi. Irak yabancı, özellikle de Arap yatırımcılara yatırım imkanı sağladı. Yabancı yatırımcılara devletleştirmeye karşı garanti ve 15 yıllık vergi muafiyeti sağlandı.⁷⁵

Bunlar önemli değişimler gibi gözükseler de özde oldukça sınırlıydılar. Her şeyden önce bu özelleştirmelerin amacı sadece savaş sırasında ortaya çıkan ekonomik zararları telafi etmek ve yeni sınıai ve askeri yatırımlar yapabilmektir. Devletin ekonomideki rolünü sınırlamak gibi bir amacı yoktu. Hatta 1987 yılından itibaren devlet ekonomideki rolünü daha da güçlendirerek sürdürmüştür.⁷⁶

Ayrıca Irak'ın özelleştirme yöntemi yerel sanayiciler arasında rekabet yaratmaktan uzaktı. Çünkü özelleştirilen kuruluşların çoğu tek bir aile tarafın-

⁷² Roger Owen, Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 171

⁷³ Kiren Aziz Chaudry, "Economic liberalization and the Lineages of the Rentier State", *Comparative Politics*, 1994, Vol. 27, N. 1, s. 8

⁷⁴ Tim Niblock, Emma Murphy, *a.g.e.*, s. 80

⁷⁵ Kiren Aziz Chaudry, *a.g.m.*, s. 9

⁷⁶ Tim Niblock, Emma Murphy, *a.g.e.*, s. 81

dan satın alınmıştı. Örneğin özelleştirilen 70 büyük şirketin 13 tanesi tek bir aile tarafından satın alınmıştı. Aynı aile 36 çok büyük işletmenin de sahibiydi. Bu durumda Irak'ta özelleştirme devlet tekellerinin özel tekellere devrinden başka bir şey değildi.⁷⁷ Ayrıca bazı liberalizasyon girişimlerinden kısa sürede geri dönüşümü. Örneğin fiyat kontrolleri kaldırıldıktan 8 ay sonra yeniden konmuştu.⁷⁸ Bu nedenlerden Irak'ın liberalizasyon deneyimi incelenen diğer ülkeler arasında en kısıtlı olanı olarak kabul edilir.

1990 Sonrası

Ağustos 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesiyle başlayan Körfez Savaşı, Irak'ı 10 yıl sürecek bir ekonomik yoksunluğa sürükledi. Irak'ın koşulsuz olarak Kuveyt'ten çekilmesini isteyen BM Güvenlik Konseyi, bu isteğe uymayan Irak'a ticari ambargo ve mali yaptırımlar uygulanmasını öngören bir dizi karar aldı. 10 yıl süren BM ambargosunun son yıllarda yumuşatılmasının ardından Irak yeniden imar edilmeye başlanmıştı. Körfez savaşı sonrasında büyük hasar gören rafineri, petro-kimya, tarım makineleri, kimya, demir-çelik, gıda, ilaç, elektrikli makine, inşaat malzemeleri ve tekstil başta olmak üzere bir çok sanayi kuruluşu yedek parça ve hammadde sağlanamaması nedeniyle düşük kapasitelerde çalışmaktaydı.

Ocak 2001'de yürürlüğe giren 1284 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararıyla Irak'ın "Petrol Karşılığında Gıda Programı" kapsamında ihraç edebileceği petrol miktarına getirilen sınırlama kaldırılmış ve bu ülkenin gıda, ilaç, eğitim malzemeleri, tarımsal makine ve girdilerini BM yaptırımlar komitesinin onayı olmaksızın ithal etmesine olanak tanınmıştır.

Irak ekonomisinde 1980'li yıllarda başlayan fakat tamamlanamayan liberalleşme hareketi 2000 yılında yeniden başlamıştır. Saddam Hüseyin 2000 yılı başlarında özel sektör firmalarının, sanayi yatırımları yapmaları için teşvik edilmesi konusunda girişimlerde bulunmuştur. 2001 yılında ABD ve İngiltere'nin Irak için "Petrol Karşılığı Gıda Programı"nın yeniden düzenlenmesini öngören "akıllı yaptırımlar" planının onaylanması sonucu, Irak petrol ihracatı ve mal alımına yeniden başlamıştır. İçinde bulunduğumuz şu günlerde ise Irak tam bir belirsizliğin içindedir.

VIII. İSRAİL

Ortadoğu'da kendine özgü bir ülke konumunda olan İsrail, bölgede incelenen ülkelerden oldukça farklı özellikler göstermekte. Bu farkların büyük bir bölümü İsrail ekonomisinin oluşum aşamasında belirlenmiş. İsrail'in sosyo-ekonomik yapısını 4 alt başlık altında incelemek mümkün. Bu alt başlık-

⁷⁷ Kiren Aziz Chaudry, *a.g.m.*, s. 11

⁷⁸ Tim Niblock, Emma Murphy, *a.g.e.*, s. 82

lar sırasıyla göç, sermaye girişi, savaş ekonomisi özelliği ve "kibbutz" oluşumudur.

Göç: 1948 yılında, İkinci Dünya Savaşının hemen ardından kurulan İsrail devletinin nüfusunun büyük bir bölümü dünyanın çeşitli yerlerinden göç eden Yahudilerden oluşmuştur. İsrail'e göç, İsrail devleti tarafından kurulduğundan itibaren desteklenmiştir. 1948-51 yılları arasında 687.000 Yahudi, İsrail'e göç etmiştir.⁷⁹ Kuruluş yıllarındaki bu ilk büyük göçün hemen hemen tamamı Doğu Avrupa ve komşu Arap ülkelerinden gerçekleşmiştir. İkinci büyük göç dalgası 1955-64 döneminde Kuzey Afrika'dan gerçekleşmiştir. Üçüncü büyük göç dalgası ise 1990-91 yıllarında Rusya'dan gerçekleşmiştir. Bugün İsrail 6.5 milyon nüfusa sahip bir ülkedir.⁸⁰ Sürekli göçün, kuruluş aşamasında İsrail ekonomisi açısından en önemli sonuçlarından biri konut, kamu binaları ve tüketim malları talebindeki aşırı artış sonucu bu sektörlerin gelişmesidir. Ayrıca sürekli göçün desteklenmesi güçlü, etkin ve ekonomiye yön veren bir devlet yapısını gerekli kılmıştır.

Sermaye Girişi: İsrail, kuruluş yıllarında üç temel kaynaktan sermaye sağlamıştır. Bunlardan birincisi, dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan Yahudilerin gönderdikleri sermaye, ikincisi ABD hükümetinin sermaye yatırımları üçüncüsü ise 1953 yılından başlayarak Alman hükümetinin Nazi dönemindeki Yahudi soykırımı için ödediği tazminatlardır. Bu üç koldan sermaye girişlerinin İsrail ekonomisinde ilk 20 yılda görülen büyümeye önemli ölçüde katkısının olduğu söylenebilir.

Savaş Ekonomisi: İsrail'in komşu Arap ülkeleriyle arasındaki düşmanlık bir savaş ekonomisinin gelişmesine yol açmıştır. Savaş ekonomisinin en belirgin özelliği savunma harcamalarının yüksek olmasıdır. İsrail'in gelişmiş savunma sanayii, imalat sanayii açısından pozitif dışsalıklar yaratmıştır. Şöyle ki bir savaş ülkesi olan İsrail'in savunma ihtiyaçları, çok gelişmiş ve karmaşık sistemler kullanan askeri elektronik aletlerin geliştirilmesini gerekli kılmış, bu da elektronik sanayiinin hızlı bir şekilde gelişmesine yol açmıştır. Özellikle elektronik haberleşme ve elektronik tıbbi aletler üretiminde ve ihracatında karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. Gelişmiş bir savunma sanayiinin gerekliliği, İsrail'in güçlü akademik altyapısıyla birleşince İsrail elektronik sanayii konusunda dünyada söz sahibi olmuştur.

İsrail'e özgü kurumlar: Kibbutzlar

İsrail'e özgü kuruluşlar olan ve İsrail'in ekonomik kalkınmasında önemli yere sahip olan Kibbutzlar kolektif bir yaşamın ve buna bağlı olarak kolektif üretimin gerçekleştiği ve özel mülkiyetin olmadığı köylerdir. Bu köylerde ya-

⁷⁹ Roger Owen, Ş. Pamuk, a.g.e., s. 178

⁸⁰ Bu nüfusun 1 milyon kadarı Yahudi olmayan, Arap İsraillilerden oluşmaktadır.

şayan insanların temel felsefesi "herkesten yapabildiği kadar, herkese ihtiyacı olan kadar" görüşüne dayanmaktadır. Kibbutzlar gönüllü katılıma, çok taraflı sorumluluğa ve eşit haklara dayalı bir sistemin bulunduğu yerlerdir.⁸¹ Bu açıklamalardan da anlaşılabilirliği gibi İsrail'in sosyo-ekonomik yapısının oluşturulmasında önemli yeri olan Kibbutzlar tamamen sosyalist felsefenin hakim olduğu yerleşim birimleridir. Bugün ülkede yer alan 410 Kibbutzda ülke nüfusunun % 3'ü yaşamaktadır. Ayrıca ülke ihracatının % 7'si, yatırımların % 5'i ve istihdamın da % 6'sı Kibbutzlar tarafından sağlanmaktadır.⁸² Kibbutzların sürekli kılınması ise ancak güçlü bir devletin varlığına bağlıdır çünkü kibbutzların en büyük finans kaynağı devlettir.

Tüm bu açıklamalardan anlaşılabilirliği gibi İsrail göçü destekleyen politikasını, hayati önem taşıyan savunma harcamalarını ve kibbutzların devamını sağlayabilmek için güçlü ve ekonomide söz sahibi olan bir devlete ihtiyaç duymuş ve yukarıda sözü edilen İsrail'e özgü sosyo-ekonomik özellikler, bu ülkeye diğer Ortadoğu ülkeleriyle ortak bir özellik kazandırmıştır: Devletin ekonomik yaşamdaki güçlü rolü.

İsrail'de Ekonomik Gelişme ve Kriz

İsrail ekonomisi, devletin kuruluşunu izleyen ilk 25 yılda hızlı bir büyüme gerçekleştirmiştir. 1950'li yıllarda ekonomik büyüme oranı yılda ortalama % 11'i 1960'lı yıllarda ise % 9'du ve ekonominin yapısı önemli derecede tarımdan sanayiye ve hizmetler sektörüne doğru kaymıştır. 1965-72 yılları arasında yıllık büyüme oranı ortalama % 8.7 idi.⁸³ 1973'ten itibaren ve özellikle 1980'lerde büyüme durdu ve ekonomi derin bir krize girdi. Sürekli artan enflasyon ve gerçekleşemeyen büyüme ile kendini gösteren krizin nedenleri hem dışsal unsurlarda hem iç ekonomik dengesizliklerde yatıyordu. 1960'lı yılların ilk yarısında dengede olan bütçe, 1967-72 döneminde GSMH'nin % 12.6'sı kadar bir açık vermiştir. Bu dönemde bütçe açıklarının en önemli nedeni devlet yatırımlarının ve yardımlarının artması ve artan savunma harcamalarıydı. 1973-84 yılları arasında iç ve dış borçların da artmasıyla devlet harcamaları GSMH'nin % 76'sına ulaşmıştı. Hükümet değişen dış (petrol fiyatlarındaki artış ve dünya ekonomi bunalımı) ve iç (artan savunma harcamaları ve verimlilik düşüşü) koşullara uyum sağlayabilmekte yetersiz kalmıştı. 1985 yılına gelindiğinde yıllık enflasyon oranı % 500'lere ulaşmış ve ekonomi tıkanma noktasına gelmişti.

⁸¹ Ester Ruben, "KOBİ'lerde İsrail Örneği: Kibbutzlar ve Moshavlar", *Krizden Çıkışta KOBİ'lerin Yeniden Yapılanması ve 2000'li Yıllar İçin Değişim Stratejileri*, Çukurova Üniversitesi Yayınları, Adana, 2002, s. 412

⁸² Zvi Galor, "Small Scale Industries- Concepts and Realizations: The Israeli Case Study", International Institute of the Histadrut, 1998, E-326, s. 10

⁸³ Yair Aharoni, *The Israeli Economy: Dreams and Realities*, Routledge, Londra, 1991, s. 85

Ekonomik Değişim

Devletin geleneksel olarak müdahaleci bir ekonomik politika izlediği İsrail'de ekonominin liberalleşmesi ve özelleşmesi yönünde bir gereklilik 1980'li yılların başlarında, ekonomik krizin derinleşmesi sonucu dile getirildi.

Her ne kadar İsrail, diğer Ortadoğu ülkelerinden oldukça farklı bir sosyo-ekonomik yapı sergilese de, ekonomik değişime direnmesi benzer bir özellik olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte ekonomik liberalleşme ve özelleştirmenin sosyal maliyetleri diğer Ortadoğu ülkeleri kadar ağır olmadı. Bunun iki nedeni var. Öncelikle İsrail'de yaşam standardı, komşu Arap ülkelerindeki yaşam standardından genellikle daha yüksek. İkinci önemli neden de İsrail'in komşu Arap ülkelerine kıyasla daha demokratik bir siyasi yönetimle sahip olması.

1980'li yılların başlarında ekonomik krizin derinleşmesi nedeniyle 1984 yılından başlayarak iktidara gelen tüm hükümetler ekonomik liberalleşme ve özelleştirme konularını icraatın en önemli konusu olarak belirlemişlerdir. Buna rağmen liberalizasyon ve özelleştirme çalışmalarının istenilen hızda gerçekleşmediği ve devletin ekonomideki rolünü azaltmadığı belirtilmektedir.⁸⁴ Hükümet politikasının, devletin garantisi altında, ülkeye göçün desteklenmesi olduğu sürece, devletin ekonomideki aktif rolünün azaltılması pek mümkün gözükmemektedir. Daha önce sözü edilen sermaye akımları da kamu sektörünün ekonomideki rolü azaltılmadan bütçe dengesinin gerçekleşmesini sağlamaktadır. 1984-86 yılları arasında iktidardaki Perez hükümetinin en önemli hedeflerinden biri kamu kuruluşlarının özelleştirilmesi idi. 1985 yılında 192 kamu şirketini kapsayan bir liste hazırlanmış ve özellikle yabancı sermayeye davetiye çıkarılmıştı. 1986-90 yılları arasında iktidarda olan Shamir hükümeti döneminde ise daha radikal reformlar söz konusuydu. Bu dönemde vergi oranlarında indirime gidilerek ve kamu harcamaları azaltılarak devletin ekonomideki geleneksel rolünü azaltma girişimleri başlatıldı. Shamir politikaları İsrail'in o zamana dek sosyalist yönelimli olagelmış yapısına ve bu yapıdan fayda sağlayanlara karşı büyük bir tehdit olarak algılanıyordu.⁸⁵ Oysa uygulamada, planlanan özelleştirmeler gerçekleşmemekte, çeşitli çıkar gruplarının direnciyle karşılaşılmaktaydı. 1989 yılı sonlarında yalnızca iki büyük firma kısmen özelleştirilebilmişti. 1990'lı yılların başlarında İsrail telekomünikasyon şirketi (Bezek), İsrail elektrik şirketi, İsrail havayolları, İsrail Kimya Şirketi gibi büyük kamu kuruluşları özelleştirilmeye aday gösterildiler. 1990 yılında IMF, İsrail'e sermaye ve emek piyasalarını liberalize etmesi ve özelleştirme konusunda baskı yapmaya başladı. 1990 yılının ilk yarısında liberalizasyonu kolaylaştıran önemli bazı önlemler alındı. Örneğin Mayıs ayında hükümet döviz kontrollerini gevşetti. İsrail şirketleri-

⁸⁴ Emma Murphy, "Israel", *Economic and Political Liberalization ...*, s. 238

⁸⁵ Emma Murphy, *a.g.m.*, s. 244

nin, varlıklarının % 20'sini dış yatırıma ayırmasına izin verildi. Banka ve şirketlere dövizle işlem yapmada daha fazla özgürlük tanındı. Bununla birlikte genelde ekonomik liberalleşmenin, özelde ise özelleştirmenin önünde bazı önemli engeller vardı. Örneğin özelleştirme için aday gösterilen şirketlerin bir bölümünün ciddi borçları vardı, bir bölümü ise stratejik önemde firmalar olarak kabul ediliyor ve özelleştirilmelerine temkinle yaklaşıyordu. Öte yandan Rusya'dan gelen ve nüfusu yaklaşık % 20 oranında artıran göç dalgası sonucu, göçmenlere iş sağlayabilmek ancak özel sektörün etkin hale getirilmesiyle mümkün olabilirdi. Bir yandan da onlara konut, eğitim ve sosyal olanaklar sağlamak, devletin ekonomideki rolünü azaltmamasını gerektiriyordu. 1997 ve 1998 yıllarında yeniden hız kazanan özelleştirme hareketi 2000 yılından itibaren yavaşlamaya başladı.

İsrail'in son yıllarda kötüleşen siyasi durumu, yeniden başlayan İsrail - Filistin çatışmaları ve bölgedeki genel istikrarsızlık özelleştirme girişimlerini de yavaşlatmıştır. İsrail'in sosyo - ekonomik yaşamında devletin üstlendiği hayati roller, bu ülkede ekonomik değişimin ve liberalizasyonun sınırlı kalmasını neden olmaktadır.

IX. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bu çalışma boyunca Ortadoğu'da ekonomik değişim, 1970'li yıllarda başlayan liberal söylemlerin, 1990'lı yıllardan başlayarak daha kararlı bir şekilde uygulanması süreci olarak ele alınmaktadır. Bölge kapsamında uygulanan bu politikalar arasında ortak özellikler gözlenebildiği gibi, ülkeden ülkeye değişen uygulamalar da söz konusu olmaktadır.

Arap dünyasında "infitah" olarak bilinen ve daha içe kapalı, daha sosyalist bir yapıdan dışa açık ve liberal bir yapıya geçişi simgeleyen ekonomik değişim politikalarının üç önemli ayağı bulunmaktadır: Dışa açılma, liberalizasyon ve özelleştirme. Dışa açılma, dış dünyayla, özellikle de batı dünyasıyla sınırlı tutulan ekonomik ilişkilerin canlandırılması anlamına gelmekte. Bu bağlamda uygulamada görülen daha çok yabancı yatırımlarla ilgili destekleyici kanunların çıkarılması ve dış ticaret kısıtlamalarının gevşetilmesidir. Liberalizasyon ise ekonominin çeşitli alanlarında devlet kontrollerinin kaldırılmasını veya gevşetilmesini, her çeşit fiyatın devlet müdahalesinden arındırılarak liberalize edilmesini, mal, sermaye ve emek piyasalarında serbestleştirmeyi kapsamakta. Özelleştirme ise bir yandan kamu kuruluşlarının özel sektöre devredilmesini, bir yandan da yeni kurulacak sanayiler için özel sektörün teşvikini içermekte.

İnfitah politikalarının en çarpıcı örneklerini Mısır ve Suriye'de görmekteyiz. Her iki ülkede 1970'li yıllarda uygulamaya konulan bu politikaların söz konusu iki ülkede paralellik gösterdiği gözlemlenmekte. İnfitah, hem Mısır hem Suriye için Arap sosyalizminden liberal ekonomiye geçme isteğini ifade

etmekte. Bu bağlamda yabancı yatırımlara tanınan kolaylıklar, piyasaların ve fiyatların serbestleştirilmesi çabaları benzerlik göstermekte. Özelleştirme konusunda ise Suriye önemli sayılabilecek bir farklılığa sahip. Suriye’de, Mısır ve bu tarz politikaları uygulayan diğer bölge ülkelerinde olduğu gibi, mevcut kamu kuruluşlarının özelleştirilmesi söz konusu değil. Yalnızca yeni kurulacak sanayilerle ilgili olarak özel sektörün teşviki söz konusu. Buna dayanarak, Suriye’nin Mısır’a oranla daha muhafazakar bir çizgide durduğu söylenebilir.

Yazında infitah politikaları daha çok Mısır ve Suriye’ye mal edilse de bölgedeki diğer pek çok ülkede dış açılma, liberalizasyon ve özelleştirme ağırlıklı ekonomi politikaları uygulanmaya konulmuştur. Suudi Arabistan, Irak, Ürdün bu çalışmada bu konuda incelenen ülkeler arasında yer almakta. Bu politikayı izleyen tüm bölge ülkelerinde görülen ortak bir özellik söylemin bol, uygulamanın ise kısır olmasıdır. Bunun ardında yatan önemli sosyo-ekonomik faktörler vardır. Hiçbir ülke için izlenegelen politikada köklü bir değişim çabuk ve kolay olmaz. Hele söz konusu Ortadoğu ülkeleri gibi, ekonomik açıdan petrol gibi çok önemli ve ikamesi olmayan bir kaynağa sahip olununca ve buna ek olarak toplumsal yaşantıda dini - muhafazakar bir çizgi üzerinde duruluyorsa değişimin çabuk ve kolay olmaması rahatlıkla anlaşılabilir. İnfitah politikalarının kapsamından da anlaşılacağı gibi, bu politikaların sonuçlarından birinin ekonomide devletin rolünün azaltılması olması gerekir. Oysa bu politikaların uygulandığı Ortadoğu ülkelerinde tam tersine devletin ekonomideki rolü artmıştır. Bu sonucun bir kısmı planlananla yapılan arasındaki tutarsızlıktan kaynaklanmakta. Bir diğer kısmı da bu ülkelerde özel sektörün geliştirilmesi işini bizzat devletin üstlenmesinden kaynaklanmakta. Bu politikaların uygulandığı çoğu ülkede özel sektör yaratılmış ve büyümüş fakat devlete bağımlı hale gelmiştir. Bir başka deyişle özel sektörün büyümesi, devletin ekonomideki rolünün artmasını gerekli kılmıştır. Bunun en uç noktası olarak 1980’li yıllarda Irak’ta uygulanan özelleştirme politikalarını örnek gösterebiliriz. Irak’taki özelleştirmenin tek amacı savaşın ekonomik zararlarını telafi etmekte, devletin ekonomideki rolünü azaltmak gibi bir hedefi yoktu. Ayrıca bu politikaların uygulandığı tüm ülkelerde dozu farklı olmakla birlikte bir toplumsal direnişle karşılaşılıyordu. Bu da elbette ki uygulamayı zorlaştıran unsurlardan biriydi.

Petrol üretimi ve ihracatı konusunda dünyada söz sahibi olan iki ülke komundaki Suudi Arabistan ve İran’da 1990’lı yıllardan itibaren uygulanan dışa açık, liberal politikaların bir önemli amacı da ekonomide petrol dışı sektörlerde çeşitlenmeye gidilmesidir. Bilinen petrol rezervlerinin yakın gelecekte tükenme olasılığı ekonomik çeşitlenmeyi gerekli kılmaktadır. Buna rağmen, bu ülkelerin ekonomileri gitgide daha fazla petrole bağımlı hale gelmişlerdir.

İncelenen ülkeler arasında, bölgede diğer ülkelerden çok farklı konumlarda olan iki ülke Lübnan ve İsrail'dir. Lübnan, iç savaşın başladığı 1975 yılına kadar bölgedeki diğer ülkelerden farklı olarak son derece dışa açık ve liberal bir ekonomi politikası izlemiştir. O dönemlerde Ortadoğu'nun dışa açılan penceresi konumundadır. Bu nedenle Lübnan'dan söz ederken "infittah" sözcüğünü kullanmak doğru olmaz. Lübnan için ekonomik değişim, iç savaşın yaralarını sarmak ve mümkün olduğunca "eski güzel günlere geri dönmek" anlamını taşımaktadır.

Bölgede yine farklı ve kendine özgü bir ülke konumunda olan İsrail ise 1980'li yılların ortalarına kadar ekonomide göreceli olarak kapalı ve devletçi politikalar izlemiş, 1980'li yılların başlarında yaşanan ekonomik kriz sonucu liberal ve özelleştirmeye dayalı politikalar uygulamaya başlamıştır. Bu politikalar İsrail'de de bir miktar direnişle karşılaşmış fakat direniş diğer ülkelerdeki kadar sert olmamıştır. Tüm farklılıklarına rağmen, diğer ülkelerde olduğu gibi İsrail'de de özelleştirme çalışmaları çok yavaş yürümektedir. Devletin ekonomideki rolünü azaltmak ise, izlenen bilinçli göç politikası nedeniyle neredeyse imkansızdır.

Özet olarak Ortadoğu'da izlenen dışa açık, liberal ve özel sektöre ağırlık veren ekonomik politikalar sonucu, söz konusu ülkelerde özel sektörün oluşturulması ve büyümesi gerçekleştirilebilmiş, fakat devletin ekonomideki rolü azalmamış, hatta bazı durumlarda artmıştır. Bir diğer önemli gelişme son yıllarda söz konusu ülkelerin çoğunun DTÖ'ye üye olmuş olmalarıdır. Bu da ekonomilerini dışa açma çabalarının bir sonucudur. Bir diğer önemli sonuç, bu politikaların uygulanmasıyla birlikte bu ülkelerdeki yoksulluk oranında bir azalma görülmemiş olmasıdır, hatta gelir dağılımı pek çok ülkede daha dengesiz hale gelmiştir.

ORTADOĞU

DOKSANLI YILLAR BOYUNCA ORTADOĞU'DA ABD'NİN DEĞİŞEN KONUMU

Gencer Özcan

ABD'nin Ortadoğu'daki konumuna tarihsel açıdan bakıldığında 1991 Körfez Savaşı bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Bu dönemi ABD'nin bölgedeki siyasi etkisi ve askeri varlığının modern Ortadoğu'da hiçbir büyük devletin sahip olamadığı düzeylere ulaşması ve süreklilik kazanması olguları betimler. ABD savaş sonrası dönemde bölgede kullanımına açık deniz ve hava üslerinin yanı sıra, depolama olanakları ve lojistik kolaylıklara erişim/kullanım olanağı tanıyan anlaşmalar aracılığıyla Körfez ülkelerindeki askeri varlığını pekiştirmiştir. Silah transfer politikaları ve öncülük ettiği çok taraflı tatbikatlar yardımıyla bölge ülkelerinin ordularıyla beraber hareket yeteneğini geliştiren ABD bölgeye doğru güç aktarım olanaklarını büyük ölçüde iyileştirmiştir. Sonuçta, 'stratejik esneklik' olarak adlandırılan bu kabiliyetler ABD'nin bölgede izlediği politikalara 'inandırıcılık' ve 'zorlayıcılık' kazandırmıştır.

ABD geçtiğimiz on yıl boyunca izlediği bölgesel politikalarla Ortadoğu'yu kendi öncelikleri doğrultusunda yeniden düzenlemeye çalışmıştır. Washington, bir yandan Körfez'in kuzeyinde, İran ve Irak'ta rejim değişikliğine yönelik revizyonist girişimlerde bulunurken, öte yandan, Körfez'in güney kıyısında yer alan ülkelerdeki rejimleri destekleyerek statüko yanlısı politikalar izlemiş, bir yandan da Filistin-İsrail barış sürecine destek sağlayarak, bölgeye kendi vizyonunu yansıtmaya çalışmıştır. ABD'nin düzen verme çabaları üç eksenle yoğunluk kazanmıştır: Ortadoğu Barış Süreci, Çifte Çevreleme politikası ve bölgesel bir güvenlik mimarisi yaratma giri-

Görüşlerini benimle paylaşarak yeni kaynaklar öneren Soli Özel, Serhat Güvenç ve Burak Ülman ile gereksinim duyduğum pek çok kaynağa ulaşmama yardımcı olan İstanbul USIS Bürosu'ndan Ayşe Özakıncı'ya teşekkür borçluyum.

şimleri. İlk iki eksen doğrultusunda izlenen politikalar resmen uygulamaya konulmuş olmasına karşılık, üçüncü eksendeki çabalar dolaylı yollardan desteklenecektir. Ortadoğu Barış Süreci ABD'nin on yıl boyunca bölgedeki en büyük siyasal yatırımı olarak değerlendirilecektir. Çifte Çevreleme politikası ise, Irak'a karşı askeri, İran'a karşysa ekonomik boyutları öne çıkan bir politikalar bütünü olarak uygulanacaktır. Üçüncü eksen ise, Türkiye-İsrail askeri işbirliğini merkez alan bir bölgesel güvenlik mimarisi oluşturma girişimleri bulunmaktadır. Bu yaklaşım uyarınca ABD, Türkiye-İsrail yakınlaşmasını destekleyecek, başta Ürdün olmak üzere, Arap ülkelerini bu ortaklığa girmek için özendirecek, iki ülkenin ortaklaşa yürüttüğü bazı askeri eğitim çalışmaları ve tatbikatlara katılacaktır.

Ancak, bu politikalar yakından incelendiğinde ABD'nin bölgedeki askeri konumunu güçlendirmesi sürecine tek yanlı davranma eğiliminin eşlik ettiği görülmektedir. Onyılın başında ABD'nin AB üyesi müttefikleriyle birlikte yürüttüğü, uluslararası kuruluşlardan onay ve katkı alan politikalar ile ikibinli yıllarda başvurduğu tek yanlı uygulamalar açık bir karşıtlık içindedir. 1991'de Ortadoğu'da uluslararası hukuk adına saldırıyı işgal ettiği ülkeden çıkartmak için geniş bir uluslararası koalisyonu başarıyla yönlendirebilen ABD, ikibinli yıllar başlarken, uluslararası yönetim ilkelerini gözardı eden, müttefiklerinin istem ve duyarlılıklarını dikkate almayan, yalın askeri güce başvurarak kendi önceliklerini dayatan bir hegemonia dönüşmüştür.¹

Söz konusu dönüşüme yakından bakıldığında, ABD politikalarında tekyanlılık eğiliminin Başkan George W. Bush döneminde başladığına ilişkin yaygın kanının tersine, doksanlı yılların ikinci yarısında başlayan, 1998'de belirginleşen, 11 Eylül saldırılarıyla ivme kazanan bir süreçle karşılaşılmaktadır.² ABD'nin on yıl boyunca edindiği askeri yetenekler ile tekyanlı eğilimin belirginleşmesi arasında bir neden-sonuç ilişkisinin bulunup bulunmadığı sorusu tartışmalı olmakla birlikte, gelişmiş güç aktarım olanaklarının tekyanlı uygulamaları kolaylaştırıcı bir etken işlevi gördüğü açıktır.³ Ancak, 11 Eylül sonrasında, 'yaşamsal ulusal çıkarlar' söz konusu olduğunda uluslararası koalisyonlar kurmanın zahmetlerine katlanmak yerine, sorunlar için 'akıllı mühimat' kullanımı gibi 'hızlı ve kansasız' çözüm yollarına başvurulması

¹ Sherle R. Schwenninger, "Revamping American Grand Strategy," *World Policy Journal*, 2003, V. XX., No.3 s. 40- 45; Michael Cox, "American Power Before and After 11 September: Dizzy with Success," *International Affairs*, 2002, V. 78, No. 2, s.261-276.

² Rob de Wijk, "Tools to Combat Terrorism," *The Washington Quarterly*, 2002, V.25, No.1, s.75-88 ve Joseph S. Nye, "Seven Tests: Between Concert and Unilateralism," *National Interest*, 2001, No. 66, s. 5-13.

³ Steven E. Miller, "The End of Unilateralism or Unilateralism," *The Washington Quarterly*, 2002, V.25, No.1, s.24.

ABD'nin bölgede yabancılaşmasını da beraberinde getirmiştir.⁴ Çalışma, bu bakış açısıyla ABD'nin Ortadoğu'daki konumu ve uyguladığı politikaların son on yıl boyunca geçirdiği evrimi inceleyerek bu politikaların açmazlarına işaret etmeyi amaçlamaktadır. İlk bölümde II. Dünya Savaşı sonrasında ABD'nin bölgeye yönelik politikaları üzerinde durulduktan sonra, ikinci bölümde, Körfez Savaşı sonrasında ABD'nin bölge politikalarına yön veren öncelikler ele alınacak, bölgede edildiği konumun askeri boyutları çerçevesinde söz konusu politikalarda gözlemlenen değişim incelenecektir.

I. TARİHSEL ARKAPLAN: SOĞUK SAVAŞ YILLARI

ABD'nin Ortadoğu'ya ilgisi İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde artacaktır.⁵ Savaş sonrasında başkanların adıyla anılan tüm doktrinlerin Ortadoğu ile ilintili olması bölgenin Washington katında sahip olduğu merkezi önemi sergilemektedir. Soğuk Savaşın erken dönemlerinde ABD ve bölgenin hegemonu konumundaki İngiltere bölgesel gelişmeleri denetim altında tutabilmek üzere işbirliği içinde davranacaktır. Bu dönemde İngiltere, bölge üzerindeki denetimini koruyabilmek için enerjisini daha önemli gördüğü güne-ye, stratejik üslerin bulunduğu Irak ve Mısır'a -birincisinde Süveyş, ikincisinde *Habbaniyah* ve *Şaiba* üsleri bulunmaktadır- yoğunlaştıracak, ABD ise, ilgisini bölgenin kuzeyine yönelterek 1947 *Truman Doktrini* ile Yunanistan ve Türkiye'ye güvence sağlayacaktır.⁶ 1950'li yıllar boyunca bölgesel politikalarında Sovyetler Birliği'nin çevrenmesi ve Ortadoğu'da etki kazanmasının engellenmesi gibi amaçlara öncelik tanıyan ABD, Truman Doktrini çerçevesinde imzaladığı 12 Temmuz 1947 tarihli Yardım Anlaşması ile Türkiye'ye askeri yardım malzemesi vermeye başlayacaktır. ABD, 1951 yılından sonra ise 'Karşılıklı Güvenlik Programı' olarak adlandırılan bir program uyarınca Türkiye'nin de içinde bulunduğu bir dizi Ortadoğu ülkesine askeri yardım

⁴ Eliot A. Cohen'in ABD hava kuvvetlerinin Körfez Savaşı'ndaki üstün performansı nedeniyle her türlü siyasal sonucun elde edilmesi için kullanılabileceğini savunan çevreleri eleştiren makalesi bu açıdan ilginçtir: "The Mystique of U.S. Air Power," *Foreign Affairs*, 1994, V. 73, No. 1, s. 109-125.

⁵ XIX. yüzyılda Ortadoğu'daki siyasal gelişmelere karşı kayıtsız kalan ABD, I. Dünya Savaşı sırasında bölgeyle daha yakından ilgilenmeye başlayacaktır. ABD, Osmanlı imparatorluğu'na savaş açmaz. Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge, Ankara, 2001, s. 388. Ancak, Başkan Wilson'un ileri sürdüğü 14 Nokta'dan pek çoğu Ortadoğu'yu ilgilendirmektedir. Fakat, Kongre ne *Paris Barış Konferansı* sırasında imzalanan anlaşmaları, ne de *Lozan Antlaşması*'nı onaylayacaktır. II. Dünya Savaşı sırasında da bölgeye yönelik ABD ilgisi, Suudi Arabistan ile yapılan petrol anlaşması bir yana bırakılacak olursa, Sovyetler Birliği'ne İran üzerinden petrol sevk etmek vb. lojistik kaygılarla sınırlı kalacaktır. Robert Vitalis, "The Closing of the Arabian Frontier and the Future of Saudi-American Relations," *Middle East Report* July-September 1997, No. 204, s. 16.

⁶ Ayşegül Sever, *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Orta Doğu* (1945-1958), Boyut Yayınları, İstanbul, 1997, s. 52.

sağlayacaktır.⁷ Sovyet sınırına yakın bölgelerde *İncirlik* gibi üsler ve dinleme tesisleri kurulmaya başlaması da aynı döneme rastlayacaktır.⁸ Eylül 1951'de kurulmasına karar verilen, merkezi Mısır'da olacak ve Türkiye gibi bölge ülkelerinin de katılımıyla oluşturulacak bir bölgesel güvenlik örgütü olarak öngörülen 'Ortadoğu Komutanlığı' (*Middle East Command, MEC*) bu amaçlar doğrultusunda tasarlanan bir başka girişimdir. 1952'de Yunanistan ve Türkiye'nin NATO'ya alınması ile Sovyetler Birliği'nin çevrenin politikasında önemli bir adım daha atılmıştır. Ancak, bütün bu önlemlere karşın, Ortadoğu'da 'Bağdat Pakti' (1955-1958) bir yana bırakılacak olursa, bir güvenlik mekanizması kurulamamış, tam tersine, bölgede -1949'da Suriye, 1952'de Mısır, 1958'de Irak, 1962'den sonra Cezayir ve Yemen'de- Batı yanlısı rejimleri deviren milliyetçi Arap hükümetlerinin Sovyetler Birliği ile yakın ilişkiler içine girdiği bir dönem olacaktır. İngiltere'nin Fransa ve İsrail ile birlikte Süveyş Kanalı'nın denetimini korumak için 1956'da başlattıkları işgal girişimi siyasal açıdan felaketle sonuçlanacak, daha Süveyş'in üzerinden iki yıl bile geçmemişken 1958 Irak Devrimi sonrasında *Habbaniyah* ve *Şaiba* üslerini de yitirecektir.⁹

ABD bu gelişmelere daha etkin politikalara başvurarak yanıt vermeye çalışacaktır: 1953 yılında İran'da Başbakan Musaddık'ın devrilmesinde etkin rol oynayacak, 1956'da Süveyş Bunalımı sırasında bölgenin eski hegemonlarına -İngiltere ve Fransa- tekyanlı davranmaktan kaçınmalarını isteyerek, çatışmanın küresel bir savaşa dönüşmesini engelleyecektir. 1957'de 'Eisenhower Doktrini' ile bölgede artan Sovyet etkisi denetim altına alınmaya çalışılacak, bölge ülkelerinin "toprak bütünlüğü ve siyasal bağımsızlığının" korunması için ABD'nin silahlı müdahalede bulunması öngörülmüştür. ABD'nin bölgedeki fiziksel varlığını artırması, 6. Filo'nun Doğu Akdeniz'de görevlendirilmesi bu döneme rastlamaktadır. 1958 yılı 'Eisenhower Doktrini' için uygulama yılı olacaktır. 14 Temmuz'da Bağdat'ta gerçekleşen darbe ile Irak'ta Batı yanlısı krallık devrilecek, Bağdat Pakti'nin de sonunu hazırlayacak bu gelişmeden bir gün sonra deniz piyadeleri Beyrut'a çıkacak, izleyen günlerde *İncirlik*'ten havalanan ABD birlikleri Lübnan'a intikal edecektir.¹⁰ 1950'li yıllar biterken artık, ABD iki savaş arası dönemde İngiltere'nin oluşmakta olan Ortadoğu sistemine nezaret ettiği günleri andıran bir ko-

⁷ Oral Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964*, AÜ SBF Yayınları, Ankara, 1979, s. 25-34 ve s.52-53.

⁸ Türkiye'de bulunan ve başta *İncirlik* olmak üzere ABD'nin kullanımına açık üs ve tesisler için, Sezai Orkunt, *Türkiye ABD Askeri İlişkileri*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1978; Nasuh Uslu, *Türk Amerikan İlişkileri*, 21 Yüzyıl Yayınları, Ankara, 2000, s. 201-208.

⁹ Bu gelişmeler sonrasında Şubat 1959'da imzalanan Zürih ve Londra Anlaşmaları ile İngiltere'den bağımsızlığını kazanan Kıbrıs'ın güney kıyılarında bulunan *Akrotiri* ve *Dikelya* üslerinde İngiliz egemenliği sürecektir.

¹⁰ Oral Sander, a.g.e., s. 166-167

numdadır: "Kral atayan, sınır sorunlarını çözümleyen, istikrar arayan bir emperyal bir güç".¹¹

1967 Arap-İsrail Savaşı Ortadoğu'da etkileri günümüze kadar süren köklü bir değişimin başlangıç noktasını oluşturmuştur. Bu değişimin konumuz açısından en kalıcı sonucu ABD'nin İsrail ile arasındaki ilişkilerin günümüzdeki özel biçimini kazanmaya başlamasıdır. Sovyetler Birliği'nden teknik destek alan Arap orduları karşısında sağladığı açık üstünlük, İsrail'in ABD tarafından bir bölgesel güç olarak algılanmasına neden olmuştur. Fransa'nın 1967'den sonra İsrail'e silah ambargosu uygulamaya başlaması üzerine, ABD İsrail'in başat silah sağlayıcısı konumuna gelmiştir. 1970 Ürdün olayları sırasında ABD, İsrail ordusundan gerektiğinde Ürdün güçlerini destekleyerek bunalıma müdahale etmek üzere hazır olmasını istediğinde, İsrail, kendi öncelikleriyle de uyumlu olan bu isteği olumlu karşılamış, Ürdün sınırına yapılan yığınak Suriye'nin müdahalesini önlemiştir.¹² ABD'nin İsrail'in güvenliğini sağlama sorumluluğunu kendi ulusal güvenliği için bir öncelik olarak görmeye başlaması da bu döneme özgü bir gelişmedir. 1973 Yom Kippur Savaşı sırasında mühimmat stokları tükenen İsrail, ancak ABD tarafından oluşturulan hava köprüsü ile 'Avrupa Komutanlığı' (EUCOM) tarafından sağlanan yoğun destekle savaşı kazanabilecektir. Yetmişli yıllarda ABD'nin bölgeye ilgisi artacak, Ortadoğu Barış Süreci ile yakından ilgilenmeye başlayan Washington, Mısır-İsrail Barış Antlaşması'nın imzalanmasında önemli rol oynayacaktır.

İngiltere'nin 1970'li yılların başından sonra Körfez bölgesinden de çekilmesi ile ortaya çıkan boşluk da ABD tarafından doldurulmuştur. ABD, 31 Aralık 1971'de Bahreyn ile anlaşarak deniz kuvvetleri için üslenme ve ikmal imkânları elde edecek, İngilizlerin aynı yılın ortalarında çekildiği Cufair Üssü'nde kurulacak tesislere 'Yönetmelik Destek Birimi Bahreyn' (*Administrative Support Unit Bahrain, ASU*) adı verilecektir. 'Ortadoğu Gücü' (*Middle East Force, MEF*) de Bahreyn'e yerleştirilecektir. Ayrıca, anlaşma ABD'nin Muhararak hava üssünden yararlanmasına da olanak tanıyacak, Muhararak Körfez bölgesindeki deniz istihbarat etkinlikleri bakımından en etkili oluşumlardan birisi olacaktır.¹³ Bu dönemde ABD, İran ve Suudi Arabistan ile kurduğu ya-

¹¹ L. Carl Brown, *International Politics and the Middle East: Old Rules, Dangerous Game*, I.B. Tauris, London, 1984, s.125.

¹² Aharon Kleiman, "The Israel-Jordan Tacit Security Regime," *Regional Security Regimes: Israel and Its Neighbors*, Ed. Efraim Inbar, State University of New York Press, New York, 1995, s.127-149.

¹³ Bahreyn 1973 Arap-İsrail savaşı sonrasında söz konusu anlaşmayı ABD'nin İsrail'i desteklemesi nedeniyle 20 Ekim 1973'te feshettiğini açıklamışsa da, 12 Ağustos 1975 ve 30 Temmuz 1977 değişiklikleriyle anlaşmayı, içeriğini genişleterek uygulamayı sürdürecektir. Örneğin, 1980 yılında ABD Özel Kuvvetleri'nin İran'daki rehinelere kurtarmak için yaptığı operasyon sırasında ABD uçakları Cufair'de yakıt ikmali yapacaktır.

kın ilişkiler yardımıyla bölgedeki etkinliğini daha da pekiştirecek, 1974 OPEC bunalımına karşı, bölgedeki konumunu koruyabilecektir.

1979 yılında Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a müdahalesi ve Şubat 1979 İran İslam Devrimi, ABD'nin bölgedeki konumunu zora sokan iki gelişme olarak seksenli yıllara damgasını vurmuştur. Devrimle birlikte ABD'nin bölgesel istikrarı korumak için öngördüğü İran ve Suudi Arabistan'a dayanan 'ikiz sütun' politikasının çöküşü körfez bölgesinde bir 'güvenlik açığı' ortaya çıkmasına yol açmıştır. ABD açığı kapatmak için bir yandan 'Carter Doktrini' ile Körfez bölgesindeki çıkarlarının yaşamsal ölçüde önemli olduğunu yeniden vurgulayacak, öte yandan İsrail ile ilişkilerini kurumsallaştırarak daha da geliştirecektir. 24 Ocak 1980'de açıklanan 'Carter Doktrini' uyarınca 1 Ocak 1983'te oluşturulan USCENTCOM (Birleşik Devletler Merkezi Kuvvetler Komutanlığı) için Kuzey Afrika, Batı Asya ve Ortadoğu'da 25 ülkeyi kapsayan geniş bir sorumluluk alanı verilecek,¹⁴ 50.000 kişilik bir ortak görev gücü olan 'Çevik Kuvvet' (*Rapid Deployment Joint Task Force, RDJTF*) karargahı ise Tampa, Florida yakınlarındaki *MacDill Hava Üssü*'nde kurulacaktır. Aynı çerçevede, Hint Okyanusu'nda bulunan Mauritius yakınlarındaki *Diego Garcia*'da bulunan Beşinci Filo güçlendirilecektir.¹⁵ Öte yandan, İran Devrimi, Irak ile Körfez monarşileri arasındaki gergin ilişkilerin düzelmesini de beraberinde getirecektir. Irak'ta Şii nüfusun yoğun olduğu bölgelere yayılacak İran etkisinden çekinen Suudi yönetimi devrimi izleyen haftalarda Bağdat ile bir güvenlik anlaşması imzalayacak, 1980'de başlayan İran-İrak Savaşında da Bağdat'ı destekleyecektir. 1980-1988 İran-İrak savaşı sırasında ABD İran'a karşı Irak'ı ve öteki Körfez ülkelerini destekleyecektir. Savaşın son döneminde 1987-1988 yılları arasında başlayan 'Tanker Savaşı' sırasında, 'Gerçek İstek' (*Earnest Will*) olarak adlandırılan operasyon ile Körfez ülkelerinin tankerlerine ABD bayrağı çekilerek ABD Deniz Kuvvetlerinin koruması altında seyretmeleri sağlanacaktır.¹⁶

¹⁴ 1 Ekim 1999'da USCENTCOM Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan'da yürütülecek tüm askeri etkinliklerin sorumluluğunu üstlenmiştir.

¹⁵ Anthony Cordesman, *U.S. Forces in the Middle East: Resources and Capabilities*, Westview Press, Boulder, 1997, s. 68-81; Michael A. Palmer, *Guardians of the Gulf: A History of America's Expanding Role in the Persian Gulf, 1833-1992*, The Free Press, New York, 1992, s. 93.

¹⁶ Anthony Cordesman, Abraham R. Wagner, *The Lessons of Modern War: The Iran-Iraq Conflict*, Westview, Boulder, 1990. İran-İrak Savaşı sırasında kurulan 'Körfez İşbirliği Konseyi' (Gulf Cooperation Council, GCC) ABD'nin de desteğini almasına karşı, Irak tehdidinin ortadan kalkmasının yanı sıra, Körfez ülkelerinin karşılıklı güvensizlik duygusu, bölgesel bir hegemonun etkisi altına girmek korkusu, egemenliğin paranoya ölçüsünde önemsenmesi, içişlerine müdahale endişeleri gibi olumsuz faktörlerin etkisiyle 1991'den sonra etkisizleşecektir. Michael Barnett, F. Gregory Gause III, "Caravans in Opposite Directions: Society, State, and the Development of Community in the Gulf Cooperation Council", *Security Communities*, Eds. Emanuel Adler ve Michael Barnett, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, s. 161-197

ABD, İran Devrimi ile oluşan 'güvenlik açığının' bir kısmını da İsrail ile ilişkilerini geliştirerek kapatmaya çalışacak, ikili ilişkiler seksenli yıllarda kurumsallaşacaktır. Örneğin, ilişkilerin stratejik işbirliği kavramı ile nitelendirilmeye başlaması Carter yönetimi dönemine özgüdür. Savunma alanında işbirliği öngören ilk mutabakat muhtırası da 1979'da ABD Savunma Bakanı Harold Brown ve İsrail Savunma Bakanı Ezer Weizman tarafından imzalanacak, anlaşmayla İsrail'e, Avustralya ve Yeni Zelanda gibi silah teknolojisi transfer edilebilecek ülke statüsü tanınacaktır. 1981'de işbaşına geçen Başkan Ronald Reagan döneminde ise ikili ilişkilerde bir başka eşik daha geçilecek; ABD, İsrail'i Ortadoğu güvenliği açısından 'önemli müttefik' ve 'stratejik değer' olarak gördüğünü açıklayacaktır. Bu dönemde ABD Dışişleri Bakanı Alexander Haig tarafından geliştirilen 'stratejik oydaşma' kavramı, ABD'nin öncülüğünde bölge ülkeleri arasında ikili ilişkilere dayanan bir savunma ağının kurulmasını öngörecektir.¹⁷ Bölgede egemen koşullar Arap ülkelerinin böylesi bir oydaşmaya katılımına engel olsa da ikili ilişkiler askeri ekseninde gelişimini sürdürecektir.

Seksenli yıllarda imzalanan muhtıralarda Soğuk Savaş değişkenlerinin etkisi dikkati çekmektedir. Kasım 1981 tarihli *Mutabakat Muhtırası* İsrail ile ABD arasındaki stratejik işbirliğinin "bölgede Sovyetler Birliği ve Sovyet kontrollü bölge dışı güçlerin bölge güvenliği ve istikrarı için yarattıkları tehdide karşı tasarlandığını" belirtmekteydi.¹⁸ 1981 Muhtırası imzalandıktan sadece üç hafta sonra, ılımlı Arap ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmek isteyen Reagan yönetimi tarafından, İsrail'in Golan Tepeleri üzerinde egemenlik ilan etmesine tepki olarak askıya alınacak, anlaşma Kasım 1983'e kadar askıda kalacaktır. Bu tarihte iki ülke 'Karma Siyasi ve Askeri Grup' (*Joint Political and Military Group, JPMG*) oluşturacak, İsrail Savunma Bakanı Müsteşarı ile ABD Dışişleri Bakan yardımcısının başkanlığındaki heyetler güvenlik alanında görüşme ve danışmalarda bulunmak üzere altı aylık aralıklarla toplanmaya başlayacaklardır. 1984'te güvenlik alanında üç ayrı düzeyde işbirliği yapılmasını öngören bir mutabakat muhtırası daha imzalanacaktır. Bu işbirliği düzeyleri, ortak planlama yapılması, ortak tatbikatlar yürütülmesi ve bir bunalım durumunda ABD'nin kullanabileceği silah ve mühimmatın İsrail'e önceden konuşlandırılması olarak saptanmıştır.

1987'de İsrail'e Kongre tarafından *başat NATO dışı müttefik* statüsü tanınacak, imzalanacak mutabakat muhtırası ile 1979 muhtırasının kapsamı genişletilecektir. Bu kararla birlikte iki ülke arasındaki ilişkiler yeni kurumsal boyutlar kazanacaktır. Nisan 1988'de Başbakan İtzak Şamir ve Başkan Re-

¹⁷ Shai Feldman, *The Future of U.S.-Israel Strategic Cooperation*, The Washington Institute for Near East Policy, Washington, 1996, s. 9-11.

¹⁸ "Memorandum of Understanding between the Government of the United States and the Government of Israel on Strategic Cooperation," *JINSA Online*, 30 November 1981.

agan tarafından imzalanan bir 'Anlaşma Muhtırası' ile bu statüyü destekleyecek siyasal ve ekonomik danışma mekanizmaları kurulacaktır.¹⁹ JPMG'nin yanısıra, 'Karma Güvenlik Yardım Planlama Grubu' (*Joint Security Assistance Group, JSAG*) ve 'Karma Ekonomik Kalkınma Grubu' (*Joint Economic Development Group, JEDG*) oluşturulmuştur. Bu anlaşmalar yardımıyla ABD'den İsraili firmalara yüksek askeri teknoloji transferini kısıtlayan sınırlamalar azaltılacak, İsrail silah sanayii tarafından geliştirilen sistemlerin ABD'li firmalar tarafından kullanımına olanak tanıyan *offset* anlaşmaları devreye sokulacaktır. Eylül 1989'da imzalanan bir başka anlaşma ile önceden konuşlandırılmış ABD askeri malzemesinin acil durumlarda İsrail tarafından ödünç kullanımına olanak tanıyacaktır. Bu anlaşmalar uyarınca iki ülke 'gözlerden uzak' yaptıkları bazı etkinlikleri kamuoyuna açıklama kararı alarak askeri işbirliğinin caydırıcı etki yaratmasını sağlamaya çalışacaktır.²⁰

II. 1991 KÖRFEZ SAVAŞI SONRASI DÖNEM

Kuveyt'in işgali doksanlı yılların ilk yarısında ABD ile Körfez ülkeleri arasındaki ilişkilerin bütün verilerini değiştirmiştir. ABD'nin geniş bir askeri koloniyona öncülük ederek Kuveyt'in işgaline son vermesiyle birlikte başlayan çok yönlü gelişmeler ABD'ye bölgeyi doğrudan yönlendirebilecek olanaklara sahip bir güç konumu kazandıracaktır.²¹ Bu konumun en açık göstergesi ABD'nin öncelikle Körfez bölgesinde edindiği askeri varlığın ulaştığı düzeydir.²² Kendi güvenliklerini bir başka Arap ülkesine ihale edemeyeceklerini gören Körfez ülkeleri ABD güvencesine başvurmak zorunda kalacaktır.²³ ABD Kuveyt'in işgali sonrasında bölgeye *Çöl Kalkanı* operasyonu ile İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem boyunca denizaşırı bir ülkeye yaptığı en büyük askeri yığınağı gerçekleştirecek, işgalin sürdürülmesi üzerine, ilk kez bölgedeki bir çatışmaya doğrudan taraf olarak, öncülük ettiği 'Çöl Fırtınası' operasyonu ile işgali sonlandıracaktır. Ancak, gelişmeler 'ufuk ötesi' güvencenin sorgulanmasını gerektirecektir. Bu güvenceler, Irak'ın saldırısını caydıramamış, Kuveyt'in yaklaşık 6 ay boyunca işgal altında kalmasını engelleyememiştir. Bu sorunlar, ABD'nin Körfez ülkelerindeki askeri varlığını fiziksel olarak artırması, bölgedeki üs ve tesislerdeki erişim/kullanım olanaklarını geniş-

¹⁹ "Memorandum of Understanding between the Government of the United States and the Government of Israel Regarding Joint Political, Security, and Economic Cooperation," *JIN-SA Online*, 21 April 1988.

²⁰ Shai Feldman, a.g.e., s.13-15.

²¹ Stephen Zunes, "Hazardous Hegemony: The United States in the Middle East," *Current History*, January 1997, No. 96, s. 20-24; Robert J. Lieber, "The American Role in a Regional Security Regime," *Regional Security Regimes...*, s.59-79.

²² Nicholas Guyatt, *Another American Century? The United States and the World After 2000*, Zed Books, London, 2000, s. 114-176.

²³ Joseph Kostiner, "The United States and the Gulf States: An Alliance in Need," *US Allies in a Changing World*, Eds. Barry Rubin ve Thomas A. Keaney, Frank Cass, London, 2001, s. 135-144.

letmesi, yakın çevrede güç ve malzeme ön-konuşlandırması yapması gibi ABD kuvvetlerinin intikal süresini kısaltan önlemlere başvurulmasını gerektirecektir.²⁴

Pentagon tarafından Mayıs 1992'de hazırlanan ve ABD'nin bölge politikalarına yön veren öncelikleri sıralayan belgelerden birisi olan "1994-1999 Mali Yılları İçin Savunma Planlama Rehberi" başlıklı raporda ABD politikasının dikkate almak durumunda olduğu temel amaçlar şöyle sıralanacaktır:

*"Ortadoğu ve İran Körfezinde bölgesel istikrarı güçlendirmek, bölgedeki dostlarımıza ve çıkarlarımıza yönelik saldırıları caydırmak, ABD yurttaşları ile varlıklarını korumak, uluslararası hava ve su yollarından yararlanma ve bölge petrolüne ulaşım olanaklarımızı güvence altında tutabilmeyi amaçlıyoruz. Birleşik Devletler, İsrail'in güvenliğini sağlamak ve İsrail'in güvenliği açısından kritik öneme sahip olan niteliksel üstünlüğünü sürdürmesi yükümlülüğünü üstlenmektedir. (...) Aynı zamanda, bizim Arap dostlarımıza kendilerini saldırıya karşı savunmaları için yaptığımız yardımlar İsrail'i de kapsamak üzere baştanbaşa bütün bölgenin güvenliğini de güçlendirmektedir."*²⁵

Bu amaçlara ulaşmak için ABD iki ayaklı bir stratejiye yönelecektir: İlk ayakta bir yandan ABD'nin İsrail'in güvenliği konusunda açık yükümlülükler üslendiği ve mali sorumluluklar altına girerken, öte yandan Barış Sürecinin İsrail'in güvenli sınırlar içinde yaşamasına olanak verecek bir biçimde sonuçlanması için yoğun çaba harcadığı görülecektir. İkinci ayakta ise, bir yandan tüm bölgede ABD yanlısı hükümetleri destekleyerek iktidarda kalmalarını sağlamak, öte yandan da bu ülkelerin Irak, İran gibi ülkelere gelebilecek dış tehditlere karşı koymalarına olanak tanıyacak bir ittifaklar ağı oluşturma çabaları öne çıkacaktır.

Bu öncelikler doğrultusunda ABD'nin bölge ülkeleriyle ilişkileri üç boyutu öne çıkan bir dönüşüm sergilemiştir: Bunlardan birincisi ABD'nin Körfez ülkeleriyle imzaladığı ikili anlaşmalarla askeri işbirliğini yasal temellere kavuşturmasıdır. ABD askeri varlığının ve güç aktarım olanaklarının görülmedik ölçüde artması ile ortaya çıkan yeni güçler dağılımı ikinci boyutu oluşturmaktadır. Üçüncü boyut ise, bölge ülkeleriyle yürütülen ortak eğitim çalışmaları ve tatbikatlar sonucunda kazanılan 'beraber-harekat' yeteneğidir. Bu boyutlar birlikte ele alındığında, ABD'nin bölgedeki askeri imkân ve yete-

²⁴ Gregory S. Martin, "US National Security Strategy and the Imperative of 'Geopresence'," *Air and Space Power Journal*, Summer 2003, www.airpower.maxwell.af.mil/airchronicles/apj03/sum03/sum03html. Tüm ABD üslerine ilişkin ayrıntılı bilgiler için, bakınız: *Department of Defense Base Structure Report: A Summary of Department of Defense Real Property Inventory Fiscal Year 2003 Baseline*, Office of the Deputy Undersecretary of Defense, Installations and Environment, Washington, 2003. Bkz. www.dod.gov/news/Jun2003/basestructure2003.pdf.

²⁵ *The New York Times*, 24 May 1992, Robert J. Lieber, a.g.m., s. 79.

neklerini etkili bir biçimde kullanarak bölgeye müdahale edebilmesine olanak tanıyan bir 'stratejik esneklik' edindiği görülmektedir. ABD'nin Körfez Savaşı sonrası dönemde bölgeye yönelik güç aktarım olanaklarında sağladığı iyileştirmeler sonucunda kavuştuğu 'stratejik esneklik' üç temel unsura dayanmaktadır. Öncelikle, ABD deniz ve hava kuvvetlerinin bölgedeki askeri üs ve tesislere erişim/kullanım olanakları artırılmış, edinilen ikmal ve ön-depolama kolaylıkları sayesinde ileride ikmal setleri, temel üs gereksinim setleri ve önceden konuşlandırılmış silah ve araçların bölgeye yerleştirilmesi mümkün olmuştur.²⁶ İkinci unsur ise, üslerde gerçekleştirilen genişleme ve modernizasyon çalışmaları oluşturmıştır. Bu olanaklar ABD'nin bölgeye güç aktarım süresini büyük ölçüde kısaltmış, büyük ölçekli birliklerin savaşa hazırlık süresini kısaltmıştır. Üçüncü unsur ise ABD'nin Körfez ülkelerine yaptığı silah satışları ve transferlerdir.²⁷ Bu unsurlarla ilgili olarak iki önemli olgunun altını çizmek gereklidir. Körfez ülkelerine yapılan askeri satışlar, bu ülkelerdeki silah envanterlerinin standardize edilmesini sağlamış, dolayısıyla gerektiğinde ABD'li personelin de kullanabileceği silah ve malzemenin bölgeye önceden konuşlandırılması anlamına gelmiştir.²⁸

1993 Oslo Anlaşmaları ile Barış Süreci'nin büyük bir ilerleme kaydettiği görülmektedir. Bu alanda ABD'nin öncülüğü temel olmakla birlikte AB üyesi ülkelerin sağladığı destek ve katkı belirleyici olmuştur. İkinci ayağa bakıldığında ABD'nin başta Suudi Arabistan olmak üzere petrol üreticisi Körfez ülkeleri arasında yakın güvenlik ilişkileri kurulması için çaba harcadığı görülmektedir. Bu bakımdan *Çifte Çevreleme* politikası önemlidir. Önceleri bu politikanın uygulanması gerek AB üyesi ülkelere gerekse ABD'nin bölgedeki müttefiklerinden destek görmüş ve başarıyla uygulanabilmiştir. Ancak, tek yanlı girişim eğilimi içine girmesiyle birlikte ABD'ye verilen desteğin aşamalı bir biçimde geri çekildiği görülecek, Washington Irak ve İran'a yönelik baskı politikalarının sürdürülmesi sürecinde gitgide yalnızlaşacaktır.

Körfez rejimleri ile ABD dış politikasını yönlendiren askeri-endüstriyel kompleks-petrol tekelleri koalisyonu arasındaki ilişki iki yönlüdür.²⁹ Körfez ülkelerindeki rejimler, petrol üretimi ve silah tedarik programları aracılığıyla ABD'deki etkili yönetim çevreleriyle bir 'eşyaşamsal' ilişki biçimi geliştirmiştir. Başta Suudi Arabistan olmak üzere, Körfez ülkeleri tarafından yapılan alımlar yalnızca savunma harcamalarının kısıldığı bir dönemde silah sanayi-

²⁶ Anthony Cordesman, a.g.e., s. 68-81.

²⁷ İşgalden sonra Körfez ülkeleri tarafından Eylül 1992'de ABD'ye yapılan silah transferlerinin toplamı 29 milyar doları aşmıştı. "New World Orders: U.S. Arms Transfers to the Middle East," *Arms Control Today*, 1992, V. 22, No. 7, s. 36-37.

²⁸ F. Gregory Gause III, *Domestic and Security Challenges in the Arab Gulf States*, Council on Foreign Relations Press, New York, 1994, s.188.

²⁹ Burak Ülman, "Savaş ve Petrol Bağlamında Dünya Düzenini Anlamak," *Foreign Policy: Küresel Politika, Ekonomi ve Fikirler*, Mart-Nisan/ Mayıs-Haziran 2003, No. 25, s.56-65.

inin işsiz kalmasını engellemekle kalmamakta, ABD silah sanayiinin marjinal maliyetlerini azaltarak ABD'nin kendi gereksinimi olan silahlar için birim fiyatların düşmesi gibi dolaylı, ancak önemli bir sonuca yol açmaktadır.³⁰ ABD'nin Körfez'de sağladığı güvencenin sürekliliği bu ülkelerin askeri-endüstriyel komplekse yaptığı yatırımlar ve devasa boyutlardaki silah siparişleri aracılığıyla sağlanmaktadır.³¹ Bu nedenle, Körfez ülkelerinin karşılaştığı ekonomik sorunlar, Michael Eisenstadt'ın deyişiyle, "ABD için ulusal güvenlik sorunu" olabilmektedir.³²

III. KÖRFEZ BÖLGESİNDE ABD ASKERİ VARLIĞI

Kuveyt, Suudi Arabistan ve Bahreyn ABD'nin bölgede edindiği '*stratejik esneklik*' bakımından üç önemli ülke olarak öne çıkmaktadır. Kuveyt, Körfez Savaşı'ndan sonra ABD ile 19 Eylül 1991'de 10 yıllık bir ikili askeri işbirliği anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşma uyarınca Kuveyt ABD'nin sağlayacağı askeri desteğin yarattığı maliyetleri karşılamak üzere yıllık 35 milyon dolar tutarında bir ödeme yapmayı yükümlenecektir. İki ülke bir saldırı durumunda ABD askeri gücünün etkili bir biçimde intikal ve müdahalesine olanak tanıyacak altyapı iyileştirme çalışmalarında -üslerin modernizasyonu, genişletilmesi, acil müdahale olanaklarının geliştirilmesi, ABD kara ve hava kuvvetlerinin desteklenmesi, vb. alanlarda- eşgüdüm sağlamak üzere bir 'ABD-Kuveyt Savunma Gözden Geçirme Grubu' (*US-Kuwait Defense Review Group*) oluşturulmuştur. ABD'nin Kuveyt'te bir 'Askeri İşbirliği Bürosu' (*Office of Military Cooperation*) bulunmaktadır.³³ Kuveyt, *Ahmed el Cabar* üsünde konuşlandırılmış ABD Hava Kuvvetlerine bağlı 24 A-10 uçağını konuşlandırılmasını desteklemektedir. Kuveyt'in *Ali el-Salem* ve *Ahmed el Cabar* hava üslerinin modernizasyonu için ABD'den aldığı destek malzemeye karşılık yaptığı ödemeler sadece 1992'de 350 milyon dolar düzeyindedir.³⁴ ABD, üç zırhlı tabur, üç mekanize tabur ve topçu bataryalarından oluşan bir mekanize tümen için gerekli donanımı Kuveyt'e önceden konuşlandırmıştır. Bu araç-gerecin korunması bir ABD inzibat taburu tarafından yapılmakta, malzemenin bakımı ise DynCorp adlı bir özel şirketin sorumluluğundaki 600 kişilik bir personel tarafından yürütülmektedir. Koruma ve bakım için yapılan harcamalar Kuveyt tarafından karşılanmaktadır.

³⁰ F. Gregory Gause III., *Oil Monarchies: Domestic and Security Challenges in the Arab Gulf States*, Council on Foreign Relations, New York, 1994, s. 188; Anthony Cordesman, a.g.e., s. 84, 76.

³¹ Robert Vitalis, "The Closing of the Arabian Frontier and the Future of Saudi-American Relations," *Middle East Report*, July-September 1997, No. 204, s.16.

³² Michael Eisenstadt, "US Military Capabilities in the Post-Cold War Era: Implications for Middle East Allies", *US Allies in a Changing ...*, s.70.

³³ Büroda bir ABD'li tuğgeneralin komutasında 11 askeri, 2 sivil ve 1 yerel çalışandan oluşan personel görev yapmaktadır.

³⁴ "New World Orders: U.S. Arms ...", s.36-37.

Kuveyt C⁴I sistemleri ABD ile beraber hareket yeteneğine sahiptir. Kuveyt ve Suudi Arabistan'daki *Patriot* füze bataryaları ABD uydu uyarı sistemleri ile bütünleşiktir. Kuveyt ordusunun tüm birimleri ABD ordusuyla beraber-harekat yetenekleri geliştirmeye yönelik geniş kapsamlı tatbikatlar yürütmektedir. Özellikle Kasım 1991 ile Ocak 1995 arasında yapılan 'Arzulu Asa' (*Eager Mace*), 'Özgül Eylem' (*Intrinsic Action*) ve 'Yerli Öfke' (*Native Fury*) adlı tatbikatlarda gemilerde önceden konuşlandırılmış tankların kara-ya çıkarılması ve Kuveyt şehrinin korunmasına yönelik tatbikatlar gerçekleştirilecektir. Ekim 1994'te gerçekleştirilen 'Zinde Savaşçı Harekatı' (*Operation Vigilant Warrior*) sırasında iki ülke askeri birimleri Körfez Savaşından sonra ilk kez kısa sürede savaşa hazırlık durumuna gelerek beraber-harekat yeteneklerini sınayacaktır.³⁵

ABD ve Suudi Arabistan arasında ellili yılların başında temelleri atılan savunma işbirliği zamanla kurumsallaşmıştır.³⁶ Körfez Savaşı sonrasında yapılan üs genişletme/iyileştirme çalışmaları için gerekli yasal çerçeveyi 1977'de imzalandıktan sonra pek de kullanılmayan, ancak Haziran 1992'de kapsamı genişletilerek yenilenen 'Askeri Eğitim Görevlendirme Anlaşması' (*US Military Training Mission Agreement*) sağlamaktadır. Bu anlaşma ABD kuvvetlerinin *Cubail* deniz ve Prens Sultan gibi hava üslerine erişim olanaklarını artırmıştır. ABD'nin ülkede F-117 ve U2'lerden oluşan bir üs konuşlandırmasına izin vermektedir. Ayrıca Suudiler ABD Hava Kuvvetlerinin acil durumda gereksinim duyabileceği geniş bir yedek parça ve bakım malzemesi stoku bulundurmaktadır. İki ülke C⁴I sistemlerini bütünleştirmiştir. Ayrıca, Suudi Arabistan Körfez Savaşı sonrasında topraklarındaki üslerin genişletilmesi için ABD'den toplam 1,6 milyar dolar tutarında inşaat hizmeti satın almıştır.³⁷ Bu üsler arasında en önemlisi Riyad yakınlarındaki *Prens Sultan* hava üssüdür. Üstte yaklaşık 100 uçak/helikopterin yanısıra AWACS erken ihbar-uyarı uçakları da konuşlandırılmıştır. Prens Sultan hava üssü ayrıca Körfez Savaşı sonrasında başlayan ve 12 yıl boyunca sürdürülen *Güneyden Keşif Gücü* (*Operation Southern Watch, OSW*) için de kullanılacaktır. Üstte bulunan Suudi AWACS'larının kullanımı ABD'nin OSW için tahsis edeceği uçak

³⁵ Anthony Cordesman, a.g.e., s. 70-71.

³⁶ Suudi Arabistan'a savunma alanında danışmanlık yapmak üzere oluşturulan ABD Askeri Eğitim Misyonu (*USMTM*) adı verilen yapının yetki ve görevleri zamanla genişletilmiştir. Günümüzde silah edinme programlarının sorumluluğunu üstlenmiş bulunan *USMTM*'in askeri ve sivil olmak üzere 350 personeli bulunmakta ve doğrudan Suudi Genelkurmay Başkanlığı ve kısaca *MODA* olarak adlandırılan 'Savunma ve Havacılık Bakanlığı' ile beraberce çalışmaktadır. İkinci birim olan 'Suudi Ulusal Muhafızları' (*Saudi Arabian National Guard, SANG*) 'Program Yönetim Bürosu' (*Office for Programme Management, OPM*) 1973 yılından başlayarak SANG için danışmanlık hizmetleri sunmaktadır. Askeri ve sivil olmak üzere 350 personelden oluşmaktadır. Sandra Halperin, "Saudi Arabia: Its Recent and Historical Relationship with Iraq and the United States", *Eclipse: The Anti War Review*, September 2003, No. 11, s.2.

³⁷ Anthony Cordesman, a.g.e., s. 75-76.

sayısını büyük ölçüde azaltmasına olanak tanımaktadır.³⁸

Suudi Arabistan, ABD tarafından üssün Irak'ın işgali sırasında kullanımını üssün hava komuta merkeziyle sınırlandırmıştır. Doksanlı yılların sonu itibarı ile Suudi Arabistan'da konuşlandırılan ABD Ordusuna mensup personel sayısı 1999 yılında yayınlanan bir kaynakta 5720 olarak belirtilmekteydi.³⁹ Buna karşılık, Körfez Savaşı sonrasında iki ülke arasında ABD güçlerinin Suudi Arabistan'a konuşlandırılmasını sağlayacak bir 'Kuvvetlerin Statüsü Anlaşması' (*Statute of Forces Agreement*) imzalanmadığı gibi Suudi Arabistan, ABD'nin tank ve benzeri ağır silahları ön konuşlandırılmasına da izin vermemektedir. Bu durum değişik nedenlere bağlanabilir. Öncelikle, tehdidin -Irak- geçtiğimiz on yıl boyunca büyük ölçüde etkisizleştirilmiş olması bu isteksizliğin ardındaki ilk nedendir. İkinci neden ise, ABD'nin sağlayacağı güvence için yazılı anlaşmalara gereksinim duyulmamasıdır. Üçüncü neden, ABD varlığının ülkede radikal muhalefet tarafından hedef haline getirilmesi ve yönetici ailenin meşruiyetinin sorgulanmasını sağlayan bir gerekçe olarak kullanılması ile ilgilidir. Bu nedenlerin bir sonucu olarak, Suudi-Amerikan güvenlik ilişkileri enformel olarak ve duruma özgü önlemler almaya yönelik bir biçimde düzenlenmektedir.⁴⁰ Özellikle 11 Eylül saldırıları ile birlikte ABD ile Suudiler arasındaki güvenlik düzenlemeleri gözden geçirilmiştir. Bu değişimlerin en önemlisi Prens Sultan hava üssünün 'Ortak Hava Operasyon Merkezi' (*Combined Air Operation Center, CAOC*) konumundan çıkartılarak, gerektiğinde 'kullanıma hazır' (standby) üs konumuna getirilmesidir.⁴¹ Ağustos 1992'de oluşan ve Irak'ta 33. paralelin güneyinde uçuş yasağı uygulamak üzere görev yapan 'Ortak Görev Gücü - Güneybatı Asya' (*Joint Task Force Southwest Asia, JTF-SWA*) çokuluslu gücün Suudi tesislerini kullanması da Riyad açısından sorunlara yol açmıştır.⁴² Ancak buna karşılık, iki ülke ağır muharebe araçlarının kullanıldığı ortak tatbikatlar yürütmektedir.

³⁸ Anthony H. Cordesman, *After the Storm: The Changing Military Balance in the Middle East*, Westview Press, Boulder, 1993, s. 586-603. Üssün OSW için kullanımı Irak'ın işgaline yönelik operasyonla birlikte 19 Mart 2003'te sona ermiştir.

³⁹ The International Institute for International Studies, *The Military Balance* (1999-2000), Oxford University Press, London, 1999, s.146.

⁴⁰ Don Oberdorfer, "U.S., Saudis Agree to Use Old Military Pact for Expanding Cooperation," *Washington Post*, 31 Mayıs 1992'den aktaran, Robert J. Lieber, a.g.m., s. 80, sonnot 19.

⁴¹ Bu değişimin iki boyutu dikkat çekicidir. Değişim, bir yarıyla ABD'nin büyük çaplı, ağır donanımlı sürekli tesisler biçimindeki üs yapılanmaları yerine esnek bir yapılanmaya uyumlu 'ileri operasyon üsleri' oluşturmak yönünde atılmış bir adımdır. İkinci olarak, Körfez'deki ana üs konumuna geçen Katar'daki *El-Udeid* hava üssünün teknik olarak, özellikle haberleşme olanakları bakımından, yeni kuşak savaşlar için geçerli 'ağ-merkezli savaşım'a (network centric) daha uygun bulunduğunu göstermektedir. David Fulghum, "Drawdown and Exit - The U.S. Continues to Shift Many of Its Forces Out of the Middle East and Relocate Those That Will Stay," *Aviation Week and Space Technology*, 5 May 2003, V. 158, No. 18, s. 34.

⁴² Halperin, a.g.m., s.3.

Bahreyn, ABD'nin Ortadoğu'daki varlığı açısından üçüncü kilit ülke konumundadır.⁴³ Bahreyn 22 Ekim 1991'de ülkede konuşlandırılmış ABD askeri varlığının genişletilmesini ve süreklilik kazanmasını sağlayacak on yıllık bir anlaşma imzalamıştır. Anlaşmayla ABD, Bahreyn'de *JTME* olarak adlandırılan bir *USCENTCOM* karargahı oluşturacak, Şeyh İsa hava üssünde önceden konuşlandırılmış malzeme bulundurma olanağına kavuşacak, Bahreyn limanlarına erişim/kullanım olanaklarını artıracaktır. *Cufair*'de bulunan *ASU-SWA* tesisleri *USCENTCOM*'a bağlı deniz kuvvetleri komutanlığının bölgedeki tesislerini -*Fucairah*, *Cebel Ali*, *Hurghada*, *Abu Dabi*, *Doha*, *Dubai* vd. desteklemektedir. Anlaşma uyarınca iki ülkenin silahlı kuvvetlerinin ortak eğitim ve tatbikat faaliyetleri yürütmesi öngörülmektedir. 1 Temmuz 1995'te imzalanacak bir başka anlaşma ile birlikte ABD 5. Filosunun yoğun bir biçimde kullandığı *Mina Sulman*'da filo karargahı oluşturulacaktır. Bahreyn Körfez Savaşından sonra 197 milyon dolar tutarında silah alımı gerçekleştirmiştir ve ABD'den yılda 200-400 milyon arasında değişen askeri eğitim desteği almaktadır.⁴⁴

Bu üç kilit ülke dışındaki Körfez ülkeleri ile ABD arasındaki askeri ilişkiler Körfez Savaşı sonrasında gelişmeye devam etmektedir. ABD ile Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) arasında 23 Temmuz 1994'te 'Savunma İşbirliği Anlaşması' (*Defense Cooperation Agreement*) imzalanmıştır. Bu anlaşma uyarınca kullanıma açılan *Cebel Ali* ABD donanmasının dünyada en sık ziyaret ettiği liman konumundadır.⁴⁵ Ayrıca, *Abu Dabi* limanı ve hava alanı ABD tarafından istihbarat uçuşları ve ikmal amaçlı olarak düzenli kullanılmaktadır.⁴⁶ Katar ile ABD arasında imzalanan 22 Haziran 1992 tarihli anlaşma ile bir yandan ABD'nin ülkede bulunan deniz ve hava üslerine erişim/kullanım olanakları artırılmış, öte yandan, iki ülke silahlı kuvvetlerinin ortak tatbikatlar ve eğitim çalışmaları sürdürmesi öngörülmüştür. Mart 1995'te imzalanan anlaşma ise Doha yakınlarında bir zırhlı tugay için gerekli donanımı önceden konuşlandırılmasına elverişli depolama tesisleri inşa edilmiştir. Katar silahlı kuvvetlerinde envanterin ağırlıklı olarak Fransız kaynaklı olması nedeniyle ABD ile beraber-harekat yetenekleri sınırlıdır. Umman ise Temmuz 1981'de imzaladığı ve her beş yılda bir yenilediği askeri erişim anlaşması uyarınca, ABD'nin *Seeb*, *Masirah*, *Hasab* ve *Tumrait* hava üsleriyle *Muskat* ve *Salalah* limanlarında depolama kolaylıkları, bakım tesisleri başta olmak üzere geniş

⁴³ "ABD, Körfez'de İyice Yerleşiyor," *Cumhuriyet*, 28 Mart 1991.

⁴⁴ Anthony Cordesman, *U.S. Forces...*, s.70.

⁴⁵ Anthony Cordesman, *U.S. Forces...*, s.76-77.

⁴⁶ Gözlemciler, Mart 2000'de BAE'ne 80 adet F-16 satılmasını öngören anlaşmanın ABD'nin Körfez'de uçak gemisi yanaşabilecek tek derinsulu limana sahip BAE ile yeni bir üs anlaşması imzalamasını kolaylaştırması amacıyla sonuçlandırıldığını belirtilmektedirler. Luke Warren, "More Than Meets the Eye: F-16 Sale Precursor to Establishing U.S. Bases in UAE", *Arms Trade Insider*, March 2000, No. 29.

kapsamlı erişim/ kullanım olanaklarından yararlanmasına olanak tanımıştır.⁴⁷ *Muskat*'ın 120 km batısında yer alan *El Musnannah* hava üssünün genişletilmesi için devreye sokulan 150 milyon dolarlık yardım programı sonrasında, bu üs bölgedeki B-52 ağır bombardıman uçaklarının kullanabileceği bir kaç üstten birisi konumunu kazanacaktır.⁴⁸

Ağustos 1994'te *USCENTCOM* Komutanlığına getirilen General J. H. Binford Peay III, gücün bölgeye erişimini kolaylaştıracak yeni bir strateji oluşturmuş, 'ileride tertiplenme', 'ortak tatbikatlar' ve 'güvenlik yardımı' gibi unsurların yanısıra 'güç aktarımı' ve 'muharebeye hazırlık' gibi alanlarda iyileştirmeler öngörmüştür. Bu açıdan en önemli etkinlikler ortak tatbikatlardır. ABD'nin bir yılda Ortadoğu'da bölge ülkeleriyle ortak ve birden çok kuvvetin katılımıyla yürüttüğü tatbikatların sayısı 100'ün üzerine çıkmıştır. Bu tatbikatlar aracılığıyla bölge ülkelerinin gerek ABD, gerek kendi aralarında beraber hareket yeteneklerini geliştirmeleri, ABD ordusunun bölgedeki ileride tertiplenme olanaklarının geliştirilmesi gibi amaçlar gözetilmektedir. Bölgede *USCENTCOM*'un komutası altındaki yürütülen en önemli tatbikat, Eylül-Kasım 1999'da Mısır'da düzenlenen ve evsahibi ülkenin yanısıra İngiltere, Fransa, İtalya, Kuveyt ve BAE'nden 70.000 personelin katılımıyla gerçekleştirilen 'Parlak Yıldız' (*Bright Star*) adlı çok uluslu tatbikat sırasında *USCENTCOM*'a bağlı birlikler anfibi yeteneklerini de sınamıştır.⁴⁹ Körfez'de konuşlanmış olan 5. Filo'nun BAE Deniz Kuvvetleri ile ortaklaşa gerçekleştirdiği 'Iron Magic' (*Demir Büyü*) tatbikatları da bir başka çokuluslu tatbikattır.

ABD'nin askeri etkinlikleri tatbikatlar ve eğitim çalışmalarıyla sınırlı kalmamıştır. Irak ordusunun savaşma yeteneğini ortadan kaldırmak için savaşın ardından başlatılan çevreleme politikası uyarınca Irak askeri hedefleri sistematik olarak tahrip edilmiştir. Çevreleme politikasının askeri eksenindeki uluslararası desteğin azalmasına karşın, ABD ve Birleşik Krallık kuvvetleri tarafından uygulanmaya devam etmiştir. *USCENTCOM*'a bağlı hava kuvvetleri unsurlarının ağırlığını oluşturduğu '-Çekiç Güç' ve sonrasında oluşan 'Kuzeyden Keşif' (*Operation Northern Watch, ONW*) ve 'Güneyden Keşif' (*Operation Southern Watch, OSW*)- gibi çok uluslu güçler tarafından doksanlı yıllar boyunca gerçekleştirilen operasyonlarla ABD önderliğindeki güçler tarafından yürütülen saldırılarla Irak ordusunun savaş yeteneği yok

⁴⁷ Anthony Cordesman, *U.S. Forces ...*, s. 73-74, ve 72.

⁴⁸ Tom Owen, "Increased US Presence in the Gulf," *Middle East*, May 2002, No. 323. s.2.

⁴⁹ Jay E. Hines, "History of U.S. Central Command," www.centcom.mil/aboutus/aor.htm. Özellikle 5. Filonun katılımıyla gerçekleştirilen tatbikatların ayrıntıları için, bakınız: "Engagement," www.cusnc.navy.mil/pagesengage

edilmiş, Irak'ın askeri denetimi fiilen Bağdat çevresiyle sınırlandırılmıştır.⁵⁰

ABD öncülüğünde gerçekleştirilen kapsamlı saldırı operasyonları şöyle sıralanabilir: Ekim 1994'te Irak'ın Kuveyt sınırına yığınak yapması üzerine *USCENTCOM* kısa bir süre içinde bölgeye 28.000 asker ve 200 savaş uçağı konuşlandırmıştır. 'Zinde Savaşçı Harekatı' kod adlı operasyon ile Irak birlikleri geri çekilmek zorunda bırakılmıştır.⁵¹ *USCENTCOM* 1995'te Irak'ın Kuveyt ve Suudi Arabistan'a saldırı hazırlığı içinde olduğu bilgilerinin açığa çıkması üzerine 'Zinde Nöbetçi' (*Vigilant Sentinel*) adlı bir başka operasyon düzenlemiştir. Operasyon sırasında Ürdün'de yapılacak planlı tatbikatlar öne alınmış, ABD'den Körfeze birlik konuşlandırılması ve *Diego Garsia*'da depolanmış malzemenin görev bölgesine hızla intikali için hazırlıklar yapılmasını öngören üst düzey alarm durumuna geçilmiştir. İkinci önemli saldırı Eylül 1996'da gerçekleştirilmiştir. Operasyon KYB güçlerine karşı saldırıya geçen Irak ordusunun kuzeye doğru ilerleyerek Süleymaniye'yi ele geçirmesi üzerine başlatılmıştır; 4 Eylül 1996'da *USCENTCOM*'a bağlı güçler tarafından gerçekleştirilen 'Çöl Vuruşu' (*Desert Strike*) operasyonunu sonucunda Irak ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁵²

Üçüncü kapsamlı saldırı ise Aralık 1998'de, Bağdat'ın BM silah denetçilerini ülkeden çıkarması üzerine düzenlenen Çöl Tilkisi harekatıdır. ABD politikası 5 Ağustos 1998'de Irak'ın UNSCOM ve 'Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı' (*International Atomic Energy Agency, IAEA*) ile işbirliğini askıya almasıyla tırmanan gerilim üzerine *USCENTCOM* 11 Kasım 1998'de 'Çöl Gökğürültüsü' (*Desert Thunder*) adlı operasyonu düzenleyerek bölgeye 21 savaş gemisi ve 174 uçak sevk edecektir.⁵³ Irak sınırlarına yapılan yığınak Bağdat yönetimini 14 Kasım 1998'de silah denetçilerini kabul edeceğini açıklamak zorunda bırakacaktır. 'Çöl Gökğürültüsü' ABD ile bölgedeki müttefikleri arasında ciddi görüş ayrılıklarının su yüzüne çıkmasına yol açacak, Suudi Arabistan Washington'u desteklemeyeceğini açıklayacaktır. *UNSCOM*'un Bağdat'ın denetim çalışmaları sırasında işbirliği yapmadığını açıklamasından sonra 16 Aralık 1998'de ABD, 'Çöl Tilkisi' operasyonu başlatılacaktır. Dört gün süren bu operasyon sırasında Irak'ın kitle imha silahları üretim tesisleri ile savunma sisteminin komuta ve kontrol birimleri, Basra'da bulunan petrol rafinerisi gibi hedeflere saldırılar düzenlenecektir. Bu tarihten sonra Irak'a yapılan

⁵⁰ Michael Eisenstadt, a.g.m., s. 57-58.

⁵¹ ABD ve İngiltere 20 Ekim 1994'te 32. paralelin güneyindeki tüm Irak askeri etkinliklerini yasaklayacaktır. *Irak: Korkudan Özgürlüğe*, ABD Dışişleri Bakanlığı Uluslararası Basın Yayın Programları, Ankara, 2003.

⁵² Jay E. Hines, "History of U.S. Central Command," www.centcom.mil/aboutus/aor.htm. Bu harekat sonrasında güney Irak'ta uçuşa yasak bölgenin kuzey sınırı 32. paralelden 33. paralele çıkartılmıştır.

⁵³ Amin Tarzi, "Contradictions in U.S. Policy on Iraq and Its Consequences," *Middle East Review of International Affairs* (MERIA), 2000, V.4., No.1, s. 2. sonnot 6.

askeri saldırılar ve yaptırım politikası arkasındaki uluslararası destek neredeyse bütünüyle çekilmiş, özellikle ekonomik yaptırımlar onyılın ikinci yarısında etkisini yitirmiştir.⁵⁴

IV. ABD POLİTİKALARI VE ASKERİ VARLIĞINA YÖNELİK TEPKİLER

Doksanlı yılların ikinci yarısında ABD Irak'ın Çevreleme politikasına ivme kazandıracaktır. Saddam Hüseyin rejiminin uluslararası alanda destek kazanmaya başlaması, BM Güvenlik Konseyinin sürekli üyeleriyle görüş ayrılıklarının artması, yaptırım politikalarının Bağdat'taki yönetimi zayıflatmak bir yana güç kazandırdığının anlaşılması üzerine ABD yönetimi 'çevreleme-artı-rejim değişikliği' olarak nitelendirilen politikalara yönelecek, tekyanlı girişim eğilimi içine girecektir.⁵⁵ ABD girişimleri iki eksenle yoğunlaşacaktır: Rejim değişikliği için Irak muhalefeti ile kurumsal ilişkiler geliştirilecek, öte yandan USCENTCOM'un askeri baskısı artırılacaktır.⁵⁶ 31 Ekim 1998'de yürürlüğe konulan 'Irak Özgürlük Yasası' (*Iraqi Liberation Act, ILA*) uyarınca "ABD'nin Saddam Hüseyin'in başında bulunduğu rejimin iktidardan uzaklaştırılması ve demokratik bir hükümetin iktidara gelmesi için yürütülecek çabalar" yoğunlaşacaktır. Buna karşılık, 1999'dan başlayarak ABD bölgedeki müttefiklerinden gerek rejim değişikliği çabaları, gerekse askeri müdahaleleri için gereksinim duyduğu desteği alamamıştır. Tersine, yaptırımların kaldırılması ya da hafifletilmesi için uluslararası toplum tarafından yapılan çağrı ve girişimler artmıştır.⁵⁷ Bunun yanı sıra, Körfez ülkeleri ve Irak'ın komşularının 'Irak Ulusal Kongresi' tarafından yürütülen çalışmalara destek vermesi nedeniyle rejim değişikliğine yönelik girişimler de başarısızlığa uğrayacaktır.⁵⁸

Kuzey'de yaratılan özerk bölgenin Irak'ın bütünlüğünü bozacak bir gelişmeye yol açmasından çekinen İran, Türkiye ve Suriye kendi aralarındaki anlaşmazlıkları bir yana bırakmış, Irak'ın toprak bütünlüğünün korunmasını ortak bir payda olarak algılayarak, ABD'nin telkinlerine aldırmaksızın, Kuzey Irak'taki gelişmeleri denetim altında tutmak üzere işbirliğine gitmiştir. Kürt devleti olasılığına karşı bir bölgesel ret cephesi olarak değerlendirilecek, üç ülke dışişleri bakanları doksanlı yıllar boyunca düzenli aralıklarla danışma

⁵⁴ Geoffrey Kemp, "The New (And Old) Geopolitics of the Persian Gulf," *Footnotes*, 2000, V. 6, No. 1.

⁵⁵ Politika değişikliği için NSC Başkan yardımcılarında Bruce Riedel'in konuşmasına bakılabilir: "Iraq and American Policy," *Washington File*, 18 June 1999.

⁵⁶ Michael Eisenstadt, "Curtains for the Ba'ath", *National Interest*, Winter 2001-2002, N. 66, s.59-68.

⁵⁷ Ofra Bengio, "Iraq (Jumhuriyyat al-'Iraq)", *The Middle East Contemporary Survey 2000*, Moshe Dayan Centre, Tel Aviv, 2001, s. 260-261.

⁵⁸ David Isenberg, "Imperial Overreach: Washington's Dubious Strategy to Overthrow Saddam Hussein," *Policy Analysis*, Cato Institute, Washington, 1999 s.3.

toplantıları yapmayı sürdüreceklerdir.⁵⁹ Özellikle, coğrafi konumu ve ABD ile ittifak ilişkileri bakımından Türkiye'nin yaptırımlara karşı tutumu çevreleme politikasının etkisini sınırlayan en önemli etkenlerden birisi olmuştur.⁶⁰ Ankara'da Çekiç Güç olarak adlandırılan çok uluslu görev gücünün etkinliklerinden duyulan rahatsızlık artacaktır. 1994 yılından başlayarak gücün operasyonları Türkiye-ABD ilişkilerinde sürtüşmelere neden olmuş, Aralık 1996'da ise gücün statüsü Türkiye'nin istekleri doğrultusunda değiştirilmiştir.⁶¹

İran'ın çevrelenmesi politikası Türkiye'den de yeterli desteği görmeyecek, Mayıs 1995'te Cumhurbaşkanı Demirel yaptırımlara ilişkin tepkisini, "İran dostumuzdur; Türkiye'nin komşularıyla lüzumsuz çekişmelere girmemesi lazım; Türkiye'den yapamayacağı şeyler istenmemeli" sözleriyle ifade edecektir.⁶² Türkiye, 12 Ağustos 1996'da 'D'Amato Yasası'nın yürürlüğe girmesini izleyen günlerde, Washington'dan gelen baskılara karşın İran ile 21 milyar dolar tutarında büyük bir doğal gaz anlaşması imzalayacaktır. Ayrıca, Aralık 1996'da Türkiye ile İran arasında Türkmenistan doğal gazı ile Hazar petrol-lerinin İran üzerinden taşınmasını öngören bir başka anlaşma daha imzalayacaktır.⁶³ Türkiye'nin girişimiyle başlatılan ve D-8 olarak adlandırılan işbirliği projesine İran'ın katılımı Çifte Çevreleme politikasının uygulanması bakımından en kilit ülkelerin bile isteksiz olduğunu gösteren bir başka gelişmedir.⁶⁴ Aralık 1997'de Tahran'da düzenlenen 8. İKÖ Devlet Başkanları zirvesinde Körfez ülkelerinin üst düzeyde temsil edilmesi, Yaser Arafat'ın 18 yıllık bir aradan sonra ilk kez Tahran'a gitmesi, zirvede İran-Mısır yakınlaşmasının sürdürülmesi gibi gelişmeler bir bakıma ABD'nin İran'ı bölgede yalıtmaya yönelik politikasının girdiği çıkmazı sergilemiştir.⁶⁵ Suudi Veliaht ve Başba-

⁵⁹ Örneğin Ağustos 1994'te yapılan toplantıda alınan kararlar için, bakınız: "Şam'da 'Kürt Devleti İstemiyoruz' Toplantısı," *Hürriyet*, 21 Ağustos 1994.

⁶⁰ Ayşegül Sever, "ABD'nin İkili Çevreleme Politikası ve Türkiye," *En Uzun Onyıl Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politikasında Doksanlı Yıllar*, Der. Gencer Özcan ve Şule Kut, Boyut, İstanbul, 1998, s.366-375.

⁶¹ 1994 yılının ikinci yarısından başlayarak Türkiye Çekiç Güç ile ilgili rahatsızlıklarını açığa vurmaya başlayacak, Aralık 1996'da yapılan düzenlemeler sonucunda Türkiye'nin istemleri büyük ölçüde karşılanacaktır. Bu süreçte önemli dönüm noktaları için "Çekiç Güç'e 'Git' Sinyali," *Hürriyet*, 11 Eylül 1994; Nur Batur, "Soysal'dan Çekiç Güç için İlk Uyarı," *Milliyet*, 12 Eylül 1994; Yasemin Çongar, "Türkiye'nin Çekiç Güç Resti," *Milliyet*, 9 Mart 1996; Yasemin Çongar, "Türkiye'nin Çekiç Güç Resti," *Milliyet*, 9 Mart 1996; "Çekiç Güç Gidici," *Hürriyet*, 11 Haziran 1996 ve "Çekiç Güç Yolun Sonunda," *Radikal*, 3 Aralık 1996 gibi kapsamlı haberlere bakılabilir.

⁶² Fikret Bila, "Çankaya'dan Clinton'a Ret," *Milliyet*, 3 Mayıs 1995; "Ambargoya Hayır," *Cumhuriyet*, 3 Mayıs 1995.

⁶³ Ayşe Karabat, "Turkey, Iran to Sign \$21 Million Natural Gas Deal," *Turkish Daily News*, 18 July 1996.

⁶⁴ Fatih Çekirge, "Dünyayı Atlatan Anlaşma," *Sabah*, 1 Ocak 1997

⁶⁵ Banu Güven, "Erbakan'ın Hayali Gerçek Oluyor," *Milliyet*, 5 Ocak 1997; Aslı Aydıntaşbaş ve Nüver Lazoğlu, "Batı'ya Karşı İslam Klübü," *Yeni Yüzyıl*, 5 Ocak 1997.

kan Yardımcısı Prens Abdullah bin Abdül-Aziz ile İranlı yöneticiler arasındaki görüşmeler zirveye ABD karşıtı bir hava kazandıracaktır.⁶⁶

Doksanlı yılların ikinci yarısında güvenlik ilişkilerinin yeniden 1990 öncesi döneme dönüş eğilimi sergilediği, bir dizi nedenle Körfez ülkelerinin ABD ile stratejik ilişkilerini gözden geçirmeye başladığı görülmektedir. 1994'ten başlayarak Irak'ın silah denetçilerinin çalışmalarını sınırlama yönündeki girişimleri üzerine Washington'un Irak'a yönelik baskısını artırması ile birlikte Körfez ülkeleriyle ABD arasındaki ilişkilerde sorunlar yaşanmaya başlamış, A. H. Cordesman'ın deyimiyle, işbirliğinin 'kırılgan stratejik yapısı' yeniden su yüzüne çıkmıştır. Bu duruma yol açan nedenler şöyle sıralanabilir: Irak'a yönelik yaptırımlar ve ABD uçakları tarafından yapılan saldırılarda öncelikle halkın zarar görmesi, yaptırımların Kuzey Irak'ta bir Kürt devleti oluşumuna yardımcı olması, Filistin sorununda beklenen ilerlemelerin görülememesi ve Körfez ülkelerindeki ABD varlığının bu ülkelerdeki muhalefet için bir siyasal propaganda malzemesi olarak kullanılması ABD ile işbirliğini sınırlayan etkenler arasındadır.

ABD'nin Suudi Arabistan'da üslerde askeri birlik konuşlandırması bu ülkedeki radikal muhalefetin eleştirilerine meşruluk kazandıracak bir gerekçe olarak kullanılmış, 'kutsal topraklar' üzerindeki ABD varlığının kendisi zamanla bir istikrarsızlık kaynağına dönüşmüştür. Körfez Savaşını izleyen dönemde oluşan liberal ortamın etkisiyle çalışmalarına hız kazandıran radikal İslamcı örgütler 1994 yılında rejim açısından kabul edilebilir sınırları aşmaya başladıklarında, Suudi yönetimince denetim altına alınmaya başlanmıştır. Usame bin Laden'in ülkeyi terk etmesinin istenmesi ve radikal gruplara bağlı eylemcilerin tutuklanmaya başlaması, bu örgütlerin parasal bağlantılarının gözlem altına alınması bu döneme rastlar.⁶⁷

Suudi yönetimine karşı tepki ülkede kalıcı bir durum alan ABD askeri varlığına yönelmiş, ABD askeri tesis ve personele yönelik kanlı saldırılar düzenlenmiştir. 15 Kasım 1995'de Riyad'da bulunan OPM-SANG'ın önünde gerçekleşen bir patlama sonucunda 5, 25 Haziran 1996'da Dahran'da bulunan Hobar Towers'a yapılan saldırıda ise 15 ABD'li personel öldürülmüştür. Suudi yetkililer bu saldırılardan sonra ülkelerindeki ABD varlığını, 'geri tepen bir silah' olarak algılamaya başlamışlardır. Riyad-Washington ilişkileri Suudi yetkililerin Dahran ve Hobar saldırılarına ilişkin soruşturmalar, El Kaide'nin mali transferlerinin araştırılması ve bazı zanlıların yakalanması konusunda ABD ile işbirliği yapmaktan kaçınması gibi gelişmeler nedeniyle soğumaya başlayacaktır.⁶⁸ Suudi yönetiminin ülkedeki ABD personelinin sayısının azal-

⁶⁶ "Tahran'da Prestij Zirvesi," *Cumhuriyet*, 9 Aralık 1997.

⁶⁷ Sayed Assadollah Athari, "Iranian-Egyptian Relations," *Discourse*, 2001, V.3, No.2, s.68.

⁶⁸ Anthony H. Cordesman, "Arab-U.S. Strategic Cooperation: A Net Assessment," *Middle East Policy*, 2002, V. 9, No. 4, s.45.

tılmasına ilişkin istemleri Washington tarafından ikili ilişkilerin geleceği bakımından iki taraf için de yararlı bulunarak kabul edilecektir. Irak'ın askeri olarak etkisizleştirilmesi sonrasında, ABD ile ilişkilerine mesafe getirmek isteyen Suudi yönetiminin askeri işbirliği alanına kısıtlamalar getirmiş, Afganistan operasyonuna sınırlı destek vererek Prens Sultan hava üssünün kullanımını sınırlamıştır.⁶⁹ Ocak 1997'de ABD Savunma Bakanı William Perry ile Suudi Savunma ve Havacılık Bakanı *Prens Sultan* arasında yapılan görüşmeler sonrasında ABD askeri personelin yer değiştirmesi ve yerleşim merkezlerindeki görüntüsünün azaltılması kararlaştırılmıştır.⁷⁰

Usame Bin Laden 23 Şubat 1998'de kendisiyle birlikte bir grup din adamı tarafından da imzalanan "Yahudilere ve Haçlılara Karşı Cihad" başlıklı bildirisiyle ABD ve İsrail'e karşı savaş çağrısı yapacaktır.⁷¹ Bölgesel bir cihad çağrısı niteliğindeki bildiride Irak ana tema olarak kullanılmış, yaptırımlar ve saldırılar yüzünden halkın zarar gördüğü belirtilmiştir. Bildiri üç olguya dikkat çekmektedir: İlk olarak, yedi yıldan beri ABD, "kutsal toprakları işgal altında" tutmakta, Suudi Arabistan'daki üslerden yürüttüğü saldırılarla "komşularını terörize etmektedir". İkinci olarak, Irak halkına karşı izlediği kıyım politikası için yürüttüğü saldırılarında Suudi Arabistan'ı atlama tahtası olarak kullanmaktadır. Üçüncü olarak, ABD'nin politikalarına yön veren siyasal ve ekonomik amaçlar "küçük İsrail devletine ve dikkatleri bu devletin Kudüs'te sürdürdüğü işgal ve orada yaşayan Müslümanlara karşı cinayetlerinden uzaklaştırmaya hizmet etmektedir."⁷² Çağrının yayınlanmasından sonra 7 Ağustos 1998'de *Nairobi* ve *Dar el Selam*'daki ABD Büyükelçiliklerine yönelik bombalı saldırılarda yaklaşık 300 kişi ölmüştür. Bu saldırılara *USCENTCOM* tarafından 'Kararlı Karşılık' (*Resolute Response*) adı verilen bir operasyonla Afganistan ve Sudan'a Cruise füzeleriyle saldırılar düzenlenerek karşılık verilecektir.⁷³

Eylül 2000'den sonra başlayan El Aksa İntifadası ve Oslo Sürecinin kesintiye uğramış olması Suudi Arabistan kamuoyunu derinden etkilemiştir. Özellikle Bush yönetiminin işgal altındaki topraklarda yeniden baş gösteren şiddet olaylarına karşı kayıtsız kalması ABD'nin İsrail ile özdeşleştirilmesi

⁶⁹ F. Gregory Gause III., "Be Careful What You Wish For: The Future of US-Saudi Relations," *World Policy Journal*, 2002, V. XIX., No. 1, s.30-39.

⁷⁰ Adam Garfinkle, "Weak Realpolitik: The Vicitudes of Saudi Bashing," *National Interest*, Spring 2002, No. 66, s.146.

⁷¹ Suudi Arabistan'daki ABD askeri varlığının korunması bakımından Irak Savaşı'nı irdeleyen bir yazı için bakınız: Jeffrey Sachs, "The Real Target of the War in Iraq was Saudi Arabia," *Financial Times*, 13 August 2003.

⁷² Linda D. Kozaryn, "U.S. Forces Moving to More Secure Bases in Saudi Arabia," *American Forces Press Service*, 30 Temmuz 1996. Taşınma için düzenlenen Desert Focus operasyonu ile yaklaşık 5.000 askeri personel, 78 uçak ve bakım-donanım ekipmanı Riyad'dan Al Harj'daki Prens Sultan hava üssüne taşınacaktır. Jay E. Hines, "History of U.S. Central Command," www.centcom.mil/aboutus/aor.htm

⁷³ F. Gregory Gause III., "Be Careful What ...", s.39.

eğilimine belirginlik kazandırmıştır. İkinci gelişme ise, Irak'a karşı uygulanan yaptırımlardan özellikle sivil halkın etkilenmesi nedeniyle oluşan tepkinin ABD'nin gerçek hedefinin diktatörler değil, Müslüman halk olduğuna ilişkin imgelemi daha da pekiştirmesidir.⁷⁴ Böylelikle ABD Suudi Arabistan kamuoyunda ülkelerine yönelik Bağdat ve Tahran yayılmacılığına karşı ülkelerini koruyan 'iyiniyetli süper güç' imgelemine yitirmiş, ABD'nin Suudi yönetimi ile özdeşleşmesi rejim açısından bir güvenlik sorunu olarak algılanmaya başlamıştır. ABD'nin Körfez ülkeleriyle askeri boyutta yakın ilişkiler geliştirmesi Washington'un bölgeye yönelik ilgisinin yalnızca petrole ilişkili olduğunu ileri süren eleştirilere haklılık kazandırmaktadır. Körfez ülkelerini yöneten feodal ailelerle yakın ilişkileri ABD'nin bölgeyi demokratikleştireceğine ilişkin söylemiyle açık bir çelişki içindedir. Bu durum ABD'nin Arap sokaklarındaki inandırıcılığını ve saygınlığını azaltmakta, Suudi Arabistan, Mısır, Ürdün, Kuveyt'te gerçekleştirilen demokratik açılımlar ABD karşıtlığını temel alan siyasal akımların güç kazanması ile sonuçlanmaktadır.⁷⁵

V. ABD - İSRAİL İKİLİ GÜVENLİK DÜZENLEMELERİ

ABD'nin İsrail ile stratejik ortaklığı her iki ülkenin de karşılıklı olarak Ortadoğu'daki konumu ve politikaları bakımından en önemli dayanak noktalarından birisini oluşturmaktadır. ABD-İsrail stratejik ortaklığının temel unsurları ortaya konulmadan önce, bu ortaklığın iki önemli özelliği üzerinde durulmalıdır. Birincisi, ABD'nin Ortadoğu'daki en yakın müttefiki konumunda bulunan İsrail, ABD'nin bölgeye müdahalede bulunmak için oluşturduğu *USCENTCOM*'un sorumluluk alanı dışında tutulmuş, Arap ülkelerinin gösterebileceği tepki dikkate alınarak, İsrail'in savunulması *EUCOM*'un sorumluluğu altına bırakılmıştır.⁷⁶ İkincisi, ABD ile İsrail arasında bir saldırı durumunda taraflara karşılıklı yükümlülükler getiren bir ittifak anlaşması bulunmamaktadır. Bu durum her iki ülke tarafından, değişik nedenlerle olsa bile, karşılıklı olarak benimsenmiş bir çözüm gibi durmaktadır: ABD Ortadoğu'da Arap ülkeleri tarafından dışlanmamak için, İsrail ise, ikili bir ittifak anlaşmasının kendisine getireceği sınırlamaları gözönüne alarak formel bir ittifak anlaşmasından uzak durmaktadır.⁷⁷

⁷⁴ Bin Laden dışındaki imzacılar, Mısır'da bulunan Cihad Grubu'nun önderi Ayman el-Zevahiri, Mısır İslami Cemaat'ten Abu-Yasir Rifa'i Ahmet Taha, Pakistan'da bulunan Cemiyet-i Ulema-i Pakistan sekreteri Şeyh Mir Hamza ve Bangladeş'te bulunan Cihad Hareketi önderi Fazlul Rahman'dır. Çağrı metni için, bakınız: "Statement: Jihad Against Jews and Crusaders", *The Iraq War Reader: History, Documents, Opinions*, Eds. Micah L. Sifry, Christopher Cerf, A Touchstone Book, New York, 2003, s. 202-204.

⁷⁵ Jay E. Hines, "History of U.S. Central Command," www.centcom.mil/aboutus/aor.htm

⁷⁶ F. Gregory Gause III., "Be Careful What ...", s.41.

⁷⁷ Sherle R. Schwenninger, "Revamping American ...", s.42.

ABD'nin bölgedeki öncelikleri arasında İsrail'in güvenli sınırlar içinde yaşaması önemli bir yer tutmaktadır. Körfez Savaşı sonrası dönemde iki ülke arasındaki işbirliğinin üç ortak tehdit algılaması temelinde geliştiği görülür: Bu algılamalar arasında Irak'ın caydırılması ve İran'ın bölgesel etkisinin sınırlandırılması en başta gelenidir. Ayrıca, her iki ülke de terörle mücadele konusunda benzer tutumları paylaşmaktadır. Sonuncu olarak, 'Kitle İmha Silahları' olarak adlandırılan sistemlerin üretilmesi ve yayılması konusunda iki ülke de özdeş kaygılara sahiptir.⁷⁸ Körfez Savaşı sırasında ABD-İsrail ilişkilerinde üç önemli gelişme yaşanacaktır: Öncelikle, iki ülke arasında 'Çekiç Yığını' (*Hammer Rick*) kod adlı bir iletişim hattı kurularak iki ülke savunma bakanlarının doğrudan iletişimine olanak sağlanacak ve bir ABD'li orgeneral İsrail Genelkurmay Başkanlığında irtibat görevlisi olarak çalışmaya başlayacaktır. İkinci olarak, ABD uydularından elde edilen *Scud* saldırısı uyarılarının anında İsrail'e aktarılmasına olanak tanıyan bir iletişim sistemi oluşturulacaktır. Üçüncüsü, iki ülke ilişkilerinde ilk kez ABD Patriot füzesavar bataryalarını ve ilgili personeli İsrail'e konuşlandırarak bu ülkenin savunmasına doğrudan katılacaktır.⁷⁹

Körfez Savaşı ABD-İsrail ilişkilerinde de köklü bir değişime yol açmıştır.⁸⁰ Değişimin önemli yönü savaşın İsrail güvenlik algılamalarında yarattığı dönüşümdür.⁸¹ İsrail kentlerinin doğrudan komşu olmayan bir Arap ülkesinden -Irak- atılan balistik füzelerle vurulması askeri çevrelerin İran-Irak Savaşında yapılan füze savaşlarından beri kaygı duydukları 'ufuk ötesi' tehditlerin gerçeklik kazanmasına yol açacaktır.⁸² İsrail ve ABD, *Arrow* füze savunma sistemlerini geliştirilmesi çalışmalarına ivme kazandıracaktır. *Arrow I*'den sonra *Arrow II* projelerinin tamamlanmasıyla birlikte iki ülke kullanıma giren ilk 'Alan Füze Savunması' (*Theater Missile Defense -TMD*) olan tüm balistik füze savunma sistemini geliştirmiş olacaktır. Bu çerçevede ABD İsrail'e Mart 2002'de *Arrow* sistemleriyle birlikte kullanılacak erken uyarı radarları göndermeye başlamıştır. ABD haber alma uyduları ile bağlantılı olarak çalışması öngörülen bu radarlar muhtemel bir füze saldırısı karşısında iki ül-

⁷⁸ Bu durum ABD'nin İsrail ile yakın askeri ilişkiler içinde olmasından yana çevrelerde sık sık eleştirilmektedir. "CentCom Myopia," *JINSA Online*, 1 Haziran 1992; Douglas J. Feith, "Strategic Ties Worth Enhancing," *JINSA Online*, 1 Şubat 1993. Türkiye ise NATO üyeliği nedeniyle Avrupa Komutanlığının sorumluluk alanındadır.

⁷⁹ Barbara Opal, "U.S.-Israel Strategic Defense Treaty in Stalemate: Cohen, Barak Nix Ambassador Indyk's Proposal," *Defense News*, 17 April 2000 ve Shai Feldman, *The Future of U.S...*, s.49-51.

⁸⁰ Shai Feldman, *The Future of U.S...*, s.33.

⁸¹ Shai Feldman, *The Future of U.S...*, s.15.

⁸² Shai Feldman, Abdullah Toukan, *Bridging the Gap-A Future Security Architecture for the Middle East*, Rowman and Littlefield Publishers for Carnegie Commission on Preventing Deadly Conflict, New York, 1997.

kenin teknolojik olanaklarını beraberce kullanacaklarını gösteren bir başka işbirliği alanıdır.

İsrail ile ortak eğitim ve tatbikat çalışmaları işbirliğinin en önemli boyutlarından birisini oluşturmaktadır. 1996'da yayınlanan bir raporda 1983 tarihli Mutabakat Muhtırası sonrası dönemde ABD tarafından İsrail'de gerçekleştirilen tatbikat sayısının 90'ın üzerinde olduğu belirtilmektedir. Tatbikatlardan bazıları ABD güçlerinin İsrail'e konuşturulmasını sağlamak üzere üç yılda bir düzenlenen tatbikatlardır. İlki 1995'te düzenlenen kara, deniz ve hava kuvvetlerinden 7500 ABD personelin katılımıyla yapılan tatbikat 15 gün sürmüştür. Ayrıca yılda iki kez düzenlenen *Novel Shirley* kod adlı tatbikatlar sırasında ABD Deniz Piyadeleri İsrail'de bulunan *Ze'elim* üsüne gelmektedir. Altıncı Filo ise yılda iki ya da üç kez olmak üzere İsrail Hava ve Deniz Kuvvetlerine bağlı unsurlarla ortak eğitim çalışmaları yürütmektedir.⁸³ Mart 2001'de ilk kez iki ülkenin hava kuvvetlerine bağlı uçaklar ortak bir tatbikat gerçekleştirmiştir. ABD Hava Kuvvetlerinden on bir *F-16*'nın, buna karşılık İsrail'den on dört *F-15* ve on *F-16*'nın katıldığı tatbikat sırasında havada ikmal, 'it-dalaşı' ve havadan karaya saldırı çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

Altıncı Filo tarafından 1986'dan sonra bağlanma ve bakım limanı olarak kullanılmaya başlayan Hayfa limanının kapasitesi 1992 yılında ABD Deniz Kuvvetlerinin en büyük savaş gemileri olan Aegis sınıfı gemiler ve uçak gemilerinin bakımını yapabilecek biçimde genişletilmeye başlamıştır.⁸⁴ 1993 yılı başlarında İsrail Başbakanı İtzak Rabin'in ABD Başkanına Hayfa'nın Altıncı Filo tarafından düzenli kullanımına açık bir liman olması, filonun görevde bulunduğu dönemlerde ise bakım ve haberleşme hizmetleri sunabilmesine olanak verecek bir düzenleme yapılması için öneride bulunmasından sonra Hayfa 6. Filo'nun Akdeniz'deki ana bağlanma limanı olmuştur.⁸⁵ ABD-İsrail ilişkilerinin bölgesel açıdan önemli alanlarından birisi de istihbarat değişimidir. İsrail ABD tarafından gerek Irak'ta yürütülen UNSCOM etkinlikleri gerekse İran'ın Kitle İmha Silahları geliştirme projelerine ilişkin önemli bir istihbarat kaynağı olarak değerlendirilmektedir. İkili askeri ilişkilerde kurumsallaşmanın bir başka boyutu ise ABD'ye depolama kolaylıkları sağlayan anlaşmaların imzalanmasıdır. İkili ilişkilerin kurumsallaşması bakımından bir başka aşamayı ise 30 Nisan 1996 tarihli "ABD-İsrail Stratejik İşbirliğine İlişkin Ortak

⁸³ Körfez Savaşı'nın İsrail'in savunma doktrini üzerinde yarattığı etkileri değerlendiren bir çalışma için bakınız: Aharon Levran, *Israeli Strategy After Desert Storm: Lessons of the Second Gulf War*, Frank Cass, London, 1997.

⁸⁴ Efraim Inbar, "Contours of Israel's New Strategic Thinking," *Political Science Quarterly*, 1996, V.61, No.1, s.41- 64; Kristen Clevon, "U.S.- Israel Strategic Relations in 2002: Counter Terrorism, Missile Defense and High-Tech Research Remain Priorities," *JINSA Online*, 21 November 2002; "U.S. Israel Cooperative Programs A Winner," *JINSA Online*, 1 March 1995.

⁸⁵ 3 Mart 2002'de *The Jerusalem Post* haberini aktaran: Kristen Clevon, a.g.m.

Bildirge" oluşturmaktadır.⁸⁶ Bildirge, iki ülke Dışişleri Bakanlarının eşbaşkanlığında bir karma yürütme komitesinin oluşturulmasını, ayrıca, bu komiteye bağlı olarak çalışacak iki çalışma grubunun oluşturulmasını öngörmüştür. Dolayısıyla bir bütün olarak ele alındığında, iki ülke arasında "ortak tehdit algılamaları", "kurumsallaşmış bir ittifak yapısı" ve "karşılıklılık ilkesinin uygulanmasını kolaylaştıran simetrik bir ilişki" kurulmuş bulunmaktadır.⁸⁷

VI. TÜRKİYE-İSRAİL EKSENLİ BÖLGESEL GÜVENLİK MİMARİSİ

ABD bölgede Türkiye-İsrail yakınlaşmasını merkez alan bir güvenlik düzenlemesinin bölgesel istikrar açısından önemli bir işlev yerine getireceğini öngörmektedir. ABD'li yetkililer 'doğal müttefik' olarak gördükleri iki bölge ülkesi arasındaki yakınlaşmayı desteklemekte, bu yakınlaşmanın Ortadoğu'da bir 'güvenlik topluluğu' yaratmaya yönelik bir nüve olarak değerlendirilmektedirler.⁸⁸ Bu öngörünün dayanaklarından birisi doğrudan doğruya Arap ülkelerini temel alan güvenlik düzenlemelerinin uygulamaya geçirilememesidir. Sözgelimi Körfez Savaşından hemen sonra Körfez ülkelerinin savunmasını Suriye ve Mısır'ın katkısıyla oluşacak bir kara gücünün sağlamasını öngören *Şam Deklarasyonu* yayınlanmış, ancak ABD'nin de desteklediği girişim, bir yandan Körfez ülkelerinde Suriye ve Mısır'a karşı duyulan tarihsel güvensizlik, bir yandan kendi aralarındaki anlaşmazlıklar, öte yandan bu gücün operasyonel yeterliliğine ilişkin soru işaretleri nedeniyle uygulamaya konulamamıştır. Umman Sultanı Kabus tarafından getirilen 100.000 kişilik bir ortak Körfez ülkeleri gücünün oluşturulması önerisi de benzer nedenlerle sonuçsuz kalmıştır.⁸⁹

İki ülke arasında başlayan askeri işbirliğini, geçen onyılın olguları ve kamuoyuna yapılan açıklamalar gözönüne alındığında stratejik bir ittifak olarak nitelendirmek mümkün değildir.⁹⁰ Bununla birlikte, yakınlaşmanın Soğuk Savaş sonrasında kurulan *ad hoc* işbirliği mekanizmalarını içeren esnek bir kurumsallaşma öngörerek, gerektiğinde kullanıma sokulabilecek altyapı unsurları, ortak hareket yetenekleri ve işbirliği biçimleri yaratmaya yöneldiği görülmektedir.⁹¹

⁸⁶ Alouph Benn, "History of Joint Training and Exercises: The U.S.-Israel Strategic Cooperation," *JINSA Online*, 20 December 1996.

⁸⁷ Arie O'Sullivan, "First Joint Maneuvres for IAF, USAF in Negev," *The Jerusalem Post*, 23 April 2001.

⁸⁸ "America's Sixth Fleet Haven," *JINSA Online*, 1 December 1991; "Israeli Port Improved for Better Use by U.S. Navy," *JINSA Online*, 1 October 1992.

⁸⁹ "New Base in the Mediterranean?," Bulletin of the Atomic Scientists, 1994, V.50, No.1; "U.S. Marines Training In Negev Desert," *JINSA Online*, 11 January 2000.

⁹⁰ Alouf Benn, "U.S., Israel Debate New Security Ties," *Ha'aretz*, 24 October 1999.

⁹¹ "U.S.-Israel Joint Statement on Strategic Cooperation," metni için bakınız, Shai Feldman, *The Future of U.S....* s. 71-72.

İki ülkeyi yakınlaştıran nedenler öncelikle iki ülkenin kendi güvenlik gereksinimleriyle ilgili olmakla birlikte, ABD'nin bazı beklentileri, Türkiye ve İsrail tarafından da paylaşılmaktadır. Buna karşılık, ABD de iki ülkeye güvenlik konularında gereksinim duydukları desteği sağlamaktadır.⁹² Özellikle Türkiye yakınlaşmanın, ABD'nin istek ve çıkarları doğrultusunda başlatılan bir girişim gibi algılanmaması konusunda duyarlı davranmaktadır. Buna karşılık, İsraili yetkililer bölgesel nitelikteki tehditlerin ABD'nin de içinde bulunacağı bölgesel bir güvenlik düzenlemesi ile yanıtlanması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Nisan 1997'de Türkiye'ye yapacağı ziyaret öncesinde Türk gazetecilerle yaptığı söyleşilerde İsrail Savunma Bakanı İtzak Mordehay, satır aralarında stratejik yakınlaşmanın ABD'nin onay ve desteğini içerdiğini belirtmektedir.⁹³ Dolayısıyla, yakınlaşma en azından İsraili yetkililer tarafından ABD'nin de katılımı ile geliştirilip güçlendirilebilecek bir bölgesel güvenlik düzenlemesi olarak değerlendirilmektedir. Başbakan Netanyahu'nun Eylül 1998'de Türkiye İsrail yakınlaşmasını bölgesel bir güvenlik düzenlemesinin çekirdeği olacağına ilişkin görüşleri bu açıdan bir örnektir.

*Bu güvenlik kuşağına bölge barışına katkıda bulunmak isteyen herkes katılabilir. İki ülke arasındaki işbirliğinin hedefi bölgedeki barış ve istikrarın geliştirilmesine yönelik bir adımdır. Bu hem Türkiye, hem de İsrail'in ortak çıkarlarına hizmet edecek ve her iki hükümetin de ortaklaşa benimsediği bir oluşum. Bu bölgede konvansiyonel olmayan savaş başlıklarına sahip balistik füzeler geliştiren ve bunları fırlatabilecek yeteneği olan radikal rejimlerle çevre kuşatılmış durumdayız. Bu rejimler ciddi tehdit oluşturmuyorlar. Ortadoğu'da Türk İsrail işbirliğini bölgesel bir güvenlik sistemine dönüştürmek için çalışmalar yapıyoruz. Başbakan Yılmaz'la bu konuyu etraflıca ele almayı düşünüyorum. Ürdün'ün de bu sisteme katılmasını ümit ediyorum. Bu konuyu Ürdün Velihtı Prens Hasan ile bizzat konuştum.*⁹⁴

Netanyahu'nun açıklamasında vurguladığı gibi, Ürdün'ün de bu bölgesel güvenlik düzenlemesinde yer alması üzerinde durulmaktadır. Ürdün 1994'te İsrail ile barış anlaşması imzaladıktan sonra ABD tarafından askeri olarak daha yakından desteklenmektedir. Türkiye ve İsrail ile yakın askeri ilişkiler içinde olmasının ülkede ve bölgede yaratacağı tepkiler yüzünden olsa gerek, Ürdün ilk *Güvenilir Denizkızı* tatbikatına katılmak dışında, ortak güvenlik düzenlemelerine katılımını kendi kamuoyundan saklamaktadır. Bu-

⁹² Gerald M. Steinberg, "Israel and the United States: Can the Special Relationship Survive the New Strategic Environment", *US Allies in a Changing ...*, s.173 ve 150.

⁹³ Philip Robins, *Suits and Uniforms: Turkish Foreign Policy Since the Cold War*, Hurst and Company, London, 2003, s.253-254.

⁹⁴ Bruce Maddy-Weitzman ve Joseph Kostiner, "The Damascus Declaration: An Arab Attempt at Regional Security", *Regional Security Regimes: Israel and Its Neighbors*, Ed. Efraim Inbar, State University of New York Press, New York, 1995, s.107-125.

na karşılık Ürdün, bir yandan İsrail ile Akabe Körfezinde *Güvenilir Denizkızı* benzeri ortak arama-kurtarma tatbikatları yapmakta⁹⁵ öte yandan Türkiye ile çeşitli ortak eğitim ve tatbikatları kapsayan yoğun bir askeri işbirliği yürütmektedir. Ayrıca, basında Ürdün'ün Türkiye-İsrail stratejik toplantılarına katılımına ya da üç ülke istihbarat yetkilileri arasında en üst düzeyde toplantılar yapıldığına ilişkin haberlerle karşılaşilmektedir.⁹⁶

Türkiye ile İsrail arasında üst düzey askeri yetkililerin katılımıyla altı ayda bir gerçekleştirilen *Stratejik Diyalog Toplantıları* sırasında ABD'nin de katılacağı üçlü değerlendirmelerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Mayıs 1997'de İsrail'de gerçekleştirilen toplantılara adı saklı tutulan ABD'li yetkililerin de katıldığına ilişkin bir haberde çarpıcı ayrıntılara yer verilmiştir: Bu ayrıntılar arasında, "Suriye ve İran'ın yol açtığı bir bunalım durumunda, üç ülkenin katkısıyla bir ortak birliğin oluşumu ve yapılanması gibi konuların ele alındığı, öngörülen birliğin beraber müdahale yeteneği edinmesine yönelik eğitim ve uyum çalışmaları için gerekli önlemlerin" görüşüldüğü, görüşmelerin, "üç ülke ordusunun ortak tatbikatlar yapması, Türkiye'de belirlenen bölgelerde, gerektiğinde anında kullanılabilmesi için acil durum depoları inşa edilmesi, haberleşme kodlarının öğrenilmesi ya da ortak kodlar geliştirilmesi, etkin istihbarat değişimi" gibi konuları da kapsadığı gibi bilgiler bulunmaktadır.⁹⁷

Ocak 1998'de İsrail, ABD ve Türkiye'nin doğrudan, Ürdün'ün gözlemci olarak katılımıyla Doğu Akdeniz'de gerçekleştirilen 'Güvenilir Denizkızı' (*Reliant Mermaid*) adı verilen 'arama-kurtarma' amaçlı tatbikat söz konusu bölgesel güvenlik düzenlemeleri doğrultusunda atılan en önemli adım niteliğindedir. 'Güvenilir Denizkızı' tatbikatları serisinin ikincisi ise Aralık 1999'da Türkiye'nin güneyindeki uluslararası sularda gerçekleştirilmiştir. Basına ve başka ülkelerin gözlemcilerine açık olarak yapılan tatbikat süresince katılan üç ülkenin deniz kuvvetlerinin ortak çalışma ve birbirlerini tanıma yoluyla olası arama ve kurtarma faaliyetlerinde daha etkin ve hızlı insani yardımda bulunabilecekleri kamuoyuna açıklanmıştır. İlki Haziran 2001'de gerçekleştirilen ve üç ülkenin birlikte yürüttüğü 'Anadolu Kartalı' (*Anatolian Eagle*) se-

⁹⁵ Mahmut Bali Aykan, *Soğuk Savaş Sonrası Dönemi Ortadoğu'sunda Türkiye'nin İsrail'e Karşı Politikası*, Yeditepe Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000, s.37-54.

⁹⁶ Ofra Bengio ve Gencer Özcan, "Arab Perceptions and its Alignment with Israel," *Middle Eastern Studies*, 2001, V.37, No.2, s.50-92; Gencer Özcan, *Türkiye-İsrail Yakınlaşması: Geleşimi, Kapsamı ve Geleceği İçin Bakışlar*, Friedrich Ebert Stiftung Yayını, İstanbul, 1999.

⁹⁷ Eylül 1998'de Ankara'nın PKK yönetici kadrosunun Suriye'den çıkartılması amacıyla başlattığı, "askeri seçenekle desteklenmiş diplomatik atak" olarak adlandırılan baskı politikası ABD tarafından desteklendi; örgüt lideri Abdullah Öcalan'ın Kenya'dan getirilmesi de CIA'nin sağladığı destek sayesinde mümkün olabildi. Yasemin Çongar, "Clinton Şam'a Baskı yaptı," *Milliyet*, 8 Kasım 1998; Gencer Özcan, "Türkiye İsrail ilişkileri", *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der. Faruk Sönmezoğlu, 3. Baskı, Der Yayın, İstanbul, 2004, s.349-350.

risi hava tatbikatları da ortak eğitim çalışmalarının bir başka boyutunu oluşturmaktadır.

Körfez ülkeleri, Ürdün, İsrail ve Türkiye'yi kapsayan bir balistik füze istihbarat-erken uyarı-tespit ve tahrip sistemi oluşturmak konusunda yapılan çalışmalar ABD'nin bölgede kurmak istediği güvenlik mimarisinin unsurlarından birisi olarak değerlendirilebilir. Henüz geliştirilme aşamasında olan sistemin kurulmasından sonra yapılacak işbirliği konusu ilk kez ABD Savunma Bakanı William Cohen'in Ekim 1998'de Körfez ülkelerine yaptığı ziyaret sırasında ele alınmıştır. Haziran 2002'de ABD'nin 1972 tarihli ABM antlaşmasından çekilme kararını açıklamasından sonra, ABD'nin füze savunma sistemine katkı yapabilecek ülkelere yönelik girişimleri artmıştır. ABD ve İsrail, *Patriot* ve *Arrow* yerden havaya füze savunma sistemlerinin birlikte işletilmelerine yönelik çalışmalar çerçevesinde, Ürdün ve Türkiye'yi bu türden bir işbirliği için 'doğal adaylar' olarak nitelendirmektedir. İsrail füze savunma sistemlerinin daha etkin çalışabilmesi için gerekli istihbarat ve erken uyarı unsurları ile ateşleme aşamasında tahrip için gerekli bütünleşik sistemlerin Ürdün ve Türkiye'de de konuşlandırılabilceğini belirtmektedir.⁹⁸ İsraili yetkililer *Arrow* sisteminin sağlayacağı korumanın İsrail hava sahasının yanı sıra Ürdün ve Türkiye hava sahasının bir kısmını da kapsayacağına ilişkin açıklamalar yapmaktadırlar. Ankara'da savunma çevrelerinin *Arrow*'ların geliştirilmesi süreci yakından izlenmektedir. ABD'nin *Arrow* sistemlerinin Türkiye'ye satışı konusunda isteksizliğine karşılık, İsrail ikinci kuşak füzelerin Türkiye'ye de satılması için Washington'u ikna etmeye çalışmaktadır. Yine basına yansıyan haberlerden 2001 yılı ortalarında üç ülkenin füze kalkını konusunda yoğun temaslarda bulunduğu anlaşılmaktadır. *Arrow* sistemleriyle bütünleşik çalışacak olan ve *Green Pine* olarak adlandırılan radar sistemlerinin Türkiye'de de konuşlandırılması önerisi İsrail Savunma Bakanı Binyamin Eliezer'in Temmuz 2001'de gerçekleştirdiği Türkiye ziyaretinin önemli gündem maddeleri arasında yer almıştır. Haziran 2001'de ABD-Türkiye ve İsrail'in katılımıyla Konya'da yapılan 'Anadolu Kartalı' tatbikatı sırasında *Arrow* füzele-ri denenmesi tasarlanmış, üç ülke Türkiye'de erken uyarı sistemlerinin oluşturulması konusunda anlaşmıştır.⁹⁹ Ayrıca ABD'nin 11 Eylül saldırılarından sonra Türkiye'nin *Arrow* projesine katılımına olur verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim, İsrail Genelkurmay Başkanı Moşe Yaalon'un Aralık 2002'de Anka-

⁹⁸ Mordechai'in ilgili sözleri şöyle: "Amerika Savunma Bakanı William Cohen ile stratejik durumu görüştüm. Amerika Dışişleri Bakanı Sayın Albright ve Amerika Genelkurmay Başkanı'yla da bu stratejik konuları görüştük. Sizin savunma bakanınızla da bu konuları görüşmeyi arzu ediyorlar. Bu bölgede herhangi bir tehdiye karşı birlikte çalışabiliriz." *Sabah*, 26 Nisan 1997, Alptekin Dursunoğlu, "Küresel Dizaynın Bölgesel Oyunu Olarak Türk-İsrail İlişkileri," Kudüs, Bahar 2003, No. 1, s. 101.

⁹⁹ Vahap Yazaroğlu, "Yılmaz Arabulucu Olsun," *Milliyet*, 5 Eylül 1998.

ra'da yaptığı görüşmelerde Arrow II'lerin Türkiye'ye satışı konusu ele alınmıştır.

VII. SONUÇ

ABD'nin askeri olarak bölgeye yerleşmesi ve etkili politikalara yönelmesi birbiriyle çelişkili iki olgunun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bölgede edindiği askeri konumu kullanarak bölgesel gelişmeleri yönlendirme yeteneği kazanmasına karşılık, ABD'nin bölgeye yeni bir düzen verme çabaları -yaptırımlar ve zorlayıcı diplomasi uygulamalarıyla Irak'ta rejimin devrilmesi, İran'ın uluslararası toplumdan soyutlanması, Ortadoğu Barış Sürecinin bir anlaşma ile taçlandırılması vb.- başarısızlığa uğramıştır. Ayrıca, ABD'nin Körfez ülkelerindeki askeri varlığı, özellikle de Suudi Arabistan'daki muhalefet hareketi için rejimin yasallığını sorgulanması için gerekçe olarak kullanılmış, geçtiğimiz onyılın ikinci yarısında ABD askeri hedeflerine yönelik saldırılar Körfez ülkeleri için başlı başına bir güvenlik sorunu olarak algılanmaya başlamıştır. Böylelikle, bölgeye güvenlik getirmeye çalışan ABD'nin kendisi bölge için bir istikrarsızlık unsuru durumuna düşmüştür.

Bölgedeki ABD askeri gücünün ulaştığı düzey ile siyasal etkililik düzeyi arasında gitgide açılan farklılık dikkat çekicidir. ABD askeri gücünde görülen artışa karşın Washington izlenen politikalarda başarısızlığa uğramakta, gelişmeler karşısında son sözü söyleyememektedir. İran ve Irak'a karşı ekonomik yaptırımlarla desteklenen politikalar Washington'un beklentilerini karşılamak bir yana, ters sonuçlar yaratmıştır. İran'ın ekonomik ve diplomatik bakımdan yalıtılmasını öngören önlemler büyük ölçüde sonuçsuz kalmış, IL-SA yaptırımları ABD'nin müttefiki konumundaki ülkeler, hatta bazı durumlarda Suudi Arabistan örneğinde olduğu gibi, Körfez ülkeleri tarafından bile uygulanmamış, dolayısıyla yaptırımlar da beklenen sonuçları yaratamamıştır. Onyılın gelişmeleri bütün olarak ele alındığında ABD'nin bölgede ulaşmak istediği siyasal amaçlardan uzak düşmüş olduğu görülmektedir. Gelişmeler 'askeri dev ABD'nin Ortadoğu'da siyasal bir pigmeye dönüşmek üzere' olduğu gözlemini doğrular niteliktedir.

Bu durumun temel nedeninin ABD'nin tek yanlı davranma eğilimi olduğu ileri sürülebilir. ABD tekyanlılığına karşı gerek bölge ülkeleri, gerekse bölge dışındaki güçler gitgide artan ölçüde tepki göstermektedir. Onyılın başında Avrupalı müttefikleri ile birlikte davranmaya özen gösteren, bölgede uluslararası dayanışma ve yönetişimin yapıcı örneklerini sergileyen ABD'nin onyılın ikinci yarısından başlayarak, tek yanlı girişimleri yeğlediği, uluslararası kuruluşların katılımını aramaksızın askeri eylemlere giriştiği görülmüştür. Bu eğilimin bölgedeki askeri yeteneklerinin ABD'ye verdiği özgüvenin

sonucu olup olmadığı sorusu tartışılabilir olsa da, AB üyesi müttefiklerinin pek çoğunun desteğinden yoksun kalan ABD'nin bölgede yalnızlaştığı açık bir olgudur. Avrupalılar arasında ABD'nin askeri güce başvurarak çözüm aradığı sorunları diplomatik, siyasal ve ekonomik araçlara başvurularak çözülmesinin daha sağlıklı olacağına ilişkin inanç güç kazanmaktadır

ABD, askeri gücü bölgesel egemenliğin en temel unsuru olarak görmektedir. Oysa tarihsel olarak eski ağırlığını kaybetmiş olan askeri güç artık kalıcı siyasal sonuçlar yaratamamaktadır. Bu durumun temel nedeni uluslararası alanda istikrarsızlığa yol açan tehdit unsurlarının askeri güç ile caydırılması mümkün olmayan bir nitelik kazanmış olmasıdır. Dolayısıyla ABD askeri güç yapılanması ve bu gücün kullanımında yön veren askeri kavramsallaştırmalar yeni tehdit türleri ile uyumsuzdur. Bu uyumsuzluk en çarpıcı ifadesini ABD'nin güç aktarım olanaklarının ulaştığı mükemmellik aşaması ile siyasal açılımlarının sergilediği sıklık arasındaki oransızlıkta bulmaktadır. Yeni kuşak tehditler doğaları itibarı ile daha yakın bir uluslararası dayanışma, müttefikler arası işbirliği yapılarak karşılanabilmekte, dolayısıyla bu tehditlerin karşılanmasında ABD'nin AB'li müttefiklerinin birikim ve deneyimlerine duyduğu gereksinim artmaktadır. Çatışma sonrası sorunların çözümü söz konusu olduğunda -barışın korunması, iç savaşın yaşandığı ortamlarda ulusal birliğin sağlanması, demokratikleşme, ordunun siyasal yaşamdaki rolünün azaltılması gibi süreçlerde- ABD'nin tarihsel sicili, deyim yerindeyse, pek de parlak değildir.

ABD'nin Ortadoğu'da alt bölgelerde yaratmaya çalıştığı ortak güvenlik düzenlemeleri çifte çevreleme ve barış süreci ile karşılaştırıldığında daha başarılı sonuçlar yaratmıştır. Türkiye-İsrail eksenli güvenlik ilişkilerinin bölgede bumerang etkisi yaratarak gerginlik artırıcı bir işlev göreceği yolundaki öngörüler de doğru çıkmamıştır. Her iki ülke de aralarındaki yakın ilişkileri üçüncü ülkelere karşı bir tehdit unsuru olarak kullanmamıştır. Özellikle Türkiye'nin İsrail ile imzaladığı askeri anlaşmaların Arap ülkelerine yönelik bir yaptırım içermediğine ilişkin ikna çabaları etkili olmuş, iki ülke arasındaki yakınlaşmaya karşı çıkan ülkelerin eleştirel tutumlarını büyük ölçüde yumuşattıkları görülmüştür. Sonuç olarak, Türkiye ile İsrail arasındaki askeri işbirliği pek çok olumsuz dışsal etkenin varlığına karşın gelişimini sürdürebilmiş, başlangıçta güvenlik boyutu öne çıkan bir ilişki olmasına karşın, ekonomi, kültürel ve bilimsel işbirliği, turizm vb. pek çok alanda çeşitlenerek gelişmiştir.

GENEL KAYNAKÇA

- Abdel-Khalek, Gouda, *Stabilization and Adjustment in Egypt*, Edwar Elgar Publishing, Massachusetts, 2001.
- Abdo, Geneive, "Iran's Generation of Outsiders", *The Washington Quarterly*, 2001, Vol. 24, No. 4, s. 163-171.
- Abdo, Geneive, "Letter form Tehran", *The Washington Quarterly*, 2000, Vol. 23, No. 2, s. 55-64.
- Abdo, Geneive, "The Fragility of Khatami Revolution", *The Washington Quarterly*, 2000, Vol. 23, No. 4, s. 55-62.
- Abdo, Geneive, *No God But God*, Oxford University Press, Oxford, 2000
- Abdo, Geneive, "Days of Rage in Tehran", *Middle East Policy*, 1999, Vol. VII, No. 1, s. 78-85.
- Abir, Mordechai, *Saudi Arabia, Government, Society and the Gulf Crisis*, Routledge, London, 1993.
- Abir, Mordechai, *Saudi Arabia in the Oil Era Regime and Elites; Conflict and Collaboration*, Westview Press, Boulder, 1988.
- Abu Amr, Ziad, "Hamas: A Historical and Political Background", *Journal of Palestine Studies*, 1993, Vol.22 No.4, s.5-20.
- Abu Amr, Ziad, *Islamic Fundamentalism in the West Bank and Gaza: Muslim Brotherhood and Islamic Jihad*, Indiana University Press, Bloomington, 1994.
- Abu Jaber, Kamel, *Arap Baas Sosyalist Partisi Tarihi, İdeolojisi ve Örgütü*, Altınok Matbaası, Ankara, 1970.
- Abu-Lughod, Lila, "Anthropology's Orient: The Boundaries of Theory on the Arab World", *Theory, Politics and the Arab World*, Ed. Hisham Sharabi, Routledge, New York, 1990, s. 81-131.
- Abu Odeh, Adnan, *Jordanians, Palestinians, and the Hashemite Kingdom*, United States Institute of Peace Press, Washington DC, 1999.
- Abu-Odeh, Adnan, *Jordanians, Palestinians, and the Hashemite Kingdom in the Middle East Peace Process*, United States Institute of Peace, Washington DC, 1999.
- Aburish, Said, *The Rise, Corruption and Coming Fall of the House of Saud*, Bloomsbury, Publishing, London, 1995.
- Acar, İrfan C., *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları XXIV. Dizi-Sa.5, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.
- Adler, Emanuel, ve Michael Barnett (Eds), *Security Communities*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
- Agha, Hussein J., Khalidi, Ahmad S., *Syria and Iran*, RIIA, London, 1995.

- Ahram, Ariel I., 'Iraq and Syria: The Dilemma of Dynasty', *Middle East Quarterly*, Spring 2000, Vol.9, s.33-42.
- Aharoni, Yair, *The Israeli Economy: Dreams and Realities*, Routledge, London, 1991.
- Ahmed, Hisham H., *From Religious Salvation to Political Transformation: The Rise of Hamas in Palestinian Society*, PASSIA, Jerusalem, 1994. www.passia.org.
- Ajami, Fouad, *The Dream Palace of the Arabs*, Vintage Books, New York, 1998.
- Ajami, Fouad, *The Vanished Imam, Musa al Sadr and the Shia of Lebanon*, I.B. Tauris, London, 1986.
- Al Khafaji, Isam, 'The Myth of Iraqi Exceptionalism', *Middle East Policy*, 2000, Vol. VII, No.4, s 61-65.
- Al Khafaji, Isam, "A Few Days After: State and Society in a post-Saddam Iraq", *Iraq at the Crossroads: State and Society in the Shadow of Regime Change*, Eds. Toby Dodge, Steven Simon, International Institute of Strategic Studies (IISS) Adelphi Paper No: 354, Oxford University Press/IISS, London, 2003, s. 77-92.
- Al-Rasheed, Madawi, "Political Legitimacy and the Production of History: The Case of Saudi Arabia", *New Frontiers in Middle East Security*, Ed. Lenore G. Martin, St. Martin's Press, New York, 1999, s. 25-46.
- Altunışık, Meliha, 'Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Suriye'nin Dış Politikası: Değişime Uyum Çabası', *Türkiye'nin Komşuları*, Ed. Mustafa Türkeş, İlhan Uzgel, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s. 259-292.
- Amuzegar, Jahangir, "Khatami's First Term Presidency: An Outsider's Assessment", *SAIS Review*, 2002, Vol. XXII, No. 1, s. 1-20.
- Anderson, Lisa, "Policy-Making and Theory Building: American Political Science and the Islamic Middle East", *Theory, Politics and the Arab World*, Ed. Hisham Sharabi, Routledge, New York, 1990, s. 52-80.
- Anderson, Liam, Stansfield, Gareth, *The Future of Iraq: Dictatorship, Democracy or Division?*, Palgrave Macmillan, New York, 2004.
- Andoni, Lamis, "Report From Jordan King Abdallah: In His Father's Footsteps?", *Journal of Palestine Studies*, 2000, Vol. 29 Issue. 3, s. 77-89.
- Amawi, Abia M., "The 1993 Elections In Jordan", *Arab Studies Quarterly*, 1994, Vol.16, Issue 3, s.15-28.
- Aronoff, Myron J., "The Origins of Israeli Political Culture", *Israeli Democracy under Stress*, Eds. Ehud Sprinzak and Larry Diamond, Lynne Rienner Publishers, Boulder and London, 1993, s. 47-63.
- Aruri, Naseer H., "False Promises: The Madrid Peace Process", *Altered states: A reader in the New World Order*, Eds. Phyllis Bennis, Michel Moushabeck, Olive Branch Press, New York, 1993.
- Asad, Talal, *The Idea of an Anthropology of Islam*, Georgetown University Center for Contemporary Arab Studies, Occasional Paper Series, Georgetown University Press, Washington DC, 1986.
- Asad, Talal, *Genealogies of Religion*, John Hopkins University Press, Baltimor, 1993.
- Ashraf, Ahmad ve Ali Banuazizi, "Iran's Tortuous Path Toward 'Islamic Liberalism'", *International Journal of Politics, Culture and Society*, 2001, V. 15, No. 2, s. 237-256.

- Athari, Sayed Assadollah, " Iranian-Egyptian Relations," *Discourse*, 2001, V.3, No.2, s. 47-72.
- Aykan, Mahmut Bali, *Soğuk Savaş Sonrası Dönemi Ortadoğu'sunda Türkiye'nin İsrail'e Karşı Politikası*, Yeditepe Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2000, s.37-54.
- Ayalon, Ami, "Egypt's Coptic Pandora's Box", *Minorities and the State in the Arab World*, Eds. Ofra Bengio, Gabriel Ben-Dor, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1999, s. 53-71.
- Ayubi, Nazih N., *Over-stating the Arab State, Politics and Society in the Middle East*, 2. Edition, I.B. Tauris Publishers, London, 1999.
- Baaklini, Abdo, Denoeux, Guilain, Springborg, Robert, *Legislative Politics in the Arab World*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1999.
- Bağirova, Aida, 'Çağdaş Irak'ta Egemenlik, Din ve Dini Muhalefet', *Avrasya Dosyası*, 2000, Cilt 6, Sayı 3, s. 98-106.
- Bailey, Clinton, *Jordan's Palestinian Challenge, 1948-1983: A Political History*, Westview Press, Boulder, 1984.
- Baram, Amatzia, 'From Radicalism to Radical Pragmatism: The Shi'ite Fundamentalist Opposition Movements of Iraq', *Islamic Fundamentalisms and the Gulf Crisis*, Ed. J. Piscatori, The American Academy of Arts & Sciences, USA, 1991, s 28-51.
- Batatu, Hanna, 'Shi'i Organizations in Iraq: al-Da'wah al-Islamiyah and alMujahidin', *Shi'ism and Social Protest*, Ed. J.R.I. Cole, N.R. Kiddie, Yale Univ. Pres, New Haven, 1986, s. 190-214.
- Batatu, Hanna, *Egyptian, Syrian and Iraqi Revolutions: Some observations on their underlying causes*, Georgetown University, Washington D.C, 1984.
- Batatu, Hanna, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, Princeton University Press, New Jersey, 1978.
- Beattie, Kirk J., *Egypt during the Nasser Years*, Westview Press, Boulder, 1994.
- Ben-Dor, Gabriel, "Jordan and Inter-Arab relations: An Overview", *Jordan in the Middle East: The Making of a Pivotal State 1948-1988*, Eds. Joseph Nevo, Ilan Pappé, Frank Cass, Essex, 1994.
- Ben-Zadok, Efraim, "State-Religion Relations in Israel: The Subtle Issue Underlying the Rabin Assassination", *Israel Affairs*, Fall 2001-Winter 2002, Vol.8, N. 1-2, s. 139- 145.
- Bengio, Ofra, 'Nation Building in Multiethnic Societies: The Case of Iraq', *Minorities and the State in the Arab World*, Eds. Ofra Bengio, Gabriel Ben-Dor, Lynne Rienner Publishers, London, 1999, s 149-168.
- Bengio, Ofra, "Iraq (Jumhuriyyat al-'Iraq)", *The Middle East Contemporary Survey 2000*, Moshe Dayan Centre, Tel Aviv, 2001, s.246-281.
- Bengio, Ofra, ve Gencer Özcan, "Arab Perceptions and its Alignment with Israel," *Middle Eastern Studies*, 2001, Vol.37, No.2, s.50-92.
- Bishara, Marwan, *Palestine/Israel: Peace or Apartheid - Occupation, Terrorism and the Future*, Zed Books, London, 2002.
- Bisharat, George E., "Peace and the political imperative of legal reform in Palestine", *Case Western Reserve Journal of International Law*, Spring/Summer 1999, s.253-291.

- Bligh, Alexander, "The Saudi Religious Elite (Ulema) as Participant in the Political System of the Kingdom", *International Journal of Middle East Studies*, 1985, Vol. 17, s. 37-50.
- Brand, Laurie A., "Palestinians and Jordanians: a crisis of identity", *Journal of Palestine Studies*, 1995, Vol.24, No.4, s.46-62.
- Brand, Laurie A., "The effects of the peace process on political liberalization in Jordan", *Journal of Palestine Studies*, 1999, Vol.28, Issue 2, s.52-63.
- Brand, Laurie, "Economic and Political Liberalization in a Rentier Economy: The Case of The Hashemite Kingdom of Jordan", *Privatization and Liberalization in the Middle East*, Eds. Iliya Harik, Dennis, J. Sullivan, Indiana University Press, Bloomington, 1992, s.167-188.
- Brand, Laurie A., *Palestinians in the Arab World*, Columbia University Press, New York, 1988.
- Baroudi, Sami E., "Continuity in Economic Policy in Postwar Lebanon: The Record of the Hariri and Hoss Government Examined, 1992-2000", *Arab Studies Quarterly*, 2002, Vol. 24, Issue 1, p. 63-91.
- Bromley, Simon, *Rethinking Middle East Politics*, University of Texas Press, Austin, 1994.
- Brown, Cameron S., "Israel's 2003 Elections: A Victory for the Moderate Right and Secular Center", *Middle East Review of International Affairs*, 2003, Vol. 7, N. 1, s. 77-94.
- Brown, L. Carl, *International Politics and the Middle East: Old Rules, Dangerous Game*, I.B. Tauris, London, 1984.
- Brynen, Rex, "Palestinian-Lebanese Relations: A Plitical Analysis", *Peace for Lebanon? From War to Reconstruction*, Ed. Deirdre Collings, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1994, s. 83-96.
- Brynen, Rex; "Economic Crisis and Post-Rentier Democratization in the Arab World: The Case of Jordan", *Canadian Journal of Political Science*, March 1992, s.69-98.
- Brynen, Rex, *Sanctuary and Survival: The PLO in Lebanon*, Westview Press, Boulder, 1990.
- Bush, Roy, "An agricultural strategy without farmers: Egypt's countryside in the new millennium", *Review of African Political Economy*, 2000, Vol. 27, Issue - 84, s. 235- 249.
- Bush, Roy, "Mısır'da siyasi otoritarizm ve tarım reformu", *Toplum ve Bilim*, Çev. Başak Yeşil, Bahar 2001, S. 88, s. 105-121.
- Butt, Gerald, *The Arab World - A Personal View*, BBC Books, London, 1987.
- Byman, David, vd., *Iran's Security Policy in the Post-Revolutionary Era*, RAND Corp., 2001. (<http://www.rand.org/publications/MR/MR1320/index.html>)
- Cahen, Judith, 'From War on Terror to Plain War - Syria: A Blight on the Damascus Spring', November 2002, *English-Internet Edition Le Monde diplomatique*.
- Chaudry, Kiren Aziz, "Economic Liberalization and the Lineages of the Rentier State", *Comparative Politics*, 1994, Vol. 27, N. 1, 1-25.
- Chomsky, Noam, *ABD, İsrail ve Filistinliler: Kader Üçgeni*, Çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

- Clapham, Christopher; *Third World Politics*, University of Wisconsin Press, Madison, 1985.
- Cleveland, William L, *A History of the Modern Middle East*, Westview Press, Boulder, 1994.
- Cohen, Eliot A., "The Mystique of U.S. Air Power," *Foreign Affairs*, 1994, Vol. 73, No.1, s.109-125.
- Cohen, Erik, "Israel as a Post-Zionist Society", *The Shaping of Israeli Identity: Myth, Memory and Trauma*, Eds. Robert Wistrich and David Ohana, Frank Cass, London, 1995, s. 203-214.
- Cole, Donald P., "Where Have the Beduin Gone?", *Anthropological Quarterly*, 2003, Vol. 76, Issue - 2, s. 235-268.
- Cole, Juan, "The United States and Shi'ite Religious Factions in Post-Ba'thist Iraq", *Middle East Journal*, 2003, Vol. 57, N. 4, s. 534-566.
- Cordesman, Anthony H., "Arab-U.S. Strategic Cooperation: A Net Assessment," *Middle East Policy*, 2002, Vol. 9, No. 4, s. 43-52.
- Cordesman, Anthony, *U.S. Forces in the Middle East: Resources and Capabilities*, Westview Press, Boulder, 1997, s.68-81.
- Cordesman, Anthony, ve Abraham R. Wagner, *The Lessons of Modern War: The IranIraq Conflict*, Westview, Boulder, 1990.
- Corm, Georges, "Reconstructing Lebanon's Economy", *Economic Challenges Facing Middle Eastern and North African Countries*, Ed. Nemat Shafik, McMillan Press, London, 1998, s. 116 - 135.
- Corm, Georges, "The War System: Military Hegemony and Reestablishment of the State", *Peace for Lebanon? From War to Reconstruction*, Ed. Deirdre Collings, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1994, s. 215-230.
- Cox, Michael, "American Power Before and After 11 September: Dizzy with Success," *International Affairs*, 2002, Vol. 78, No. 2, s.261-276.
- Crecelius, Daniel, "Nonideological Responses of the Egyptian Ulema to Modernization", *Scholars, Saints and Sufis*, Ed. Nikki R. Keddie, University of California Press, Berkeley, 1972, s. 167-209.
- Dağı, İhsan D., *Ortadoğu'da İslam ve Siyaset*, İmge Kitapevi, Ankara, 1998.
- Davudoğlu, Ahmet, "Yahudi Meselesinin Tarihi Dönüşümü ve İsrail'in Yeni Stratejisi", *Avrasya Dosyası*, 1994, C. 1, S. 3, s. 87-98.
- Dawisha, Adeed, 'Requiem for Arab Nationalism', *Middle East Quarterly*, Winter 2003, Vol.10, s.25-41.
- Dawn, C. Ernest, 'From Ottomanism to Arabism: The Origin of an Ideology', *The Modern Middle East*, Eds. Albert Hourani, Philip S. Khoury & Mary C. Wilson, I.B Tauris, London, 1993, s.375-393.
- Dedeoğlu, Beril, *Ortadoğu Üzerine Notlar*, Derin Yayınları, İstanbul, 2002.
- Del Sarto, Raffaella A., "Israel's Contested Identity and Mediterranean", *Mediterranean Politics*, Vol. 8, N. 1, Spring 2003, s. 27-58.
- Denoeux, Guilain, "State and Society in Egypt", *Comparative Politics*, 1988, V. 20, N.3, s. 359-373.

- Department of Defense Base Structure Report: A Summary of Department of Defense Real Property Inventory Fiscal Year 2003 Baseline*, Office of the Deputy Undersecretary of Defense, Installations and Environment, Washington, 2003. www.dod.gov/news/Jun2003/basestructure2003.pdf.
- Dursunoğlu, Alptekin, "Küresel Dizaynın Bölgesel Oyunu Olarak Türk-İsrail İlişkileri," *Kudüs*, Bahar 2003, No. 1, s.94-101.
- Dessouki, Ali E. Hillal, "Ideology and Legitimacy in Egypt: The Search for a 'Hybrid Formula'", *Developmentalism and Beyond*, Eds. Ayşe Öncü, Çağlar Keyder, Saad Eddin İbrahim, The American University of Cairo Press, Cairo, 1994, s.75-93.
- Don-Yehiya, Eliezer, "Conflict Management of Religious Issues: The Israeli Case in a Comparative Perspective", *Parties, Elections and Cleavages: Israel in Comparative and Theoretical Perspective*, Eds. Reuven Y. Hazan, Moshe Maor, Frank Cass, London, 2000, s. 85-108.
- Don-Yehiya, Eliezer, "Jewish Messianism, Religious Zionism and Israeli Politics: The Impact and Origins of Gush Emunim", *Middle Eastern Studies*, 1987, Vol. 23, N. 2, s. 215-234.
- Doron, Gideon and Rebecca Kook, "Religion and the Politics of Inclusion: The Success of the Ultra-Orthodox Parties", *The Elections in Israel 1996*, Eds. Asher Arian, Ichal Shamir, State University of New York Press, Albany, 1999, s. 67-83.
- Doron, Gideon, "Israel: The Nationalists Return to Power", *Current History*, 1997, Vol. 96, N. 606, s. 31-35.
- Doron, Gideon, "Two Civil Societies and One State: Jews and Arabs in the State of Israel", *Civil Society in the Middle East Vol-2*, Ed. A. Richard Norton, E. J. Brill, Leiden, 1996, s. 193-220.
- Duman, Ergun, "'Hayatın Renkleri' ve Toplumsal Uzlaşma", *Birikim*, 2001, No. 149, s. 94-103.
- Ebeid, Mona Makram, "The Role of the Official Opposition", *Egypt under Mubarak*, Ed. C. Tripp, R. Owen, Routledge, London, 1991, s. 21-53.
- Ehteshami, Anoushiravan, "Iran", *Economic and Political Liberalization in the Middle East*, Eds. Tim Niblock, Emma Murphy, British Academic Press, London, 1993, s. 215 - 235.
- Eisenstadt, Michael, "Curtains for the Ba'ath", *National Interest*, Winter 2001-2002, N. 66, s.59-68
- El-Barguti, İyad v.d, *Dirasa fi el-Fikr el-Siyasi li-Hareket el-Mukavemet el-İslamiyye 1987-1996*, Merkez el-Dirasat el-Şark el-Avsat, Amman, 1997.
- El-Gawhary, Karim, "Nothing More to Lose: Landowners, Tenants, and Economic Liberalization in Egypt", www.merip.org/mer/mer204/karim2htm
- El-Khazen, Farid, "Lebanon-Independent No More", *Middle East Quarterly*, Winter 2001, s. 43-50.
- Elazar, Daniel J., M. Ben Mollov, "Introduction: Elections 1999 The Interplay between Character, Political Culture and Centrism", *Israel Affairs*, Winter 2000-Spring 2001, Vol. 7, N. 2-3, s. 1-17.
- Emadi, Hafizullah, 'The 'infitah' Politics and the Failure of Political Islam in Syria', *Contemporary Review (Internet Edition)*, December 1998, http://www.findarticles.com/cf_0/m2242/1595_273/53590217/print.jhtml.

- Entessar, Nader, "Limits of Change: Legal Constraints to Political Reform in Iran", *Journal of Third World Studies*, 2002, Vol. XIX, No. 1, s. 25-36.
- Fairbanks, Stephen C., "Theocracy Versus Democracy: Iran Considers Political Parties", *Middle East Journal*, 1998, Vol. 52, No.1, s. 17-31.
- Falk, Richard, "Some International Law Implications of the Oslo/Cairo Framework for the PLO/Israeli Peace Process", *Human rights, Self-Determination and Political Change in the Occupied Palestinian Territories*, Ed. Stephen Bowen, Martinus Nijhoff Publishers, The Hague, 1997.
- Fandy, Mamoun, *Saudi Arabia and the Politics of Dissent*, St. Martin's Press, New York, 1999.
- Farah, Nadia Ramsis, "Political Regimes and Social Performance: The Case of Egypt", *Developmentalism and Beyond*, Eds. Ayşe Öncü, Çağlar Keyder, Saad Eddin Ibrahim, The American University of Cairo Press, Cairo, 1994, s.136-154.
- Farhi, Farideh, "Political Paralysis: Iran's 2001 Elections and the Future of Reform", *Asian Update*, Mayıs 2001, Asia Society.
(www.asiasociety.org/publications/update_iran.html) [03.05.2003]
- Farsoun, Samih K, Landis, J.M., "The Sociology of an Uprising: The Roots of the Intifada", *Intifada: Palestine at the Crossroads*, Ed. Jamal R Nassar, Roger Heacock, Praeger, New York, 1990.
- Farsoun Samih K., Hajjar, Lisa, "The Contemporary Sociology of the Middle East: An Assesment", *Theory, Politics and the Arab World*, Ed. Hisham Sharabi, Routledge, New York, 1990, s. 160-197.
- Feldman, Shai, *The Future of U.S.-Israel Strategic Cooperation*, The Washington Institute for Near East Policy, Washington, 1996.
- Feldman, Shai, Abdullah Toukan, *Bridging the Gap-A Future Security Architecture for the Middle East*, Rowman and Littlefield Publishers for Carnegie Commission on Preventing Deadly Conflict, New York, 1997.
- Finkelstein, Norman G., *The Rise and Fall of Palestine: A Personal Account of the Intifada Years*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1996.
- Fisher, William B., 'Iraq Physical and Social Geography', *The Middle East and North Africa*, Ed. W.B. Fischer, Europa Publications Limited, 43.Edition, UK, 1997, s. 499- 503.
- Francke, Rend Rahim, "The Opposition", *Iraq Since the Gulf War*, Ed. Fran Hazelton, Zed Books, London 1994, s. 153-177.
- Freitag, Ulrike, "In Search of 'Historical Correctness': The Ba'th Party in Syria", *Middle Eastern Studies*, 1999, Vol.35, No.1, s.1-16.
- Friedman, Menachem, "Jewish Zealots: Conservative versus Innovative", *Fundamentalism in Comparative Perspective*, Ed. L. Kaplan, University of Massachusetts Press, Amherst, 1992, s. 159-176.
- Friedman, Thomas L., *From Beirut to Jerusalem*, Anchor Books, New York, 1990.
- Frisch, Hillel, *Countdown to Statehood: Palestinian State Formation in the West Bank and Gaza*, State University of New York Press, Albany, 1998.
- Fromkin, David, 'How The Modern Middle East Map Came To Be Drawn', *Smithsonian*, 1991, Vol .22, No 2, s. 146-150.

- Gaess, Roger, "Interview with Mousa Abu Marzook", *Middle East Policy*, 1997, Vol.5 No.2, s.11-27.
- Galor, Zvi, "Small Scale Industries- Concepts and Realizations: The Israeli Case Study", International Institute of the Histadrut, E-326, 1998, s. 1 - 20.
- Garfinkle, Adam, "Weak Realpolitik: The Vicitudes of Saudi Bashing," *National Interest*, Spring 2002, No. 66, s. 144-150.
- Gasiorowski, Mark, "Iran: Can the Islamic Republic Survive?", Judith S. Yaphe (der.), *The Middle East in 2015: The Impact of Regional Trends on U.S. Strategic Planning*, National Defense University Press, Washington, D.C, 2002, s. 119-141.
- Gasiorowski, Mark, "The Power Struggle in Iran", *Middle East Policy*, 2000, Vol. VII, No. 4, s. 22-40.
- Gause III., F. Gregory, "Be Careful What You Wish For: The Future of US-Saudi Relations," *World Policy Journal*, 2002, Vol. XIX., No. 1, s.30-39.
- Gause III., F. Gregory, *Oil Monarchies: Domestic and Security Challenges in the Arab Gulf States*, Council on Foreign Relations, New York, 1994.
- Gavison, Ruth, "Jewish and Democratic? A Rejoinder to the 'Ethnic Democracy' Debate", *Israel Studies*, 1999, V. 4, N. 1, s. 44-72.
- Gorny, Yosef, *The State of Israel in Jewish Public Thought: The Quest for Collective Identity*, Macmillan, London, 1994.
- Gran, Peter, "Studies of Anglo-American Political Economy: Democracy, Orientalism, and the Left", *Theory, Politics and the Arab World*, Ed. Hisham Sharabi, Routledge, New York, 1990, s. 228-254.
- Griffin, Michael, *Reaping the Whirlwind*, Pluto Press, London, 2001.
- Gunaratna, Rohan, *Inside Al Qaeda*, Berkley Books, New York, 2003.
- Guenena, Nemat, *The Jihad, An Islamic Alternative in Egypt*, Cairo Papers, V.9, Monograph. 2, Cairo, 1986.
- Guyatt, Nicholas, *Another American Century? The United States and the World After 2000*, Zed Books, London, 2000.
- Gülmez, Serhat, "Büyük Bir Düşün Sonu: Natic Nuri'nin Yenilgisi", *Birikim*, Eylül 1997, No. 101, s. 13-34.
- Gülmez, Serhat, "İran: Yıpratma savaşları sürüyor", *Birikim*, Mayıs 2000, No. 133, s. 90-102.
- Haddad, Simon, "The Maronite Legacy and the Drive for Preeminence in Lebanese Politics", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 2002, V. 22, N. 2, s. 317-333.
- Halliday, Fred, "Mohammad and Mill: What does Mohammad Khatami think?", *New Republic*, 1998, Vol. 219, No. 14, s. 30-34.
- "Hamas: Waiting for Secular Nationalism to Self-Destruct" (Interview with Hamas spokesman Mahmud Zahhar), *Journal of Palestine Studies*, 1995, Vol.24 No.3, s.81- 89.
- Hammami, Rema, Tamari, Salim; "The second uprising: end or new beginning?", *Journal of Palestine Studies*, Winter 2001, s.5-25.
- Hammond, Andrew, "Signs increasingly points to Gamal Mubarak as Egypt's next President", *The Washington Report on Middle East Affairs*, 2002, Vol. 21, Issue 9, s. 33-38.

- Hanf, Theodor, *Coexistence in Wartime Lebanon*, I. B. Tauris & Co. Ltd., London, 1993.
- Harders, Cilja, Jurgensen, Carsten, Tabbara, Tanja, "Sivil Toplum Taşıyıcısı Olarak Mısır'daki Meslek Birlikleri", *Ortadoğu'da Sivil Toplumun Sorunları*, Der. Ferhad İbrahim, Heidi Wedel, Çev. Erol Özbek, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 61-91.
- Harik, Iliya, "The Origins of the Arab State System", *The Foundations of the Arab State*, Croom Helm, New York, 1987, s.22-35.
- Harik, Judith Palmer, "Democracy (Again) Derailed: Lebanon's Ta'if Paradox", *Political Liberalization and Democratization in the Arab World*, Vol. 2, Eds. B. Korany, R. Brynen, P. Noble, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1998, s. 127-155.
- Harris, Christina Phelps, *Nationalism and Revolution in Egypt, The Role of the Muslim Brotherhood*, Mouton, Lahey, 1964.
- Haris, William, 'The Strategic Situation of Modern Iraq', *The Review of International Affairs*, 2001, Vol.1, No.1, s. 85-96.
- Harris, William, 'The Crisis of Democracy in Twentieth Century Syria and Lebanon', *Interdisciplinary Journal of Middle East Studies*, Fall 1996, Vol.5, s.1-28.
- Harris, William W., *Faces of Lebanon, Sects, Wars and Global Extensions*, Markus Wiener Publishers, Princeton, 1997.
- Hatem, Mervat, "Egypt's Middle Class in Crisis: The Sexual Division of Labor", *Middle East Journal*, 1988, V. 42, N. 3, s. 407-422.
- Hazan, Reuven Y., "Religion and Politics in Israel: The Rise and Fall of the Consociational Model", *Parties, Elections and Cleavages: Israel in Comparative and Theoretical Perspective*, Eds. Reuven Y. Hazan, Moshe Maor, Frank Cass, London, 2000, s. 109-137.
- Hiltermann, Joost R; *Behind the Intifada: Labor and Women's Movement's in the Occupied Territories*, Princeton University Press, Princeton, 1991.
- Hines, Jay E., "History of U.S. Central Command", www.centcom.mil/aboutus/aor.htm.
- Hinnebusch, Raymond, *The International Politics of the Middle East*, Manchester University Press, Manchester, 2003
- Hinnebusch, Raymond, "Syria", *Economic and Political Liberalization in the Middle East* Eds. Tim Niblock, Emma Murphy, British Academic Press, London, 1993, s. 177 - 202.
- Hinnebusch, Raymond A., 'Revisionist Dreams, Realist Strategies: The Foreign Policy of Syria', *The Foreign Policies of Arab States*, Eds. Baghat Korany & Ali E. Hillal Dessouki, Westview Press, Boulder, 1991, s.374-409.
- Hinnebusch, Raymond A., "Children of the Elite; Political Attitudes of the Westernized Bourgeoisie in Contemporary Egypt", *Middle East Journal*, 1982, V. 36, N. 4, s. 535-561.
- Hobsbawm, Eric, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, Çev. Osman Akinhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995.
- Hodgson, Marshall G.S., *The Venture of Islam*, Vol.3, The University of Chicago Press, Chicago, 1974.

- Hopwood, Derek, *Syria 1945-86 - Politics and Society*, Unwin Hyman Ltd., London, 1989.
- Hopwood Derek, *Egypt, Politics and Society 1945-1984*, Allen & Unwin, USA, 1985.
- Hourani, Albert, *Syria and Lebanon- A Political Essay*, Oxford University Press, Oxford, 1968.
- Hroub, Khaled; *Hamas: Political Thought and Practice*, Institute for Palestine Studies, Washington D.C, 2000.
- Huband, Mark, *Warriors of the Prophet, The Struggle for Islam*, Westview Press, Boulder, 1999.
- Hubbell, Stephen, "King Hussein's surprise: Jordan votes the Islamic ticket", *The Nation*, 25 December 1989, Vol.249, No. 22, s.786-789.
- Hudson, Michael C., *Arab Politics, The Search for Legitimacy*, Yale University Press, New Haven, 1977.
- Hunter, Shireen, "Is Iranian Perestroika Possible without Fundamental Change?", *The Washington Quarterly*, 1998, Vol.21, No. 4, s. 23-41.
- Hurewitz, Jacob Coleman, *The Middle East and North Africa in World Politics - A Documentary Record*, 2.Edition, Vol.II, Yale University Press, New Haven, 1979.
- Husaini, Musa, *The Moslem Brethern*, Khayat's Collage Book Cooperative, Beirut, 1956.
- Hürmüzlü, Erşat, *Türkmenler ve Irak*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003.
- Ibrahim, Saad Eddin, Egypt, "The Changing Face of Egypt's Islamic Activism", *Islam and Democracy*, The American University of Cairo Press, Cairo, 1996, s. 53-68.
- Ibrahim, Saad Eddin, "Egypt's Landed Bourgeoisie", *Developmentalism and Beyond*, Eds. Ayşe Öncü, Çağlar Keyder, Saad Eddin İbrahim, The American University of Cairo Press, Cairo, 1994, s.19-43.
- Ibrahim, Saad Eddin, "Anatomy of Egypt's Militant Islamic Groups: Methodological Note and Preliminary Findings", *International Journal of Middle East Studies*, 1980, Vol. 12, N. 4, s. 423-453.
- Inbar, Efraim, "Contours of Israel's New Strategic Thinking," *Political Science Quarterly*, 1996, Vol.61, No.1, s.41-64.
- Inbar, Efraim, (Ed.) *Regional Security Regimes: Israel and Its Neighbors*, State University of New York Press, New York, 1995.
- International Crisis Group, *Iran: The Struggle for the Revolution's Soul*, ICG Middle East Report No. 5, Amman/Brussels, 2002.
- Isenberg, David, "Imperial Overreach: Washington's Dubious Strategy to Overthrow Saddam Hussein," *Policy Analysis*, Cato Institute, Washington, 1999, s. 69-103.
- Ismail Salwa, *Rethinking Islamist Politics*, I.B. Tauris, London, 2003.
- Jaber, Hala, *Hezbollah, Born with a Vengeance*, Colombia University Press, New York, 1997.
- Jabar, Hala, "Clerics, Tribes, Ideologues and Urban Dwellers in the South of Iraq: The Potential for Rebellion", *Iraq at the Crossroads: State and Society in the Shadow of Regime Change*, Eds. Toby Dodge, Steven Simon, International Institute of Strategic Studies (IISS) Adelphi Paper No. 354, Oxford University Press/IISS, London, 2003, s. 161-178.

- Joffe, Lawrence, "Post-Election Challenges", *Middle East*, March 2003, N. 332, s. 10-14.
- Jones, Toby, "Violence and the Illusion of Reform in Saudi Arabia", www.merip.org/mero/mero111303.html
- Jones, Toby, "Seeking a 'Social Contract' for Saudi Arabia", www.merip.org/mer/mer228/228_jones.html
- Kalaycıoğlu, Sema, "Suriye Ekonomisi", *Ortadoğu Ekonomileri*, Sema Kalaycıoğlu, Ester Ruben, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 42 - 50.
- Kalaycıoğlu, Sema, Ruben, Ester, *Ortadoğu Ekonomileri*, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002.
- Kaplan, Robert D., 'Iraqi Indigestion', *New Republic*, 1990, Vol.203, No. 15, s. 14-18.
- Karsh, Efraim, *The Soviet Union and Syria The Asad Years*, RIIA, Routledge, London, 1988.
- Karshenas, Massoud, "Structural Adjustment and the Iranian Economy", *Economic Challenges Facing Middle Eastern and North African Countries*, Ed. Nemat Shafik, McMillan Press, London, 1998, s. 202 - 224.
- Karshenas, Massoud, Pesaran, Hashem, "Economic Reform and the Reconstruction of the Iranian Economy", *Middle East Journal*, 1995, Vol. 49, N. 1, s. 89 - 111.
- Kassem, May, *In the Guise of Democracy, Governance in Contemporary Egypt*, Ithaca Press, Reading, 1999.
- Kechichian, Joseph A., *Succession in Saudi Arabia*, Palgrave MacMillan, New York, 2001.
- Kedourie, Elie, *The Catham House Version and other Middle-Eastern Studies*, University Press of New England, New Haven, 1984.
- Kellerman, Aharon, *Society and Settlement: Jewish Land of Israel in the Twentieth Century*, State University of New York Press, Albany, 1993.
- Kemp, Geoffrey, "The New (And Old) Geopolitics of the Persian Gulf," *Footnotes*, 2000, Vol. 6, No. 1.
- Kepel, Gilles, *Cihat*, Çev. Haldun Bayrı, Doğan Kitap, İstanbul, 2001.
- Kepel, Gilles, *The Prophet and The Pharaoh*, Al Saqi Books, Londra, 1985.
- Khadduri Majid & Edmund Ghareeb; *War in The Gulf 1990-91 The Iraq-Kuwait Conflict and Its Implications*, Oxford University Press, USA, 1997.
- Kidron, Peretz, "Sharon Gets a Second Chance", *Middle East International*, February 2003, N. 693, 7 s. 4-7.
- Kienle, Eberhard, *A Grand Delusion, Democracy and Reform in Egypt*, I.B Tauris, London, 2000.
- Kienle, Eberhard, 'Arab Unity Schemes Revisited: Interest, Identity, and Policy in Syria and Egypt', *International Journal of Middle East Studies*, February 1995, Vol.27, No.1, s.53-71.
- Kimmerling, Baruch; Migdal, Joel S., *The Palestinian People*, Harvard University Press, Cambridge, 2003.

- Kimmerling, Baruch, "Elections as a Battleground over Collective Identity", *The Elections in Israel 1996*, Eds. Asher Arian, Michal Shamir, State University of New York Press, Albany, 1999, s. 27-44.
- Kirk, George E., *Contemporary Arab Politics, A Concise History*, Frederick A. Praeger Inc., London, 1961.
- Khalaf, Samir, *Civil and Uncivil Violence in Lebanon*, Colombia University Press, New York, 2002.
- Khalaf, Samir, "Culture, Collective Memory, and the Restoration of Civility", *Peace for Lebanon? From War to Reconstruction*, Ed. Deirdre Collings, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1994, s. 273-285.
- Khosrokhavar, Farhad, Roy, Olivier, *İran: Bir Devrimin Tükenişi*, Çev. İsmail Yerguz, Metis Yayınları, İstanbul, 2000.
- Khuri, Fuad I., *Imams and Emirs, State, Religion and Sects in Islam*, Saqi Books, London, 1990.
- Kook, Rebecca, "Between Uniqueness and Exclusion: The Politics of Identity in Israel in Comparative Perspective", *Israel in Comparative Perspective: Challenging the Conventional Wisdom*, Ed. Michael N. Barnett, State University of New York Press, Albany, 1996, s. 199-225.
- Korany, Bahgat, "Restricted Democratization from Above: Egypt", *Political Liberalization and Democratization in the Arab World*, V.2, Eds. Bahgat Korany, Rex Brynen, Paul Noble, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1998, s. 39-69.
- Kostiner, Joseph, "State, Islam and Opposition in Saudi Arabia: The Post-Desert Storm Phase", *Religious Radicalism in the Greater Middle East*, Ed. Bruce MaddyWeitzman, Efraim Inbar, Frank Cass, London, 1997, s. 74-89.
- Kramer, Martin, "The Middle East, Old and New", *Daedalus*, 1997, Vol. 126, N. 2, s. 89-112.
- Kumaraswamy, P. R., "Benjamin Netanyahu's Policy Statement: An Assessment", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, 1997, Vol. 20, N. 2, s. 1-23.
- Kurz, Anat, Tal, Nahman, *Hamas: Radical Islam in a National Struggle*, Jaffee Center for Strategic Studies, Memorandum No.48, 1997, www.tau.ac.il/jcss/memoranda/memo48su.html.
- Kut, Şule, "Filistin Sorunu ve Türkiye", *Ortadoğu Sorunları ve Türkiye*, Ed. Halûk Ülman, TÜSES Yayınları, İstanbul, 1991, s. 5-33.
- Layish, Aharon, "'Ulama' and Politics in Saudi Arabia", *Islam and Politics in the Modern Middle East*, Eds. Metin Heper, Ralph Israeli, St. Marti's Press, New York, 1984, s. 29-59.
- Lenczowski, George, *The Middle East in World Affairs*, Cornell University Press, Ithaca, 1991.
- Levran, Aharon, *Israeli Strategy After Desert Storm: Lessons of the Second Gulf War*, Frank Cass, London, 1997.
- Lewis, Bernard, *The Middle East*, Weidenfeld & Nicolson, London, 1995.
- Liebman, Charles S., "The Jewish Religion and Contemporary Israeli Nationalism", *Religious Radicalism and Politics in the Middle East*, Ed. S. T. Hunter, Indiana University Press, Bloomington, 1988, s. 77-94.

- Liebman, Charles S., "Religion and Democracy in Israel", *Israeli Democracy under Stress*, Eds. Ehud Sprinzak and Larry Diamond, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1993, s. 273-292.
- Lochery, Neill, "The Netanyahu Era: From Crisis to Crisis, 1996-99", *Israel Affairs*, 2000, Vol. 6, N. 3-4, s. 221-237.
- Long, David E., *The Kingdom of Saudi Arabia*, University Press of Florida, Gainesville, 1997.
- Looney, Robert, *Saudi Arabia's Development Potential: Application of an Islamic Growth Model*, Lexington Books, Lexington, 1982.
- Looney, Robert, "Real or Illusory Growth in an Oil-Based Economy: Government Expenditures and Private Sector Investment in Saudi Arabia", *World Development*, 1992, Vol. 20, N. 9, s. 1367 - 1375.
- Lotfian, Saideh, "Iran's Middle East Policies under President Khatami", *The Iranian Journal of International Affairs*, 1999, Vol. X, No. 4, s. 421-448.
- Lustick, Ian S., "Israel's Dangerous Fundamentalists", *Foreign Policy*, 1987, Vol. 68, s. 118-139.
- Magnarella, Paul J., "Arabia's Ikhwan Movement: A Theoretical Interpretation", *Islamic and Middle Eastern Societies*, Ed. Robert Oslon, Salman Al-Ani, Amana Books, 1987, s. 172-188.
- Maila, Joseph, "The Ta'if Accord: An Evalation", *Peace for Lebanon? From War to Reconstruction*, Ed. Deirdre Collings, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1994, s. 31- 44.
- Maloney, Suzanne, "Agents or Obstacles? Parastatal Foundations and Challenges for Iranian Development", *The Economy of Iran: Dilemmas of an Islamic State*, Ed. Parvin Alizadeh, I. B. Tauris, Londra, 2000, s. 145-176.
- Mansfield, Peter, *A History of the Middle East*, Penguin Books, London, 1991.
- Ma'oz, Moshe, 'The Emergence of Modern Syria', *Syria Under Assad*, Eds. Moshe Ma'oz, Avner Yaniv, Croom Helm, London, 1987, s.9-35.
- Maor, Moshe and Reuven Y. Hazan, "Parties, Elections and Cleavages: Israel in Comparative and Theoretical Perspective", *Parties, Elections and Cleavages: Israel in Comparative and Theoretical Perspective*, Eds. Reuven Y. Hazan, Moshe Maor, Frank Cass, London, 2000, s. 1-10.
- Marr, Phebe, 'Comments on Al-Hafaji's article 'The Myth of Iraqi Exceptionalism'', *Middle East Policy*, 2000, Vol.VII, No: 4, s 88-92.
- Marr, Phebe, 'Iraq: Its revolutionary Experience Under the Baath', *Ideology and Power in the Middle East*, Ed. Peter J. Chelkowsky, Robert J. Pranger, Duke University Press, Durham, 1988, s. 200-212.
- Marr, Phebe, 'Republic of Iraq', *The Government and Politics of the Middle East and North Africa*, Ed. David E. Long, Bernard Reich, Westview Pres, Boulder, 1995, s. 102-108.
- Marr, Phebe, *The Modern History of Iraq*, Westview Press, USA, 1985.
- Marsot, Afaf Lutfi Al-Sayyid, "The Ulema of Cairo in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", *Scholars, Saints and Sufis*, Ed. Nikki R. Keddie, University of California Press, Berkeley, 1972, s. 149-165.

- Martin, Gregory S., "US National Security Strategy and the Imperative of 'Geopresence'," *Air and Space Power Journal*, Summer 2003, www.airpower.maxwell.af.mil/airchronicles/apj03/sum03/sum03html.
- McLoughlin, Leslie, *Ibn Saud, Founder of Kingdom*, St. Martin's Press, New York, 1993.
- Milani, Mohsen, "Shi'ism and the State in the Constitution of the Islamic Republic of Iran", *Iran: Political Culture in the Islamic Republic*, Eds. Samih K. Farsoun, Mehrdad Mashayekhi, Routledge, Londra, 2001, s. 133-159.
- Milani, Mohsen, "Reform and Resistance in the Islamic Republic of Iran", *Iran at the Crossroads*, Eds. John L. Esposito, R. K. Ramazani, Palgrave, New York, 2001, s. 29- 56.
- Milani, Mohsen, "Political Participation in Revolutionary Iran", *Political Islam: revolution, radicalism or reform?*, Ed. John L. Esposito, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1997, s. 77-93.
- Miller, Steven E., "The End of Unilateralism or Unilateralism," *The Washington Quarterly*, 2002, Vol.25, No.1, s.14-29.
- Milton-Edwards, Beverley, "Palestinian State-building: Police and Citizens as a test of Democracy", *British Journal of Middle Eastern Studies*, May 1998, s.95-119.
- Milton-Edwards, Beverley, "Political Islam in an Environment of Peace?", *Third World Quarterly*, 1996, Vol.17, Issue 2, s. 199-225.
- Milton-Edwards, Beverley, *Islamic Politics in Palestine*, I.B Tauris, London, 1996.
- Mishal, Shaul, Kuperman, Ranan, Boas, David, *Investment in Peace*, Sussex Academic Press, London, 2001.
- Mitchell, Richard P., *The Society of Muslim Brothers*, Oxford University Press, London, 1969
- Mitchell, Timothy, "No factories, no problems: The logic of neo-liberalism in Egypt", *Review of African Political Economy*, 1999, Vol. 26, Issue - 82, s. 455-468.
- Mitchell, Timothy, *Rule of Experts, Egypt, Techno Politics, Modernity*, University of California Press, Berkley, 2002.
- Morris, Benny, *Righteous Victims: A history of the Zionist-Arab Conflict*, Alfred A.Knopf, New York, 1999.
- Murphy, Emma, "Israel", *Economic and Political Liberalization in the Middle East*, Ed. Tim Niblock, Emma Murphy, British Academic Press, London, 1993, s. 237 - 255.
- Nadjafi, Ali Hossein, "The Iranian Penal Policy between the Minister of Justice and the Head of the Judiciary", *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, 2001, Vol. 9, No. 4, s. 299-308.
- Nakip, Mahir, 'Irak Türklerinin Meselesine Nasıl Bakılmalı', *Avrasya Dosyası*, 1996, Cilt 3, Sayı 1, s. 36-44.
- Nassar, Jamal R., "The Culture of Resistance: The 1967 War in the Context of the Palestinian Struggle", *Arab Studies Quarterly*, Summer 1997, s.77-99.
- Nehme, Michel, "Saudi Development Plans between Capitalist and Islamic Values", *Middle Eastern Studies*, 1994, Vol. 30, N. 3, s. 632 - 645.

- Nehme, Michael G., "The Islamic-Capitalist State of Saudi Arabia: The Surfacing of Fundamentalism", *Islamic Fundamentalism Myths and Realities*, Ed. Ahmad S. Moussalli, Ithaca Press, Reading, 1998, s. 275-302.
- Newman, David, "Change or Continuity? The Israeli Elections-January 2003", *Mediterranean Politics*, 2003, Vol. 8, N. 1, s. 143-150.
- Niblock, Tim, Murphy, Emma, *Economic and Political Liberalization in the Middle East*, British Academic Press, London, 1993.
- Norton, Augustus Richard, "Shi'ism and Social Protest in Lebanon", *Shi'ism and Social Protest*, Eds. J.R.I. Cole, N.R. Keddie, Yale University Press, New Haven, 1986, s. 156-178.
- Norton, Augustus Richard, "Harakat Amal (The Movement of Hope)", *Religion and Politics*, Ed. Myran J. Aranoff, Transaction Books, New Brunswick, 1984, s. 105-131.
- Nye, Joseph S., "Seven Tests: Between Concert and Unilateralism," *National Interest*, 2001, No. 66, s.5-13.
- O'Balance, Edgar, *The Palestinian Intifada*, St.Martin's Press, New York, 1998.
- Ochsenwald, William, "Saudi Arabia", *The Politics of Islamic Revivalism*, Ed. Shireen Hunter, Indiana University Press, Indiana, 1988, s. 103-115.
- Oğuz, Sami, Çakır, Ruşen, *Hatemi'nin İran'ı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
- Oğuz, Sami (Haz.) *Gülümseyen İslam: Hatemi'nin Ağzından İran'da Değişim*, Metis, İstanbul, 2001.
- Okruhlik, Gwenn, "Making Conversation Permissible, Islamism and Reform in Saudi Arabia", *Islamic Activism, A Social Movement Theory Approach*, Ed. Quintan Wiktorowicz, Indiana University Press, Bloomington, 2004, s. 250-269.
- Okruhlik, Gwenn, "Understanding Political Dissent in Saudi Arabia", www.merip.org/mero/mero102401.html
- Orkunt, Sezai, *Türkiye ABD Askeri İlişkileri*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1978.
- Nasuh Uslu, *Türk Amerikan İlişkileri*, 21 Yüzyıl Yayınları, Ankara, 2000.
- Ottolenghi, Emanuele, "Explaining Systemic Failure: The Direct Elections System and Israel's Special Elections of February 2001", *Israel Affairs*, 2002, Vol. 8, N. 3, s. 134-156.
- Ovendale, Ritchie, *The Middle East since 1914*, Longman, London, 1992.
- Owen, Roger, Pamuk, Şevket, *A History of Middle East Economies in the Twentieth Century*, I.B. Tauris Publishers, London, 1998.
- Owen, Roger, "Socio-economic Change and Political Mobilization: the case of Egypt", *Democracy Without Democrats? The Renewal of Politics in the Muslim World*, Ed. Ghassan Salamé, I.B. Tauris Publishers, London, 1994, s. 183-199.
- Özbudun, Ergun, 'The Continuing Ottoman Legacy and the State Tradition in the Middle East', *Imperial Legacy-The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, Ed. L. Carl Brown, Colombia University Press, New York, 1996, s.132-157.
- Özcan, Gencer, *Türkiye-İsrail Yakınlaşması: Gelişimi, Kapsamı ve Geleceği İçin Bakışlar*, Friedrich Ebert Stiftung Yayını, İstanbul, 1999.

- Özcan, Gencer, "Türkiye İsrail ilişkileri", *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der. Faruk Sönmezoğlu, 3. Baskı, Der Yayın, İstanbul, 2004, s.329-358.
- Özcan, Gencer ve Şule Kut, (Der.) *En Uzun Onyıl Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politikasında Doksanlı Yıllar*, Boyut, İstanbul, 1998.
- Özmen, Hasan, 'Kuzey Irak'ta Kürt İhtilaflarının Nedenleri', *Avrasya Dosyası*, 1996, Cilt 3, Sayı 1, s. 56-68.
- Palmer, Michael A., *Guardians of the Gulf: A History of America's Expanding Role in the Persian Gulf, 1833-1992*, The Free Press, New York, 1992.
- Patterson, Charles, *Hafız Al-Asad of Syria*, Silver Burdett Press, New Jersey, 1991.
- Peled, Yoav and Gershon Shafir, "The Roots of Peacemaking: The Dynamics of Citizenship in Israel, 1948-1993", *International Journal of Middle East Studies*, 1996, Vol. 28, s. 391-413.
- Peretz, Don and Gideon Doron, "Israel's 1996 Elections: A Second Political Earthquake?", *Middle East Journal*, 1996, Vol. 50, N. 3, s. 529-546.
- Peretz, Don, *The Middle East Today*, Holt, Rinehart and Winston Inc., New York, 1978.
- Perlmutter, Amos, "Arafat's Police State: The Palestinian Future", *Foreign Affairs*, 1994, Vol.73 No.4, s.8-12.
- Perthes, Volker, *The Political Economy of Syria under Asad*, I. B. Tauris Publishers, London, 1995.
- Phares, Walid, *Lebanese Christian Nationalism*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1995.
- Philipp, Thomas, "Copts and Other Minorities in the Development of the Egyptian Nation-State", *Egypt from Monarchy to Republic*, Ed. Shimon Shamir, Westview Press, Boulder, 1995, s. 131-150.
- Picard, Elizabeth, *Lebanon, A Shattered Country*, Holmes & Meier, New York, 1996.
- Pipes, Daniel, *Tanrı Adına*, Çev. Celal Kapkın, Yaprak Yayınları, İstanbul, 1991.
- Pipes, Daniel, *Greater Syria, The History of an Ambition*, Oxford University Press, New York, 1990.
- Quandt, William B, Jabber, Fuad, Lesch, Ann Mosely, *The Politics of Palestinian Nationalism*, University of California Press, Berkeley, 1973.
- Rabinovich, Itamar, *Syria Under the Ba'th 1963-66*, Tel Aviv University Press, Tel Aviv, 1972.
- Rahman, Fazlur, *İslam*, Çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, Selçuk Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 1993.
- Rahnema, Saeed ve Haideh Moghissi, "Clerical Oligarchy and the Question of "Democracy" in Iran", *Monthly Review*, 2001, Vol. 52, No. 10, s 28-40.
- Ramadan, Abdel Azim, "Fundamentalist Influence in Egypt: The Strategies of the Muslim Brotherhood and the Takfir Groups", *Fundamentalism and the State*, Ed. M.Marty, R.S. Appleby, The University of Chicago Press, Chicago, 1994, Vol. 3, s.152 - 183
- Ramazani, R. A., "The Shifting Premise of Iran's Foreign Policy: Towards a Democratic Peace?", *Middle East Journal*, 1998, Vol. 52, No. 2, s. 177-187.

- Raphaeli, Nimrod, 'The Liberation of Iraq: Economic Consequences for Syria', *The Middle East Media Research Institute (MEMRI), Inquiry and Analysis Series* No.133, 16 April 2003.
- Rashid, Ahmed, *Taliban, Militant Islam, Oil, and Fundamentalism in Central Asia*, Yale University Press, New Haven, 2000.
- Rauhana, Nadim N., *Palestinian Citizens in an Ethnic Jewish State: Identities in Conflict*, Yale University Press, New Haven, 1997.
- Ravitsky, Aviezer, "Religious Radicalism and Political Messianism in Israel", *Accounting for Fundamentalism-Vol. 4*, Eds. M. E. Marty, R. S. Appleby, University of Chicago Press, Chicago, 1994, s. 11-37.
- Reich, Bernard, "Israel", *Security in the Middle East: Regional Change and Great Power Strategies*, Eds. Samuel F. Wells Jr., Mark A. Bruzonsky, Westview Press, Boulder, 1987, s. 45-60.
- Reiser, Stewart, "The Religious Parties as a Support System for the Settler Movement", *Israeli Politics in the 1990s*, Eds. Bernard Reich, Gershon R. Kieval, Greenwood Press, New York, 1991, s. 71-94.
- Rejwan, Nissim, *Israel's Place in the Middle East: A Pluralist Perspective*, University Press of Florida, Gainesville, 1998.
- Rekheiss, Elie, "The Arabs of Israel after Oslo: Localization of the National Struggle", *Israel Studies*, 2002, Vol. 7, N. 3, s. 1-44.
- Richards, Alan, Waterbury, John, *A Political Economy of the Middle East*, Westview Press, Boulder, 1990.
- Robert Springborg, *Family, Power, and Politics in Egypt*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1982.
- Robinson, Glenn, "Defensive Democratization in Jordan", *International Journal of Middle East Studies*, 1998, Issue 30, s.387-411.
- Robins, Philip, *Suits and Uniforms: Turkish Foreign Policy Since the Cold War*, Hurst and Company, London, 2003.
- Rouleou, Eric, "Trouble in Kingdom", *Foreign Affairs*, 2002, Vol. 81, Issue. 4, s. 75-90.
- Roy, Olivier, "The Crisis of Religious Legitimacy in Iran", *Middle East Journal*, 1999, Vol. 53, No. 2, s. 201-16.
- Roy, Sara, "U.S Aid to the West Bank and Gaza Strip:The Politics of Peace", *Middle East Policy*, October 1996, s.50-77.
- Roy, Sara M., "Apartheid, Israeli-style", *The Nation*, 26 July 1993, s.136-140.
- Ruben, Ester, "KOBİ'lerde İsrail Örneği: Kibbutzlar ve Moshavlar", *Krizden Çıkışta KOBİ'lerin Yeniden Yapılanması ve 2000'li Yıllar için Değişim Stratejileri*, Çukurova Üniversitesi Yayınları, Adana, 2002, s. 409-413.
- Ruben, Ester, "Ortadoğu'da Doğal Kaynaklar", *Ortadoğu Ekonomileri*, Sema Kalaycıoğlu, Ester Ruben, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 19 - 25
- Rubin, Barry ve Thomas A. Keaney (Eds.), *US Allies in a Changing World*, Frank Cass, London, 2001.

- Rubin, Barry, *The Transformation of Palestinian Politics: From Revolution to State-building*, Harvard University Press, Cambridge, 1999.
- Rubin, Barry, *Revolution Until Victory?: The Politics and History of the PLO*, Harvard University Press, Cambridge:MA, 1994.
- Ryan, Curtis R., "Political strategies and regim survival in Egypt", *Journal of Third World Studies*, 2001, Vol. 18, Issue 2, s. 25-46.
- Saad-Ghorayeb, Amal, *Hizbu'llah, Politics, Religion*, Pluto Press, Sterling, 2002.
- Sabet, Amr G. E., "Dual Containment and Beyond: Reflections on American Strategic Thinking," *Mediterranean Politics*, 1994, Vol. 4, No.3, s. 81-85.
- Sadiki, Larbi, "Saudi Arabia: Re-reading politics and religion in the wake of September 11", *Islam and Political Legitimacy*, Eds. Shahram Akbarzadeh, Abdullah Saeed, Routledge Curzon, London, 2003, s. 29-49.
- Said, Edward, *Orientalism*, Routledge Kegan Paul, London, 1978.
- Said, Edward, *The Politics of Dispossession. The Struggle for Palestinian SelfDetermination 1969-1994*, Pantheon, New York, 1994.
- Sa'di, Ahmad H., "Modernization as an Explanatory Discourse of Zionist-Palestinian Relations", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 1997, Vol. 24, N. 1, s. 25-48.
- Salamé, Ghassan, "Political Power and Saudi State", *Power and Stability in the Middle East*, Ed. Berch Berberoglu, Zed Books, New Jersey, 1989, s. 70-89.
- Salloukh, Bassel F., "State strength, permeability, and foreign policy behavior: Jordan in theoretical perspective", *Arab Studies Quarterly*, Spring 1996, s.39-66.
- Samii, A. William, "Iran's Guardians Council as an Obstacle to Democracy", *Middle East Journal*, 2001, Vol. 55, No. 4, s. 643-62.
- Samii, A. William, "Sixth Parliamentary Elections, February 2000", *Middle East Review of International Relations*, 2000, Vol. 4, No. 1, s. 1-15.
- Sander, Oral, *Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964*, AÜ SBF Yayınları, Ankara, 1979.
- Sander, Oral, *Siyasi Tarih, Cilt I (İlk Çağlardan 1918'e)*, İmge Yayıncılık, Ankara, 1992.
- Saouli, Adham, "Lebanon's Hizbullah", *World Affairs*, 2003, V. 166, Issue 2, s. 71- 81.
- Sayigh, Rosemary, "Palestinians in Lebanon: Uncertain Future", *Peace for Lebanon? From War to Reconstruction*, Ed. Deirdre Collings, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1994, s. 97-108.
- Sayigh, Rosemary, *Too Many Enemies*, Zed Books Ltd., London, 1994.
- Sayigh, Yezid, *Armed Struggle and the Search for State, the Palestinian National Movement, 1949-1993*, Oxford University Press, Oxford, 1999.
- Sayigh, Yezid, "Redefining the Basics: Sovereignty and the Security of the Palestinian State", *Journal of Palestine Studies*, 1995, Vol.24 No.4, s.5-20.
- Scham, Paul L., Lucas, Russell E., "Normalization and anti-normalization in Jordan: The public debate", *Middle East Review of International Affairs*, 2001,Vol.5, No.3, 54-70.
- Schenker, David, "Jordan's new election law: New tactics, old strategy", *Policywatch*, number 546, www.washingtoninstitute.org/watch/policywatch/policywatch2001/546.htm.

- Schenker, David, "The Palestinian Authority, a Hybrid Creation", *Middle East Quarterly*, September 1999, www.meforum.org/mec/sept99/pa.shtml.
- Schiff, Ze'ev, Ya'ari, Ehud, *Intifada: The Palestinian Uprising-Israel's Third Front*, Touchstone, New York, 1991.
- Schirazi, Asghar, *The Constitution of Iran: Politics and the State in the Islamic Republic*, Trs. Jon O'Keene, I. B. Tauris, Londra, 1998.
- Schirazi, Asghar, "İran İslam Cumhuriyeti'nde Sivil Toplumun İfadesi Olarak Karşı Kültür", *Ortadoğuda Sivil Toplumun Sorunları*, Der. Ferhad İbrahim-Heidi Wedel, Çev. Erol Özbek, İletişim, İstanbul, 1997, s. 163-197.
- Schofield, Richard (Ed.), *Territorial Foundations of The Gulf States*, UCL Press, UK, 1994.
- Schwenninger, Sherle R., "Revamping American Grand Strategy," *World Policy Journal*, 2003, Vol. XX., No.3 s. 32-45.
- Seale, Patrick, Asad - *The Struggle for the Middle East*, University of California Press, Ltd., Berkeley, 1988.
- Seifzadeh, Hossein S., "The Landscape of Factional Politics and Its Future in Iran", *Middle East Journal*, 2003, Vol. 57, No. 1, s. 57-75.
- Sever, Ayşegül, *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Orta Doğu (1945-1958)*, Boyut Yayınları, İstanbul, 1997.
- Sezal, S. Rana, 'Irak'ta Devlet ve Şiiler', *Avrasya Dosyası*, 2000, Cilt 6, Sayı 3, s. 112-120.
- Shaban, Radwan, *Poverty Alleviation in Jordan: Lessons for the Future*, World Bank, Washington D.C., 2001.
- Shafik, Nemat, *Economic Challenges Facing Middle Eastern and North African Countries*, Mc Millan Press, London, 1998.
- Shafir, Gershon, "Zionism and Colonialism: A Comparative Approach", *Israel in Comparative Perspective: Challenging the Conventional Wisdom*, Ed. Michael N. Barnett, State University of New York Press, Albany, 1996, s. 227-242.
- Shamir, Michal and Asher Arian, "Collective Identity and Electoral Competition in Israel", *American Political Science Review*, 1999, Vol. 93, N. 2, s. 265-277.
- Sharkansky, Ira, *Policy Making in Israel: Routines for Simple Problems and Coping with the Complex*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1997.
- Shetreet, Shimon, "Reflections on Israel as a Jewish and Democratic State", *Israel Studies*, 1997, Vol. 2, N. 2, s. 190-197.
- Shikaki, Khalil, "Palestine Divided", *Foreign Affairs*, Jan-Feb 2002, s.89-97.
- Shikaki, Khalil, "The Palestinian Elections: An Assessment", *Journal of Palestine Studies*, 1996, Vol.25 No.3, s.17-23.
- Shipler, David, *Arab and Jew: Wounded Spirits in a Promised Land*, Penguin, New York, 1987.
- Sifry, Micah L., Christopher Cerf, (Eds), *The Iraq War Reader: History, Documents, Opinions*, A Touchstone Book, New York, 2003.
- Singer, Fikry, *The Socialist Labor Party: A Case Study of a Contemporary Egyptian Opposition Party*, Cairo Papers, V. 16, Monograph 1, 1993.

- Singerman, Diana, "The Politics of Emergency Rule in Egypt", *Current History*, 2000, s. 29-35.
- Singerman, Diana, *Avenues of Participation, Family, Politics and Networks in Urban Quarters of Cairo*, Princeton University Press, Princeton, 1995.
- Sirriyeh, Hussein, "Jordan and Legacies of Civil War 1970-71", *Civil Wars*, 2000, Vol.3 No.3, s.74-86.
- Slater, Jerome, "What Went Wrong? The Collapse of the Israeli-Palestinian Peace Process", *Political Science Quarterly*, Summer 2001, s.171-190.
- Sluglett, Peter and Sluglett, Marion Farouk, *The Times Guide to the Middle East*, Times Books, London, 1991.
- Sluglett, Marion Farouk, Peter Sluglett, *Iraq Since 1958 From Revolution to Dictatorship*, I.B. Tauris, New York, 1987.
- Smith, Anthony D., *Ulusların Etnik Kökeni*, Çev. Hülya Kendir, Sonay Bayramoğlu, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002.
- Smootha, Sammy, "Ethnic Democracy: Israel as an Archetype", *Israel Studies*, 1997, Vol. 2, N. 2, s. 198-241.
- Smootha, Sammy and Don Peretz, "Israel's 1992 Knesset Elections: Are They Critical?", *The Middle East Journal*, 1993, Vol. 47, N. 3, s. 444-463.
- Sprinzak, Ehud, *The Ascendance of Israel's Radical Right*, Oxford University Press, Oxford, 1991.
- Springborg, Robert, "Egypt", *Economic and Political Liberalization in the Middle East*, Ed. Tim Niblock, Emma Murphy, British Academic Press, London, 1993, s. 145 - 165.
- Springborg, Robert, "Patterns of Association in the Egyptian Political Elite", *Political Elites in the Middle East*, Ed. George Lenczowski, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Washington D.C., 1975, s. 83-107.
- Stacher, Joshua A., "Post-Islamist rumblings in Egypt: The Emergence of the Wasat Party", *The Middle East Journal*, 2002, Vol. 56, Issue 3, s. 415-432.
- Stansfield, Gareth, *Iraqi Kurdistan: Political Development and Emergent Democracy*, Routledge Curzon, London, 2003.
- Steinberg, Gerald M., "A Time to Heal and Look Inward", *World Press Review*, 1996, Vol. 43, N. 1, s. 21-22.
- Sternhell, Zeev, *The Founding Myths of Israel: Nationalism, Socialism, and the Making of the Jewish State*, Princeton University Press, Princeton, 1998.
- Stork, Joe, 'Class, State and Politics in Iraq', *Power and Stability in the Middle East*, Ed. Berch Berberoglu, Zed Books, N.J, 1989, s. 30-46.
- Strindberg, Anders, "Palestinian alliance prepares for peace", *Jane's Intelligence Review*, October 1, 1999, Vol. 11, No. 10.
- Suleiman, Jaber, "The Current Political, Organizational, and Security Situation in the Palestinian Refugee Camps of Lebanon", *Journal of Palestine Studies*, Autumn 1999, s.66-76.
- Sullivan, Denis J., Abed-Kotob, Sana, *Islam in Contemporary Egypt*, Lynne Rienner, Boulder, 1999.

- "Survey Research Unit Poll # 8", *Palestinian Center for Policy and Survey Research* (PSR), June 2003, www.pcpsr.org.
- Syria-A Country Study*, Library of Congress, Washington D.C, 1988.
- Şentürk, Doğan, *Ortadoğu'da Arap Birliği Rüyası - Saddam'ın Baası*, Alfa, İstanbul, 2003.
- Takeyh, Ray, "God's Will: Iranian Democracy and the Islamic Context", *Middle East Policy*, 2000, Vol. VII, No. 4, s. 41-49.
- Talhami, Ghada, "Samiha Khalil" (Obituary), *Arab Studies Quarterly*, 1999, Vol. 21, Issue 2, s.3-5.
- Tal, Lawrence, "Is Jordan doomed?", *Foreign Affairs*, 1993, Vol. 72, Issue 5, s.45-58.
- Tamari, Salim, "The Revolt of Petit Bourgeoisie", *Intifada:Palestine at Crossroads*, Ed. Jamal R.Nassar, Roger Heacock, Praeger Publishers, New York, 1990.
- Tarock, Adam, "The muzzling of the liberal press in Iran", *Third World Quarterly*, 2001, Vol. 22, No. 4, s. 585-602.
- Tarzi, Amin, "Contradictions in U.S. Policy on Iraq and Its Consequences," *Middle East Review of International Affairs* (MERIA), 2000, V.4., No.1
- Terrill, W. Andrew; "The Political Mythology of the Battle of Karamah", *The Middle East Journal*, 2001, Vol.55, Issue.1, s.91-111.
- Terrill, W. Andrew; "The Political Mythology of the Battle of Karamah", *The Middle East Journal*, Winter 2001, s.91-111.
- The International Institute for International Studies, *The Military Balance* (1999-2000), Oxford University Press, London, 1999.
- The Jordanian-Palestinian Relationship: The Domestic Dimension*, University of Jordan Center for Strategic Studies, The University of Jordan Printing Press, Amman, 1996.
- The Palestinian Council*, Jerusalem, JMCC, updated 2nd edition, January 1998.
- "The Battle for Reforms and Civil Society in Syria - The Regime's Position", *MEMRI*, Inquiry ve Analysis Series - No.48.
- Tibi, Bassam, *Islam and the Cultural Accomodation of Social Change*, Westview Press, Colorado, 1990.
- Tibi, Bassam, *Arab Nationalism*, Macmillan Press, London, 1997.
- Torkzahrani, Moustafa, "Iran after Khatami: Civil Society and Foreign Policy", *The Iranian Journal of International Affairs*, 1998, Vol. IX, No. 4, s. 499-512.
- Tucker, Judith E., "Taming the West: Trends in Writing of Modern Arab Social History in Anglophone Academia", *Theory, Politics, and the Arab World*, Ed. Hisham Sharabi, Routledge, New York, 1990, s. 198-227.
- Turan, Ömer, "Irak Anayasasında Azınlıklar", *Avrasya Dosyası*, 1996, Cilt 3, Sayı 1, s. 26-36.
- Turner, Bryan S., *Marks ve Oryantalizmin Sonu*, Çev. H. Çağatay Keskinok, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984.
- Türki, Fawaz; *Filistin Sürgünü-Bir Mültecinin Anıları*, Çev. Selahattin Erkanlı, Nurettin El Hüseyini, Metis Yayınları, İstanbul, 1986.
- Udum, Şebnem, "Missile Proliferation in the Middle East: Turkey and Missile Defense", *Turkish Studies*, 2003, Vol. 4, No. 3, s. 71-102.

- Usher, Graham, "Palestine", *Race and Class*, 2001, Vol.42, Issue 4, s.73-80.
- Usher, Graham, "The politics of internal security: the PA's new intelligence services", *Journal of Palestine Studies*, 1996, Vol.25 No.2, s.21-35.
- Usher, Graham, "Bantustanization or Bi-Nationalism: An Interview with Azmi Bishara", *Race and Class*, October-December 1995, s.43-50.
- Ülman, Burak, "Savaş ve Petrol Bağlamında Dünya Düzenini Anlamak," *Foreign Policy: Küresel Politika, Ekonomi ve Fikirler*, Mart-Nisan/ Mayıs-Haziran 2003, No. 25, s.56-65.
- Ülman, Haluk, *1860-1861 Suriye Buhranı*, AÜ SBF Yayınları, Ankara, 1966.
- Van Dam, Nikolaos, *The Struggle for Power in Syria*, I.B.Tauris, London, 1996.
- Vatikiotis, P.J., *The History of Modern Egypt*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1991.
- Vitalis, Robert, "The Closing of the Arabian Frontier and the Future of SaudiAmerican Relations," *Middle East Report*, July-September 1997, No. 204.
- Voll, John O., "Fundamentalism in the Sunni Arab World: Egypt and the Sudan", *Fundamentalism Observed*, Ed. M. Marty, R.S. Appleby, The University of Chicago Press, Chicago, 1991, Vol. 1, s. 345 - 402.
- Walker, Julian, 'Boundaries in the Middle East', *Politics and International Relations in the Middle East*, Ed. M. Jane Davis, Edward Elgar Publishing, Camberley, 1995, s.60-72.
- Walsh, John, "Egypt's Muslim Brotherhood", *Harvard International Review*, 2003, Vol. 24, Issue 4, s. 32-36.
- Warschawski, Michel, "The 2003 Israeli Elections: Labor's Increasing Irrelevance?", *Journal of Palestine Studies*, 2003, Vol. 32, N. 3, s. 53-63.
- Waterbury, John, *Sonsuz Yanılığlar Karşısında*, Çev. Muhsin Mengütürk, Nesrin Nas, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997.
- Waterbury, John, *The Egypt of Nasser and Sadat*, Princeton University Press, Princeton, 1983.
- Watzal, Ludwig, *Peace Enemies: The Past and Present Conflict between Israel and Palestine*, PASSIA, Jerusalem, 1999.
- Weaver, Mary Anne, *A Portrait of Egypt, A Journey Through the World of Militant Islam*, Farrar, Straus and Giroux, New York, 1999.
- Weden, Lisa, *Ambiguities of Domination- Politics, Rhetoric and Symbols in Contemporary Syria*, The University of Chicago Press, Chicago, 1999.
- Wickham, Carrie Rosefsky, *Mobilizing Islam, Religion, Activism, and Political Change in Egypt*, Columbia University Press, New York, 2002.
- Wijk, Rob de, "Tools to Combat Terrorism," *The Washington Quarterly*, 2002, Vol.25, No.1, s.75-92.
- Wiktorowicz, Quintan; "Islamists, the state, and cooperation in Jordan", *Arab Studies Quarterly*, 1999, Vol. 21, Issue 4, s.1-17.
- Wilson, Peter W., Graham, Douglas F., *Saudi Arabia, The Coming Storm*, M.E. Sharpe Inc., New York, 1994.
- Winslow, Charles, *Lebanon, War and Politics in a Fragmented Society*, Routledge, London, 1996.

- Wright, Robin, *Son Büyük Devrim: Humeyni'den Bugüne İran*, Çev. Şeniz Türkömer, Doğan Kitap, İstanbul, 2000.
- Wright, Robin, *Sacred Rage*, Linden Press, New York, 1985.
- Yahya Sadowski, 'The Evolution of Political Identity in Syria', *Identity and Foreign Policy in the Middle East*, Eds. Shibley Telhami, Michael Barnett, Cornell University Press, Ithaca, 2002, s.137-154.
- Yaniv, Avner, *Dilemmas of Security: Politics, Strategy, and the Israeli Experience in Lebanon*, Oxford University Press, New York, 1987.
- Yapp, Malcolm E., *The Near East since the First World War: A History to 1995*, Longman, New York, 1996.
- Yapp, Malcolm, *The Near East since the First World War*, Longman, London, 1991.
- Yazid, Sayigh, Shalim Avi (Eds.), *The Cold War and the Middle East*, Clarendon Press, Oxford, 1997.
- Yılmaz, Mehmet, "Radikal Sağın İsrail Dış Politikasına Etkisi", *Filistin: Çıkmazdan Çözüm*, Der. Ahmet Davudoğlu, Küre Yayınları, İstanbul, 2003, s. 209-274.
- Yiftachel, Oren, "Democracy or Ethnocracy: Territory and Settler Politics in Israel/Palestine", *Middle East Report*, Summer 1998, www.merip.org.
- Yiftachel, Oren, "Israeli Society and Jewish-Palestinian Reconciliation: 'Ethnocracy' and Its Territorial Contradictions", *Middle East Journal*, 1997, Vol. 51, N. 4, s. 505- 519.
- Zamir, Meir, "From Hegemony to Marginalism: The Maronites of Lebanon", *Minorities and the State in the Arab World*, Eds. Ofra Bengio, Gabriel Ben-Dor, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1999, s. 111-128.
- Zarembski, Laura S., "Israel's Religious Right Not a Monolith", *Middle East Quarterly*, June 2000, s. 23-31.
- Zisser, Eyal, 'The Syrian Army: Between the Domestic and the External Fronts', *MERIA Journal (E-Journal)*, December 2000, Vol.5, No.1.
- Zisser, Eyal, 'Appearance and Reality: Syria's Decision Making Structure', *MERIA Journal (E-Journal)*, May 1998, Vol.2, No.2.
- Zubaida, Sami, *Islam, the People and the State*, Routledge, Londra, 1989.
- Zunes, Stephen, "Hazardous Hegemony: The United States in the Middle East," *Current History*, January 1997, No. 96, s. 20-24.
- Zureik, Elia, "Demography and Transfer: Israel's Road to Nowhere", *Third World Quarterly*, 2003, Vol. 24, N. 4, s. 619-630.
- Zureik, Elia, *Palestinian Refugees and the Peace Process*, Institute of Palestine Studies, 1996.

YAZARLAR HAKKINDA

Fulya Atacan

Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi. Toplumsal değişme ve din konusunda çalışıyor. *Toplumsal Değişme ve Tarikat, Cerrahiler* (Hil Yayın, İstanbul, 1990), *Kutsal Göç, Radikal İslamcı Bir Grubun Anatomisi* (Bağlam Yayınları, İstanbul, 1993), Hatice Kurtuluş, Fuat Ercan ve Mehmet Türkay'la birlikte *"Hayatımda Hiç Arkaya Bakmadım"* Mübeccel B. Kıray'la Söyleşi (Bağlam Yayınları, İstanbul, 2001) başlıklı kitapları ve çeşitli dergilerde yayınlanmış makaleleri vardır.

Yetkin Başkavak

Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde Araştırma Görevlisi. Lisans eğitimini Marmara Üniversitesi'nde tamamladı. Halen Bilgi Üniversitesi'nde, 1997 sonrası İran dış politikası konusunda yüksek lisans tezini hazırlıyor.

Erhan Keleşoğlu

İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde Araştırma Görevlisi. Lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde tamamladı. 2002 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde "Oslo Süreci'nde Filistin'de İktidar ve Muhalefet" isimli teziyle yüksek lisans derecesi aldı. İstanbul Üniversitesi'nde doktorasını yapıyor.

İbrahim Mazlum

Marmara Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesi. Ortadoğu bölgesine yönelik Türk dış politikası, uluslararası güvenlik ve çevre-güvenlik ilişkisi üzerine çalışmakta olup, bu konularda ve Ortadoğu'da sınır aşan sular konusunda yayınlanmış çeşitli makaleleri bulunmaktadır.

Gencer Özcan

Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi. Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle ilişkileri, Türkiye'de dış politikanın oluşumu süreci konularında çalışı-

yor. Kemâli Saybaşı ile birlikte *Yeni Balkanlar, Eski Sorunlar* (Bağlam, İstanbul, 1997); *Onbir Aylık Saltanat: Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refah-yol Dönemi* (Boyut Yayınları, İstanbul, 1998) ve Şule Kut ile birlikte *En Uzun Onyıl, Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar* (Büke Yayınları, İstanbul, İkinci baskı, 2000) başlıklı derlemelerinin yanı sıra değişik dergilerde makaleleri ve derlemeler için bölüm olarak hazırladığı çalışmalar yayınlanmıştır

Mesut Özcan

Beykent Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde Araştırma Görevlisi. Lisans eğitimini Marmara Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde yaptı. Aynı bölümde yüksek lisansını 2002 yılında tamamladı. Halen Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk Enstitüsü doktora öğrencisi. *Sorunlu Miras Irak* (Küre Yayınları, İstanbul, 2003) başlıklı kitabının yanı sıra Türk dış politikası ve Ortadoğu ile ilgili makaleleri yayınlanmıştır.

Ester Biton Ruben

Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü öğretim üyesi. 1998 yılında Marmara Üniversitesi, İngilizce İktisat bölümünde doktorasını tamamladı. Sema Kalaycıoğlu ile birlikte *Ortadoğu Ekonomileri* (Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002) başlıklı kitabı ve çeşitli dergilerde yayınlanmış makaleleri vardır. İlgi alanları uluslararası iktisat, iktisadi gelişme ve Ortadoğu ekonomileridir.

Ayşegül Sever

Marmara Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümünde öğretim üyesi. Doktorasını Reading Üniversitesi'nde tamamladı. Uluslararası politika açısından Ortadoğu, Türk dış politikası ve Soğuk Savaş tarihi genel ilgi alanlarını oluşturmaktadır. *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Ortadoğu 1945-1958* (Boyut Kitapları, İstanbul, 1997) başlıklı kitabı ve çeşitli dergilerde yayınlanmış makaleleri bulunmaktadır.

Gareth R. V. Stansfield

Exeter Üniversitesi, Arap ve İslam Çalışmaları Enstitüsü'nde araştırmacı. Aynı zamanda Royal Institute for International Affairs'de Ortadoğu Programı'nda görevlidir. *İraqi Kurdistan: Political Development & Emergent Democracy* (Routledge Curzon, London, 2003), Liam Anderson ile birlikte *The Future of Iraq: Dictatorship, Democracy or Division?* (Palgrave, London, 2004) başlıklı kitapları ve yayınlanmış makaleleri vardır.

DEĞİŞEN TOPLUMLAR DEĞİŞMEYEN SİYASET : ORTADOĞU

Yayına Hazırlayan: FULYA ATACAN

Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde üniversitelerde Ortadoğu üzerine yapılan araştırmalar, büyük ölçüde bu ülkelerin bölge ile var olan ilişkileri ve dış politika hedefleri temelinde şekillendi. Bölgede var olan petrol ve daha sonra yaşanan Soğuk Savaş koşullarında Sovyetler Birliği ile ABD'nin nüfuz alanı olarak kontrol altına alınma çabası, bu ülkelere dair bilgi ihtiyacını artırdı. Bu ihtiyaç bir yandan araştırmaların belirli konularda yoğunlaşmasına yol açarken diğer yandan da pek çok araştırma, merkez ülkelerin bölge için öngördüğü politikaları "bilimsel doğrular" olarak sunmaya başladı. Kullanıma yönelik bu bilgi kaçınılmaz olarak iktidar mantığını yansıtıyordu. Bu temelde kurgulanan araştırmalar da, o ülkelerde var olandan çok, var olanın bir bölümünü ya da var olması isteneni "gerçeklik" olarak üretti.

Ortadoğu'nun eski Osmanlı toprağı olması, İmparatorluğun dağılmasıyla bu toprakların kaybedilmiş topraklar olarak değerlendirilmesi, Türk milliyetçiliğinin "öteki"lerinden birini Arapların oluşturması, görece olarak tarih araştırmaları dışında Türkiye'de bu ülkeler hakkındaki araştırmaların çok sınırlı kalmasına yol açtı. Özellikle Körfez Savaşı'ndan sonra bölgedeki dengelerin değişeceği yönündeki işaretler, Ortadoğu konusunda bilgi eksikliğini ve ihtiyacını ortaya koydu. Politika oluşturmak temelinde şekillenen bilgi ihtiyacı, Türkiye'de de bu temelde bazı çalışmaların yapılmasına yol açtı/olanak sağladı.

Bu kitapta, Ortadoğu, uluslararası ilişkiler bağlamında değil, daha çok her bir ülkenin iç toplumsal, siyasal, yasal yapısı temel alınarak incelenmektedir. Ortadoğu ülkelerinin iç yapıları hakkında bir tür giriş kitabı olarak düşünülen bu çalışmada amaç, Ortadoğu kavramı altında homojenleştirilen bölge ülkelerinin farklı iç yapılarını tartışmaktır.

N: 975-8803-13-1